



કાગળી

(સાંચી)

આવૃત્તિ ૧ લી

ક. સ. ૧૯૪૨

*

ક્રમ : ૧૭૦૦

વિ. સં. ૧૯૯૮

કામત ૧ રૂપિયો

28448

મુદ્રક

મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, ખી. એ.

આદિત્ય મુદ્રણાલય,

રાયખડ : અમદાવાદ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાને

ઉપોદ્ધાત

સ્મરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબઈનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ને રોજ વિલ કર્યું હતું, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાયટીને મળ્યા, એવી શરતે કે તેના બાળમાંથી સામાજિક સુધારા થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદર્હુ શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત પુસ્તકપ્રચારને માટે સોસાયટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮૦૦૦ની સરકારી નોટા સોસાયટીને મળ્યા છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦ની નોટા પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદર્હુ વિદ્યાવિલાસી પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળ્યા છે. સદર્હુ વિલની રૂએ એમની મિલકતની છેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦ ની સરકારી લોનો સન ૧૯૩૩માં સોસાયટીને વધુ મળ્યા એટલે એ ફંડ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦ નું થયું છે. આજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો “ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૧ કથી કથી નાતો કન્યાની
અછતથી નાની થતી બન્ય
છે અને તેનાં કારણો તથા
સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે
નિબંધ.

૨ માને શિખામણ

૩ નીતિમંદિર

૪ બાળલગ્નથી થતી હાનિ

૫ પુનર્વિવાહની પૂરેપૂરી સોજ
સોજ આના ફળેતી

૬ ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યાન-
વ્યવહાર

૭ ધાર્મિક પુરુષો

૮ ઉદ્યોગી પુરુષો

૯ બેન્ગાલીન ફેન્ડેશન

૧૦ ખોલક ચરિત્ર

૧૧ સદર્શન

૧૨ રઘુવંશ કાવ્ય (અનુવાદ)

૧૩ જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું
જીવનચરિત્ર

- ૧૪ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિ-
હાસ
- ૧૫ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિ-
હાસ,
- ૧૬ નીતિસિદ્ધાંત
- ૧૭ કાન્નિસમ ખેડનનું જીવન-
ચરિત્ર
- ૧૮ શેઠ હરગોવિંદાસ બાળ-
ગોવિંદદામનુ જીવનચરિત્ર
- ૧૯ પરોપકાર
- ૨૦ દોગનુ ખાતર
- ૨૧ જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ
- ૨૨ કિરાતાદુનીય (મૂળ સાથે
ગુ. ભાષાંતર)
- ૨૩ વિવિધ પ્રકારના હુન્નરો-
પયોગી તેજઓ
- ૨૪ વાર્નિશ
- ૨૫ જીવનનો આદર્શ
- ૨૬ કીર્તિકૌમુદી (અનુવાદ)
- ૨૭ શિશુપાલવધ (")
- ૨૮ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી
રાજ્યનો ઉદય
- ૨૯ ગસાયન શાસ્ત્ર
- ૩૦ બ્રિ હિંદુસ્તાનનો આર્થિક
ઇતિહાસ, ભા. ૨ જે
- ૩૧ જાપાનની કેળવણીપદ્ધતિ
- ૩૨ શિશુપાલ વધ-ઉત્તરાર્ધ
- ૩૩ લેન્ડોરના કાલ્પનિક
મંવાદો, ભાગ ૧
- ૩૪ ખગોળવિદ્યા
- ૩૫ લેન્ડોરના કાલ્પનિક
મંવાદો, ભાગ ૨
- ૩૬ માનસશાસ્ત્ર
- ૩૭ શિક્ષિત આર્યમંતાનેત્રું
આરોગ્ય
- ૩૮ સહકાર પ્રવૃત્તિ
- ૩૯ અંગ્રેજી રાજ્યઅંધારણ
- ૪૦ ઉદારમત વાદ
- ૪૧ સચિત્ર શારીરવિદ્યા
- ૪૨ હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો
ઇતિહાસ, પૂર્વાર્ધ
- ૪૩ " ઉત્તરાર્ધ
- ૪૪ બગાળા સાહિત્યનો
ઇતિહાસ
- ૪૫ સંગ્રહણવાદ
- ૪૬ હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
- ૪૭ ઉપનિષદવિચારણા
- ૪૮ હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા
- ૪૯ સગાળશા આખ્યાન
- ૫૦ વહાણવટાની પરિભાષા
- ૫૧ અપભ્રંશપાઠાવલિ
- ૫૨ અર્વાચીન ગુજરાતનું
રેખાદર્શન, ભાગ ૧
- ૫૩ " ભાગ ૨
- ૫૪ " ભાગ ૩
- ૫૫ જંતુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
- ૫૬ આપણા કવિઓ, ખંડ
- શુ વ. સોસાયટી
અમદાવાદ
તા. ૨૯-૩-૪૨
- કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
કા. ચ. આસિ. સેક્રેટરી

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત

૯

આર્યોનું આગમન (૯), હિંદમાં આર્યોની સ્થિતિ (૧૨), આર્યોતર પ્રજાના સંપર્કના પુરાવા (૧૭), વેદની અસલ ભાષા (૧૮), આર્યભાષા (૨૦), ભારતી ભાષા (૨૫), પ્રાકૃત ભાષાઓ (૨૭), પ્રાકૃતોના પ્રાતીય ભેદો (૩૧), અપભ્રંશ (૩૬), ઉપસંહાર (૩૮).

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ઉપક્રમ :

૩

“ ગૂજરાતી ” નામકરણ

૩

ગૌર્જર અપભ્રંશ

૯

“અપભ્રંશ”—નામકરણ

૧૩

આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ

૧૯

નરસિંહયુગ પહેલાંનું સાહિત્ય

૨૩

ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (પ્રથમ ભૂમિકા)

૨૩

૧. વસુદેવહિરી (૨૪), ૨. હિંદોતનસૂરિ-કવલચમાલા (૨૮), ૩. રુદ્રદ-કાવ્યાલંકાર (૩૧), ૪. આનંદવર્ધન-ધ્વન્યાલોક (૩૧), ૫. કાલિદાસ-વિક્રમોર્વશીય (૩૨), ૬. ભેમકુંતી કૃતિઓ (૩૩), ૭. ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂ-ત્રિભુવન સ્વયંભૂની કૃતિ (૩૪), ૮. મહાકવિ પુષ્પદંતની કૃતિઓ (૩૬), ૯. કવિ ધનપાલ-અવિસ્મૃતકહા (૩૬), ૧૦-૧૧. ધવલ (૪૨), ૧૨. ચંદ્રમુનિ (૪૨), ૧૩. કવિ ધનપાલ-સત્યપુરમંડનમહાવીરોત્સાહ (૪૪), ૧૮-૧૫. ધનંજય-ધનિક-દશરૂપક ટીકા (૪૬), ૧૬. સાગરદત્ત (૪૭), ૧૭. નયનન્દીની કૃતિઓ (૪૭), ૧૮. ભોજ-સુરસર્વતીકંઠાભરણ (૪૮), ૧૯. કનકામર-કરકહુચરિય (૫૮), ૨૦. મહેશ્વરસૂરિ-સંજનમર્મજરી (૬૧)

ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (દ્વિતીય ભૂમિકા) ૬૨

હેમચુગ—૧. અભયદેવસૂરિ-નયતિહુઆણ (૬૨), ૨. સાધારણ-વિલાસવધ-કહા (૬૩), ૩. દેવચંદ્ર-સાંતિનાથચરિત્ર (૬૩), ૪. યાદિસ-પદમસિન્નિ-ચરિત્ર (૬૩), ૫. જિનદંતસૂરિની કૃતિઓ (૬૩), ૬. પદ્મ-પદ્મવલી (૬૬), ૭. વાદિદેવસૂરિ-ગુરુસ્તવન (૬૭), ૮. લક્ષ્મણગણી-સુખા-સનાહ-ચરિત્ર (૬૮).

૯. આચાર્ય હેમચંદ્ર (૬૮), શૌરસેની-મહાનાટ્ટી વચ્ચે વિલક્ષણતા (૭૨), અપભ્રંશ (૭૩), ૧૦. હનિભદ્રસૂરિ-નેમિનાહચરિત્ર (૮૯), ૧૧. દેવ-સેનસૂરિ-શ્રાવકાચાર (૯૩), ૧૨. વરદંત-વૈરસામિચરિત્ર (૯૪), ૧૩. રત્નપ્રભ-અંતરંગ સંધિ (૯૫),

હેમચુગાનુસારી સાહિત્યકીય અપભ્રંશ (૯૬), ૧. સોમપ્રભ-કુમારપાલ-પ્રતિષેધ (૯૬), ૨-૩. વાંસદ-સિદ્ધદેવગણી-કાવ્યાનુસાસન (૧૦૩), ૪. અમરકીર્તિ-શકુન્તલપ્રભાસ (૧૦૪), ૫. નયદેવગણી-ભાવનાસંધિ-પ્રકરણ (૧૦૫), ૬. નયમંગલસૂરિ-મહાવીરજન્મભાસિયેક (૧૦૬), ૭. જિનપ્રભસૂરિની કૃતિઓ (૧૦૭), ૮. નર્મદાગુંદરી કથા-ગૌતમસ્વામિ-ચરિત્ર (૧૦૯), ૯. મેરુતુંગ-પ્રબંધચિંતામણિ (૧૦૯), ૧૦. પ્રકીર્ણ કવિઓ (૧૧૫).

ઇતર અપભ્રંશ કૃતિઓ (અન્યપ્રાંતીય) ૧૧૬

૧. તિલોપાદ-દોહાકોશ (૧૧૭), ૨. સરહદો-હાકોશ (૧૨૦), ૩. કણ્ઠ-પાદ-દોહાકોશ (૧૨૨), ૪. પ્રકીર્ણ પદ્યો (૧૨૫), ૫. ડાહ્યાર્ણવ (૧૨૬), ૬. વિદ્યાપતિ-કીર્તિલતા (૧૨૮), ૭. પ્રાકૃતપિંગલ (૧૩૧), ૮. ત્રિવિક્રમ-વાલ્મીકિસૂત્રો (૧૩૪), ૯. માર્કેડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ (૧૩૬), ૧૦. લક્ષ્મીધર-પર્યાયાચ દિકા (૧૪૧), ૧૧. સિદ્ધરાજ-પ્રાકૃતરૂપાવતાર (૧૪૨).

રાસયુગ ૧૪૩

રાસકાવ્યોનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ (૧૪૩).

રાસયુગની ભાષા ૧૪૪

રાસયુગના કવિઓ (વિક્રમનું ૧૩ મું શતક)

૧૫૬

૧. શાલિભદ્રસૂરિની કૃતિઓ (૧૫૬), ૨. મહેન્દ્રસૂરિશિષ્ય-જંબૂસામિ-
ચરિત્ર (૧૬૧), ૩. વિનયસેનસૂરિ દેવંતગિરિરાસ (૧૬૬).

રાસયુગના કવિઓ (ચાલુ—વિક્રમનું ૧૪ મું શતક)

૧૭૫

૪. વિનયચંદ્રસૂરિની કૃતિઓ—નેમિનાથચતુષ્પદિકા ને ઉપદેશમાલાકથાનક—
છપ્પથ (૧૭૫), ૫. સપ્તક્ષેત્રિરાસ (૧૮૧), ૬. જિનેશ્વરસૂરિ-વીવાહલ્લ
(૧૮૬), ૭. જગદુ-સમ્યક્ત્વમાધ ચઉપધ (૧૯૩), ૮. સંવેગમાતૃકા
(૧૯૫), ૯. પેથડરાસ (૧૯૭), ૧૦. કદ્દલી રાસ (૨૦૭), અંબદેવસૂરિ-
સમરાસ (૨૧૧), ૧૨. ધર્મકલશ-જિનકુશલસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ
(૨૨૧), ૧૩. સારભૂતિ-જિનપદ્મસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ (૨૨૭), ૧૪.
ધવલગીતો (૨૨૮), ૧૫. જિનપદ્મસૂરિ-સિરિથૂલિભદ્ર ફાણ (૨૩૨),
પદ્મમની કૃતિઓ (૨૩૭), ૧૭. સોલણુ-ચર્યારી (૨૪૧), ૧૮. રાયસિહર-
નેમિનાથ ફાણ (૨૪૪), ૧૯. સર્વાનંદસૂરિ-મ ગલકલસ ચોપાધ (૨૫૧).

૧૪ મા શતકનું ગદ્ય

૨૫૩

૧. વ્યાસધના (૨૫૩), ૨. સંગ્રામસિહ-બાલશિક્ષા (૨૫૬), ૩. અતિચાર
(૨૬૦), ૪. સર્વતીર્થ-નમસ્કાર (૨૬૧), ૫. નવકારમંત્રવ્યાખ્યાન
(૨૬૩), ૬. અતિચાર (૨૬૪).

રાસયુગના કવિઓ (ચાલુ—વિક્રમનું ૧૫ મું શતક)

૨૬૫

મધ્યકાલીના ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા

૨૬૬

૧. શાલિભદ્રસૂરિ-પ ડવચરિત (૨૬૬), ૨. જયાનંદસૂરિ-ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ
(૨૭૨), ૩. વિનયપ્રભ-ગૌતમ રાસ (૨૭૩), ૪. જિનોદયસૂરિ-ત્રિવિક્રમ
રાસ (૨૭૬), ૫. પહરાજ-જિનોદયસૂરિસ્તુતિ-છપ્પથ (૨૮૧), ૬.
વિદ્યાણુ-જ્ઞાનપંચમી ચોપાધ (૨૮૩), ૭. વિનયભદ્ર-હંસરાજ ચઉપધ—
અસાધત-હંસાહલી (૨૮૪), ૮. મેરુનંદન ગણી-જિનોદયસૂરિ-વિવાહલ્લ
(૨૮૬), ૯. દેવસુંદરસૂરિ-શિષ્ય-કાકળંધિ ચઉપધ (૨૯૩), ૧૦. શ્રીધર
વ્યાસ-રણુમલ્લ હંદ વગેરે (૨૯૫), ૧૧. હંસ-શાલિભદ્ર રાસ (૩૦૩),
૧૨. જયરોખરસૂરિની કૃતિઓ (૩૦૫), ૧૩. વસ્તિગ-ચિહ્નગતિની વેલ—

સોપાન (૩૧૮), ૧૪. સોમ-સેદમવત્સચરિત (૩૧૯), ૧૫. અષ્ટદશ રહેમનિ-
સદેશક રાસ (૩૨૨), ૧૬. શાસિભદ્રસૂરિ-વિસદૃષ્ટર્થ (૩૨૮), ૧૭.
સોમમુંદરસૂરિ-રંભસાગરનેમિનાય કાચુ (૩૩૧), ૧૮. ખરતરગુરુ-ગુણ-
વર્ણન-કબ્ધય (૩૩૮), ૧૯. હીરાણુદંડસૂરિ-વિધાવિલાસ પવાહુ (૩૪૦).
૨૦. કીર્તિભેરુની કૃતિઓ (૩૪૫), ૨૧. સોમકુંજર-ખરતરગચ્છ-પટ્ટાવલી
(૩૪૭).

૧૫ મા રાતકનું ગદ્ય

૩૪૬

૧. તરુણપ્રભાચાર્ય-પ્રકીર્ણ કથાઓ (૩૫૦), શ્રીધર-અભિતસાર-ગૂજ.
ગદ્યાનુવાદ (૩૫૩), ૩. સોમપ્રભસૂરિ-ઔક્તિક (૩૫૪), ૪. તિલક-
હક્તિસગ્રહ (૩૫૫), ૫. કુલમંડન ગણી-મુખાવબોધ ઔક્તિક (૩૫૬),
૬. ગુણરત્નસૂરિ-ક્રિયારત્નસમુચ્ચય (૩૬૩), ૭. શ્રાવકપ્રતાપિ આચાર
(૩૬૬), ૮. સોમમુંદરસૂરિ-પ્રકીર્ણ કથાઓ (૩૬૭), ૯. માણિક્યમુંદરસૂરિ-
પૃથ્વીચંદ્રચરિત (૩૭૦).

ઉપસંહાર

૩૭૭

પરિશિષ્ટ ૧ : દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોની વર્ણમાળા

૩૮૫

„ ૨ : દ્વૈતીયિક મુખ્ય પ્રાકૃતો

૩૮૭

૧. અરોહની ભાષા (૩૮૭), ૨. પાલિ અને અર્ધમાગધી (૩૯૨), ૩.
ચૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (૩૯૪), ૪. -માગધી (૪૦૫).

„ ૩ : ભરતેશ્વરબાહુબલિ-રાસ

૪૦૭

„ ૪ : ગૂજરાતી ગરબીઓનું મૂળ

૧૧૬

ઉપોદ્ધાત

ગુજરાતી ભાષાનાં મૂળ કેટલા જૂના સમય સુધી જાય છે તે ખતાવવાનો પ્રસ્તુત અથનો આશય છે. તેમા કેટલી સફળતા મળી છે, તે તેના અભ્યાસકો જ સમઝી શકશે. આપણી આ ભાષાનું “ગુજરાતી” શોષા તરીકે નામ બહુ મોડે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે, એ વિશે અથમાં માહિતી આપવામાં આવી છે. આ દેશની વિજેતા ગુજ્જર પ્રજાને લીધે ‘ગુજરાતી’ નામ પડ્યું, પણ તેથી તે બહારથી આવેલી નવી ભાષા-નવા કાર્ષકૃણની ભાષા નથી; એ તો આર્યકૃણની જે ભાષાઓ છે તેમાંની જ એક છે જૈર્જર અપભ્રંશનો મુખ્ય મંમધ પ્રાકૃત (standard) ભાષા—દ્વીએ જેતુ નામ સૌથી પ્રથમ ‘મહારાષ્ટ્રી’ આપ્યું છે તે—ની સાથે છે. જન્ય-જનક જેવો તે મંમધ એના અવતારથી મ્કુટ છે. વિદાનો દ્વિતીયિક પ્રાકૃત (Secondary Prakrits) તરીકે જે ભાષાઓને સ્વીકારે છે, તેમા મહારાષ્ટ્રી અને તલજન્ય અપભ્રંશનો સ્વીકાર છે. આ આયકૃણની ભાષાઓના મૂળ વેદની ભાષા અથવા તો વેદની ભાષા જેમાંથી ઊતરી આવી છે તે “ભાગતી” ભાષાના પ્રલવસ્થાન તરીકે મ્કેલી આદિમ આર્ય ભાષામા છે. આ આદિમ આર્ય ભાષા અને તેના બોલનારાઓના વિષયમા કાર્ષક પણ માહિતી મળતી હોય તો તે આપવાનો પ્રથમ અહીં એક અલપ પ્રયત્ન કરવામા આવે છે.

આર્યોનું આગમન

ઉપર ખતાવેલી આદિમ આર્ય ભાષા બોલનારા આર્યો હિદમાં ક્યાંક અન્ય પ્રદેશમાથી આવી વસ્યા છે, એ વિષયમાં હવે બહુ શકાને કારણુ નથી રહ્યું. સિધમા મોહે-જેકારો અને પખખમા હરાપાના અવશેષોના બોદકામતુ કાર્ય સદ્ગત રખાલદાસ બેમરજી વગેરેએ

આદ્યું અને તેની અંપૂર્ણ માહિતી આપવાનું કાર્ય સર જહોન માર્શલે કરી આપ્યું, તે પછી એ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે કે મોહેન્જોદારો અને હરાપ્પાની સંસ્કૃતિ એ આર્યોની સંસ્કૃતિ નથી.^૧ ઋગ્વેદમાં મૂર્ત થતું શુવનચિત્ર નિરાળું છે. મોહેન્જોદારો અને હરાપ્પાની સંસ્કૃતિ એલમ અને મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ સાથે મુખેખા ખાય છે: નાની દળાઓ, નગરરચના, ચિત્રલિપિ, સીલોનું સામ્ય એ વગેરેમાં ખૂબ મળતાપણું છે. આનો વિચાર કરતાં મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ જેટલા ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦૦-૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર મોહેન્જોદારો અને હરાપ્પા હિંદના ઉત્તર ભાગમાં સમૃદ્ધ શહેરો તરીકે હતાં, એમ સ્વીકારવામાં બાધ ખાસ નથી લાગતો.

આમ આર્યો અહીં હિંદમાં ન હોય, અથવા આવવા માંડ્યા હોય, તે સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૨૦૦૦ વર્ષનો છે. આર્યો હિંદમાં ક્યારથી આવવા માંડ્યા હશે એ વિષયમાં સંશોધકોએ અનેક તર્ક વિતર્કો દોડાવ્યા છે; પણ નિશ્ચિત સમય નક્કી કરવાના બધા પ્રયત્નો સફળ થયા જણાતા નથી. પણ એટલું ખરું કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ પછીના કાળમાં તો ઋગ્વેદની સંસ્કૃતિ અર્પનારા આર્યો અહીં આવ્યા નથી; વચ્ચેના આશરે ૨૦૦૦ વર્ષના ગાળામાં જુદે જુદે સમયે આર્ય પ્રભુએ હિંદમાં આવી સપ્તસિંધુના પ્રદેશનો અંપૂર્ણ કબજો મેળવી લીધો હતો.^૨ વળું કરી ઋગ્વેદનાં સૂક્તો રચાયે જતાં હતાં તે જમાનામાં આસામથી સિંધુ સુધીમાં રાજપૂતાનાનો સમુદ્ર આવેલો હતો, અને સંભવતઃ અત્યારનો દક્ષિણનો પ્રદેશ હિંદી મહાસાગરના નાના મોટા ટાપુઓ સાથે છેક ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી એક ખંડ રૂપે હતો, જે એશિયા

૧. Cambridge Shorter History by J. Allan & others (1934), p. 5

૨. Studies in Indian Antiquities by H. Raychaudhari (1932), p. 50

સાથે આસામના પ્રદેશ નહક સંયોગીભૂમિથી જોડાતો હતો.^૩ સપ્ત-
સિંધુના પ્રદેશનો વેપાર વહાણો મારફત દક્ષિણના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલો
હશે. ઋગ્વેદના પણ એ વેપારીઓ આ વેપાર ચલાવતા હોવાની
સભાવના છે. ઋગ્વેદમાં દક્ષિણના પ્રદેશનો વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં કયાંય
પણ નિર્દેશ નથી; વિધ્ય મુધ્યાંતો નિર્દેશ નથી.^૪ ઋગ્વેદના પીંગ્લ
મંડળમાં હર્જયન્તો (હર્જયન્ત-ગિરનાર પર્વત-અત્યારના કાઠિયાવાડ-
સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા)નો નિર્દેશ છે.^૫ અને તે આર્યેતર પ્રજાની સત્તા
નીચે હોવાનું ત્યાં કહ્યું છે. દક્ષિણપથનો પણ માત્ર સામાન્ય નિર્દેશ
છે; વિશેષ કંઈ પણ પરિચય મળતા નથી; એટલે તેનાથી આજનો
દક્ષિણનો જ પ્રદેશ હિંદુ છે એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ નથી.^૬
રાજપૂતાનાના મમુદ્રને સ્થાને રણ ક્યારે થઈ ચૂક્યું હશે તે નક્કી
કહી શકાતું નથી, પણ ઋગ્વેદમાં ધન્વન્ શબ્દના પ્રયોગોથી કંઈ
રેતાળ પ્રદેશથી પણ ઋગ્વેદના ઋષિઓ પરિચિત હતા. એમ માની
શકાય કે જેમ જેલ્લાં સો વર્ષમાં કચ્છના રણનાં પાણી ઓસરી ગયાં
તે આજે રણ થઈ ચૂક્યું તેમ, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ અને રામ-
રાવણ યુદ્ધને-ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦-૨૦૦૦ પૂર્વે સ્વીકારિયે તો તે અગાઉ
ભૂસ્તરનો આ ફેરફાર થઈ ચૂક્યો હોય. આની સાથે અગસ્ત્યનું સમુદ્રપાન
સરખાવી જવા જેવું છે. પૌરાણિક કાળમાં તો આપણે જોઈએ છિયે કે
આર્યોનો દક્ષિણના દેશો સાથે ખૂબ સંપર્ક સ્થાપિત થયો હતો. અને રામ-
રાવણ યુદ્ધ એ એનો સારામાં સારો પુરાવો છે. સૂર્યવંશના પ્રતાપી રાજા
રામચંદ્રે વાનરો વગેરે દક્ષિણની મૂળ પ્રજાની મદદથી આર્યેતર એવી
રાક્ષસ પ્રજા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. બેશક રાક્ષસોનો નેતા રાવણ
અર્ધ-આર્ય એટલે કે રાક્ષસોમાં ઉત્પન્ન થયેલો હતો.^૭

૩. Rigvedic India by A. C. Das (1927), pp. 96-97

૪. જોનન, પૃ. ૯૬

૫. ઋ. વે. ૨-૧૩-૮

૬. Studies in Ind. Antiquities. pp. 50-53

૭. પૌરાણિક ઇતિહાસ, ડૉ. આ. બા. કુવ, પૃ. ૧૦

હિંદમાં આર્યોની સ્થિતતા

પ્રાચીન હિંદ જૂમિમાં જે મહાન વણ યુદ્ધ થયાં તેમાંનું રાંધા-
યણનું યુદ્ધ વચ્ચેનું છે. જે સિવાયનાં બે યુદ્ધ તે ઋગ્વેદમાં દર્શાવેલાં
સાથે આર્ય પ્રજાના નેતા સુદાસનું યુદ્ધ, જેમાં સુદાસે જે આર્ય અને
આર્યેતર દશ રાજાઓ ઉપર વિજય મેળવી ઉત્તર ભારતમાં પોતાનું
વર્ચસ્વ આપ્યું. બીજું યુદ્ધ તે મહાભારતનું યુદ્ધ છે, ક્રમે જોતે ત્રીજું
સ્વીકારવામાં બાધ નથી. આ છેલ્લું યુદ્ધ આર્ય પ્રજાનો અંદર અંદરનો
ઝઘડો છે, તેમાં પણ એક જ વંશના રાજાઓ વચ્ચે, ક્રમે ક્રમે
અને પાંડવો પિતરાઈ ભાઈઓ હતા. પાંડવોની મુખ્ય રીતે મદદમાં
ભિલ્લા પાંચાલો પણ એકલા વંશના જ હતા અને નિશ્ચિત રીતે તે
ઉત્તર ભારતમાં જ લડાયું હતું.

ઉપર અતાવ્યું તેમ સુદાસ અને દશ રાજાઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ
ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખિત હોઈ ખૂબ જૂના સમયનું છે. અને મોહેન્-
જોદોની સંસ્કૃતિ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષ જેટલો જૂનો હોવાને
દારણે જે યુગસંધિ પછીના સમયમાં ક્યાંક થયેલું સંભવે.^{૧૦}

રામ અને રાવણનું યુદ્ધ તો વિન્ધ્યથી દક્ષિણના પ્રદેશમાં થયું
હોવા વિશે શંકા નથી. તેનો સમય હિંદની ઉત્તર જૂમિ ઉપર આર્યો
પૌરાણિક વિધાનો પ્રમાણે સારી રીતે સ્થિર થઈ ગયા પછીનો છે,

૮. સુદાસનો સમય અટકળે પેઢીએ ૨૦ વર્ષ ગણતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦-
૨૧૦૦ લગભગ આવે છે. રામ-રાવણના યુદ્ધનો સમય પણ લગભગ એ જ આવી
શકે છે; સો વર્ષ પછી આશરે.

૯. રામાયણ અને મહાભારતમાં જૂનો કથા ગ્રંથ એમાં મતભેદ છે. બંને
મહાકાવ્યોની ભાષા, હંદ, પ્રયોગ, કથાનકોનાં આનુપૂર્વીક સંસ્કાર, વગેરે જોતાં
મહાભારત જૂનું છે. અને ગ્રા. એચ. સી. રાયચૌધરીએ રામાયણની કથા
મહાભારત પૂર્વર્વમાંના સમયપાખ્યાન પછીની છે, તે પુરવાર કર્યું પણ છે.

જુઓ Studies in Ind. His. pp. 25-34.

૧૦. જુઓ ઉપરની પાટ્ટીપ:

જે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦-૨૦૦૦ નાં વર્ષોમાં સંભવી શકે. હેલુનું યુદ્ધ મહાભારતનું થયું છે તેના સમય નક્કી કરવાની પૌરાણિક માહિતીઓને આધારે શક્યતા છે.

આ બંને યુદ્ધો વિશે વૈદિક સાહિત્યમાં તદ્દન માન છે; જરા જોટલો પણ નિર્દેશ નથી. કુસ્ત્ર બચે અમિરક્ષતિ એવી એક ગાથા છાંદોગ્યોપનિષદ્(૪-૧૭-૯)માં મળે છે, તેવા અસ્પષ્ટ નિર્દેશથી કાંઈ ચોક્કસ મંતવ્ય બાંધી શકાય તેમ નથી; અને ઘણા પાત્રો અંગ્રેજો વેદની ઋચાઓ વગેરે નહતે થઈ ચૂક્યાં છે, તેમાંના લવિષ્યમાં કાંઈ ભાગ મળે ને કાંઈ માહિતી મળે તો જુદી વાત છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ થઈ ગયા પછી થોડા જ મહિનાઓમાં રાજા પરીક્ષિતનો જન્મ થયો હોવાનું મહાભારત તેમ જ પુરાણો કહે છે. તેના જન્મથી માંડીને મગધમાં પહેલા નંદ રાજા મહાપદ્મનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વચ્ચે ૧૦૫૦ (પાંડવોદે ૧૦૧૫) વર્ષનો^{૧૧} ગાળો હતો. નવ નંદોએ કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું એના વિષયમાં મતભેદ છે, પણ એ બધા મતભેદો ગણીને પાર્નિટરે ૮૦ વર્ષ સ્વીકાર્યા છે. તે ગણતરીએ ૧૦૫૦ (૧૦૧૫) + ૮૦ = ૧૧૩૦ (૧૦૯૫) વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં ગાદીએ આવ્યો, જેનો સરવાળો કરતાં પરીક્ષિતનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૫૨ (૧૦૧૫-વાળા પક્ષે ૧૪૧૭)માં લઈ શકાય, જે વર્ષમાં કે જેના આગલા વર્ષમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયાનું આવી રહે. પરંતુ પાર્નિટરને ૧૦૫૦ ના ગાળામાં શકા છે અને તેથી તેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૯૫૦ લગભગમાં મહાભારત યુદ્ધને મૂકે છે.^{૧૩}

૧૧. Pol. His. of Anc. India, P. 19

૧૨. એનન, પૃ. ૧૭૬

૧૩. એનન, પૃ. ૧૮૨. ત્યાં જ સફળત હો. જયસ્વાલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૪ ક્ષાત્રનું પાર્નિટર કહે છે, જ્યારે એચ. સી. રાયચૌધરી, પૌરાણિક દષ્ટિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪મી સદીના મધ્યમાં અને વૈદિક ગણતરીએ ૯ મી સદીના મધ્યમાં પરીક્ષિતનો જન્મ મૂકે છે. પછીના માટે જુઓ Pol. His. of Anc. India, p. 20-22.

આમ ૫૦૦ વર્ષનો ગણો તેઓ માને છે. આ ભેદ નહોતો છે; અને છે તે માત્ર અટકળે લીધેલી ગણતરીને જ આભારી છે.

પરીક્ષિતનો સમય નક્કો થઈ જવાથી અથર્વવેદના સમયનો નિશ્ચય કરવાની સરળતા છે, કેમકે અથર્વવેદના ૨૦ માં ડાંડમાં રાજ્ય પરીક્ષિતનું વર્ણન આવે છે, જ્યાં એ કુરુ વંશનો હતો તેમ કૌરવ્યઃ પત્નિઃથી કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૪} પછી પાંચાણુ ગ્રંથોમાં પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો નામોદ્દેશ મળે છે,^{૧૫} જ્યાં તુરુ કાવષેથે પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો રાજ્યાભિષેક કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. વેદવંશીમાં અથર્વવેદનો સ્વીકાર નથી. પછીથી ચોથા વેદ તરીકે એ સ્વીકારાયો છે. એના અને જૂના પાંચાણુગ્રંથોના સમયમાં બહુ ફેર નથી લાગતો; એટલે કે પરીક્ષિત અને જનમેજયના સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫મા શતક પછી આ પાંચાણુ વૈદિક સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યાની સંભાવના છે. પાણિનિના સમય^{૧૬} ઈ. સ. પૂર્વની છઠી સદી પહેલાં એ પછીનું વૈદિક સાહિત્ય સિદ્ધ સ્વરૂપમાં થઈ શૂદ્રયાના ત્રિપથમાં શંકાને કારણ નથી રહેતું. ઋગ્વેદના જૂના તેમ જ નવા ભાગોમાં પરીક્ષિતનું નામ નથી મળતું, પણ નવા ભાગમાં શંતનુનું નામ^{૧૭} મળે છે; અને કાંક સંહિતામાં ધૃતરાષ્ટ્ર-વૈચિત્રવીર્યનું નામ^{૧૮} મળે છે. શંતનુનું નામ દ્વમ્બા મંડલમાં મળતું હોવાથી ઋગ્વેદનો જૂનો ભાગ શંતનુ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું સંભવિત બને છે. અને પૌરાણિક ગાથા પ્રમાણે વ્યાસે વેદો વિભક્ત કર્યાનું સાચું હોય તો એ લગભગ આ સમય આવી રહે છે; પણ તેમાં અથર્વવેદને બાદ રાખવો જોઈએ. પરીક્ષિતની પૂર્વે દોઢસો વર્ષ શંતનુ થયાની શક્યતા છે, એ જોતાં

૧૪. અ. વે. ૨૦-૧૨૬-૭થી૧૦

૧૫. ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૮-૨૧

૧૬. દોઢ પાંચમી સદી પણ કહે છે.

૧૭. ઋ. વે. ૧૦-૮-૮

૧૮. ડા. સં. ૧૦૬

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ લગભગમાં આપણને ઋગ્વેદનું અત્યારનું સ્વરૂપ મળ્યું હોવાના વિષયમાં બહુ શંકા રહેતી નથી. ઐ. બી. કીથે સમયની સંભાવના આપતાં ઋગ્વેદના નવા ભાગને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦-૮૦૦ અને જૂના ભાગને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦ માં મૂક્યો છે.^{૧૯} આને પણ તકાવત ૫૦૦ વર્ષનો છે, જે પૌરાણિક ગણતરીને ખ્યાલમાં લેતાં ટાળી શકાય તેમ છે.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ ના વર્ષ સુધીમાં ઉત્તર ભારતમાં આર્યો સારી રીતે સ્થિર થઈ ગયા હતા; દક્ષિણના પ્રદેશમાં પગપેસારે સારી રીતે શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં ઉર્જયંતના પ્રદેશને આર્યેતર થાણું ગણાવ્યું છે, ત્યાં પણ યાદવો આવી ચૂક્યા હતા.^{૨૦}

એક વસ્તુ અહીં જતાવવી ઠીક થઈ પડશે કે ઋગ્વેદના જૂના અંધા ભાગોનું રચન અહીં હિંદમાં આવ્યા પછી જ થયું છે એમ નથી. સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આર્યોનાં થાણાંઓ સારી રીતે સ્થિર થયાનું ઋગ્વેદમાં મળે છે, તેમ છતાં તેમાંનો કેટલોક ભાગ એવો પણ છે કે જેનું રચન હિંદમાં ન પણ થયું હોય. સદ્ગત પ્રો. હર્મન

૧૯. Cambridge His. of India, Book I, p. 112

૨૦. અહીં યુગલ્પનાને પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. યાદવો દ્વાપરના અંતમાં સ્થિર થઈ ચૂક્યા હતા. મહાભારત યુદ્ધ દ્વાપરના અંતમાં થયું. ત્યાં-સુધીમાં-એટલે કે પૌરાણિક દૃષ્ટિએ સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં ઐતહી-માંડી અભિમન્યુ સુધી અને વૈવસ્વતથી માંડી બૃહત્કશ્ય સુધીમાં સરેરાશ ૬૫ પેઢી થાય છે, જેમાં ૧-૪૦ પેઢીમાં સત્યયુગમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં હુયંતના પૂર્વના રાજાઓ અને સૂર્યવંશમાં સગરથી પૂર્વના રાજાઓ થયા હતા; ૪૧-૬૫ ત્રેતાયુગમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં ઋક્ષ સુધી અને સૂર્યવંશમાં રામચંદ્ર સુધી. બ્યારે ૬૬-૯૫ દ્વાપરમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં સંવરણથી અભિમન્યુ સુધી અને સૂર્યવંશમાં દુરથી બૃહત્કશ્ય સુધીના રાજાઓ છે. જુઓ Anc. Ind. His. Trad. pp. 177 (પાદટીપ ૧૬ મે પાને થાહ)

જાદોશી, અને, સદ્ગત, લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટીળક એ ઉલ્લેખ
વિદ્વાનોએ ન્યાયતિપિક ગણતરીને આધારે, સ્વતંત્ર રીતે એમ પુરવાર
કરી આપ્યું છે કે વેદમાંના કેટલાક બાજુ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦-
૪૦૦૦ વર્ષની વાતોને પણ સાચવી રાખે છે. બીજા વિદ્વાનો ન્યાયતિ-
પિક ગણતરીને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. પણ એક વસ્તુ
આમાંથી તરી આવે છે કે ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂક્તો એવાં સ્થળો
અને સમયની વાતો પણ સાચવી રાખે છે કે જે આર્યાવર્ત અને
આર્યાવર્તમાં આર્યો આવી સ્થિર થયા તે પૂર્વેની છે. ૨૧ તે જ
રીતે પુરાણો અને જ્ઞાતકોમાં આવતા ઘણા વંશો આ ભૂમિમાં ન
પણ થયા હોય અને બીજે થયા હોય; વળી બધા આર્ય વંશના ન
પણ હોય. આર્યો જે જે પ્રદેશોમાંથી જુદા જુદા જગ્યા આપ્યા

આ પેટીઓ સંસ્કૃત ૨૦ વર્ષની ગણવામાં આવે તો ૧૬૦૦ વર્ષ અને
૩૦ વર્ષની ગણવામાં આવે તો ૨૮૫૦ વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૬૦૦
અને ૪૩૫૦ વર્ષ ઉપર હલ અને વૈવસ્વતના સમયને લઈ જાય. આપણે
૩૬૦૦ વર્ષવાળો પક્ષ સ્વીકારીએ તો મોહેન્જોદારોની સંસ્કૃતિની ઇ. સ. પૂર્વે
૩૫૦૦-૩૦૦૦ સુધીની માન્યતા છે, તે સાથે મેળ ખાઈ શકે અને આર્યો
એ જ સમયમાં ઉત્તર ભારતમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યા હોવાનું સમજી શકાય.
અને તો દિમાસયના મધ્યપ્રદેશમાંથી આવ્યાનું ખાનગીર કહે છે, તે બંધ
કેસી શકે, ત્યાંથી પશ્ચિમમાં વધતાં સો બસેસો વર્ષ નીકળી જાય, જેને
અંતે ઝઘડામાં મોહેન્જોદારો અને હરપ્પાનો વિનાશ આર્યોને હાથે અથવા
તો સંભવે કે કવેટાના છેલ્લા ધરતીકંપ જેમ કેશ ધરતીકંપથી થવા પામ્યો હોય.

૨૧. સદ્ગત બાળગંગાધર ટીળકે એ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે અયર્વ-
વેદમાંના કેટલાક અનાર્ચ શબ્દોનો મેળ ખાદિગ્રાના ગ્રંથમાંથી મળી આવે
છે. જેમ ત્યાંના શબ્દો અને ગાથાઓ અયર્વવેદમાં આવી ગયાં છે તેમ અહીંના
આર્ય શબ્દો પણ ત્યાં પહોંચી ગયા છે. અયર્વવેદ પાછળથી વેદ તરીકે
સ્વીકારાયો અને પ્રાત્યો પણ બ્રાહ્મણમાન્ય બન્યા એ સમય ઋગ્વેદ અને
અયર્વવેદ વચ્ચે સાંશે એવો ગાળો રાખી આવે છે.

આવ્યા હોય તે તે દેશની કથાઓ પરંપરાથી લેતા આવ્યા હોય. તે સાથે એમ પણ બન્યું હોય કે આર્યવર્તમાં આવ્યા પછી અહીં જે જૂની પ્રજાઓ હતી તેમાંના પણ કેટલાક પ્રતાપી રાજવંશોની કથાઓ પુરાણોમાં સંકલિત થઈ ચૂકી હોય. મને એમ લાગે છે કે ભગવાન શિવે ત્રિપુરાસુરનો વધ કર્યાની જે વાત આપણે ત્યાં સત્યવાઈ રહી છે તે તેવી આર્યો આવ્યા પૂર્વના કેઈ સ્થાનિક બનાવની સ્મૃતિ સાચવી રાખતી ગાથા છે. અને તેથી એમ અભિપ્રાય દીસે કે અહીંની જૂની આર્યેતર પ્રજાઓના પણ પ્રતાપી રાજવંશોની ગાથાઓ પુરાણોમાં જરૂર સંકલિત થઈ ચૂકી છે. પાર્ગિટરે તો એમ પણ બતાવ્યું છે કે ઐલથી જિતરી આવેલો ચંદ્રવંશ (ભારત વંશ) એ શુદ્ધ આર્યવંશ છે ૨૨ જ્યારે ઈક્ષ્વાકુ વંશ (માનવ વંશ) એ અહીંનો દ્રાવિડ વંશ છે. આ પાછલું વિધાન બરાબર નથી એમ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવે સાબિત કર્યું છે અને એવું નિરાકરણ આપ્યું છે કે— “પુરાણોની સઘળી વિગત પ્રમાણભૂત લેતાં પણ એટલું જ નીકળે છે કે વૈશાલીના રાજાઓ દક્ષિણમાં ગયા, અને ત્યાં અનાય બળિની સ્ત્રીઓ—જેમકે કૈકેયી આદિ ગાક્ષસીઓ—સાથે તેઓનો વિવાહ થઈ રાવણાદિ અહરરાક્ષસો એટલે કે આર્ય-અનાય બળિના સંકરવાળા જનો ઉત્પન્ન થયા. રાવણના અનાયત્વ ઉપરથી એના દૂરના પૂર્વજ વૈશાલીના રાજવંશને અનાય-દ્રાવિડ માનવો એ વિપરીત ગતિ છે.” ૨૩

આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કના પુરાવા

આ પુરાણોમાં જ નહિ, પણ વેદમાં પણ આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કની સંભાવના છે. ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ ‘ઋગ્વેદ સંહિતાનું સમગ્ર વાતાવરણ આર્ય છે,’ એમ કહે છે અને ‘અનાય વાતાવરણ એટલે

૨૨. Anc. Ind. His Traditions, પૃ. ૨૬૧ વગેરે.

૨૩. પૌરાણિક ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦-૧૧ ;

શું એ બતાવનાર અર્થવર્તે છે, એમ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. ૨૪
 ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ખુદ ઋગ્વેદમાં પણ આર્ય-
 તર શબ્દો મળી આવે છે; એટલે ભલે ઋગ્વેદમાં શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિ-
 શુદ્ધ આર્ય ભાષાસંસ્કાર જ જળવાઈ રહ્યા હોય, પણ શબ્દોના
 વિષયમાં તો નજીકની સિત પ્રજાની અસર સ્વીકારવી જોઈએ.
 દાખલા તરીકે ઘણું, ઘરણિ, વટુક, કપિ, કલ્પ, કાલ, ક્રિતવ, કુટ,
 કુળ, ગણ, નાના, નીલ, નીહાર, પુષ્કર, પુષ્પ, પૂજન, ફલ, ત્રિલ, વીજ,
 મયૂર, રાત્રિ, રૂપ, સાયમ્, વલ્લુ, એ ગણીતા શબ્દો ઋગ્વેદમાં પ્રયોજ-
 નેલા છે. ૨૫ જેમ જેમ વ્યાસણુ ગ્રન્થોમાં આવતા જઈએ છીએ
 તેમ તેમ આવા આર્યતર શબ્દોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. સટગી,
 અલર્ક, લાટમ્બર, કમ્બલ, કુચલ, લદ્ગ, તળુલ, તિલ, ફેણ, મર્કટ, વીહિ,
 શવ વગેરે શબ્દો તેવા છે. ૨૬

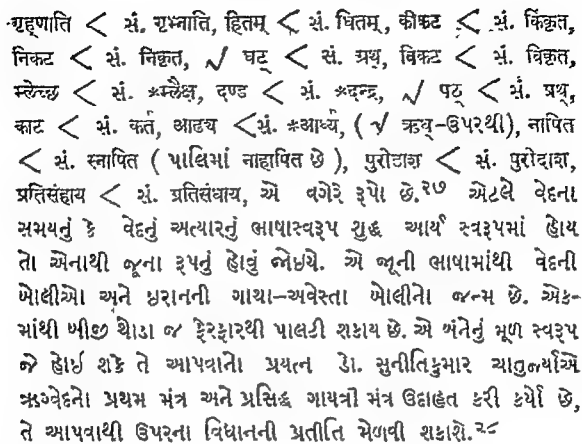
વેદની અસલ ભાષા

આમ ઘણા જૂના સમયમાં આર્યો ભારતવર્ષની આર્યતર
 પ્રજાના સંપર્કમાં અનેક રીતે આવી ચૂક્યા હતા, અને તેમની બોલીમાં
 પણ સ્થાનિક અંશોએ પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો. એક મત એવો
 પણ છે કે આજે વેદ જે સ્વરૂપમાં મળી આવે છે, તે તેના અસલ
 સ્વરૂપમાં નથી. વેદમાં અનેક પ્રાંતિક બોલીઓના અંશો પણ મળી
 આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે જીલ < સં. ધીર, કુલ < સં. કુલ, જેવાં રૂપો
 ગણાવી શકાય. ભારતવર્ષના પૂર્વ ભાગનું આ લક્ષણ છે; અને માગધીમાં
 રહે સ્થાતે લ જ અને ચૂલિત્ર પૈશાચીમાં તે વિરૂપે મળે છે. આવી અસરનાં
 રૂપો પણ વેદમાં શુદ્ધ તરીકે સ્વીકારાઈ ગયાં છે. જેને સ્પષ્ટ રીતે પ્રાકૃત
 અસર જ ગણી શકાય તેવાં દૂલમ, દૂલમ < સં. દુલમ, દૂળાસ < સં. દુળાસ,

૨૪. એનન, પૃ. ૧૨

૨૫. Ori. & Dev. of Bengali Lang. p. 42

૨૬. એનન, પૃ. ૪૨



अग्निर्माळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

(୨୬ ପୃଷ୍ଠା ୩୫)

अग्निम् इदं पुरञ्ज-धितम्

यद्भनस्य दैवम् ऋत्विजम्

इहोतारम् रत्न-धातमम् ॥

૨૭. આમાંનાં છેલ્લા બે પાંચ સદ્મહાણવોની પ્રસ્તા. પૃ. ૧૧ ઉપરથી લીધાં છે, જ્યારે બાકીનાં Ori. & Dev. of Bengali Lang. p. 44 ઉપરથી લીધાં છે. શબ્દોમાં જ્યાં * આવી નિશાની છે તે આર્યભાષાપ્રકારે શુદ્ધ રૂપો છે. *દન્દ્ર રૂપને મળતું શ્રીક દેન્દ્રોન રૂપ જોતા આર્ય બોલીમાં શુદ્ધ દન્દ્રની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.

२८. Indo-Aryan & Hindi, p. 54 (1942)

“ ગાયત્રી મંત્રનું મંસ્કરણ તેમણે નીચે મુજબ બતાવ્યું છે :

(મૂળ મન્ત્ર)

તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

(જૂનું ઇષ્ટ રૂપ)

તત્ સવિતુઃ સર્વગિહમ્

ભર્ગઃ દેવસ્ય ધીમધિ ।

ધિયઃ સઘ્ નસ્ પ્ર ચોદયાત્ ॥

આ કે આવું ઈર્ષ રૂપ પ્રચારમાં હોવાની સંભાવના છે.

આર્ય ભાષા

એ તો હવે સારી રીતે સ્વીકૃત થઈ ચૂક્યું છે કે મૂળે આર્યોના પ્રાગૈતિહાસિક પૂર્વજો યુરોપ અને એશિયામાં ફેલાઈ ગયા તે પૂર્વે તેઓની એક ભાષા હતી; તે ભાષા તે એ કે જેને હાલ કૃત્રિમ નામ ઇન્ડો-યુરોપિયન કે ઇન્ડો-જર્મનિક આપવામાં આવ્યું છે. આ મૂળ આર્યો તે વિરોજ્ઞ (અર્થ- વીર=મનુષ્ય, અને આર્ય=મનુષ્ય) હતા તેવું વિદ્વાનો હો છે. ૨૯ અને તેથી “ વિરોજ્ઞની ભાષા ” એવો શબ્દ યોજવામાં આવે તો એ વધુ શુદ્ધ અને નિર્દોષ લેખાય, એમ પી. જાનકર મત આપે છે. આ વિરોજ્ઞ કયા પ્રદેશમાં મૂળે રહેતા હતા તેનો હજી નિશ્ચય થઈ શક્યો નથી, એમ છતાં યુરોપ અને એશિયાની સરહદમાં ક્યાંક રહેતા હશે, તેવી સંભાવના કરવામાં આવે છે. ઘણા જ જૂના સમયમાં એઓ જરથાસ્ત્ર નીચે આવવા લાગ્યા. કેટલાક પશ્ચિમના પ્રદેશમાં બિતરી યુરોપમાં રિચર થયા, જ્યારે કેટલાક નીચે દક્ષિણના પ્રદેશમાં વધતા ચાલ્યા. હંગેરીના પ્રદેશમાં, નીચે ઇટાલી અને ગ્રીસ અને મેસોપોટોમિયાના પ્રદેશમાં, અને એશિયામાં મધ્ય એશિયા અને મોંગોલ પ્રદેશમાં થતા થતા ઈરાન અને બાબૂના

પ્રદેશોમાં આવી રહ્યા. આમાંના કેટલાક વધુ નીચે હિંદનાં સોત-
 સિધુના પ્રદેશમાં આવી રહ્યા તે આજની હિંદની આર્ય પ્રજાના
 પૂર્વજો. અને ચંદ્રવંશી એલ એવો જૂનામાં જૂનો જાણવામાં આવેલો
 આર્ય રાજા છે. ક્યે રસ્તેથી હિંદમાં આવ્યા એ નક્કી નથી; પણ
 એમ સર્વ રીતે સંભવે છે કે એક જ જૂથમાં નહિ પણ અનેક જૂથમાં
 એઓ એક જ માર્ગે નહિ પણ અનેક માર્ગે હિંદમાં અને તે પણ ખૂબ
 મોડા વહેલા આવ્યા હશે. હિંદમાં આવ્યા પછી પણ બધા જ અહીં
 જ રહી ગયા હોય તેમ પણ નથી બન્યું. અહીંથી ઉપરના પ્રદેશમાં
 પણ કેટલાક પાછા ગયા છે. હિંદમાં આવવાના બે માર્ગ તો પશ્ચિમ
 તરફના છે: ૧. ખેખર વગેરે ઘાટોનો માર્ગ અને ૨. સમુદ્રમાર્ગ;
 ઉત્તર તરફનો માર્ગ હિમાલયના મધ્ય પ્રદેશમાં થઇને આવે છે. ટિબેટ
 સાથેનો સંબંધ હિંદને ઘણા જૂના સમયથી છે. એ જાજૂથી આર્યો
 આવ્યાનું પાર્સિયન કહે છે, તે ગેરવાજબી નથી; પણ તે સાથે
 પશ્ચિમના માર્ગે ઉપરથી આવ-જા થઇ હોવાની પણ પૂરી શક્યતા છે.
ઇરાનમાં ગાથા-અવેસ્તાની ભાષા અને ધર્મનું સ્વરૂપ જોતાં વેદમાં
મળતા દેવ અને ઋષિના અર્થોથી ઊલટા અર્થો અને માન્યતા જોવામાં
આવે છે. એનું સમાધાન મને તો એમ લાગે છે કે આર્યોનું એક
જૂથ જે ત્યાં રહી ગયું, તેઓના મન્તવ્ય ઉપરથી પછીથી ગાથા-
અવેસ્તાના સાહિત્યનો અવતાર થયો. હિંદમાં આવ્યા પછી આર્યોની
પશ્ચિમ તરફના ભાષાઓ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને પછી ખૂબ દૂર જુદા
પડી જતાં બ્રાહ્મણ ગર્ભ અને આખરે એ જ ભાષાઓ પાછળથી
“અસુરો” માં ગણાઈ ગયા; જે કે મૂળે તો તે જાજૂના વતનને
 ઉદ્દેશીને “ઋષિ” નામ મળેલું સંભવે છે. ટિબેટ સાથેનો આર્યોનો
 સંબંધ જોતો કરાય તેમ નથી. ત્રિવિષ્ટપ=સ્વર્ગ અને ત્યાંના વતની એ
 દેવ, એ અહીં આવેલા આર્યોના મુખ્ય જૂથનું એક સ્થાન સંભવે
 છે. ચંદ્રવંશી આર્યો એ માર્ગે હિંદમાં આવ્યા જેમ સંભવે છે તેમ
 સૂર્યવંશી આર્યો પશ્ચિમના માર્ગે હિંદમાં આવ્યા સંભવે છે. અને ઇ.

સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ ધગલગેના કૃષ્ણેડોડિયામાં જન્મીનેએ ખેદિકામ
 ડરી મેળવેલા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ઇન્દ્ર, વરુણ, મિત્ર અને નાસત્યનાં
 નામો મળી આવ્યાં છે. ૬૦ મેસોપોટિયામાં મિટાનીના અવશેષોમાં આ
 આટલાં જૂનાં આ નામો મળી આવ્યાં છે, તે ઉપરથી કેટલાક
 વિદ્વાનો તે પછી આર્યો હિંદમાં આવ્યાનું કહે છે. સદગત બાળ ગંગા-
 ધર ટીળકે બનાવ્યું છે^{૩૦} તે પ્રમાણે ખાદિડયાની પ્રજા અને વેદની
 પ્રજા પરસ્પર મંપકમાં આવી હોય તો અહીંથી ગયેલા આર્યોની
 સંસ્કૃતિની છાંટ ત્યાં હોય, તે સાથે વિરોજનાં અનેક જૂથોમાંનું એક
 જૂથ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષથી ઘણા પૂર્વ સમયમાં ત્યાં ગયું હોય,
 અથવા વેદના વારાના પશ્ચિમો દરિયામાંજે અહીંની સંસ્કૃતિ ત્યાં લઇ
 ગયા હોય, જેના સંસ્કારો પરપરાએ ઊતરી આવ્યા હોય. થોડા જ
 સેકડામાં બહુ સમાઈ જવું જોઈએ એ ભ્રાંતિએ સમયનો સંકેત
 કરવામાં આવે છે એ યુરોપિયનોની પદ્ધતિ બરાબર નથી લાગતી.
 મેસોપોટિમિયાની ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૦૦ વર્ષ ઉપરની સંસ્કૃતિને ખસેડી
 વિરોજનાં ટોળાં ત્યાં ઊતરી આવી પોતાની સંસ્કૃતિ સ્થાપી શક્યાં
 હોય તે ૧૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં, એ અસંભવિત નથી; તેમ પશ્ચિ-
 (ફિનિશિયન વેપારી)ઓએ દૂર પડેલી આર્ય ટોળાંઓની સંસ્કૃતિ-માળા
 કેટલાક સમય સુધી જળવી રાખી હોય તો તેના પરિણામે સામ્ય
 મળી આવે એ સંભવિત છે. અને એ જાણવામાં છે કે ઇ. સ. પૂર્વેના
 ૧૨ મી સદીના ઇર્ષ્વતના રાજાના એક લેખમાં યૌધેય વગેરે આર્ય
 જાતિઓનો નામોસ્તેખ મળી આવે છે. એ વગેરે જોતાં ઇ. સ. પૂ.
 ૧૪૦૦ પછી જ આર્યો જુદા પડી હિંદમાં આવ્યા એમ માનવું ગેર-
 વાજબી છે. આર્ય જાતિઓ ભૂગુ, ભારત, મદ્ર, કુરુ વગેરેને મળતાં નામો
 ઈરાની સાહિત્યમાં તેમ ઇર્ષ્વતના^{૩૨} ઇતિહાસમાં મળે તો તેથી તે જ

૩૦. Cam. His. of India, Book I, p. 72

૩૧. Vedanga Jyotish.

૩૨. Indo-Aryan & Hindi, p. 17

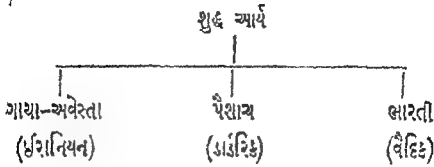
પ્રજા બધી જ ત્યાં થઈ અહીં આવી એમ ન માનવું જોઈએ. કેટલાંક કુળો ત્યાં રહ્યાં હોય, કેટલાંક જુદા જ કારણે ગણીતાં બન્યાં હોય અને તેથી તેમણે તે નામો સાચવી રાખ્યાં હોય, અને તેના ભાઈઓ હિંદમાં આવ્યા અને તેઓએ અહીં આવી નામો સાચવી રાખ્યાં. આર્ય પ્રજા સંરક્ષણશીલ હતી, ને બળે હજાર વર્ષો સુધી પોતાનાં ગાત્રો આજે હિંદમાં ટકાવી રહી છે, તેના પૂર્વજો એવી રીતે જાતિ સાચવી ન રાખે તે માની શકાય નહિ. ભાષાસામ્ય, સંસ્કૃતિસામ્ય સેંકડાઓ સુધી રહી શકે છે, એ હિંદની પ્રજાના અભ્યાસીઓની જાણ બહાર નથી.

વિરોજ પ્રજા મૂળ સ્થાનમાંથી ખસતી ચાલી અને ઉપર કહ્યું તેમ મોટા બે પ્રવાહમાં પથરાઈ. ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આ બે પ્રજાના વિભાગ જ્ઞાતમ્ યૂથ અને કેન્તમ્ યૂથની સંજ્ઞાથી પાડ્યા છે. પશ્ચિમમાં જઈ યુરોપમાં સ્થિત થયેલી પ્રજાએ ક (કંઠ્ય ઉચ્ચાર) સાચવ્યો, તેથી કેન્તમ્ યૂથને પાત્ર બની, ત્યારે મૂળ પ્રદેશના અંશો રાખતી રાખતી દક્ષિણમાં જિતરતી ચાલી અને ઈરાન તેમ જ મેંગોલ પ્રદેશના પ્રવાહો દ્વારા હિંદ સુધી આવી તે બધીએ શકર (તાલવ્ય ઉચ્ચાર) સાચવ્યો, તેથી તે જ્ઞાતમ્ યૂથને પાત્ર બની. બંને શબ્દોનો અર્થ (સો) એક જ છે; મૂળ પણ એક જ છે. આ બે યૂથના વિભાગ પાડતાં અત્યારની ભાષાઓ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે તે જિતરી આવે છે:

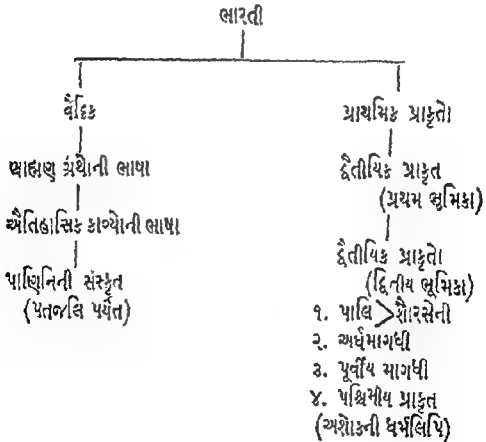
વિરોજની ભાષા

જ્ઞાતમ્-યૂથ	કેન્તમ્-યૂથ
—૧ આર્ય	—૧ ગ્રીક
—૨ રલાવ	—૨ લેટિન
—૩ બાલ્ટિક	—૩ જર્મનિક
—૪ આર્મેનિયન	—૪ કલ્ટિક
—૫ આલ્બેનિયન	—૫ હિટાઈટ
	—૬ તોપારિયન

આમાંની જે આર્ય ભાષા, તેણે ઈરાન અને ભારતવર્ષની પ્રજાઓની ભાષાનાં ધાવણ આપ્યાં છે. આમ બોતાં આ પ્રમાણે અવતાર છે:



આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે ભારતી ભાષા એવું નામ હું જેને આપવા ચાહું છું તેને લાગ્યા હતા. ઉપર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે અહીં આવ્યા થઈ સ્થાનિક વિકાસો અને બોલીઓના સંપર્કોને આમેજ કરવાનું બની આવ્યું, જે ઋગ્વેદના જૂના ભાગની ભાષામાં પણ સ્પષ્ટ છે. આ રીતે આવતાં ભારતી ભાષા નીચેના બે પ્રકારોમાં વિભક્ત થયેલી આપણને મળે છે:



ભારતી ભાષા

ઋગ્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ એ દુનિયાના સાહિત્યમાંના સચવાયેલા સાહિત્યમાં જૂનાનું જૂનું છે. એનાથી પૂર્વનાં ભાષાસ્વરૂપો હજી મળ્યા નથી. આ ભાષાસ્વરૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું હોવામાં શંકા નથી. ઋગ્વેદના ૧-૨ અને ૯-૧૦ મંડલની ભાષાનું સ્વરૂપ જૂના રૂપથી આ બાજુનું છે; અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના ભાષાસ્વરૂપના અંકાડા જેવું છે. અથર્વવેદનું ભાષાસ્વરૂપ, યજુર્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ અને જૂના બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનું ભાષાસ્વરૂપ એ સમસામાયિક છે. આરણ્યકો અને ઉપનિષદોમાં મળતું ભાષાસ્વરૂપ તેમ જ સૂત્રગ્રંથો અને મહાભારત-રામાયણના જૂના ભાગોનું ભાષાસ્વરૂપ અચૂક પાણિનિના પૂર્વ સમયનું, એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા શતકનું છે, અહીં સુધીમાં ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલો ગાળો રહે છે. ભાષા શિષ્ટ વર્ગમાં જે બોલાતી હતી તેના એ અવશેષો છે. મહર્ષિ પાણિનિએ એ નિત્યની બોલચાલની ભાષાનું વ્યાકરણ બનાવી આપ્યું છે, આ પૂર્વે પણ એ જીવંત ભાષાનાં અનેક વ્યાકરણો હતાં, તે ખુદ પાણિનિએ જુદા જુદા વૈયાકરણોના મતોનો પોતાના સૂત્રગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કર્યો જ છે, તે ઉપરથી જણી શકાય છે. યાસ્કનું નિરુક્ત તેમ જ કેટલાંક પ્રાતિશાખ્યો છે તે તે પૂર્વનાં છે. પાણિનિએ શિષ્ટ લોકભાષાને—તે વખતે ઉત્તર ભારતવર્ષમાં શિષ્ટ લોકોમાં સર્વમાન્ય થયેલી ભાષાને—નિયમોથી બાંધી લીધી; અને ભારતવર્ષ પાસે સાહિત્યકીય સંસ્કૃત ભાષા પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિના પ્રયત્નોએ આવી પહોંચી આ વૈદિક ભાષાની વાત થઈ. એ જ ગાળામાં નીચલા થરમાં પણ ભાષાપ્રકાર વ્યાપક થતો આવતો હતો. આનાં કારણો આ પૂર્વે આપનામાં આવ્યાં છે. વૈદિક ભાષાના સમયમાં જ બોલીના સ્વાભાવિક વિકાસોએ આપેલા સ્વરૂપને સાચવતાં રૂપો ખુદ વેદની ભાષામાં મળે છે, તે રૂપો એ નીચલા થરની ભાષાનાં છે. ભારતી ભાષાનો એ એક મહાન ફાટો છે. બીજા થરની (દ્વિતીયિક) પ્રાકૃતોનાં જૂનાં સ્વરૂપો જાણુવામાં નથી, પણ તેની જ દ્વિતીય ભૂમિકાનાં

સ્વરૂપો મળે છે, તેમાંની જૂનામાં જૂની પાલિ ભાષા અને અર્ધ-
માગધીના અંશે આપણને ઈ. સ. પૂર્વેના ૬ઠ્ઠા શતકથી આ બાજુના
અચ્છૂ રીતે મળે છે. એ પૂર્વેનું ભાષાસ્વરૂપ તે પહેલાં થરની પ્રાથમિક
અને દ્વિતીયિક પ્રાકૃત ભાષા છે. એના બીજા થરની પ્રાકૃત ભાષાએ
જેમ અનેક પ્રાંતિક ભેદો હશે પણ ખરા, પણ કોઈ અંધ, લેખ કે
સિદ્ધાંતે અભાવે તેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ મેળવવાની સ્થિતિમાં આપણે
નથી. માત્ર વેદ, સાહ્યણુ, આરણ્યક, ઉપનિષદો, સૂત્ર-ગ્રંથો અને
મહાભારત-રામાયણની ભાષામાં અને છેક પાણિનિની સંસ્કૃત
ભાષામાં ભારતીય લાક્ષણિકતાને છોડી દેતાં રૂપોમાંથી જ તેના અસ્તિ-
ત્વને મેળવી શકીએ છીએ. બીજા થરની પ્રાકૃત ભાષાઓનાં છુદ્ધ અને
મહાવીરના સમયનાં જ રૂપો જે કે આપણે મેળવી શકતા નથી, છતાં
તેઓના ઉપદેશો જે ભાષાઓમાં હતા તેના ઉપરથી ને પછીથી થયેલો
મિલસિલાખંધ વિદ્રાસ અથસ્થ રૂપમાં મેળવી શકીએ છીએ; તેના પ્રાંતિક
ભેદો પણ બહુ શકીએ છીએ.

પુરાણી માગધી ભાષાને ભગવાન બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશોનું વાહન
બનાવ્યું, જે પછીથી મધ્યદેશની પાલિ ભાષામાં મંડલિત થયું. એમનો
અદેશ મગધ હોવાને કારણે આ પાલિ ભાષાનું “માગધી” નામ આપવા
પ્રયાસ થયેલો છે, પણ ડૉ. સુનીતિકુમાર ત્યાગુર્બ્યા બતાવે છે તે
પ્રમાણે પાલિમાં માગધ દેશની લાક્ષણિકતા થોડી જ મળે છે,
એથી ઊલટું ગંગા અને યમુનાના મધ્યપ્રદેશની લાક્ષણિકતા તેમાં
ખૂબ જણાય છે, તેથી સંસ્કૃત ભાષા (આ નામ ભાષાને બહુ મોટું
મળ્યું છે; છેક ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દી લગભગ—વાલ્મીકીય
રામાયણમાં સાથી પ્રથમ મળે છે^{૨૩}) જેમ મધ્યપ્રદેશની શિષ્ટમાન્ય
લોહભાષા હતી, તે જ પ્રમાણે પાલિ એ જ મધ્યદેશની નીચલા થરની
લોહભાષા હતી. ભગવાન બુદ્ધને તેના બે શિષ્યોએ છાંદસ ભાષામાં

. 33. Linguistic Speculations of the Hindus by. P. C. Chakravarti (1933), p. 275 . . .

(સંસ્કૃત-પાલિનીય સંસ્કૃતના પુરાવર્તી રૂપમાં) ઉપદેશ, આપવાની વિગત કરી, ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે “અનુજાનામિ મિત્તલે, સક્કાયં નિરુત્તિયા’ વુદ્ધવચનં પરિચાણિતું-સ્વકીય ખોલીમાં બહુવચન શીખવાની હું અનુમતિ આપું છું.”^{૩૪} એક સામે હાંદસ ભાષા-વૈદિકીભાષા અને બીજી બાજુ લોકભાષાઓના હોવા વિશેનું તત્ત્વ આમાંથી મળે છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ

બુદ્ધની ભાષાનું અને તેથી પાલિનું નામ “માગધી” હોવા વિશે જૂનામાં જૂનો નિર્દેશ મોગ્ગલાન વ્યાકરણમાં મળે છે; જેવો કે:-

સિદ્ધમિદ્ધગુણં સાધુ નમસ્સિત્વા તથાગત ।

સધમ્મસદ્ધુ માસિસ્સં માગધં સદ્ધલક્ષણં ॥૩૫

મોગ્ગલાન જેવો જૂનો વૈયાકરણ પાલીને “માગધી” કહે છે એ સૂચક તો ખરું જ, પણ પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ માગધીનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તેની સાથે પાલિને ખાસ મેળ નથી; નહિ જેવા અંશો જ મળે છે, અને તે પાલિ સાહિત્યની ભાષા તરીકે સર્વ સ્વીકૃત થવાને કારણે, તેમાં પ્રાંતીય અંશો શિષ્ટ (standard) તરીકે આમેજ થઇ ગયા; એથી મોગ્ગલાન “પાલિ”નું વ્યાકરણ રચતાં તેને “માગધી” કહે છે, તે બુદ્ધ મગધના હતા એ ખ્યાલે જ. ભગવાન મહાવીરે જૈનધર્મના ઉપદેશના વાહન તરીકે સ્વીકારેલી અર્ધમાગધીમાં માગધીના અંશો ખૂબ મળે છે. ભાષાના સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો “પાલિ > અર્ધમાગધી < માગધી” એટલે કે પાલિનાં લક્ષણો અને માગધીનાં લક્ષણોના સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધમાગધી છે. પ્રાચીન માગધીના અંશો અશોકના પૂર્વ દેશના લેખોમાં સચવાયા છે.^{૩૬} બાકી આપણને મળેલી અર્ધમાગધી પણ અસલ અર્ધમાગધી

૩૪. પાલિ મહાવ્યાકરણ-લે. સિદ્ધુ જગદીશ કાશ્યપ (૧૯૪૦), પાલિ વ્યાકરણકી વસ્તુ કથા, પૃ. ૫

૩૫. એબન, પૃ. ૬

૩૬. Comparative Philology, by Dr. Gune, p. 182

ખતાવવામાં આવી છે. આપણા ગૂજરાત દેશની ભાષાને એવું સ્વરૂપ અર્પવામાં અશોકના ગિરનારના શિલાલેખની ભાષાનો પણ ફાળો છે. જૈનાગમના સૂત્રગ્રંથોની છેલ્લી વાચના વલ્હીપુરમાં થઈ છે. એને લીધે આ પ્રદેશની બોલીના સંસ્કારો અર્ધમાગધીમાં જરૂર આવ્યા છે. લઘુપ્રયત્ન ચકાર એ આજે પણ આપણા દેશની લાક્ષણિકતા છે. એ સ્વરોના મધ્યભાગમાં વ્યંજનના લેખે રહેતા અકારમાં યથુતિત્વ વિધાન આચાર્ય હેમચંદ્રે કૃત્યું છે, ૩૮ એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. અર્ધ-માગધી, જૈન મહારાષ્ટ્રી અને આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્વસૂત્રોમાં ગ્રથિત કરેલા અપભ્રંશમાં આ લઘુપ્રયત્ન ચકાર દેખા દે છે, તે આ પ્રદેશની જ લાક્ષણિકતા છે. પૂર્ણપ્રયત્ન ચકાર તો અશોકના જૂનાગઢના લેખમાં પણ પ્રાકૃતની લાક્ષણિકતા વિરુદ્ધ સચવાયો છે. શું એમ હશે કે હ્યં, ઝિય વગેરેમાં ઉચ્ચારણ લઘુપ્રયત્ન હશે ? આ રીતે અશોકની ધર્મલિપિ-ભાષા, અર્ધમાગધી અને જૈન મહારાષ્ટ્રીનો મહારાષ્ટ્રી (standard) પ્રાકૃત સાથેસાથ આપણા દેશની ભાષાના ઉદ્ભાવમાં કોઈ અને કોઈ અંશે ફાળો છે, એ ભાગ્યે જ નવાઈની વસ્તુ હશે.

આવા પ્રકારના મતના ઉચ્ચારણમાં એ આશય સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યકીય મહારાષ્ટ્રી (standard)માંથી અપભ્રંશ દ્વારા ગૂજરાતી બોલી ઊતરી આવે છે, તેનો સંબંધ સીધો જૈન મહારાષ્ટ્રી સાથે છે, એ ઉપરની ચતુર્થાનના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે (standard) પ્રાકૃત=મહારાષ્ટ્રી એ નાટકાદિમાં આવતી મહારાષ્ટ્રી છે; એનાથી જૈનમહારાષ્ટ્રીનો તફાવત એટલા પૂરતો કે જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં અર્ધમાગધીના સંસ્કારો પરપરિત ઊતરી આવ્યા છે, જે તેવી નાટકાદિની ભાષામાં નથી. ગાદી ખરું જોતાં એ બે મથાળે જુદી ભાષા ગણવાનું કોઈ ઘટ્ટ પ્રયોજન નથી. નીચે જૈન સાધુઓએ પ્રયોજેલી મહારાષ્ટ્રીમાં જે વિશેષતા છે, તેની નોંધ આપવામાં આવે

છે, જેનાથી પાર્શ્વકેય તેમ જ બીજા અંશો ગૂજરાતી સુધી સામાન્ય છે, તેનો અ્યાસ આવી શકશે:

- (૧) ક ના સ્થાનમાં ગ,
- (૨) લુપ્ત યંજનોના સ્થાનમાં યશ્રુતિ (લઘુપ્રયત્ન),
- (૩) શબ્દના આદિ અને મધ્યમાં પણ જ ને બદલે ન,
- (૪) ઋકારાંત ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયમાં હ નું પ્રાપ્ત્ય.

આમાંનાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો આજ પણ બોલાતી ગૂજરાતી સુધી પૂર્ણ પ્રચારમાં રહ્યાં છે એ એક ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી વસ્તુ છે. જ્યાં પણ બે સ્વરોના મધ્યમાં ક રહી જવા પામ્યો છે તેવા શબ્દોમાં ક નો ન સામાન્ય છે. પ્રગટ, ફેગટ, સગે (=શકે), ફાગ, બગ, વગેરે અનેક ઉદાહરણો છે. યશ્રુતિને માટે તો ગૂજરાત બાણીતું જ છે. આદિમાં જ ગૂજરાતીમાં જ માત્ર નહિ પણ બધી ભારતીય બોલીમાં ગયો છે; પણ મધ્યમાં સંસ્કૃતમાં જ્યાં જ હતો, અને પ્રાકૃત દ્વારા અપભ્રંશ પર્યંત બેવડા જ તરીકે હતો, ત્યાં બધે તે ન તરીકે ગૂજરાતીમાં બિતરી આવ્યો છે. કર્ગઃ > કર્ગો > કર્ણુ > કાન, વર્ગઃ > વર્ગો > વર્ણુ > વાન જેવાં ધણાં ઉદાહરણો છે. આ જ સિદ્ધાંતે આપણો છઠ્ઠી વિલિકિતનો નું પ્રત્યય તળેગ દ્વારા નહિ પણ કર્ગક- > કર્ગગ- > કર્ગજ- > અન્નજ- > *અન્નજ- > નજ- (નડ, નડ) એમ બિતરી આવ્યો લાગે છે. કને=નજ, એ શબ્દ આજે પણ સંપ્રવાહ રહ્યો છે, જેનું “જણે” એવું રૂપ પણ પ્રાંતીયતાથી બોલાય છે.

અશોકના ગિરનારના લેખમાં પાલિ (standard midland prakrit) ની સાથેનું સામ્ય વધુ છે; અને સીધા અવતારમાં પાલિને આપણે સાહિત્યકીય ભાષા તરીકે સ્વીકારી તેમાંથી શૌરસેની > મહારાષ્ટ્રી > અપભ્રંશ > ગૌર્જર અપભ્રંશ એ ક્રમ છે. તેવો અશોકના ગિરનારના લેખની બોલી ઉપરથી બિતરી આવતો ચાલુ ક્રમ અંધરથ લલે ન થયો હોય, પણ તેની શક્યતા છે જ, જે યશ્રુતિ દ્વારા તો સંભવે છે જ. આમ ગૌર્જર અપભ્રંશ સુધી આવતાં ત્રણ પ્રવાહો એકરૂપ બની ચૂકે છે.

પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદો

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદોના વિષયમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો મૌન નથી સેવતા; અને નાટ્યશાસ્ત્રકારે આનો ખુલાસો આપ્યો પણ છે; જેમ કે

માગચ્ચવન્તિજા પ્રાચ્યા સૂરસેન્ધર્ધમાગધી ।

વાલ્મીકી દાક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૩૯

માગધી, આવંત્યા, પ્રાચ્યા, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, બાલ્હિકી અને દાક્ષિણાત્યા એ સાત પ્રાકૃત ભાષા નાટકોમાં પ્રયોજાય છે. આમાંની દાક્ષિણાત્યા એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) છે, એવું મેં અન્યત્ર બતાવ્યું છે.^{૪૦} એ દ્રાવિડી હોવાની તો કોઈ રીતે સંભાવના નથી, કેમકે નાટકોમાં કયાંય પણ દ્રાવિડીનો પ્રયોગ નથી. નાટ્ય-શાસ્ત્રકારના ખ્યાલમાં મહારાષ્ટ્ર એ દક્ષિણનો પ્રદેશ, વસ્તુસ્થિતિએ વિશ્વથી નીચેનો બધો પ્રદેશ હશે. નાટકોમાં એ બધી લાગતાં વળગતાં પાત્રોના મુખમાં કૃત્રિમ રીતે મૂકવાની હોય છે. અને નાટકોમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાઓમાં પાલિ અને અર્ધમાગધી એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કદી પ્રયોજાયેલી મળતી નથી, એટલે ઉપરના ભેદ દેશજ નામ પૂરતા જ ઉપયોગી છે, એમ મારું માનવું છે. આ પછી નાટ્ય-શાસ્ત્રકારે તેવી પણ નીચડા થરની પ્રજ્ઞની વિભાષા પણ આપી છે. તે પણ ઉપરના પ્રયોજન પૂરતી છે; જેવી કે

ઝવરામીરચ્છંડાલસચ્ચરદ્રવિટોદ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥૪૧

આ હીન પ્રજ્ઞના સ્વાંગવાળાં પાત્રોના મુખમાં અનુક્રમે શબ્દરી, આહીરી, ચાંડાલી, સચરી, દ્રવિડી, ઝોઢિયા, એ વિભાષા=ભાષા નહિ પણ ઝોલી, મૂકવાનું વિધાન છે. નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયમાં

૩૯. મ. ના. ૧૭-૪૮

૪૦. ડ્રાપિસ-ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૩ જી, પૃ. ૨૩૪

૪૧. મ. ના. ૧૭-૫૧

તે તે ભાષાનું કે વિભાષાનું શાસ્ત્ર-માટે નક્કી કરેલું સ્વરૂપ જે હશે તે પ્રયોજવાનું હોય : એ સંભવતઃ જીવંત તત્ત્વ ભાષ્યે જ સાચવતું હશે, એમ મને નાટ્યભાતી કૃત્રિમ ભાષા-જેતાં જણાય છે : અને વ્યાકરણોમાં પણ એ સ્થિર સ્વરૂપ જ આપણને મળે છે. આના ખૂબ ખૂબ ભેદો જોઈતા હોય તો તે પણ નોંધાયેલા છે :

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી તથાવન્તી શૌરસેન્યર્થમાગધી ।

વાલ્હીકી માગધી પ્રાચ્યેત્વષ્ટૌ તા દાક્ષિણાત્યયા ॥

વિભાષા—શકારામીરચાળાલયવરદ્રાવિદોદ્ભજા ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકાશ્રયા ॥

અપભ્રંશ—ત્રાચહો લાટવૈર્દર્માલુપનાગરનાગરૌ ।

વાર્ગરાવન્યપાદ્માલટાકમાલવકૈકયાઃ ।

ગૌડોદૃદૈવપાશ્ચાત્યપાષ્વ્યકૌન્તલસૈહલાઃ ।

કાલિઙ્ગવપ્રાચ્યકાર્ણાટકાઞ્ચદ્રાવિદગૌર્જરાઃ ।

આમીરો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મમેદવ્યવસ્થિતાઃ ।

સપ્તર્વિશત્યપભ્રંશા વૈતાલ્લાવિપ્રમેદતાઃ ॥

પૈશાચ—કાશ્મીરદેશીવપાણડચે ચ પાદ્માલં ગૌડમાગધમ્ ।

ત્રાચહં દાક્ષિણાત્યં ચ શૌરસેનં ચ કૈકયમ્ ।

શાવરં દ્રાવિડં ચૈવ એકાદશ પિશાચજાઃ ॥૪૨

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, આવંતી, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, વાલ્હીકી, માગધી, પ્રાચ્યભાષા, અને દાક્ષિણાત્યા. (આમાં મહારાષ્ટ્રી (standard) સ્વતંત્ર સ્વીકારાયા પછી દાક્ષિણાત્યા જુદી જ ગણી આઠ ભાષા કહી છે.)

વિભાષા—શકરી (=સચરી), આભીરી, ચાંડલી, શખરી, દ્રાવિડી, અને ઝોઢિયાની, એ છ વિભાષા છે. (આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે તેની તે છ છે.)

અપભ્રંશ—પ્રાચ્ય, લાટ, વૈદલ, ઉપનાગર, નાગર, અર્ધર, આવંત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કૈકય, ગૌડ, ઝોઢિયાનો, વૈવ, પશ્ચિમ-

નો, પાંડચ, કૌંતલ, સૈંહલ, કલિંગ, પૂર્વનો, કર્ણાટકનો, કાંચીનો દ્રાવિડ, ગોર્જર, મધ્યદેશનો આબીર, અને વૈતાલ વગેરે પ્રભેદે ૨૭ ભેદ અપ-
ભ્રંશના (પ્રાંતીય) છે. (આ વિષયમાં નાટ્યશાસ્ત્રકાર મૌન સેવે છે.)

પિશાચ ભેદ—કાંચીદેશીય, પાંડચ, પાંચાલ, ગૌડ, માગધ, પ્રાચ્ય, દાર્ક્ષણીય, શૌરસેન, કૈકય, શાબર, દ્રાવિડ એ ૧૧ ભેદ પિશાચના છે. (આ વિશે પણ નાટ્યશાસ્ત્રકાર મૌન સેવે છે.)

પણ આ બેદોમાંના કેટલાક પરસ્પર મેળ જ નહિ ખાતા હોય એ દીવા જેવું છે. દાખલા તરીકે દ્રાવિડ એવો પ્રકાર વિભાષા, અપભ્રંશ અને પિશાચમાં છે. એનો મેળ કોઇપણ બીજા પ્રકાર સાથે શક્ય નથી. તે તે જમાનામાંનાં જુદાં જુદાં ભાષાસ્વરૂપો દેશ પરત્વે જુદી જુદી બોલનાગઓની કોટિ પ્રમાણે સંજ્ઞા પામ્યાં છે, એવું માત્ર મને સમાધાન લાગે છે; એટલે એના ઉપરથી તાત્ત્વિક રીતે બહુ કદાચ કંઈ ન પણ મળી શકે.

આ બધા ભેદો—ઉપભેદો ઉપરથી ત્રિવિક્રમ મુધીના વૈયાકરણો-
એ તો પ્રાકૃત (standard), શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, અપભ્રંશ એવા છ ભેદ આપ્યા; પણ માર્કડેયને એમ લાગ્યું કે તે પૂરતું નથી, એટલે પેલા નાટકીય ભેદોને લક્ષ્યમાં રાખી ભેદો—
ઉપભેદો ૧૬ માં જ સાચવી લીધા:

भाषा—महाराष्ट्री शौरसेनी प्राच्याडवन्ती च मागधी ।

इति पञ्चविधा भाषा युक्ता न पुनरष्टधा ॥

विभाषा—शाकरी चैव चाण्डाली शवर्याभीरिका तथा ।

टाकीति युक्ताः पञ्चैव विभाषा न तु षड्विधाः ॥

अपभ्रंश—नागरो ब्राह्मद्व्योपनागरश्चेति ते त्रयः ।

अपभ्रंशाः परे सूक्ष्ममेदत्वान्न पृथग्मताः ॥

पैशाच—कैकेयं शौरसेनं च पाञ्चालमिति च त्रिधा ।

पैशाच्यो नागरा यस्मात्तेनाप्यन्या न लक्षिता ॥ ૪૩

ભાષા-મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, આવન્તી, અને માગધી.
વિભાષા-શાકરી, ચાંડાલી, શાખરી, આભીરી અને ટાક્કી.

અપભ્રંશ-નાગર, વ્રાત્ય અને ઉપનાગર.

પૈશાચ્ય-કૈકય, શૌરસેન અને પાંચાલ.

આમ ૧૬ ભાષાભેદ માર્કંડેયે તારવી દાઢયા છે. એણે તો એ બધીનાં લક્ષણો ઉપરાંત જે મૂઢી દેવામાં આવ્યા છે-સૂક્ષ્મભેદત્વાદ તેનાં પણ સ્વરૂપ લક્ષણો વ્યાકરણમાં નોંધ્યાં છે. આ બધાનો આશય એ કે જ્ઞાતિઓ પરત્વે તેમ જ દેશ પરત્વે જુદી જુદી બોલીઓ હિંદમાં હતી, જેમાંની કોઈ એકને તો કોઈ ખીણને કેટલાક અંશોમાં મળતી આવતી હતી. અર્વાચીન વિદ્વાનોએ તો એ પછી પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય એવા બે મુખ્ય ભેદ સ્વીકારી વરરુચિ-ચંડ-હેમચંદ્ર-ત્રિવિક્રમ પ્રતીચ્ય વૈયાકરણો અને સામી બાજુ માર્કંડેયાદ પ્રાચ્ય વૈયાકરણો હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ નવી જ રીતે સ્વીકારાયેલી પદ્ધતિ એ રીતે ઉપયોગી તો નથી જ; તેમ હતું, પણ તે ખીણ રીતે, જે પાલિ>અર્ધમાગધી<માગધી એ ક્રમે પ્રતીચ્ય>સંકીર્ણ<પ્રાચ્ય એમ વધુ બંધ બેસતી આવી રહે છે. માર્કંડેયની દૃષ્ટિએ આમ સામ્ય વૈષમ્ય મળી આવે છે:

(૧) મહારાષ્ટ્રી સ્વતંત્ર.

(૨) શૌરસેની-ત્યાં કોઈ ખાસ લક્ષણ ન હોય ત્યાં મહારાષ્ટ્રી જેવી.

(૩) પ્રાચ્યા-તેની ઉત્પત્તિ-સિદ્ધિ શૌરસેનીમાંથી છે.

(૪) આવન્તી-મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીના સંકર્ષથી થાય છે.

(૫) માગધી-શૌરસેનીથી સિદ્ધ થાય છે. અર્ધમાગધી-શૌરસેની-થી અદ્ધર હોવાથી માગધી એ જ અર્ધમાગધી.

(૬) શાકરી-માગધીમાંથી આવી છે.

(૭) ચાંડાલી-માગધી-શૌરસેનીમાંથી પ્રાયઃ થાય છે.

(૮) શાખરી-ચાંડાલીમાંથી શાખરી સિદ્ધ થાય છે. ચૌહરી-તે

તે દેશનાં ઔદ્દેશાય પદો અને શૌરસેની પદોના સાંકર્યથી શાળરી-
માંથી ઔદ્દી થાય,

(૯) આભીરી—એમ જ થાય.

(૧૦) ટાક્કી—અંસ્કૃત અને શૌરસેનીના અન્યોન્ય મિશ્રણથી
થાય છે. હરિચંદ્ર (?) આ જ ભાષાને અપભ્રંશ કહે છે.

[આનાં લક્ષણ લક્ષ્યમાં લેવાં જેવાં માર્કડેયે આપ્યાં છે; જેવાં કે

(૧) પદને અંતે રાજા > રાઝ; મલ્લ > મલ્લ (એટલે કે પ્રથમા
એકવચનનો પ્રત્યય ડ થયો.)

(૨) ત્રીછ વિભક્તિમાં ણ ઉપરાંત ણ પ્રત્યય;

(૩) પાંચમી બહુવચનમાં હં અને હું પ્રત્યય પણ થાય;

(૪) છઠી બહુવચનમાં વિકલ્પે હં અને હું પ્રત્યય પણ થાય;

(૫) કિમ્ વગેરેને છઠી બ. વ. માં હં વિકલ્પે થાય, જે પહેલાં
અ દીર્ઘ થાય. કાહં, જાહં, તાહં, એવાહં વગેરે;

(૬) ત્વમ્ ના અર્થમાં તુજ થાય;

(૭) અહમ્ ના અર્થમાં અમ્મિ, હું, મમ થાય;

(૮) મમ ને સ્થાને મહું પણ થાય;

(૯) યથા નો જિઘ પણ થાય; તેમ તથાનું તિઘ પણ.

ગૌર્જરીનું લક્ષણ આપતાં માર્કડેયે સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી । ચકારાત્
ઢક્કભાષાગ્રહણમ્^{૪૪} એમ કહ્યું છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.]

(૧૧) નાગર અપભ્રંશ—મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીમાંથી સિદ્ધ
થાય છે. (standard) સાહિત્યકીય અપભ્રંશ આ હોય તેમ માર્કડેયનું
લક્ષ્ય છે.

(૧૨) વ્રાયડ અપભ્રંશ—નાગરમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૩) ઉપનાગર—નાગર અને વ્રાયડની સંકીર્ણતા.

અહીં સૂક્ષ્મભેદથી સરવાળે ૨૭ અપભ્રંશ માર્કડેયે બતાવ્યા છે.^{૪૫}

- (૧૪) કુંડેય પૈશાચી—સંસ્કૃત-શૌરસેનીમાંથી ઊતરી આવેલ છે.
 (૧૫) શૌરસેન પૈશાચી—કુંડેય પૈશાચીમાંથી આની સિદ્ધિ છે.
 (૧૬) પાંચાલી પૈશાચી—૨ અને ૯ના વિપર્યયથી પાંચાલી પૈશાચી છે.

આનો અર્થ એ છે કે મુખ્ય લક્ષણો તે તેનાં સ્વતંત્ર ખરાં, પણ બંધારણ ત્યાં ત્યાં જેમાંથી એ સિદ્ધ થતી હોય તેનાં છે.

આ બધી વાતોનો મેળ એ છે કે દેશમાં ખૂબ ખૂબ પ્રાંતિક ભેદો હતા, જેનાં નામો લોકમાં આજની જેમ જ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતાં, જેનાં ખરાં સ્વરૂપોમાંથી આજની ત્યાંત્યાંની બોલીઓ ઊતરી આવેલી છે.

અપભ્રંશ

દસમા શતક સુધીમાં તો હિંદની બધી આર્થ બોલીઓ અપભ્રંશ એવા એક નામ નીચે આવી ચૂકી હતી, જે બંગાળમાં અને નેપાળમાં પણ તે કાળ આસપાસમાં રચાયેલી અપભ્રંશ કૃતિઓથી જાણવા મળે છે. તેમાં સર્વત્ર પ્રાંતીયતા સ્પષ્ટ છે. આથી કહેવાનો આશય એ છે કે દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોના અવશેષ રૂપે રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca) તરીકે દસમા શતકમાં અપભ્રંશ ભાષા હિન્દમાં વ્યાપક હતી, જે પ્રાંતીય બોલીઓમાં વિલક્ષ્ણ હતી ૨૭ જેટલા અપભ્રંશના ભેદો વૈયાકરણોએ નોંધ્યા છે, તે આનું પ્રમાણ છે. માર્કડેય લલે તે બધાને દૂર કરી નાગર, વ્રાત્યક, ઉપનાગરની જ વાત કરે. જોકે માર્કડેયના આ અપભ્રંશ તેણે પોતાના સમયના ગ્રંથસ્થ સાહિત્યથી નોંધ્યા છે, પણ જૂના સમયમાં જ્યારે તે વ્યાપક હતા, ત્યારે તેના એક ભેદનું સ્વરૂપ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં સાચવી લીધું. અને હવે તો અપભ્રંશ(standard)નું પુષ્કળ સાહિત્ય દિગંબરોએ રચી આપ્યું છે, તેવી સાબિતી તેમના મહાપુરાણ વગેરે અનેક ગ્રંથોથી સ્પષ્ટ છે. આ પ્રકાર સાહિત્યકીય હતો, અને તે જ સમયે લોકમાં પણ પ્રાંતીય ભેદો હતા. તેવા એક ભેદને આ. હેમચંદ્રનો..એ બેદ સર્વોચ્ચ

વ્યાપક હતો, એમ હવે દેહી શકાય તેમ નથી. એની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા ને છે, તે લક્ષ્યમાં લેતાં તે તેના દેશનો એક પ્રકાર હોવાની સંભાવના મેં ચાલુ ગ્રંથમાં કરી છે. મોજે સરસ્વતીકદાબરણમાં અપભ્રંશોન તુષ્યન્તિ સ્વેન, નાન્યેન ગૌર્જરાઃ એ ટકાર કરી છે, તે આવા જ કોઈ હેતુએ થઈ છે, એમાં શંકાનું કારણ ભાગ્યે જ હશે.

આમ આપણી સામે અનેક ભાષાભેદોમાંથી એક આપણા દેશનો ભાષાભેદ આવી રહે છે, “જે ગૌર્જર અપભ્રંશ” છે, એ વાત ચાલુ ગ્રંથમાં ખતાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ એમાં સાહિત્યકીય (standard) અપભ્રંશ કરતાં જે કાંઈ વિશેષ છે તે આ દેશનું છે; પણ તે સાથે જે કેટલુંક એવું છે કે જે વિદ્યપથી રહેલું છે, તે અપભ્રંશની વિશાળ વ્યાપકતાનું સૂચક છે, એ વાતને આપણે કદી જતી ન કરી શકિયે.

મલ્લા હુઆ જી મારિઆ વહિણિ મહારા કન્તુ ।

રુજ્જેજ્ઞં તુ વર્ધસ્તિઅહુ જહ મગ્ગા ઘરુ એન્તુ ॥

આ એક જ ઉદાહરણ લઇએ. અપભ્રંશની પ્રકૃતિ પ્રમાણે મલ્લ, હુલ, મારિલ, મહારલ, મગ્ગલ એવાં રૂપો થાય, છતાં અહીં મલ્લા, હુઆ, મારિઆ, મહારા, મગ્ગા એવાં જે રૂપો પ્રયોજાયેલાં છે, તેણે આ ભાષાની વિશાળતા આપણી પાસે અવશ્ય રજૂ કરી છે. હિંદની ભાષાઓમાં આ-યૂથ અને ઓ-યૂથની ભાષાઓ છે. ગૂજરાતી-મારવાડી-પન્થળી-વજ વગેરે ઓ-યૂથની ભાષાઓ છે, ન્યારે પૂર્વ હિંદી-અંગાળી-મરાઠી વગેરે આ-યૂથની ભાષાઓ છે. આમ મૂળ વ્યાપક ભાષામાંથી વધઘટ અને સંક્રાંત્ય થતાં એક રૂપ એક દેશમાં સંકુચિત બન્યું તો ખીજું રૂપ ખીજા દેશમાં સંકુચિત બન્યું, તે તાર્તીયિક પ્રાકૃતોનો ઉદ્ભવ થયો. વર્તમાન દેશભાષાઓ એ આનું પરિણામ છે.

એટલે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને તેની પ્રાંતીય લાક્ષણિકતાએ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં મને બાધ જણાતો નથી. વજ ભાષાનો

સંબંધ આપણને વધુ નિકટ હોવામાં આભીર અને ગુર્જર પ્રબલો
 ફેલાવો કારણભૂત છે, એમ મને લાગે છે, જેનો સંબંધ ટક્ક=પંજળ
 સાથે જૂનો છે. પ્રજા ભાષા શૂરસેન=માયુર પ્રદેશની ભાષા હોઈ જેને
 શૌરસેન અપભ્રંશ કાઠ હોતો તેમાંથી ઊતરી આવેલી સ્વીકારવામાં
 આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ મધ્યદેશ-શૂરસેન જેમ એક કાળે સંસ્કૃત
 ભાષાના સામ્રાજ્યમાં હતો, તેમ પછી પાલિના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો,
 જે પછીથી શૌરસેની > મહારાષ્ટ્રીદ્વારા અપભ્રંશના સામ્રાજ્યમાં
 આવ્યો. આ અપભ્રંશનું નામ પાડવું હોય તો શૌરસેન તેમ જ મહા-
 રાષ્ટ્ર એમ બંને નામ આપી શકાય. નાગર અપભ્રંશ એને કહેવો
 હોય તો કેવી રીતે કહેવા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માર્કેડેય સિવાય આપણી
 પાસે બીજો કાઠ પુરાવાર નથી. ગેશક શૌરસેનીના બધા સંસ્કારો
 માર્કેડેયના નાગર અપભ્રંશમાં છે. તો મહારાષ્ટ્રીના બધા સંસ્કારો દિગ્-
 બરેનાં મહાપુરાણ વગેરે કાવ્યોની ભાષામાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ અપભ્રંશનાં
 શૌરસેન કે મહારાષ્ટ્ર એવાં નામ નથી. તેવાં ક્યાંય અદ્યપિ પર્યંત
 નોંધાયાં પણ નથી. પ્રજા ભાષા જેમાંથી ઊતરી આવી છે, એને કાઠ
 પણ નામ આપવું હોય તો મને એમ લાગે છે કે “આભીર અપભ્રંશ”
 નામ આપવું જોઈએ. ઉપર બતાવ્યા મુજબ ટાક્કો સાથે આભીરી
 વિભાષાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને “આભીર અપભ્રંશ” મધ્ય દેશનો
 હતો એમ જૂના વૈયાકરણો કહે જ છે, જે ઉપર નોંધાયું જ છે;
 એટલે અનેક પ્રાંતિક ભેદમાં મધ્ય દેશનો “આભીર અપભ્રંશ” હતો,
 જેમાંથી પ્રજા ભાષા ઊતરી આવી, જેમ ગુર્જર પ્રદેશનો “ગૌર્જર અપ-
 ભ્રંશ” હતો તેમાંથી ગૂજરાતી ઊતરી આવી. આ રીતે વિચાર કરતાં
 જુદા જુદા અપભ્રંશોદ્વારા હિંદની જુદી જુદી અર્વાચીન આર્યભાષાઓ
 ઊતરી આવી છે, એ સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

ઉપસંહાર

“ગૂજરાતનો પ્રદેશ અને પ્રજા” એ વિષયમાં મેં અન્યત્ર લખ્યું છે. ૪૬ ત્યાં જ ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્યનાં ધાવણનો નિર્દેશ ૪૭ કર્યો છે, તેથી અહીં એ વિશે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. વાચકો અહીં એ અનુસંધિત કરી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાષાની સાંકળ આપણે સાંધી શકીએ છીએ. આપણી પાસે આપણું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, એ ખતાવવાનો પ્રાપ્ય સામગ્રીથી આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ મારું નથી. વિદ્વાનો તેને તપાસી એનો આંક કાઢશે અને તેઓને સંતોષ થશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ છે.

એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ અને તે એ કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના વિદ્યાર્થીઓની સામે બ્યાખ્યાન માટે કરવામાં આવેલી તોંધોનું આ ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે, એટલે એમાં કદાચ કેટલીક ખામીઓ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે રહી જવા પામી હશે; એ તરફ યોગ્ય વિદ્વાનો ધ્યાન દેરશે તો ભવિષ્યના પ્રયત્નમાં એ ખામીઓ દૂર કરી લેવામાં આવશે. આ તો ભવિષ્યના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખવાના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે. એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સામાજિક તત્ત્વ અસ્પષ્ટ જ રહ્યું છે, જે વિના “ઇતિહાસ” થઈ ન શકે. જેઓને માટે આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓ તેનો લાભ ઉઠાવે એટલાથી જ લેખકને સંતોષ થશે.

સંબંધ આપણને વધુ નિકટ હોવામાં આભીર અને ગુર્જર પ્રજાનો ફેલાવો કારણભૂત છે, એમ મને લાગે છે, જેનો સંબંધ ટક્ક=પંતળ સાથે જૂનો છે. ધજ લાપા શૂરસેન=માથુર પ્રદેશની લાપા દોઈ જેને શૂરસેન અપભ્રંશ દોઈ હતો તેમાંથી ઊતરી આવેલી સ્વીકારવામાં આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ મધ્યદેશ-શૂરસેન જેમ એક કાળે સંસ્કૃત લાપાના સામ્રાજ્યમાં હતો, તેમ પછી પાલિના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો, જે પછીથી શૂરસેની > મહારાષ્ટ્રીદ્વારા અપભ્રંશના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો. આ અપભ્રંશનું નામ પાડવું હોય તો શૂરસેન તેમ જ મહારાષ્ટ્ર એમ બંને નામ આપી શકાય. નાગર અપભ્રંશ એને કહેવો હોય તો કેવી રીતે કહેવા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માર્કંડેય શિવાય આપણી પાસે ખીન્ને દોઈ પુરાવારૂપે નથી. બેશક શૂરસેનીના બધા સંસ્કારો માર્કંડેયના નાગર અપભ્રંશમાં છે. તો મહારાષ્ટ્રીના બધા સંસ્કારો દ્વિગ-બગેનાં મહાપુરાણ વગેરે કાળોની લાપામાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ અપભ્રંશનાં શૂરસેન કે મહારાષ્ટ્ર એવાં નામ નથી. તેવાં ક્યાંય અદ્યપિ પર્યત નોંધાયાં પણ નથી, ધજ લાપા જેમાંથી ઊતરી આવી છે, એને દોઈ પણ નામ આપવું હોય તો મને એમ લાગે છે કે “આભીર અપભ્રંશ” નામ આપવું બેઠકે. ઉપર બતાવ્યા મુજબ ટાક્કી સાથે આભીરી વિભાજનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને “આભીર અપભ્રંશ” મધ્ય દેશનો હતો એમ જૂના પૈયાકરણો કહે જ છે, જે ઉપર નોંધાયું જ છે; એટલે અનેક પ્રાંતિક બેદમાં મધ્ય દેશનો “આભીર અપભ્રંશ” હતો, જેમાંથી ધજ લાપા ઊતરી આવી, જેમ ગુર્જર પ્રદેશનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” હતો તેમાંથી ગૂજરાતી ઊતરી આવી. આ રીતે વિચાર કરતાં જુદા જુદા અપભ્રંશોદ્વારા દિલ્લી જુદી જુદી અર્વાચીન આર્યબોલીઓ ઊતરી આવી છે, એ સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

“ગૂજરાતનો પ્રદેશ અને પ્રજા” એ વિષયમાં મેં અન્યત્ર લખ્યું છે. ૪૬ ત્યાં જ ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્યનાં ધાતુઓનો નિર્દેશ ૪૭ કર્યો છે, તેથી અહીં એ વિશે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. વાચકો અહીં એ અનુસંધિત કરી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાષાની સાંકળ આપણે સાંધી શકિયે છિયે. આપણી પાસે આપણું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, એ ખતાવવાનો પ્રાપ્ય સામગ્રીથી આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ મારું નથી. વિદ્વાનો તેને તપાસી એનો આંક કાઢશે અને તેઓને સંતોષ થશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ છે.

એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ અને તે એ કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અધ્યાસ અને મંશોધન વિભાગના વિદ્યાર્થીઓની સામે વ્યાખ્યાન માટે કરવામાં આવેલી નોંધોનું આ ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે, એટલે એમાં કદાચ કેટલીક ખામીઓ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે રહી જવા ખામી હશે; એ તરફ યોગ્ય વિદ્વાનો ધ્યાન દોરશે તો ભવિષ્યના પ્રયત્નમાં એ ખામીઓ દૂર કરી લેવામાં આવશે. આ તો ભવિષ્યના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખવાના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે. એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સામાજિક તત્ત્વ અસ્પષ્ટ જ રહ્યું છે, જે વિના “ઇતિહાસ” થઈ ન શકે. જેઓને માટે આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓ તેનો લાભ ઉઠાવે એટલાથી જ લેખકને સંતોષ થશે.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આ ગ્રંથની તૈયારીમાં જે જે મિત્રો અને સ્નેહીઓનાં સલાહ, સૂચના અને દોરવણી મળ્યાં છે, તેની નોંધ લેતાં

૪૬. ગૂજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદની કાર્યવહી : સને ૧૯૪૦-૪૧ :
વિભાગ ૨ નો-પૃ. ૨૪-૩૨

૪૭. ગોળન, પૃ. ૩૧-૪૦

સંબંધ આપણને વધુ નિષ્કટ હોવામાં આભીર અને ગુર્જર પ્રજાનો ફેલાવો કારણભૂત છે, એમ મને લાગે છે, જેનો સંબંધ ટક્ક=પંચગ સાથે જૂનો છે. પ્રજા ભાષા શ્રૃંગેન=માથુર પ્રદેશની ભાષા હોઈ જેને શ્રૃંગેન અપભ્રંશ ક્રાઈ હતો તેમાંથી ઊતરી આવેલી સ્વીકારવામાં આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ મધ્યદેશ-શ્રૃંગેન જેમ ગોંડ કાળે સંસ્કૃત ભાષાના સામ્રાજ્યમાં હતો, તેમ પછી પાલિના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો, જે પછીથી શ્રૃંગેની > મહારાષ્ટ્રીદ્વારા અપભ્રંશના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો. આ અપભ્રંશનું નામ પાડવું હોય તો શ્રૃંગેન તેમ જ મહારાષ્ટ્ર એમ બંને નામ આપી શકાય. નાગર અપભ્રંશ એને કહેવો હોય તો કેવી રીતે કહેવા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માર્કડેય શિવાય આપણી પાસે બીજો ક્રાઈ પુગવાકૃષ્ણે નથી. ગેશક શ્રૃંગેનીના બધા સંસ્કારો માર્કડેયના નાગર અપભ્રંશમાં છે. તો મહારાષ્ટ્રીના બધા સંસ્કારો દિગંબરોના મહાપુરાણ વગેરે કાળોની ભાષામાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ અપભ્રંશનાં શ્રૃંગેન કે મહારાષ્ટ્ર એવાં નામ નથી. તેવાં ક્યાંય અદ્યપિ પર્યત નોંધાયાં પણ નથી. પ્રજા ભાષા જેમાંથી ઊતરી આવી છે, એને ક્રાઈ પણ નામ આપવું હોય તો મને એમ લાગે છે કે “આભીર અપભ્રંશ” નામ આપવું જોઈએ. હિપર જતાવ્યા મુજબ ટાક્કો સાથે આભીરી વિભાષાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને “આભીર અપભ્રંશ” મધ્ય દેશનો હતો એમ જૂના વૈયાકરણો કહે જ છે, જે હિપર નોંધાયું જ છે; એટલે અનેક પ્રાંતિક ભેદમાં મધ્ય દેશનો “આભીર અપભ્રંશ” હતો, જેમાંથી પ્રજા ભાષા ઊતરી આવી, જેમ ગુર્જર પ્રદેશનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” હતો તેમાંથી ગૂજરાતી ઊતરી આવી. આ રીતે વિચાર કરતાં જુદા જુદા અપભ્રંશોદ્વારા હિન્દી જુદી જુદી અર્વાચીન આર્યબોલીઓ ઊતરી આવી છે, એ સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

“ગૂજરાતનો પ્રદેશ અને પ્રજા” એ વિષયમાં મેં અન્યત્ર લખ્યું છે. ૪૬ ત્યાં જ ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્યનાં ધાવણનો નિર્દેશ ૪૭ કર્યો છે, તેથી અહીં એ વિશે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. વાચકો અહીં એ અનુસંધિત કરી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાષાની માંડળ આપણે સાંધી શકિયે છિયે. આપણી પાસે આપણું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, એ ખતાવવાનો પ્રાપ્ત સામગ્રીથી આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ મારું નથી. વિદ્વાનો તેને તપાસી એનો આંક કાઢશે અને તેઓને સંતોષ થશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ છે.

એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ અને તે એ કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અધ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના વિદ્યાર્થીઓની સામે વ્યાખ્યાન માટે કરવામાં આવેલી નોંધોનું આ ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે, એટલે એમાં કદાચ કેટલીક ખામીઓ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે રહી જવા ખામી હશે; એ તરફ યોગ્ય વિદ્વાનો ધ્યાન દોરશે તો સવિખ્યાના પ્રયત્નમાં એ ખામીઓ દૂર કરી લેવામાં આવશે. આ તો સવિખ્યાના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખવાના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે. એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સામાજિક તત્ત્વ અસ્પષ્ટ જ રહ્યું છે, જે વિના “ઇતિહાસ” ચર્મ ન શકે. જેઓને માટે આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓ તેનો લાભ ઉઠાવે એટલાથી જ લેખકને સંતોષ થશે.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આ ગ્રંથની તૈયારીમાં જે જે મિત્રો અને સ્નેહીઓનાં સલાહ, સૂચના અને દોરવણી મળ્યાં છે, તેની નોંધ લેતાં

૪૬. ગૂજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદની ડાયેક્ટરી : સને ૧૯૪૦-૪૧ :
વિભાગ ૨ જો-પૃ. ૨૪-૩૨

૪૭. એજન, પૃ. ૩૧-૪૦

સંગ્રંધ આપણને વધુ નિકટ હોવામાં આભીર અને ગુર્જર પ્રજાનો દેલાવો દારણ્યુત છે, એમ મને લાગે છે, જેનો સંગ્રંધ ટક્ક=પંચગ સાથે જૂનો છે. ધજ લાપા શરસેન=માયુર પ્રદેશની લાપા હોઈ જેને શારસેન અપભ્રંશ કોઈ હતો તેમાંથી ઊતરી આવેલી સ્વીકારવામાં આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ મધ્યદેશ-શરસેન જેમ એક કાળે સંસ્કૃત લાપાના સામ્રાજ્યમાં હતો, તેમ પછી પાલિના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો, જે પછીથી શારસેની > મહારાષ્ટ્રીદ્વારા અપભ્રંશના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો. આ અપભ્રંશનું નામ પાડવું હોય તો શારસેન તેમ જ મહારાષ્ટ્ર એમ બંને નામ આપી શકાય. નાગર અપભ્રંશ એને કહેવો હોય તો કેવી રીતે કહેવા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માર્કડેય સિંધાય આપણી પાસે બીજો કોઈ પુરાવારૂપે નથી. જેણે શારસેનીના બધા સંસ્કારો માર્કડેયના નાગર અપભ્રંશમાં છે. તો મહારાષ્ટ્રીના બધા સંસ્કારો દ્વિગ-બરોનાં મહાપુરાણ વગેરે કાવ્યોની લાપામાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ અપભ્રંશનાં શારસેન કે મહારાષ્ટ્ર એવાં નામ નથી. તેવાં ક્યાંય અઘાપિ પર્યંત નોંધાયાં પણ નથી, ધજ લાપા જેમાંથી ઊતરી આવી છે, એને કોઈ પણ નામ આપવું હોય તો મને એમ લાગે છે કે “આભીર અપભ્રંશ” નામ આપવું જોઈએ. ઉપર જતાવ્યા મુજબ ટાક્કો સાથે આભીરી વિલાપાનો ધનિષ્ઠ સંગ્રંધ છે. અને “આભીર અપભ્રંશ” મધ્ય દેશનો હતો એમ જૂના વૈયાકરણો કહે જ છે, જે ઉપર નોંધાયું જ છે; એટલે અનેક પ્રાંતિક ભેદમાં મધ્ય દેશનો “આભીર અપભ્રંશ” હતો, જેમાંથી ધજ લાપા ઊતરી આવી, જેમ ગુર્જર પ્રદેશનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” હતો તેમાંથી ગૂજરાતી ઊતરી આવી. આ રીતે વિચાર કરતાં જુદા જુદા અપભ્રંશોદ્વારા હિંદની જુદી જુદી અર્વાચીન આર્યબ્રાહ્મણો ઊતરી આવી છે, એ સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

“ગૂજરાતનો પ્રદેશ અને પ્રજા” એ વિષયમાં મેં અન્યત્ર લખ્યું છે: ૪૬ ત્યાં જ ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્યનાં ધાવણનો નિર્દેશ ૪૭ કર્યો છે, તેથી અહીં એ વિશે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. વાચકો અહીં એ અનુસંધિત કરી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાષાની સાંકળ આપણે સાંધી શકીએ છીએ. આપણી પાસે આપણું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, એ ખતાવવાનો પ્રાપ્ય સામગ્રીથી આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ મારું નથી. વિદ્વાનો તેને તપાસી એનો આંક કાઢશે અને તેઓને સંતોષ થશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ છે.

એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ અને તે એ કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને મંશોધન વિભાગના વિદ્વાર્થોઓની સામે વ્યાખ્યાન માટે કરવામાં આવેલી નોંધોનું આ ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે, એટલે એમાં કદાચ કેટલીક ખામીઓ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે રહી જવા પામી હશે; એ તરફ યોગ્ય વિદ્વાનો ધ્યાન દોરશે તો ભવિષ્યના પ્રયત્નમાં એ ખામીઓ દૂર કરી લેવામાં આવશે. આ તો ભવિષ્યના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખવાના ઈતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે. એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સામાજિક તત્ત્વ અસ્પષ્ટ જ રહ્યું છે, જે વિના “ઈતિહાસ” થઈ ન શકે. જેઓને માટે આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓ તેનો લાભ ઉઠાવે એટલાથી જ લેખકને સંતોષ થશે.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આ ગ્રંથની તૈયારીમાં જે જે મિત્રો અને સ્નેહીઓનાં સલાહ, સૂચના અને દોરવણી મળ્યાં છે, તેની નોંધ લેતાં

૪૬. ગૂજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદની કાર્યવહી : સને ૧૯૪૦-૪૧ : વિભાગ ૨ જો—પૃ. ૨૪-૩૨

૪૭. એજન, પૃ. ૩૧-૪૦

સંબંધ આપણને વધુ નિષ્કટ હોવામાં આભીર જ્ઞાને ગુર્જર પ્રજાનો ફેલાવો કારણભૂત છે, એમ મને લાગે છે, જેનો સંબંધ ટક્ક=પંજળ સાથે જૂનો છે. ધજ લાપા શરસેન=માથુર પ્રદેશની લાપા હોઈ જેને શારસેન અપભ્રંશ કાઠ દતો તેમાંથી ઊતરી આવેલી સ્વીકારવામાં આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ મધ્યદેશ-શરસેન જેમ એક કાળે સંસ્કૃત લાપાના સામ્રાજ્યમાં હતો, તેમ પછી પાલિના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો, જે પછીથી શારસેની > મહારાષ્ટ્રીદ્વારા અપભ્રંશના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો. આ અપભ્રંશનું નામ પાડવું હોય તો શારસેન તેમ જ મહારાષ્ટ્ર એમ બંને નામ આપી શકાય. નાગર અપભ્રંશ એને કહેવો હોય તો કેવી રીતે કહેવા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માર્કડેય સિવાય આપણી પાસે ખીજે કાઠ પુરાવારૂપે નથી. બેશક શારસેનીના બધા સંસ્કારો માર્કડેયના નાગર અપભ્રંશમાં છે, તો મહારાષ્ટ્રીના બધા સંસ્કારો દિગ્-જરાનાં મહાપુરાણ વગેરે કાવ્યોની લાપામાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ અપભ્રંશનાં શારસેન કે મહારાષ્ટ્ર એવાં નામ નથી. તેવાં ક્યાંય અઘાપિ પર્યંત નોંધાયાં પણ નથી. ધજ લાપા જેમાંથી ઊતરી આવી છે, એને કાઠ પણ નામ આપવું હોય તો મને એમ લાગે છે કે “આભીર અપભ્રંશ” નામ આપવું બેઠ્યે. ઉપર બતાવ્યા મુજબ ટાક્કી સાથે આભીરી વિલાપાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને “આભીર અપભ્રંશ” મધ્ય દેશનો હતો એમ જૂના વૈયાકરણો કહે જ છે, જે ઉપર નોંધાયું જ છે; એટલે અનેક પ્રાંતિક ભેદમાં મધ્ય દેશનો “આભીર અપભ્રંશ” હતો, જેમાંથી ધજ લાપા ઊતરી આવી, જેમ ગુર્જર પ્રદેશનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” હતો તેમાંથી ગૂજરાતી ઊતરી આવી. આ રીતે વિચાર કરતાં જુદા જુદા અપભ્રંશોદ્વારા હિન્દી જુદી જુદી અર્વાચીન આર્યભાષાઓ ઊતરી આવી છે, એ સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

“ગૂજરાતનો પ્રદેશ અને પ્રજા” એ વિષયમાં મેં અન્યત્ર લખ્યું છે; ૪૬ ત્યાં જ ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્યનાં ધાવણનો નિર્દેશ ૪૭ કર્યો છે, તેથી અહીં એ વિશે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. વાચકો અહીં એ અનુસંધિત કરી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાષાની માંકળ આપણે સાંધી શકિયે છિયે. આપણી પાસે આપણું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, એ ખતાવવાનો પ્રાપ્ત સામગ્રીથી આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ મારું નથી. વિદ્વાનો તેને તપાસી એનો આંક કાઢશે અને તેઓને સંતોષ થશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ છે.

એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ અને તે એ કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના વિદ્યાર્થીઓની સામે વ્યાખ્યાન માટે કરવામાં આવેલી નોંધોનું આ ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે, એટલે એમાં કદાચ કેટલીક ખામીઓ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે રહી જવા પામી હશે; એ તરફ યોગ્ય વિદ્વાનો ધ્યાન દોરશે તો ભવિષ્યના પ્રયત્નમાં એ ખામીઓ દૂર કરી લેવામાં આવશે. આ તો ભવિષ્યના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખવાના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે. એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સામાજિક તત્ત્વ અસ્પૃશ્ય જ રહ્યું છે, જે વિના “ઇતિહાસ” થઈ ન શકે. જેઓને માટે આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓ તેનો લાભ ઉઠાવે એટલાથી જ લેખકને સંતોષ થશે.

હેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આ ગ્રંથની તૈયારીમાં જે જે મિત્રો અને સ્નેહીઓનાં સલાહ, સૂચના અને દોરવાણી મળ્યાં છે, તેની નોંધ લેતાં

૪૬. ગૂજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદની કાર્યવહી : સને ૧૯૪૦-૪૧ : વિભાગ ૨ નો—પૃ. ૨૪-૩૨

૪૭. એજન, પૃ. ૩૧-૪૦

મને આનંદ થાય છે. ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી. રસિકલાલ પરીખ, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, ભાઈઓ શ્રી. મધુસૂદન મોદી, ઉમાશંકર જોશી અને ભોગીલાલ સાંકેસરા, એ વિકાસોના સહકારનું સાભાર સૂચન કરીને જ સંતોષ લઉં છું. મારા આવા બધા પ્રયત્નોને પ્રેરણાનાં ધાવણુ ધવડાવનાર સદ્ગત હીરાલાલ પારેખ, સદ્ગત અંબાલાલ જી. જાની અને વિદ્યમાન નટવરલાલ ધં. દેસાઈનું ઋણુ તો મારા ઉપર છે જ, જેને વિશે હું કશું લખી શકતો નથી. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ પામે તેને આગલે જ દિવસે મારા પરમમિત્ર અંબાલાલ જાની સદ્ગત થયાનું વર્તમાનપત્રોમાં વાંચનાં અક્ષોસ રહી જાય છે કે મારા પ્રયત્નને જોઈ અંતરથી ઉમળકાભેર સત્કારનાર એક બીજા સુહૃદ્ધર્મી હું વંચિત બન્યો છું. તથા તત્ત્વ લીલા ॥૬૬૬૬ શમ્ભૂ॥

અમદાવાદ, તા. ૨૬-૩-૪૨

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી.

આપણા કવિઓ

[વિક્રમની ૧૫ મીથી ૧૯ મી સદી સુધીના]

(પૂર્વયુગ-પરિચય સાથે)

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ઉપક્રમ

“ ગૂજરાતી ”-નામકરણ

અત્યારે આપણે સિદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી ચૂક્યા છિયે કે આપણે જાણે ભાષા બોલિયે છિયે તે “ ગૂજરાતી ” છે. એનું અત્યારે પ્રાપ્ત થતું સ્વરૂપ એ જ સ્વરૂપમાં કાંઈ પ્રાચીન કાળથી હોઈ શકે નહિ. દુનિયાભરની ભાષાઓનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો આપણે સારી રીતે સમજી શકીશું કે ભાષાઓ ક્રમિક વિકાસ સાધતી સાધતી ચાલી આવે છે. આપણે એક સૈકાની જ વાત કરિયે, આપણી જ ગૂજરાતી ભાષાની. કવિ નર્મદાશંકરથી આપણા અર્વાચીન યુગનો આરભ થાય છે. તેની જ ભાષા જુઓ. જોવાથી જ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે એક સૈકામાં જ ભાષા એક સ્વરૂપમાંથી આગળ વધી વધુ ઉન્નત દશાને. આપણી દૃષ્ટિએ, પામેલી આપણે જોઈયે છિયે. માત્ર એક જ સૈકામાં આ સ્થિતિ જ્યાં મળે છે, ત્યાં સૈકાઓનો વિચાર કરવામાં આવે તો કેટલો ફેરફાર અને અંકગચ્છ-વિકાસ ભાષાસ્વરૂપમાં થયો હશે, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપણે મેળવી શકીશું.

આપણી ભાષાનું નામ “ગૂજરાતી” ક્યારથી પડ્યું? સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટિયા જણાવે છે તે પ્રમાણે ધ. સ. ૧૭૩૧ (વિ. સં. ૧૭૮૭)માં જર્મનીના મુખ્ય શહેર બર્લિનની એક લાયબ્રેરીના લાયબ્રેરિઅન લા ક્રોએ પોતાના એક લખાણમાં “ગૂજરાતી” ભાષાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આ પૂર્વે જ આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધમાંના “નાગદમણ”માં “ગૂજરાતી” નામ પ્રયોજ્યું છે; જેવું કે

“રુદે ઉપની માહારે અભિલાષા

બાંધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા.” ૧૬—૫૪

આથી પૂર્વે ભાષાના નામ તરીકે આપણે “ગૂજરાતી” શબ્દ મેળવી નથી શકતા. આપણા કવિઓ આપણી ભાષામાં કાવ્યો લખતા, તેને સંસ્કૃતથી જુદું પાડવા “પ્રાકૃત” એવા નામથી જ સંબોધતા; કવચિત્ “અપભ્રંશ ગિરા” એ શબ્દ પણ આપણી ભાષા માટે પ્રયોજ્યો છે. આ પાછલું નામ નરસિંહ મહેતાએ પોતાની ભાષાને માટે આપ્યું છે:

“અપભ્રંશ ગિરા વિષે, કાવ્ય કેવું દિસે,

ગાય હીસે ને જ્યમ તીર લાગે.” (સુરતસંગ્રામ—૭૨-૨)

નરસિંહના જ સમયનો પદ્મનાભ કાન્હડકેપ્રબંધમાં “પ્રાકૃતબંધ કવિતમતિ કરી” (૪-૩૫૦) એ રીતે સં. ૧૫૧૨માં સામાન્ય “પ્રાકૃત” નામ પ્રયોજે છે, જે પછી કાંદંબરીમાં “ભાષાઈ કીધું આખ્યાન” (પૃ. ૧૬૯) એમ કહેતો ભાલણ સૌથી પ્રથમ “અપભ્રંશ” નામની સાથેસાથ “ગુર્જરભાષા” નામ પ્રયોજે છે:

“ગુરુ પદપંક્તને પ્રણમું, બલસુતાને ધ્યાંધી

ગુર્જર ભાષાએ નલરાના ગુણ મનોહર ગાણિ.” (૧હું નળા.—૧-૧)

છતાં ૧લા કડવાની ૧૦મી કડીમાં “કથામાત્ર એ નૈપધરાની અપભ્રંશ એ દાખી” એમ કહે છે. એણે દશમસ્કંધ ૩૨૬-૧, ૩૩૬-૧૫ અને ૩૪૭-૧માં તો “ગુર્જરભાષાએ” એવો સ્પષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ ભાલણની ભાષાને આ ઉલ્લેખો ઉપરથી ‘ગુર્જર’ (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ’ તરીકે ગણી છે.^૨ ભાલણના પૂર્વના કાઈ

પણ લેખકે ભાષાના નામ તરીકે “ગુર્જર” કે એવો કોઈ શબ્દ પ્રયોજ્યો અઘાપિ જાણવામાં આવ્યો નથી, એમ સામાન્ય માનવું છે.

ઉપરના ઉલ્લેખોથી આપણે એટલું સમજવા સમર્થ થઈએ છીએ કે ભાલણે જે ભાષામાં કાવ્યો લખ્યાં એ ભાષા “ગુર્જર” હતી અને તે નામ આપવાનું પ્રયોજન, ગુર્જરદેશમાં જે ભાષા બોલાતી હતી તેનું તેવું નામ હોવું શક્ય છે, તે હતું. આ પ્રદેશનું નામ “ગૂજરાત” હતું, તેવો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ સ્વ. નરસિંહરાવે તોંધ્યો છે અને તે વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસમાંથી.^૧ આ રાસ ક્યારે રચાયેલો તે જોડે નિશ્ચિત નથી, છતાં સ્વરૂપ ઉપરથી એમ સ્વીકારવામાં આવે નથી કે એ વિ. ના ૧૪મા સૈકાનો છે. આ પ્રદેશનું નામ પદ્મનાભના સમયમાં (વિ. સં. ૧૫૧૨માં) “ગૂજરાત” હતું તે તો ચોક્કસ જ છે; કેમકે “ગૂજરાતિનું ભોજન કરું” (૧-૧૪) અને “ગૂજરાતિ તે કહીછ કિસી” (૧-૨૪) “એ પ્રમાણે કાન્હડદેવપ્રબંધમાં તેણે નિર્દેશ કર્યો જ છે. આથી પૂર્વના ઉલ્લેખોમાં દેશના નામ તરીકે “ગુરજરવર” (ચંદ્રાવંતરાસ ૧-૭), “ગુજ્જરદેશ” (એજન ૪-૧), ગુર્જરત્રામંડલ (ધ. સ. ની ૮મી સદીના કાલંજરના શિલાલેખમાં), ગુર્જરત્રામૂમિઃ (વિ. સં. ૯૦૦ના એક ભોજદેવના દૌલતપુરાના તામ્રપત્રમાં), ગુજ્જરત્તાઃ (વિ. સં. ૯૧૮ના રાજા કુક્કડના ઘટયાળના લેખમાં), ગૂર્જરત્રાઃ (પ્રભાસપાટણમાંની શ્રીધરની વિ. સં. ૧૨૭૩ની પ્રશસ્તિમાં) અને ગુજરાત (સમરાસ-વિ. સં. ૧૪૭૧માં રચાયેલામાં તથા રાજશેખર-સૂરિએ રચેલા “પ્રબન્ધકોશ” વિ. સં. ૧૪૦૪માં) પ્રયોજાયેલાં છે.

સૌથી મજબૂત અને તટસ્થ પુરાવો અરબ મુસાફર અલ્બેરૂની^૩

૧. “વસ્તુપાલ તેજિગ તણુહ, અમહે બોલિસુ રાસો

ભરતપેત્ર ધુરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો.”

એજન, પૃ. ૧૯૩—પાદટીપ

૨. એજન, પૃ. ૧૯૫—૧૯૬

૩. અલ્બેરૂની (હિ. સ. ૪૩૨)ની પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષમાં ૧. સુલેમાન બસરી (હિ. સ. ૨૫૦), ૨. અબુ ઝય્દ (હિ. સ. ૩૦૦), ૩. બુઝુર્ગ બિન શેહેરિયાર

(ઇ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦માં) આવે છે, જેનું તેવા જ બીજા એક વિદેશી મુસાફર માર્કો પોલો (ઇ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪માં)ના ઉલ્લેખથી સમર્થન થાય છે. અલખેરનીનું “ગૂજરાત” કેટલું હતું. તે વિષયમાં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ જણાવ્યું છે કે:

“But this Gujarat included a portion of Rajputana, for the capital of Gujarat mentioned by Al Biruni was Bazan or Narayan, near Jaipur, and it did not include our present-day Gujarat, which was Lardes ie. Lata in those times.”^૧

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ઉપરના વિધાનમાં આધુનિક ગૂજરાતને લાટદેશમાં ગણી લે છે. વસ્તુસ્થિતિએ લાટદેશ નર્મદા અને ખંભાત વચ્ચેના પ્રદેશને માટે જ પ્રસિદ્ધ હતો.^૨ અત્યારનો ઉત્તર ગૂજરાત પ્રદેશ જૂના વખતથી આનર્ત કહેવાતો હતો. ઇ. સ. ૭૦૦માં આનર્ત પ્રદેશ ગુર્જરના રાજ્યમાં સંમિલિત હતો કે જે પ્રદેશની રાજધાની તરીકે લિત્તમાલ કે શ્રીમાલ હતું. આ પછી ‘ગુર્જરા’ પછીથી ઉપર ખતાવ્યાં તે ગુર્જરભૂમિ, ગુર્જરમંડલ કે ગુર્જરદેશ દક્ષિણમાં વધુ અને વધુ આગળ વધતાં ઇ. સ. ૧૧૪૧ સુધીમાં દોહદ સુધી લંબાયો. ઇ. સ. ૧૧૯૧માં ગોધરા પશુ એમાં આવી ગયું. પાછળથી માત્ર આનર્તનો પ્રદેશ જ “ગૂજરાત” એ નામે યાદ ગયો, જે અત્યારે પણ ઉત્તર ગૂજરાતના લોકો પોતાને માટે જ પ્રયોજવા ઇતેન્નર હોય છે.

(હિ. સ. ૩૦૦). ૪. મસૂદી (હિ. સ. ૩૦૩), ૫. ઈબ્નેહુલ્લ અગદાદી (હિ. સ. ૩૬૦) અને બરશાહી મુકદ્દસી (હિ. સ. ૩૭૫) એ જ અરબ મુસાફરો ખંભાત બંદરે આવેલા, તેઓ એ પ્રદેશનું નામ “લાર” અને લોકોનું નામ “હુર્ડ” લખે છે. આ “હુર્ડ” તે ગુર્જરો છે. આ જોતાં ગુર્જરો તે સમયે વ્યાપી ગયેલા, તે સમગ્ર રાજ્ય તેવું છે. આ માહિતી માટે મૌ. સૈયદ અબુઅકર નદવીનો જ્ઞાણી છું.

૧. Guj. Lang. & Lit. Vol. II. પૃ. ૧૯૩

૨. શ્રી. મુનશી: Guj. & its Lit. પૃ. ૨

ગૂજરાતનો વિશાળ પ્રદેશ હું સમજું છું ત્યાંસુધી અલ્પેશ્વરીના સમયમાં જ રાજપૂતાનાના પશ્ચિમ ભાગ અને શ્રી મુનશી જણાવે છે તે આનર્ત પ્રદેશને સમાવી લેતો હતો. લાટ માત્ર જુદો જ ખંભાત-નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ, આમ થતાં સ્વ. દીવેટિયાને જે મુઝવણ નડેલી, તે નહિ રહે. આમ આ આખો પ્રદેશ ઇ. સ. ના દસમા સૈકામાં જ “ગૂજરાત” તરીકે વિદેશી મુસાફરોને મતે પણ હતો જ, જે તે આખા પ્રદેશની એક ભાષા હોવાના વિધાનને પણ સારી રીતે પુષ્ટ કરતો હોય તેમ લાગે છે.

ગૂજરાતનો મૂળ ઉત્તર પ્રદેશ તેમાંથી નીકળી ગયો અને નીચે દક્ષિણમાં દમણગંગા સુધીનો પ્રદેશ તેમાં સમાઈ ગયો તે ઇ. સ. ૧૪૦૦ આસપાસ યની ગયું છે. અમદાવાદના સુલતાનો ઉત્તરનો પ્રદેશ કબજે ન કરી શક્યા, તે કારણે પશ્ચિમ રાજસ્થાનનો રાજકીય સંબંધ તૂટ્યો; અને તેથી જ પાછળથી અત્યારના ગૂજરાતને જ ગૂજરાતનું નામ મળ્યું.^૧ આ ગૂજરાતમાં કાઠિયાવાડ (પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર) અને દક્ષિણનો પ્રદેશ જૂના કાળથી સામેલ છે. ઔલુક્યોના વખતમાં ગુર્જર-સૌરાષ્ટ્રાદિ એમ પૃથક્ ઉલ્લેખ મળે છે, જેને અમદાવાદના સુલતાનોના સમયમાં એકરૂપ મળવા લાગ્યું અને અદ્યપરના સમયમાં સિદ્ધરૂપે એકદેશત્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું.

અહીં એક વસ્તુ નોંધવા જેવી છે: સમગ્ર દેશનું “ગૂજરાત” નામ પડ્યું તે પૂર્વે લિજમાલના પ્રદેશનું નામ જ “ગુર્જરા” હતું. હુએન-સંગ નામના ચીના મુસાફરે લિજમાલના રાજ્ય વિશે પોતાની પ્રવાસ-નોંધમાં નોંધ લીધી છે (ઇ. સ. ૬૪૧).^૨ લગભગ એ જ અરસામાં ભર્યની આસપાસના પ્રદેશમાં ઇ. સ. ૫૮૯-૮૦૮ વચ્ચે એક નાનું “ગુર્જર-રાજ્ય” પણ હતું.^૩ વિ. સં. ૯૦૦-૯૧૮ વચ્ચેના ગુર્જર

૧. એનન પૃ. ૩

૨. કાવ્યાનુસાસન: અં. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮૩

૩. જોંગે ગેઝેટિયર, પૃ. ૧૧૩

પ્રતીહાર ભોજ ૧ લાના લેખોમાં લિંગમાલના ફરતા પ્રદેશનું નામ “ગુર્જરરાષ્ટ્ર” મળે જ છે.^૧ આ ઉપરથી શ્રી રસિકલાલ પરીખે એવું અનુમાન કર્યું છે કે જૂનું ભરતનું ગુર્જર રાજ્ય ગુર્જર સામ્રાજ્યનો પૂર્વકાલીન એક ભાગ હોય તો એમ માની શકાય કે દક્ષિણમાં નર્મદા સુધીના પ્રદેશમાં ગુર્જરો ફેલાઈ ચૂક્યા હશે, જેની ઉત્તરની સીમા જોધપુરને સ્પર્શ કરતી હતી.

આમ રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર ગૂજરાત (આનર્ત), શ્વેત્ર (સાગરકાંઠો), મારવાડ, મેવાડ, માળવા અને લાટના પ્રદેશ એક દિવસ એક હતા, જે સિદ્ધરાજના સમયમાં તો સ્પષ્ટ હતું. કુમારપાળના સમયમાં તો એ સીમા ખૂબ ખૂબ વિસ્તરેલી હતી જ. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં આ બધા પ્રદેશ પ્રાચીન ગુર્જર પ્રદેશમાં જ સમાયેલા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી તો આ વાતનું સમર્થન મેળવવામાં જરા પણ તકલીફ નથી. એ તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ડૉ. રેસિસ્ટોરીએ રાજસ્થાની એવા એણે આપેલા ભાષા નામના બે વિભાગ ગણ્યા છે: પૂર્વ રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં આખો પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને અર્ધાચીન ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ તે સમાવે છે. આમ કરવામાં તેને જે કારણ મળ્યું છે તે ભાષાનું અત્યંત સામ્ય એ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં છે, તે છે. આની પાછળ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક કારણોય રહેલાં છે, એનો ભાગ્યે જ કાઠને વિચાર આવ્યો હશે. હિંદુ ધર્મની વાત કરીએ તો તે આખા હિંદમાં વ્યાપક છતાં તેને લગતા ભાષાસાહિત્યને અભાવે તે આપણા સમર્થનમાં નહિ જિલ્લી શકે, પરંતુ જૈનધર્મને લેવામાં આવે તો જરાયે મૂંઝવણ નહિ નડે. ખ્રીસ્ત દેશોમાં વ્યાપક છતાં, પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને ગૂજરાતમાં એક સરખી રીતે જૈનધર્મવ્યાપક હતો; જૈન સાધુઓ આ આખા પ્રદેશમાં પર્યટન કરી

ઉપદેશ આપતા; તે ઉપદેશના વાહન તરીકે રહેલી ભાષા આ સમગ્ર પ્રદેશની એક જ હોવાનું, પ્રાપ્ત થતા ગ્રંથસાહિત્યથી આપણે જાણીએ છીએ. એમાં વ્યવહારે પણ પુષ્કળ મદદ કરી છે. એ વસ્તુ જરાય અજાણી નથી કે અર્વાચીન ગૂજરાતનાં અધાંજ ગામેમાં આવી વસેલાં વણિક કુટુંબો એ મૂળ આ ભૂમિનાં નહોતાં, મુખ્યત્વે મારવાડ અને માળવામાંથી જ ઊતરી આવેલાં છે. એને પણ સૈદ્ધાંતો વીતી ગયાં છે. જેમ રાજકીય દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશોમાંના ધણાખરાની એકતા હતી, તે જ રીતે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને વ્યવહારથી પણ એકતા હતી; અને તેણે જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં એકતા આપી છે; એ વાત ૧ હજાર વર્ષ થયાં તો અત્યંત નિશ્ચિત સ્વરૂપે આપણને આવી મળી છે.

આમ હવે આપણે માત્ર ગૂજરાતની જ નહિ, પણ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષાને એક કહેવામાં જરા પણ સાદસ કરતા હોઈએ, એમ હું નથી માનતો. આ પ્રદેશનું નામ પણ “ગુર્જર” હોવાને કારણે તેથી જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા પણ “ગૌર્જરી” (અત્યારનું નામ આપતાં “ગૂજરાતી”) હોય એમાં ભાગ્યે જ કાંઈને શંકા રહેશે.

ગૌર્જર અપભ્રંશ

જે સમયની આપણે હવે વાત કરવા ચાહીએ છીએ તે સમય તે એક એવી ભાષાનો છે કે જેની સાથે આપણી અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો સીધો સંબંધ છે. ‘ગૌર્જરી’ નામને મળતા “ગૌર્જર અપભ્રંશ” નામનો ઉપર પરિચય નહિ જેવો આપ્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ભાલણના સમયની (ભાલણે ‘ગુર્જરભાષા’ કહી છે તે) ભાષાને “ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ” હોવાની વાત સ્વીકારે છે જ. આ નામસામ્ય આપણને આપણી ગૂજરાતી ભાષાના નામ નજીક લઈ આવે છે: “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અર્વાચીન ગૂજરાતીનું જન્મસ્થાન છે, એમાં તો જરા જોટલી પણ આશંકા નથી; પણ તે સાથે સ્વ. દીવેટિયા “ગૌર્જર

અપભ્રંશ”ને જે સ્વીકારતા હોય તો સ્વરૂપની સરખામણી ભાષા-શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ બેતાં “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને “ગૂજરાતી” નામધારી ભાષાથી આપણે જરા પણ જુદી પાડી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. વસ્તુસ્થિતિએ એ કોઈ જુદી ભાષા જ નથી, પણ ક્રમિક ભૂમિકાઓ છે. સરસ્વતીકંકાભરણકાર ભોજ (ઇ. સ. ૧૦૧૪) જે એમ કહેતો હોય કે “અપભ્રંશોન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ—ગુર્જરો પોતાના એટલે કે “ગૌર્જર” અપભ્રંશથી જ ખુશ રહે છે, બીજાના અપભ્રંશથી નહિ,” તો પછી આપણે કઈ રીતે, જેને આપણે અત્યારે “ગૂજરાતી” ભાષા કહીએ છીએ, તેને જુદી પાડી શકીએ? “ગૌર્જર અપભ્રંશ” એ ઓક્તાતી ભાષા ઇ. સ. ની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હતી, તે જેમ ઉપરના ભોજના શબ્દોથી જાણવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધમાં હતી, તે વિક્રમાંદેવચરિતકાર ગિરહણના ગુર્જર ભાષાભાષીઓની ઉચ્ચારણવિકૃતિ ઉપર કરેલા કટાક્ષથી જાણી શકાય છે, તદ માષન્તે ક્વિમપિ મજતે યદ જુગુપ્સાસ્પદત્વમ્^૧ આવા પ્રકારની ગિરહણને જુગુપ્સાનું સ્થાન બનેલી ભાષા કઈ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં સ્વ. નરસિંહ-રાવભાઈએ જણાવ્યું છે કે:

“We know the language then spoken was certainly not our modern Gujarati, nor the early Gujarati known between Bhalapa's and Premananda's times. The language disclosed by the Mṃgdhavabodha Auktika (V. S. 1450) had not developed then yet. Was it the Apabhramsa treated by Hemchandra in the last pada of his Prakṛit Grammar? I should think not. Dr. Teggis is of the opinion that the Apabhramsa treated by Hemchandra had ceased to be spoken language by the end of the tenth century A. D.”^૨

૧. Guj. Lang. & Lit. Vol. II, પૃ. ૨

૨. એન.ન. પૃ. ૨

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ એ ડૉ. ટેરિસ્ટોરીના મતનું અવલંબન કરી ઉપર એમ જણાવ્યું છે કે ભોજ અને બિહહણનો જણાવેલો ભાષા-પ્રકાર તે આ. હેમચંદ્રના સમયમાં બોલાતો બંધ થઈ ચૂક્યો હતો. તેથી જ કેટલીક દલીલો બાદ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ એ બિહહણના નિર્દિષ્ટ અપભ્રંશને-ભાષાભેદને અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa માન્યો છે; જેને તેમણે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ ઔકિતિકની ભાષાની વચ્ચેની ભૂમિકા તરીકે મૂક્યો છે.

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ આ રીતે નીચેની ભૂમિકાઓ અર્વાચીન ગૂજરાતી સુધી પહોંચવા માનતા લાગે છે:

૧. હેમચંદ્રઅથિત અપભ્રંશ (ઇ. સ. ની ૧૦ મી સદી સુધી);
૨. હેમચંદ્રઅથિત અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ ઔકિતિક વચ્ચેની અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa (ઇ. સ. ની ૧૧ મીથી ૧૪ મી એ ચાર સદી);
૩. જૂની ગૂજરાતી-ભાલણ અને પ્રેમાનંદના સમય વચ્ચેની (ઇ. સ. ની ૧૫ મી અને ૧૬ મી સદી તથા ૧૭ મી અર્ધો);
૪. અર્વાચીન ગૂજરાતી (ઇ. સ. ની ૧૭ મીના ઉત્તરાર્ધથી અત્યાર સુધીની).

આમ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ત્રિભાગ ધરૂં છે, જેમાં મુખ્ય અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એ ભાગ પડે છે, જેના ૧. અપભ્રંશ, ૨. અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa અને ૧. જૂની ગૂજરાતી, ૨. અર્વાચીન ગૂજરાતી, એવી ચાર ભૂમિકાઓ વ્યક્ત થાય છે.

અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsaને માટે તેમણે અન્તિમ અપભ્રંશ એવું નામ સ્વીકારેલું, પણ પછીથી તેમણે એને ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ એવું નામ આપ્યું છે; તેથી ૧. અપભ્રંશ, ૨. ગૌર્જર

૧. આ નામ તેમણે ૧૫મી સદીના પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કેડેયે જણાવેલા “ગૌર્જરી” નામના અપભ્રંશ-પ્રકારને અનુલક્ષી આપ્યું જણાય છે.

અપભ્રંશ, ૩. જૂની ગૂજરાતી અને ૪. અર્વાચીન ગૂજરાતી, એવા ક્રમ તેમને મતે આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે.

માત્ર દેખાતાં સ્વરૂપ ઉપરથી જો ભેદ માનિયે તો અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એવા બે મોટા ભાષાભેદ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ બતાવે છે, તેવા જરૂર લાગે; પણ તેવી રીતે ભેદ માનવા બહુ વિચારપૂર્ણ નથી. આપણા ખીજ સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. શ્રુવે આ વિષયમાં જે નિર્ણય આપ્યો છે, તે ઉપયોગી હોવાથી અહીં નોંધું છું:

“વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઈસવી સનના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીનાં શતકોનો ત્રીજો, પહેલા યુગની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં લુગી “ગુજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને અર્વાચીન ગુજરાતી સંજ્ઞા આપવામાં મતભેદ હોયજ નહિ.”^૧

તેમણે આ વિષયના સમર્થનમાં ઉદાહરણો રજૂ કર્યા પછી ગૂજરાતી ભાષાના યુગની હલન-પરસો વર્ષની કાળમર્યાદા આંકી છે.^૨ આ વિષયમાં મારા તરફથી અન્યત્ર પ્રયત્ન થયો છે.^૩ એ વિષયમાં વધુ વિચાર કરતાં પેટાવિભાગો સહિત નીચેની સીમાઓ રજૂ થશે:

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(ઇ. સ. ની ૬ દ્વીથી ૧૪ મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (૧૧મી સદી સુધી)

બ. દ્વિતીય ભૂમિકા (૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી)

૨. ગુર્જરભાષા કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી

(ઇ. સ. ની ૧૪ મીના ઉત્તરાર્ધથી ૧૭મીનો પૂર્વાર્ધ)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (શુદ્ધ) (૭૫ વર્ષ)

૧. બીજી ગૂ. સ. ૫. રીપોર્ટ, પ્રમુખનું ભાષણ પૃ. ૪

૨. એજન પૃ. ૭ ૩. મહાભારત—પદર્થઘ: ભાગ ૨જો: પ્રસ્તાવના

વ. દ્વિતીય ભૂમિકા (મિશ્ર) (૭૫ „)

ક. તૃતીય ભૂમિકા (શુદ્ધ) (૭૫ „)

ઙ. ચતુર્થ ભૂમિકા (મિશ્ર) (૭૪ „)

૩. અર્વાચીન ગૂજરાતી (ખ. સ. ની ૧૭ મીના ઉત્તરાર્ધથી)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (૧૯મીની ૧લી પચીસી સુધી)

વ. દ્વિતીય ભૂમિકા (અત્યારે ચાલુ)

“અપભ્રંશ”-નામકરણ

અહીં આપવામાં આવેલી પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો આરંભ ફટી સદીમાંથી થયો છે, એ વસ્તુ ક્ષણભર સૌને આશ્ચર્યમાં ડુબાવી દે તેવી હાલતે; પણ વસ્તુસ્થિતિએ તેવું જ છે, એ નીચે આપેલી વીગતોને નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસવામાં આવશે તો તરત જ સમજવામાં આવશે. એટલું તો ચોક્કસ કે લગભગ ઇસ્વી શૈલમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં જે ભાષાસ્વરૂપ વ્યાપક હતું તે અપભ્રંશ ભાષાથી વ્યવહાર થતું હતું. આપણે ત્યાં આપણું પ્રાંતીય રૂપ કેઈ પ્રચારમાં હતું કે નહિ તેના નિર્ણય ઉપર આવતાં પૂર્વે આપણે “અપભ્રંશ” એના ઉદ્ભવના વિષયમાં ટૂંકમાં કેઈ મેળવી શકતા હોઈએ તો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ:

૧. “અપભ્રંશ” એ શબ્દનો સૌથી પ્રથમ વ્યવહાર આપણને પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિકૃત મહાભાષ્યમાં થયેલો જોવામાં આવે છે. પદ્મશ આહ્લિકમાં શબ્દશુદ્ધિના વિષયમાં લખતાં મહર્ષિ પતંજલિ જણાવે છે કે:

भूयांसोऽपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दा इति। एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपो-
तल्लिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः ॥^१

૧. નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ પૃ. ૩૧

૫. સ. પૂર્વે ૨૭ શતાબ્દીમાં થયેલા મહર્ષિ પતંજલિ, ભાષામાં ઘણા અપશબ્દો હોવાનું નોંધે છે; એવા અપશબ્દોનો ત્યાગ કરી શદ્દ શબ્દોનો પ્રયોગ ભાષામાં ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે માત્ર એક નો શબ્દના ચાર અપભ્રંશ શબ્દો તેમણે નોંધ્યા છે. આમ સંસ્કૃત શબ્દથી ઇતર ને કોઈ બગડેલા શબ્દો એ સૌ “અપભ્રંશ” છે, એવો એમનો સામાન્ય નિર્દેશ છે.

૨. પરંતુ નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરતનો સમય ઇ. સ. ની ૨-૩ શતાબ્દી આવતાં એ ચારસો વર્ષના ગાળામાં “અપભ્રંશ” સ્વતંત્ર ભાષા હોય તેવું પ્રાપ્ત થાય છે. ખેશક ભરતના સમયમાં એવી સ્વતંત્ર ભાષાનું નામ “અપભ્રંશ” પડી ચૂક્યું હતું તેવું પ્રાપ્ત થતું નથી. અવતરણાથી એમ કલ્પના કરી શકાય છે કે ને એક ભાષાસ્વરૂપ તે નોંધે છે, તે “અપભ્રંશ” છે. તેણે ને વિભાષાઓ ગણાવી છે, તેમાં:

શબરામીરચન્દ્રાલસચરદ્રવિઢોહજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥^૧

“શબરી, આભીરી, ચાંડાલી, સચરી, દ્રવિડી અને એડી, આ વનમાં ફરનારી ખતોની ૭ વિભાષા નાટકમાં કહી છે.”

આમાંની આભીરી એ “અપભ્રંશ” છે, એમ પાછળથી મળતાં પ્રમાણથી સિદ્ધ થયું છે. ભરત જણાવે છે કે “હિમાલય, સિંધુ અને સૌવીર અને તેઓની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતા લોકોનો પાત્રપ્રવેશ કરાવતી વેળા નિષ્ણાતે જેમાં ૩ બહુ આવે છે, તેવી ભાષા પ્રયોજવી.”^૨ ભરતે સુરાષ્ટ્ર—અવન્તી અને વેત્રવતીના ઉત્તરના પ્રદેશમાં ૪ બહુ આવે તેવી ભાષા કહી છે. ૩ બહુ આવે તેવી ભાષા અપભ્રંશ જ છે. તેમાં ભકારાંત શબ્દો બધા જ હ્રસ્વ ઉકારાંત પ્રયોજાય છે. અપભ્રંશના સ્વરૂપને પકડવાને માટે આ સરલમાં સરલ માર્ગ છે.

૧. નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર-આવૃત્તિ) ૧૭—૪૯

૨. હિમવત્સિન્ધુસૌવીરાન્યે ચ દેશાઃ સમાગ્રિતાઃ ।

ઉકારવહુલાં તજ્ઞસ્તેષુ માર્ગાં પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૭—૬૧

નાટ્યશાસ્ત્રમાં એવાં ઉકારવાળાં ફટલાંક રૂપો મળે છે; જેવાં કે મોરહત્ત નચન્તત્ત, ચંદ્ર વગેરે, જે અપભ્રંશકાલીન રૂપો છે. બેશક એ વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે આવા પ્રકારનાં જ રૂપો ભરતે પ્રયોજ્યાં હશે કે નહિ તે શંકાનો વિષય છે; કેમકે ખીજી પ્રતોમાં એવાં રૂપો નથી પણ મળતાં. (ઉપરનાં રૂપો નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં છે, જ્યારે યૌખમ્યાની આવૃત્તિમાં નથી.)

૩. ભરતના સમયની નજીકમાં જ આમ છતાં અપભ્રંશકાલીન ઉકારવાળાં રૂપો એક જૂના ગ્રંથ “લલિતવિસ્તર”માં વપરાયેલાં મળે છે:

પ્રત્યેક વુદ્ધમિ ચ બર્હમિ પૂર્ણલોકો

નિર્વાર્યમાણુ ન વલં મમ દુર્બલં સ્યાત્ ।

સો મૂયુ ઇકુ જિનુ મેવ્યતિ ધર્મરાજો

ગણનાતિવૃત્તુ જિનવંશુ ન જાતુ છિદેત્ ॥ (પૃ. ૩૦૩)^૧

આવાં તો અનેક ઉદાહરણો એ ગ્રંથમાં મળે છે. આ ઉદાહરણો બરોબર છે, એ હંદનું માપ જોતાં જ સમજાશે. હંદ અક્ષરમેળ વસંતલિલકાવૃત્ત છે; એટલે ઉકારાંતરૂપો જ્યાં આવ્યાં છે, ત્યાં હ્રસ્વ જ છે, તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જોવી વસ્તુ છે. આ ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ૪થી-૫મી સદી મનાય છે.

૪. અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હોવાનો વલ્લીના ધરસેન ખીજના તામ્રપત્રથી સારો પુરાવો મળે છે. પહેલા તામ્રપત્રમાં ધરસેન પોતાના પિતા શુભસેનને સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિવદ્ધપ્રવચ્ચરચના-નિપુણત્તરાન્તઃકરણઃ એવું વિશેષણુ યોજે છે.^૨ શુભસેનનો સમય ઇ. સ. ૫૫૯-૫૬૯ નક્કી છે; એટલે આ સમયમાં “અપભ્રંશ” ત્રીજા નંબરમાં ભાષા તરીકે આવી ગઈ જણાય છે.

૫. વચ્ચે હટ્ટી સદીનો ગ્રંથ તેના વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, અપભ્રંશ અને માગધી એ ચાર નામ નોંધે છે.

૧. આ અવનરણુ મટ્ટિ પં. બેચરદાસ જી. દોશીનો ઝણી છે.

૨. જુઓ મૂન. ઐતિ. લેખોઃ ભાગ ૧ લો, વક્ત્રી: પૃ. ૧૦૭

૬. કાવ્યાલંકારકાર ભામહ ઇ. સ. ની ૬ઠ્ઠી સદીના અંતમાં ગુહસેનવાળા ત્રણ બેદો પોતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે:

શબ્દાર્યો સહિતૌ કાવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ તદ દ્વિધા ।

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति त्रिधा ॥ ૧—૩૬

૭. આ ભાષા કાણુ બોલતા હતા, તે વિશે સ્પષ્ટ નિર્દેશ તો સાતમી સદીના દંડીએ કર્યો છે:

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥

संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाङ्मयाता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपભ્રંશ इति स्मृताः ।

શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદપભ્રંશતયોદિતમ્ ॥ ૧-૩૨, ૩૩, ૩૬

“સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર એ ચાર પ્રકારનું સાહિત્ય છે. તેમાં દૈવી વાણી તે સંસ્કૃત, તેમાંથી થયેલું પ્રાકૃત, કાવ્યોમાં આભીર વગેરેની ભાષાઓ તે અપભ્રંશ. શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃત સિવાયની બીજી ભાષા તે બધી અપભ્રંશ.” દંડીએ અહીં મહર્ષિ પતંજલિના મતનો પણ અનુવાદ કરી લીધો છે, જે “સંસ્કૃતથી અન્ય તે અપભ્રંશ” એ વૈકલ્પિક નિર્દેશમાં સ્પષ્ટ છે. સાથોસાથ આભીર વગેરેની ભાષા તેના સમયમાં અપભ્રંશ બોલીઓ તરીકે વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી. સૌથી પ્રથમ દંડી જ અપભ્રંશ ધણાઓની બોલી હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. “આભીરાદિ”થી નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલી છ વિભાષાઓનો સ્વીકાર તેને મન ઉદ્દિષ્ટ હોવાની પૂરતી સંભાવના છે. આમ “અપભ્રંશ” એ ભાષાવિશેષ હોવાનું નાટ્યશાસ્ત્રકાર અને દંડીના સમય વચ્ચે નક્કી થઈ ગયું જણાય છે.

૮. ઇસ્વી સનની નવમી સદીમાં આવતાં તો હવે પ્રધાન પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તેની સરખી હરોળે ગણના થવા લાગી હાથ લાગે છે; જુઓ રુદ્રટનો કાવ્યાલંકાર. એસક તેના કાળમાં તેના અનેક પ્રાંતીય બેદો હતા જ, જે તેને પણ સંમત છે:

પ્રાકૃતસંસ્કૃતમાઘપિશાચમાવાથ શૌરસેની ચ ।

ઘઘ્ઠોઽત્ર મૂરિમેદો દેશવિશેષાદપત્રંશઃ ॥ ૨—૧૨

૯. કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરના સમયમાં (ધ. સ. ની ૯-૧૦મી સદીમાં) અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી. રાજના પરિચારકાએ અપભ્રંશપ્રવળ થવાની આવશ્યકતા તેણે સ્વીકારી છે.^૧ કવિઓએ દેશની બધી ભાષામાં પ્રાવીણ્ય મેળવવાના તે મતનો હતો. તેના સમયમાં સુરાષ્ટ્ર અને ત્રણ (?) દેશના વતનીઓ સંસ્કૃત વચનો સુંદરતાપૂર્વક બોલતા, તેમ તે જણાવે છે, પણ તેમાં અપભ્રંશના સંસ્કારો આવવાનું તે લખે છે.^૨

૧૦. આચાર્ય હેમચંદ્ર આગમ્ય યં. ૧૧૨૫માં રુદ્રટના કાવ્યાલંકાર ઉપર ટીકા લખનારા નમી સાધુએ ઉપર આપેલી રુદ્રટની આર્યાની ટીકામાં “પ્રાકૃતમેવાપભ્રંશઃ । સ ચાન્યૈરુપનાગરામીરપ્રામ્યાવાભેદેન ત્રિધોક્તસ્તન્નિરાસાર્યમુક્તં ‘મૂરિમેદ’ इति । कुतो देशविशेषात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम् । प्राकृतं જ અપભ્રંશ છે. બીજાઓએ તેના ઉપનાગર, આહીર, ગ્રામ્ય એવા ભેદે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તેનો ખુલાસો કરવા અપભ્રંશને રુદ્રે ત્રણ ભેદવાળો કહ્યો છે; શા માટે ? જુદા જુદા દેશમાં હોવાથી. તેનું લક્ષણ જનસમૂહમાંથી જ જાણી લેવું,” એમ કહે છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપભ્રંશ નમી સાધુને મતે—એટલે કે તેના સમયમાં, સ્વીકાર્ય હતો જ. એના ઘણા પ્રાંતીય ભેદો હતા. એ લક્ષણો નમી સાધુ તેતે દેશવાસીઓ પાસેથી જાણી લેવાનું કહે છે. આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશને વિશિષ્ટલક્ષણુબદ્ધ કર્યો, તે ક્રિયા નમી સાધુ લોકો પાસેથી સમઝી લેવા કહે છે; બાકી શેષે પ્રાકૃતવત જ તેના હૃદયમાં જણાય છે; કેમકે નહિતર “અપભ્રંશ પ્રાકૃતભાષા જ છે” એવું કહેવાની તેને જરૂર બિલી ન જ થઈ હોત.

૧. ગા. ઓ. શિ. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૦

૨. સુરાષ્ટ્રપ્રવણાયા યે પઠન્ત્યર્પિતસૌષ્ઠવમ્ ।

અપભ્રંશવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચાંસ્યપિ ॥

૧૧. ઉપર આપણે જોયું છે કે ભોળ “ગુર્જરાને માટે પોતાના અપભ્રંશનો આગ્રહ” ધરાવે છે. ભોળનો સમય ઇ. સ. ની ૧૧મી સદીનો પૂર્વાધ સ્વીકૃત જ છે. આભીરી ભાષાનો અપભ્રંશમાં જ સ્વીકાર હતો, તેવું રાજશેખરે જણાવ્યું છે. તેને જ ૧૦મી સદીનો દશરૂપકાર ધનંજય ટેકા આપે છે; ટેકા આપે છે એટલે કે તેવા જ પ્રકારનું વિધાન કરે છે. આ આભીરી કવચિત્ત માગધીમાં પ્રયોગતી એમ તે બંને સ્વીકારે છે. આ ઉપરથી એક સારી વસ્તુ એ મળે છે કે માગધ અપભ્રંશ પણ એક પ્રાંતીય ભેદ પ્રચારમાં હતો. આવા ૨૭ ભેદ પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કડેય નોધે છે—પ્રાચ્ય, લાટ, વૈદર્ભ, ઉપનાગર, નાગર, બાર્બર, આવંત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કંક્ય, ગૌડ, ઓડ્રૂ, વૈવ, પાશ્ચાત્ય, પાંડ્ય, કૌતલ, સંહલ, કાલિંગ્ય, પ્રાચ્ય, કાલુટિક, કાંચ્ય, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આભીર વગેરે. આ કીણા ભેદને જતા કરી તેણે નાગર, ઉપનાગર અને પ્રાચ્ય એ ત્રણ જ ભેદ સ્વીકાર્યા છે.^૧ માર્કડેય છેક ૧૫મી સદીનો છે. એના વ્યાકરણમાં એણે નાટકમાંથી ભાષાભેદ નક્કી કર્યા જણાય છે, એટલે એનાં સ્વતંત્ર વિધાન શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનાં નથી દેખાતાં.

આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ બાંધતાં આવા ભેદો નોંધવા કારણ નથી જોયું. એમણે જે કેટલાક અપવાદો—વિકલ્પો નોંધ્યા છે, એની ગોઠવણ કરવામાં આવે તો તેમાંથી પ્રાંતીય ભેદો તરી આવે. એવું પણ બન્યું છે કે આ. હેમચંદ્રે કેટલાક વિકલ્પો નથી નોંધ્યા,^૨ જે પ્રાપ્ત થતા કેટલાક અપભ્રંશ સાહિત્યમાં મળે છે, જે આવી પ્રાંતીયતા બતાવવામાં મદદગાર થાય તેમ છે. સૌથી પ્રથમ આપણા આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે રજૂ કર્યું

૧. પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧—૭

૨. આ માટે લવિસ્ત્રનકકા, જસહરચરિત, પરમાત્મપ્રકાશ, મહાપુરાણ, હ્યાયકુમારચરિત, પાહુટદોહા, સાવયધમદોહા વગેરે પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યકથાના દ્યોદધાતોમાંથી પુષ્ટજી વીજન મળી શકશે.

છે. પ્રાકૃત દ્વાઅયમાં ઉદાહરણો રચી પોતાના ઇષ્ટ અપભ્રંશનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે. આ પૂર્વનું પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય હાલ મળ્યું છે, જેમાંથી કેટલુંક હપાઇ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ

અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ત્યારે ઉપસ્થિત એ થાય છે કે આ હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ખીજા અપભ્રંશોથી કેટલીક વાતે જુદો પડતો હોવાથી અથવા એ જો “શિષ્ટ અપભ્રંશ” હોય તો તે શિષ્ટ અપભ્રંશ કોઈ વિશિષ્ટ નામવાળો હોઈ શકે કે નહિ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો આ પૂર્વે પ્રયત્ન થયો છે. માર્કેડેયે પાડેલાં નાગર ઉપનાગર અને પ્રાચ્ય એ નામોને લક્ષ્યમાં લઈ ડૉ. જેકોબી, સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સન વગેરે વિદ્વાનો આ હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ “નાગર અપભ્રંશ” હોવાનું માને છે. સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને “લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા”ના પ્રથમ ભાગમાં આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરી નીચેની મનલખનો નિર્ણય આપ્યો છે:—

૧. સિંધના નીચેના પ્રદેશની આબુખાબૂનો પ્રાચ્ય અપભ્રંશ, જેમાંથી અર્વાચીન સિંધી અને લહન્ડ ભાષા થઈ.

૨. નર્મદાની દક્ષિણે વરાળ સહિત ઓરિસ્સાની સીમા સુધી વૈદર્ભ કે દાક્ષિણત્ય અપભ્રંશ, તેમાંથી અર્વાચીન મરાઠી થઈ.

૩. દાક્ષિણત્ય પ્રદેશની પૂર્વમાં ખંગાળાના અખાત સુધી ઔદ્ કે ઔત્કલ અપભ્રંશ, જેમાંથી અર્વાચીન ઉડિયા થઈ.

૪. જૈાદ્ની ઉત્તરે છોટા નાગપુર અને બિહાર સહિતનો પ્રદેશ કાશી પર્વતમાં માગધ અપભ્રંશ; જેમાંથી અર્વાચીન બિહારી થઈ (એની એક પ્રાંતીય બોલી “માહી” હજી વિદ્યમાન છે.) આ માગધ અપભ્રંશમાં જૂની પૂર્વ પ્રાકૃત, જૈાદ્ અને જૌડનો સંબંધ હતો. આ માગધ અપભ્રંશનો વિસ્તાર ચતાં છેક પૂર્વમાં પ્રસાર થયો, જેમાંથી અર્વાચીન ખગાળી થઈ. જૌડ અપભ્રંશનો દક્ષિણ બાબુ પ્રસાર ચતાં તેમાંથી ઉત્તર ખગાળી થઈ, અને આસામમાં ચતાં આસામી થઈ.

૫. દક્ષિણ પ્રદેશની ઉત્તરે આવેલા આખા પશ્ચિમ હિંદમાં “નાગર અપભ્રંશ” એ નામે પ્રસિદ્ધ એવા મુખ્ય અપભ્રંશ હતા, જેને પ્રાંતીય ભેદો હતા કે જે અત્યારની તે પ્રદેશની પ્રાંતીય બોલીઓ ઉપરથી નાણી શકાય છે. આમાનો જ એક શૌરસેન અપભ્રંશ હતો, જેમાંથી પશ્ચિમ હિંદીનો ઉદ્ભવ થયેલો.

૬. આ નાગર અપભ્રંશની સાથે સંબંધ ધરાવતો ઉત્તર મધ્ય પંજાબનો ટાક્ક અપભ્રંશ અને દક્ષિણ પંજાબનો ઉપનાગર અપભ્રંશ હતો. આમાંથી પંજાબીની પ્રાંતીય બોલીઓ થઈ છે.

૭. આ જ અપભ્રંશનો એક પ્રાંતીય ભેદ આવંત્ય હતો કે જે ઉત્તરૈતના આસપાસના પ્રદેશમાં હતો. આમાંથી રાજસ્થાનીનો ઉદ્ભવ થયો.

૮. અને ખીલે અર્વાચીન ગૂજરાતનો ગૌર્જર અપભ્રંશ હતો. આ છેલ્લા બેને “નાગર અપભ્રંશ” સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા.

આમ ગ્રામ્ય, વૈદર્ભ, ઔદ્ર, માગધ, નાગર, ટાક્ક, ઉપનાગર, આવંત્ય અને ગૌર્જર અપભ્રંશ આવા ભેદ સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને સ્વીકાર્યા છે. આ. હેમચંદ્રાચાર્યે જે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ લખ્યું છે, તે નાગર અપભ્રંશનું છે અને માર્કેડેય પણ તે જ અપભ્રંશને “નાગર” કહે છે, આ મત બાળખી છે કે નહિ, એનો વિચાર કરવામાં આવે તો સમજાય તેવી વસ્તુ છે કે ખીજ અપભ્રંશો જેમ તે તે દેશવિશેષે સંજ્ઞા પામ્યા છે, તે પ્રમાણે “નાગર” સંજ્ઞા નથી. એથી ઊલટું આવંત્ય અને ગૌર્જર અપભ્રંશ સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને વગેરેને સ્વીકાર્ય છે; અને આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સિદ્ધ સ્વરૂપે વ્યક્ત થતા અપભ્રંશમાંથી આવંત્ય અને ગૌર્જર પ્રદેશના અપભ્રંશની ખીજ કોઈ પણ અપભ્રંશ કરતાં સમાનતા હોવાની સંપૂર્ણ સંભાવના હોવાથી આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને—એ વ્યાકરણ પાટણમાં રહીને લખનાર ગુર્જરદેશવાસી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે સ્વકીય બોલીને જ આધાન્ય આપે એમ શક્ય હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માનીને જ વ્યાકરણરચ કરે એ વધુ યોગ્ય હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં કોઈ ખાધ નથી. આવંત્ય પ્રાંતીય બોલી સંભવે છે. ખુદ અવન્તીનાથ ભોજ સમકાલીન એક અપભ્રંશનો “ગૌર્જર” હોવાનો—ગૌર્જર પોતાના

અપભ્રંશને જ બોલવું પર્વદ કરે છે તે રીતે-સ્વીકાર કરતો હોવાથી આ આખા પ્રદેશનો અપભ્રંશ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” જ હોવો વધુ વ્યાજબી અને બંધબેસતો છે.

ઇ. સ. ૧૧૫૯માં અણહિલવાડમાં હરિભદ્રચરિત્રે “નેમીનાથચરિત્ર” નામક અપભ્રંશ કાવ્ય રચેલું છે, તેની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી સહેજ જુદી પડતી હોવાથી જોડાખીએ એને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માન્યો છે; જ્યારે ધનપાલના ભવિસ્સત્તકહાની ભાષાને જોડાખીએ ‘ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ’ કહેલ છે.^૧

આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ તત્કાલીન બીજા અપભ્રંશગ્રંથોમાંની ભાષાથી જુદો પડે છે, એ વસ્તુ આ. હેમચંદ્રે જે “પરમાત્મપ્રકાશ” નામક ગ્રંથમાંથી કેટલાક દોહા અપભ્રંશના ઉદાહરણોમાં લીધા છે, તે ગ્રંથના સંપાદક શ્રીઆદિનાથ ને. ઉપાધ્યાયે પ્રસ્તાવનામાં નીચે આપેલ શબ્દોમાં ખતાવી છે કે “સ્વર और विभक्ति सम्बन्धी छोटे मोटे भेदोंको भुलाकर भी परमात्मप्रकाश और हेमचन्द्रके व्याकरणकी अपभ्रंशोंमें काफी मौलिक अन्तर पाया जाता है । हेमचन्द्रकी अपभ्रंशका आधार शौरसेनीका परमात्मप्रकाशमें पता भी नहीं मिलता । इसके सिवा हेमचन्द्रकी अपभ्रंशकी और भी बहुतसी बातें परमात्मप्रकाशमें नहीं पाई जाती^૨ ।

શ્રી. ઉપાધ્યાયે અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતમાં વિસ્તારથી બેદો સમજાવ્યા છે, તે અહીં વિસ્તારભયે આપ્યા નથી.^૩

આ ઉપરથી આપણે તારવણી કરિયે તો એ નીકળી આવે કે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર આવૃત્તા અપભ્રંશ સાહિત્યમાં શૌરસેનીની છાંટ નથી, જ્યારે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેનીની છાંટ જોવું છે. એ એક જાણવા જેવી વાત છે કે મહાસિદ્ધ સરહ નામના કવિએ આસામમાં રહી “દોહાકોશ” એ કાવ્યની અપભ્રંશમાં રચના કરી છે; તેમ જ કૃષ્ણપાદ નામના લેખકે “દોહાકોશ” નામક કાવ્યની ગંગાળામાં

૧. ઉદ્ભવ : Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૯

૨. પરમાત્મપ્રકાશ-પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦૮. ૩. એજન પૃ. ૪૭-૫૩

રહી રચના કરી છે^૧. આ ગ્રંથોમાં પણ ભાષાભેદ તો મળે છે જ. આ પણ આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ખૂબ વ્યાપક છતાં એક બાબતના પ્રદેશમાંનો હોવાના મતને ટેકા આપે છે.

શ્રી. ઉપાધ્યાયે શૌરસેનીની છાંટ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં નોંધ છે. ડૉ. જોશી, પીશવ. સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સન, ડૉ. મુનીતિદુમાર ગેરુરજી, ડૉ. ગુણે વગેરે વિદ્વાનો પણ એ નોંધ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે^૨. અપભ્રંશની સ્વર-પ્રક્રિયા જોતા સ્પષ્ટ થાય તેમ છે કે એનું વલણ મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત તરફ છે; માત્ર તેનો દ વગેરે થોડો બંબનવિહાર શૌરસેની જેવો છે. વળી આ. હેમચંદ્રે અંતે શૌરસેનીવત્ (૪-૪૪૬) કહ્યું છે, એથી એમ માનવા દિવ લલચાય; પણ શૌરસેનીને અંતે શેવં પ્રાકૃતવત્ (૪-૨૮૬) અંતે ખુદ અપભ્રંશને શૌરસેનીવત્ અને પછી શેવં સસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ (૪-૪૪૮) કહી દીધું છે. આનો વિચાર કરવામાં આવે તો એ જ છે કે આ. હેમચંદ્ર અપભ્રંશનું વધુ શિષ્ટ રૂપ ઈચ્છે છે : દાખલા તરીકે ક્ષ અપભ્રંશમાં, માત્ર તેના જ અપભ્રંશમાં છે. તે શિષ્ટતાનો જ સમર્પક છે. એ જોતાં પાલી પછી ખીજે નંબરે મંસ્કૃતને નિકટ થતી શૌરસેનીની જેમ મંસ્કૃતને નિકટ થતાં શિષ્ટ રૂપો વાપરવા તરફ આ. હેમચંદ્રનું વલણ હોય. ગાફી મોટા ભાગનું ઘડતર અપભ્રંશનું મહારાષ્ટ્રીયવત્ છે. એથી જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” ન કહી શકાય. આ વિષયમાં દેટલીક ઉપયોગી માહિતી શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ અપભ્રંશ પાઠ્યવસ્તીમાં આપી છે, તે જરૂર લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે^૩.

જેઓને “નાગર અપભ્રંશ” એવો ભેદ ઈષ્ટ જ છે, તેઓને તે જોઈતો જ હોય તો જહી સદી સુધી જવાની જરૂર છે. તે સમયથી પ્રાંતીય ભેદો-રુદ્ધ અતાવે છે તેવા મૂરિ ભેદો-શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા. તેવો એક ભેદ ગૌર્જર પ્રદેશમાં વ્યાપક હતો; અને તે જ આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સૂચવ્યું થયેલું. એ જ સમયમાં એ નવું સ્વરૂપ પામવાની તૈયારીમાં હતો, જે હરિભદ્રસુરિના “તેમીનાથચરિત”માં વધુ આ

૧. અપભ્રંશ પાઠ્યવસ્તી : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫

૨. એનન પૃ. ૧૬-૧૭

૩. એનન પૃ. ૧૬-૧૭-૧૮-૧૯.

બાજૂનો બનવા લાગ્યો કે જેને ડૉ. જોડાબી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં અંકેત્ર નથી જોતા. એ પછીનું તો આજે પુષ્કળ સાહિત્ય આ પ્રદેશનું મળ્યું છે, જેમાં આ. હેમચંદ્ર સુધીની “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પૂર્વભૂમિકા પછીની બીજી refined-polished ભૂમિકા પ્રચારમાં આવી ચૂકી, જે ઇ. સ. ની ૧૪મી સદીમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ આવતાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપમાં અને બીજી બાજુ મધ્યકાલીન મારવાડીના સ્વરૂપમાં વિભક્ત ચર્ષ પ્રાંતીય જે સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી.

નરસિંહયુગ પહેલાનું સાહિત્ય

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(પ્રથમભૂમિકા)

પ્રાકૃતલક્ષણકાર ચંડે પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનો એક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેવો કે “ન લોપોડપમ્બોડધો રેફત્ય (૩-૩૭)”—અપભ્રંશ ભાષામાં પછીના રેફનો લોપ થતો નથી.” ત્યાં તેણે ઉપયોગી થાય તેવા શબ્દ ગ્રામો, વાગ્રો, આપ્યા છે, તે ધ્યાન ખેંચે છે. આ એ કાળના શબ્દો છે કે જ્યારે હજી આવા રેફનો લોપ નહોતો થતો. પછી તો લોપ વૈકલ્પિક બન્યો છે.^૧ અપભ્રંશમાં ગામુ અને વગ્મુ જ થવાનું. બેશક એવા શબ્દો પછી મળે છે, જેમાં રકારનો વ્યાસનું ત્રામુ વગેરેની જેમ પ્રક્ષેપ થવાનો રિવાજ ઉપસ્થિત થયો હતો.^૨ ચંડના વ્યાકરણમાં એવાં બીજાં બે સ્થળો મળે છે કે જે સામાન્ય પ્રાકૃતના પ્રમુંગમાં યોજ્યાં છે, છતાં અપભ્રંશના જ પ્રયોગ છે. છઠી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે ચંડ સાગમસ્યાગ્વામો ‘ળો હો વા (૧-૫) એમ જ ની સાથે વૈકલ્પિક હ ઉમેરે છે, જે સ્પષ્ટ અપભ્રંશનો જ પ્રત્યય છે.^૩ એવો બીજો પુરાવો “તુ ત્તા ચા દ તું તૂળ

૧. વાધો રો છક્ (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૯૮)

૨. સમૂતોડપિ ક્વચિત્ (એજન ૮-૪-૩૯૯)

૩. આમો હં (એજન ૮-૪-૩૩૯)

ઓ પિ પૂર્વકાર્થે (પ્રા. લ. ૨-૧૧) સંબંધક ભૂતકૃતંતના પ્રત્યય તરીકે
તુ, ત્તા, ત્ત્વા, દ્વ, તું, તૂળ, ઓ અને પિ પ્રત્યય થાય છે," તે છે. એવી
રીતે અપભ્રંશમાં જ આવતો પિ^૧ પ્રત્યય ચંડી અપાર્થ ગયો છે.
ઉદાહરણ તરીકે તેણે "કપિ=કરીને" રૂપ પ્રયોગ્યું છે. આ ચંડનો
સમય હોર્નલ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૭ સદી માને છે, પરંતુ એ કાળમાં હજી
અપભ્રંશ સ્વતંત્ર લાપા નહોતી, જે નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયથી થવા
પામેલી. આ જોતાં ચંડનો સમય છઠી સદીથી જૂનો હોવાનો સંભવ નથી.^૨
(જે હોર્નલનો મત સ્વીકારવામાં આવે તો કાલિદાસના ઈ. સ.
પૂર્વની ૧ થી સદીના કે બીજા મતે ચોથી સદીના સમયમાં અપભ્રંશ
પ્રયુક્ત હશે, તો વિક્રમેર્વશીયમાંનો અપભ્રંશવિભાગ કાલિદાસનો જ
હોવામાં બાધ ન નડે.)

૧. આ પિ પ્રત્યય આપણને ઇ. સ. ૫૮૯ પૂર્વના ભદ્રબાહુ
સ્વામીએ રચ્યા ગણાતા "વસુદેવહિડી"^૩ નામક ગ્રંથમાં અપભ્રંશના
એક શ્લોકમાં કપિ શબ્દમાં જ જળવાયેલો મળે છે અને એજ જૂના
સાહિત્યમાં મળતો અપભ્રંશ લાપાનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો મનાય છે:

પાન્નિં કપિ ચહરંસિય રેવા-પય-પુલ્લિય
સેલિયં ચ ગોમુદેરિપ સસિ-પ્પલ-વલ્લિયં ।
મધં મુયં પિ એકલિયં મયલ્લિ નિવલ્લિયં
સન્વ-વત્તિ યોસેઠ સમાણ-સવલ્લિયં ॥૪

૧. આ. હેમચંદ્રે દ્વિપિ પ્રત્યય આપ્યો છે, તે આને મળતો છે. દ્વિપ્ય-
પિપ્પેવ્યેવિણવઃ (૮-૪-૪૪૦)-પાકાંતરથી રાગઆતમાં દ્વિપિ પ્રત્યય છે. એથી
દ્વિપિ કે પિ, દ્વિપિ, દ્વિપિણ એ પ્રત્યય પણ પ્રયુક્ત હતા.

૨. સદ્ગત ડો. ગુલ્લેએ છઠી સદી સ્વીકારી છે. જુઓ: સ. ૬. કયા,
અં. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૩.

૩. સ્વ. સી. ડી. દલાસનો નિબંધ, પૃ. ૯ (જૂ. સા. પ.નો પમે રિપોર્ટ)

૪. વસુદેવહિડી, પ્રથમ અંશ: પૃ. ૨૮. શ્રીમદ્ધુસૂદન મોદીએ કપિની
કાયા આપતાં કલ્પવિત્તા આપ્યું છે; (જુઓ: અપભ્રંશ પાઠાવલી પૃ. ૧૫૫);
પણ ચંડનું પ્રા. લ. જોતાં કૃત્વા સંભવે છે. અર્થ બન્નેનો 'કરીને' જ થાય છે.

આમાં કવિ એ ચંડવાળું ઉદાહરણ છે. મેઘેવિષ એ આ. હેમચંદ્રે સ્વીકારેલા અપિવાળું વૈકલ્પિક રૂપ છે. “પાસિં<સં. પાર્શ્વે-ગૂ. પાસે, પાસે,” એ સાતમી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ છે. આ. હેમચંદ્રે સાનુનાસિક રૂપ નથી સ્વીકાર્યું, પણ વૈકલ્પિક રૂપ પછીના સાહિત્યમાં થોડાબંધ મળે છે. છેક આજે પણ ડાહ્યાવાડમાં સાતમી વિભક્તિમાં એ સાનુનાસિક પ્રત્યયમાં છે. સચર્ણિ<સં. જયને માટે શંકા જ નથી.

આ અવતરણમાં ચતુરસિચ<સં. ચતુરસિકા એ વિભક્તિપ્રત્યય વિનાના અપભ્રંશકાલીનરૂપ સિવાયનાં બાકીનાં રૂપો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં છે, આમાં લઘુ પ્રયત્ન ચકારવાળાં રૂપો ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. આ. હેમચંદ્રે અવર્ણો યશ્રુતિઃ (સિ. હૈ. ૮-૧-૧૮૦) એ સૂત્રમાં અંબજનલોપથી ષકારમાં યશ્રુતિઃ જોઈ છે. મૂળ આર્ષપ્રાકૃતની આ આજે પણ ગૂજરાત-ડાહ્યાવાડની વિશેષતા છે. આ જોતાં આ. હેમચંદ્રે સ્વીકારેલી અને ખીજા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોને ન સૂઝેલી યશ્રુતિ ગૂજરાતી-કંઠનીજ વિશેષતા છે, એમ કહેવામાં જરા પણ સાહસ નથી. આ યશ્રુતિ પણ આપણને અપભ્રંશોથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને જુદો પાડવામાં મહાયશ્રૂત થાય તેવી છે; જો કે ખીજા અપભ્રંશોમાં એ વપરાયેલી મળે છે ખરી.

[નોંધ—ચમુદ્રેવહિડીથી પૂર્વના મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમે-ર્વશીય નાટકમાં એથા અંકમાં ધ્રુવાઓ પડદા પાછળ ગાવાની

ઉપરના શ્લોકની સં. છાયા:—

પાર્શ્વે કૃત્વા ચતુરસિકાં રેવાપયઃપૂર્ણિકાં
સેટિકાં ચ ગૃહીત્વા શશિપ્રભવર્ણિકામ્ ।
માં સુપ્તાં એકાકિનીં જયને નિર્વિજ્ઞાં
સર્વરાત્રિ ઘોષયતિ સમાનસવર્ણિકામ્ ॥

[ધમ્મિલ નામનો માણસ પાટીને પાસે કરી=સહ, રેવાનાં પાણીથી ભરેલી, ચંદ્રની કાંતિ જેવી બિજળી ખડી લઈ, જયનમાં દિલગીર થઈ સૂતેલી મને એકલી (મૂંઝી) ‘સમાન-સવર્ણ’ એ વ્યાકરણભાગ આખી રાત ગોખે છે.]

પ્રયોગનયેલી છે, તેમાંની ઘણી ખરી અપભ્રંશ ભાષામાં મળે છે; જેમ કે—

મઈ નલિઅં મિઅલોઅણી હિસિઅરુ કો ઇ હરેઈ ।
નવં છુ છૂવ-તલિ સામલો ધારાહરુ વરિસેઈ ॥^૧

વગેરે ૧૬ પદોમાં.

આ વિભાગ કાલિદાસનો છે કે નહિ, તેને માટે સ્વ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત વગેરે સંકા ધરાવે છે. એક દલીલ એ છે કે કાલિદાસના સમયમાં અપભ્રંશભાષા અંચસ્થ નહોતી થઇ. કાલિદાસનો સમય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયથી એક છે. ડૉ. ફલીટની “થીયરી”ને અનુસરી ગુપ્તકાળ ઇ. સ. ૪૧૬ થી ૪૩૧ થયો માનવામાં આવે છે. એ રીતે કાલિદાસ ચોથી સદીમાં આવે છે. એ પછી લગભગ બરસો વર્ષમાં વલ્લીના તામ્રપત્રમાં ગુપ્તસેન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રબંધ રચનારો ખ્યાત છે. તે જ કાળમાં “વસુદેવહિંદી”માં અપભ્રંશ પ્રયોગનયેલ છે. અને એ જ સદીના જોઈંદુએ પરમાત્મપ્રકાશ અને યોગસાર અંથ અપભ્રંશ ભાષામાં રચ્યા છે. એમ એ બરસો વર્ષના ગાળામાં જનસમૂહમાં એ ભાષા વ્યાપક સ્વરૂપમાં હોય તો કાલિદાસે જ એ અપભ્રંશ ક્રિયાઓ રચી હોય, તેમ માનવામાં બાધ નથી. આ એક બાધ તૂટતાં બીજા બાધ વિદ્વાનોએ ગણાવ્યા છે, તે તો તૂટી જાય તેવા છે.^૨ છતાં પણ એને પ્રમાણ ગણવામાં વાધો હોય, તેમ જ ભાષામાં પાછળના લલિયાઓએ કદાચ ફેરફાર કર્યો હોય, એમ માની અહીં આ રચણે એ વિશે સ્વનંત્ર ચર્ચા કે અવતરણ આપ્યાં નથી.

૧. પીશલની વાચના, પૃ. ૫૭

છાયા:—મયા જ્ઞાતં મૃગલોચની નિશાચરઃ કોપિ હરતિ ।

ચાવશ્ચ નવતલિન્ દ્યામલો ધારાધરો વર્પતિ ॥

[જ્યાં સુધી નવીન વીજળીવાળો કાળો મેઘ વરસે છે, ત્યાં સુધીમાં, એં જળયું કે કોઈ વાદ્ધસ મૃગનેત્રી કર્વશીને હઠાવી નાથ છે.]

૨. વિશેષ માટે જુઓ: પરમાત્મપ્રકાશ: અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૫૬ની પાદટીપ

એવી જ સ્થિતિ ‘પરમાત્મપ્રકાશ’ અને ‘યોગસાર’ માટે કોઈને ગણવાનું કારણ રહે. એ બંને ગ્રંથનો રચયિતા જોઈદુ ઇસ્વીસનની ૬ દી સદીમાં થયો છે, એ તો સિદ્ધ જોવું છે.^૧ એને માટે પણ લલિયાઓના હસ્તક્ષેપની કોઈને શંકા નથી, એ માટે એ બંને ગ્રંથમાંથી પણ આ સ્થાને ઉતારા લીધા નથી. આમ છતાં અપભ્રંશ સાહિત્યના વિકાસમાં આ બંને કવિઓનો ફાળો છે, એ તો સ્વીકારવું જ જોઈએ. બીજા કોઈની કૃતિ ન હોય તો અપભ્રંશ સાહિત્યના આદિ કવિ તરીકે કાલિદાસને સ્વીકારવામાં આનાકાની કરવાનું ન હોઈ શકે. કાલિદાસનો સમય ઇસ્વીસન પૂર્વે ૧ લી સદી માનવામાં આવે તોયે “વિક્રમોર્વશીય”માં અપભ્રંશનો પ્રયોગ છૂટો થયેલો હોવાથી; તેમ જ ગદ્ય તરીકે શૌરસેની જ વપરાયેલી હોવાથી લોકભાષામાં—ખાસ કરી માળવાના પ્રદેશમાં એટલી જૂની પણ એ આબીરાદિમાં પ્રચલિત હોય તો ગાંડા પૂરુરવાના મોઢામાં એ ભાષા મૂકવામાં ઔચિત્યભંગ ન ગણાય. પણ આ વાત ઉપર વજન એ માટે નથી આપતો કે કાલિદાસના તે સમયમાં થયાના વિષયમાં ઐકમત્ય હજી નથી.^૨ છતાં ચોથી સદીમાં તો અપભ્રંશ માળવામાં પ્રચારમાં હોવાનો અને જોઈદુના સમયમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકાર થયો હોવાનો મંભવ હુતકારવા જેવો નથી, એવું મારું મંતવ્ય છે. જોઈદુનો અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ ફાળો છે. તેનું એક ત્રીજું કાવ્ય “નવકાર શ્રાવકાચાર” છે. “પાહુડ દોહા” અને “સાવયધમ્મ દોહા” પણ એને નામે ચઢેલ છે;

૧. એલન, પૃ. ૫૭-૬૭. અપભ્રંશપાઠાવલીમાં શ્રી. મધુસૂદન મોદી જોઈદુને ૧૦-૧૧મી સદીમાં માને છે, એ એ ગ્રંથની ભાષાને કારણે જણાય છે. આવાં આવાં કારણે મેં અહીં જોઈદુને મહત્ત્વ આપ્યું નથી.

૨. સ્વ. દી. બ. કુવ અને ડૉ. ભાંડારકર વિક્રમોર્વશીયના અપભ્રંશને પ્રક્ષિપ્ત માને છે; શ્રી. મધુસૂદન મોદી પણ એવું મંતવ્ય ધરાવે છે, મુખ્યત્વે ભાષાને ખ્યાલમાં લઈને; તે ભાષાવિષયક હેતુ પણ મને અહીં કાલિદાસના અપભ્રંશ માટે વિશેષ મૌન સૂચવવા પ્રેરે છે.

પણ “પાણ્ડ દોહા” કાષ્ઠ રામસિંહની કૃતિ છે, એમ પણ એક મત છે.^૧ પરમાત્મપ્રકાશ વગેરે આ ગ્રંથો દક્ષિણના દિગંબર સંપ્રદાયના છે, અને તેમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતને જ અનુસરતો અપભ્રંશ હોવાથી એને “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ના ક્ષેત્રમાંથી બહાર ગણવાનું દિલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ જ રીતે પઉમચરિય અને હરિવંશના કર્તા ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ (૯ મી સદી), મહાપુરાણકાર-જમહર-ચરિત્રિ-શાયકુમારચરિત્ર વગેરેનો કર્તા પુષ્પદંત (૧૦ મી સદી), એ બંને પણ દક્ષિણના દિગંબર સંપ્રદાયના છે. ૧૦ માં શતકનો ધનપાલ પણ દિગંબર સંપ્રદાયનો છે. આ હેમચંદ્રથી આ કવિઓની ભાષામાં તાર્ત્વિક ફેર છે, એટલે “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની બહાર આ કવિઓ જાય છે. છતાં અપભ્રંશ ભાષાના મહત્ત્વના કવિઓ તરીકે તેઓના તરફ દુર્લક્ષ્ય કરાય તેમ નથી. એટલે ભાષાની દૃષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખી યથાક્રમ એને સ્થાન આપવું ઉચિત ધાર્યું છું, જે યથાસ્થાને અપાશે.]

૨. અપભ્રંશના ક્ષેત્રમાં નિરપવાદ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતા ઉદ્યોતનસૂરિએ સિત્તમાળમાં રહી વિ. મં. ૮૩૫ (ધ. સ. ૭૭૬)માં “કુવલયમાલા” નામનો આર્પભિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે “અપભ્રંશ” ભાષામાં પદો મુકાયેલાં છે, તે સાથે કેટલીક ગદ્યોક્તિઓ પણ અપભ્રંશમાં છે. જુદી જુદી કામોની ભાષાના સંબંધમાં તેણે રમજ બરેલો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આપણી સાથે સંબંધ ધરાવનારા મરુ, ગુર્જર, લાટ અને માલવ દેશના વર્ણિકોની ભાષા આપતાં તે જણાવે છે:

વડે જડે ય જડે બહુભોષ કહિણીણુધૂણંગે ।
 ‘અપા તુપા’ લણિરે અહ પેચ્છ મારુએ તત્તો ॥
 ધયલાલિયપુઠંગે ધમ્મપરે સધિવિગ્ઠં સિહણે ।
 ‘ણઉ રે ભણઉ’ લણિરે અહ પેચ્છ ગુમજરે અવરે ॥

૧. પરમાત્મપ્રકાશ અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૬૨ અને “પાણ્ડદોહા”ની શ્રુતિ પૃ. ૨૫-૨૮

પ્રહાલિત-વિલિતે કયસીમંતે સુસોહિયસુગતે ।

‘આ હમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ’ લણિરે પેચ્છએ લાડે ॥

તણુ-સામ-મડહદેહે કાવણુએ માણુવિણે રોદે ।

‘ભાઉઆ ભઈણી તુમ્હે’ લણિરે અહ માલવે દિરે ॥^૧

[ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વાકાં અને જડ, જડતામાં બહુ ખાનાર, કંઈએ અને જડા ભરાઉ અંગવાળા, ‘અપ્પા તુપ્પા’ એમ કહેતા ભારવાડી-ઓને જુએ છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઘીથી લડાવેલાં પુષ્ટ અંગવાળા, ધર્મપરાયણ અને સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ, ‘જડ રે મજ્જડ’ એમ કહેતા ગુર્જરોને જુએ છે. પછી નાહેલા-ધોયેલા-ચંદનાદિ લેપ કરેલા, માયામાં મેંઠાવાળા, સુસોહિત અંગવાળા, ‘આહમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ’ એમ કહેતા લાટવાસીઓને જુએ છે. પછી પતલા કાળા અને ટૂંકા દેહવાળા, કાપીલા, માની, રુદ્ર સ્વભાવના, ‘માડબ મહ્ણી તુમ્હે’ એમ કહેતા માલવીઓને જુએ છે.]

આ ચાર પ્રદેશના વણિકો આવા અને આવાં વચન કહેનારા છે. ગુર્જરો ‘મજ્જડ=અણુ’ શબ્દથી વાત કરે છે; લાટદેશવાસીઓ ‘આ હમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ=આ હું કાંઈ તારો મિત્ર’ એમ કહે છે. “ભલ્લઉ” અને “મિત્તુ”માંનો ઉચાર ગુર્જરો અને લાટવાસીઓની ભાષાનું આમાંથી લક્ષણ તારવી આપે છે. ઉદ્યોતનસૂરિના સમયમાં આ બંને પ્રદેશની ભાષામાં આ રીતે તફાવત નથી દેખાતો. બાકીના શબ્દોમાં કોઈ વિશિષ્ટતા નથી.

અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી, તે વસ્તુ ઉદ્યોતનસૂરિએ આપી છે. કુવલયમાલામાં તેણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચીને ભાષા લેખે સ્વીકારેલ છે.^૨ અપભ્રંશનાં કેટલાંક સુંદર અવતરણો એણે આપ્યાં છે. એમાંનાં આ સુંદર છે:

૧. અપભ્રંશકાવ્યત્રયી, પ્રસ્તાવના: પૃ. ૯૨-૯૩

૨. અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી: સં. પ્રસ્તા. પૃ. ૯૭-૯૮ અને અપભ્રંશપાઠાવલી: ટીકા પૃ. ૮૬. રાજશેખરે-બાલરામાયણમાં આ ચાર ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧-૧૧)

જે જમ્મ માણુએ વહિણઉ તાં જમ્મ આણુ રમેષ ।
જમ્મ સો જાણુ છવધ વિ તો તણુ પાણુ લયેષ ॥૧

[એક “ગુર્જરપથિક”ના મુખમાંનું નીચેનું ગીતઃ]

જે ભુવિ વિહુરે વિભજજાણુઉ ધવલઉ કટ્ટક બારુ ।
સો ગોટુંગણુમણુકણુઉ સેસઉ તક્રિય-સારુ ॥૨

ઉપરનાં અને અવતરણમાં પ્રાકૃત તદ્દલવરૂપો બાદ કરતાં વિલક્ષિતપ્રત્યયો તેમ જ પ્રત્યય રહિત રૂપો અપભ્રંશનાં જ છે. પાળ-માંથી બીજનો પ્રત્યય હ્રસ્વ થયો છે, જ્યાર પ્રથમાંત રૂપમાં ડગર રૂપ જણાય છે.

ઉદ્યોતનસૂરિએ પુષ્કળ દેશી શબ્દો કુવલયમાલામાં આપેલા છે. એનું સંશોધન થાય તો અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દકોશને માટે ઘણી સારી સામગ્રી મળે.

ઉદ્યોતનસૂરિનું બીજું નામ દક્ષિણચિહ્ન હતું. તેના પિતાનું નામ વડેસર હતું. વડેસરના શિષ્ય તરવાચાર્ય ઉદ્યોતનના ગુરુ થાય, જ્યારે આચાર્ય વીરભદ્ર અને સમરાધ્યક્ષહાના કર્તા આચાર્ય હરિભદ્ર પાસે ઉદ્યોતને વિદ્યાભ્યાસ કર્યું હતું. ઉદ્યોતનના ગુરુનું અને તેમની પરંપરાનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન લિત્તમાલ હતું. ઉદ્યોતને જણાવેલું છે કે મારા સમયમાં જૈન મુનિઓએ ગુર્જરદેશને દેવમંદિરોથી શણગાર્યો

૧. કાયા :—યો यस्य मानुषो वल्लभस्तै चदन्यो रमते ।

यदि स जानाति जीवति अपि तर्हि तस्य प्राणान् लभते ॥

[જે માણસ દોહને વહાણું હોય, તેને બીજો પસંદ કરે, તે વાન તે બાણે અને તે બીજો છવનો હોય તો તે બીજના પ્રાણ લે.] અપ. પા. વ. પૃ. ૧૫૩

૨. કાયા :—यो नावि विहुरे विमनको धवलः कर्षति भारम् ।

स गोष्ठान्ममन्दनः शेषः द्रुतितसारः ॥

[ધોંસરીથી દૂર થયેલો પૃષ્ઠલેલો જે બળદ લાર ન ખેંચે, તે ગમાણુ ને આંગણુની શોભાદાય છે. તે નકામો અને નિર્બળ છે. (અન્યોક્તિ)]

છે. ઝાલોર (અં. જાવાલિપુર)માં વીરભદ્રે બંધાવેલા જિનમંદિરમાં રહી શકે ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)ના ચૈત્ર કૃષ્ણ ૧૪ ના દિને તેણે કુવલય-માલા કથાની રચના કરી હતી.

૩. ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૮૫૦ સુધીમાં થયો મનાતો દાવ્યાલંકારકાર દુરદ દોષે કાશ્મીરક હતો, છતાં ભાપાસમના ઉદાહરણમાં અપભ્રંશને પણ સ્થાન આપતો હોવાથી અને તે ઉદાહરણ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને અનુરૂપ હોવાથી તેને અહીં સ્વતંત્રરૂપે સ્થાન આપવું વ્યાજબી છે:

ધીરા ગચ્છતુ મેહતમુ દુર્હર-વારિસ-દસ્યુ ।

અબ્રમદપ્રસરા હરણુ રવિકિરણા તે જસ્યુ ॥૧

દુરદે અપભ્રંશનો લાક્ષણિક દોહરો આપ્યો છે. અપભ્રંશને દોહરો અનુકૂળમાં અનકૂળ છંદ સ્વીકારાયો છે. આ ઉદાહરણમાં ગચ્છતુ એ શૌરસેનીનું રૂપ છે, બાકીનાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં, સંસ્કૃત તત્સમ અને અપભ્રંશનાં છે.

૪. આ પછી તેના નિકટના ઉત્તરકાશીન તેવા જ કાશ્મીરક આનંદવર્ધને પોતાના અન્યાલોક નામક સાહિત્યગ્રંથના ચોથા ઉચ્છ્વાસમાં અપભ્રંશનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. એના પાદ બ્રહ્મ હોવાથી પીશલે કેટલીએક હાથપ્રતો જોઈ નીચેનું સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે:

મહુ મહુ તિ ભણુ તિયહો વનનઘ કાલુ જણુસ્યુ ।

તો વિણુ દેઉ જણુદણુઉ ગોચરિહોધ મણુસ્યુ ॥૨

૧. ણ્યા:—ધીરા ગચ્છતુ મેહતમો દુર્હરવાર્ષિકદસ્યુ ।

અબ્રમદપ્રસરા હરણ રવિકિરણાસ્તે વસ્ય ॥ (૪-૧૫)

[હે ધીર પુરુષો, જેમાં વરસાદ સમયના ચોર લોકોને વાળવાનું મુશ્કેલ છે તેવા મેઘ-અંધારને તરી જાઓ. નિશ્ચિન પ્રચારવાળાં રવિનાં કિરણો તે મેઘને હરણ કરનારાં છે.]

૨. ણ્યા:—મમ મમેતિ મળતઃ વ્રજતિ કાલઃ જનસ્ય ।

તથાપિ ન દેવઃ જનાર્દનઃ ગોચરીભવતિ મનસઃ ॥

(અપ. પાઠા. પૃ. ૧૫૬)

[‘મારું, મારું’ એમ બોલતાં બોલતાં મનુષ્યનો સમય પસાર થઈ જાય છે, છતાં માયાનું છેદન કરનાર પ્રભુ મનને દર્શન આપતા નથી.]

આમાં વપરાયેલાં અપભ્રંશરૂપો તરત પકડી શકાય છે.

૫. કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયને હવે આપણે ભૂલી ન શકીએ. કુવલયમાલા પછીનાં ઉદાહરણોનું માધુર્ય અને સારલ્ય હવે લોકભોજ્ય પૂરેપૂરું બન્યું હોય તેવો આ યુગ આરંભાય છે. વિક્રમની ૧૦ મી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશ ભાષાની ઉજ્જવલમાં ઉજ્જવલ કાંતિ પ્રસરેલી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સમયને અનુરૂપ એવી કવિતા “વિક્રમોર્વશીય”- માંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ:

જલહર સંહરુ એહુ કોપુ આદત્તઓ

પવિરલધારાસારદિશામુખક્રાન્તઓ ।

એમઠે પુહવિ ભમન્તો જહ પિઅ પેક્ખીહિમિ

તવે જં જુ કરીહિસિ તં હુ સહીહિમિ ॥

x x x

કરિણીવિરહસંતાપિઅઉ કાણુએ ગંધુધ્વઅમહુઅરુ ॥

x x x

હુહ પહિ પુચ્છિમિ અફખહિ ગઅવરુ લલિઅપહારે'ણાસિઅ તરુવરુ ॥૧

સમાસઅહુલ છતાં એટંદરે સ્વાભાવિક અપભ્રંશ સ્વરૂપને આ

૧ ધ્યાય:—જલધર સહર એતં કોપં આરબ્ધં

પ્રવિરલધારાસારદિશામુલક્રાન્ત: ।

એવ પૃથિવ્યાં ભ્રમન્ ચદિ પ્રિયાં પ્રેક્ષિષ્યે

તદા ચદ્ યત્ કરિષ્યસિ તત્ તત્ સહિષ્યે ॥

કરિણીવિરહસંતાપિતકઃ કાનને ગન્ધોદ્ગતમધુકરઃ ॥

અહં ત્વાં પૃચ્છામિ આહ્યાહિ ગજવર

લલિતપ્રહારેણ નાચિતતરુવર ॥

[હે મેઘ, ઓછામાં ઓછી ધારાના પાતથી દિશામુખને આકાંક્ષ કર્યું છે તેવો હું. શરૂ કરેલા આ કોપને છતાં. આમ પૃથ્વીમાં ભરકોતો હું મારી પ્રિયાને જોઈશ, ત્યારે હું જે જે કરીશ, તે હું સહીશ. વનમાં મહાંધથી ભરતો એવાઈ આવે છે, તેવો આ હાથી કરિણીના વિરહવાળો છે. સુંદર પ્રહારથી આટ જાન્યાં છે, એવા હે હાથી, તને હું પૂછું છું. કહે.]

અવતરણો વ્યક્ત કરે છે; આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી વિરુદ્ધ ન જાય તેવું રૂપ હોવાથી “ગૌર્” અપભ્રંશ”ને દિપાવે તેવાં છે. સ્વ. દી. ખ. કેશવલાલ હ. દ્રુવ વગેરે આ અપભ્રંશ પદોને ૧૦-૧૧ શતાબ્દીની પેઢાશ માને છે,^૧ પણ તેને જોઈદુના “પરમાત્મપ્રકાશ” લગભગમાં મૂકવામાં બાધ નથી જણાતો. પાહુડદોહા, સાવયધમ્મદોહા વગેરે આ જ કાળની કૃતિઓ છે.

૬. અહીં ૧૦મા શતકની ભાષા સાંચવતી જોઈદુની કૃતિઓ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. પૂર્વે જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રથી તેની ભાષામાં તારતમ્ય છે, અનેમાં સાધારણ હોય તેવાં પદો ભાષાની વિશાલતાનાં ઘોતક હોઈ અત્રે સ્થાનાર્હ છે:

સંતા વિષય જી પરિહરથ બલિ કિન્નજી ઉઉં તાસુ ।

સો દધવેણ જિ મુંડિયઉ સીસુ ખરિદ્દિહુ જસુ ॥૨

જોઈદુ જ્ઞાની કવિ છે. તેના કાવ્યમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં ઠેર ઠેર ઝરણાં ઝરે છે. સંસારની અસારતા જણાવતાં એ કહે છે:

દેઉલુ દેઉ વિ સત્થુ શુરુ તિત્થુ વિ વેઉ વિ કવ્વુ ।

વન્નુ જી દીસથ કુમ્મિયઉ ઈધણ હોસથ સવ્વુ ॥૩

તેનું યોગસાર ૧૯૮ દોહલાનું નાનું કાવ્ય છે. એમાં પણ આત્મ-જ્ઞાન ભારેલું છે. કવિ જણાવે છે:

૧. વિક્રમેર્વશીય અનુવાદની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૦-૨

૨. ડાયા: સત: વિષયાન્ ચ: પરિહરતિ બલિ કરોમિ અહં તસ્ય ।

સ દૈવેન એવ મુષ્ટિતક્ર: શીર્ષે સ્વસ્વાટકં ચસ્ય ॥

[જે કોઈ વિદ્યમાન વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, તેની હું પૂજા કરું છું. જેણે માથું મૂંડાવ્યું છે, તેને તો દૈવે જ મૂંડયો છે.] પરમાત્મપ્રકાશ, પૃ. ૨૮૩

૩. ડાયા:—દેવકુલં દેવોડપિ જ્ઞાસ્રં ગુહ: તીર્થમપિ વેદોડપિ કાવ્યમ્ ।

વૃક્ષ: ચદ્ દશ્યતે કુસુમિત: ઇન્ધનં ભવિષ્યતિ સર્વમ્ ।

[દેવાલય, દેવ, સાસ્ત્ર, શુરુ, તીર્થ, વેદ, કાવ્ય અને જે વૃક્ષ ફૂલેલું દેખાય છે, તે બધું જ રાખ થવાનું છે.] એનન, પૃ. ૨૭૩

શિશુમલુ શિશુલુ સુદુ જિહ્વુ વિષ્ણુ બુદ્ધ સિવ સંતુ ।
સો પદ્મપ્પા જિહ્વુ-ભણિઉ એહઉ ભણિ શિશુમંતુ ॥૧

નેહંદુએ સાવયધન્મદોહા અને પાહુડોહા રચ્યાનું કહેવાય છે; નેત્રે એ કૃતિઓના જુદાજુદા ખીન્ન કર્તા હોવાનું એક મંતવ્ય છે. જેમ “પરમાત્મપ્રકાશ”માંથી આ. હેમચંદ્રે અવતરણો લીધાં છે (જેવું કે ઉપરનું સંતા મોગ જુ પરહરદ વગેરે પાઠથી) તેમ પાહુડ-દોહામાંથી પણ લીધાં છે. (સરખાવો સિ. હં. ૪૬૬, ૪૨૨-૩, ૪૧૪-૩, ૪૧૮-૫, ૩૯૬-૪ની સાથે પા. દો. ૮૮, ૧૫૧, ૧૬૯, ૧૬૭, ૧૭૭.) પાહુડોહા વગેરે સાહિત્ય આ. હેમચંદ્રના સમયમાં સારી રીતે વ્યાપક હોય તેમ લાગે છે. આ દોહાઓનું સ્વરૂપ મુલા-પિતોનું છે, એટલે એ લોકમાં સારી રીતે વ્યાપક હશે જ. અત્યારનું પણ સોરઠી વગેરે લોકસાહિત્ય છેક તે દોહાઓ સાથે સંબંધ હોવાની પણ પૂરી સંભાવના છે; આ વિષયમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન માત્ર અપેક્ષિત છે.

૭. આ જ શનકનો દિગંજર કવિ ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ આ પછી આપણી સમક્ષ આવે છે. હરિવંશ અને પદ્મચરિત્ર એ બે કાવ્યો તેનાં મળ્યાં છે, જે અંતે તેણે અધૂરાં રાખેલાં તે તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ પૂર્ણ કર્યાં છે. ચતુર્મુખ સ્વયંભૂએ પોતાના કાવ્યમાં લામહ અને દંડીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્યારે ૧૧ મી સદીના પુષ્પદંતે ચતુર્મુખનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે વચ્ચેના ગાળાનો તે છે. આમ એ નવમા-દશમા શનકમાં આવે છે.

આ કવિથી આપણને નવો કાવ્યખંધ મળે છે. પ્રાયઃ ચાર

૧. ડાયાઃ-નિર્મલઃ નિષ્કલઃ શુદ્ધઃ જિનઃ વિશ્ણુઃ બુદ્ધઃ શિવઃ જ્ઞાન્તઃ ।

સ પરમાત્મા જિનમણિતઃ એનદ્ જાનીહિ નિત્રાન્તમ્ ॥

[નિર્મળ, નિષ્કલ, શુદ્ધ જિન, વિષ્ણુ, બુદ્ધ, શાંત શિવ, તેને જિન બલવાને પરમાત્મા કહ્યા છે. જ્ઞાન વિના તે નહીં.] એનન. પૃ. ૩૭૩

૨. અપવંશ પાહાવલી, દીકા. ૨. ૩૫

કડી અને કવચિત્ પાંચ કડી ચરણાકુલની અને છેલ્લે “ધત્તા” = દ્વિપદીની બે લીટી આવે છે. આ બંધ દ્વિગંધર કવિઓમાં વ્યાપક છે, એ પછીના પુષ્પદંત, ધનપાલ, કનકામર વગેરે કવિઓની કૃતિથી જાણવામાં આવે છે. આ કવિઓની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી બહુ જુદી પડે છે. આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવું લાગતું તત્ત્વ છે, તે આ કવિઓની ભાષામાં જરા પણ મળતું નથી. ઉપર જોઈદુનાં ઉદાહરણોમાં પણ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે; છતાં એ ભાષા આ. હેમચંદ્રને વધુ નિકટતર છે, ત્યારે આ દૂર જાય તેવી છે; અર્થાત્ કે તેમાં અપભ્રંશકાલીન મૃદુતાને બદલે પ્રાકૃતકાલીન કઠોરતા હજી દૂર થઈ નથી. તેમ છતાં ભાષામાં સરલતા વધતી આવી છે જ:

સાણુ ભુ કેણુ વિ જણુણુ ગણિજ્જગથ ગંગા-સુદહે તં જિણુહાધનજ્જથ ।
સસિ સ-કલંકુ તહિ જિણુ પહુ શિરમથ કાલક મેદુ તહિ જિણુ તહિ કનજ ।
ઉવલુ અ-પુનલુ ભુ કેણુ વિ છિપ્પથ તહિ પરિમ ચંદ્રેણુ વિલિપ્પથ ।
ધુજ્જર્થ પાઠ પંકુ જથ લગ્ગથ કમલ-માલ પુણુ જિણુહો વલગ્ગથ ।
દીવલ હોથ સ-હાવે કાલક વટ્ટિ-સિહએ મંડિજ્જગથ આલહ ।
જુર-જુરિહિ એવજુઉ અંતરુ મરણુ વિ ગેહિણુ મેલ્લથ તરુવરુ ।^૧

૧ છાયા:—

શ્વા ન કેનાપિ જનેન ગણ્યતે મજ્ઞાનયા સ એવ સ્નાપ્યતે ।

શશી સકલદ્વ: તસ્ય એવ પ્રમા નિર્મલા દયામ: મેધ: તસ્ય

એવ તદિન્ ઉજ્જ્વલા ।

ઉપલ: અપૂજ્ય: ન કેનાપિ સ્પૃશ્યતે તસ્ય પ્રતિમા ચંદનેન અપિ લિપ્યતે ।

અસ્યતે પાદ: પદ્મ: યદિ લગતિ કમલમાલા પુન: જિનં વિલગતિ ।

દીપક: ભવતિ સ્વભાવેન દયામ: વર્તિશિશ્વયા મજ્જ્યતે આલયમ્ ।

નરનાયો: એતાવદન્તરં મરણે અપિ વલ્લી ન મુચ્યતિ તદ્વરમ્ ।

અપ. પાઠ. પૃ. ૨૪

[૧વાનને કોઈ પણ ગણુમારતું નથી; ગંગા નદી તેને પણ નવડાવે છે. ચંદ્રમા ડાઘવાળો છે; તેની જ કાંતિ નિર્મલ છે. મેધ રયામ છે; તેની જ વીજળી બિજળી છે. અપૂજનીય પદ્યરને કોઈ અડકતું નથી; તેની મૂર્તિને

પ્રાકૃત પ્રયોગોની બહુલતા આ અવતરણમાં અત્યંત સ્પષ્ટ છે. નામ અને ધાતુના પ્રત્યયોમાં અપભ્રંશતા-સહાવે, જ્ઞાઙ્ઞજ્ઞ, ઇઙ્ઙઙ વગેરેમાં સ્પષ્ટ છે. કેળ-જળેળ વગેરેમાં પ્રાકૃતપ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રે વિરૂપે સ્વીકારી છે, પણ સહાવે માં જે અપભ્રંશતા છે, તે “ગૌર્વર અપભ્રંશ”ની ખાસ વિશિષ્ટતા માંહેની એક અવશ્ય છે.

૮. ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ પછી ખાસ ધ્યાન ઐયનારો મહાકવિ પુષ્પદંત છે. તેની ત્રણ કૃતિઓ મહાપુરાણ કે તિલકમહાપુરિસગુણાલંકાર, છાયાકુમરચરિત્ર અને જસહરચરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. મહાપુરાણ તેણે ઇ. સ. ૯૫૯માં રચેલું અને ૯૬૫માં પૂર્ણ કરેલું. એ પછી તેણે પછીનાં બે કાવ્યો રચ્યાં છે. એ ક્યાંનો વતની હતો ? તેના મૂળ આશ્રયદાતા વીરરાજ કાવિપતિ કે કાંચિપતિ ઉર્ફે શુદ્ધના નામનિર્દેશ મુજબ કાંચીનો વતની જણાય છે. આ રાજાના દરબારમાં તેનું અપમાન થવાથી તેણે તેનો ત્યાગ કરેલો અને માન્યખેટના કૃષ્ણરાજ ઉગ્ગતા મંત્રી ભરતને લીધે માન્યખેટમાં આવી રહ્યો. એણે પૂર્વ આશ્રયદાતા વીરરાજની પ્રશસ્તિનું કાવ્ય રચેલું, જે અત્યારે પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ પોતે પૂર્વ આશ્રયદાતાની સ્તુતિ ગાઈ તે ખોટું કંઈ તેમ તો તે કબૂલે છે જ:

પદ્ય મન્નિલુક વીરરાજ કૃષ્ણલુક ભે મિચ્છતભાક ।

પચ્છિત્તુ તામુ જદ્ધ કરહિ અમ્મલુ તા ધડધ તુમ્મલ પર લોચકમ્મલ ॥

મંત્રી ભરતની સૂચનાથી જ તેણે “મહાપુરાણ”ની રચનાનો આરભ કરેલો. આ કાવ્ય કવિએ વીરરાજની મિથ્યા સ્તુતિ કર્યાના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે લખી નાખ્યું.

આ પુષ્પદંત મૂળ તો કાશ્યપગોત્રી પ્લાહણ હતો અને તેનાં

ચંદન લેખાય છે. પગે કાદવ અડે તો પગ ખરડાય છે, ન્યારે કમળની માળા જિનને સ્પર્શ કરે છે. દીવો સ્વભાવે કાળો હોય છે; પણ વાટથી મકાન રોસે છે. સુગંધ જાય તોપણ વેલ વૃક્ષને નથી મૂકતી. માનવ પુરુષ સ્ત્રીમાં આ જ તફાવત છે.]

માતાપિતાનાં નામ મુગ્ધાદેવી અને કેશવભટ્ટ હતાં. પાછળથી આ કવિએ આદ્યશુદ્ધર્મનો ત્યાગ કરી જૈનસંપ્રદાયનો સ્વીકાર કર્યો. એ દિગંબર જૈન છતાં તેની વિદ્વત્તાને લીધે માન્યખેટના રાજ્યમાં સન્માન પામેલો. ઉપર બતાવેલો ભરત કૌડિન્ય ગોત્રનો આદ્યશુ હતો. એણે જ એને મહાપુરાણ રચવાની પ્રેરણા કરેલી, એ જોતાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી કૃષ્ણરાજ ડગ્ગના રાજ્યમાં ધર્મવિપયક સમભાવ સમઝી શકાય છે. ભરતના પુત્ર નત્તે પણ પિતાની માફક જ પુષ્પદંતને સન્માની રાખેલો. મહાપુરાણમાં કવિએ કેટલીક ઐતિહાસિક વીગત પણ આપી છે, એ રીતે એ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે.^૧

આ. હેમચંદ્રે દેશીનામમાળામાં એક “અભિધાનચિહ્ન”નામના ગ્રંથનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૧-૧૪૪, ૬-૯૩, ૭-૧, ૮-૧૨, ૧૭) પુષ્પદંતે ઉપરનાં ત્રણ કાવ્ય ઉપરાંત એક “અભિધાનમેરુ”નામક ગ્રંથ રચ્યો છે. આ અને આ. હેમચંદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલ ગ્રંથ એક હોય તો પુષ્પદંતનું મહત્ત્વ વધે છે. પુષ્પદંત આ. હેમચંદ્રની પૂર્વનો છે; અને જોછદુ વગેરેના ગ્રંથો આ. હેમચંદ્રે જોયા જણાય છે, તો આના ગ્રંથો પણ દ્વાય જોયા સંભવે.

આ કવિની કવિતા સરલ છતાં બોધક છે; એક નમૂનો આ છે:

બહુ બહારઉ મોહુ ભુ કિન્નર મોહું ભાણુ હુંતુ ઠકિન્નર ।
 મોહું પસરઘ મિચ્છાદંસણુ જશુ શિદિદિઉ ખણુવિદંસણુ ।
 ઇક્કે વારણુ તાણુ ભુ ભાસઘ સો દિ જીઉ નિણાગમુ તિસસઘ ।
 ભંતિએ ભંતિ કેમ સહિન્નરઘ દુવિચરૂદે મહુ હાસઉ દિન્નરઘ ।
 ગાંખરુ પરિહઘ ભોયણુ ભુન્નઘ ભુયણુણાણુ પત્તણુંતુ ભુ લન્નઘાર

૧. આ કૃતિ ગૂજરાત બહારની હોતાં, એ વિશે અહીં લખાણ કર્યું નથી.

૨. છાયા:—

મળતિ મદારકઃ મોહઃ ન ક્રિયતે મોહેન જ્ઞાનં ભવન્ આત્રિયતે ।

મોહેન પ્રસરતિ મિચ્છાદર્શનં જગત્ નિર્દિષ્ટકં ક્ષણવિધ્વંસનમ્ ।

એકેન વાસના તસ્ય ન નશ્યતિ સ કિં જીવઃ જિનાગમે વિલપ્તિ ।

સૌરતનના વિષયમાં લખતાં કવિ કહે છે:—

સોહક જલહરુ સુરધનુઝાયએ સોહક ભુવરુ સત્યએ વાયએ ।
 સોહક કથયાણુ કદએ સુખદએ સોહક માહઉ વિજ્ઞાએ સિદ્ધએ ।
 સોહક મુણિવરિદુ મહાસુદ્ધિએ સોહક મહિવદ જિભમલ ભુદ્ધિએ ।
 સોહક મંતિ મંત્રવિહિદિદિએ સોહક કિંકરુ અસિવરક્ષદિએ ।
 સોહક પાઉમુ સાસસમિદ્ધિએ સોહક વિહઉ સપરિચણદિદિએ ।
 સોહક માણુમુ ગુણસંપત્તિએ સોહક કનકરંભુ સમતિએ ।
 સોહક મહિરુદુ હુમુમિયસાહએ સોહક મુદુદુ મુપોરિસસાહએ ।
 સોહક માહઉ હરચલચ્છિએ સોહક વરુ વદુયએ ધવલચ્છિએ ।

જાન્યા જાન્તિઃ કય સાધ્યતે દુર્વિદ્યેન મુહુઃ હાસ્યં વીયતે ।

ભ્રમ્વરં પરિદધાનિ ભોજનં મુદ્ધક્તે ભુવનજ્ઞાનં પ્રમણન્ ન લજ્જતે ।

[ભટ્ટારક કહે છે: મોહ ન કરવો. મોહથી, જ્ઞાન થતું હોય તે ઢંકાઇ જાય છે. મોહથી મિથ્યા જ્ઞાન ફેલાય છે. જગતને દાણુધ્વંસી કહ્યું છે. એક-મોહથી તે (જાન)ની વામના નથી નારા પામતી. તેવો જીવ શું જિનધર્મમાં રહે છે ખરો? ભ્રમથી ભ્રમ કેમ સધાય? આવો મૂર્ખ માણસ વારંવાર હાસ્યને પાત્ર થાય છે. લગુ પહેરે છે (ને) ભોજન ખાય છે. (અને) બધા બ્રહ્માંડનું જ્ઞાન કહેતા લગતો નથી. (બુદ્ધના ક્ષણિકવાદની આમાં ટકાર છે.)

હાલકુમરચરિટ, ૯-૫

૧. શોભતે જલધરઃ સુરધનુઝાવયા શોભતે નરવરઃ સત્યયા વાચયા ।

શોભતે કવિજનઃ કથયા સુવદ્ધયા શોભતે સાધકઃ વિદ્યાયા સિદ્ધયા ।

શોભતે મુનિચરેન્દ્રઃ મનઃશુદ્ધયા શોભતે મહીપતિઃ નિર્મલશુદ્ધયા ।

શોભતે મન્ત્રી મન્ત્રવિવિદ્ધષ્ટયા શોભતે કિકરઃ અસિવરચ્છયા ।

શોભતે પ્રાવૃદ્ સત્યસમૃદ્ધયા શોભતે વિભવઃ સપરિજન-કદ્ધયા ।

શોભતે માનુષઃ ગુણસમ્પત્તયા શોભતે કાર્યારમ્ભઃ સમાપ્તયા ।

શોભતે મહીરુદ્ઃ કુસુમિતશાસ્ત્રયા શોભતે મુમટઃ સુપૌરુષપરાદયા (શોભયા)

શોભતે માધવઃ હરસ્તલલક્ષ્મયા શોભતે વરઃ વધૂકયા ધવલધ્રિયા ।

[મેધ સુરધનુષની છાયાથી, શ્રેષ્ઠ નર સત્ય વાણીથી, કવિજન સુખદ કથાથી, સાધક સિદ્ધ વિદ્યાથી, મુનિચર મદની શુદ્ધિથી, મંત્રી મંત્રવિદિની

ઉપરના અવતરણમાં અર્વાચીન તત્ત્વની સાંકળ આપે એવાં ‘માણસુ,’ ‘માહઉ’ રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘સોહઠ=સોહૈ’ રૂપ આને ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં જાણે કે આપણું પરિચિત જ છે; જ્યારે પ્રથમના અવતરણમાંના ‘પરિહઠ,’ ‘લાસઠ’ રૂપો જૂનાં પણ, ‘કમ’ રૂપ આને પણ તદ્દત જ છે.

૯. આ કવિ પછી બીજો મહત્ત્વનો કવિ ધનપાલ છે. તેનું એક માત્ર મવિસ્સત્તકહા કે પંચમી કહા નામનું ૨૨ સંધિનું અપભ્રંશ કાવ્ય મળે છે. આ કવિ ક્યારે થયો તે જોડે નક્કી નથી કહી શકાતું, પરંતુ ભાપાનું સ્વરૂપ જોતાં ડૉ. જેકોબી વગેરે એવા મત ઉપર આવ્યા છે કે એ કવિ આ. હેમચંદ્ર પૂર્વે બે સદી ઉપર લગભગ થયો હોવો જોઈએ. આ કવિએ પોતાના વિષયમાં દૈવી સંધિના નવમા કડવામાં આટલી હકીકત નોંધી છે:—

ધક્કડવણિવંસે માએસરહો સમુખ્લવિણ ।

ઘણસિરિદેવિ-મુએણ વિરઠઠ સરસઠસંભવિણ^૧ ॥

એટલે કે તે ધક્કડ નામના વણિક દુકુંબમાં પિતા માહેશ્વર અને માતા ધનશ્રાથી જન્મ્યો હતો. વધુમાં એ દિગંબર જૈન હતો. પાંચમા સંધિમાં તેણે મંજિવિ જેણ દિયંતરિ લાહર^૨ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ

નજરથી, ઠિંકર ઉત્તમ તલવારરૂપી લાકડીથી, ચોમાસું લીલા મોલની સમૃદ્ધિથી, વૈભવ નોકર ચાકર વગેરેનો ઋદ્ધિથી, મનુષ્ય ગુણરૂપી સંપત્તિથી, કાર્યનો આરંભ તેની સમાપ્તિથી, વૃક્ષ ફૂલેલી શાખાથી, ચોક્કો સુંદર પરાક્રમની શોભાથી, (રાહા દેશ્ય શબ્દ છે), વિશ્વ જાતી ઉપર રહેલી લક્ષ્મીથી અને વર ઉગ્ગવલ ક્રાંતિ (ગુણાદિ)વાળી વહુથી શોભે છે.]

એનન, પૃ. ૯-૩

૧. છાયા:-ધક્કડવણિગવંશે માહેશ્વરતઃ સમુદ્ભૂતેન ।

સ્ત્રીરતના વિષયમાં લખતાં કવિ કહે છે:—

સોહઠ જલહરુ સુરધણુઠાયએ સોહઠ જુરવરુ સસ્યએ વાયએ ।
 સોહઠ કંઠયાણુ કહએ સુખદ્યએ સોહઠ સાહઉ વિગળએ સિદ્ધએ ।
 સોહઠ મુણિવરિંદુ મણસુદ્ધિએ સોહઠ મહિવધ જિમ્મવ બુદ્ધિએ ।
 સોહઠ મંતિ મંતવિહિદિદિએ સોહઠ કિંકરુ અસિવરલદિએ ।
 સોહઠ પાઉંસુ સાસસમિદ્ધિએ સોહઠ વિહઉ સપરિયણરિક્કિએ ।
 સોહઠ મણુસુ ગુણસંપત્તિએ સોહઠ કંઠજરંભુ સમત્તિએ ।
 સોહઠ મહિરુદુ દુસુમિયસાહએ સોહઠ સુહુદુ સુપોરિસરાહએ ।
 સોહઠ માહઉ ઉરયવલચ્છિએ સોહઠ વરુ વહુયએ ધવલચ્છિએ ।

જ્ઞાન્ત્યા જ્ઞાન્તિઃ કથ સાધ્યતે દુર્વિદગ્ધેન મુદુઃ હાસ્યં વીચતે ।

અમ્બરં પરિદધાતિ ભોજનં મુઙ્ક્તે મુવનજ્ઞાનં પ્રમળન્ ન લજ્જતે ।

[સદ્ગતિ કહે છે: મોહ ન કરવો. મોહથી, જ્ઞાન થતું હોય તે ઠંકાઈ નથી છે. મોહથી મિથ્યા જ્ઞાન દેવાય છે. જગતને દાણુવંસી કહ્યું છે. એક મોહથી તે (જન)ની વાસના નથી નાશ પામતી. તેવો જીવ શું જિનધર્મમાં રહે છે ખરો? જામથી જામ કેમ સધાય? આવો મૂર્ખ માણસ વારંવાર હાસ્યને પાત્ર થાય છે. જીવડું પહેરે છે (ને) ભોજન ખાય છે. (અને) બધા જલ્લાડનું જ્ઞાન કહેતાં લજ્જતો નથી. (બુદ્ધના દાણિકવાદની આમાં ટકાર છે.)

જ્ઞાયકુમરચરિત્ર, ૯-૫

૧. શોભતે જલધરઃ સુરધનુ^૨છાયયા શોભતે નરવરઃ સસ્યયા વાચયા ।
- શોભતે કવિજનઃ કથયા સુવદ્ધયા શોભતે સાધકઃ વિચયા સિદ્ધયા ।
- શોભતે સુનિવરેન્દ્રઃ મનઃશુદ્ધયા શોભતે મહોપતિઃ નિર્મલસુદ્ધયા ।
- શોભતે મન્ત્રી મન્ત્રવિધિદષ્ટયા શોભતે કિંકરઃ અસિવરચડ્યા ।
- શોભતે પ્રાવૃટ્ સસ્યસમૃદ્ધયા શોભતે વિમવઃ સપરિજન-ઋદ્ધયા ।
- શોભતે માનુષઃ ગુણસમ્પત્તયા શોભતે કાર્યારમ્ભઃ સમાપ્તયા ।
- શોભતે મહીરુદ્ઃ કુસુમિતજાલયા શોભતે સુમટઃ સુપોદપરાહયા (શોભયા)
- શોભતે માધવઃ ડરસ્તલલક્ષ્મ્યા શોભતે વરઃ વધૂકયા ધવલત્રિયા ।

[મેઘ સુરધનુષની છાયાથી, શ્રેષ્ઠ નર સસ્ય વાણીથી, કવિજન સુખદ-કથાથી, સાધક સિદ્ધ વિદ્યાથી, સુનિવર મનની શુદ્ધિથી, મંત્રી મંત્રવિધિની

ઉપરના અવતરણમાં અર્વાચીન તત્ત્વની સાંકળ આપે એવાં ‘માણસુ,’ ‘માહઉ’ રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘સોહઠ=સોહો’ રૂપ આને ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં જાણે કે આપણું પરિચિત જ છે; જ્યારે પ્રથમના અવતરણમાંના ‘પરિહઠ,’ ‘ણાસઠ’ રૂપો જૂનાં પણ, ‘કેમ’ રૂપ આને પણ તદ્દત જ છે.

૯. આ કવિ પછી બીજો મહત્ત્વનો કવિ ધનપાલ છે. તેનું એક માત્ર મવિસ્સત્કહા કે પંચમી કહા નામનું ૨૨. સંધિનું અપભ્રંશ કાવ્ય મળે છે. આ કવિ ક્યારે થયો તે જોકે નક્કી નથી કહી શકાતું, પરંતુ ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં ડૉ. જોકોબી વગેરે એવા મત ઉપર આગ્યા છે કે એ કવિ આ. હેમચંદ્ર પૂર્વે બે સદી ઉપર લગભગ થયો હોવો જોઈએ. આ કવિએ પોતાના વિષયમાં હૈલ્લી સંધિના નવમા કડવામાં આટલી હકીકત નોંધી છે:—

ધક્કડવણિવંશે માએસરહો સમુપ્લવિણ ।

ધણસિરિદેવિ-સુએણ ચિરઠહ સરસઠસંભવિણ^૧ ॥

એટલે કે તે ધક્કડ નામના વણિક દુરુબમાં પિતા માહેશ્વર અને માતા ધનશ્રીથી જન્મ્યો હતો. વધુમાં એ દિગંબર જૈન હતો. પાંચમા સંધિમાં તેણે મંજિવિ જંણ દિયંવરિ લાહર^૨ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ નજરથી, દિંદર ઉત્તમ તલવારરૂપી લાકડીથી, ચોમાસું લીલા મોલની સમૃદ્ધિથી, વૈભવ નોકર ચાકર વગેરેની ઋદ્ધિથી, મનુષ્ય ગુણરૂપી સંપત્તિથી, કાર્યનો આરંભ તેની સમાપ્તિથી, વૃક્ષ ફૂલેલી શાખાથી, ચોદ્ધો સુંદર પરાક્રમની શોભાથી, (રાહા દેશ્ય સમ્પદ છે), વિષણુ છાતી ઉપર રહેલી લક્ષ્મીથી અને વર ઉજ્જવલ કાંતિ (ગુણાદિ)વાળી વહુથી શોભે છે.]

એનન, પૃ. ૯-૩

૧. છાયા:-ધક્કડવણિવંશે માહેશ્વરતઃ સમુદ્ભૂતેન ।

ધનશ્રીદેવ્યા સુતેન વિરચિતઃ સરસ્વતીસંભવેન ॥

[ધક્કડ વણિયાના વંશમાં માહેશ્વર પિતાથી થયેલા, માતા ધનશ્રીના પુત્રે સરસ્વતીપુત્રે (આ ગ્રંથ) રચ્યો.]

ભ. ક. પૃ. ૧૪૮

૨. મદૂક્તવા ચેન દિગમ્બરે ભાતઃ ।

ભાંગીને જેણે દિગંબરમાં આણ્યો.

એનન પૃ. ૩૭

ધનપાલની ભાપાને ડા. જેકાળીએ ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ કહ્યો છે, એ આપણે ઉપર જોયું છે. એ ધક્કડવંશનો છે. આ ધક્કડ-કુલનો ઉલ્લેખ ઉપર જતાવ્યું તેમ દેલવાડાના ઇ. સ. ૧૨૩૦ના શિલાલેખમાં આવતો હોવાથી એ કુળ ગૂજરાતમાં આવી વસ્યું જણાય છે. ધનપાલ ક્યાંનો વતની છે, તે સ્પષ્ટ નથી. તે મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશને ચુસ્તપણે વળગી રહે છે, છતાં તેના અપભ્રંશમાં ઉપરનું અવતરણ જોતાં આ. હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશનાં વૈકલ્પિક રૂપો દર્શન દે છે. ત્રીજી

પુનઃ કુન્દોજ્જ્વલકાન્તિવયસ્યેન ઋદ્ધિસમૃદ્ધિમનોહરસ્પર્શેન ।

જિનઃ અભિષિક્તઃ સુરસમ્યૈઃ દહ્વહરવહ પતતા દધ્ના ।

પુનઃ ગન્ધોદકેન સુપવિત્રેણ ઘનઘુસુણોજ્જ્વલકાન્તિવિચિત્રેણ ।

પુનઃ સમાલઘ્વેન આમોદેન પુનઃ પ્રક્ષાલિતઃ નિર્મલતોચેન ।

પુનઃ મણિકાશ્વનકાન્તિકૃતાર્થૈઃ નિર્મલપુણ્યપવિત્રપ્રશસ્તૈઃ ।

જલકલશૈઃ અભિષિક્તઃ નરેન્દ્રેણ નનુ કલ્યાણકાલે અમરેન્દ્રેણ ।

પુનઃ તત્તું મૃદ્ધ્વા પોત્રસંચારેણ સ્વયં સમાલઘ્વઘુસુણઘનસારેણ ।

x

x

x

ઘતા । અભિષિચ્ય જગન્નાથં ક્ષણં આસ્તે નરપતિઃ યાવત્ ।

મુનિવરચારણૌ દ્વૌ સંપાદિતૌ જિનગૃહે તાવત્ ।

[ફરી ખરફ શંખ અને શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવા ધોળા, સ્થિર હલતા પ્રવાહની કાંતિ જેવા ઊજળા, કિતરોનાં ગીતોના જેવા ગંભીર, શ્રેષ્ઠ ગાયના દૂધથી જિનેન્દ્રને સ્નાન કરાવ્યું. ફરી દેવતાઓએ મોગરાના ફૂલના જેવી ઉજ્જ્વલ કાંતિવાળા, ઋદ્ધિ અને સમૃદ્ધિના મનોહર સ્પર્શવાળા ખડખડ પડતા દહીંથી જિનનો અભિષેક કર્યો. ફરી કપૂર અને કેસરની ઉજ્જ્વલ કાંતિથી વિચિત્ર પવિત્ર સુગંધી જલથી, ફરી મેળવેલા આમોદથી, ફરી નિર્મલ જલથી પ્રક્ષાલન કર્યું. ફરી મણિ અને સોનાની કાંતિવાળા, નિર્મલ પુણ્ય પવિત્ર વખણાયેલા જલકલશોથી ઇંદ્ર જેમ રાજ્યએ પવિત્ર સમયે અભિષેક કર્યો. ફરી જાતે જ મેળવેલા કેસર અને કપૂરવાળા વસ્ત્રના સંચારથી દેહ લૂઈને x x x જગન્નાથ જિનેન્દ્રનો અભિષેક કરી રાજ્ય ક્ષણવાર થોભ્યો છે, ત્યાં ખે મુનિવર જિનાલયમાં આવી પહોંચ્યા.]

ભવિષ્યતકહા, ૧૬-૮, પૃ. ૧૧૬-૧૭

વિલક્ષિતા એકવચનમાં 'છ' અને 'એ' શુદ્ધ "ગૌર્જર અપભ્રંશ"ની સ્પષ્ટ વિશિષ્ટતા છે. આમ એ આપણી તરફ વધુ અંબદ્ધ છે, એમ મને જણાય છે.

૧૧. ધનપાલ પછી એ જ સમયનો ધવલ નામનો કવિ જાણવામાં આવ્યો છે. તેણે ૧૮૦૦૦ કડીનું હરિવંશપુરાણ રચ્યું છે.^૧ આ કવિના ગુરુનું નામ અંબસેન અને પિતાનું નામ સુર હતું. એ રાતિએ પાઠાણ હતો. એની એક પણ કૃતિ અઘાપિ પ્રસિદ્ધ નથી. શ્રી. મોહનલાલ દ. દેશાદ્રએ જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ભાગ ૧લાની શરૂઆતમાં લખેલા 'ગૂર્જરાતી ભાષાના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં તેના કાવ્યમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે. તેના કાવ્યમાં પણ નાનાં કડવાંવાળી સંધિઓ ધનપાલ વગેરે જેમ સ્વીકારી છે. મહાવીરના જન્મપ્રસંગના કડવાની છેલ્લી વ્રતા આ છે:

બહુધણુ બહુશુણુ બહુસુય-જુતઉ
તહિં શિવસદ્ધ ગિણુબદ્ધખમભતઉ ।
શિવ્ય પસાદિય તહ શુરણારિઉ
હું સુરલોચ મહિહિ અવતારિહાર

એની કવિતામાં ચમક છે, એ આ જ વ્રતાનું છેલ્લું ચરણ જોવા માનથી સમગ્રાય તેમ છે. આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરતો જણાય છે; આમાં અપભ્રંશ પ્રત્યય હુમ થતો સરળ બનતો જાય છે.

૧૨. ઘણું દરી મૂળરાજ ૧લાના સમય (વિ. સં. ૯૯૮-૧૦૪૩)માં

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ગૂ. ભા. સંક્ષિપ્ત ઇતિ., પૃ. ૩૬-૪૦

૨. એનન. પૃ. ૪૦

શાયા:-વહુચન: વહુગુણ: વહુશ્રુતયુક્ત: તસ્મિન્ નિવસતિ જિનવક્તવ્યમક્ત: ।

નિત્યં પ્રસન્ના: તથા નરનાર્ય: નનુ સુરલોક: મહીં અવતારિત: ॥

[તે શહેરમાં ઘણા ધનવાળો, બહુ શુણુવાળો, ઘણી વિદ્વતાથી યુક્ત, જિનના વચનમાં ભક્તિવાળો માનવસમુદાય રહે છે. હમેશાં નરનારીઓ પ્રસન્ન છે. જાણે કે પૃથ્વી ઉપર સુરલોક બિતરી ન આવ્યો હોય.]

શ્રીચંદ્રમુનિ નામનો એક જૈન કવિ થઈ ગયો છે, જેનું એક “કથાકોશ” નામનું કાવ્ય મળે છે.^૧ કાવ્યાને આપેલી પ્રશસ્તિમાં તેણે પોતા વિશે માહિતી આપતાં લખ્યું છે કે—કુંદકુંદાચાર્યના ગણુની પરંપરામાં શ્રી કાર્તિશિષ્ય શ્રુતકીર્તિ, તેનો શિષ્ય શુભાકરકીર્તિ, તેનો શિષ્ય વીરચંદ્ર, તેનો શિષ્ય આ ચંદ્રમુનિ. તેણે મૂલરાજ રાજનના ગોષ્ઠિક અને અણુ-હિલપુરના ચતની પ્રાગ્યાટ સંજ્ઞનના પુત્ર કૃષ્ણના કુંડુંખ માટે ઉક્ત ગ્રંથની રચના કરી હતી. આ કવિએ પદ સંધિમાં એ કાવ્ય રચ્યું છે. આ કવિ સંધિઓ ધનપાલ વગેરેની જેમ આપે છે, પણ હંદ જુદો પ્રયોગ છે. ૧૬ માત્રાનો એ પદ્ધતી હંદ છે. પાદાકુલ નથી. આ ઉપરાંત અક્ષરમેળ વૃત્તો વંશસ્થ, માલિની વગેરે પ્રયોગાયેલાં મળે છે:—

મગહામંડલિ પથ સુહય રન્નિમ, પથપાણુ રાઉ પાડલિપુરન્નિમ ।
તત્થેવ એકંકુ કોમ્મિઉ ઉચારિ, નિવસઘ મયાવિ ગોહરદુવારિ ।
સ કથાઘ રાય હંસહ સમીલુ, ગઉ વિહરમાણુ સુરસરિહે તીવુ ।
એકેણુ તત્થ કથ-સાગએણુ, પુન્નિછઉ હંસે વયસાગએણુ ।
ભોમિત તં સિ કો કહસુ એત્થુ, આહમિ પએસહો કહો કિમત્થુ ।
ધયરદહો વયણુ સુણેવિ ધૂઉ, ભાસઘ હઉ ઉત્તમ દૂલપસૂઉર ।

૧. જૈન ગ્રંથોર કવિઓ: ગ્રંથ. સા. ક્ષ. કવિ., પૃ. ૫૦-૫૧

૨. કાયા:—

મગધમણ્ડલે પદે સુશ્રવે રમ્યે પ્રતિપાલરાજ: પાદલીપુરે ।

તત્રૈવ એક: કૌશિક: જાગ્રત્ નિવસતિ માયાવી ગોપુરદ્વારે ।

સ કવાપિ રાજહંસસ્ય સમીપં ગત: વિહરમાણ: સુરસદશદ્વીપમ્ ।

એકેન તત્ર કૃતસ્વાગતેન પૃષ્ઠ: હંસેન વયસા ગતેન ।

મો મિત્ર ત્વં અસિ ક: કથયિષ્યસિ અત્ર આગત: પ્રદેશત: કુત: કિમર્થમ્ ।

દૃતરાષ્ટ્રસ્ય વચ્ચનં શ્રુત્વા ધૂક: માપતે અહં ઉત્તમકુલપ્રમૂત: ।

[સુખદ અને રમ્ય મગધ દેશમાં પાદલીપુર નગરમાં પ્રતિપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરના દરવાજા ઉપર એક બગીચો માયાવી ઘૂડ રહેતો હતો. તે એકવાર ફરતો ફરતો સ્વર્ગના જેવા એક બેટમાં રાજહંસની

૧૩. આ જ સમયનો બીજો કવિ ધનપાલ છે, જેની પાંચવલ્લભી-માલા (૨. સં. ૧૦૨૯) સુપ્રસિદ્ધ છે. મૂળે એ ષાંભળુ હતો અને પછીથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે કવિ માલવપતિ મુંજ સિંધુરાજ અને ભોજની વિદ્વત્સભામાં અગ્રણી હતો. આ કવિએ ૧૫ ગાથાનું “સત્યપુર-મંડન મહાવીરોત્સાહ”નામનું અષ્ટાંશ કાવ્ય લખ્યું છે. ૧૫મી ગાથા જોતાં તેણે એ રોળાછંદમાં કાવ્ય રચ્યું હોય તેમ જણાય છે:—

રક્ષિય સામિ પસરંતુ મોહુ નેહુકુય તોડહિ
 મુમ્મદંસણિ નાણુચરણુ ભડુ કોહુ વિહોડહિ ।
 કરિ પસાઉ સમ્યહરિ વીરુ જઘ ટુંહું મણિ ભાવઘ
 તઘ હુઘ ધણુપાહુ જહ જહિ ગયક ન આવઘ ॥૧

[નોંધ:—આ કાવ્ય મહત્વનું બીજી દૃષ્ટિએ પણ છે. આ નાના કાવ્યમાં એક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વીગત સચવાઈ રહી છે. સત્યપુર= સાંચોર નામના મારવાડના ગામમાં આવેલા મહાવીરના મંદિરનો સ્તેમ્બો ભંગ કરી નહોતા શક્યા, એમ કહેવા જતાં ધનપાલે ઇતિહાસના એક જખરદસ્ત દેવડાને ઉકેલ્યો છે:

ભંજેવિ છુ સિરિમાલદેસુ અનુ અણુહિલવાડહ,
 ચક્રાવધિ સોરટુંહુ ભંગુ પુણુ દેહલવાડહ;

નિકટ ગયો. તેનો સત્કાર કર્યો છે, તેવા એક વક્ત્ર હંમે તેને પૂછ્યું: હે મિત્ર, તું કોણ છે? આ પ્રદેશમાં ક્યાંથી આવ્યો છે, તે તું કહીશ? હંસનું વચન સાંભળી ધ્રુડ કહે છે: હું ઉત્તમ કુલમાં જન્મ્યો છું.] એજન, પૃ. ૫૧

૧. ધાયા:—રક્ષ હે સ્વામિન્ પ્રસરન્તં મોહં, સ્નેહં ત્રોટય

દશનેન જ્ઞાનચરણામ્યાં મટં ક્રોધં વિસ્ફોટય ।

કુર પ્રસાદં સત્ત્વપુરવીર, ચદિ ત્વં મનસિ સાવયસિ

તસ્મિન્ લોકે ધનપાલઃ ચાતુ ચત્ર ગતઃ ન ભાગચ્છતિ ॥

[હે સ્વામી, પ્રસરતા મોહમાંથી બચાવ; સ્નેહને તોડ; સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચરણ એ ત્રણ રત્નથી ક્રોધરૂપી ચોક્કાને તોડી નાખ. હે સત્યપુરના વીર, તારા મનમાં જો આવે તો કૃપા કર. ધનપાલ તે લોકમાં જન્મ્યો કે ન્યાં ગયો પાછો આવતો નથી.]

એજન, પૃ. ૧૨

સોમેસર સો તેહિ ભગ્યુ જાણમણ્યાણંદણુ,
 ભગ્યુ ન સિરિ સમ્યઘરિ વીરુ સિદ્ધત્યહ નંદણુ. ૩
 ખહુએહિ વિ તારાયણેહિ રવિપસરુ કિં લિજ્જનહ,
 ખહુએહિ વિ વિસહરેહિ મિલિ વિ કિં ગુરુકુ ગિલિજ્જનહ;
 ખહુ કુરંગ આરુદ્ધ કરહિ દિરિ દાઘ મયંદહ,
 પૂણિહિ ખહુય તુરુક્ક કાંધ સમ્યઘરિ-જિણંદહ. ૪^૧

સાર:—તુર્કલોકેએ શ્રીપાલદેશ, અણુહિલવાડપાટણ, ચંદ્રાવતી, સોરઠ, દેલવાડા અને જનોના મનને આનંદ આપનારા સોમેશ્વર મહાદેવને લાંગ્યા; પરંતુ સત્યપુર=સાંચોરમાં આવેલા સિદ્ધાર્થપુત્ર મહાવીરને લાંગી શકાયા નહિ.

કવિ ધનપાણે પાંચઅલક્ષીમાલા સં. ૧૦૨૮=ઈ. સ. ૯૭૩માં રચેલી છે. તિલકમંજરી એ પછી ધારાનરેશ ભોજના સંતોષ માટે રચેલી છે. ઉપરના તેના કાવ્યમાં તુર્કોના આગમનની અને સોમનાથ વગેરે સ્થાનો લાંગ્યાની વાત આપણને મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈની સ્મૃતિ આપે છે. ખેશક એ સવારી ઇ. સ. ૧૦૨૪-વિ. સં. ૧૦૮૧માં થયેલી છે. આ માટે તેને આપણે સં. ૧૦૮૧ સુધી જીવતો માનવો પડે છે. ભોજનો સમય નિશ્ચિત રીતે ઇ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૪=વિ. સં. ૧૦૬૧-૧૧૧૦ છે. આમ મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈનો સમય ભોજના સમયમાં પડે છે. પાંચઅલક્ષીમાલાની રચના પછી ૩૨ વર્ષે ભોજ ગાદીએ આવે છે, અને તિલકમંજરી એણે ભોજના કહેવાથી રચી છે, એટલે ભોજના શાસનકાળમાં તે જીવતો હતો. પાંચઅલક્ષીમાલા વખતે તે વીસેક વર્ષનો હોય તો ઇ. સ. ૧૦૨૪માં તે ૭૧ વર્ષનો હોય. એટલી આવરદા હોઈ શકે, એ કાઈ શંકાનો વિષય નથી. એ પછી એણે ઉપરનું કાવ્ય લખ્યું હોય તો તે મહમદની સ્વારીથી વાકેફ હોય એ કાઈ નવાઈ

૧. જૈન સાહિત્ય સંશોધક સં. ૧૯૮૪, પૃ. ૨૪૨-૩

૨. પ્રભાવકવચિતમાં એહું સૂચન મળે જ છે કે આ ધનપાણે સાચોરના મહાવીરજનની સ્મૃતિ રચી હતી.

ઉપજાવે તેવી વાત નથી. આમ હોતાં ઉપર નોંધાયેલા તુર્કો તે મહમદ ગઝનવી વગેરે છે, એ સમજાય તેવું છે.]

૧૪. ધનપાલની સાથેસાથ આપણને ધનંજયના દશરૂપક ઉપર દીકા કષ્ણનારો તેનો નસો ભાઈ વિષ્ણુસુત ધનિક યાદ આવે છે. આ બંને ભાઈઓ માલવપતિ મુંજના દરબારમાં હતા. મુંજનો સમય ઇ. સ. ૯૭૪-૯૭ છે; કેમકે ઇ. સ. ૯૬૭ થી બોજનો પિતા સિન્ધુરાજ માલવપતિ હતો. ઇ. સ. ૯૭૯ નું ધનિકના પુત્ર વસંતાચાર્યને આપેલું એક દાનપત્ર મુંજનું મળે છે. એટલે એ પૂર્વે જ આ ધનિકનો સમય સિદ્ધ થાય છે.^૧ એણે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અનેક સાહિત્યગ્રંથોમાંથી દશરૂપ-દીકામાં અવતરણો લીધાં છે એમાં થોડાંક પોતાનાં પણ છે. એ અવતરણોમાં એ એવાં અવતરણો મળે છે કે જે સ્વરૂપ ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષાનાં છે, જો કે પાંડ બ્રહ્મ જણાય છે:

વેવઠ સેઅદવદની રો મંચિઅ ચસિએ વવઠ (૧ વવેઠ) ।

વિસહુલહુ લુ વસઅ (૧ અહ) લહુ બાહોઅલીએ રણેતિ (૧ રણેઠ) ॥

મુહુલ સામવિ (૧ હુ) હોઠ ખણે વિમુચ્છઠ વિઅગ્ધેણ ।

મુદ્ધા મુહ[અ]લી તુઅ પેઅેણ સાવિ લુ ધિન્નલઠ (૧ ધિન્નેણ) ॥૨

આ બંને દોહા જ હશે; પણ પાંડની બ્રહ્મતાને લીધે છન્દ

૧. એફ. ઈ. હોલ ઈ. સ. ૯૫૦ સ્વીકારે છે. બુઓ દશરૂપ: અં, પ્રસ્તા.
પૃ. ૩, પાદ્મીપ (બિબ્લિઓગ્રાફિકા ઇન્ડિકા સિરીઝ).

૨. એનન પૃ. ૧૩૯

કાયા:-વેપતે સ્વેદવદના રોમાન્નં ગાત્રે વપતિ ।

વિલોલસ્તતો વલયો લઘુ વાહુવલ્લયાં રણતિ ॥

મુખં ક્યામલં ભવતિ ક્ષણં વિમૂર્ચ્છતે વિદગ્ધેન ।

મુગ્ધા મુક્તવલ્લી તત્ર પ્રેમ્ણા સાપિ ન વૈર્યં કરોતિ ॥

[દેહમાં પસીનાવાળી નાચિકા ધૂન્ને છે. અંગમાં ક્વાહાં લિસાં થાય છે. અપણ થતી ચૂડી ધીમી બાહુમાં રણકાર કરે છે. મુખ કાળું પડે છે. અતુરને કારણે ક્ષણવાર તે મૂર્ચ્છા પામે છે. મુખ તારા પ્રેમે મુગ્ધ છે; પણ તે ધીરજ ધરતું નથી, [એક દૃતી નાચિકાને કહે છે.]

પદ્મવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ બંને અવતરણ તેનાં છે કે બીજાનાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું સંભવે કે તે વખતના કાઈ પ્રચલિત ગ્રંથમાંથી તેણે લીધાં હોય. અપભ્રંશકાલીન રૂપો પકડાય તેવાં છે.

૧૬. આ અરસામાં સં. ૧૦૭૬માં સાગરદત્ત નામના કવિએ જંબુ-સ્વામિચરિત્ર ૨૫૯૦ કડીનું રચ્યું છે. એ લગભગમાં પદ્મપ્રીતિ નામના સાધુએ ૧૮ સંધિનું પાર્શ્વપુરાણ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે.

૧૭. આ વખતે નયનન્દી નામના જૈન કવિનું ૧૨ સંધિનું 'મુદર્શનચરિત' પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિએ આ કાવ્ય સં. ૧૧૦૦માં જ્યારે ધારાનગરીમાં ભોજદેવ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રચ્યું છે.^૧ આ જ કવિએ આરાધના નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. એ ગ્રંથ બે ભાગમાં છે, જેમાં પ્રથમ ભાગમાં ૫૬ અને બીજા ભાગમાં ૫૮ સંધિ હોવાનું કહેવાય છે. સ્વ. દલાલને મળેલી પ્રતમાં ૩૦-૨૭ સંધિઓ મળેલ છે. આ નયનન્દી દ્વિગંધર હોવાનું સ્વ. દલાલ માને છે.^૨ આ કવિએ આરાધનાને બંને એક માલિની આપી છે:

મુણિવરણયનન્દીસહિણબદ્ધે પ્રસિદ્ધે
અથલવિહિણિહાણે એતથ કબ્બે મુલગ્બે ।
અરિહપમુહમુત્ત વૃત્તમારાહણાયે
પભણિહ કુહુ સંધી અકુવણું સમિત્તિ ॥૬

માલિનીમાં તેણે પ્રાકૃતમિશ્ર અપભ્રંશ રૂપો વાપર્યા છે. આ બધી પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પ્રકાશમાં આવી નથી. દોહા, ચોપાઈ વગેરે ઉપરાંત

૧. એનન. ૫, ૫૩

૨. પાંચમી ગ્રંથ. સા. ૫. નિબંધ ૫. ૧૨

૩. છાયા:—

મુનિવરણયનન્દિસંનિવદ્ધે પ્રસિદ્ધે સકલવિધિનિધાને અત્ર કાવ્યે સુમન્થે ।

અર્હતપ્રમુખસૂત્રં વૃત્તં આરાધનાવાઃ પ્રમણિતં સ્ફુટં સન્ધિઅષ્ટપદ્માશાસ-

માપ્નોત્તિ ॥

[મુનિવર નયનન્દીએ બાંધેલા, પ્રસિદ્ધ, બધી વિધિઓના સ્થાનરૂપ આ સ્તવ્ય કાવ્યમાં અરિહંત જેમાં મુખ્ય છે, તેવાઓના કહેલા વૃત્તની અકાવન સંધિ આરાધના-વિષયક કહી છે.]

એનન ૫. ૧૨

અપભ્રંશમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોના વપરાશના ઇતિહાસમાં આ કૃતિઓ મહદ્દગાર થાય તેવી છે.

૧૮. ૧૧ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ સાથે જ ધારાનરેશ ભોજ ધ્યાન ખેંચે છે. એને નામે સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ "સરસ્વતીકંઠાભરણ" આપણને એ માટે ઉપયોગી છે કે તેમાંથી અપભ્રંશનાં અવતરણો આપણને મળી શકે છે. એણે આપેલાં અવતરણો પોતાનાં જ છે કે અન્યનાં એ આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી.

શિલાલેખોની આતુપૂર્વો ઉપરથી વાક્યપતિ મુંજ (મ. સ. ૯૭૬-૯૭) પછી સિંધુરાજ (મ. સ. ૯૯૭-૧૦૦૫) અને તેના પછી ભોજ ગાદીએ આવેલો છે (મ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૫). માળવાના પરમાર રાજ્યો સંસ્કૃતવિદ્યા તરફ ખહુ આદર ધરાવતા હતા. ભોજનો ડાકો મુંજ પણ વિદ્વાનોને સંભાળતો હતો, તે આપણે દશરૂપકાર ધનંજયે સ્વઅંધાંતે આપેલા ઉલ્લેખથી જાણીએ છીએ.^૧ ભોજની સલામાં અનેક પંડિતો સમ્માનિત થયેલા હતા; એ વસ્તુ લઈ અનેક સંસ્કૃત પ્રાકૃત પ્રશ્નો રચાયા છે; જેમાં અતિશયોક્તિ તેમ જ કાલવ્યત્યયના અનૈતિહાસિક અનેક પ્રસંગો મળે છે. એટલું એ ઉપરથી સિદ્ધવત છે કે ભોજના સમયમાં વિદ્વાનોનો મોટો સમાદાર હતો. ભોજે "સરસ્વતીકંઠાભરણ" નામનું વ્યાકરણ પણ રચ્યું હતું. તે સાંભળી પરમારોના પરાજય કર્યા પછી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી આ. હેમચંદ્રે "સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન"નું પ્રણયન કર્યું કહેવાય છે. ભોજના દરબારમાં જેવી પંડિત સલા સિદ્ધરાજે પણ ઊભી કરી હતી, જેમાં સૂર્યની જેમ આ. હેમચંદ્ર તરી આવેલા ગૂજરાતને સદ્ભાગ્યે આપણે મેળવ્યા. શુકલપત્નુ-વેદનો ભાષ્યકાર પં. ઉવટ ભોજનો સમકાલીન હતો, તેવું તેના અંધાંતથી સમજાય છે. ધનપાલ, ધનંજય, ધનિકને માટે તો શંકાનું કારણ જ નથી.

૧. દશરૂપક—જ્યાનો છેલ્લો શ્લોક

૨. વડનગરનો વતની વજ્રવેદનો પુત્ર ઉવટ ભોજરાજના સમયમાં અવં-તીમાં વસેલો. (ચ. ભા. નિર્ણયસાગર: પૃ. ૬૧૦)

ભોજ પ્રતાપી રાજા હતા. ચૌલુક્ય ભીમ પહેલાએ તેની સાથે સંધિ કરી પોતાના દામોદર કે ડામર નામના મંત્રીને ભોજની સમામાં એલચી તરીકે રાખેલો.^૧ ભોજે ઘણા રાજાઓને પણ હરાવેલા જેમાં સાંભરના પીર્યરામ, ચૌલુક્ય ભીમ અને કર્ણાટકનરેશ મુખ્ય છે.^૨ તેના સમયમાં મહમદ ગઝનવી આવેલો. ઉદયપુરના પ્રશસ્તિલેખમાં ભોજે તુરુષ્કા પર વિજય મેળવ્યાનું લખ્યું છે. આ તુરુષ્કા એ મહમદ ગઝનવી વગેરે દીસે છે. ઇ. સ. ૧૦૨૪માં મહમદ ગઝનવી આવેલો. તેને માળવામાંથી હાંકી કાઢ્યો જણાય છે.

તેણે અપભ્રંશ ભાષામાં કોઈ કૃતિ કરી જાણવામાં નથી; પણ તેના “સરસ્વતીકંઠામરણ”નામક સાહિત્યગ્રંથમાં તેણે અત્રત્ત્ર અપભ્રંશ ભાષાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ભાષાભેદના વિષયમાં લખતાં તેણે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી આપી છે:

સંસ્કૃતેનૈવ કોડપ્યર્થઃ પ્રાકૃતેનૈવ વાપરઃ ।
 શક્યો રચયિતું કથિદપભ્રંશેન જાયતે ॥
 પૈશાચ્યા શૌરસેન્યાન્યો માગધ્યાન્યો નિવધ્યતે ।
 દ્વિત્રાપિઃ કોડપિ માપામિઃ સર્વાભિરપિ કથન ॥
 નાત્યન્તં સંસ્કૃતેનૈવ નાત્યન્તં દેશભાષયા ।
 કથાં ગોષ્ઠીષુ કથયંછોક્રે बहुमतो भवेत् ॥
 દૃષ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।
 અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥

x x x

૧. કાવ્યાનુશાસનઃ અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૩૮-૩૯

૨. ચેદીશ્વરેન્દ્રચતોગલભીમમુહ્યવાન્ કર્ણાટલાટપતિગુર્જરાટ્ટતુલ્કાન્ ।

ચદ્રત્યમાત્રવિજિતાનવલોક્ય મૌલા દોષ્ણાં ઘલાનિ કલયન્તિ ન
 ચોદ્ધલોકાન્ ॥

(ઉદયપુર-પ્રશસ્તિ લેખ) સ. ૬. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરાઃ

સુમવ્યોડપમ્બરાઃ સરસવચ્ચનં ભૂતવચ્ચનમ્ ।

વિદરઘાનામિષ્ટે મગધમધુરાવાસિમણિતિ-

નિવદ્ધા યસ્તેષાં સ રૂઢ કવિરાજો વિજયતે ॥^૧

ભોજદેવ, કવિ સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓમાં નિપુણ હોવો જોઈએ, એમ ઉપર કહે છે. તેણે અહીં રુદ્રટોકા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ=દેશભાષાનો વિવેકપુરઃસરનો ઠાવ્યાદિમાં ઉપયોગ કરવાનું સૂચન કર્યું છે. સંસ્કૃતદ્વેષી લાટવાસીઓ અને પોતાના જ અપભ્રંશ="ગૌર્જરઅપભ્રંશ"માં પ્રેમવાળા ગુર્જરાને "દેશૌચિતિ" તરીકે યોગ્ય ગણે છે, પણ સાર્વત્રિકતામાં તે યોગ્ય ન ગણાય તેમ ઈચ્છતો જણાય છે. "સંસ્કૃતના દ્વેષી લાટવાસીઓ મનોહ્ર પ્રાકૃત સાંભળે છે; જ્યારે ગુર્જરા પોતાના જ અપભ્રંશથી ખુશ રહે છે, ખીજના નહિ," આ ભોજનું કથન લાટવાસી અને ગુર્જરા તરફ કટાક્ષવાળું તદ્દન હોય તેમ નથી લાગતું; કેમકે ટીકાકાર એને દેશૌચિતિ ગણે છે. આ શ્લોક પછીના એક શ્લોકમાં 'ગૌડો સંસ્કૃત જ પસંદ કરે છે' એમ કહ્યું છે.

અહીં ભોજદેવ જે દેશભેદે લાટ-ગુર્જર પ્રયોજે છે, તે સાબરમતીના ઉત્તર દક્ષિણ પ્રદેશને સાંચવી લેતા છેક પ્રાચીન શ્રીમાળના ગુર્જરપ્રદેશને ઉદ્દેશી હોય તેમ સમજાય છે. માળવા એમાં અંતર્ગત છે કે નહિ, તે અહીં નક્કી થઈ શકતું નથી, પણ તેને સુમવ્ય અપમ્બરા તો ગમે જ છે; કેમકે "કવિરાજ" થવામાં "અપભ્રંશ"નું જ્ઞાન અપેક્ષિત હોવાનું તે સ્વીકારે જ છે.

આમ ભોજદેવ પાસેથી અપભ્રંશ સાથોસાથ આપણને "ગૌર્જર અપભ્રંશ" મળ્યો છે, જે આ. હેમચંદ્રે વ્યાકરણબદ્ધ પાછળથી કરી આપણને વારસામાં આપ્યો છે.

અહીં ઉપયોગી થશે એમ માની ભોજદેવના "સરસ્વતીકંઠાભરણ"માં

ઉઠાદરણો તરીકે મુકાયેલાં અપભ્રંશ પદો પીશલે અનેક હાથપ્રતો તપાસી નક્કી કરેલી વાચના સાંચવતાં આપવામાં આવે છે, જેનાથી ભોળદેવનો ઇષ્ટ અપભ્રંશ આપણે મેળવી શકવા સમર્થ થઈએ:

- (૧) મોરુ કલાવે જં વહધ તહુ છામહુ સરિણાઉ ।
ઉરસીસા પાઅન્તિ ગઉ અણુણેન્તિહિ જણુ છાઉ ॥
- (૨) લધ ખપ્પુલ પિઉ હુહલા કઉ અમહાણું છાસિ ।
પુત્તહુ મત્થે સવઉ જધ દહિ જમે વિ જણિઅ આસિ ॥
- (૩) મુદ્દે ગહણઉ ગેણહ તુહું ધરિ મુદ્દં શિઅહત્થિ ।
શિઅહઉ સુન્દરિ તુહં ઉવરિ મમ સુરઅપ્પિહ અત્થિ ॥
- (૪) જન્તી મણુરુન્ધું રુચુકુહુંતું ઉઉણુ ઉકેા વિહંસણુ હોમિ ।
મહોસિ છુરું ચુલે મેલ્લાસિતો વિકિણુ કુ વાણુઉ
ઉજ્જુ અરુપુ કહાધ ॥

(૧) મયૂરઃ કલપેન ચં વહતિ તસ્ય નામ્નઃ સદશનામા ।

उच्छीर्षात् पादान्ते गतः अनुनीयमानायाः जनः ज्ञातः ॥१-१३४॥

[મોર મયૂરપિચ્છમાં જેને વહે છે, તેના સરખાં નામવાળો (એટલે કે અંદ્ર નામનો નાયક) જન એસીસેથી જેનો કોપ શાંત કરવામાં આવેલો છે, તેના પગને છેડે ગયેલો જણાયો.]

(૨) लाहि दीन पिब दुग्धं कुतः अस्माकं तक्कम् ।

मुत्रस्य मस्तकेन क्षापे यदि दधि जन्मनि अपि जातं आसीत् ॥२-६॥

[હે આપડા, લે, દૂધ પી. અમારે છાશ ક્યાંથી હોય ? પુત્રના માથાના સોગળ ખાઉ છું કે કોઈ જન્મે પણ દહીં થયેલું (જોયેલું) હોય તો.]

(૩) मुग्धे प्रहणकं गृह्णण त्वं धारय मुद्रां निजहस्ते ।

निश्चयः सुन्दरि तव उपरि मम सुरतस्पृहा अस्ति ॥२-१२॥

[હે મુગ્ધા, તું મૂલ્ય લે; તારા હાથમાં નાણું રાખ; હે સુંદરી, એ ચોક્કસ છે કે તારા ઉપર મને સુરતકીડાવિપયક ઝંખના છે.]

(૪) આ દોહડાઓનો સ્ફુટ અર્થ નીકળી નથી શકતો, એટલે અહીં પ્રયત્ન કર્યો નથી. સ. કં. ૨-૩૪૫, ૩૪૬

વાણઉ ઉજ્જુમાઇ ગહિલલઉ ઉણુવિ
 ડેા મહહણઉ વારિજ્જુતુ રમત્યાઇ ।
 કરઇ વલિવંડઉ ચ વઝરુ મંચલુ અહિમુહં
 હિ તરુણિહિ અચ્છાસઇ ઉક્કરુ ॥

(૫) પચ્છીડિઅમહિસાસુરદેહિહિ
 ભુઅણુલઅન્ધઆરસસિલેહિહિ ।

સુરસુહદેન્તવલિઅધવલચ્છિહિ

જઅઇ સહાસુ વચ્છા મહલચ્છિહિ ॥

(૬) ઉચ્ચિઉ વાલિ પિઅ પન્થાહિ જન્તઉ ।

પેજ્જમમિ હોઇ જઇ લોઅણુવન્તઉ ॥

(૭) સુઅવહવઇઅરણિસુણિઉ દારુણુરોસવિસદ્ધપહરુહિરાણુ.

જલિઉ જણુઇ ણુરુ રિઉસન્તાવણુ અણુલસરિચ્છુ જે
 હોઇ મહારણુ ॥

(૫) પદર્પિતમહિષાસુરદેહૈઃ ભુવનમયાન્ધકારશિલેલૈઃ ।

સુરસુહદાતૃવલિતધવલાદૈઃ જયતિ સહાસં વદનં મહાલક્ષ્મ્યાઃ ॥૨-૩૮૮॥

[૫૬થી જેણે મહિષાસુરના દેહને ખીડા કરી છે, જે ભુવનોના અધઃપી
 અન્ધકાર વિશે ખીજના ચંદ્ર જેવાં છે, સુરને સુખ દેવાવાળાં વળેલાં ઉજ્જવલ
 તે નેત્રોથી મહાલક્ષ્મીનું હાસ્યવાળું વદન વિજય પામે છે.]

(૬) उच्चा पालिः प्रियं पथा यान्तम् प्रेक्षे भवति यदि लोचनवन्तम्
 ॥૨-૩૯૦॥

[પાળ લીધી છે. તો અને તો માર્ગે જતા નેત્રવાળા પ્રિયને હું જોઉં.]

(૭) सुतवधव्यतिकरं निशम्य दारुणरोपविसृष्टप्रहाररुधिरारुणः ।

ज्वलितो जायते नरः रिपुसंतापनः अनलसदृशः यः भवति महारुणः
 ॥૨-૩૯૧॥

[સુતના વધનો હતપાત સાંભળીને ભયાનક ક્રોધથી કરેલા પ્રહારથી લોહી
 જેવો રાતો થઇ ચળગી બેઠેલો મનુષ્ય દુઃશ્મનને સંતાપ આપનારો થાય છે,
 જે વખતનું યુદ્ધ આગ જેવું થાય છે.]

- (૮) શિસુશિલ પચ્છા તુરઅરઉ ભુંડિ હિસિ હસન્તી ।
શિઅકન્તુ દાઢજુઅલેહિ પુણુ પુણુ ભુઅ ડસન્તી ॥
- (૯) ખીહેમિ હરિમુહિ અઉહો હિ મં ગલે લેહિ સંઈ ।
કન્દઈ રિદ્દાસુરુમારિઉ કણ્હુ વલિઉ ભુ પઈ ॥
- (૧૦) હિઅઈ તિરિઅછી પઈ સંમુહ પચ્છા ગહિઅકડઅછ ।
પહિઅ એછ જિ ગોરડી ભું અઉપહઈ વચ્ચ ॥
- (૧૧) અણ્ણેાણ્ણહિ સુચરિઅસઅહિ અણ્ણદિણુ વહિઅમાણ્ણ ।
અપ્પણ્ણુ વિણ્ણુ ભુ હુ મહુ પિઅહુ અપ્પા ભેણ્ણુ સમાણ્ણુ ॥

(૮) નિશામ્ય પશ્ચાત્ તુરગરવં સૂકરી હિંસે હસતિ ।

નિજકાન્તં દંષ્ટ્રાયુગ્લેન પુનઃપુનઃ ન ચ દક્ષતિ ॥૨-૩૯૨॥

[પછી ઘોડાને અવાજ સાંભળીને ભૂંડણી શિકાર પ્રતિ હસે છે; અને પોતાના કાંતને અને દાંતથી વારંવાર નથી દસ દેતી.]

(૯) ધિમેમિ હરિમુખિ અતઃ હિ માં ગલે લાહિ સ્વયમ્ ।

કન્દતિ અરિષ્ટાસુર-મારિતઃ કળ્ઠઃ વલિતઃ ન ત્વયા ॥૨-૩૯૩॥

[હે હરિમુખી, હું ખીદું છું; મારે હું જલે જ અને ગળામાં લગાવ. તે નથી વાળ્યો તેથી જ અરિષ્ટાસુરે પીરેલો કંઠભાગ હુપિત થાય છે.]

(૧૦) હૃદયે તિર્યમ્ભૂતા પથિ સંમુખા પશ્ચાત્ ગૃહીતકટાક્ષા ।

પ્રાપ્તા એકા એવ ગૌરિકા નનુ ચતુષ્પથેષુ મધ્યે ॥૩-૧૪૨॥

[હૃદયમાં ત્રાંસી, માર્ગમાં અતુકૂળ, અને પછી જોણે કટાક્ષ કર્યો છે તેવી એક ગૌરાંગના ગ્રોવટાની વચ્ચે મળી.]

(૧૧) અન્યોન્યૈઃ સુચરિતજતૈઃ અનુદિનં વર્ધમાનઃ ।

આત્માનં વિના ન લલુ મમ પ્રિયસ્ય આત્મા અન્યેન સમાનઃ ॥૩-૧૧॥

[પરસ્પરનાં સંકહે સારાં આચરણથી દરરોજ વધતો મારા પ્રિયનો આત્મા મારા આત્મા સિવાય ખીજના આત્મા સમાન નથી]

(૧૨) ગોરંગઉ તરુણીઆણુ જોણહિં અહિસરઇ
 સિઅણેવચ્છ પડિરછવિ વદલહખદ્ધરઇ ।
 તચ્છાહિં પુણુ અદિલઉ સામલગતિઅહિં
 છીલવેસુ વહન્તિઅહિં મઅણુમ્મત્તિઅહિં ॥

(૧૩) એછોણામિઅણુઅલંગે વિમલકવોલે
 વઅણુમ્મિ તુજાં મઅચ્છિ તિરિચ્છણુઅણુગે ।
 એહુ અસિખિમ્મઉ કલંકગારઉ પંડરઉ
 ખિતઉ ઉપરે ભમઇ અણિમંછણુઅપરઉ ॥

(૧૪) ખાલી ભુમ્ભરુભોલિ ઉદલસિઅણિઅંસણી
 ગહણુ મુણિવિ શિદ્ધન્તા શિદ્ધાએ ભેભલી ।

(૧૨) ગૌરાજ્ઞઃ તરુણીજનઃ ય્યોત્સ્નાચાં અમિસરતિ ।

સ્થિતનેપથ્યઃ પ્રતીક્ષ્ય વલ્લભવદ્ધરતિઃ ।

તચ્છાયામિઃ પુનઃ ચલિતં શ્યામલગાત્રામિઃ

નીલવેશં વહન્તીમિઃ મદનોન્મત્તામિઃ ॥૩-૧૩૦॥

[ગૌર અંગવાળી, હુપાઈ હુપાઈ ચાલતી, વહાવામાં ખાંધેલ પ્રેમવાળી
 તરુણ સ્ત્રી રાહ જોતી ચાલી. ત્યાં શ્યામ વેશ ધારણ કરનારી. મદનને લીધે
 ઉન્મત્ત થયેલી, શ્યામ અંગવાળી છાયા પણ (પાછળ પાછળ) ચાલી.]

(૧૩) ઓકોત્રામિતત્રમજ્ઞે વિમલકવોલે

વદને તવ મૃગાક્ષિ તિર્યગ્નયનાદ્વે ।

એતદ્ શશિવિમ્બં કલદ્વપદ્મં પામ્દરકં

ક્ષિપ્તં ઉપરિ ત્રમતિ અનિર્મલ્લનકર્પરકમ્ ॥૪-૭૦॥

[હો મૃગનેત્રી, એક ભ્રૂલેગ જેમાં ઝંચો લીધો છે. નિર્મલ છે કપોલ જેના,
 અને વાંકાં છે નયન જેનાં એવા તારા વદન ઉપર કલંકરૂપ કાદવવાળું, સદેહ,
 દ્રવ્ય વિના અપ્પર જેહું આ શશિબિંબ (કોઈ ચિત્ર) ભમે છે.]

(૧૪) વાલા નિષ્કપટા ઉલ્લસિતનિવસના

ગ્રહણં શ્રુત્વા નિષ્કાન્તા નિદ્રા વ્યાકુલા ।

રાહુ વિ તીચ મુહુ જોઅઈ પુણુ જોઅઈ ગચ્છાણુ
ભુલલિલિઓ ભુ હુ આણુઈ દોણુ વિ ચન્દુ કવણુ ॥

(૧૫) મુહે મચ્છાખલિઉલ્લાવે હહાણોલ્લે ચિઉરે
વિણિઅંસણુસારે સમોત્તિઅહારે ઉરે ।
કાલન્તરે તરલચિહુ મચ્છાણુ સમુલ્લસઈ
માહર્હિ પુણુ થણુગુડરે ભુ મુણુઈ કહિ વસઈ ॥

(૧૬) વલ્લહે લહુ ખોલન્તઈ એન્તઈ પુણુ ખહુ
ખલિ કિજ્જમિ તામરચિણિ તજ્જુ રોસહ ચિરહુ ।

રાહુઃ અપિ તસ્યાઃ મુક્તં પश्यति पुनः पश्यति गगनं

भ्रान्तिमान् न खलु धानयति द्वयोः अपि चन्द्रः कः ॥૪-૭૫॥

[નિષ્કપટ એવી, ખસેલા વજ્રવાળી, નિદ્રાથી વ્યાકુળ એક બાલા મહાણુ સાંભળીને ખહાર નીકળી આવી, રાહુ (૩૫ કોઈ વિગત) તેનું મુખ જુએ છે અને આકાશ જુએ છે. પ્રાતિમાં પહેલો તે બેમાં કાણુ ચંદ્ર છે, તે નાણી શકતો નથી.]

(૧૫) મુજે મદસ્થલિતોલ્લાપે સ્નાનાર્દ્રેષુ ચિકુરેષુ

વિનિવસનસારે સમૌક્તિકહારે ઊરસિ ।

કાલાન્તરે તરલાક્ષ્ણોઃ મદનઃ સમુલ્લસતિ

માઘે પુનઃ સ્તનકુડ્મલે ન જ્ઞાયતે ક્વ વસતિ ॥૮-૭૬॥

[મદને લીધે ભાંગતી વાણીવાળા મુખમાં, સ્નાનથી લીના કેશમાં, ચોળી સહિત રહેલા મોતીના હારવાળા હરોભાગમાં અને વળી ચપળ નેત્રોમાં જુદે જુદે સમયે કામદેવ ખીલે છે; પણ માત્ર માસમાં સ્તનભાગમાં ક્યાં રહે છે, તેની અટકળ નથી થતી.]

(૧૬) વલ્લભે લઘુ વદતિ આવતિ પુનઃ વહુ

વલિ ક્રિયે તામરચિણિ તવ રોપસ્ય સ્થિરસ્ય ।

યેન નિર્ગલં જલ્પતિ કિમપિ ન યાવદ્ જનઃ

તાવદ્ હિમેન પ્રવિશ્ય ઋટિતિ પ્લુષ્ટતનુઃ ॥૪-૮૭॥

જેણુ શ્રિગ્ગણુ જમ્મય કિં પિણુ જાવં જણુ
તાવં હિમેણુ વિસિત્તિ ઝત્તિ પુલ્લત્થતણુ ॥

(૧૭) પંકઆ પંકિ વહેલિઅ કુવલઅ ખિત્તઅ દહહિ
વલિલહિ ખિમ્મ વિવિલિઅ પત્તિઓ ચન્દુણુહિ ।
ઝરણુઅણુહરવઅણેહિ તં ઇહ લીલાવઇહિ
શ્રિઅસિદ્ધી વિઝિવિદ્ધીણુવઇ યઆવઇહિ ॥

(૧૮) ણુ વિજ્ઞંધ દુગ્ગેજિઝઆ દિટ્ઠમ્મિ જમ્મિ ભિઝિઝિઆ
જેટ્ઠુ ણુ અવ્વાહારઓ ઘેપ્પઇ આહસન્તઓ ।

[હિ પદ્મની! વહાલો થોડું બોલે છે ત્યારે અને આવે છે ત્યારે તારા
સ્થિર રોપને ધારણે હું દુરબાન થાઈ છું. તેથી ન્યાંસુધીમાં તે જન કાંઈ પણ
દ્રવ્ય નથી એવો ત્યાંસુધી બાણે કે હિમે માતા સ્ત્રીરમ્યાં પ્રવેશ કરીને દેહને
બાળી નાખ્યો છે.]

(૧૭) પદ્મજં પદ્મે ભવહેત્ય કુવલયં ક્ષિપ્તં હ્રદે
વલ્લયાં વિમ્બં ભવહેત્ય પ્રાપ્તઃ ચન્દ્રઃ નભસિ ।
કરનયનાધરવદનઃ તં દ્વ લીલાવતીમિઃ
નિજસિદ્ધિઃ વ્યુદ્વૃત્તા ઇવ પ્રજાપતિના ॥૪-૨૧૧॥

[કમળને કાદવમાં નાખી, કુવલયને ધૂનામાં નાખ્યું. બિંબકળને વેલમાં
નાખી ચંદ્રને આકાશમાં રવાના કર્યો. લીલાવતી સ્ત્રીઓદ્વારા કર, નયન, હોઠ
અને વદનોથી તે તેને અહીં પ્રજાપતિએ બાણે કે નિજસિદ્ધિ પમાડી.]

(૧૮) ન વિચતે દુપ્રાઘ્ના દૃષ્ટે યસ્મિન્ સુકુટિકા
ચત્ર ન અધ્યાહારકઃ ગૃહ્યતે આહસતિ ।
વિદ્યુમ્યતે અનમિજ્ઞાય ચત્ર ન સઃ વયસ્યાં
તં મે કથય માનવં યદિ મે ઇચ્છસિ જીવિતમ્ ॥૪-૨૩૨॥

[જેનાં દર્શન થતાં ભુકુટી દુઃખેથી પકડી શકાય તેવી નથી રહેતી; જે
હસવા માંડતાં ન્યાં અબોલા લેવામાં નથી આવતા; સખીને બહુયા વિના

વિશ્વહીઅઈ અણહિજ્જો જેદું ભુ સો વઅંસિઆ
તં મે કહહુ માણઅં જઈ મે ઇઅં અઅં ॥

આ બધા જ દોહલાઓ શૃંગારરસાંતર્ગત નાયક-નાયિકાભેદ વ્યક્ત કરનારા છે. આ. હેમચંદ્રે પણ લીધેલા કેટલાક આ જ પદ્ધતિના છે. પ્રકીર્ણ અપભ્રંશ સાહિત્ય આવા પ્રકારનું તે કાળમાં પ્રચલિત લાગે છે; કેમકે નહિતર ભોજ અને આ. હેમચંદ્રને આવા શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરવાનું કારણ ન રહત.

ભાષાચિત્રના વિષયમાં લખતાં ભોજે એક અવતરણ ઉતાર્યું છે:

“હા તો જો જાલદેડ” નૈવ મદનઃ સાક્ષાદયં ભૂતલે
તર્તિક “વીસદ સચ્ચમા” હતવપુઃ કામઃ કિલઃ ધ્રૂયતે ।
“એ દૂણ કિબલેડ” ભૂતપતિના ગૌરીવિવાહોત્સવે
“એસેં સચ્ચ જિ બોલ્લુ” હસ્તકટકઃ કિં દર્પણેનેક્ષયતે ॥

[સ. કં. બ. ૧-૧૫૮]

આ શ્લોકમાં ભોજદેવ તત્કાલીન ભાષાનાં રૂપ સાંચવી આપતો જણાય છે. એ મિત્રભાષાનું ઉદાહરણ છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે સંસ્કૃત આમાં પ્રયોજાયેલું છે. જાલદેડ=ઉજ્જવલદેવઃ સંભવે છે. કિબલેડ=કૃતલેપઃ છે. આ બંને અપભ્રંશકાલીન રૂપો છે; પણ છેલ્લા અરણમાં એસેં સચ્ચ જિ બોલ્લુ=એવ સત્યં એવ વૃચાઃ=આમ સાનું જ બોલો (બીજો પુરૂષ છે). આ “બોલ્લુ”માંથી “બોલો” સીધું અત્યારે આપણી પાસે છે. ભોજદેવના સમયમાં “એસેં સચ્ચ જિ બોલ્લુ=એમ સાચ જ બોલો,” એ એક ભૂમિકા પૂર્વનું જ રૂપ એટલું વહેલું પ્રચારમાં આવી ચૂક્યું હશે? એસેં માત્ર ગૂજરાતીમાં નથી બાકી રહ્યો, જે હિંદીમાં ચાલ્યો ગયો છે. આમ ભોજના સમયની બોલાતી ભાષા, પછી તે આમીણોની હોય, પણ પોતાના દેશમાં વ્યાપક જણાય છે. “ગૌર્જર

ન્યાં તે ખળભળતો નથી; જો મારું જીવતર ઈચ્છતી હો તો તે માણસની મને વાત કહે.]

અપભ્રંશ"ની પ્રાચીનતાનો આ એક કીકીક પુરાવો ગણાય.

[આ. હેમચંદ્રે સિ. હૈ. ૮-૪-૩૫૭માં આપેલું નીચેનું ઉદાહરણ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં પાઠભેદથી મળે છે:—

અક્ષિહિં અચ્છિહિં સાવણુ અણુહિં ભદ્રવહ
માહહ મહિઅલસત્યરિ ગણ્ડત્યલ સરહ ।
અડ્ગમિં ગિમહ મુહચ્છિહ-તિલવણ મગસિહ
મુહિહિં મુહપડ્કઅસરિ આવાસિહ સિસિહ ॥૧]

૧૯. ચોક્કસ સમયનો જોડો નિર્ધાર નથી કરી શકાયો, છતાં ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધથી મોડો તો ન જ થયેલો એવો કનકામર એના 'કરકંડુચરિત્ર' નામક ૧૦ સંધિના અપભ્રંશ કાવ્યથી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં એક સારા કાવ્યનો ઉમેરો કરનારો આપણને મળે છે. પ્રથમ સંધિના ૩૦ કડવામાં એણે સિદ્ધસેન દિવાકર, સુમંતભદ્ર, અકલંકદેવ, જયદેવ, સ્વયંભૂ અને શ્રીપુષ્પદંતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ એટલે મહાપુરાણકાર પુષ્પદંત પછી એ થયેલો છે. એણે હેલ્યા સંધિનાં હેલ્યાં બે કડવામાં

૧. સ. કં. ભ. ૨—૭૬મું ઉદાહરણ : હેમ. ના પાઠ : એકકહિં, પદ્મિહિં, અડ્ગહિં, મુઅઅળી-તિલ-વણિ, તેહં મુહહં, મુહપડ્કહં.

છાયા:—एकस्मिन् अदिण ध्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः

माधवः महीतल्लस्तरे गण्डस्थले सरद् ।

अङ्गे ग्रीष्मः सुखासिकातिलवने मार्गशिराः

मुग्धायाः मुत्तपङ्कजसरसि आवासितः शिशिरः ॥

[એક આંખમાં આવણુ અને બીજી આંખમાં ભાદરવો (એવા વિરહને લીધે આંસુપ્રવાહ) છે. પૃથ્વીતલના સાયરા ઉપર વસંત ઋતુ, લમણામાં શરદ ઋતુ છે, અંગમાં ઉનાળો છે. મુખે બેસવાના તલના વનમાં માગશ માર્ગ છે. મુગ્ધાના મુખકમલના સરોવરમાં શિશિર ઋતુ છે.]

૨. તો સિદ્ધસેણ સુસમંતભદ્ર અકલંકદેવ સુઅનલસમુદ જયએવ સ્વયંભુ વિસાલચિતુ વાએસન્નિહરે સિરિપુષ્પંતુ. (પૃ. ૪)

વિજયપાલ, ભૂપાલ અને કર્ણ નામના ત્રણ રાજાઓ ઉલ્લેખ કરી “આસય” નામના ગામમાં આ કાવ્ય રચ્યાનું કહેવું છે. આ ત્રણ રાજાઓના સમયના એક મંત્રીને તેણે આશીર્વાદ કાવ્યાંતે આપ્યો છે. એ મંત્રીના આહુલ, રલ્હો અને રાહુલ નામના ત્રણ પુત્રો હતા, જે કનકામરના શિષ્ય હતા. ભાષા, કવિતા અને ઇતિહાસ એ ત્રણ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય, તે માટે પ્રથમ છેલ્લું કડવું અહીં ઉતારું છું:—

ને ભુવનેભ્યણે દિવસહિ ચડિયલ અમરવિમાણહો ભુ સુર પડિયલ ।
કણુચત્રણુ અમરભણુહરણતલ નસુ વિજવાણુ ભુરાહિલ રતલ ।
ધર્મમહાતર સિચિય અપુણુ ને વિજવાણહો ભુ મુહદપણુ ।
ને અરિ ભિહણુદ દુસહ લીલધ નસુ મણુ રંજિલ કુનરકીલધ ।
બંધવધકમિત્તજણુરોહણુ ભિવભૂવાલઓ ને મણુમોહણુ ।
દીણાણાહો ને દુહલેભાણુ કણુણુરિંદહો આસયરંજણુ ।

x x x x

તહો મુખ આહુલ રલ્હો રાહુલ મુનિકનકામરપદોદ્રાહકા ।
યત્તા—તહો આશુરાઓ ઇલ ચરિલ મધે નભુવધે પચડિલ મણુહરલ ।
તે બંધવપુત્રકલત્રસહિત ચિરં કંદલુ ન રવિસસિ હરઈ ।^૧

૧. ધ્યાન:—ય: નવયોજને દિવસેપુ ચટિતક: અમરવિમાનાદ્ નનુ સુર: પતિતક: ।
કનકકર્ણ: અતિમનોહરણાત્ર: યસ્ય વિજયપાલ: નરાધિપ: રક્તક: ।
ધર્મમહાતર: સિક્ત: આત્મન: ય: વિજયપાલસ્ય નનુ મુખદર્પણ: ।
ય: અરીન્ નિહન્તિ દુ:સહાન્ લીલયા યસ્ય મન: રક્તકં કુજરલીલયા ।
વાન્ધવેષ્ટમિત્રજનરોહણ: નૃપભૂપાલસ્ય ય: મનોમોહન: ।
દીનાનાથાનાં ય: દુ:સ્વમન્જન: કર્ણનરેન્દ્રસ્ય આશયરન્જન: ।

x x x x

તસ્ય સુતા: આહુલ-રલ્હો-રાહુલા: મુનિકનકામરપદોદ્રાહકા: ।
યત્તા—તસ્ય અનુરાગેન ર્વં ચરિતં મયા જનપદે પ્રકટિતં મનોહરમ્ ।
તાવત્ વાન્ધવપુત્રકલત્રસહિત: ચિરં નન્દતુ યાવત્ રવિશશિનો
[ચિ] હરત: ॥

આ કનકામર આમ ત્રણ રાત્રીનાં નામ આપે છે. આ દડવા પહેલાના દડવામાં તેણે પોતાની ઓળખ આપતાં લખ્યું છે કે:—

ચિત્ર દિવસવંસુપ્પલુએણ ચંદાસિસિગાત્તે વિમલએણ ।

વધરાયઈ હુયઈ દિયંખરેણ સુપસિદ્ધલામકલ્યામરેણ ।

શુભમંગલએવહેા સીસએણ હપ્પાધયજ્જમણ્ણતોસએણ ।

આસાધયલયરિ સંપત્તએણ નિલુચરણસરોહહમત્તએણ ।

અચ્છંતઈ તહિં મઈ ચરિત્ત એહ ધર પચડિહ... ... ૧

[દિવસે દિવસે જે નવીન ચૌવનમાં આવ્યો છે, તાણે કે અમરના વિમાનમાંથી દેવ પડી આવ્યો હોય ! જે કંચનવર્ણી અને અતિ મનોહર અંગવાળો છે, જેને વિશે વિજયપાલ રાજાનો પ્રેમ છે, જેણે પોતાનું ધર્મરૂપી મહાવૃક્ષ છાંટ્યું અને જે વિજયપાલ રાજાના મુખની આરસી જેવો છે, જે રમત માત્રમાં દુઃસહ દુઃખનોને મારે છે, અને જેનું મન હાથીની રમતમાં લાગેલું છે, સગાં, વહાલાં અને મિત્રોને જે વધારનારો અને જે રાજા ભૂપાલને મનગમતો છે, ગરીબ અને અનાથોનાં દુઃખને જે લાગે છે અને જે હર્ષરાજાના હૃદયને ખુશ રાખનારો છે; તેના આડુલ, રહહો, અને રાડુલ નામના ત્રણ પુત્રો સુનિ કનકામરના ચરણમાં રહેવા હત્તુક છે, તેના પ્રેમે કરી આ મનોહર ચરિત્ર મેં દેશમાં પ્રકટ કર્યું છે. જ્યાંસુધી સૂર્ય અને ચંદ્રમા રહે ત્યાંસુધી સગા, પુત્ર, સ્ત્રીઓ સહિત તે ચિરકાળ આનંદમાં રહો.] એજન, પૃ. ૧૦૭

૧. ધાયા:—ચિરં દ્વિજવરવંશોત્પન્નેન ચન્દ્રઞ્ચપિગોત્રેણ વિમલકેન ।

વૈરાગ્યે ભવતિ દિગમ્બરેણ સુપ્રસિદ્ધલામકલકામરેણ ।

બુધમજ્જલદેવસ્ય શિષ્યેણ ઉત્તાદિત્તજનમનસ્તોષકેણ ।

‘આસાદ્ય’ નગરી સંપ્રાપ્તકેન જિનચરણસરોહ્હમક્તકેન ।

સત્તા તત્ર મયા ચરિતં ઇતદ્ ધરાયાં પ્રકટિતમ્... ... ।

[આસાદ્યના પંચમાં થયેલા, વિમલ ચંદ્રઞ્ચપિના ગોત્રના, અને વૈરાગ્ય યતાં દિગંખર થયેલા, વળી બુધમંગલના શિષ્ય, જેણે મનુષ્યોનો મનમાં સંતોષ હપ્તવ્યો છે અને જે જિનના ચરણમળનો ભક્ત છે તે સુપ્રસિદ્ધ કનકામરે ‘આસાદ્ય’ નગરમાં રહી પૃથ્વી વિશે આ ચરિત્ર પ્રકટાવ્યું.] એજન; પૃ. ૧૦૬

તેણે આ કાવ્યમાં તેરાપુર શુકાનાં સુંદર વર્ણનો આપ્યાં છે, એ ઉપરથી તેના નિકટમાં એ ક્યાંય રહેલો હશે. આ શુકાઓની નજીક એક ‘અસ્સાયે’નામનું ગામ ભોકદન તાલુકામાં આવ્યું છે, જ્યાં ઈ. સ. ૧૮૦૩માં મરાઠાઓને સર આર્યવેલ્સ્લીએ હરાવ્યા હતા.^૧ મહાપુરાણકાર પુષ્પદંત જે કણ્ણુ વિશે લખે છે, તે રાષ્ટ્રકૂટવંશનો માન્યખેટનો ત્રીજો કૃષ્ણ જ આ હોય તો વિજયપાલ અને નૃપ શૂપાલ “આસાધય”માં તેના ખડિયા સંભવી શકે, પુષ્પદંત પછીના દિગંધર કવિઓનું કનકામર નામ નથી આપતો એ જોતાં આ માન્યતાની સંભવિતતા છે, તો આ પુષ્પદંતની વૃદ્ધાવસ્થા નજીકનો કરતાં ઇ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ થયેો સંભવે.

આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશ પ્રયોજે છે. અપભ્રંશ કાવ્યોમાં “કરકંઠુચરિઉ” પણ એક સારા કાવ્યનો ઉમેરો કરે છે, જેવાં પછીના સમયમાં લાગ્યે જ દેખાય છે.

૨૦. આ જ સમયનો એક બીજો શ્વેતાંબર મહેશ્વરસૂરિ તેના સંજમમંજરી નામક ૩૫ દોહાના નાના કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે.^૨ આ કવિ પણ ૧૧મી સદીના આરંભનો જ જણાય છે; કેમકે દોહા મહેશ્વરની “પંચમીકહા”ની સં. ૧૧૦૯ની હાથપ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે, આ બે કાવ્યનો કર્તા એક હોય તો મહેશ્વર આટલો જૂનો સંભવી શકે. આ સંજમમંજરી ઉપર એક ટીકા પણ મળે છે, જેની સં. ૧૫૦૫ની હાથપ્રત મળે છે.^૩ આ ટીકા ઉદાહરણોથી ભરચક દોહા અતિ ઉપયોગી છે.^૪

સંજમમંજરી આચાર અને નીતિને લગતાં સુલાધિતોનો ગ્રંથ છે:

જઠ પાણ્ધ સંસઠ પડઠ જઠ નિવ્વાહુ ન અતિથિ ।

તહિવિ અદિન્તુ મ સંગહસિ જ દુસિહ નિણસતિ ॥

૧. કરકંઠુચરિઉ, અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૪૦

૨. Annals of B. R. I. Poona, Vol. II pp. 157-66

૩. જૈન શુ. ક. જૂ. શુ. ઇતિ. પૃ. ૪૩

૪. Annals of B. I. R. Vol. II, પૃ. ૧૫૮

૧૪ નિવિવ્રજ કુહપચુરિ નિવસંતુ સંસારિ

મેહુણુસુહિ સુમિહંતરિ મન પસરતુ નિવારિ ॥૧

પંચમીકલા પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવી. તે પણ જ્ઞાનવિષયક જ કથા છે. આ. હેમચંદ્રે આપેલા અપભ્રંશને આ કવિ સાંચવી રાખે છે; એવો ડો. ગુણેનો પણ અભિપ્રાય છે.² એ જોતાં ‘ગૌર્જર અપભ્રંશ’નું સ્વરૂપ મેળવવામાં આ કાવ્યથી સુવિધા મળે છે. આમાં જ તસ્સની સાથે તામ્સ રૂપ પણ મળે છે, જે આપણને અર્વાચીનતા તરફ દોરે છે.

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (ચાલુ)

(દ્વિતીય ભૂમિકા)

હેમચુગ

૧. ઇસુની અગિયારમી સદીના અંત ભાગમાં હેમચુગ રાજ થાય છે. આ. હેમચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫, ઇ. સ. ૧૦૮૬માં થયો હતો, અને દેહાવસાન સં. ૧૨૨૯, ઇ. સ. ૧૧૭૩માં થયું હતું. આમ ૮૪ વર્ષનો ગાળો આ. હેમચંદ્રના જીવનનો છે. પૂર્વના થોડાં વર્ષો લેતાં અગિયારમીની છેલ્લી પચીસી અને બારમી સદી આખી એ ૧૨૫ વર્ષનો ગાળો ભાપાની દૃષ્ટિએ આચાર્ય હેમચંદ્રના નામથી વિભૂષિત કરવામાં સાહસ નથી. આ. હેમચંદ્રના જન્મપૂર્વે અભયદેવસૂરિ કરી એક સાધુ થઈ ગયા છે, જેમનું નિધન સં. ૧૧૩૩-૩૫ લગભગમાં થયું છે. તેમનું ‘જયતિહુઅણુ’ નામનું ૩૩ ગાથાનું કાવ્ય ખંભાતના પાર્શ્વનાથના સ્તવનરૂપે છે.

૧. કાયા:—યદિ પ્રાણાઃ સંશયે પતિન્તિ યદિ નિર્વાહો નાસ્તિ ।

તથાપિ ભદત્તં મા સંગૃહ્યણ યદ્ દૂષિતં જિનશાસ્ત્રે ॥

યદિ નિર્વિણ્ણો દુઃસ્વપ્નચુરે નિવસન્ સંસારે ।

મૈથુનસુત્રે સ્વપ્નાન્તરે મનઃ પ્રસરત્ નિવારય ॥ એજન પૃ. ૧૬૦

[પ્રાણુજવાની શંકા હોય, નિર્વાહ ચાલતો ન હોય, તોપણ જિનશાસ્ત્રમાં જેમાં દોષ બતાવ્યો છે, તે પ્રમાણે ન કીધેલું ન લે. દુઃખમય સંસારમાં રહેતા તને વૈરાગ્ય થયો હોય તો સ્વપ્નમાં પણ સંસારસુખમાથી મન વારી લે.]

૨. એજન, પૃ. ૧૬૪-૧૬૬

૨. એ જ સમયમાં “સાધારણ” નામના કવિએ હરિભદ્રની પ્રાચીન “સમરાધ્યય-કહા”ને આધારે અપભ્રંશમાં “વિલાસવધ-કહા” સં. ૧૧૨૩માં રચી છે. પાછળથી તેણે અપભ્રંશસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ “સિદ્ધસેનસૂરિ” નામ ધારણ કરેલું.^૧

૩. આ. હેમચંદ્રના ગુરુ દેવચંદ્રે સં. ૧૧૬૦માં “શાંતિનાથચરિત્ર” નામનું ૧૬૦૦૦ શ્લોકપુરનું અપભ્રંશ કાવ્ય રચ્યું છે, કવિએ વસુદેવ-હિડીકાર ભદ્રપાણી, સમરાધ્યયકહાના કર્તા હરિભદ્રસૂરિ, કુવલયમાલાના કર્તા દક્ષિણચિન્ન, અને ઉપમિતિભાવપ્રખ્યાનના કર્તા સિદ્ધસૂરિને નમસ્કાર કર્યા છે. આ જ આચાર્ય સુલસાખ્યાન નામનું ૧૭ કડવાનું નાનું અપભ્રંશ કાવ્ય પણ રચેલું છે.^૨ આ કાવ્યો અદ્યાપિ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સારાં અવતરણો મેળવી શકાયાં નથી.

૪. સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે સં. ૧૧૯૧ની હાથપ્રતમાં સચવાયેલા “પદ્મસિરિચરિત્ર” નામક કાવ્યનો પાટણના ભંડારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ કાવ્યનો કર્તા દ્વાઈ પાર્શ્વનંદન “ધાહિલ” જણાય છે. આ કથારે થયો તે અદ્યાપિ નક્કી કરી શકાયું નથી. એ ધાહિલ પોતાને “સસિપાલકુલસંભવ” કહે છે. એ જ હાથપ્રતમાં “અંજનાસુંદરી કથા” અને “જન્માલિષેક” નામનાં એ અપભ્રંશ કાવ્યો છે એ કાનાં છે, તે જણવામાં આવ્યું નથી.

૫. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધીએ સંપાદિત ચર્યરિ, ઉપદેશરસાયન રાસ અને કાલસ્વરૂપકુલક એ “અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી”ના કર્તા જિનદત્તસૂરિ આ જ યુગના એક સારા કવિ થઈ ગયા છે. વાઝીજી નામના શ્રાવકથી બાહડ નામની પત્નીમાં સં. ૧૧૩૨માં આ સૂરિનો ધોળકામાં જન્મ થયો હતો; અને તેને સં. ૧૧૪૧માં સોમચંદ્ર નામ આપી ધર્મદેવોપાધ્યાયે દીક્ષા

૧. ગા. આ. સિ. જસલમેર ભંડારની સૂચી પૃ. ૧૪ મીને સં. પ્રસ્તા: પૃ. ૧૪૫.

૨. ગા. આ. સિ. પાટણ ભંડાર સૂચી, -પૃ. ૧૮૨

આપી. એ વખતના મુખસિદ્ધ જૈનાચાર્ય જિનવલ્લભસૂરિના દેહાવસાન પછી ત્રિત્રકૂટમાં એ સ્થાન ઉપર જિનદત્તસૂરિને નક્કી કરવામાં આવ્યા. એમણે વાગડદેશમાં વિહાર કરતી વેળાએ “ચર્યરી”નામનું આચાર્ય જિન-વલ્લભસૂરિની સ્તુતિરૂપે ૪૭ કડીનું ૨૧ માત્રાવાળા કુંદછંદમાં કાવ્ય રચ્યું. ખાસ કરીને ચૈત્યવાસીઓના જોરને હડાવવા માટે કવિએ જિન-વલ્લભસૂરિની પુષ્કળ સ્તુતિ કરી છે. એનું બીજું કાવ્ય “ઉપદેશધર્મ-રસાયન રાસ” ૭૦ ચોપાઈમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપદેશાત્મક આ કાવ્ય ખાસ મહત્ત્વનું છે. તેમાં મુખ્યત્વે ગુરુનાં અને શ્રાવકનાં લક્ષણો પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ઠગૂં “કાલસ્વરૂપકુલક” પણ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે :

બહુય લોય લુંચિયસિર દીસહિં પર રાગ-દોસિહિં સહું વિલસહિં ।
 ખદહિં શુભહિં સત્યધ વદ્ધખાણહિં પરિ પરમત્યુ તિત્યુ સુ ન જાણહિ ॥
 તિણિ વેન્નિણિ તે ચોર રિહિહિં મુસહિં લોહ હમ્મગિણ ધલ્લિહ ॥
 તાહં પમત્તહ કિવધ ન છુટ્ઠ જો નગ્ગહ સદ્ધમ્મિ સુ વદ્ધ ॥

x

x

x

x

દુધ્ધ હોધ ગો-ચક્રિહિં ધવલહ પર પેન્નજંતહ અતરુ બહલહ ।
 એદ્દહ સરીરિ સુદ્ધુ સંખાડહ અવરુ પિયહ પુણ્ણ મંસુ વિ સાડહ ॥
 કુચરુ સુચરુ સમ દીસહિં બાહિરિ પરિ જો કુચરુ સુ અંતરુ વાહિ રિ ।
 જો તસુ અંતરુ કદ્ધ વિયદ્ધખાણુ સો પરમપ્પક લહધ મુવદ્ધખાણુ ॥^૨

૧. છાયા:—

મહત્ત્વો લોકાઃ લુહિતશિરસો દશ્યન્તે પરં રાગદ્વેષાભ્યાં સહ વિલસન્તિ ।
 પઠન્તિ ગુણયન્તિ શાસ્ત્રાણિ વ્યાખ્યાનયન્તિ પરં પરમાર્યસ્તત્ર તં ન જાનન્તિ ॥
 તેજ વેપેણ તે ચૌરાઃ સ્થિતાઃ મુષ્ણન્તિ લોકમુન્માર્ગે ક્ષિપ્ત્વા ।
 તેભ્યઃ પ્રમત્તઃ કથમપિ ન મુચ્યતે યો જાગર્તિ સદ્ધર્મે સ વર્તતે ॥

x

x

x

x

દુગ્ધં ભવતિ ગો-અર્કયોઃ ધવલં પરં પીયમાને અન્તરં વહુ ।
 એકં શરીરે સૌન્દર્યં સંપાદયતિ અપરં પીતં પુનર્માસં શાતયતિ ॥

કવિએ આ પાછલા કાવ્યના આરંભમાં મળતમ એક ઐતિ-
હાસિક વીગત આપી છે:

મીણ સહિચરંમિ સંકંતઘ મેસિ જતિ પુણ વક્કુ કરંતઘ ।

દેસ ભગ્ગ પરચક્ર પછઢા વડ વડ પટ્ટણ તે પબ્ભટ્ટા ॥૨

મીન રાશિના શનિ થયા, પછી મેષ રાશિમાં જતાં જ્યારે વક્રી
થયા ત્યારે બહારનાં લશ્કરે આવ્યાં અને દેશને ભાંગ્યો; મોટાં મોટાં
શહેરોનો નાશ કર્યો.

આ પછીની જ ચોપાઈમાં કવિએ “વિક્રમ સંવચ્છરિ સય વારહ
હુયહ પળદ્દુલ સદુ ઘર વારહ”^૩ વિક્રમ સંવત્સર ૧૨૦૦નું વર્ષ થતાં
ધરખાર નાશ પામ્યું, એમ લખ્યું છે. વિ. સં. ૧૨૦૦ એટલે ઈ. સ.
૧૧૪૪, આ સમયમાં એમણે ગૃહત્યાગ સંપૂર્ણ રીતે કર્યો જણાય છે,
આ વર્ષમાં ઘોળકા વગેરેમાં પરચક્ર કર્યું હતું ? રાજા કુમારપાળ આ
સમયે ગૂજરાતનો અધિપતિ હતો. આરંભના સમયમાં રાજ્યની થોડી

કુગુરુગુરુ સમૌ હર્યેતે વહિ: પરં ચ: કુગુરુ: સ બાન્તર: વ્યાધિ: ।

ચ: તયો: બન્તરં કરોતિ વિવક્ષણ: સ: પરમપદં લભતે સલ્લક્ષણ:॥

[અપ. કા. ૩., કા. ૨૧. ૭-૮, ૧૦-૧૧]

[માથેથી કેશ ચૂંટાવ્યા છે તેવા ધણા માણસો દેખવામાં આવે છે,
પણ તેઓ રામદ્રોપવાળા હોય છે. ભણે છે, ગણે છે અને શાસ્ત્રોનાં વ્યાખ્યાન
કરે છે, પણ તેમાં પરમાર્થ છે તેને જાણતા નથી. તેવા વેશે તેઓ ચારે છે;
શ્રોકોને જાંઘે માર્ગે વાળી ચોરી કરે છે. ફસાયેલા માણસ તેઓ પાસેથી કાઢ
રીતે છૂટતો નથી. જે સદ્કર્મમાં જાગ્રત છે, તે જ પાછો ફરે છે. x x x ગાયનું અને
ખાંકડાનું દૂધ ઘોણું છે, પણ પિવાતાં મોટા તકાવત છે. એક દૂધ શરીરમાં સુખ
આપે છે, જ્યારે બીજું પીધેલું માંસને સેડવી નાળે છે. (એમ) કુશુરુ અને
સુશુરુ બહારથી સરખા દેખાય છે; પણ કુશુરુ છે તે અંદરનો વ્યાધિ છે.
સુદ્ધિશાળી જન તે બંને વચ્ચેના તકાવતને જાણે છે, સુલક્ષણી તે જ
પરમપદ પામે છે.

૨. એજન, પૃ. ૨

૩. એજન, પૃ. ૩

૫

અવ્યવસ્થાનો કોઈ છુટારુ ધારાઓએ દુરુપયોગ કર્યો સંભવે છે. આ કવિએ પ્રાકૃતમાં પણ એ કાવ્યો લખ્યાં છે.

૬. મુનિ જિનદત્તસૂરિની સ્તુતિરૂપે કોઈ પદ્યે એક પદ્યાવલી લખી છે, જેની એક નકલ સૂરિના શિષ્ય જિનરક્ષિતે ધારાનગરીમાં મં. ૧૧૭૦માં કરી છે, બીજી નકલ ખીજા શિષ્ય ધ્રુવચંદ્રે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમાં પાટણમાં મં. ૧૧૭૧માં કરી છે.^૧

હૈમયુગના આરંભ અને આગલાં વર્ષોમાં ભાષામાં ક્રમશઃ સ્થિર-પણુ અને નિયમબદ્ધતા પ્રવેશ કરે છે. શ્રી જિનદત્તસૂરિ, પદ્ય વગેરેની કૃતિઓમાં એ દેખાય છે. મંપૂર્ણ રીતે સાહિત્યની ભાષા તરીકે આ પ્રદેશમાં ‘ગૌર્જર અપભ્રંશ’ સ્વીકારાયા પછી હવે તેમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ ઢળવાનું વલણ આવવા લાગે છે; જેમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત મંસ્કૃત-પ્રાકૃત તત્સમ રૂપોનો પ્રૌઢિ ખાતર પ્રયોગ કાંઈક વધે છે:

વદ્ધખાણિયઈ ત પરમતત્તુ જિહ્વા પાઠિ પણાસઈ ।

આરાધિયઈ ત વીરનાથ કવિપલ્હ પચાસઈ ।

ધંમુ ત દયાસુક્તુ જેણુ વરગઈ પાવિજનઈ ।

આઈ ત અણખરિયઈ જુ બંદિજુ સદ્ભલિજનઈ ॥^૨

કાળા અક્ષરોનાં રૂપો જુઓ; એ માથે તેમાં તત્સમ મંસ્કૃત પ્રાકૃત શબ્દો જુઓ; સાથે ‘પણાસઈ’ વગેરે રૂપમાં જોડાક્ષરનો અભાવ જુઓ.

૧. એનન, પૃ. ૧૧૨

૨. ધ્યાન:— વ્યાખ્યાયતે તત્ પરમતત્ત્વં ચેન પાપં પ્રણયતિ ।

આરાધ્યતે સઃ વીરનાથઃ કવિપલ્હઃ પ્રકાશયતિ ॥

ધર્મઃ સ દયાસુક્તઃ ચેન વરગતિઃ પ્રાપ્યતે ।

આપઃ સ અલખ્દિતકઃ ચઃ વંન્દિત્વા સુભગ્યતે ॥

[જેનાથી પાપ નાશ પામે છે. તે પરમતત્ત્વનું વ્યાખ્યાન થાય છે. કવિ પદ્ય કહે છે: તે વીરનાથની આરાધના થાય છે. જેનાથી ઉત્તમ ગતિ પમાય છે, તે દયાસુક્ત ધર્મ પ્રચારમાં છે. જેને નમસ્કાર મેળવાય છે, તે ધનુષ પણ અખડિત છે. (એટલે નથી હિંસા કે નથી ખૂનામરડી.)]

૭. આ. હેમચંદ્રના સમકાલીન વાદિદેવસૂરિ નામક જ્ઞેનાચાર્ય એક “ગુરુસ્તવન” રચ્યું છે, જેમાં તેણે પોતાના ગુરુ “મુનિચંદ્રસૂરિ”ની સ્તુતિ કરી છે. મુનિચંદ્રસૂરિનું મં. ૧૧૭૮માં દેહાવસાન થયું છે, એટલે એ નિકટનું આ કાવ્ય છે, એમાં સંક્રા નથી. પ્રભાવકચરિતમાં શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે દેવસૂરિનો નિર્દેશ છે.^૧ તેઓ ગુરુના દેહાવસાન પૂર્વે ધોળકા, આણુ, નાગોર વગેરેમાં પિહાર કરતા હતા, ત્યાંથી ફરતા ફરતા અણહિલ્લવાડમાં આવી પહોંચ્યાં કે જ્યાં સાં. ૧૧૭૮ માં ગુરુનું દેહાવસાન થયું. આ સૂરિએ અણહિલ્લવાડમાં આ કાવ્ય આ જ વર્ષમાં લખ્યું હોય એ સંભવિત છે. તત્કાલીન ભાષા ઉપર એમની કૃતિથી થોડો પણ ઠીક પ્રકાશ પડે છે:

વક્રખાણુંતઓ નિજવચણું સિરિમુણિચંદ્રમુણિંદ્ર ।

અહિદિસિ મુણિપરિવારિયઓ નાવહ પુન્નિમચંદ્ર ॥

x

x

x

x

નિમ્બ મેહાગમ તોસિયહિ મૌરહ તણા નિકાય ।

તિમ્બ મુણિસૂત્રિહિ આગમણિ બવિયાણુ સમુદાય ॥૨

આ બંને દોહામાં અર્વાચીનતાને નિકટ ચતાં રૂપો તરત પકડાય તેવાં છે. છેલ્લો દોહો જુઓ:—

૧. જૈ. ૪૨. હે. ૧૯૧૭, પૃ. ૩૨૬-૩૦ (પં. ખેચરદાસ નેશી)

૨. છાયા:— વ્યાહ્યાન્ જિનવચન શ્રીમુનિચંદ્રમુનીન્દ્ર: ।

ચતુર્દિશિ મુનિપરિવારિતઃ દ્વ પૂર્ણિમાચંદ્ર. ॥

યથા મેધાગમે તોષ્યતે મયૂરાણાં નિકાય: ।

તથા મુનિમૂરેઃ આગમને મવ્યામાં સમુદાય: ॥

[શ્રીમુનિચંદ્ર મુનિ જિનવચનનાં વ્યાખ્યાન કરતા હોય ત્યારે જાણે કે મુનિએ પૂર્ણિમાનો અદ્દ ન ફેલાવ્યો હોય ! x x x વરસાદ આવવાને સમયે જેમ મયૂરસમૂહ પ્રસન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે મુનિસૂરિના આવવા સમયે જૈનોનો સમુદાય પ્રસન્ન થાય છે.]

દૂસમ રચણિહિ સૂર જિમ્વ તુહ ઉદ્ધિહિ મુણિનાહ ।
સિરિ મુણિચંદ મુણિદ પરમહુ ફેડહ ફુગાહ ॥૧

૮. આ જ સમયના એક લક્ષમણગણીએ “સુપાસનાહ-ચરિત્ર” નામક, પ્રાકૃત ભાષામાં કાવ્ય સં. ૧૧૯૯માં હુમારપાલના રાજ્ય-કાળમાં મંડલીપુરીમાં રચ્યું છે, તેમાં તેણે વચ્ચે અપભ્રંશમાં પણ કવિતા રચી છે:

જહિ ઉપજજહ જહણુ તં નિશ્ચિયં તા ઉહહ
પાસદિહિં ફુલિનિહિ ઉહહ નવા ઉહહ ।
જમુ ખુણુ કોહ સુ અપ્પહં જહણુ ઉહિહ
હાણિ ફરેહ પરતહ જિણવરિ ધહ કહિહ ॥૨

આત્યાર્ય હેમચંદ્ર

૯. હેમયુગના ઉજ્જવલ ચંદ્ર તરીકે અલગ તરી આવતા આ. હેમચંદ “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પ્રથમ અને દ્વિતીય ભૂમિકાના અંકોડાની કહી તરીકે રહી ભાષારવરૂપને અતિ સ્ફુટ સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ મૂકે છે. એમણે પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંતે “અપભ્રંશ”ની સ્વતંત્રાચી પ્રક્રિયા ન આપી હોત તો “અપભ્રંશ”નું શાસ્ત્રીય રૂપ મેળવવાને કાંકાં મારવાં પડ્યાં હોત. “પ્રાકૃત વ્યાકરણ”માં જેમ “મહારાષ્ટ્રી

૧. ઠાયા:— દુઃખમરજન્યાં સૂર્યે દ્વ ત્વં ઉત્થિતઃ મુનિનાથ ।

શ્રીમુનિચન્દ્રમુનીન્દ્રઃ પરમં નાશયતિ કુગ્રાહમ્ ॥

[હે મુનિનાથ, આશ્રી રાત્રિમાં સૂર્યની જેમ તમે ઊઠ્યાં છો. મુનિ ચંદ્રમુનિ પરમ હુગ્રાહને ફેડે છે.]

૨. ઠાયા:— વત્ર ઉત્પદ્યતે જ્વલનઃ તદ્ નિશ્ચિતં તાવદ્ દહતિ

પાર્થસ્થિતં સ્ફુલ્લિઃ દહતિ નવા દહતિ ।

વસ્ય પુનઃ ક્રોધઃ સઃ આત્માનં જનઃ દહતિ

હાનિ કરોતિ પરત્ર જિનવરેણ દ્વ કથિતમ્ ॥

[જેમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ચાક્રસ તે બાળે છે, બાળુમાં રહેલાને ટાંડાથી બાળે કે ન બાળે, પણ જેને ક્રોધ હોય છે, તે માણસ ખોતાને બાળે છે અને બીજાને હાણુ કરે છે, એમ જિનવરે અહીં કહ્યું છે.]

પ્રાકૃત ” ને માત્ર “ પ્રાકૃત ” તરીકે આ. હેમચંદ્રે જણાવ્યું છે, તે જ રીતે “ ગૌર્જર અપભ્રંશ ” ને પણ સાદા “ અપભ્રંશ ” નામથી જ આપેલો છે. આ વિષયમાં ચર્ચા કરવા પૂર્વે એમના જીવનની થોડી હકીકત જાણવી ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ. હેમચંદ્રનું મૂળ નામ ત્યાંગદેવ, એ જ્ઞાતિએ મોઢ વણિક અને ધંધુકાના વતની. એમનો જન્મ સં. ૧૧૪૫માં. એમનાં માતા પિતાનું નામ ચચ્ચ અને ચાહિની. પિતા માહેશ્વરી હતા, જ્યારે માતા જૈન હતાં. એકવાર પ્રસિદ્ધ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા ધંધુકા આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ વ્યાખ્યાન બાદ એક બાળક તેમની પાસે આવ્યો, અને સંસારની અસારતા વિશે પૂછવા લાગ્યો. આચાર્યે એ છોકરાના વિષયમાં સાથે રહેલા તેના મામા નેમીને પ્રશ્ન કર્યો. નેમીએ ભાણેજ ત્યાંગદેવને વિશે માહિતી આપી, અને છોકરાની હોશિયારી જોઈ દેવચંદ્રસૂરિએ બાળકને સાધુ કરવા માગી લીધો. પિતાની અનિચ્છા છતાં પોતાની ધૃતિથી બાળક ત્યાંગદેવ મામાની અનુમતિથી ઘર છોડી આચાર્ય સાથે ચાલી નીકળ્યો. ત્યાંથી ખંભાતમાં આવી સં. ૧૧૫૦માં આચાર્ય પાસે જૈન દીક્ષા લીધી, જે વખતે ઉદા મહેતા ખંભાતનો સૂરો હતો. અહીં આ બાળકનું નામ “ સોમચંદ્ર ” પાડવામાં આવ્યું. વિદ્યાભ્યાસને અંતે શિષ્યની અતુલિત શક્તિ જોઈ ગુરુએ તેને નાગોરમાં ગણધર બનાવ્યો, આ ક્રિયા ૧૧૬૬માં બની; અને “ સોમચંદ્ર ” હેમચંદ્રસૂરિ થયા. આ. હેમચંદ્રસૂરિ હવે દેશવિદેશ ઉપદેશાર્થ ફરવા લાગ્યા. અનેક પ્રદારના લોકોના સંપર્કમાં આવ્યાથી તેમની પ્રજ્ઞા અત્યંત તેજસ્વિની બની ચૂકી.

આ. હેમચંદ્ર અણહિલવાડમાં ક્યારે આવ્યા, તે આપણે ચોક્કસ જાણી નથી શકતા; પરંતુ સંભવતઃ અખ્યયનકાલમાં જ ઉદા મહેતાને દારણે જ એ અણહિલવાડમાં આવ્યા હશે.^૧ સંસ્કૃત ભાષાનાં અનેક-

૧. ઉદા મહેતાના પુત્ર બાહરે કુમારપાલ સાથે આ. હેમચંદ્રનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેવી વીળત કુમા. પ્રતિ. માં મળે છે જ. (જુઓ કાવ્યાનુશાસન અંગ. પ્ર. પૃ. ૨૬૪-૬૭)

વિદ્ય શાસ્ત્રોના સંપર્કમાં આવવાની સુવિધા અણહિલવાડમાં હોવાનું જાણવામાં છે. કાશ્મીરથી પંડિતો-ગૂજરાતમાં આવતા. ઉત્સાહ નામનો એક મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી કાશ્મીરથી સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવી વસેલો. સિદ્ધરાજ સાથેના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા પછી આ. હેમચંદ્રની સૂચનાથી આ જ ઉત્સાહ પંડિતને કાશ્મીરમાંથી આઠ વ્યાકરણગ્રંથો લાવવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. કાશ્મીરીઓનો વિદ્યામંથન ગૂજરાતીઓ સાથેનો મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશથી પણ સમઝાય છે. આ. હેમચંદ્રે “કાવ્યાનુશાસન”માં મોટે ભાગે મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશનું અનુસરણ કરેલું પ્રાપ્ત થાય છે,^૧ એટલું જ નહિ, આ. હેમચંદ્રે “કાવ્યાનુશાસન”માં કેટલેક રચને આ. અભિનવગુપ્તનો નામોદ્દેશ પણ કર્યો છે.

“પ્રભાવકચરિત”માંના નિર્દેશ પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રની સિદ્ધરાજ સાથે સં. ૧૧૮૧માં મુલાકાત થઈ. એ પછી માળવા ઉપરના સિદ્ધરાજના વિજય બાદ જંને વચ્ચે વધુ અને વધુ નિકટનો મંથન બંધાતો ચાલ્યો. માળવાનો વિજય સં. ૧૧૯૧માં થયેલો.

આ. હેમચંદ્રે સંસ્કૃત ભાષાની પ્રત્યેક શાખામાં ગ્રંથો લખ્યા છે. આમાં સૌથી પ્રથમ એમણે વ્યાકરણ લખ્યું એમ કહેવાય છે. “પ્રભાવકચરિત”માં જણાવ્યા પ્રમાણે એકવાર અવંતીમાંથી લાવેલો ગ્રંથલંકાર જોવાને સિદ્ધરાજ ગયેલો ત્યારે તેની નજર એક “લક્ષણપ્રકાશ”^૨ નામક ગ્રંથ ઉપર પડી. ત્યારે તેણે આ. હેમચંદ્રને પૂછ્યું કે આ શું

૧. એ જાણવા જેવી વાત છે કે મમ્મટના “કાવ્યપ્રકાશ”ની જૂનામાં જૂની દીકા પણ એક ગૂજરાતી જૈન મુનિ માણિકચંદ્રે રચી છે. (કાવ્યાનુશાસન; અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૨૭૩)

૨. ભોજદેવે “શબ્દાનુશાસન” રચ્યું છે, એનું નામ પણ “સરસ્વતી-કંઠાભરણ” છે. ત્રિવેન્દ્રમ્ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળામાં તેના ચાર અધ્યાય છપાયા છે. એના સાત અધ્યાય મળે છે, એમ સંપાદક જણાવે છે. શું આઠમો અધ્યાય. “પ્રાકૃત ભાષાઓ” વિશે લખાયો હશે? (સ. કં. ભ. પ્ર.)

છે ? આચાર્યે જણાવ્યું કે એ “રાજા ભોજદેવકૃત વ્યાકરણ” છે. એ ઉપરાંત આચાર્યે વધુ વાત કહેતાં ભોજદેવના ગ્રંથો ગણાવ્યા. રાજાએ પોતાના ગ્રંથભંડારમાં આવા ગ્રંથો હોવા વિશે તેમ જ પોતાને ત્યાં સારા વિદ્વાન હોવા વિશે પ્રશ્ન કર્યો. સૌ આચાર્ય તરફ જોઈ રહ્યા. આથી સિદ્ધરાજે આ. હેમચંદ્રને જ પ્રથમ સારું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચવા વિનંતી કરી. આ. હેમચંદ્રની સૂચનાથી પં. ઉત્સાહદ્વારા કાશ્મીરથી વ્યાકરણો મગાવવામાં આવ્યાં. અને રાજાનું નામ અમર રાખવા આ. હેમચંદ્રે એ વ્યાકરણનું “સિદ્ધહૈમરાજદાનુશાસન” નામ રાખ્યું.

અહીં એટલું સમઝવું આવશ્યક છે: બધા જ ગ્રંથો આ. હેમચંદ્રે ગ્રં. ૧૧૯૨ પછી લખ્યા નહિ હોય. જંને દ્વયાશ્રય કાવ્યો, સિદ્ધહૈમ-રાજદાનુશાસન અને તેની જંને પ્રકારની વૃત્તિઓ એ આ સમય પછીની કૃતિઓ સલાવે છે. બાકીની કૃતિઓ વહેલી પણ કરી હોય.

સિદ્ધરાજના અવસાન પછી કુમારપાલના સમયમાં તો આ. હેમચંદ્રનું માન અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. કુમારપાલને આચાર્ય તરફ પૂર્ણ ભક્તિભાવ હતો. તેમ કુમારપાલે જૈનધર્મને પણ સિદ્ધરાજના સમયની અપેક્ષાએ ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન પોતાના સમયમાં આપેલું એ નિર્વિવાદ છે. આ. હેમચંદ્રના વિષયમાં કેટલીએ અમત્કારિક વાતો પ્રબંધાદિમાં મળે છે. એ બધીને લક્ષ્યમાં ન લેતાં ચે એક મહાન વિભૂતિ તરીકે આ. હેમચંદ્રનું હિંદના સાહિત્યકીય ઇતિહાસમાં અમેય સ્થાન છેજ.

સં. ૧૨૨૯માં દેહાવસાનપૂર્વે એમણે અનેક ગ્રંથો રચી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશને સમૃદ્ધ કરેલ છે. એમનો ધાર્મિક સમભાવ પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો છે. એમના સાહિત્યકીય ગ્રંથોમાં તે ડગલે પગલે જણાય છે.

ગૂજરાતી ભાષાની દૃષ્ટિએ, ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ. હેમચંદ્ર સં. ગ્રા. દ્વયાશ્રય, જંદોનુશાસન અને પ્રાકૃત વ્યાકરણથી આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન છે. ચૌલુક્યોનો કુમારપાલ સુધીનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ જેમ દ્વયાશ્રયે સાંચવી રાખ્યો છે, તે રીતે હિંદની ધણીખરી

અર્વાચીન બોલીઓની માતા “અપભ્રંશ ભાષા”ના મૂલભૂત સ્વરૂપને ઇંદોતુશાસન અને પ્રાકૃત વ્યાકરણદ્વારા સાંચવી રાખ્યું છે.

આ. હેમચંદ્રનો “અપભ્રંશ” તત્કાલીન બીજા અપભ્રંશોનાં લક્ષણોમાંનાં ગૂંજરાત દેશમાં વ્યાપક લક્ષણોને સાંચવી રાખવા સાથે પોતાના દેશના અપભ્રંશના સ્વરૂપને રજૂ કરે છે. આ. હેમચંદ્રે બાંધેલા અપભ્રંશમાં “શૌરસેની”નાં બેએક લક્ષણો આવતાં હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે, તે વસ્તુ આ પૂર્વે સૂચવવામાં આવી છે. અહીં હવે એ વિષયમાં કાંઈક ચર્ચા કરવામાં આવે તો તે હિપકારક થઈ પડશે, એમ ધારી તે અહીં આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આ. હેમચંદ્રે બતાવેલી શૌરસેની ભાષાની મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃતથી વિલક્ષણતા આટલી છે:

૧. સંસ્કૃત ભાષામાંના અનાદિ ત નો દ અને થ નો વિકલ્પે ઘ. પ્રાકૃતમાં તેવો ત લોપાય છે અને તેવા થનો હ થાય છે. સં. કૃતં= ✓ પ્રા. કિઞ્, શૌ. કિદં; તથા=પ્રા. તહા, શૌ. તઘા-તહા (જુઓ સિ. હૈ. ૪-૨૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૭, ૬૮, ૭૩, ૭૪, ૭૬)

૨. સંસ્કૃતમાંના યંને સ્થાને વિકલ્પે ય્ય. સં. આર્યપુત્ર=પ્રા. અજ્જહત્ત, શૌ. અઘ્યહત્ત-અજ્જહત્ત (જુઓ એબન ૨૬૬).

૩. શૂ ધાતુનો મ વિકલ્પે કાયમ રહે છે. સં. ભવતિ=પ્રા. હોદિ, શૌ. મોદિ, હોદિ, મુવદિ, હુવદિ, ભવદિ, હવદિ. (જુઓ એબન ૨૬૯)

૪. આભંત્રણમાં ઇન્ત શબ્દોમાં વિકલ્પે નનો લા; જેમકે સં. કઙ્ઘ્ઘિન્નું કઙ્ઘ્ઘિઆ-કઙ્ઘ્ઘિ; અન્તના નને સ્થાને વિકલ્પે મકાર; જેમકે સં. રાજન્નું રાયં કે રાય; ભવત્ અને ભગવત્ના પ્રથમા વિલક્ષિતા નનો મકાર; જેમકે સં. ભવાન્-ભગવાન્નું ભવં-ભગવં. (જુઓ એબન ૨૬૩-૬૪-૬૫)

૫. પૂર્વે શબ્દનો વિકલ્પે પુરવ; જેમકે અપુરવં કે અપુર્વં. (જુઓ એબન ૨૭૦)

૬. મુંબંધક જૂતકૃદંતના ત્વા પ્રત્યયને સ્થાને પ્રાકૃતના પ્રત્યયો ઉપરાંત ઇચ^૧ અનેદૂળ પ્રત્યય પણ; જેમકે મં. મૂલ્તા, શૌ. મવિવ, મોદૂળ, હવિય, હોદૂળ, ઉપરાંત મોત્તા વગેરે. (જુઓ એજન, ૨૭૧). વધારામાં ક્ર અને ગમ્ને વિકલ્પે અહુઅ પ્રત્યય; સં. કૃત્વા-ગત્વાનું શૌ. કહુઅ, ગહુઅ, ચાલુ કરિય-કરિદૂળ, ગચ્છિય-ગચ્છિદૂળ પણ (જુઓ ૨૭૨).

૭. લવિષ્યકાળમાં સ્વને સ્થાને ચોક્કસ સ્તિ થાય છે. સં. મવિષ્યતિ= શૌ. મવિસ્તિદિ, ન્યારે પ્રા. હોહ્હ, હોસ્સહ, હોહિહ (જુઓ એજન ૨૭૩).

૮. હવાનીમ્, તસ્માત્, એવ, નનુને સ્થાને વાણિ, તા, વ્યેવ, અને ણં. (જુઓ એજન ૨૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૩)

આટલાં રૂપો શૌરસેનીમાં વિશેષતાનાં સમર્પક છે. અપભ્રંશમાં આ રૂપો જ માત્ર વપરાતાં હોય તો તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવામાં આવે ન હોય. ડો. ગુણેએ એક પ્રશ્ન રજૂ કર્યો છે કે તેના જ સમય લગભગનો નમી સાધુ અપભ્રંશના ભેદ આપે છે અને આ. હેમચંદ્ર એક પણ ભેદ કેમ નથી નોંધતા ?^૨ તેમણે આ વિષયમાં વિચાર કરી પછી એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે આ. હેમચંદ્ર પોતાનાં સૂત્રોમાં ઓછામાં ઓછા બે અપભ્રંશભેદ નોંધે છે; જેવાકે:

૧. સિ. હૈ. ૮-૪-૩૨૬માં તણ અને સુકિડ સાથેસાથ તુણ અને સુકુદુ; ૩૪૧ અને ૩૯૪મા સૂત્રનાં ઉદાહરણોમાં ગૃહંતિ અને ગૃહેષ્વિણુ, ન્યાં ૩૯૪મા સૂત્રમાં જ શાસન ગૃહ વિશે નોંધ્યું છે, અને ૩૭૦માં કંદન્તહો.

૨. સ્વરસંયુક્ત અનાદિ ક-ઘ-ત-થ-વ-ફના પ્રાકૃતપ્રક્રિયાની વિરુદ્ધ ગ-ઘ-ઢ-ઘ-ઘ-મ થવાની પ્રક્રિયા; જેવાં કે વિચ્છોદ્ધાર (સં. વિક્ષોમકર:), સુઘ (સં. સુઘ), કથિદુ (સં. કથિતમ્), સવણુ (સં. શપય:), અને સમલડ (સં. સકલમ્). આની સાથે સ્વરખાવો: શૌરસેનીના સ્. ૨૬૭માંનાં નાધો (સં. નાથ:) અને કવં (સં. કથમ્).

૧. પ્રાકૃતમા જ પ્રત્યય છે. (સિ. હૈ. ૮-૨-૧૪૬). જ પૂર્વે ૬ લાગે છે: મમિઅ, રમિઅ. તે જ રૂપ યદ્યતિથી આવે છે. એમ કહ્યું પ્રાકૃતની જ માલેકીનો છે.

૨. લવિસ્સત્તકહા: અં. પ્રસ્તા., પૃ. ૬૪

૩. અનાદિ સંકારને રચાને સાતુનાસિક વૈ; કવૈલ (સં. કમલમ્), સવૈર (સં. અમરઃ). (જુઓ એજન ૩૯૭).

૪. સંયુક્તાક્ષરમાંના ખીજા રકારને રાખી મૂકવામાં આવે છે (આ વૈકલ્પિક છે); પ્રિયેજ (સં. તત્સમ જ રૂપ છે), (જુઓ એજન ૩૯૮); પ્રસ્તદિ (સં. પડ્યતિ), (જુઓ એજન ૩૯૩); ધ્રુવ (સં. ધ્રુવમ્), (જુઓ ૪૧૮); દ્રેહિ (સં. દ્રષ્ટિઃ), (જુઓ ૪૨૩); ધ્રુ, ઝં (સં. યદ્-તદ્), (જુઓ ૩૬૦); દ્રમ્સુ-દ્રવક્તુ (સં. દ્રમ્સ અને ખીજે દેશ્ય શબ્દ), (જુઓ ૪૨૨); પ્રયાવદી (સં. પ્રજાપતિઃ), (જુઓ ૪૦૪) વગેરે (અનેક શબ્દો રકારવાળા મળે છે).

૫. વર્તમાનકાળ ૧લા પુરુષ એકવચન અને અહુવચનનાં હં અને ઠુંવાળાં વૈકલ્પિક રૂપો; કઢૂહં, કઢૂમિ (સં. કર્ષામિ) તેમજ લહહું અને લહિસુ (સં. લભામહે), (જુઓ ૩૮૫-૬).

૬. વર્તમાન ત્રીજાપુરુષ એકવચનમાં દિવાળાં અને હિંવાળાં રૂપો વિદ્યપ્તે, પ્રસ્તદિ (શૌરસેનીરૂપ. સં. પડ્યતિ-[સાથે પ્રસ્તદિ પણ]), (જુઓ ૩૯૩); ધરહિં, કરહિં (સં. ધરન્તિ, કરન્તિ, [સાથેસાથ ધરન્તિ, કરન્તિ પણ]) (જુઓ ૩૮૨).

૭. આનાર્થ ખીજાપુરુષ એકવચનમાં ઇ, ઉ અને ઇવાળાં રૂપો. સુમરિ (સં. સ્મર), કરુ (સં. કૃઠ), કરે (સં. કૃઠ), (ત્રણે માટે જુઓ ૩૮૭મું સૂત્ર). (આ ઉપરાંત હિ તો ખરે જ; સુમરહિ (સં. સ્મર) વગેરે.)

૮. ભવિષ્યકાળમાં હને બદલે સનેા પણ નિવેશ (શૌરસેનીના લક્ષણુ જેવું); હોમદિ (સં. મવિષ્યતિ). (જુઓ ૩૮૮) હોહિદિ (પણ ખરું).

૯. કર્મણિપ્રયોગનાં વર્તમાનકાળમાં વૈકલ્પિક રૂપો, કીમુ (અને કિલ્લહં પણ), (જુઓ ૩૮૯).

૧૦. જામહિં, તામહિં, વગેરે રૂપો (જુઓ ૪૦૬).

આમ વૈકલ્પિક રૂપો મળતાં હોવાથી ડૉ. મુણે અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે:—

“ Thus side by side with Maharastra (?) Apabhramsa, he may be said to be treating partially of Saurasena Apabhramsa.”^૧

ઉપર શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે, તેની સાથે સરખાવતાં આ પાછળ આપેલાં વૈકલ્પિક રૂપોમાં ખુદ ડો. ગુણે ઉપર બતાવે છે તેમ—

૧. ત-થનો વૈકલ્પિક દ-ધ, જેમાં શૌરસેનીમાં પણ યનો તો ફરી વિકલ્પે જ ધ થાય છે,

૨. લવિષ્યકાળમાં સ અવશિષ્ટ રહ્યો છે તે,

૩. (સંબંધક ભૂતકૃદંતમાં પ્રાકૃતોત્થ દ્ય પ્રત્યય.)^૨

એ સિવાય જ સં. નજુ જેવાં કાઠ કાઠ રૂપો. (આ જ માગધીમાં પણ પ્રયોજાય છે, એટલે શૌરસેનીની માલીકીનું જ નથી.)

હવે જે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આમાંથી એ સ્પષ્ટ થશે કે શૌરસેનીની સ્વતંત્ર ભાસતી એવી માત્ર ત્રણ પ્રક્રિયા,^૩ અને તેમાંની ત્રણ દવાલી એક માત્ર વિકલ્પે જ અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે. બીજી બે: સંબંધક ભૂતકૃદંતનો દ્ય અપભ્રંશમાં વિકલ્પે દ્વરૂપે આવ્યો છે; આ પ્રત્યય દ્વ પછી હ થઇ છેક આજે પણ ગૂજરાતીમાં સચવાયો છે; અને લવિષ્યકાળનો સ પ્રત્યય છે,^૪ જે પણ આજે તાલવ્યતા પામી આપણે ત્યાં ઊતરી આવ્યો છે. પ્રાકૃતને મળતી આ બે પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવી છે; જ્યારે બાકીની અનેકાનેક

૧. એનન પૃ. ૬૪

૨. આ વિષયમાં ડો. ગુણેએ મૌન સેવ્યું છે. તે મારા તરફથી અત્રે ઉમેરવામાં આવે છે. માર્કેડેએ પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં “આલીરી”ના લક્ષણમાં ત્વા પ્રત્યયને સ્થાને દ્વ નોંધ્યો છે. (જુઓ. ૧૫-૧૦)

૩. શૌરસેનીની બધી જ વિશેષતા માગધીમાં વૈકલ્પિક હોવાનું આ. હેમચંદ્રે કહ્યું છે (જુઓ. સિ. હે. ૮-૪-૩૬૨).

૪. પરામાત્મપ્રકાશમાં હોસદ્વ ૩૫ વપરાયેલું છે. (જુઓ ૨-૧૩૦, ૧૯૮ વગેરે) એટલે એને પણ શૌરસેનીની જ વિશિષ્ટતા માનવા કારણ ન રહેવું જોઈએ. ભવિષ્યસત્તકકામાં કેટલેયે સ્થળે આ ૩૫ પ્રયોજાયેલ છે (જુઓ. અ. પ્ર. ૫. ૨૫).

પ્રક્રિયા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની જ છે. ઉપર મહારાષ્ટ્રીમાં નથી, એવી ઠો. ગુણેએ જતાવેલી ૧૦ પ્રક્રિયામાં શુદ્ધ દૌરસેનીની એ ૧લી અને ૮ મીને આદ કરતાં બાકીની આદ પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં વૈકલ્પિક સ્વરૂપે દેખા દે છે. એ આડે પ્રક્રિયાઓમાંની નીચેની પાંચ જેને આપણે શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનાં કહી શકીએ તેવાં પરમાત્મ-પ્રકાશ, યોગસાર, ભવિસ્સતકહા, પાહુડહોહા, આવયધમ્મહોહા, કરકંકુચરિઉ વગેરે કાવ્યોમાં આસ દેખા નથી દેતી:

૧. ઋકારને સાચવી રાખતાં રૂપો;

૨. ક-ચ-ત-ચ-પ-ફ ને સ્થાને ગ-ઘ-દ-વ-ચ-મ થયા હોય તેવાં રૂપો;

૩. સમુક્તાક્ષરના બીજા વર્ણુ તરીકે રકારનું રહેવાપણું તેમ જ ન હોય ત્યાં પણ રકારનું ઉમેરાવું;

૪. વર્તમાન ૧લા પુરુષમાં કુ-કુંતો પ્રયોગ;

૫. દર્ભણિનાં કૌણ વગેરે જાતનાં રૂપો.^૧

ત નો દ થવાનાં ક્રિયાપદનાં રૂપોને અહીં જુદી ગણતરીમાં નથી લીધાં; સગળ કે ૧માં જ તેનો સમાવેશ છે.

આ રૂપો આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં ક્યાંથી આવ્યાં? આ પ્રશ્નનો જવાબ જ આપણને આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ કયો હોય શકે, તેનો ખ્યાલ આપે તેમ છે.

મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત તો લાપા-વિલાપાઓમાં સર્વત્ર ઓતપ્રોત પડ્યું છે. દૌરસેની ઉપરનાં કારણે અમર ઉપજવી નથી શકતી; એટલે જ એ કોઈ સ્થાનિક ફેરફારો જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં કામ કરતા હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી.

૧. આમાં અપભ્રંશના ચદ્-તદ્ને સ્થાને કું-વ્ર વગેરે અને તુજ ને સ્થાને તુજ વગેરેમાં વૈકલ્પિક રૂપો પણ ઉમેરી શકાય. આ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશની વિશેષતા છે. તુજ્જનું વૈકલ્પિક એક રૂપ તુજ્ઞ ભવિસ્સતકહામાં મળે પણ છે. (જુઓ એજન, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૨)

[નોંધ:—આ આખા ઝઘડાના મૂળમાં માર્કેડેયનું વિધાન પણ નડતરરૂપ જણાય છે. એણે “નાગર અપભ્રંશ”ની વ્યાખ્યા આપતાં નીચેનું વિધાન કર્યું છે:

“નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશૌરસેન્યોઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

કેચિન્મહારાષ્ટ્ર્યાં કેચિચ્છૌરસેન્યામુક્તા વિધયો યથાદર્શનં ગ્રાહ્યા ક્વચિથ્ ૧”

નાગર અપભ્રંશ મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીમાં રહેલો છે (એટલે કે) કેટલાક ફેરફાર મહારાષ્ટ્રીમાંના અને કેટલાક શૌરસેનીના શાસ્ત્ર મુજબ સ્વીકારવા. ૨ (જુઓ ૧૭-૨)”

આ પછી માર્કેડેયે પ્રાયઃ આ હેમચંદ્રને અનુસરીને જ અન્યાન્ય વિકારો નોંધ્યા છે, જેમાં ક્ર, અને રનો પ્રક્ષેપ એ બંને પણ આપવામાં આવેલ છે.

માર્કેડેયે ટાકો નામક વિભાષા આપી છે. એને માટે જે વિધાનો કર્યા છે: તુઙ્ગ (સં. ત્વમ્=તું), અમ્મિ (સં. અહમ્-હું ને સ્થાને વિકલ્પે), જિષ્-તિષ્ (સં. યથા-તથાને સ્થાને વિકલ્પે), એ ત્રણ સિવાયનાં બીજાં પદાંતે વિકલ્પે ઉદ્ધાર, ત્રીજી વિભક્તિ એકવચનમાં એ પ્રત્યય, પાંચમી બહુવચનમાં વિકલ્પે હં-હુ પ્રત્યય, છઠ્ઠીમાં પણ વિકલ્પે હં-હુ પ્રત્યય અને સમને સ્થાને સાતુનાસિક મહુનો વૈકલ્પિક પ્રયોગ. આ કોઈ અપભ્રંશથી જુદી વસ્તુ નથી. એ વસ્તુ માર્કેડેયના ખ્યાલ બહાર પણ નથી. એટલે જ તેણે કહ્યું છે કે:

“હરિચન્દ્રસ્તિવમાં ભાષામપભ્રંશ હતીચ્છતિ ।

હરિચન્દ્ર નામનો વૈયાકરણ આને અપભ્રંશ જ ગણે છે.”

આ નામ હરિચન્દ્ર છે કે હેમચંદ્ર છે, તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે આ હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાંથી ઉપરના વિધાનવાળી “ટાકી”

૧. જુઓ પ્રા. સ. ૧૬મો પાદ.

૨. સરખાવો સિ. હે. ૮-૪-૩૨૯ ની વૃત્તિમાંનું આ હેમચંદ્રનું વિધાન.

વિલાપાને જૂદી ન પાડી હોવાથી માર્કેડેય “હેમચંદ્ર” નામ આપતો હોય, જેનો પાઠ બ્રહ્મ થતાં ક્રામ્યે “હરિશ્ચંદ્ર” કરી નાખ્યું હોય.]

ઉપર આપણે જોયું કે શૌરસેનીનો અર્થ જ અંશ અને સંભવતઃ પ્રાંતીયતા ખાતર આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં પ્રવિષ્ટ છે; એટલાથી આ. હેમચંદ્રનો સમગ્ર અપભ્રંશ “શૌરસેન અપભ્રંશ” ન હોઈ શકે, આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને માર્કેડેયની પરિભાષા પ્રમાણે “નાગર” એકવાર કહિયે તોપણ તેથી ક્રામ્ય અર્થ નથી સરતો. સાથે ડો. ગુણે જેવા વિદ્વાનો આ. હેમચંદ્રમાં ક્રામ્ય પ્રાંતીયતાના અંશ જુએ જ છે;^૧ એટલે એવી પ્રાંતીયતા બ્રહ્મ હોય તો તે વિશેષતઃ આ. હેમચંદ્રના પ્રદેશની જ હોઈ શકે, જે “ગૌર્જર” સિવાય ન જ હોઈ શકે. માર્કેડેયે “ગૌર્જરી”નું લક્ષણ આપતાં “સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી-સંસ્કૃત શબ્દોથી સમૃદ્ધ ગૌર્જરી” એવું વિધાન કર્યું છે.^૨ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતાદ્યતા નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી; ખુદ તેમણે જ શૌરસેનીવત્ કહી, જેણે સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ । કહ્યું છે. એકલા અપભ્રંશમાં જ નહિ, પણ બધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંસ્કૃતાદ્યતા તેમને બ્રહ્મ છે. પ્રાકૃત દ્વાશ્વય કાવ્ય જેવાથી આપણે આવો અભિપ્રાય વિના સંકાય બાંધી શકીએ છીએ.

“ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને પકડવાની સરળતા થાય, એ ખાતર અહીં નામ, ક્રિયાપદ, કૃદંતો વગેરેનાં રૂપાખ્યાનો આ. હેમચંદ્રના મતે મુજબ પ્રાપ્ત થતાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, જે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડશે:

નામ:

અઘરાન્ત નરન્તિ: સામલ (સં. ર્યામલ)

વિલક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧લી-૨છ	સામલ, સામલા સામલુ, ^૩ સામલો	સામલ, સામલા

૧. જુઓ. ભ. દ. ક. અં. પ્રસ્તા. ૪.

૨. પ્રા. સ. ૧૮-૧૨

૩. સ્વાર્થે ક આવતાં અપભ્રંશના પ્રત્યય જુદાં રહે તેવા, વિલક્તિઓ પરત્વે “સામલક,” “સામલક” વગેરે રૂપો થાય.

૩૭	સામલે, સામલે, સામલેલુ-લિલુ	સામલહિ, સામલેહિ
૪થી-૬ઠી	સામલ, સામલસુ-સુ, સામલહો	સામલ, સામલહું
૫મી	સામલહે, સામલહુ	સામલહું
૭મી	સામલે, સામલિ	સામલહિ
સંખ્યાધન	સામલ, સામલા, સામલુ, સામલો	સામલ, સામલો, સામલહો

અકારાંત નાન્યતર નતિ: કવ્વલ (સં. કમલ)

૧લી-૫ી	કવ્વલ, કવ્વલા, કવ્વલુ	કવ્વલઇ, કવ્વલાઇ
	બાકીનાં ઉપર પ્રમાણે	
	ઇકારાંત નરનતિ: ગિરિ (સં.)	

૧લી-૨જી	ગિરી, ગિરી	ગિરિ, ગિરી
૩જી	ગિરિએ, ગિરિલુ, ગિરિ	ગિરિહિ
૪થી-૬ઠી	ગિરિ	ગિરિ, ગિરિહિ, ગિરિહું
૫મી	ગિરિહે	ગિરિહું
૭મી	ગિરિહિ	ગિરિહિ
સંખ્યા	ગિરિ, ગિરી,	ગિરિ, ગિરી, ગિરિહો

ઉકારાંત નરનતિ: ઉપર પ્રમાણે જ.

ઇકારાંત નાન્યતરનતિ : વારિ (સં.)

૧લી-૨જી	વારિ, વારી	વારિ, વારી, વારિઇ, વારીઇ
	બાકીનાં ઉપર પ્રમાણે.	

ઉકારાંત નાન્યતર નતિનાં પણ ઉપર પ્રમાણે.

આકારાંત નારીનતિ : સાલા (સં. શાલા)

૧ લી-૨જી	સાલ, સાલા	સાલાહ, સાલાઓ
૩ જી	સાલએ	સાલાહિ

૧. સામાન્ય રીતે હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હ્રસ્વ યતા હોવાથી “સામલાહ” જેવાં પણ રૂપો બધી વિભક્તિઓમાં સંભવી શકે છે.

૨. સ્વાર્થે ક આવતાં “કવ્વલુ”, “કવ્વલઇ”, વગેરે રૂપો પણ.

૩. દીર્ઘતા પણ ઇષ્ટ; એટલે કે “ગિરીહિ” વગેરે પણ થઈ શકે.

૪ થી-૫ મી-૬ ફી સાલહે	સાલહુ
૭ મી સાલહિ	સાલહિં
સંબોધન સાલ, સાલા	સાલ, સાલા, સાલહે, સાલાહે

ઇ-ઈ-ઉ-ઊકારાંત નારીનતિનાં નામો ઉપર મુજબ.

સર્વનામ:

વિ०	યુષ્મદ્	અસ્મદ્
	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	તુહું	તુમ્હે, તુમ્હઇ હઉં
૨ છ	પઇ, તઇ	" " મઇ
૩ છ	" "	તુમ્હેહિં " અમ્હેહિં
૪ થી-૫ મી-૬ ફી તહિ, તુજ, તુઝે તુમ્હહ ૧	મહુ, મજઝુ ૧	અમ્હ ૧
૭ મી	પઇ, તઇ	તુમ્હાસુ મઇ અમ્હાસુ

અકારાંત સર્વનામોને પાંચમી વિભક્તિ એકવચનમાં સંવહાં, જહાં, તહાં, કહાં વગેરે રૂપો થાય; બેમાં કહાં ને સ્થાને કિહે પણ રૂપ થાય.

સાતમી વિભક્તિમાં એકવચનમાં સંવહિ, જહિં, તહિં, કહિં વગેરે.

પાંચમી-છઠ્ઠી વિભક્તિમાં ચહ, તહ ને કિમ ને જસુ, તાસુ, કાસુ, રૂપ પણ ચાહુ રૂપ ઉપરાંત થાય. પણ નારીનતિમાં ત્યાં જહે, તહે, કહે એવાં રૂપો પણ ચાહુ રૂપ ઉપરાંત થાય.

ચહ-જહ ને ૧ લી-૨ છ વિભક્તિમાં વિકલ્પે ફું-વં રૂપ થાય. બાકી જુ-જ, સુ-સો થાય.

એતદ્ ની એહ પ્રકૃતિ, ઇંદમ ની આય પ્રકૃતિ થાય છે; જ્યારે સર્વની સાહ, કિમનું કાર્ધ-કવણ ૧ લી વિભક્તિમાં થાય છે.

ક્રિયાપદ:

વર્તમાનકાળ-હર્તરિ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧ લો	કરહિ	કરહું

૧. "તહાર, તમ્હાર, મહાર, અમ્હાર" રૂપો પણ પ્રચલિત છે.

૨. વૈકલ્પિક પ્રાકૃત ભાષાનાં રૂપો સાથે સાથે બધામાં થાય. ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં સૌરસેની જેવું "કરદિ" રૂપ પણ થઈ શકે.

૨ ને	કરહિ	કરેહું
૩ ને	(કરહ, કરેહ)	કરહિ

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ

૧ લા	કરિગતહિ, કિગતહિ	કરિગતહું, કિગતહું
૨ ને	કરિગતહિ, કિગતહિ	કરિગતહું, કિગતહું
૩ ને	કરિગતહ, કિગતહ (કરિગમહ-કરિયમહ) કરીગમહ-કરીયમહ)	કરિગતહિ, કિગતહિ

આદ્યાર્થ-કર્તારિ

૨ ને	કરિ, કરે, કરે, (કરહિ)	કરેહું
૩ ને	(કરહ)	...

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

૧ લા	કરિસહ, કરિહહ	કરિસહું, કરિહહું
૨ ને	કરિસહિ, કરિહહિ	કરિસહું-કરિહહું
૩ ને	કરિસહ-કરિહહ	કરિસહિ-કરિહહિ

કૃદંત:

વર્તમાન કૃદંત-પ્રત્યય: અન્ત, કરંત, પદસંત વગેરે. રૂપાખ્યાન અકારંત નામ નેવાં. નારીનાતિમાં ઈ લાગ્યે.

ભૂત કૃદંત-પ્રત્યય: અ-ય, કિય, ગય, દિણ્ણુ ('દા'નું અનિયમિત); રૂપાખ્યાન અકારંત નામ નેવાં.

વિધ્યર્થ કૃદંત-પ્રત્યય: ઇએન્વહિ, એન્વહિ, એવા, કરિએન્વહિ, કરેન્વહિ, કરેવા.

હિત્વર્થ કૃદંત-પ્રત્યય: એવ, આણ, આણહું; આણહિ, એપિ, એપિપણ, એવિ, એવિણ, કરેવ, કરણ, કરણહું, કરણહિ, કરેપિ, કરેપિણ, કરેવિ, કરેવિણ.

સંબંધક ભૂત કૃદંત-પ્રત્યય: ઇ, ઇહિ, ઇવિ, અવિ, એપિ, એપિપણ, એવિ, એવિણ, કરિ, કરિહિ, કરિવિ, કરવિ, કરેપિ, કરેપિણ, કરેવિ, કરેવિણ.

કર્તૃવાચક કૃદંત-પ્રત્યય: આણુઅ, માણુહિ (આનાનાર).

હેમચુગથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની દ્વિતીય ભૂમિકાનો આરંભ થાય છે. આ હેમચંદ્રના સમયમાં અપભ્રંશ એના જુદા જુદા પ્રાંતીય સૂક્ષ્મભેદો સાથે આખા હિંદુસ્તાનમાં સામાન્યવ્યવહારની ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલો હતો. આ જ યુગથી પ્રાંતીય ભેદો વધુ ડહ થવા લાગ્યા હતા. તેવું જ એક સ્વરૂપ આ હેમચંદ્રે આપણને સોંપ્યું છે. આ હેમચંદ્રે તેમના સમયના મારવાડ, માળવા સહિતના ગૂજરાતમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલા વિશિષ્ટ અપભ્રંશનું લક્ષણ જળવાઈ રહે તે માટે પ્રાકૃત દ્વાચાત્રય કાવ્યમાં ઉદાહરણો પણ રચી દાખલ કર્યા છે. દેશમાંના લોકસાહિત્યની વાનગી સંમૃદ્ધ સ્વરૂપમાં તેમના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત પદોમાં આપણને મળી છે. એ ઉદાહરણોની ભાષા સાથે જ ભાષાસ્વરૂપ વધુ સુકોમળ બનતું જતું, જેમ આ બાજુ આવતા જઈએ છિયે, તેમ આપણે મેળવતા થઈએ છિયે.

આ હેમચંદ્રે એમની અપભ્રંશ કવિતા દ્વારા આપણને એમની કવિત્વશક્તિનો પણ પરિચય આપ્યો છે. તેમના સમયમાં જૈનાચાર્યો કોઈ પણ એક ધાર્મિક વિષય કે ધર્મપુરુષને લઈ લોકભોગ્ય કાવ્યો લોકભાષામાં રચતા હતા, રચે જતા હતા, પૂર્વે પણ એ જ પ્રકારે રચના થઈ હતી; પણ આ હેમચંદ્રે દ્વાચાત્રયમાં નવી પ્રણાલી દાખલ કરી: તેમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ અપનાવ્યું અને આપણી સમક્ષ એક સદ્ગર અને સારા ઐતિહાસિક કાવ્યને રજૂ કર્યું; અને સાથે સાથે એ એવું કાવ્ય રજૂ કર્યું કે જેમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમો સંપૂર્ણ સચવાઈ રહ્યા હોય. જેમાં અપભ્રંશ વિભાગ આવે છે, એ આખો આદમો સર્ગ શ્રુતદેવી કુમારપાળની પ્રાર્થનાથી ખુશ થઈ તેને જ્ઞાનોપદેશ કરે છે, તે હકીકતને સાંચવે છે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં બોલતાં દેવી શરૂઆત કરે છે કે:—

હિમ્લયબાહુ અસારહ સન્નુ વિ

સ ભમિ કુન્તિતિચગ-પટ્ટે મુહિઆ ।

પરિહરિ તૃણ નિર્મલ સંયુ વિ ભવમુદ્ધ
પુત્રા દુહ મધ એક કહિઆ ॥
જડ્ગદે જમ્બુદ્વિદે ભીતરુ મેલસધ
સરસધ-મગ્ગિ હંસુ જધ ઝિલ્લધ ।
તથ સો કેતુ વિ રમધ પહુતલ
નિત્ય હાધ સો મોક્ષુ નિરુતલ ॥૧

નિષ્કપટ અને સમયાચારનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે:

જધ દ્વિમગિરિદિ ચરેવિણુ નિવડધ
ગાહ પચાય-તરુદિ વિ ઇક્કમણુ ।
નિક્કમઅવે વિણુ સમયાચારેણ
વિણુ મણુ-સુધ્ધિએ લહધ ન સિવુ જાણુ ॥૨

વિપયની નિંદા કરતાં જણાવે છે કે:

વિણુસધ માણુસુ વિસયાસત્તિ
હજ્જધ તરુ-ગણુ નિર્મલ દાવગિણુ ।

૧. સરળતા ખાતર સીધો ગૂજરાતી પદ્યાનુવાદ જાણાતમક જ આપું છું:-

બલી બાંહે અસાર સર્વે પણુ
મ ભમ કૃતીર્થપૃષ્ઠે મુધા ।
પરહર તૃણ જેમ સર્વ વિભવસુખ
પુત્ર, તને મેં એ કહ્યું ॥૧૪॥
જંગાની જમનાની ભીતર મેલે છે
સરસ્વતી-મધ્યે હંસુ જે ઝીલે છે ।
તો તે ક્યાં પણુ રમે પહોંત્યા
જ્યાં હામે તે મોક્ષ નક્કી ॥૧૫॥

૨. જે દ્વિમગિરિએ ચઢી પડે છે
અથ પ્રયાગતરુએ પણુ એકમના ।

વિષુ નિર્ઘે વિસય પમિલિલ કુરે

અચ્છદુ ચિત્તે લેચ—વિલગોણ ॥૨

કવિ દેવીના મુખમાં આગળ કહેવડાવે છે કે:

તં જોલિલચ્છ ૯૫ સચ્ચ પર ઇચ્છુ ધમ્મકખરુ જાણિ ।

ઓહો પરમત્યા એહુ સિતુ એહુ મુહરયણહું ખાણિ ॥૨

તત્કાલીન અપભ્રંશમાં લાપાની દષ્ટિએ કેટલું સારલ્ય આવી ગયું છે, તે નીચેના દોહાથી સમજાશે:

ચંચલ સંપદ કુલ મરણુ સન્નુ વિ એમ ભણેલ ।

મિલિવિ સમાણુ મહામુણિહિ પર સન્નુ ન કરેલ ॥૩

છેલ્લે દેવી જાય છે, તે વિશે કહેતાં કવિ લખે છે:

હમ સંવભાસ-વિનિમય-પરિહિ

પરમ તત્તુ સન્નુ વિ કહિવિ ।

નિચ-કંઠ-માલ કવિ નૃપ-હરસિ

ગણ્ય દેવિ મહંગલુ ભણિવિ ॥૪

૧. ષણ્ણે માણસ વિપયાસક્તિએ

દાઝે તરુ-ગણુ જેમ દાવાગ્નિએ ।

વિપ જેમ વિપય મેલી દૂર

રહે ચિત્ત યોગ—લગાડવે ॥૨૧॥

૨. તે જોલિયે જે સત્ય પર, આધર્મશર જાણુ ।

એહ પરમાર્થ, એહ શિવ, એહ મુખરત્નની ખાણુ ॥૨૮॥

૩. ચંચલ સંપદ કુલ મરણુ, સર્વ ય એમ ભણે ।

મેળવી સંબધ મહામુનિઓથી પણ સંચમ ન કરે ॥૬૨॥

૪. હ સર્વ લાપા-વિનિમય-ગીતેએ

પરમ તત્ત્વ સર્વ ય કહી ।

નિલ કંઠમાલ મૂઢી નૃપ-હરે

મઈ દેવી મમલ ભણી ॥

આ. હેમચંદ્રે વ્યાકરણનાં અસલ ઉદાહરણો સાંચવી આ કાવ્ય-
-સખ્યું છે; એમ છતાં પ્રસાદ શુણ્ બરોબર ઝાળવી રાખ્યો છે; એક
પણ પછતો અર્થ કરવામાં તકલીફ નામે નથી નહતી.

પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંના અપભ્રંશ વિભાગમાં પ્રચલિત લોકસાહિત્ય-
માંથી તેમ એ એ પૂર્વના ગ્રંથોમાંથી મેળવી બધાં અવતરણો
આપ્યાં છે. તે સમયે લોકસાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હતું તેના એનાથી
ખ્યાલ આવે છે. ઉપર બોજનાં અવતરણો આપ્યાં, તેજ પ્રકારનાં,
જ્ઞાનપર સિવાયનાં મોટા ભાગનાં અપભ્રંશ વિભાગનાં પદો શૃંગારિક
છે. એમાંનાં કેટલાંક ઉચ્ચપ્રકારના કાવ્યના નમૂના રજૂ કરે તેવાં છે:

રક્ષમણ સા વિસ-હારિણી એ કર ચુમ્મિવિ જીઉં ।
પરિમિમ્મિઅ-મુંજલ જલ જોહિં અહોહિહ પીઉં ॥
ખાહ વિછોહવિ જાહિ પુહું હઉં તેવુંદ કા દોસુ ।
હિઅય-દ્વિહ જઇ નીસરહિ જાણુઉં મુંજ સ રોસુ ॥૧

બોજના દાકા મુંજના વિષયનું કેટલુંક લોકસાહિત્ય પણ તે
જમાનામાં વ્યાપક હતું. મુંજ પણ સારો કવિ હતો. તેનાં સંસ્કૃત
પદો દશરૂપના ટીકાકાર ધનિકે ટીકામાં નોંધ્યાં છે. મુંજના ચરિત્રને

૧. મુંજરાતી હાથા:—

રાખે તે પણિયારહી તે કર ચૂંબી જીવ ।

પ્રતિમિમ્મયું-મુંજલ જલ અણ-ખોળયું જો પીધ ॥૪૩૬॥

[મુંજ નામનું ઘાસ, તેમ જ મુંજ નામક રાજ બંને નિર્દિષ્ટ છે. જેમાં
મુંજે પ્રતિમિમ્મ પાડયું છે, તે જલને હાથ લગાડી પનિયારી પોતાનો જીવ
રાખે છે, વિરહમાં પણ. વિષ=પાણી.]

ખાંલ વછોડી જા પું. ચાચ તેવે કથો દોપ ચ ।

હેથે રહો જો નીસરે, જાણું મુંજ । તે રોપ ॥૪૩૭॥

[ત્રિયા મુંજને કહે છે કે મારો હાથ તરછોડી પુંજ. તેનાથી શું થવાનું ?
-તારો રોપ તારે જ સાચો માનું કે મારા હૃદયમાં પું રહો છે, ત્યાંથી પું
-નીકળી આવ્યો જા].

ખતાવતો અપભ્રંશ રાસ પણ એક મળે છે. ઉપરાંત “પ્રબંધચિંતામણિ”માં મુંજવરિત્રવિપયક એક મુંદર પ્રબંધ પણ છે. આ. હેમચંદ્રે ઉપરના બે દોહા મુંજવરિત્રવિપયક લોકસાહિત્યમાંથી મેળવી મૂક્યા જણાય છે.^૧

શૃંગારિક દોહાઓ ઉપરાંત વીરરસોચિત દોહાઓ પણ આ. હેમચંદ્રે આપ્યા છે; જેવા કે:

સંગરસએહિં હુ વણિયઅઈ દેહુ અમહારા કન્ટુ ।
અઈમતહં ચત્તકુસહં ગય કુંલઈ દારન્ટુ ॥
જહિં કપિજગજઈ સરિય સરુ, છિજગઈ અગિય ખગા ।
તહિં તેહઈ ભર-ચર-નિવહિ કન્ટુ પયાસઈ મગ્ગુ ॥૨

આ. હેમચંદ્રે બોધપ્રધાન દોહાઓ પણ આપ્યા છે:

સાયરુ ઉપરિ તણુ ધરઈ, તણિ ધલસઈ રથણઈ ।
સામિ સુભિચ્ચુવિ પરિહરઈ, સન્માણેઈ ખસાઈ ॥
દુરુણાણે પડિહ ખલુ, આપણુ જણુ મારેઈ ।
નિહ ગિરિસિંગહું પડિઅ સિદ્ધ અન્તુ વિ ચૂરુ કરેઈ ॥
અમહે થોવા રિક ખાહુઅ કાયર એચ્ચ લણ્ણનિ ।
મુદ્ધિ નિહાસહિ ગયણ-ચણ કઈ જણુ જોણુ કરનિ ॥
જે કહેવિણુ રથણનિહિ અપઈ તહિ ધલસનિ ।
તહં સંખઈ વિદ્વાણુ પરુ કુલિંગગન્ત લમનિ ॥૩

૧. મુંજ અને તેની રાણી મૃણાલવતીના વિષયમાં “મુંજ પ્રબંધ”નું કેટલુંક લોકસાહિત્ય મળે છે. (જુઓ પ્ર. ચિ.).

૨. સંગર સોએ જે વર્ણવાય, દેખ અમારો કાંત ।
અભિમત વિણુ-અંકુશ ગજનાં કુંલચયળ દારંત ॥૩૪૩॥
જ્યાં કપાય નારથી નાર, છેદાય ખાડે ખાંડું ।
ત્યાં તેવે ભડ-સમૂહમાં કાંત પ્રકાશે માર્ગ ॥૩૪૭॥

૩. ગૂંજનાતી ઠાયા:—

સાગર ઉપર તણુ ધરે, તળે ધાલે રત્નોને ।
સ્વામી સુભૃત્યુને ય ખરહરે, સન્માને ખલોને ॥૩૪૪॥
દૂર કેકડે પરચો ખસ આપણા જણુને મારે ।
જેમ ગિરિશૃંગોથી પડી શિલા અન્યને ય ચૂરો કરે ॥૩૪૭॥

આ. હેમચંદ્રે છંદોનુશાસનના પદ્મા-૬૬-૭મા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાતા છંદોનાં લક્ષણ આપતાં પ્રાકૃત-સંસ્કૃત સાથોસાથ પુષ્કળ અપભ્રંશ પદ્યો ઉદાહૃત કર્યા છે. સ્વરૂપ ઉપરથી એમ માનવા કારણ રહે છે કે મોટા ભાગનાં પદ્યો કદાચ એમની પોતાની જ કૃતિ હશે. એમ હોય તો સ્વતંત્ર સુંદર મુક્તકો આપણે આ રીતે આ. હેમચંદ્રદ્વારા મેળવી શક્યા છીએ:

સાચરુ રચણાયરુ બોલસહિં નં બહુસત્ય
તં સચ્ચુ જિ જાય નિસાચરકુચ્છહ નત્ય ।
નહ એકું હુઓ સિરિકંકસિરે “અવચંસુ”
અવરુ સિરિનાહકરિ ભૂસણ ઉલ્લસિઅંસુ ॥૧

શૃંગારિક પદ્યો પણ અપભ્રંશ ભાષાના સ્વભાવ પ્રમાણે આ ઉદાહરણોમાંથી પણ બાકી નથી. “રાસ”નામક છંદના ઉદાહરણમાં કવિ લખે છે:

મુણિવિ વસંતિ પુરયોઢપુરિંધિહં “રાસુ” ।
સ્મરિ વિલટહ હુઓ તકખણિ પહિહ નિરાસુ ॥૨

અમે થોડા રિપુ બહુ, કાચર એમ લાણે ।
(હે) મુખ્યા, નિહાળ ગગનતલ, કેટલા જન જ્યોત્સ્ના કરે ॥૩૭૬॥
જે છાડી રત્નનિધિને, આપેં તટે ધાણે (=આવે) ।
તે રાંખોનો વટાળ; કેવળ ફેકાતા લમે ॥૪૨૨॥

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

સાગર રત્નાકર ખોલે જે બહુ સાર્થ
તે સાચ જ જાય નિસાકર કૌસ્તુભ જ્યા ।
જેમ એક હુઓ શ્રીકંકસિરે અવતંસ,
અવર શ્રીનાય-હર-બૂપણ ઉલ્લસ્યું ॥૫-૪॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

મુણી વસ તે પુર-પ્રૌઢ-પુરંદ્રીનો રાસ ।
સ્મરે વિલટલ (=મનોહર) હુઓ તત્કણે પંથિક નિરાસ ॥૫-૧૫॥

વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

ગણિરુ ગજજઘ ધરઘ મથવારિ વિહલંધુલુ નહુ
કમઘ ફરિવારુ દિસિદિસિ પલોદુઘ ।

ઓ “મત્તખાલિકા” સરિસુ વિસમચેદુ પાઉસુ પચદુઘ ॥૧

ધાર્મિક વિધિનાં પણ પલો મળે છે; જેમકે:

લેહિ વીણુ કરિ, ધરિ “રાવણુહતથો”

નિનમજ્જણિ સુરહિ, દિનુ- સમ્વ હતથો ॥૨

વર્ષાઋતુ કેવી રીતે યુવાનોનાં મન ચંચળ કરે છે, તે બતાવતાં કવિ કહે છે:

વજ્જહિં ગનિનધણુ મદલ નચ્ચહિં નહુયલ અંગણિ

નવ-ચંચલવિનળુલ ।

ગાયહિં સિહિ હહ “સંગીઅહ” પાહસલચ્છહિ કરઘ

જુઆણુહ મણુ આહલ ॥૩

આ. હેમચંદ્રે ઉદાહરણોમાં જ છંદનાં નામ પણ સાંચ્યાં છે. એ પ્રમાણે અહીં અવતંસ, રામ, મત્તખાલિકા, રાવણુહતથો અને

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

ઘેરો ગાજે, ધરે મદવારિ, વિહલવાંગ નહ

કમે (=ઓળંગે) ફરિવાર સૌ દિશામાં પલોટે છે ।

ઓ મત્તખાલિકા સરીખો વિષમચેષ્ટાવાળો પાવસ (મિય)

પ્રવર્તે છે ॥૫-૧૮॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

લેહ વીણુ કરે, ધરી રાવણુહતથો ।

નિનમજ્જણે સુરેં દીધો સમે હાર ॥૬-૯॥

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

વાજે ગર્જિત ધલ મદમ, નાચે નલ-તલ-આંગણે

નવ ચંચલ વીતળી ।

ગાય શિખી (=ગોર) અહીં સંગીત, પાવસ-લક્ષ્મીમાં કરે

જુવાનમાં મન આહલ ॥૭-૪૩॥

સંગીતક હંદ લક્ષ્ય-લક્ષણાત્મક આપ્યા છે. આ પદ્ધતિ પણ આ. હેમચંદ્રથી પ્રચારમાં આવી જણાય છે; કેમકે એ પૂર્વેનો એવો પિંગલ ગ્રંથ પ્રાપ્ય નથી.

આ. હેમચંદ્રે આપેલાં અવતરણોમાં ઉપરનાંમાં મોટાં અક્ષરે છપાયેલા શબ્દો આપણને કેટલા નિકટ છે, તે સમજાશે.

આ. હેમચંદ્રે સ્વકીય અપભ્રંશમાં વિકલ્પોને પુષ્કળ સ્થાન આપ્યું છે. આમાંના કેટલાક વિકલ્પો દેશમાંના પ્રાંતીય ભેદોમાંના પણ હશે. દાખલા તરીકે ત્રીજી વિભક્તિમાં આ. હેમચંદ્ર પ્રત્યયમાં. વિકલ્પે સાનુનાસિકતા ઇચ્છે છે: તલિ-તલિં-તલે-તલે. એ જ રીતે તાદૃશ્યમાં રેસિ-રેસિં, ફર-તણેણુ વગેરે અન્યથો નોંખ્યા છે. આમાંના ‘અં’ પ્રત્યયનો વિકલ્પ ગૂજરાત—કાઠિયાવાડમાં અનુલવાય છે. ‘રેસિ’ અન્યથ ગગો, પણ મારવાડીએ એનો અવશેષ છટ્ટી વિભક્તિમાં રાખ્યો છે. આપણે “તણુ” રહ્યો. આ તો નમૂનો માત્ર છે.

આમ હૈમયુગ અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનાં ભાષાકીય ધણાંખરાં તરવો આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. આથી જ પ. બેચરફાસ છ. દોશી અને સ્વ. દી. ય. કેશવલાલ ત્રુવ જેવા વિદ્વાનો એ ભાષાને ઊગતી-ગૂજરાતી કે પ્રાચીન ગૂજરાતી કહે છે, તેનું વ્યાજબીપણું સમજાશે. બાકી ગૂજરાતીઓનું, ભાષા સંસ્કૃતાદ્ય લખવાનું વલણ ૧૫મી સદીના માર્કંડેયના કથન પ્રમાણે પણ આપણે મેળવિયે છીએ; એટલે વિકૃત રૂપોના ત્યાગ સાથે ભાષા આગળ ધપતી આવી છે.

૧૦. ડૉ. જેદાબીએ જેને પ્રસિદ્ધ કરવાનું માથે લીધેલું, પણ જે કાર્ય પૂર્ણ ન થઈ શક્યું તે “નેમિનાદ્યચરિત્ર” નામક કાવ્યના રચયિતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના એક સમર્થ વિદ્વાન હરિભદ્રસુરિ આ. હેમચંદ્રના પાછલા સમયમાં હયાત હતા. તેમણે પ્રાકૃતમાં ચંદ્રપ્રભસ્વામિચરિત લખ્યું છે,^૧ જ્યારે આ અપભ્રંશ કાવ્ય તેમણે ઐ. ૧૨૧૬માં કુમારપાલના

૧. પાટણ ગ્રંથ ભંડાર, સુચી. પૃ. ૨૫૨. આ ગ્રંથના અંત બાગમાં કવિએ ચૌદુકથો વિશે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

રાજયકાળમાં અણહિલવાડમાં રહીને જ રચ્યું છે. તેમણે પંચદ કરેલો
છંદ પણ રહ્યો યાને વસ્તુ છંદ છે. કાવ્યાંતે કવિએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:

કુમરવાણહ નિવહ રજમિ
અણહિલવાડે નયરિ અનણુમુચણુહયસંગમિ ।
સોલુત્તર વારમર્થ કતિયમિ તેરિસસમાગમિ ।
અસ્તિણિદિગ્ધત સોમદિણિ સુપવિતિ લગ્નમિ ।
એણુ સમતિયહ કહવિ પચિણુસાહજનમિ ॥૧

ડૉ. જેકોબીએ આ કાવ્યની ભાષાને “જૈર્જર અપબ્રંશ” કહેલ
છે, એ વસ્તુ આ પૂર્વે મારા તરફથી બતાવવામાં આવી છે. (પૃ. ૨૧).
ડૉ. વુદનર જણાવે છે, તે પ્રમાણે આ કાવ્યની ભાષા આ. હેમચંદ્રના
અપબ્રંશથી મહેજ જુદી પડે છે. એ વસ્તુ જોઈ ડૉ. જેકોબીએ એક
ભેદ “જૈર્જર” હરિભંદ્રની ભાષામાં અને બીજો ભેદ “ઉત્તર નાગર”
ધનપાલની ભવિરસતત્કાલી ભાષામાં જોયો છે. ૨ ઉપર એક અવતરણ
અંત ભાગનું લીધું છે. આરંભના ભાગનું થોડું અહીં ઉતારું છું, જેથી
આપણા હાથમાં જે કાંઈ છે, તેટલાથી ભાષા વિશે કાંઈ નક્કી કરી
શકાય તેમ હોય તો નક્કી કરિયે:

ફહવિપચરિયકરણુઆચાર
ફહદસિયધમ્મનિહિ ફહનમંતપચવિહવપાવણુ ।
ફહકમણુલ્લયરુ ફહસુવત્તરયણુપહાવણુ ।
મહ મુહુ વિચરહ વિમલગુણાસિજલધિરચણિહ ।
પણુમુરાસુરનરનિચરકયથુથ રિસ નિણિહ ॥૧॥

૧. જૂનરાત્રી કાથા:—

કુમારપાલ નૃપતા રાજ્યમાં
અણહિલવાડે નગરે અનણુ મુજન બુધ-સંગમે ।
સોલ-ઉત્તર બાદરો કાર્તિકમાં તેરસ-સમાગમે ।
અશ્વિની નક્ષત્ર-સોમદિને સુપવિત્ર લગ્નમાં ।
એહ (કાવ્ય) સમર્થ્ય કહી પચિજન-સાહોબમમાં (૧) ॥

૨. Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૯

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પદેશાં

અહ વિરોચિણ નમિરતદ્વિય
ચિરિવદ્માણ્યદુદ પાચપદેષુ યદ્યપિ ત્રિલિંગદે ।
તદ આરભ અમનુષ્યપદનકદિ ગાયમસુલિંગદે ।
તથાપુ મુદન્મસામિસુલિંગદે ભત્તિ કેરેવિ ।
અન્નેસિ પિ મહાકદિ પચપદેષુ સુરમદેવિ ॥૨॥
નમિવિ સત્તિયે ચલા
નિલુચદ્મસુલિંગદેસીસુતિ મહ વિવિહવિમલગુણદયણુસુરિદિ ।
પ્રારમ્યસાસિવિમલગુણદિયથરદ સિચિયદ્મસુરિદિ ।
મહાતાગુવચલિદિ આણુદિણુ વિજલિયપુલકપ્રાગ્ભાર ।
અણુસરિદિણુ સુચદેવચાહ નામમન્તુ જયસારુ ॥૩॥

૧. આ અવતરણો ઉપયોગી હોવાથી પ્રથમ સં. છાયા આપું છું:—

દ્વિવિધપ્રકટિતકરણતાત્ત્વ:

દ્વિધાદર્શિતર્થમનિધિ: દ્વિધાનમસ્પદવિભવપ્રાપ્ત: ।

દ્વિધાકમનાનન્દકર: દ્વિધાસુવર્ણરત્નપ્રભાવન: ।

મમ સુખં વિતરતુ વિમલગુણશિજલધિરત્નેન્દુ: ।

પ્રણતસુરાસુરનરનિકરકૃતસ્તુતિ: શ્રદ્ધમજિનેન્દ્ર: ॥૧॥

અથ વિશેષેણ નતત્રૈલોક્યસ્ય

શ્રીવર્ધમાનપ્રભો: પાદપદ્મ પ્રણમ્ય જિનેન્દ્રસ્ય ।

તથા દ્વાદશાન્નશ્રુતપ્રથમકવં: ગૌતમમુનીન્દ્રસ્ય ।

તદનુ સુધર્મસ્વામિમુનિનાથસ્ય ભક્તિઃ કૃત્વા ।

અન્યેષામપિ મહાકર્તૃતાં પદપદ્માનિ સ્મૃત્વા ॥૨॥

નત્વા ભક્ત્યા ચરણૌ

જિનચન્દ્રમુનિનાથગ્રિપ્ય ઇતિ મમ વિવિધવિમલગુણરત્નભૂરે: ।

શારદશશિવિમલચશોભરિતઘરસ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરે: ।

મનસ્તનુવચનૈ: અનુદિનં વિજનિતપુલકપ્રાગ્ભાર: ।

અનુસૃત્ય શ્રુતદેવસ્ય નામમન્ત્રં જયસારુ ॥૩॥

[જેણે જે પ્રકારના સંયમાચારને પ્રકટથો છે, જે પ્રકારનો ધર્મનિધિ
ખતાળ્યો છે, નમનારાઓને જે પ્રકારનો વૈભવ આપ્યો છે, જે પ્રકારની ગતિથી

આ અવતરણો જોવાથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે માલૂમ પડશે કે તેમાં આ. હેમચંદ્રે આપેલાં લક્ષણોથી જુદાં પડે એવાં લક્ષણવાળું એક પણ પદ મળતું નથી. કરેવિ, સુમરેવિ, મહા, સુહુ, નમિવિ, આણુ-સરિઉણ, એ વગેરે શબ્દો શુદ્ધ અપભ્રંશમાં છે; જે માત્ર ગૂઝરાતના જ નહિ, પણ વ્યાપક અપભ્રંશમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકીનાં રૂપો પ્રાકૃત તત્સમ મોટે ભાગે છે. આમાં વિકલ્પો નથી, દેખાતા, એટલા ઉપરથી આ. હેમચંદ્રથી ભેદ ન મેળવી શકાય. હરિભદ્રસૂરિની ઉપરની ચારે કડી જોતાં એમ નથી લાગતું કે કવિ સમાસખટલ પ્રૌઢ ભાષા પ્રયોજવાનો શોખ ધરાવતો હોય છે. એવાં કારણે તેને આપણે આ. હેમચંદ્રની સરળતાને ભોગે જુદો અપભ્રંશ ન કહી શકીએ. આ. હેમચંદ્રનું ધોરણ શુદ્ધિપૂર્વક સમગ્ર ગુર્જરભૂમિની વ્યાપકતાવાળું છે, જ્યારે હરિભદ્રસૂરિનું ધોરણ સાહિત્યની સિદ્ધ ભાષાનાં નિયમિત ચર્ચ ચૂકલાં જ રૂપોને આડંબર સહિત આપવાના વલણ

આનંદ આપ્યો છે, જે પ્રકારનાં સુવર્ણ અને રત્નો જેવા જેમનો પ્રભાવ છે, તે, નિર્મલ શુણના સમૂહરૂપી મહાસાગરના રત્નરૂપ ચંદ્ર જેવા, અને નમેલા સુર અને અસુર નરના સમૂહે જેમની સ્તુતિ કરી છે તેવા ઋષભ જિનેન્દ્ર મને સુખ આપ્યો.

હવે વિશેષે ત્રણે લોક જેમને નમ્યા છે, તેવા જિનેન્દ્ર શ્રી વર્ધમાન પ્રભુના પદ્મમલમાં પ્રણામ કરી, તે પ્રમાણે બાર અંગવાળા દ્રુતચંચોના પ્રથમ દહેનારા ગૌતમ મુનિનાં પદને વંદી, તે પછી મુનિનાથ મુધર્મા સ્વામીની ભક્તિ કરી, બીજા પદ મહાકવિઓનાં ચરણમલનું સ્મરણ કરી, જિનચંદ્રમુનિ નાથના શિષ્ય એવા, અનેક પ્રકારનાં નિર્મલ પુષ્કળ શુભરત્નવાળા, શરદના ચંદ્ર જેવા નિર્મલ ચંદ્રથી જેમણે પૃથ્વીને ભરી દીધી છે, તેવા શ્રીચંદ્રસૂરિનાં ચરણને ભક્તિથી નમસ્કાર કરી, જેને આનંદનાં રોમાંચ ખડાં થયા છે તેવા હું મન તન અને વચનથી હમેશાં ધ્રુવદેવના જયશીલ નામમંત્રનું અનુસરણ કરી (આ અંતરવચન કરું છું).]

વાળું છે. ધનપાલની ભાષા અને હરિભદ્રસૂરિની ભાષાની તુલના ડૉ. જોકાખીએ કરી જે મત આપ્યો છે, તે ડૉ. ગુણે નીચે સુજન્ય બતાવે છે, તે પણ મારા મતવ્યને બિલકુલ પુષ્ટ કરે છે:

“Jacobi has compared the language of our poet (Dhanapala) with that of Haribhadra of the Neminahachariu, and thought that ‘it might be more archaic.’”^૧

ધનપાલની ભાષા જરા જૂની છે, ત્યારે હરિભદ્રની ૩૯ અને નિયમબદ્ધ છે. એ નિયમબદ્ધતા જ હરિભદ્રની ભાષાને કાષ્ઠક કૃત્રિમ બતાવે છે, જે ઉપરના અવતરણોથી અમઝાય તેમ છે. શ્વેતાંબર જૈનોએ હરિભદ્રવાળી ભાષા અપનાવી છે, એમ ડૉ. વુલ્ફર કહે છે. જે એની પાછળના કારણમાં સ્વાભાવિક અપભ્રંશ ભાષા પૂર્ણ થવા આવી હતી અને તે સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાતાં એમાં થતાં લખાણોમાં શ્રાદ્ધ અપનાવાવા લાગી હતી, જે હરિભદ્રસૂરિમાં દેખાય છે.

એક વસ્તુ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે કે આ. હેમચન્દ્રના સમયથી જ ભાષા સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ એવા બે સ્વરૂપમાં પ્રયુક્ત થવા લાગી હતી. તેમ ન હોય તો છેક ૧૬ મી સદી સુધી ૩૯ અપભ્રંશમાં કાવ્યરચન ન થયું હોત. સાથોસાથ ભાષા સરલ થવા પણ લાગી હતી, જે હળવી થતી મધ્યકાલીન ગૂજરાતી-મારવાડીમાં પરિણત થતી અર્વાચીન ગૂજરાતી-મારવાડી રૂપે આપણને મળી છે. મુદ્રણકળા અને વર્તમાનપત્રોના પ્રચાર બાદ જ આવા ભેદોને મૂર્ત સ્વરૂપ મળવાની મંભાવના મોટે ભાગે ઓછી થઈ છે, એમ અતુલવ ઉપરથી કહી શકાય.

૧૧. ધારાનગરીમાં ૧૦ માં શતકમાં થયેલા આચાર્ય દેવસેન-સૂરિને નામે એક “આવકાચાર” નામનો ગ્રંથ ચઢેલો છે. તેની

૧. ભવિષ્યતઃકહા, અ. પ્ર. પૃ. ૩

૨. Introduction to Prakrit, પૃ. ૧૭૬

૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ગૂર્જ, સા. ઇતિ. - પૃ. ૭૦-૭૧

ભાષા આ યુગની ભાષાને મળતી હોવાથી, તેમ ચોક્કસપણે તેના કતનો
નિશ્ચય નહિ હોવાથી આ યુગમાં સ્થાન આપ્યું છે:

મુણુ દંસણુ જિય. નેણુ વિણુ, સાવય-ગુણુ છુવિ હોઈ ।

નહ સમણિ વિવજિનયહ, સિજમઈ કજણુ ન કોઈ ॥

x x x x

સત્ય સત્યે વિજણિયહ ધમ્મુ છુ ચહઈ મણે વિ ।

દિણુયર સહ નહ ઉગમઈ ધૂવહ અંધઈ તો વિ ॥

x x x x

ખ ચઈ ગુરુ વયણુકસઈ મેલિસ મ દિલસહ તેન ।

મુહ મોહઈ મણુ-હતિયહ સજમભર તરુ નેન ॥૨

ભાષામાં સારથ્ય થતું જાય છે, તે આ દોહા ખતાવે છે.

૧૨. ઇસુની ૧૨ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયેલું “વૈરસામિ-
ચરિત” (વજ્જરસામિ-ચરિત) નામનું એક કાવ્ય મળે છે. આ કાવ્ય
નાનું માત્ર બે સંધિનું ૨૧ કડવાનું છે. અથકાર કોઈ વરદત્ત છે.
કડવાઓ ધીમે ધીમે મોટાં થતાં જાય છે. આ કાવ્યના ૧ લા કડવામાં
“ધત્તા” સહિત ૮ કડી છે. ભાષામાં પણ મૃદુતા આવતી જાય છે:

મુણિવરદત્તિ ગણુધરસત્તિ વધરસામિગણુધર-ચરિહ ।

સાહિ-નજહ ભાવિં મુચ્ચહુ પાવિં નિ તિહુયણુ ગુણુગણુભરિહ ॥

ચરિહ મુસારહ ભવિયપિયારહ વધરસામિગણુધર-ચરિહ ।

તે પટઈ મિયાયરુ ગુણુ-રચણાયરુ સો લહુ પારવઈ મરમપહ ॥૨

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

મુણુ દર્શન, છવ, ને વિણુ આવક-ગુણુ નવ હોય ।

નેમ સામગ્રી વિવર્જને સીએ કાજ ન કોઈ ॥

સત્ય સત્યે જાણી ધર્મ ન ચહે મને થ ।

દિનકર સો તે ભગમે ધૂડ અંધો તોય ॥

ખેચે ગુરુવચનાંકુશે, મેલ મ દીહું તેથી ।

મો મોહ, મન-હાથી ! સંયમભર તરુ નેથી ॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

મુનિવરદત્તે ગણુધરભને “વધરસામિ” ગણુધર—ચરિત ।

સાચો ભાવે, મુકાઓ પાષે, ને ત્રિબુવને ગુણુગણુધુર્ય ॥

મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલા શબ્દો, ઉપરની વસ્તુનો ખ્યાલ આપશે.

૧૩. કુમારપાલના રાજ્યકાળમાં જ એક રત્નપ્રભ નામના જૈન સાધુએ “અંતરંગસંધિ” નામનું નવ કડવાંનું કાવ્ય રચ્યું પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિએ અંરકૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં પણ કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા છે. આ સૂરિ ઉપર આવેલા વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય થાય, તેવું “ઉપદેશમાળા વૃત્તિ (૨. મં. ૧૨૩૮)” “નેમિનાથચરિત્ર” વગેરે તેમના પ્રાકૃત ગ્રંથો પરથી જણાય છે.^૧

તેના ગુરુનું નામ ધર્મપ્રભસૂરિ હતું.^૨ એ ગુરુની સ્તુતિરૂપે આ કવિએ કેટલાંક કુલકો લખ્યાં છે. તેમાં પણ કવિએ કેટલીક ઐતિહાસિક વીગત આપી છે. આ કુલકો ૧૨૩૭ (? ૨૭)માં^૩ રાજા કુમારપાલના સમયમાં તેણે રચ્યાં છે. એક કુલક આ છે:

સિરિસિલસૂરિગુરુગણહરહ પદપંકજ પ્રભુમેવિ ।
ધર્મસૂરિ સૂરિહિ રલિય હહ દેસણુ ગુણ વન્નેવિ ॥
પરકપથારહહ મૂઢ જગિ દેસણુ સરિમુ ન દાણુ ।
સા ધર્મસૂરિ તહ વન્નિવહ જિણુ જયહ સુહ જગાણુ ॥૪

ચરિત સુ-સારુ ભવ્ય-ખ્યારુ “વહરસામિ”-ગણધરચરિત ।
જે પહે કૃતાદર ગુણરત્નાકર તે અટ પામે પરમપદ ॥

(પાઠણ અં. ભં. સૂચી, પૃ. ૩૦૫)

૧. એનન, પૃ. ૨૦૭

૨. એનન, પૃ. ૪૦૩

૩. જૈ. ગૃ. ક. ભાગ ૧ ભો, જૈ. સા. ઇતિ. પૃ. ૭૪-૭૫

૪. ગુજરાતી છાયા:—

શ્રી શીલસૂરિ ગુરુ ગણધરના પદપંકજ પ્રભુમે ।
ધર્મસૂરિ સૂરિમાં રણિયાત હુ દેશના-ગુણ વર્ણવી ।
પર-કપકારમાં મૂળ જગે દેસણુ સરમું ન દાન ।
તે ધર્મસૂરિ હું વર્ણવે છે, જેણે જન્મે સુખ ધ્યાન ॥

હૈમયુગાનુસારી સાહિત્યકીય અપભ્રંશ

આ એક નવી વસ્તુ મુકાતી લાગશે; પણ આનો નિર્દેશ (પૃ. ૯૩) “નેમીનાથચરિત્ર”કાર હરિભદ્રસૂરિના પ્રસંગમાં કરવામાં આવ્યો છે. હૈમયુગમાં-ભાષા સાહિત્યકીય સ્વરૂપમાં સર્વસ્વીકૃત હતી જ; તે સાથે તેમાં માર્દવ આવતું જતું હતું; પણ સાથોસાથ-એ ભાષાને સિદ્ધ સ્વરૂપમાં માનીને ભાષાનું સ્વરૂપ સાચવી રાખતી કૃતિઓ પણ રચાયે જતી હતી, જે છેક સોળમા સતક સુધી જ-યું છે. આમ જુદે જુદે સમયે રચાયેલ છતાં ભાષાના ક્રમિક વિકાસમાં તેને રચાન નથી; એ માટે જ હૈમયુગમાંથી રાસયુગમાં આવતાં પૂર્વે આ કવિ-ઓના વિષયમાં આવશ્યક માહિતી આપવામાં આવે તો-તે ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ મારું માનવું છે.

“હૈમયુગ”નો નિર્દેશ કરતાં ઇસુની ૧૨ મી સદી સુધીનો તે યુગ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે સંવત્ ૧૨૫૬ આસપાસની કૃતિઓ એ યુગમાં આવે; આમ છતાં “હૈમયુગ”ના ક્રમિક વિકાસના રાસયુગની પ્રાપ્ત થતી ૧ લી કૃતિ “ભરતેશ્વર બાહુર્ગલિ રાસ” સં. ૧૨૪૧ માં રચાયેલ હોય તે કૃતિથી રાસયુગ શરૂ કરવામાં બાધ ન હોય. ભાષાવિકાસમાં દસકાંની ગણતરી નથી થતી; એટલે આ મર્યાદા બાધક નહિ જ ગણાય. એ યુગ શરૂ થતાં પૂર્વની સાહિત્યકીય ભાષાને સાંચવી રાખતી કૃતિઓ તેથી અત્ર ઉલ્લિખિત થશે.

૧. આચાર્ય હેમચંદ્રના જીવનના હેતુ લાગમાં બિગતો આવતો એક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાનો સારો કવિ પોતાના અર્ધ-અર્ધાધારિત ગદ્યપદ્યાત્મક પ્રાકૃત કાવ્ય “કુમારપાલપ્રતિબોધ”થી પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. મૂળે પૌરવાહ વણિક, પિતાનું નામ સર્વદેવ અને દાદાનું નામ જિનદેવ. આ કવિએ આ ઉપરાંત “સુમતિનાથચરિત્ર,” સ્ફુટિમુક્તાવલી (મં.) અને “સિદ્ધરત્ન” કે “સોમશતક” (સં. ૨. સં. ૧૨૩૬); એ ત્રણ કાવ્યગ્રંથો પણ રચ્યા છે. “કુમારપાલપ્રતિબોધ”-ની રચના કવિએ શકિજલધિસૂર્યવર્ષે-મં. ૧૨૪૧ના આપાદ સુદ ૮ને

રવિવારે ગૂર્જરપુર=અણહિલવાડમાં કરી છે.^૧ આ કાવ્યગ્રંથ ઐતિ-
હાસિક દ્રષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વ નથી ધરાવતો,^૨ છતાંય એમાં કેટલીક
ઉપયોગી ઐતિહાસિક વીગત આ. હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાલ-
વિષયક સચવાયેલી છે, એનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈયે. આ. હેમચંદ્ર
અને રાજા કુમારપાલનો સમકાલીન હોતાં કવિની ઐતિહાસિક વીગતો
વધુ પ્રામાણિક હોય, એ સ્વાભાવિક છે. કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધ-
પાલનો સોમપ્રભ પ્રીતિપાત્ર હતો. મુખ્યત્વે તેને ત્યાં રહીને જ તેણે
કાવ્યો લખ્યાં છે.

કવિનો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ઉપર અસાધારણ કાબૂ કાવ્યમાં
પ્રતીત થાય છે. મુખ્યત્વે ગદ્યવિભાગ અને ઘણાખરો પદ્યવિભાગ
પણ પ્રાકૃતમાં જ છે; છતાં વચ્ચે સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ ઘણા પદો પણ
તેણે રચી મૂક્યાં છે. આ રીતે એ “પ્રાચીન ગૂજરાતી”ના વિષયમાં
પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે:

(૧) ^૩ખડું ખણાવિય સઘં છગલ સઘં આરોવિય રુકુંખ ।

પઘં જિ પવત્તિય જલ્લ સઘં કિં ખુખ્ખુયહિ સુરુકુંખ ॥

(૨) આહરણુ-કિરણુ-દિપ્યંત-દેહ અહરીકય-સુરવહૂ-રૂપરેહ ।

ઘણુકુંકુમ-કદમ ઘર-દુવારિ ખુખ્યંત ચલણુ નચ્યંતિ નારિ ॥

૧. આ કાવ્યની સુંદર આવૃત્તિ પુરાતત્ત્વવિદ્ મુનિશ્રી જિનવિજયચંદ્રે
ગા. એા. માળામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૨. એનન, સં. પ્રસ્તા. પૃ. ૮

૩. અહીં કમખલ્લ સોમપ્રભની કવિતાની ગૂજરાતી છાયા આપવામાં,
આવે છે; (પૃષ્ઠના આક ગા. એા. માળાના પુસ્તકના છે):

(૧) ખાડ ખણાવી પડે છારો (=ખકરો) પંડે ચકચે રૂખ (=રૂક્ષ) ।

તે જ પ્રવર્ત્યો ચલ પંડે, કેમ જો જો કરે મૂર્ખ ? ॥પૃ. ૨૫॥

(૨) આહરણુ-કિરણુ દીપતો દેહ, નીચે કરી સુર-વહૂ-રૂપરેખ ।

કપૂર-કંક-કાદવ ઘર-દારે, ખૂચતા-ચરણે નાચે નાર ॥પૃ. ૩૨॥

- (૩) નરવધ-આણુ જુ લંધિહધ વસિ કરિહધ 'જુ કરિહુ ।
હરિહધ કુમરિ જુ કણગવધ હોસધ ધહ સુ નરિહુ ॥
- (૪) અહ કોધલ-કુલ-રવમુહુલુ ભુવણિ વસંતુ પયદૈ ।
ભદૈ વ મયણુ-મહા-નિવહ પયડિઅ-વિજય-મરદૈ ॥
- (૫) સુરુ પલોધવિ કંત-કરુ ઉત્તરદિસિ આસતુ ।
નીઆસુ વ દાહિણુ-દિસય મલય-સમીરુ પવતુ ॥
- (૬) કાણુણુ-સિરિ સોહધ અરુણુ-નવ-પલ્લવ-પરિણુદ્ધ ।
નં રત્તંસુય-પાવરિય મહુપિયયમ-સંખદ્ધ ॥
- (૭) સહયારિહિ મંજરિ સહહિ ભમર-સમૂહ-સણાહ ।
જાલાહિ વ મયણુનલહ પસરિય-ધૂમ-પવાહ ॥

નમ્રદમ્યંતીના કથાનકના પ્રસંગમાં કવિએ નલને હાથે દમ્યંતીના વસ્ત્ર ઉપર લોહીથી નીચેનો દોહરો લખાવેા આપેા છે:

- (૮) વડ-રુદ્ધખહ દાહિણુ-દિસિહિં જાધ વિદળિહિ મગ્ગુ ।
વામ દિસિહિ પુણુ કોસલિહિ જહિં રુચ્યધ તહિં લગ્ગુ ॥

- (૩) નરપતિ-આણુ જે લંધિયે, વશ કરિયે જે કરોદ્ર (સિંહ) ।
હરિયે કુંવરી જે કનકવતી, યશે અહો તે નરેંદ્ર ॥પૃ. ૩૮॥
- (૪) હવે કોથલ-કુલ-રવ-મુખર, ભુવને વસંત પેડો ।
ભટ જેમ મદન-મહાનૃપના પ્રકટયા વિજય-મરદ (ચીર) ॥પૃ. ૩૮॥
- (૫) સૂર્ય વિલોક્ષી કાત-કર ઉત્તર-દિશે આસક્ત ।
નિસાસા જેમ દક્ષિણુ-દિશનો મલય-સમીર (=પવન) પ્રવર્ત્યો ॥પૃ. ૩૮॥
- (૬) કાનનશ્રી (=વનરોણા) સોહે અરુણુ-નવ-પલ્લવ-ઢંકાઇ ।
નણે રક્તાશુક્ર-ઢંકાધેલી મધુ(=ચંદ્ર) -પ્રિયતમ-સંખદ્ધ ॥પૃ. ૩૮॥
- (૭) સહકાર (=આંખા)ની માંજર સોહે, ભ્રમર-સમૂહ-સનાય ।
નળ જેમ મદનાનલની પસરી ધૂમ-પ્રવાહ ॥પૃ. ૩૮॥
- (૮) વડ રુખડાની દક્ષિણુ દિશે જાય વિદર્ભનો માર્ગ ।
ડાબી દિશે પણ કોસલનો, જહો રુચે તહો લાગ ॥પૃ. ૫૪॥

કુશલ (મહાભારતના પર્ણાદ)ના મુખમાં ખુદક (શુદ્ધ=માહુક)ને ઉદેશી કવિએ નીચેનો દુહયં (દૂહો) મૂક્યો છે:

(૯) નિદકુરુ નિક્કિવુ કાઉરિસુ, એકુ જિ નલુ નહુ ભંતિ ।

મુક્ક મહાસઈ જેણુ વિણિ નિસિ સુત્તી દમયંતી ॥

કવિએ પાંચ + દુહાનાં ચાર ચરણુ એવો એક છંદ પ્રયોજ્યો છે. તેનાં ઘણાં અવતરણો મળે છે; એક નમૂનો આ છે:

(૧૦) કુલુ કલંકિઉ મલિઉ માહપુ

મલિણીકય સયણુ-મુહ

દિનુ હતથુ નિયગુણુ-કડપ્પહ

જગુ જાંપિઓ આવજસિણુ

વસણુ વિહિય સન્નિહિય અપ્પહ ।

દૂરહ વારિઉ ભદુ તિણિ ઢાંકિઉ સુગઈ-દુવારુ ।

ઉભય-ભવુખલડ-દુઃખ-કરુ કામિઉ જિણુ પરદારુ ॥

એક દૂટ દૂહો નીચે મુજબનો મળે છે:

(૧૧) નલગિરિ-હત્થિહિમિ ઠિતઈ સિવદેવિહિ ઉચ્છંગિ ।

અગિભીરુ-રહ-દારુઈ અગિ દેહિ મહ અંગિ ॥

(૯) નકોર નિષ્કૃપ કાપુરુપ એક જ નળ, નથી જ્ઞાતિ ।

મૂકી મહાસતી જેણે વને નિશાએ સૂતી દમયંતી ॥૫. ૬૯॥

(૧૦) કુલ કલંકિત કૃત્યું, મલયું (મૂળ) માહાત્મ્ય

મલિન કૃત્યું સજ્જન-મુખ

દીયો હાય (નુકશાન કૃત્યું) નિજગુણ-સમૂહને

જગને ઝડપ્યું અપજશે

અસનથી વિહિત સન્નિહિત (કર્યો) આત્માને ।

દૂરથી વાર્યું ભલું તેણે, ઢાંક્યું સુગતિ-દ્વાર ।

ઉભય-ભવ-ઉદભટ-દુઃખ દરી ધૂણી જેણે પરદારા ॥૫. ૫૭॥

(૧૧) નલગિરિ હાથીમાં રહે શિવાદેવીના હજંગમાં (રહે) ।

અગ્નિભીરુ—રથ—દાકરેથી આગ દે મુજ અંગે ॥૫. ૮૨॥

પ્રશ્નાર્થ પદો:

- (૧૨) કેરિવિ પધડુ સહસ્રકરુ નગરીમન્નિઝણુ સામિ ।
જઠ ન રહંતુ તર્થ હરઉં અગિહિં પવિસામિ ॥
- (૧૩) વેસ-વિસિદ્ધ હ વારિયધ જઠ વિ મણ્ણોહર-ગત્ત ।
ગંગાજલ-પદ્મખાલિય વિ સુણિહિ કિ હોધ પવિત્ત ॥
- (૧૪) નયણિહિ રૌયધ મણિ હસધ જણુ જાણુધ સહિ તત્તુ ।
વેસ-વિસિદ્ધ તં કરધ જં કદઠહ કરવત્તુ ॥
- (૧૫) પિય, હઉં ચક્કિય સયલુ દિણુ તુહ વિરહગિ કિલંત ।
થોકધ જલિ જિમ મચ્છલિય તદ્દલોવિદિલ કરંત ॥
- (૧૬) અજજુ વિહાણઉં અજજુ દિણુ અજજુ સુવાઉં પવત્તુ ।
અજજુ ગલતિઉં સયલુ હહુ જં તુહુ મહ ઘરિ પત્તુ ॥
- (૧૭) હઉં તુહ તુહુઉં નિચ્છધણુ મગિ મણિચ્છિઉં અજજુ ।
તો ગોવાલિણુ વજ્જરિઉં પહુ મહ વિચરહિ રેજજુ ॥

- (૧૨) કરી પ્રકટ સહસ્રકર (=સૂર્ય) નગરી મધ્યે સ્થામી ।
જો ન રહતો તને હરું (તો) આગમાં પ્રવેશું ॥પૃ. ૮૨॥
- (૧૩) વેશ—વિશિષ્ટ વારિયે, જો પણ મનહર ગત્ત ।
ગંગાજલ-પદ્મખી પણ કૂતરી કાં હોય પવિત્ર ? ॥પૃ. ૮૧॥
૧. વેશ્યા અને પોશાક
- (૧૪) નયણે રુએ, મને હરો; જણુ જણે સૌ તરવ ।
વેશ—વિશિષ્ટ તેને કરે, જેમ કાકી કરવત ॥પૃ. ૮૧॥
- (૧૫) પ્રિય, હું થાકી સકલ દિન તુજ વિરહાગ્રિએ કઠારી ।
થોડે જલે જેમ માછલી તાણવેલી કરંતી ॥પૃ. ૮૧॥
- (૧૬) આજ વહાણું, આજ દિન, આજ સુવાણુ પ્રવૃત્ત ।
આજ ગલદુસ્ત દીધો સકલ દુઃખને જો તને મુજ ઘેર પોતું ॥પૃ. ૮૨॥
- (૧૭) હું તને વહથો નિશ્ચયે, માગ મન-હચ્છયું આજ ।
તો ગોવાલણે હચ્છયું: પ્રભુ મને વિતરો રાજ્ય ॥પૃ. ૧૧૮॥

- (૧૮) અડવિહિ પત્ની નમહિ જલુ તો વિ નં વૂહા હત્ય ।
અવો તહ કુવાહિયહ અજજ વિસજ્જિય વત્ય ॥
- (૧૯) જે પરદાર-પરમ્મહા તે વુચ્ચહિ નરસીહ ।
જે પરિરંભહિ પર-રમણિ તાહં કુસિજ્જજં ટીહ ।
- (૨૦) એકે દુત્તય જે કયા તેહિ નીહરિય ઘરસ્સ ।
ખીજા દુત્તય જં કરઉં તો ન મિલઉં પિયસ્સ ॥
- (૨૧) સંસય-તુલહિ ચઠાવિયઉં જીવિઉં જા ન જણેણુ ।
તાવ કિ સંપય પાવિયં જા ચિતવિય મણેણુ ॥
- (૨૨) સો જિવિયક્ખણુ અક્ખિયં છજ્જં સોજ્જિં છંદલુ ।
ઉપ્પહ-પટ્ટિઓ પહિ કવં, ચિત્તુ જુ નેહ-ગહિલુ ॥
- (૨૩) રિદ્ધિ-વિદ્ધણુઉં માણુસહં ન કુણુઇં કુવિ સન્માણુ ॥
સહણિહિ મુચ્ચં કલરહિઉં તરુવરુ ઇંત્ય પમાણુ ॥
- (૨૪) જંધવિ હું સૂરુ સુરુવુ વિચક્ખણુ
તહવિ ન સેવં લચ્છિ પંક્ખણુ ।

- (૧૮) અડવીમાં પાદહાં નદીમાં જલ, તોય ન વહાવ્યા હાય ।
આહો, તેમ કળાડિયાનાં આજ વિસન્યાંં વચ્ચ ॥પૃ. ૧૨૧॥
- (૧૯) જે પરદારા—પરાક્રમુખ તેઓ કહેવાય નરસિંહ ।
જે પરિરંભે પર-રમણીને તેની કસકે છે રેખા ॥પૃ. ૧૫૫॥
- (૨૦) એક દુર્નય (=અન્યાય) જે ક્યો, તેથી નીસરી ઘરની ।
ખીજો દુર્નય જો કરું તો ન મળું પ્રિયને ॥પૃ. ૨૨૩॥
- (૨૧) સંસય-તુલામાં ચઠાવિયું જીવું ન્યાસુધી ન જને ।
ત્યાંસુધી કાં સંપદા પામિયે, જે ચિત્તયું મને ॥પૃ. ૨૪૬॥
- (૨૨) તે જ વિચક્ષણુ કહેવાય, જાણે તે જ હેલ ।
ઉત્પય-ઉપડયું પથે રાખે, ચિત્ત જો નેહ-વેલું ॥પૃ. ૩૦૧॥
- (૨૩) રિદ્ધિ-વિદ્ધાણુ માણુસનું ન કાણે કાંઈ સન્માન ।
શત્રુનિ(=પક્ષી)થી મુકામ ફલરહિત તરુવર, અહીં પ્રમાણુ ॥પૃ. ૩૩૧॥
- (૨૪) જેપણુ હોય ચર સુરૂપી વિચક્ષણુ

પુરિસ-ગુણગુણ-મુણુ-પરમ્મુહ

મહિલાહ બુદ્ધિ પયંપહિ નં બુહ ॥

(૨૫) જેણુ કુલક્રમ લંઘિયઇ અવજમુ પસરઇ લોઇ ।

તં ગુરુ-રિદ્ધિ-નિબંધણુ વિ ન કુણઇ પંડિઓ કોઇ ॥

(૨૬) નં માણુ મૂઠહ માણુમહ વંછઇ દુલ્લહ વત્થુ ।

તં સસિ-મંડલ-ગહણુ કિહિં ગયણુ પસારઇ હત્થુ ।

(૨૭) રાવણુ બાયઉ જહિં દિયહિ દહ-સુહુ એક-સરીરુ ।

ચિતાવિય તઇયહિં જણુણિ કવાણુ પિયાવઉં ખીરુ ॥

(૨૮) સીહુ દમેવિ જુ વાહિહઇ, ઇંદ્રકુ વિ જિણિહઇ સિત્તુ ।

કુમરિ પિયંકરિ દેવિ તમ્મ, અપ્પહુ રજજુ સમત્તુ ॥

આ ઉપરાંત એવા પણ કેટલાક દોહાઓ છે, જે આ. હેમ-ચંદ્રના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત છે. આ ઉદાહરણો મુક્તાકો જેવાં છે. પણ કવિએ સળગ કવિતા પણ લખી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવને અંતે ૧૪ ચોપાઇ અને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં “અવ-મનઃકરણ-ચંતાપકથા” અને “સ્થૂલિ-લક્ષ્મી” છે તે આખી અપભ્રંશ ભાષામાં આપી છે; ઉપદેશાત્મક હોઇ કવિની ભાષા ઉપરની પ્રભુતા એ રજૂ કરે છે.

તોય ન સેવે લાછ (=લક્ષ્મી) પ્રતિક્ષણુ ।

પુરુષ-ગુણ-અમુણ-મનન-પરાડુમુખ

મહિલાની ભુદ્ધિ, પ્રજ્ઞાએ જેથી ભુધ ॥૫૮. ૩૩૧॥

(૨૫) જેણે કુલક્રમ લંઘિયે, અપજસ પસરે લોકે ।

તે ગુરુ-રિદ્ધિ-નિબંધન પણ ન કરે પંડયો કોઇ ॥૫૮. ૩૫૪॥

(૨૬) ને મન મૂઠ માણુમનું વાંછે દુલ્લલ વસ્તુ ।

તો સસિ-મંડલ-ગહણુ માટે ગગને પસારે લાય ? ॥૫૮. ૩૬૩॥

(૨૭) રાવણુ બયો જહો દિવસે દશ-મુખ એક-સરીર ।

ચિતામાં પડી તયે જનનીઃ ક્યા (મુખ)ને પિવાડું ખીર ॥૫૮. ૩૬૦॥

(૨૮) સિંહ દમી ને વાહિયે, એક પણ જીતે સત્તુને ।

કુવરી પ્રિયંકરો દેવી તેને આપો રાજ-સમસ્ત ॥૫૮. ૩૬૨॥

સોમવ્રતે કાવ્યમાં થોડી સમસ્યાપૂર્તિ પણ આપી છે. આ પ્રસંગાનુકૂળ હોઈ સહૃદયહૃદયાનંદદારિણી થાય તેવી છે:

(મતિસાર:) “કરિ સદ્ભલ અપ્યાણુ”

(કુમાર:) “પડિવન્નિજ વિ દયા દેવ ગુરુ દેવિ સુપત્તિહિ દાણુ ।
વિરઠ દીણુજાણુદ્ધરાણુ કરિ સદ્ભલ અપ્યાણુ ॥”^૧

(મતિસાર:) “ધણુ ભલિભ મ પગ્ગતું”

(કુમાર:) “પુત્તુ જે રંગે જનક-મન, સ્ત્રી આરાહ કંતુ ।
ભિચ્છુ પસન્ન કરે પહુ ધણુ ભલિભ મ પગ્ગતું ॥”^૨

(મતિસાર:) “મરગયવત્તહ પિયહ ઉરિ પિય ચંપયપહદેહુ ।”

(કુમાર:) “કસવદ્ધં દિનિય સહધ નાંધ સુવત્તહ રેહુ ॥”^૩

(મતિસાર:) “ચૂડહ ચૂત્રી હોધસઠ મુદ્ધિ-કવોલિ નિહિતુ ।”

(કુમાર:) “સાસાનિલાણુ ઝલકિયહ વાહસલિલ સંસિતુ ॥”^૪

૩. સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન વાગ્ભટ્ટે રચેલા ‘કાવ્યાનુ-શાસન’ના ટીકાકાર સિંહદેવગણીએ અપભ્રંશની કાંઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી કરી; પરંતુ વાગ્ભટ્ટે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચી વિશે લખતાં તેતે દેશપરત્વે “અપભ્રંશ” ભુદા ભુદા છે તેવું “અપભ્રંશસ્તુ ચચ્છુદ્ધં તત્તદેશેષુ ભાષિતમ્” એવું કહ્યું છે, તેની ટીકામાં “યત્તેષુ તેષુ કર્ણાટપદ્માલાદિષુ શુદ્ધં અપરમાષાભિઃ અમિશ્રિતં સોડપભ્રંશો ભવતિ-તેતે

૧. ગૂજરાતી કાવ્યા:—

પ્રતિપાદિત કરી દયા દેવ ગુરુ, દેહ સુપવિત્રને દાન ।

વિરચી દીન-જન-હૃદયણુ કરે સદ્ભલ આત્માને ॥

૨. ,, પુત્ર જો રંગે જનક-મન, સ્ત્રી આરાધે કાંત ।

ભૂત્ય પ્રસન્ન કરે પ્રભુને, આ ભલાઈ પર્યંત ॥

૩. ,, મરકતવણી પ્રિય-કરે પ્રિયા ચંપક-પ્રસાદેહુ ।

કસોટીએ દીધી સોહે ન સુવર્ણની રેખા ! ॥

૪. ,, ચૂડા ચૂર્ણ ચશે મુગ્ધા-પ્રયોલે નિપજા ।

ચાસ-અનલે ઝળકયો બાફ-સત્તિલે-સંસન્ન ॥

- પુરિસ-ગુણાગુણ-મુણુ-પરમ્મુહ
મહિલહ બુદ્ધિ પયંપહિ નં બુહ ॥
- (૨૫) જેણુ કુલકસુ લંઘિયમ અવજસુ પસરમ લોમ ।
તં ગુરુ-રિદ્ધિ-નિબંધણુ વિ ન કુણુમ પંડિઓ કોમ ॥
- (૨૬) નં મણુ મૂઠહ માણુસહ વંછમ દુલ્લહ વત્થુ ।
તં સસિ-મંડલ-ગહણુ કિહિં ગયણિ પસારમ હત્થુ ।
- (૨૭) રાવણુ જાયઉ જહિં દિયહિ દહ-સુહુ એક્ક-સરીરુ ।
ચિતાવિય તમયહિં જણુણિ કવાણુ પિયાવઉં ખીરુ ॥
- (૨૮) સીહુ દમેવિ જુ વાહિહમ, ઇકંકુ વિ જિણિહમ સિત્તુ ।
કુમરિ પિયંકરિ દેવિ તસુ, અપ્પહુ રજજુ સમસ્તુ ॥

આ ઉપરાંત એવા પણ કેટલાક દોહાઓ છે, જે આ. હેમ-ચંદ્રના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત છે. આ ઉદાહરણો મુક્તકો જેવાં છે. પણ કવિએ સળગ કવિતા પણ લખી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવને અંતે ૧૪ ચોપાઈ અને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં “જીવ-મનઃકરણ-સંતાપકથા” અને “સ્થૂલિ-ભદ્રકથા” છે તે આખી અપભ્રંશ ભાષામાં આપી છે; ઉપદેશાત્મક હોઈ કવિની ભાષા ઉપરની પ્રભુતા એ રજૂ કરે છે.

તોય ન સેવે લાજ (=લક્ષ્મી) પ્રતિક્ષણુ ।

પુરુષ-ગુણ-અગુણ-મનન-પરાહુમખ

મહિલાની બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞાએ જેથી બુધ ॥પૃ. ૩૩૧॥

- (૨૫) જેણે કુલકમ લંઘિયે, અપજસ પસરે લોકે ।
તે ગુરુ-રિદ્ધિ-નિબંધન પણ ન કરે પંડ્યો કોઈ ॥પૃ. ૩૫૪॥
- (૨૬) જો મન મૂઠ માણસનું વાંછે દુર્લા વસ્તુ ।
તો શશિ-મંડલ-ગ્રહણુ માટે મગને પસારે હાય ? ॥પૃ. ૩૭૩॥
- (૨૭) રાવણુ જાયો જહોં દિવસે દશ-મુખ એક્ક-શરીર ।
ચિતામાં પડી તયેં જનનીઃ ક્યા (મુખ)ને પિવાહું ખીર ॥પૃ. ૩૯૦॥
- (૨૮) સિંહ દમી જો વાહિયે, એક પણ જીતે સત્તુને ।
કુવરી પ્રિયંકરી દેવી તેને આપો રાજ-સમસ્ત ॥પૃ. ૩૯૨॥

સોમપ્રભે કાવ્યમાં થોડી સમસ્યાપૂર્તિ પણ આપી છે. આ પ્રશ્ન-ગાતુકૃષ્ણ હોઈ સહદયહૃદયનંદકારિણી થાય તેવી છે:

(મતિસાર:) “કરિ સદ્દલિત અપ્યાણુ”

(કુમાર:) “પડિવન્નિય વિ દય દેવ ગુરુ દેવિ સુપતિહિ દાણુ ।
વિરથ દીણુજીર્ણાણુ કરિ સદ્દલિત અપ્યાણુ ॥”^૧

(મતિસાર:) “ધંદુ ભલિલમ પન્ન”

(કુમાર:) “પુતુ જુ રંજય જળુય-માતૃ થી આરાહય કંતુ ।
ભિચ્યુ પસન્તુ કરથ પદુ ધંદુ ભલિલમ પન્ન”

(મતિસાર:) “મરગયવન્નહ પ્રિયહ હરિ પ્રિય ચ પથપહદેહ ।”

(કુમાર:) “કસવદૃઢ દિન્નિય સહય નાથ સુવન્નહ રેહ ॥”^૩

(મતિસાર:) “ચૂડહ ચત્રી હોયસય મુદ્ધિ-કવોલિ નિહિતુ ।”

(કુમાર:) “સાસાનિલણુ ઝલક્ષિયઉ વાહસલિલ સંસિતુ ॥”^૪

૩. સિદ્ધરાજ ન્યાસિહના સમકાલીન વાગ્બટ્ટે રચેલા ‘કાવ્યાનુ-શાસન’ના ટીકાકાર સિદ્ધવેગણીએ અપભ્રંશની કોઇ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી કરી; પરંતુ વાગ્બટ્ટે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચી વિશે લખતાં તેને દેશપરત્વે “અપભ્રંશ” જુદા જુદા છે તેવું “અપભ્રંશસ્તુ ચચ્છુર્જં તત્તદ્દેશેષુ ભાષિતમ્” એવું કહ્યું છે, તેની ટીકામાં “ચત્તેષુ તૈષુ કર્ણાટપદ્માલાદિષુ જુદ્ધં અપરભાષાભિઃ ભમિશ્રિતં સોડપભ્રંશો ભવતિ-તેતે

૧. ચૂળરાત્રી છાયા:—

પ્રતિપાદિત કરી દયા દેવ ગુરુ, દેહ સુખવિત્તને દાન ।
વિરથી દીન-જન-હૃદયણુ કર સદ્દલ આત્માને ॥

૨. ,, પુત્ર જો રંજે જનક-મન, સ્ત્રી આરાધે કાંત ।
ભૃત્ય પ્રસન્ન કરે પ્રભુને, આ ભલાર્થ પર્યંત ॥

૩. ,, મરકતવર્ણા પ્રિય-હરે પ્રિયા ચ પથ-પ્રલાહેહ ।
કસોટીએ દીધી સોહે ન સુવર્ણની રેખા । ॥

૪. ,, ચૂડો ચૂર્ણ થશે મુઘા-કવોલે નિષકંત ।
સાસ-અનલે ઝળકયો બાફ-સલિલે-સંસન્ત ॥

કર્ણાટક, પંચાલ વગેરે દેશોમાં શુદ્ધ, ખીજી ભાષાઓથી અમિશ્રિત, તે અપભ્રંશ છે” એમ લખનાં ત્યાં એક ઉદાહરણ આપ્યું છે:

ચારુદ તુહુ અમ્મમાંડિઅહ દીસહ(હિ) સવ્વ પઢંતુ ।

કહિ મા કહઅહં આવિસહ અમ્હં કેરહ કંતુ ॥ ૧

૪. આ સમયનો મહાકવિ અમરપ્રીતિ તેના “છમ્મમ્મુવએસા” (સં. નામ ષટ્કર્મપ્રવેશઃ) નામક કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે. એ જ્ઞાતિએ નાગર પ્લાહણ હતો; પણ પછીથી જૈન થયેલો હતો. એનો અંપ્રદાય દિગંબર હતો અને તે મુંજ-ભોજના સમયના પં. અમિત-ગિરિના શિષ્ય શાંતિસેનના શિષ્ય પં. શ્રીધેણુસૂરિનો શિષ્ય હતો. તેણે ઉપરનું કાવ્ય ૧૪ અંધિમાં રચ્યું છે. આ કાવ્ય ઉપર શ્વેતાંબર ચંદ્રપ્રભના પ્રાકૃત “વિજયચંદ્ર-કેવલિચરિય” કાવ્યની અસર જણાય છે.^૨ કવિ ગોધરાનો વતની હતો, તે વગેરે ઘણીખરી માહિતી તેણે પોતાના ઉપરના કાવ્યમાં આપી છે.

(આદિમાં)

અહ ચુજ્જર વિસયહો મજ્જિદેસુ, હામેણ મહીયડૂ વહુપએસુ ।

હુચરાયર વરગામહિ હિરુદ્ધ હાણાપયારસપદ્ધ-સમિદ્ધ ।

તહિ હુચરુ અતિથિ ગોદહય હામુ, હું સગુ વિચિત્ત સુરેસ-ધામુ ।

૧. આ દોહાનો સ્પષ્ટાર્થ પકડી શકાતો નથી; છતાં સંભવિત છે કે તેની હાયા નીચે મુજબ હોય:

ચારુત, ત્વં અત્તિમણ્ડિતક; દિવક્ષુ સર્વાણિ પઠન ।

કથય માં કદા આયાસ્યતિ અસ્માકં કાન્તઃ ।

હે ચારુત (૧) નામના પક્ષી, તું બાલતો ખૂબ શોભી રહેલો છે. મને કહે, અમારો પ્રિયતમ ક્યારે આવશે.

૨ જૈ. ગૂ. ક., જૂ. ગૂ. નો ઇતિ. પૃ. ૭૭

૧. ગૂજરાતી હાયા:—

અથ ચુજ્જર વિષયમાં મધ્યદેશ, નામે મહીતટ બહુપ્રદેશ ।

નત નાગર વરગામમાં નિરુદ્ધ, નાનાપ્રકાર-સંપત્તિ-સમૃદ્ધ ।

તહીં નગર છે ગોધરા નામ, જલે સ્વર્ગ વિચિત્રસુરેશ-ધામ ।

પાસાપાડ પંતિહ જહ સહંતિ સરથબ્ધહો નિસાણું વહંતિ ।
 ધય કિંકિણી કવરવેહિ સરિદ્ધિ, છું કહમ સુરહં પોસયમ સિદ્ધિ ।
 x x x x
 તહિ ચાલુક્યવંસિ હયબલુક પાલક કણુહ જુરિદપહાણુક ।

(અતમાં)

અમ્બપસાએ અગ્નિચણિપુત્રે ગિહત્યચ્છકમ્બપવિત્તિપવિત્ત ।
 ગુણુવાલહો સુએણુ વિરયાવિહ અવરેહિ મિ મણેણુ સંભાવિહ ।
 ખારહસયમ સસન્નચયારીહિ (?) વિક્રમ સંબચ્છરહો વિશાસિહિ ।
 ગયહિમિ ભદ્રવચહો પદ્મતરિ ગુરુ વાસરમિ ચહદસિ વાસરિ ॥

“કણુહ” એમણે છે કે “કણુ” છે; એટલે એ ગોધરાનો કણું સોલકી છે. એના સમયમાં મહીતટ=મહીકાંઠો પણ જાહેર જણાય છે. આ કવિએ નેમિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર, ધર્મચરિત-ટિપ્પન, સુભાષિતરત્નનિધિ, ચૂડામણિ અને ધ્યાનોપદેશ એ બીજી સાન કૃતિઓ પણ રચી છે. એ મં. ૧૨૪૭ નહિ, પણ ૧૨૭૪ માં જણાય છે.

૫. કોઈ શિવદેવસૂરિના શિષ્ય એક જયદેવગણિ નામના કવિનો સમય જો કે નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં મેળવી નથી શકાતો, છતાં એના “લાવનામંધિપ્રકરણ” નામક (૧૦ કડવાના ૬૨ કડીના) કાવ્યના સંપાદક શ્રી. મધુસૂદન મોદીના જણાવ્યા પ્રમાણે તે કવિ ૧૩મી

પ્રાસાન્ની પક્તિઓ જહીં સોહત, શારદ-અભના નિરાન વહંત ।
 ધૃત-કિંકિણી કવરવે સુરિદ્ધિ, જાણે કહે સુરની પોસિયે સિદ્ધિ ।
 x x x x
 તહી ચાલુક્ય-વંશે નય-જ્ઞાના પાળે કણું નરેદ્રપલાનુ ।
 x x x x
 અખાપ્રસાદે ચાચિણુ-પુત્રે ગૃહત્ય-પદ્મમ્બપ્રવૃત્તિ-પવિત્રે ।
 ગુણુપાલના સુતે વિરયાબ્ધુ અવરે મે મને સંભાબ્ધુ ।
 ખારસે સિતેર-ચારે વિક્રમસંવત્સરના વિશાલે ।
 ગાયું (?) લાદરવાના પદ્મે ગુરુવાસરમાં ચૌદસ વાસરે ॥

૧૪મી સદીનો છે.^૧ ભાષાની દૃષ્ટિએ એનું કાવ્ય મહત્ત્વનું છે; સખળ કે ભાષામાં જૂના સંસ્કારો હોવા છતાં અપભ્રંશની વિશિષ્ટતા ખતાવનારો અત્યંત સ્ફુર્તિ ધરાવતો મળે છે; કવિએ જ એવા પ્રયોગ કર્યા છે કે લલિતાએ ફેરફાર કર્યો છે, તે કહેવાનું જો કે આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી. આ કાવ્ય ઉપદેશાત્મક ધાર્મિક ગ્રંથ હોઈ કાવ્ય તરીકે ખાસ વિશિષ્ટતા આપતું નથી. ભાષામાં સાહિત્યકીય અપભ્રંશનો કોળ નીચેના અવતરણથી સમજાશે:

રે હવ નિમ્નુણિ ચંચલ-સહાવ મિલહેવિણ સચલ વિ ખજજભાવુ ।

નવભેદ-પરિગ્રહવિવિધજલ સંસાર અતિ સહુ ઇદિયાહુ ॥૨

મેટા અક્ષરોના સમાસ ઉપરના મતનું સમર્થન આપશે. તેમ છતાં સાદી કવિતા પણ મળે છે; જેવી કે:

પ્રિય પુણુ મિત્ર ઘર ઘરેણિ નય ઈહ લોહ ચ મન્વિ વસુહુ સહાય ।

નવિ અતિ કોઈ ઘુહ સનણિ મુદ્ધ ઇદ્દલલ સહસિ તઈ નરયદુઃખ ॥૩

રૂપો આ તરફ આવતાં જોઈ શકાશે.

૬. આ જ સમયમાં વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિનો શિષ્ય જયમંગલસૂરિ ધ્યાન ખેંચે છે. એણે ૧૮ કડીનું “મહાવીરજન્મ-ભા-લિષેક” નામક અપભ્રંશ કાવ્ય રચ્યું છે. ચારણી પદ્ધતિની વીરરસોચિત તેની કાવ્યપદ્ધતિ આકર્ષક છે:—(૭૬ મરહટા છે)

તા રડ રડકિ, રૂંગ લલકિય, કુટિઅ ઘુટિય ઢોલ

ત્રાટક ત્રટકિ રણ રણકિ, રણણિઅ ઝણણિઅ જોલ ।

૧. Annals of B. O. R. I; 1929, પૃ. ૨

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

રે હવ, મુણુ ચંચલસ્વભાવ, મેલી સહલ ચ બાહ્યભાવ ।

નવ-ભેદ-પરિગ્રહવિવિધજલ—સંસારે છે સહુ ઇદ્દલલ ॥

(એનન, પૃ. ૮)

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રિય પણુ મિત્ર ઘર ઘરેણી થાય અહી લોકે ચ સર્વ વસુનાં સહાય ।

નવ છે કોઈ ઘુજ સનણે મૂર્ખ એકલો સહીય ઇ નરયદુઃખ ॥

તા... ગન્નિજઅ, અંબર વન્નિજઅ, જલનિહિ ગુંનિજઅ નિજ્જરણાઈ .
 તા કાયર કંપિય, કામિણિ હુદિય, તુદિઅ આભરણાઈ ॥
 તા હુમ્મ કહુકિઅ, સેસ ધહુકિઅ. થરહરિહ વારાહ
 સાયર ઝલહલિઆ, ગિરિ ઢલહલિઆ, હુ નટ્ટો નરનાહ ॥
 દિગ્ગય ગડગડિઆ, ગિહ ખડખડિઆ, નહુ નટ્ટો મત્તંડ
 સહસદ્ધુ ચમકિઅ, મુરગણ સંઘિઅ, ફિર કુટ્ટો બલંડ. ॥૨

જ્યમંગલસૂરિની ખીણ કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ જાણવામાં નથી. એણે સં. ૧૩૧૯માં સૂધા પદાડ પર ચાચિગ દેવના લેખની સં. પ્રશસ્તિ રચી છે, તેથી ૧૩મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ કવિની હયાતી હતી.

૭. અપભ્રંશમાં થોડાંબંધ નાની અનેક કૃતિઓના રચયિતા જિનપ્રભસૂરિએ પોતાની “મહનરેખા” નામક કૃતિ સં. ૧૨૯૭ માં રચેલી છે, એટલે ૧૩મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ એનો કવનકાળ છે. મોટા ભાગની કૃતિઓ એણે શત્રુંજય ઉપર રહી રચી છે. (૧) મહનરેખા સંધિ, (૨) જ્ઞાનપ્રકાશ કુલક, (૩) ચતુર્વિધભાવના કુલક, (૪) મલ્લિયચરિત્ર, (૫) જીવાનુશાસ્તિ સંધિ, (૬) નેમીનાથ રાસ, (૭) યુગાદિજિનચરિત કુલક, (૮) ભવિષ્યચરિત્ર, (૯) ભવિષ્યકુડ્ય-ચરિત્ર, (૧૦) સર્વચૈત્યપરિપાટી-સ્વાધ્યાય, (૧૧) સુભાષિત કુલક, (૧૨) આવકવિધિ પ્રકરણ, (૧૩) ધર્માધર્મવિચાર કુલક, (૧૪) વધરસ્વામિચરિત્ર (૨. સ. ૧૩૧૬), (૧૫) નેમિનાથ જન્મભણિપેક,

૧. જૈ. ગૂ. ક. ભાગ ૧ સ્તો: જૂ. ગૂ. ઇતિ; પૂ. ૭૫—ગૂજરાતી ઢાયા:
 વૂરી રડકે, શીંગી ઢલકે, ફૂટે વૂટે ઢોલ.

ત્રાટક ત્રટકે, રણવૂરી રણકે, રણકે ઝણકે ઝોલ.

ત્યાં... ગાજે, અંબર વાજે, જલનિધિ ગુંજે નિર્જરણાં.

ત્યાં કાયર કંપે, કામિની હુંદે, વૂટે આભરણાં.

ત્યાં હૂર્મ કહુક્યો, શેષ ધહુક્યો, થરહરિયો વારાહ.

સાગર ઝલહલિયા, ગિરિ ઢળહળિયા, હોય નાઠા નરનાય.

દિગ્ગજ ગડગડિયા, ગ્રહ ખડખડિયા, નલ નાકો માર્તંડ.

સહસ્રાક્ષ ચમક્યો, મુરગણ રાંક્યો, ન ફૂટ્યું બ્રહ્માંડ !

(૧૬) મુનિસુવતસ્વામિસ્તોત્ર, (૧૭) છપ્પન દિશાકુમારી-જન્મા-
લિપેક, (૧૮) જિનસ્તુતિ. આટલી કૃતિઓ તેની જ છે. એ ઉપરાંત
(૧) પદ્મપંચાશદ્દિક્કુમારિકાસ્તવન, (૨) મહાવીરચરિત્ર, (૩)
જંબુચરિત્ર (૨. સં. ૧૨૯૯), (૪) મોહરાજવિજયોક્તિ, (૫) જિન-
કથ્યાણક, (૬) મુકાશલ ચરિત્ર, (૭) જિનસ્તુતિ, (૮) આચરી સ્તુતિ
અને (૯) ગુરુસ્તુતિ એ પણ એની કૃતિ હોવાનો સંભવ છે. આમાંનું
“લવિયચરિહિ” શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાહેબરાએ છપાવ્યું છે.
“લવિયચરિહિ”એ કાવ્ય એક નાનું પણ સુંદર રૂપક કાવ્ય છે. આવા
પ્રકારની પદ્ધતિનું સૌથી પ્રાચીન ગણાય તેવું ભાગવત પુરાણમાંનું
પુરંજનોપાખ્યાન છે. કૃષ્ણમિશ્રનું “પ્રમોધચંદ્રોદય” ૧૧મી સદીનું
નાટક એ જ રીતે તેવું ગુણ-દુર્ગુણોને મૂર્તસ્વરૂપ આપી રચાયેલું
નાટક છે. જયશેખરસૂરિનું “પ્રમોધચિંતામણિ” કે “ત્રિભુવનદીપક-
પ્રબંધ” એ તે જ પદ્ધતિનું કાવ્ય છે.

લવિય! મુણહિ લવજવહં ચરિહિ મંખેવિહિ મલ્લ નીચલુ ધરિહિ ।
અતિથિ અણાહક લવપુરનામ મોહરાહિ તહિ વસઇ પગામુ ।
મિચ્છાદિહિ તસુ વહતાહ ધૂઅ સયલ જવ સા પિયતમ હૂઅ ।
તીણહિ મોહિહિ એહિ નિયલોહ વિનહિજનંતુ વિ ધરઇ પમોહ ।
કહ વિ ન જણાય ધમ્માધમ્મ ભદ્ધાભદ્ધ ન ગમ્માગમ્મ ॥૨
કવિની ભાષા સરળ છતાં બોધક છે. એણે જુદા જુદા કાવ્યમાં
છંદો પણ જુદા જુદા આપ્યા છે. આ કવિની કૃતિઓ છંદ અને ભાષા

૧. ફાર્જીસ ત્રૈમાસિક વર્ષ ૧ હું, અંક ૨ જો

૨. ગૂજરાતી હાયા:

ભવ્ય ! મુણ લવજવનું ચરિત સંક્ષેપે મન નિશ્ચલ ધરી ।
છે અનાદિક લવપુરનામ મોહરાવ તહી વસે પ્રકામ ।
મિચ્છાદિહિ તેની વહાલી દીકરી સકલ જવની તે પ્રિયતમા યઇ ।
તેણે મોહો એ જવલોક, નચાવાતો ય ધરે પ્રમોહ ।
કેં જે ન જણાય ધમધિર્મ, ભદ્ધાભદ્ધ ન ગમ્માગમ્ય ॥

એ બેય દષ્ટિએ ઉપયોગી હોઈ સ્વતંત્ર રીતે પ્રદર્શિત કરાય તો અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડે.

૮. જિનપ્રભસૂરિના કાષ્ઠ એક શિષ્યે “નર્મદાસુંદરી કથા” નામક ૭૧ કડીનું નાનું કાવ્ય સં. ૧૩૨૮માં રચ્યું છે. બીજું કાવ્ય “ગૌતમ-સ્વામિચરિત્ર” સં. ૧૩૫૮માં રચ્યું છે.^૧ પોતાના ગુરુની માફક એ પણ સાહિત્યકીય “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં કાવ્ય રચે છે; છંદોર્વિવિધ્ય પણ સાંચવે છે. “નર્મદાસુંદરી કથા”નો આરંભ “ત્રિભંગી” પદ્ધતિના છંદથી મળે છે:

પણમવિ પણ્ઠદ્દહ વીરનિર્ણિદ્દહ ચરણકમલ સિવલક્ષ્મિકુલ ।
સિરિતમયાસુંદરિણુજલસુરસરિ કિંપિ થુણિવિ સિલ્લં જન્મદ્દહ ॥
સિરિવલ્લમાણુ પુરુ અતિ નયરુ તહિ સંપદ નરવદ્ધ ધર્મપવરુ ।
તહિ વસદ્ધ સુસાવણુ ઉસસેણુ અણુદિણુ જસુ મણિ જિણનાહવચણુ ॥૩

૯. પ્રબંધચિંતામણિ-કાર મેરુતુંગને આપણે અપભ્રંશ કૃતિઓના એક સંગ્રાહક તરીકે ગણી શકીએ. પ્રબંધચિંતામણિમાં તેણે જુદા

૧. તેરસ સય અરવીસે વરિસે...વિહિયા ॥

તેરસો અઢાવીસના વર્ષમાં રચી.

એજન, પૃ. ૧૮૦

૨. ગોયમસુચરિયકુલયં રધયં...અઢાવત્તરચ વરિસરસ ॥

ગૌતમસુચરિતકુલક અઢાવત્તર વર્ષમાં રચ્યું.

એજન, પૃ. ૧૬૭

આ બીજી કૃતિને અંતે પ્રાકૃત ગાથામાં જિનપ્રભસું નામ છે; પણ તે ગુરુના ઉત્કર્ષવિષયક જણાય છે. વર્ધાનુક્રમે પણ આકૃતિ જિનપ્રભસિષ્યની જણાય છે.

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રણમી પ્રણતેદ્ર વીરનિર્નેદ્રતા ચરણકમલ શિવલક્ષ્મીકુલને ।

શ્રીનર્મદાસુંદરી-ગુણજલ-સુરસરિતા કેં ચે સ્તવી લઈ જન્મદ્દહ ॥

શ્રીવર્ધમાન-પુર છે નગર તહીં સંપત્તિ-નરપતિ ધર્મપ્રવર ।

તહીં વસે સુશ્રાવક ઋષભસેન અનુદિન જેને મન જિનનાયવચન ॥

જુદા પ્રબંધોમાં કેટલાક અપભ્રંશ દૂદાઓ ઉદાહૃત કર્યા છે. તે બધા જ પ્રચલિત સાહિત્ય-લૌકિક અને ગ્રંથસ્થમાં-થી લીધેલા છે. કેટલાક દૂદા આ. હેમચંદ્રમાં પણ છે. મેરુતુંગે એના પ્રબંધગ્રંથની રચના સં. ૧૮૬૧માં વહવાણમાં કરી છે. એ કવિ બહુશ્રુત અને અનુભવી છે. એણે ચૂંટી આપેલા દૂદા પણ એની પસંદગીની આંકણો કરે તેવા છે. એમાંના આ. હેમચંદ્રથી જ્વતંત્ર એવા કેટલાક દૂદાઓ છે, એ ભાષા અને સાહિત્ય એ ઉભય લેખે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે:

- (૧) અમ્મીણુઉ મંદેસડઉ નારય કન્હ કહિજ્જ ।
જજુ દાલિદિહિ દુત્થિયઉ બલિબન્ધણુહ મુછજ્જ ॥^૧
- (૨) ઉચ્ચા તાવિઉ જિહિ ન કિઉ લક્ખઉ ભણુય તિ ઘટ્ટ ।
મણિયા લલ્લમ ઠીહડા કે દહ અહવા અટ્ટ ॥
- (૩) મુજ્જ ભણુય મુણાલવય ડુંવ્વાણુ ગયઉ ન ઝૂરિ ।
જમ્મ અક્કર સયખણ્ડ થિય તોય સ મીઠી ચૂરિ ॥

૧. પ્રબંધનિતામણિમાંનાં અવતરણોની ચૂંટણી છાયા નીચે પ્રમાણે છે; પૃથાંક મુનિત્રી નિતવિનયજીની “મિત્રી” ગ્રંથમાળાની આવૃત્તિના છે:—

- (૧) અમારો સંદેશડો (હો) નારદ, કાન્હને કહેજો ।
જજ દાળદરથી દુખિયું; બલિ^૧ બંધનનું મૂકજો ॥પૃ. ૮૧૧
- (૧. બલિ=અધિરાત્ન અને કર્તવ્ય. દ્વયર્થ છે.)
- (૨) લચ્ચા (ચતુ)ને તાપિત જહો ન કર્યો? લાખેર ભણે તે ધાટું ।
મણિયા લાલે (=મેળવે) દહારા કે દસ અથવા આઠ ॥પૃ. ૧૯૧
- (૧. કચ્છના લાખા કુલાણીના મોઢામાં મૂકેલી આ હસ્તિ છે)
- (૩) મુંજ ભણે મૃણાલવતીને:૩ જોગત ગયું; ન ઝૂરે ।
જો આકર ચતખંડ ચદ્ધ, તોય તે મીઠી ચૂર ॥પૃ. ૨૩૧
- (૩. મૃણાલવતીને રાત્ર મુંજમાં પ્રેમ હતો. ગયા પ્રોવનથી પણ સોંદર્ય જતું નથી, તેવો આશય આ દૂદામાં ઉદિષ્ટ છે.)

- (૪) સ ઉ ચિત્તહ સફી મણહ બત્તીસડા હિયાંહ ।
અમ્મી તે નર હડ્ડસી જે વીસસઈ તિયાંહ ॥
- (૫) ઝોલી તુટ્ઠવિ કિં ન મૂઢિ કિં હૂઉ ન છારહ પુન્નુ ।
હિણ્ડઈ દોરી-દોરિયઉ જિમ મંકડુ તિમ મુન્નુ ॥
- (૬) ગય ગય રહ ગય તુરય ગય પાયકકડા નિ ભિચ્ચ ।
સગ્ગાઈય કરિ મન્તણઉ મુહુંતા રુદાઈચ્ચ ॥
- (૭) કવણિહિં વિરહકરાલિઅઈ ઉડાવિઉ વરાઉ ।
સહિ અચ્ચખમુઅ દિટ્ટ મઈ કણિક વિલુલ્લઈ કાઉ ॥
- (૮) એહુ જમ્મુ નગ્ગહં ગિયઉ ભડસિરિ ખગ્ગુ ન ભગ્ગુ ।
તિક્ખા તુરિય ન વાહિયા ગોરી ગલિ ન લગ્ગુ ॥
- (૯) નવજલભરીયા મગ્ગડા ગયણિ ધડુક્રઈ મેહુ ।
ઈત્થન્તરિ જઈ આવિસિઈ તઉ નાણીસિઈ નેહુ ॥

- (૪) સોગણી ચિત્તની, સાઠગણી મનની, બત્તીસગણી હૈયાની,
અહો તે નર કખડો (=વૃક્ષ)૪, જે વિશ્વસે સ્ત્રીમાં ॥પૃ. ૨૩॥
(*અમ્મી=અમ્મો=અહા. * હડ્ડસી=ગામનું જાડ)
- (૫) ઝોળી તુટી (ને) કેમ ન મુઓ, કેમ હુઓ ન રાખ * પુન્ન ।
હીંડે દોરી-દોરિયો* જેમ માકડું તેમ મુંજ ॥પૃ. ૨૩॥
(*છાર=રાખ. *દોરિયો દોઈથી પરવરા થયેલો)
- (૬) ગય ગત, રય ગત, તુરગ ગત, પાળા (ગત, ગત) ભૂત્થ ।
સ્વર્ગે રહેા કર મન્તણા મુખથી (હિં) રુદાહિત્થ* ॥પૃ. ૨૩॥
(*મુંજની તૈલપના પાશમાંથી છટકવાની હસ્તિ)
- (૭) દોષ વિરહ-કરાલ (સ્ત્રી)એ હડાવિયા વરાહ (=ખિચારો) ।
સખી ! અચ્ચા દીઠો મેઃ કંઠે વળગે કોને ? ॥પૃ. ૨૮॥
- (૮) એહુ જન્મ નકામો ગયોઃ ભડ-શિરે ખાંડું ન ભાંગ્યું ।
તીખા તુરી ન વાહવ્યા, ગોરી-ગળે ન લાગ્યો ॥પૃ. ૩૨॥
- (૯) નવજલ-ભરીયા મારગડા, ગગને ઘડકે મેહુ ।
આ અંતરે જો આવશે તો નાણીશ (હું) નેહ ॥પૃ. ૩૨॥

- (૧૦) લોચએવ ગલિ કણ્ઠલઉ મૂં ભલલઉ પડિહાઈ ।
ઉરિ લરિછહિ મુહિ સરસતિહિ સીમ વિહંગી કાંઈ ॥
- (૧૧) માઉલિંગુ જઈ પુચ્ચઈ પુચ્ચઈ ઇઉ મઈ કહિઉ
લોહહં સમચ્ચઈ ।
લોચએવ પુહવિહિ ગઉ અવડુ ન પુચ્ચઈ બીજઉ રાઉ ॥
- (૧૨) માણુમડા-દમદમ દસા મુણિયઈ લોચપસિદ્ધ ।
મહ કન્તહઈકુ જ દસા અવરિ તે ચોરહિં લિદ્ધ ॥
- (૧૩) કો જાણુઈ તુહ નાહ ચીતુ તુહાલઉ ચક્કવઈ ।
લહુ લંકહ લેવાહ મચ્ચુ નિહાલઈ કચ્છઉતુ ॥
- (૧૪) ઓલી તાવ ન અણુહરઈ ગોરીમુહકમલસ ।
અદિટ્ઠી કિમ ઓમિયઈ પડિપયલી ચન્દસ ॥
- (૧૫) સઈર નહીં સ રાણુ ન કુ લાઈઉ ન કુ લાઈઈ ।^૧
સઉ પંગારિહિ પ્રાણુ કિ ન વઈસાનરિ હોમીદ્ધ ॥

- (૧૦) લોચદેવ ! ગળે કાંઠલો મને ભલો પ્રતિભાસે !
હરે લક્ષ્મીથી, મ્હોએ સરસ્વતીથી, સીમા વહેંચી શું ? ॥પૃ. ૪૫॥
- (૧૧) માનુલિંગુ ને બોલે, બોલે! હ મેં કહ્યો લોહનો સમુચ્ચય ।
લોચદેવ ! પૃથિવીમાં ગયો અવર ન બોલે બીજો રાય ॥પૃ. ૪૫॥
- (૧૨) માણુમડા(ની) દસ દસ દસા મુણિયે લોખપ્રસિદ્ધ ।
મુન કાતની એકલ દસા, અવર તે ચોરે લીધી ॥પૃ. ૪૭॥
- (૧૩) કોણુ જાણે તુજ નાય ! ચિત્ત, તારું (?) ચક્ક-પદ ।
લહુ(માં) લંકાને લેવાનો માર્ગ નિહાળ (તુ), કચ્છ-પુત્ર ! ॥પૃ. ૫૮॥
- (૧૪) ઓળ ત્યારે ન અનુસરે ગોરી-મુખ-કમલને ।
અણુ-લીલી કેમ આપિયે પડવા-રેખ ચંદ્રની ? * ॥પૃ. ૬૪॥
(* આ એક સમસ્યાપૂર્તિ છે.)

૧. અહીંથી ૧૯મા સુધીના દૃહા “રાણુકદેવલીના દૃહા” તરીકે લોક-સાહિત્યમાં ને પ્રસિદ્ધ છે, તે આપવામાં આયા છે. સિદ્ધરાજ નયસિદ્ધ

- (૧૬) રાણા સર્વે વાણિયા જેસહ વહુ ઉ શેઠિ ।
કાહું વણિજહુ માણડીયઉં અમ્મીણા ગઢ-હેઠિ ॥
- (૧૭) તઈ ગરવા ગિરનાર કાહું મણિ મત્સરુ ધરિઉં ।
મારીતાં ખેંગાર એકૂં સિહરુ ન ઢાલિયઉં ॥
- (૧૮) જેસહ મોહિ મ ખાંહ વણિવણિ વિરૂએ લાવિયઈ ।
નઈ જિમ નવા પ્રવાહ નવધણુ વિણુ આવઈ નહીં ॥
- (૧૯) વાઢીતઉં વઢવાણુ વીસારતાં ન વીસરઈ ।
સૂના સમા પરાણુ ભોગાવહ તઈ ભોગવ્યા ॥
- (૨૦) આપણુપઈ પ્રભુ હોઈયઈ કઈ પ્રભુ કીજઈ હતિય ।
કાજુ કરેવા માણસહ ત્રીજઉં મારુ ન અતિય ॥

ના પ્રતિપક્ષી રાજ તરીકે નામ “નવધણુ” આપવામા આવ્યું છે, પણ દુહો જોતાં એ જ “ખેંગાર” સંભવે છે. એ આસીર રાજ હતો. દુગાથી “નવધણુ”ના અંત પછી તેની રાણીના મુખમાં આ વાક્યો આપ્યાં છે. કેટલાક પછીની ભાષાના ફક્કા ક્ષિપ્ત છે. તે ન લેતા અસલ જણાતાને જ અહીં સ્થાન આપ્યું છે. રાણીનું નામ એક હાયપ્રત મુજબનું “સૂનલદેવી” છે. લોકમાં “રાણુકદેવી”નામ પ્રસિદ્ધ છે.

(૧૫) સહિયરો. નથી તે રાણો, ન કોઈ લાવ્યો, ન કોઈ લવાય ।
સ્વયં ખેંગાર સાથે પ્રાણુ કેમ ન વૈશ્વનારે હોમિયે ? ॥પૃ. ૬૫॥

(૧૬) રાણા સર્વે વાણિયા, જેસહ (જયસિંહ) વડો શેઠ ।
કાંશું વણિજહું (=વેપાર) માડશું અમારા ગઢ હેઠ ? ॥પૃ. ૬૬॥
(જયસિંહે રાણીનો હાથ માગ્યો હોય, તેનો જવાબ જણાય છે.)

(૧૭) તેં ગરવા ગિરનાર ! કા મને મત્સર ધર્યો ? ।
મરાતાં ખેંગાર એક શિખર ન ઢાળિયું ? ॥પૃ. ૬૬॥

(૧૮) જેસહ (=જયસિંહ), મોહ મ ખાંહ, વળીવળી વરવે લોવિયે ।
નદી જિમ નવા પ્રવાહ નવધન કવિણુ આવે નહિ ॥પૃ. ૬૬॥

(૧૯) વઢાણું વઢવાણુ વીસારતાં ન વીસરે । [જનવો મેધ, ખેંગાર]
સોના સમા પ્રાણુ ભોગાવા, તેં ભોગવ્યા ॥પૃ. ૬૬॥

(આ સોરઠાની ભાષા આ બાજુ વધુ આવી ગઈ જણાય છે.)

(૨૦) આપણુંપ્રેં પ્રભુ હોઈયે, ક્યારે પ્રભુ કીજે હાથે ।
કાજ કરેવા માણસને ત્રીજે માર્ગે નથી ॥પૃ. ૮૧॥

- (૨૧) સોહગિઉ સહિ કંચુયઉ જુતઉ તાણુ કરેઈ ।
પુઢિહિ પચ્છઈ તરુણીયણુ જસુ ગુણુગહણુ કરેઈ ॥
- (૨૨) લરિછ-વાણિસુહકાણિ સા પઈ ભાગી મુહ મરઉ ।
હેમસૂરિઅત્યાણિ જે ઈસર તે પહિડયા ॥
- (૨૩) હેમ તુહાલા કર મરઉ જિસ અચખ્ખુયરિદ્ધિ ।
જે ચંપહ હિફા મુહા તીહ બપહરી સિદ્ધિ ॥
- (૨૪) ઇકકહ કુલહહ માટિ સામીઉ દેયઈ સિદ્ધિસુહ ।
તિણિસઉ કેહી સાટિ કટરે લોલિમ જિણુવરહ ॥
- (૨૫) મહિવીઠહ સચરાચરહ જિણિ સિરિ દિન્હા પાય ।
તસુ અત્યમાણુ દિણેચરહ હોઈતુ હોઉ ચિરાય ॥

(મૂળમાં કઈ=સ. કદા સંભવે છે. અથવાના અર્થમાં એટલો વહેલો પ્રયોગ સંભવતો નથી.)

- (૨૧) સોહાગિયા મૂખી, કંચુક=ચોળી) નોડયો તાણુ કરે ।
પીઠ પછી તરુણીજન જેના ગુણુ ગ્રહણુ કરે ॥૫૮. ૮૬॥
(ગુણુ=ગુણુ અને દોરી.)
- (૨૨) લક્ષ્મી-વાણી-મુખ-કળી તે, તારામા, ભાગ્યવાન, (પણુ) મુજ મરે ।
હેમસૂરિ-સ્થાને જે ઈસર, તે પડયા ॥૫૮. ૯૨॥
(અર્થ સદિગ્ધ રહે છે.)
- (૨૩) હેમ ! તારા કર (તોય) મરુ, અચંખા-રિદ્ધિ ।
જે ચંપાય હેઠે-મુખે, તેના હપર સિદ્ધિ ॥૫૮. ૯૨॥
(હપરના ખંને ફૂલા હેમચંદ્રને હૃદયી ચારણના મુખમાં મુકાયા છે.)
- (૨૪) એક ફૂલ માટે સ્વામી દે છે) સિદ્ધિ-મુખ ।
તેથી શા સારુ થોડે ભોળપ, બિનવરની ? ॥૫૮. ૯૨॥
(અર્થાત્ એ ભોળપ નથી, પણ સ્વામિગુણુ છે.)
- (૨૫) મહીપીઠ—સચરાચરને જેણે શિરે દીધા પાય ।
આયમણુ તે દિનેચરનું, હોવાનું હોય સદાય ॥
(ચિરાય=જાણે વખતે; એટલે સદા.)

મેરુતુંગનો સમય ૧૪મી સદીનો આરંભ હોવાથી તેની પસંદગીમાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં લાક્ષણિક રૂપો ફેટલાંક જણાય છે. રાસચુગના અંતભાગમાં તે કવિતા પડે તેવી છે. પણ મોટા ભાગના દ્વંદ્વા “હૈમયુગ”ની લાક્ષણિકતા સાચવતા હોવાથી અહીં સ્થાન પામ્યા છે. “પ્રબંધચિંતામણિ”ની ફેટલીક પ્રતોમાં વધુ આ તરફ આવતી ભાષા સાંચવતા દ્વંદ્વા મળે છે; પણ જૂની પ્રતોમાં ન હોવાથી તેવા દ્વંદ્વાઓને અહીં સ્થાન નથી આપ્યું. પ્રસંગે એનો ઉપયોગ થશે.

૧૦. છેક સોળમી સદી સુધી નાની મોટી અનેક કૃતિઓ મળે છે. એના વિસ્તારમાં નહિ પડતાં કવિ અને કૃતિ અને મળી શકે ત્યાં વર્ષ આપી સંતોષ લેવામાં આવે છે. સાહિત્યકીય અપભ્રંશ તેમાં મૂર્ત છે.

કવિ	કૃતિ	સ્થા વર્ષ
જિનસૂરિ	અંતરંગમંધિ	(૧૪મું શતક)
જયશેખરસૂરિશિષ્ય	શીલસંધિ	(૧૫મું શતક)
હેમસાર	ઉપદેશસંધિ	„
વિશાલરાજસૂરિ	તપઃસંધિ	„
રત્નમંદિરગણિ	સં. ઉપદેશતરંગિણીમાં (અપભ્રંશ ૨૫ પછો)	„
યશકીર્તિ	ચંદ્રપદચરિય	(સં. ૧૫૨૧ લગભગ)
સિંહસેન (૨૪૫)	મહેસરચરિય	(૧૫મું શતક)
	દહલકખાણુ જયમાલ	„
	શ્રીપાલચરિત	„
	સમ્મતગુણનિહાણુ	„
જયમિત્રહલ્લ	સેણિયચરિય	„

આ ઉપરાંત જેના કર્તાઓનાં નામ નથી મળ્યાં તેવી અનેક અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પાટણ વગેરેના ભંડારોમાં છે. આમાંની બધી એક જ સમયની નહિ, પણ જુદા જુદા સમયની હશે; પણ સાધનાભાવે એ

વિષયમાં આપણે આજે કાંઈ પણ પણ વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકવાની સ્થિતિમાં નથી.

આ કૃતિઓ સાહિત્યકીય “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની આ. હેમચંદ્રે સ્થિર કરી આપેલા ભાષાસ્વરૂપને જ મુખ્યત્વે અનુસરતી હોવાથી ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે; સખ્ય કે તેમાંથી વિપુલ શબ્દભંડોળ આપણે મેળવી શકીએ તેમ છિયે. મુખ્યત્વે શ્રેનાંબર જોત સાધુઓની એ કૃતિઓ હોઈ તેમ જ એ સાધુઓનું નિવાસસ્થાન મુખ્યત્વે ગૂજરાત, મારવાડ અને માળવા હોઈ તેઓની સાહિત્યકીય ભાષા સાંચવતી કૃતિઓમાં પોતપોતાના સમયની ભાષાની છાંટ પણ મળી આવવાનો પૂરો સંભવ છે. ખુદ સં. જૈન સાહિત્યમાં આમ તળપદા જ શબ્દો અને નહિ તો તેવા તળપદા શબ્દો કૃત્રિમ સંસ્કૃત સ્વરૂપને પામેલા પુષ્કળ મળી શકે તેમ છે. (અહીં શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસાઈના જૈન-ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧લામાંના જૂની. ગૂજ. ઇતિહાસમાંનું પ્રકરણ. ૨ જું અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડશે.)

ઇતર અપભ્રંશ કૃતિઓ

ગૂજરાતની કૃતિઓ તેમ જ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” સાથે ગાઢ સંબંધ છે તેવી દિગંબર જૈન કૃતિઓના વિષયમાં જે કાંઈ પણ માહિતી મળે છે, તે આ પૂર્વે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ સાથે ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી બહારની પણ કાંઈ કૃતિઓ અથવા અપભ્રંશના વિષયમાં કાંઈ વધુ પ્રકાશ પડે તેવા વ્યાકરણ ગ્રંથો પ્રાપ્ત હોય તો તે સંબંધમાં આવશ્યક માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. બહારનાં જે કાંઈ સાધન મળે છે, તેમાંનાં નીચેનાંનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

કૃતિ	કર્તા	સમય
૧. દોહાકાશ	તિલ્લોપાદ	૧૧મી સદી
૨.	સરહદપાદ	”

૩. દોહાકોશ	કાવ્યહાસ	૧૨મી સદી
૪. સંકીર્ણ દોહા-સંગ્રહ	...	"
૫. કાકાલુપ	...	"
૬. કીર્તિલતા	વિદ્યાપતિ	૧૫મી સદી
૭. પ્રાકૃતપિંગલ	...	"
૮. પ્રાકૃત-વ્યાકરણ	ત્રિવિક્રમ	૧૩મી સદી
૯. પ્રાકૃત સર્વસ્વ	માર્કંડેય	૧૪મી-૧૫મી સદી
૧૦. પદ્માભાષ્યદ્રિકા	લક્ષ્મીધર	૧૬મી સદી
૧૧. પ્રાકૃતરૂપાવતાર	સિહરાજ	૧૭મી સદી

આમાંનું ત્રિવિક્રમનું વ્યાકરણ જોવામાં નથી આવ્યું, પણ એનાં જ વાલ્મીકિનાં નામે ચંદેશાં સૂત્રો ઉપર લક્ષ્મીધરની પદ્માભાષ્યદ્રિકા અને સિહરાજનું પ્રાકૃતરૂપાવતાર મળે છે. તે ઉપરાંત પિશલે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ વિભાગના દોહલાઓના કરેલા સંપાદનમાં ત્રિવિક્રમે લીધેલા દોહલાઓની વાચના પણ આપી છે. વાલ્મીકિસૂત્રો ત્રણેમાં છે, એથી ત્રિવિક્રમનો અપભ્રંશ આપણે મેળવી શકીએ છીએ. પ્રાકૃતસર્વસ્વ એ માર્કંડેયનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ છે. એને ૧૪મી-૧૫મી સદીમાં થયો માનવામાં આવે છે. કાંઈ એને છેક ૧૭મી સદીમાં થયો માને છે.^૧

ઉપર ગણાવેલાં ૧૧માં ૧થી ૭ એ કવિતાના ગ્રંથો છે. એમાં દોહાકોશ ૧૧-૧૨મી સદીના છે; કર્તા બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓ છે; અને રચના આસામ-અંગાળામાં થયેલી છે. મહાજયન બૌદ્ધોનાં ધાર્મિક મંત્રો આ કાવ્યોમાં રજૂ થાય છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ એની આપણને ઉપયોગિતા ન હોય, પણ સાહિત્યકીય દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે જ.

૧. દોહાકોશોમાં ૧લી કૃતિ તિલ્લોપાદની છે. જે કાંઈ ભાષાબેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે નીચેનાં અવતરણો ઉપરથી સમજાશે:

૧. Evolution of Magadhi : Introduction. પૃ. ૨૦. શ્રી અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીએ માર્કંડેયને ૧૭મી સદીમાં મૂક્યો છે.

સ્કન્ધ—ભૂત—આત્મા—ઇન્દ્રી ।
 સહજ સભાવે સચલ વિવન્દી ॥
 સહજે ભાવાભાવે હુ પુન્નહ ॥
 સુલુપ કુલુપ તહિ સમરસ ઇન્દ્રિય ॥
 મારહ ચિત્ત હિન્વાણે હિણિયા ।
 તિહુઅણ સુલુપ હિરજીણ પસિયા ॥
 અમણસિઆર મ દૂમહ મિચે ।
 અપ્પાણુવન્ધ મ કરહ રે ઇચે ॥
 ચિત્ત ખસમ જહિ સમસુહ પદદધ
 ઇન્દ્રીઅ—વિસઅ તહિ મત હુ દીસહ ॥
 આઠરહિઅ એહુ અન્તરહિઅ ।
 વરગુરુપાઅ અદઅ કહિઅ ॥

x x x x

૧. ઉપયોગી હોવાથી અહીં સંસ્કૃત છતાં આપવામાં આવે છે:

સ્કન્ધભૂતાચતનેન્દ્રિયાણિ
 સહજસ્વભાવેન સકલ્લાનિ વિવદ્ધાનિ ॥૧॥
 સહજે ભાવાભાવૌ ન પૃચ્છ ।
 શૂન્યતાકરુણે તસ્મિન્ સમરસે ઇચ્છેતે ॥૨॥
 મારય ચિત્તં નિવર્ણિનં હત્વા ।
 ત્રિભુવનશૂન્યનિરજ્જનં પ્રવિશ ॥૩॥
 અમનસ્કારં ન દુષ્યત મિત્યા ।
 આત્માનુવન્ધે મા કુરુ રે ઇચ્છામ્ ॥૪॥
 ચિત્તં ચ્ચસમં યદા સમસુખં પ્રવિશતિ ।
 ઇન્દ્રિયવિપયમાત્ર તદા ન દૃશ્યતે ॥૫॥
 આદિરહિતં એતદ્ અન્તરહિતમ્ ।
 વરગુરુપાદેન અદ્વયં કથિતમ્ ॥૬॥

હૃદિ સુણ્ણુ નગ્ણુ સુણ્ણુ તિહુઆણ્ણુ સુણ્ણુ ।

શિરમલ્લ સહજે ભુ પાપ ભુ પુણ્ણુ ॥

નહિ ઇચ્છ્યં તહિ જાઉ મણ્ણુ એતુ ભુ દિગ્ગજ ભન્તિ ।

અથ ઉધારિય આસોઆણ્ણુ નગ્ણુ હોઈ રે ચિત્તિ ॥

આ અવતરણમાં “ઇન્દ્રિય”નું “ઇન્દ્રિય” થઈ “ઇ” પર સ્વરભાર આવતાં, અપભ્રંશ પછીની ભાષામાં દીર્ઘ “ઇ” થાય છે, તે પ્રક્રિયા આવી ગઈ છે. “વિવન્દી”રૂપ “વિવદ્” ઉપરથી “વિવન્દિય” થઈ એ જ રીતે “વિવન્દી” બન્યું છે. “ધ”ના “દ”ની પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં આવી નથી. “પુચ્છહ” વગેરે રૂપમાં આજ્ઞાર્થ બીજનપુરુષનું બહુવચન ગણિયે તો વર્તમાનકાલીન ય કે આજ્ઞાર્થ-આત્મનેપદ ધ્વમ્ ઉપરથી લાવી શકાય. એકવચન ગણિયે તો આજ્ઞાર્થ આત્મનેપદી સ્વ ઉપરથી લાવવો જોઈયે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં એ પ્રક્રિયા વ્યાપક નથી.

અહં શૂન્યં જગત્ શૂન્યં ત્રિભુવનમપિ શૂન્યમ્ ।

નિર્મલસહજે ન પાપં ન પુણ્યમ્ ॥૩૪॥

યત્ર ઇચ્છતિ તત્ર ચાતુ મનઃ યત્ર ભ્રાન્તિઃ ન ક્રિયતામ્ ।

અથ ઉદ્યાટય અવલોકને ધ્યાને સ્થિતો ભવામિ ॥૩૫॥

[રૂપ-વેદના-સંજ્ઞા-સંસ્કાર અને વિજ્ઞાનરૂપ પાંચ સ્કંધ, પૃથ્વી-પાણી-તેજ-વાયુ-આકાશરૂપી પાંચ મહાભૂત, સ્થાનરૂપ ઇન્દ્રિયો, આ સહજ સ્વભાવે બધાં બંધાયાં છે. સહજમાં સંસાર અને નિર્વાણરૂપ ભાવ અને અજ્ઞાવ(ની વાત) ન પૂછ. શૂન્યતા અને દુરુણતા સહજમાં સમરસ ઇચ્છાય છે. નિર્વાણ વતી હણીને ચિત્તને માર. (પછી) ત્રિભુવનના શૂન્યાત્મક નિરંજન જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કર. નિર્વિકલ્પક સહજ જ્ઞાને ક્ષેપ ન દોષ આપ. આત્માના અનુ-બંધનમાં ઇચ્છા ન કર. શૂન્ય સમાન ચિત્ત જ્યારે સમ સુખમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયની માત્રા ત્યાં નથી દેખાતી. હત્તમ શુરુએ આને આદિ-રહિત અને અંતરહિત અદ્વય જ્ઞાન કહ્યું છે. x x x હું શૂન્ય, જગ શૂન્ય, અને ત્રિભુવન શૂન્ય છે. નિર્મલ એવા સહજ માર્ગમાં પાપ નથી, પુણ્ય નથી. મન જ્યાં (જવાની) ઇચ્છા કરે છે, ત્યાં જાઓ. અહીં ભ્રાંતિ ન કરાય. નીચેના માર્ગને ઉધારી જ્ઞાનાત્મક ધ્યાને સ્થિતિ થાય છે.]

“ધચ્છિઅ” કર્મણિરૂપ લાગે છે. “ધચ્છિઅધ” રૂપ આ. હેમચંદ્ર સ્વીકારે છે. અંત્ય “ધ” લુપ્ત થયો છે. ૪થી કડીમાં ‘ધચ્છે’ બીજી વિભક્તિનું એકવચન માગધી સદશ છે. એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. “જઉ” મં. ચાતુ ઉપરથી સીધું પ્રાકૃત પ્રક્રિયાર્થી આવ્યું છે. અપ. માં આ પ્રચલિત નથી. “ચિત્તિ” આપણે ત્યાં “ચિષ્” સ્વરૂપમાં હોય છે. “રે”નો પ્રચાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

તિલ્લોપાદના આ કાવ્યની એક હાથપ્રત ૧૨મી સદીના આરંભના ૪ વર્ષ જૂની મળે છે;^૧ એટલે ગ્રંથકાર ૧૧મી સદીનો છે. એ જૂની પ્રત તૂટક છે. ૧૩મી સદીની બીજી પ્રત ઉપરથી ખાલી ભાગ પૂરેલા છે, તેથી મૂળની ભાષાને ખાસ આંચ આવી જણાતી નથી.

એક વ્યાપક અપભ્રંશનાં લક્ષણો પ્રાકૃતાનુકૂળ આમાંથી આપણને મળે છે, એ સાથે અર્વાચીનતા તરફ ઢળતું વલણ મળે છે. આ અપભ્રંશ “માગધ અપભ્રંશ”ના સંસ્કારો કરતાં “મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ”ના સંસ્કારોનો સમાહાર વધુ કરે છે; જેમાં રૂપભેદ કહો કે પ્રાંતીયતા કહો તેવું કાંઈક આવે છે. એવી જ બીજી બે કૃતિઓ નીચે ઉદાહરણ કરવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ નોંધયે.

૨. સહજમાન ઐશ્વર્ય સંપ્રદાયનો જ “સરહ” એના “દોહકોશ”થી લગભગ ૧૧મી સદીમાં જ આપણા જાણનામાં આવે છે. મહાસિદ્ધ સરહ પૂર્વપ્રદેશોત્તરગત રાણી નામના સ્થળમાં જન્મ્યો હતો અને રાજા રત્નપાલ (ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૦)નો સમકાલીન હતો. એટલે ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ એ થયેલો એ સ્પષ્ટ છે.^૨ આણે કેટલીક બીજી કૃતિઓ પણ રચી છે. ‘દોહકોશ’ના કેટલાક નમૂના નોંધયે:

વગહણો હિ મ જાતન્ત હિ ભેહ ।

એવધ પદિઅદિ એ ચ્ચલલેહ ॥ .

મટ્ટી પાણી કુટું લધ પદન્ત્ ।

અરહિ બધમી અગિ હુણન્ત્ ॥

૧. દોહકોશ: અ. પ્ર. પૃ. ૧

૨. અપભ્રંશ પાઠાવલી. ટીકા, પૃ. ૧૦૫

કાળે -વિરહિય હુઅવહ હોમે ॥
 અક્ષિય હહાવિય કહુએ ॥ ધુમે ॥
 એકદણી ત્રિદણી ભઅવંવેમે ॥
 વિણુઆ હોધઅઇ હંસહએમે ॥
 મિચ્છેહિ ॥ નગ વાહિય ભુલે ॥
 ધર્માધર્મ ભુ નાણિય તુલે ॥

x x x x

શુરુ-હવએમે ॥ અમિઅ-રમુ ધાવહિ ભુ પીઅઇ નેહિ ॥
 વહુ-સત્યત્ય-મરુત્યલિહિ ॥ તિસિએ મરિઅહ તેહિ ॥
 ચિત્તાચિત્ત વિ પરિહરહુ તિમ અચ્છહુ નિમ વાહુ ॥
 શુરુવઅણે ॥ દિટભત્તિ ॥ કુરુ હોધ નધ સહજ ઉલાહુ ॥

x x x x

પર-ભઆર ભુ ક્રિઅભ અરિય ભુ દીઅઉ દાણુ ॥
 એહુ સંસારે કવણુ કહુ વરુ છહુ અપ્પાણુ ॥૧

૧. સંસ્કૃત છાયા:—

બ્રાહ્મણા ન જાનન્તિ હિ મેદં (વૃથા) પઠિતાઃ એતે ચતુર્વેદાન્ ॥૧॥
 મૃત્તિકાજલકુશાન્ લાત્વા પઠન્તિ ગૃહે ઉપવિશ્ય અગ્નિં હુક્ષત્તિ ॥
 કાર્યેણ વિરહિત-હુતવહ્નોમેન અક્ષિણી દમ્ધે કટુના ધૂમેન ॥૨॥
 એકદણ્ડિ-ત્રિદણ્ડિ-મગવદ્દેશેન વિજ્ઞા ભવન્તિ હંસોપદેશેન ॥
 મિથ્યાત્વેન જગદ્ વાહિતં ત્રમેણ ધર્માધર્મો ન જ્ઞાતૌ તુલ્યેન ॥૩॥

x x x x

ગુરુપદેશેન અમૃતરસઃ ધાવ્યતે ન પીતકઃ ચૈઃ ॥
 બહુશાસ્ત્રાર્થમસ્થલીપુ તૃણ્યા મૃતં તૈઃ ॥૫૬॥
 ચિત્તાચિત્તમપિ પરિહરત તથા આસ્યતામ્ યથા વાલઃ ॥
 ગુરુવચ્ચને દૃઢમક્તિં કુરુત ભવતિ યદા સહજોજ્જ્વાલઃ ॥૫૭॥

x x x

પરોપકારઃ ન કૃતઃ, અસ્તિ ન દત્તં દાનમ્ ॥
 અસ્મિન્ સંસારે કિં ફલં વરં ત્યજતુ આત્માનમ્ ॥૧૧૨॥

આ અવતરણમાં મોટા અક્ષરવાળાં રૂપો જુઓ: “ધાવહિ” કર્મણુરૂપ ઇષ્ટ છે. આ હેમચંદ્રને “ધાવિઅષ” ઇષ્ટ છે. “જનનન્ત”, “પદન્ત” વગેરે વર્તમાન ત્રીજાપુરુષનાં બહુવચનનાં રૂપો પણ તેવાં જ છે. “હાવિઅ”માં અંતે “અ”કાર જ પ્રાકૃત જેમ પડ્યો છે. “વિણુઆ” નવું જ રૂપ છે. “વધસી”રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં અર્વાચીનતા આવી છે. રૂપવિશય=ઉવર્ધસિય=વધસિય=વધસી=અને ગૂળ-રાતીમાં “બધસી=એસી”. ‘હોમ્બઅમ્’માં મૂલતેની મંભાવના છે. “તિસિએ”=તુષ્ણવા. તુષ્ણાનું તિસિ રૂપ થયું છે. “પરિહરહુ” એ રૂપ આજાર્થ બીજા-પુરુષનું જણાય છે, જ્યારે “અઅહુ” ત્રીજાપુરુષ એકવચનનું છે. પાછલું ચિંત્ય છે. “કરુ” ને અપના નિયમ પ્રમાણે એકવચન છે; પણ અહીં બહુવચન ઇષ્ટ છે. “દીઅઉ” રૂપ પ્રા. દિગ્ગને સ્થાને પ્રયોગાયેલ છે, તે નવીન છે. “હરુહુ”માં આજાર્થ ત્રીજાપુરુષમાં “હુ” પ્રયોગયો છે.

૩. તિલ્લોપાદ અને સરહપાદ પછી એક દાણપાદના “દોહાકાશ”નો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. “દાણપાદ” ક્યારે થયો તેને માટે મતભેદ છે. ડૉ. શહિદુલ્લા તેનો સમય ઇ. સ. ૭૦૦ આસપાસ માને

[બાકીજો ભેદ જાણતા નથી. એઓ એમ જ (નકામાં) ચાર વેદ લખ્યા છે. માદી, પાણી અને દર્શ હદને (વેદ) લાણે છે. ઘેર ખેસી અગ્નિમાં હોમ કરે છે. કામ વિનાના અગ્નિમાંના હોમ કરી (થયેલા) દડવા ધુમાડાથી આંખો બળી છે. એકદંડી ત્રિદંડી અને ભગવાન જેવા વેશે કરી સંત્યાસીના ઉપદેશથી વિદ્વાન બની જાય છે (અને) જગતને ભ્રમે કરી ફેકડે વહું રાખે છે. એક સરખી રીતે ધર્મ અને અધર્મને નથી જાણ્યા હોતા. x x x x શુરુના ઉપદેશથી અમૃતરસને જેઓ ધાવે છે અને પીતા નથી, તેઓ તૃષ્ણાએ કરી ઘણાં સામ્રાજ્યરૂપી મરુ ભૂમિમાં માર્યા જાય છે. ચિત્ત અને અચિત્તનો પસ-ત્યાગ કરે, અને બાળકની જેમ ખેસે. શુરુના વચનમાં, જ્યાંસુધી સહજ-યાન માર્ગમાં હજાર યાત્ર ત્યાંસુધી દૃઢ ભક્તિ કરે. x x x નથી પરોપકાર કર્યો, નથી દાન દીધું, (તેણે) આ સંસારમાં (જન્મી) શું ફલ મેળવ્યું? તેવો પુરુષ આત્મત્યાગ કરે એ જ સારું છે.]

છે,^૧ જ્યારે ડૉ. સુતીનિકુમાર એટરજી તેને ઇ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ માને છે. એ ગમે ત્યારે થયો હોય, પરંતુ તેની કૃતિનું જે ભાષા સ્વરૂપ મળે છે, તે ઉપરની એ કૃતિઓના જેવું છે, એટલે અહીં સ્થાન આપવામાં આધ નથી:

લોચાહ ગન્વ સમુન્વહહ હહ પરમત્યે પવીણ ।
કોડિહ મજ્જે એકકુ નહ હોહ શિરઝ્જણ-લીણ ॥
આગમ-વેચ-પુરાણે પઠિહ્યા માણ વહન્તિ ।
પક્કસિરિક્કે અલિચા નિમ વાહેરિચ ભમન્તિ ॥
વોહિચિચા ચઅભૂસિચ અફ્ફેહેહિં સિદ્ધિઓ ।
પોક્ખર વિચ સહાવસુહ શિચ દેહહિં દિદ્ધિઓ ॥

x x x x

લલણા રસણા રવિસસિ તુરિચ વેણુ વિ પાસે ।
પત્તો-ચહહ ચહમૂણાલ હિચ મહાસુહ વાસે ॥

x x x x

નિણ-રચણ-હચરે નહ સો વરુ અન્વરુ છુપ્પહ ।
ભણહ કાણહ ભવ ભુગ-જન્તે શિન્વાણો વિ સિજ્જહ ॥૨૩॥

x x x x

નિમ લોણુ વિલિજ્જહ પાણિએહિ તિમ ધરિણિ લહ ચિત્ત ।
સમરસ નહ તક્ખણે નહ પુણુ તે સમ શિત્ત ॥૨

૧. અપ. પાઠા. ટીકા. પૃ. ૯૮

૨. સંસ્કૃત છાયા:—

લોકઃ ગર્વં સમુદ્વહતિ ભદ્રં પરમાર્થે પ્રવીણઃ ।

કોટીનાં મધ્યે એકઃ યદિ ભવતિ નિરજનલીનઃ ॥૧॥

આગમવેદપુરાણૈઃ પઞ્ડિતાઃ માનં વહન્તિ ।

પક્કશ્રીફલે અલયઃ યથા વહિઃ ભ્રમન્તિ ॥૨॥

વોધિચિત્તં રજોભૂષિતં અક્ષોમ્યેણ શ્લિષ્ટમ્ ।

પુસ્કરં ઇવ સ્વભાવસુખં નિજદેહે દૃષ્ટમ્ ॥૩॥

x x x

કાવ્યપાદનાં ઉપરનાં પદોમાં “લોચ્છ”, “અલિચ્છ”, “ચિચ્છ”, “અક્ષોદેહિ” અને “લોચ્છ” ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ શબ્દમાં પ્રથમા એકવચનમાં “હ” વિસર્જના અવશેષરૂપે આવ્યો જણાય છે; ત્યારે બીજા શબ્દમાં સં. સ્વચ્છનું સીધું “અલિચ્છ” થયું જણાય છે. “ચિત્ત”નું “ચિચ્છ” હોય તો તે નવીન વસ્તુ છે. “ચિત્ત”માંથી હોય તો મુશ્કેલી નથી. “અક્ષોદ” સ્પષ્ટ માગધીરૂપ છે. “લોચ્છ”માં અર્વાચીનતા છે. આ રૂપો આ. હેમચંદ્રમાં સિદ્ધ નથી.

લલનારસમા—રવિશશિનઃ ત્રોટયિત્વા દ્વે અપિ પાર્થે ।

પત્રચતુષ્ટયં ચતુર્વિણાલં સ્થિતં મહાસુત્રં વાસે ॥૫॥

x

x

x

જિનરત્નોદરે ચદિ સઃ વરઃ સમ્બરં સ્પૃશતિ ।

મળતિ કૃષ્ણઃ મન્વે મુલ્યમાને નિર્વાણમપિ સિચ્ચતિ ॥૨૨॥

x

x

x

યથા લવણં વિલોચ્છતે પાનીચે તથા ગૃહિણીં લાત્વા ચિત્તમ્ ।

સમરસ યાતિ તત્કણે ચદિ પુનઃ તેન સમં નિત્યમ્ ॥૩૨॥

[લોક ગર્વ ધારણ કરે છે કે હું પરમાર્થમાં પ્રવીણ છું. નિરંજનમાં સીત હોમ તેવો હરેડોમાં એક મળે. જેવી રીતે પાકા બીજામાં ભમરા બહાર ભમે છે તે પ્રમાણે આગમ, વેદ અને પુરાણે કરી પાડેલો અભિમાન કરે છે. રાગથી યુક્ત એવા બાધિચિત્તનો કોણ વિનાના પુરુષથી ભેટા થયો તો હમળની જેમ સ્વભાવનું સુખ પોતાના દેહમાં લેશે થાય છે. x x x ઇડા અને પિંગળાની સૂર્યની અને ચંદ્રની નાહી, એ બંનેને નિકટમાં કાષ્ઠમાં લાવવામાં આવતાં આર પત્ર અને રાંડલીવાળું સર્વશૂન્યચાતક મહાસુખ આપણી પાસે આવી રહ્યું થાય છે. x x x જિનરત્નના હૃદયમાં લે ઉત્તમ એવો તે માલિક વસ્ત્રને સ્પર્શે છે તો કૃષ્ણ કહે છે કે, સંસારનો ભોગ થતાં યતાં નિર્વાણની સિદ્ધિ થાય છે. x x x જે પ્રમાણે મીઠું પાણીમાં એકરૂપ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ ગૃહિણીને લઈ ચિત્ત લે શૂન્યની સાથે હમેશાં લાગી જાય છે, તો તે સમરસ થઈ જાય છે.]

૪. જુદાં જુદાં યૌદ્ધતંત્રોમાં કેટલાંક અપભ્રંશ પદો છૂટાંછવાયાં મળે છે. “દોહાકોશ”ની આવૃત્તિમાં તેના સંપાદક, શ્રી. પ્રબોધચંદ્ર બાગ્યોએ તેવા કેટલાકનો સંગ્રહ કર્યો છે. એ દોહાઓ અપભ્રંશના જ છે; પણ ભાષાસ્વરૂપ વધુ વિકૃત લાગે છે:

કોલ્લછરે કિંચ વોલા મુમ્મુલિરે કકોલા ।

ધણ કિવિડ હો વાજ્જનહ કરુણિકિ અધ ન રોલા ॥

તહિ વલ ખજ્જનહ ગાદે મચ્ચા પિનિઅધ ।

હલે કાલિજ્જર પણિઅધ ફદ્દુરે વજ્જિઅધ ॥

છતાંય કવચિત્ સાંતું સ્વરૂપ સચવાઈ રહ્યું છે:

આધ લુ અંત લુ મજ્જુ લુ લુક લવ લુક લિન્વાલુ ।

એહસો પરમ મહાસુહ લુક પર લુક અપ્પાલુ ॥^૧

ઉપરનાં બધાં અવતરણો બ્યાપક અપભ્રંશથી આપણને અપરિચિત એવી કોઈ પ્રાંતીયતાનો બોધ કરે છે. ડૉ. શહિદુલ્લા આને યૌદ્ધ અપભ્રંશ કહે છે. ડૉ. જેકોબીના મત પ્રમાણે આ દોહાઓની ભાષા કમદીશ્વર, રામશર્મન અને માર્કડેયના અપભ્રંશનાં રૂપો સાથે મેળ ખાય છે.^૨ આ બોતાં આ એક પ્રાંતીય ભેદ છે, એટલું સ્વીકારવામાં બાધ ન હોવો જોઈએ. બેશક શ્રી મધુસૂદન મોદી આમાંની વિકૃતિને સામાન્ય જનતાના સંપર્કની અસર માને છે, જ્યારે ડૉ. સુતીતિ-કુમાર એટરજી એને પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ માને છે.^૩ આથી એટલો નિર્ણય સ્વીકારવામાં બાધ ન હોય કે આ. હેમચંદ્રનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” એ આ નથી.

૫. અહીં હવે બીજો જ એક પ્રકાર લગભગ તેટલો જૂનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ

૧. ગૂજરાતી છાયા:-

આદિ ન, અંત ન, મધ્ય ન, ન લવ, ન નિર્વાલુ ।

એ તે પરમ મહા સુખ, ન પર, ન આત્મા ॥

૨. અપ. પાઠા. ટીકા, પૃ. ૧૦૦.

૩. એજન, પૃ. ૧૦૧

પણ બૌદ્ધ ગ્રંથ છે; પણ તે વજ્રયાન શાખાનો છે. આ ગ્રંથની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત ઇ. સ. ૧૧૭૬ જેટલી જૂની છે.^૧ એટલે લાપાસ્વરૂપ તેટલું જૂનું છે, એમાં શંકા નથી. “કાકાર્ણવ” નામનો આ ગ્રંથ તાત્ત્વિક ગ્રંથ છે, જેમાં મંત્ર, યત્ર, મુદ્રા, ધારણી, યોગ અને સમાધિવિષયક વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે. બૌદ્ધ તાત્ત્વિક ગ્રંથ તરીકે તેની જેટલી ઉપયોગિતા છે, તેટલી જ એક પ્રકારના અપભ્રંશને એ ગ્રંથ સાચવી રાખતો હોવાથી, એ ઉપયોગી છે:

હૃદ હ હ લાવ અલાવ હ રમ વિરમ સહૃદ એવણ રનન ।
મનનહિઓ અઓ ધરમ હ રનનહુ રનનહુ વનન વિલિધરમ પમૈનુ ॥
ધરમાધરમ નહ અત્યગિઓ તાહ પુ બન્ધસિ બોહિ માનુ ।
સિનન સુરાસુર સો હ હેઓ હૃદ્ય આવધગધ નિનાણુ ॥

x

x

x

x

હન્દિય વિસન ન હિહબદહિ ન બુચ ન હ સત્યાનાહ હોહ ।
સજુ પપગ્યુ લાચ ગાડ્યુઓ છદ્ય મોહ પરમત્ય પવિરસ ॥
રમ રમ પરમ—મહાસુહ—વનનુ પ્રકોપાયહ સિનનહ કનનુ ।
લોચણ કડુણા ભાવહુ પુરમ સચ્ચ સુરાસુર બુદ્ધહુ નિમ્મ ॥

x

x

x

x

કેવલ સહન સહાહિ રિ દિસહ નમહુ સુરાસુર તિતુચણ નાહ્યં ।
હન્દિય—લોચણ હુ જનનં કોહ પરમ મહાસુહ પૂજહુ ગાહ્ય ॥૨

૧. કાકાર્ણવ: સં. પ્ર. પૂ. ૧૮

૨. સંસ્કૃત શાયા:-

इह हि न मावः अमावः न रागः विरागः संनश्यति अथ पुनः रज्य ।

मन्वस्थितः अयं धर्मः, न रज्य, रज्य वज्रे विनिवर्णे प्राप्नुयाः ॥२॥

धर्माधर्मौ यदि अस्तंगतौ तदा त्वं वच्नासि बोधो मनः ।

सिद्धः सुरासुरः सः हि भवति त्रुटयतः आयातिगती निजानाम् ॥३॥

x

x

x

इन्द्रियविषयो न दृश्यताम् न भुंक्ति, न हि संस्थानादिः भवति ।

सर्वं प्रपद्ये मावेन गृहीत्वा छर्दय मोहं परमार्थं प्रविश ॥૧૮॥

આ રૂપોમાં તિલ્લોપાદ વગેરેના ઉતારાની જેમ એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં હુ પ્રત્યયનો ઉપયોગ. પૂર્વે જતાવ્યું છે, તેમ તેનો પ્રયોગ બહુવચનમાં ઇષ્ટ છે. અહીં પણ ૨૭ કડીમાં એકવચનના પ્રયોગ ન હોત તો બહુવચન સ્વીકારી શકાય તેમ છે; કેરકે “ભાવહુ તુમ્મ”નું માવચત્ત ચૂચમ્ “તુમ્મ”નું તુમ્હં ઉપરથી અવતરણ કરી મેળવી શકાત. “સે” માકેડેય વિઠલેપે આપે છે. સે=સઃ. “હેઓ” મૂલઃમાંથી નિષ્પન્ન કરવું પડે છે. “રજજ” અને “પમેજુ” આ તરફ આવી ગયાં છે. “વિસજ” અને “સજુ”માં “જ” અને “ભ” થયા છે, તે નવીન છે. એવાં જ નવાં રૂપો “નિજણુ”, “ગહુઅઓ,” “પવિસ્સુ” છે. “જનઇ” માં “ન” છે, તે તો અલાવી શકાશે.

રમસ્વ રમસ્વ પરમમહાસુખવજ્રે પ્રજ્ઞોપાયેન સિદ્ધકં કાર્યમ્ ।

લોકાનાં કરુણાં માવચ ત્વં સકલસુરાસુરવુદ્ધઃ યથા ॥૧૧॥

×

×

×

કેવલં સહજસ્વભાવો રિ દૃશ્યતે નમ સુરાસુરત્રિમુવનનાથમ્ ।

ઇન્દ્રિયલોકઃ ન જાનાતિ કોડપિ પરમમહાસુખં પૂજય ગાયથા ॥૨૮॥

[અહીં ભાવ નથી, અભાવ નથી, રાગ નથી; વિરાગ પણ નાશ પામે છે. તો હવે આનંદ પામ. આ ધર્મ મધ્યમાં રહેલો છે. બીજે કયાંય આનંદ ન પામ. વજ્ર ધર્મમાં આનંદ પામ. શુદ્ધ ધર્મ પામ. જો ધર્મ અને અધર્મ અસ્ત થયા છે, તો તું બોધિમાં મન બાધે છે. જે નાથથી ચેતાનાંની જન્મ-મરણની આવળ ત્રુટે છે, તે સુર કે અસુર ખરેખર સિદ્ધ છે. ઈન્દ્રિયના વિપયને ન જો, ભોગ ન કર. તેનાથી સંસ્થાન નથી થવું. સમગ્ર પ્રપચને ભાવથી પકડી મોહને છેદ અને પરમાર્થમાં પ્રવેશ કર. પરમ મહાસુખાત્મક વજ્રધર્મમાં આનંદ લે, આનંદ લે. બુદ્ધિરૂપ ઉપાયથી કામ સિદ્ધ થયું નાણુ. ખંધા સુરઅસુરોના બુદ્ધની જેમ તુ લોકની દયા આણુ. ખરેખર માત્ર સહજ સ્વભાવ જ દેખાય છે. સુર અસુરાત્મક ત્રણે લોકના નાથ બુદ્ધને નમન કર. પુન્નિન્દ્રિયવાળો જનસમૂહ કોઈ કાંઈ નાણુતો નથી. ગાયથી પરમ-મહાન સુખની પૂજા કર.]

આ પ્રકાર આ. હેમચંદ્રમાં નથી, એમ છતાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા આ સ્વરૂપમાં છે, એનો વિરોધ ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. ત્યારે આ કયો અપભ્રંશપ્રકાર હશે ? “ડાકાર્ણવ”ના સંપાદક શ્રી. નાગેંદ્ર નારાયણ આધરીએ તેની ભાષા વિશે ચર્ચા કરી છે, અને નિર્ણય આપ્યો છે કે—

“...It seems to me that the language of the present work is much more influenced by the Saurseni Apabhramsa than by Bengali, though it was composed in Bengal proper.”^૧

વસ્તુસ્થિતિએ નેપાલ બાજુની પ્રાતિક બોલી અને બંગાળા બાજુની પ્રાતિક બોલીઓની આમાં પુષ્ટિ જાણી છે. એને શૌરસેન અપભ્રંશ કહેવાનું શ્રી. નાગેંદ્ર નારાયણ આધરીને કારણ કેમ મળ્યું છે, તે કાર્ણક તપાસવા જેવું છે. ત નો દ થવાનાં સૂતકનું મદદ અને વાતનું વાદ એવાં રૂપ વપરાયેલાં મળે છે. આનું રૂપ વર્તમાનકાળમાં નથી મળતું, પણ ઉપરના અવતરણમાં છે તે “દિફ્ખદિ” રૂપ મળે છે. આ ફેરફાર પણ વૈકલ્પિક છે, એટલે સુસ્કેલી છે કે આને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવો કે કેમ. આમાં “શ” અને “ષ” પણ પ્રયોગાયેલ છે, છતાં ૨૫૪ વલણ નથી માગધી તરફ કે નથી શૌરસેની તરફ. એ ઉપરથી એમ જ નિર્ણય કરી શકાય કે ૧૦ મી સદીના વ્યાપક અપભ્રંશના ઉત્તર-પૂર્વ દેશના પ્રાંતીય ભેદ તરીકે જ આને આપણે સ્વીકારી શકીએ. નામ કયું આપવું એ હું તો સુસ્કેલ માનું છું.

૬. વ્યાકરણ ગ્રંથોની ચર્ચા કરતાં પૂર્વે અહીં વિદ્યાપતિની “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃત પિંગલ”ની ભાષાનો પરિચય મેળવવો ઠીક ચર્ચ પડશે. આ બંને કૃતિઓ પણ “ગૂજરાત” બહારની છે. આમાંની “કીર્તિલતા” એ સુપ્રસિદ્ધ મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિની કૃતિ છે. કવિ વિદ્યાપતિનું નિવાસસ્થાન મિથિલા પ્રદેશમાં આવેલા દરભંગા રોટના

કમતૌલ સ્ટેશન પાસે આવેલું ગઢ વિસપી ગામ મનાય છે. એ દુટુંબ “કમકુર” તરીકે ઓળખાતું હતું. એ કવિના પૂર્વજો રાજકર્મચારી હતા. વિદ્યાપતિ પણ રાજપંડિત હતા. તેને ઇ. સ. ૧૩૧૨માં મિથિલાપતિ રાજા શિવસિંહે ‘વિસપી’ ગામ બક્ષિસ આપ્યું હતું, જેનું તાત્રપત્ર અત્યારે પણ મોજૂદ છે.^૧ વિદ્યાપતિએ ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથો બનાવ્યા છે. માતૃભાષામાં તો તેણે બહુ નાની ઉંમરે “કીર્તિલતા”, પછી ‘કીર્તિપતાકા,’ અને જીવનકાળ દરમિયાન પુષ્કળ પદો રચ્યાં હતાં, જે આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. “કીર્તિલતા” તેણે પોતાના આશ્રયદાતા શિવસિંહના પિતા દેવસિંહના પિતા કીર્તિસિંહને નાયક બનાવી રચી છે. એ સુંદર ગદ્યપદ્યાત્મક કૃતિ છે:

બાલચન્દ-વિજ્ઞાનવદલાસા દુહા નહિ લગ્ગહ ફળન-હાસા ।
 ઓ પરમેસર હરશિર સોહધ, ઈ શિવચંદ નાચર મન મોહધ ॥
 કા પરબોધો કમણ ચણાવગો કિમિ, નીરસ મને રસ લગ્યે લાલગો ।
 જહ સુરસા હોતધ મજુ લાસા, જો બુઝિજહ સો કરિહ પસંસા ॥

મહુઅર બુઝજધ કુસુમ-રસ, કવ્વકલાઈ હધલ ॥

સજ્જન પર-હવ્યઆરમન ફળન નામ મધલ ॥

સક્ષયવાણી વહુઅ ન ભાવધ, પાઉઅ રસ કો મમ્મ ન પાવધ ।

દેસિલ વઅના સવ જન મિદ્ધા, તેં લેસન જમ્પગો અવહુદ્ધા ॥

ભૂંડગી પુચ્છધ બિડ્ગ સુન કો સંસારહિ સાર ।

માનિનિ જીવન માન-સગ-ગે વીર પુરુષ અવતાર ॥

વીર પુરુસ કધ જમ્મિઅધ નાહ ન જમ્પધ નામ ।

જહ હચાહે કુર કહસિ હગો આકણુડન-કામ ॥

(ગદ્ય) કિત્તિ લક્ષ સૂર સર્જામ, ધમ્મપરાચણ હિઅઅ, વિપઅ-કમ્મ નહુ દીન જમ્પધ, સહજ ભાવ સાનન્દ મુઅણ ભુંજધ જસુ સંપધ । રહસે દવ્વ દઅ વિસ્સરધ । સત્તુ સરુઅ સરીર ॥

એતે લક્ષણુ લક્ષિઅધ પુરુષ પ્રશંસું વીર ॥^૨

૧. કીર્તિલતા. પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨ ગૂજરાતી ભાષા:—

આ માત્ર નમૂનો લીધો છે. આમાં અપભ્રંશના ડંને સ્થાને સર્વત્ર જો દેખાય છે. એ સાથે “રસ કો મમ”માં પછીનો “કો” પ્રત્યય દેખાય છે. ખેશક આનું સમાધાન “કો=કોઈ” પ્રાકૃત રસનો મર્મ નથી જાણતું” એવો થઈ શકે. ઇ-ઉકારનો અંતે લોપ કદાચ એમ સ્વીકારિયે કે લહિયાની ભૂલે થયો હોય; તેથી ચાલુ નામરૂપો ઉપરાંત “સુન” “સુનિઝહ” વગેરેનું સમાધાન કરિયે; પણ ‘મઝ’, ‘સાહિઅ’ “તૈસન”, ‘પુર’, “આકલ્ડન” એ મઝ્ઝ (અપ.), પ્રાકૃત, તાદશ, સ્ફુટ અને આકર્ષન ને સ્થાને પ્રયોજાયેલ છે, એ નવીન વસ્તુ છે. “લએ”-“દએ”માં “ઇ”ને બદલે “એ” આવી ચૂક્યો છે,

આ કાવ્યની ભાષામાં પૂર્વ હિંદીનાં પ્રાથમિક મૂલ આપણને દેખાય છે. આ જ ભાષાનું વિકસિત સ્વરૂપ વધુ પ્રાંતીય બની “પદુમાવતી” અને તુલસીદાસના “રામાયણ”માં અપાયું છે.

બાલચન્દ્ર-વિદ્યાપતિ-ભાષા, એ (ને) નહિ લાગે ફુર્ન-હાસ ।
એ પરમેશ્વર-હર-શિરે સોહે, આ નિશ્ચયે નાગર-મન મોહે ॥
કેમ પ્રભોધું, કોને જણાવું, કેમ નીરસ મનમાં રસ લઈ લાવું ।
જો સુરસ હોશે સુજ ભાષા, (તો) જે જાણશે, તે કરશે પ્રશંસા ॥
મધુકર જાણે કુસુમ-રસ, કાવ્ય-કલાપ(ને) છેલ ।

સન્નત(નું) પર-ઉપકાર-મન, ફુર્ન નામ મેલું ॥
સંસ્કૃત વાણી બહુ ન ભાવે, પ્રાકૃત રસનો મર્મ ન પામે ।
દેશી-વચન સર્વજન (ને) મીઠાં, તે તેવી જોઈ અવહરૂં ॥

ભૂંખી પૂછે: ભૂંગ, સુણ, ક્યો સંસારે સાર ।
માનિની ! જીવન માનશું વીરપુરુષ-અવતાર ॥
વીરપુરુષ ક્યાંય જન્મે, નાથ ! ન જોલે નામ ॥
જો ઉઝાંહે સ્ફુટ કહીશ, હું આકર્ષન-કામ ॥

(ગવ) કીર્તિ લાધી છે, શૂર સંગ્રામમાં છે, ધર્મ-પરાયણ દૃઢ છે, વિપદ-કર્મમાં નહિ દીન જોલે, સહજ ભાવે આનંદ સાથે સુજન લોગવે જેની સંપત્તિ, રહસ્યમાં દ્રવ્ય દઈ વીરરે, સત્ત્વ-સુરૂપ શરીર ॥

એટલાં લક્ષણ દેખાય (તો) પુરુષ પ્રશંસું, વીર- ॥

વિદ્યાપતિ આ કાવ્યની ભાષાને “અવહટ્ઠા” કહે છે. ઉપરની દૃષ્ટિએ આપણે તેને “અપભ્રંશ” એટલે કે “અપભ્રંશ” સ્વીકારી લઈ શકીએ છીએ. બેશક એ વ્યાપક અપભ્રંશમાં સમાવિષ્ટ છે જ; તે સાથે “અવહટ્ઠ” એ વિશેષ નામે એક ભાષાભેદ પૂર્વ દિશમાં હતો, અને તે જ પ્રકાર આ કાવ્યની ભાષા માટે હોવાની અભાવના છે. શ્રીમધુસૂદન મોદી આ વિષયમાં જણાવે છે કે:

“ચારણીભાષા અપભ્રંશના સ્વરૂપને ટકાવવા યત્ન કરવા લાગી; પણ તે ભાષા બીજા સમજી શકે તેવી ચારણોને બતાવવી તો રહી જ. આ પ્રમાણે તે વિકૃત થઈ. અપભ્રંશનું આ વિકૃત સ્વરૂપ “અવહટ્ઠ” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિએ ‘કીર્તિલતા’ નામે કાવ્ય “અવહટ્ઠ” ભાષામાં લખ્યું છે. પ્રકૃત પિંગલનાં દર્શાવેલા “અવહટ્ઠ” ભાષામાં છે.”^૧

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ આ વિષયમાં એવો મત આપ્યો છે કે

“Hear with Vidyapati, the Avahattha dialect is more or less restricted to court poetry of a formal panegyrical character.”^૨

આમ આ “અવહટ્ઠ”માં ચારણીતત્ત્વ મળ્યું છે, જેના પ્રાથમિક અંશ “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં ઉદાહરણોમાં છે.

૭. “પ્રાકૃતપિંગલ”ના કર્તા વિશે કશી માહિતી નથી. સામાન્ય રીતે એવું માનવું છે કે જુદા જુદા લેખકોની કૃતિઓની એ મિશ્રિત રચના એકત્રિત થઈ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. એ ગ્રંથ આજે જે સ્વરૂપમાં મળે છે તે ૧૫મી સદીથી તો આ બાબતો નથી જ.^૩

આ ગ્રંથમાં છંદોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ શરૂઆતથી સંબંધક છંદના લક્ષણ (૭૪મા શ્લોક) સુધી પ્રાકૃતમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પછી પ્રાયઃ બધા છંદનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ, શ્રીમધુસૂદન મોદી

૧. અપ. પા. પ્રસ્તા. પૃ. ૨૦

૨. એનન પૃ. ૨૧

૩. પ્રાકૃતપિંગલ, અ., પ્રસ્તા. પૃ. ૭ (આશિ. સો. આદિ બેગલ)

જેમાં “અવહટ” જુએ છે, તે અપભ્રંશપ્રકારમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉકાર અને સંપ્રતીતો અને આગ્રહનો ફકાર જેમ અને તેમ સકારમાં વધુ અને વધુ પ્રાપ્ત થતો જાય છે;

તેરહ મતા પદમ પથ પુણ એઆરહ દેહ ।
પુણ તેરહ એઆરહહિ દોહા-લક્ષણ એહ ॥
નહા, સુરઅર સુરહી પરસમણિ નહિ બીરસ-સમાણ ।
ઓ બલ્લલ અરુ કહિણ-તણ ઓ પસુ ઓ પાપાણ ॥૧

આમાં વકારનો વ અને કરનો પ્રયોગ એ આપણાથી મુખ્યત્વે લિખ છે. હ એ પુણ, અરુમાં જ છે, બીજો નથી. ફકાર બધેથી ગયો છે.

“અવહટ”માં બ્યંજનોનું દ્વિત્વ એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે, એ આપણને “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં ધણાં ઉદાહરણોમાં મળે છે; જ્યારે ઉત્તર-કાલીન અપભ્રંશમાં આવતો બેકાક્ષર ચાલ્યો જતો પૂર્વ સ્વર દોષ થવાનું વલણ છે. રાલાનું ઉદાહરણ:

પથલરુ દરમરુ ધરણિ તરણિ રહ ધુલિઅ અંધિઅ
કમઠ પિદ્ધ ટરપરિઅ મેરુ મંદર-સિર કંપિઅ ।
કોહ ચલિઅ હમીર બીર ગઅજુહ સંલુતે
કિઅહ કદ્ધ હાકંદ સુઅિઅ એઅહાકે પુત્તે ॥૨

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

તેર માત્રા પ્રથમ પદે, ફરી અગિયાર દે ।
ફરી તેર-અગિયારથી, દોહા-લક્ષણ એ ॥ ૭૮ ॥
જેમકે, સુરતરે સુરણિ પારસમણિ નહિ વીરસ-સમાન ।
એ વલ્લલ, અને કહણ-તણ, એ પસુ, એ પાપાણ ॥ ૭૯ ॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:

પદલર-દરમડી ધરણી, તરણિ-રથ ધૂળે છાયો
કમઠ-પીઠ ટરપરી, મેરુ-મંદર-સિર કંપ્યાં ।
કોથે ચળ્યો હમીર વીર ગઅજુથ-સંલુક્ત
કીણું કપ્ટે આકંદ, મૂર્છાયા રદોછના પુત્ર ॥ ૮૨ ॥

નીચેનું કુંડળિયાનું ઉદાહરણ એનો સારો ખ્યાલ આપશે:

દોહા મારિય દિહિ મહ મુચ્છિયા મેચ્છ સરીર
પુર જજજજી મંતિવર ચલિય ખીર હમ્મીર ॥
ચલિય ખીર હમ્મીર પાચલર મેદણિ દંપઇ ।
દિગમગ છુદ અંધાર મૂલિ સૂગદ રહ ઝંપઇ ।
દિગમગ છુદ અંધાર આણુ ખુરસાણુક એહા ।
દરમરિ દમસિ વિપક્ષ મારય દિહિ મહ દોહા ॥૧

હરિગીતનું ઉદાહરણ જુઓ:

નહ કુહર કેચઇ ચારુ ચંપચ ચૂચ મજરિ બજુલા
સખ હીસ હીસઇ કેસુ કાણુ પાણુ બાહલ ભમ્મરા ।
બહ પેચ્છ ગંધ વિખંધુ બંધુર મંદ મંદ સમીરણુ
શિય કેલિ કૌતુક લાસ લગિમ લગિયા તરુણીનણુ ॥૨

આ અવતરણો જોવાથી સ્પષ્ટ થશે કે ભાષાએ અર્વાચીનતા તરફ આવવાનું વલણ લીધું છે; અપભ્રંશ તત્ત્વ ઓસરતું જાય છે; સાથે પૂર્વ તરફનાં વાગ્ધ્યંકા, ‘કે’ જેવા પ્રત્યયો વગેરે, શબ્દોને અંતે ‘આ’કારનો પ્રસેપ વગેરે થતાં આલ્યાં છે. અને માર્કડેયના વ્યાકરણ—“પ્રાકૃત સર્વસ્વ”માંનો “નાગર અપભ્રંશ” જોતાં અને તેમાં આપેલાં અવતરણો સુખ્યત્વે ‘પ્રાકૃતપિંગલ’નાં છે, તેનો વિચાર કરતાં

૧. દોહા મારી (=વગાડી) દિહી મધ્યે મૂર્છાયા મેચ્છ શરીર, આગળ જાનળો મંતિવર; ચાલ્યો વીર હમ્મીર । ચાલ્યો વીર હમ્મીર, પાદ-લરે મેદની કપે, દિગ્માર્ગ-નલ અંધાર, મૂળ સૂર્યનો રથ છાવરે । દિગ્માર્ગ-નલ અંધાર આણુ ખુરસાનનો એળો, જલહી-દમીરા-વિપક્ષને, મારી (=વગાડી) દિહીમાં દોહા ॥૧૪૭॥
૨. જેમ મૂલ્યા કેતકી ચારુ ચંપા આગ્રમજરી વંજુલ સૌ દિશે હીસે કેસુટાં—કાનન પાન બ્યાકુલ ભમરા । વહે પદગંધ વિખંધુ-બંધુર મંદમંદ સમીરણુ નિન-કેલિ-કૌતુક-લાસ્યલગિમ લાગિયાં વરુણીનન ॥૧૮૭॥

એમ માનવાને કારણ રહે છે કે મુખ્યત્વે આ “પ્રાકૃતપિંગલ”ની ભાષા લેખને પણ માર્કેડેયે વ્યાકરણ લખ્યું હોય.

૮. અપભ્રંશ સાહિત્યની સર્વસ્વીકૃત ભાષા તરીકે “હેમચંદ્ર”માં પૂરે આદર પામી ચૂકી, એ કારણે આ. હેમચંદ્રના વ્યવસ્થિત વ્યાકરણ પછી ત્રિવિક્રમ, માર્કેડેય અને કમદીશ્વરે પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં, તેમાં સાહિત્યકીય વ્યાપક અપભ્રંશનું પણ વ્યાકરણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કમદીશ્વરના વ્યાકરણને મેળવી નથી શક્યો, પરંતુ ત્રિવિક્રમ અને માર્કેડેયનાં વ્યાકરણોની વીગત મેળવી શકાઈ છે. લક્ષ્મીધર અને સિંહરાજ ત્રિવિક્રમોપજીવી છે, એટલે તેમનાં ખાસ જુદાં મંતવ્યો ન હોવાને કારણે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ સાથે ત્રિવિક્રમનાં “વાદ્મીકિસ્રો” અને માર્કેડેયના “પ્રાકૃતસર્વસ્વ”નાં વિધાનોની સરખામણી અહીં મુખ્યત્વે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એને લીધે આપણને “ગૌર્જર અપભ્રંશ”થી એ બંનેના બેદનું જ્ઞાન સરળ થશે.

મૂળ વસ્તુ	ત્રિવિક્રમ	આ. હેમચંદ્ર
વિષ્ણુ, વર્ત્ત્મન્	ઉત્ત, વિચ્છ	વુત્ત, વિચ્ચ
બધાં નામ સર્વને સં.એ.વ. પ્રત્યય હો (વિકલ્પ)		(નથી)
સકારાંત સર્વનામને પાં.વિ.એ.વ. હં (સન્વહં),		હાં (સન્વહાં)
પણ કિમ્નું ત્યાં	કિહ	કિહે
કિમ્નાં પ્ર. એ. વ.	કાંઈ-કવણ	(વિકલ્પે ફેરફાર)
इदम् ,	આઅ	આય
यद्, तद् ,	હું, તું (વિ.)	હું, તં (વિ.)
सुखम् ત. એ. વ.	એઈ, તઈ	પઈ, તઈ

૧. ત્રિવિક્રમનું વ્યાકરણ નથી લેઈ શકાયું; પણ લક્ષ્મીધરે ષડ્ભાષા-ચંદ્રિકા અને સિંહરાજે પ્રાકૃતરૂપાવતારમાં ત્રિવિક્રમનાં ૪ સૂત્રો લીધાં છે; એ ઉપરાંત પિરાણે આ. હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના જર્મન અનુવાદમાં તેમ જ અપભ્રંશ દોહલામાં ત્રિવિક્રમની પ્રક્રિયાઓ પૂરેપૂરી નોંધી છે. એ પ્રાપ્ય છે. તેનો આવશ્યક ઉપયોગ કરી શક્યો છે.

અસ્મદ પ્ર. દિ. બ. વ.	અમ્હઈ, અમ્હેઈ	અમ્હઈ, અમ્હે
„ ત. બ. વ.	અમ્હેહિ	અમ્હેહિ
„ પં.-પ., એ. વ.	મહુ, મજઝ	મહુ, મજઝુ
ચદ્-તદ્ સમ્ભવંત અવ્યય	જઈ, તઈ, (વિ.)	(નથી)
હ-ઉ નર. નામને પં. સ. એ. વ.	હિ, હે	પં.-હે, સ.-હિ
„ „ પ. બ. વ.	હં (વિકલ્પે)	હિં (વિકલ્પે)
સ્ત્રી. ષષ્ઠી-પંચમી બ. વ.	હું	હુ
સંબંધક ભૂ. કું. ત્વા-પ્રત્યય	એ, એપિ, એપિણુ	ઇવિ, એવિ, એવિણુ
„ „	(વિ.)	(વિ)
તાદૃથ્યમાં નામયોગી	તેસિ-તેસિ (વિ.)	રેસિં-રેસિ (વિ.)
હવાનીમ્	એન્વહિ	એમ્વહિં
એવમ્, એવમેવ	એમ, એમઇ	એમ્વ, એમ્વઇ
નહિ	નાહિ	નાહિં
પ્રત્યુત	પચ્છહિહિ	પચ્ચહિહિ
ગ્રાચસ્	પગિમ પ્રાઇમ	પગિમવ, પ્રાઇમ્વ
	(વિ.)	(વિ.)
ક્રુત:	કહતિહુ (વિ.)	કહન્તિહુ (વિ.)
અનુકરણાર્થ શબ્દ	ધિગિધ	ધુગધ
વિધ્યર્થ તદ્ય પ્રત્યય	એન્વઇ, એપ્પઇ,	ઇએન્વઉ, એન્વઉ,
	એન્વ	એવા
કર્તૃવાચક ત્ પ્રત્યય	ણઅ	અણઅ
વર્તમાન પ્રથમ પુ., એ. વ.	હ	હ
મૂનાં વર્તમાનમાં	હવસઇ, હવસહિ (વિ.)	(આ રૂપો નથી)
(પ્ર) મૂના પર્વામિ અર્થમાં	બહુચ્છ	હુચ્ચ
મજ્ઞ ધાતુનો	વચ્ચ	વુચ
ત્રૂ „	ણવ	ણવ
પરૂ-ચ્છ, „	પરસ, ગણહ	પરસ, ગૃણહ

ત્રિવિક્રમમાં જ નથી મળતો.

ત્રિવિક્રમ મુખ્યત્વે આ. હેમચંદ્રને જ અનુસરેલા છે, એટલે બંધારણગત કશો ભેદ ગ્રાસ થતો નથી. ઉપરના જે ભેદ આપવામાં આવ્યા છે, તે મોટે ભાગે લેખનભેદને આભારી લાગે છે; કેમકે બંનેમાં કેટલાંક મૂત્રો શબ્દશઃ એકનાં એક ને કવચિત્ મૂત્રમાં પદો બિલટ-પાલટ એવાં મળે છે; આનો એક જ ખુલાસો થાય અને તે એ કે જે કાંઈ લેખનભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ત્રિવિક્રમે પોતાના સમયમાં પ્રચોળતાં અને તેના જોવામાં આવેલાં રૂપો હોવાં જોઈએ; આ. હેમચંદ્રનાં રૂપો તેને બાજબી ન લાગ્યાં હોય અને તેથી તેણે તેનો સમાદર ન કર્યો હોય; અથવા આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણની કાર્ષ એવી જ શ્રષ્ઠ હાથપ્રત મળી હોય કે જેમાં તેણે જોયેલાં રૂપો વપરાયેલાં-લખાયેલાં હોય. ભેદ નહોતો જ ગણાય; તેથી આ અપભ્રંશ આ. હેમચંદ્રના “ગૌર્જર અપભ્રંશ”થી જુદો છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. ત્રિવિક્રમના વતનનો નિશ્ચય નથી કરી શકાયો, તેથી “દ્વિતર અપભ્રંશ કૃતિઓ”માં તેને સ્થાન આપ્યું છે. બાકી એમ કહી શકાય કે એ જૈન હોઈ કદાચ આ દેશનો પણ વતની હોય; કેમકે એની પ્રક્રિયાઓ આ. હેમચંદ્રને જ મુખ્યત્વે અનુસરે છે એ નદન સ્પષ્ટ છે.

૬. અપભ્રંશ ભાષાની લિંગ પ્રક્રિયાના વિષયમાં “પ્રાકૃતસર્વસ્વ”-કાર માર્કેડેય ઘણો સારો પ્રકાશ પાડે છે. એણે એના એ અપભ્રંશને “નાગર” કહ્યો છે. અને તેને મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીનો ઉપજીવ્ય ગણ્યો છે.^૧ એનાં અપભ્રંશભાષાનાં બંધારણ-વિષયક વિધાનો આ. હેમચંદ્રને અનુસરીને અપાયેલાં છે; પણ તે સાથે એણે કેટલાંક એવાં રૂપો આપ્યાં છે કે જે આ. હેમચંદ્રના “અપભ્રંશ”માં દેખા દેતાં નથી. પણ તે સાથે એ ન જુલાવું જોઈએ કે એ “શૌરસેની”ની પણ ઉપજીવ્યતા સ્વીકારતો હોવા છતાં આ. હેમચંદ્રે આપેલાં શૌરસેનનાં બેએક તત્ત્વ સિવાયનાં બીજાં કાષ્ઠપણુ શૌરસેન તત્ત્વો પોતાના “નાગર

અપભ્રંશ"માં નોંધતો નથી; એટલે જેમ આ. હેમચંદ્રના "અપભ્રંશ"ને "શૌરસેન અપભ્રંશ" કહી શકાય તેમ નથી, તેજ પ્રમાણે માર્કંડેયના "અપભ્રંશ"ને પણ "શૌરસેન અપભ્રંશ" કહી શકાય તેમ નથી.

હવે અહીં પ્રસંગપ્રાપ્ત હૈમ-માર્કંડેય પ્રક્રિયાનો તદ્દાવત નોંધયે: પણ આ વસ્તુમાં નકામું લંબાણ ન થાય તે માટે નામ-સર્વનામ અને ક્રિયાપદોનાં માર્કંડેયાનુકૂલ રૂપાખ્યાન આપું છું, જેને પૂર્વે આપેલાં આ. હેમચંદ્રનાં રૂપો સાથે સરખાવતાં તારતમ્ય સમજી શકાશે:

નામ:

અકારાંત નરનતિ: પુરિસ (મં. પુષ્પ)

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧ લી-૨જી	પુરિસ-સા-સુ-સો, ૨ પુરિસઠ્ઠ, પુરિસહો પુરિસહે, પુરિસહો	
૩જી	પુરિસએ, પુરિસે	પુરિસહિં
૪થી-૬ઠી	[પુરિસહ]ઈ	પુરિસાણં
૫મી	પુરિસહે, પુરિસહો	પુરિસહં, પુરિસહું
૭મી	પુરિસહિં, પુરિસએ-પુરિસે	પુરિસહિં
સંબોધન	પુરસ-સા-સુ-સો, પુરિસઠ્ઠ-હુ, પુરિસહો પુરિસહો	

અકારાંત નાન્યતરનતિ: વણુ: (મં. વન)

૧ લી-૨જી	વણુ-ભા, વણુજ, વણુદ, વણુહો	વણુઠ, વણુઠં, વણુહો
----------	---------------------------	--------------------

બાકી ઉપર પ્રમાણે.

૧. જુઓ પૂર્વના પૃ. ૭૮-૮૨

૨. માર્કંડેય બધા સ્વરોમાં હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હ્રસ્વ ઇચ્છે છે જ. (પૃ. ૧૧૨.)

૩. પ્રાકૃત મુજબનાં "પુરિસેણ, પુરિસેહિં"—એ વગેરે બધી વિભક્તિઓનાં પણ, આ બધાં રૂપો ઉપરાંત થાય જ.

૪. છઠી વિભક્તિને લગતાં સૂત્રો નષ્ટ થયેલાં છે; બ. વ. તું માત્ર "હું" વાળું રૂપ મળે છે. (એજન, પૃ. ૧૧૪). આગળ સર્વનામમાં કદ્યનાં રૂપ આપતાં હો-હ, સુ, હં-હું પ્રત્યયો મળે છે. તે બધા જ પ્રયુક્ત જણાય છે. બ. વ. ના પ્રત્યયો પણ એ બધાજ હશે ?

ક્રિયાત નરન્નતિઃ અગ્નિ (સં. અગ્નિ)

૧લી-૨જી	અગ્નિ-ગ્ની, અગ્નિઠ, અગ્નિદુ, અગ્નિહો	અગ્નિહે, અગ્નિહો
૩જી	અગ્નિએ-એ, અગ્નિએણું	અગ્નિહિં, અગ્નિએહિં
૪થી-૬ઠી	[અગ્નિહ]	અગ્નિહું
૫મી	અગ્નિહે, અગ્નિહો	અગ્નિહં, અગ્નિહું
૭મી	અગ્નિએ, અગ્નિહિં	અગ્નિહિં
સંબોધન	અગ્નિ-ગ્ની, અગ્નિઠ, અગ્નિદુ, અગ્નિહો	અગ્નિહો

ક્રિયાત નરન્નતિ કપર પ્રમાણે.

ક્રિયાત નાન્યતરન્નતિઃ દહિ (સં. દધિ)

૧લી-૨જી	દહિ-હી, દહિઠ, દહિદુ, દહિહો	દહિધે, દહીધે, દહિહો
---------	----------------------------	---------------------

બાકી કપર પ્રમાણે.

ક્રિયાત નાન્યતરન્નતિ કપર પ્રમાણે.

અક્રિયાત નારીન્નતિઃ બાલા (સં.)

૧લી-૨જી	બાલ-લા, બાલુ-બાલાઠ, બાલાદુ, બાલાહો	બાલાહે, બાલાહો, બાલાઠ, બાલાહ
૩જી	બાલાએ-એ	બાલાએહિં, બાલાએ
૪થી-૬ઠી	[બાલાહ]	બાલાહું
૫મી	બાલાહે, બાલાહો	બાલાહં-હું
૭મી	બાલાએ, બાલાહિં	બાલાહિં
સંબોધન	બાલાહે (કપરાત ૧લી પ્રમાણે)	બાલાહો (બાકી ૧લી પ્રમાણે)

દીર્ઘ ઈ-ક્રિયાતનાં કપર પ્રમાણે.

સર્વનામઃ

	સુસ્મદ્		ભસ્મદ્
	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ. બ. વ.
૧લી	હૃદં	હૃદે, હૃદધી	હૃદુ અમૃદે, અમૃદધી
૨જી	તથિ	મૃદધી	મૃદુ અમૃદધી

૧. હસ્વાત અને દીર્ઘાત વિકલ્પે બધાનાં સમજવાં.

૩છ તઈ ટુમહઈ , અમહઈ-હિં, અમહે-હિં
અમહાહિં :

૪થી-પમી-૬કી ટુહ, ટુમ્મ, ટુમહઈ-હિં મુમ્મ, મહું, મહ અમહઈ-હિં
ટુમહ, ટુમ્મ

૭મી તઈ ટુમહડું, ટુમહાડું મઈ અમહડું, અમહાડું

માર્કિટેયને મતે કિમ્, યદ્, અને તદ્દનાં પ્રાકૃત જેવાં રૂપો ૧લી, ૨છ, અને ૭મી વિલક્ષિમાં થાય. છકી વિલક્ષિ એકવચનમાં 'કસ્ટ', 'નસ્ટ', 'તસ્ટ' એવાં રૂપો થાય. તે ન યાય ત્યારે પ્રત્યય 'હ' પૂર્વે વિકલ્પે દીર્ઘ યાય; કાહો, કાહ, કાસ, કાહં, કાહું વગેરે

યદ્-તદ્દનાં બીજી વિલક્ષિ એકવચનમાં 'જત્તિ', 'તત્તિ', રૂપ થાય; જ્યારે પાંચમી અને સાતમીના એકવચનમાં 'જત્ય', 'તત્ય', થાય.

ઇદમ્ શબ્દને નાન્યતર ઉપરાંત નરજાતિમાં પણ ૧લી-૨છ એકવચનમાં 'ઇમ્' રૂપ થાય. એ પ્રમાણે અદમ્નું અમ્ બધાં રૂપોમાં પ્રકૃતિરૂપ થાય, અને પછી ઉકારાંત નામોની માફક રૂપાળ્યાન થાય.

યદ્-તદ્—એતદ્દનાં ૧લી એકવચનમાં 'જે', 'સે', 'એસ', એવાં અનુક્રમે રૂપ થાય.

ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે કેટલાંક વિકલ્પ રૂપો ધ્રુ-ન્, કાઈ-ન્ કવણુ, પઈ વગેરે અહીં કયાંય દેખાતાં જ નથી.

ક્રિયાપદ:

વર્તમાનકાળ-કર્તરિ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧ લો.	...	ભણહું
૨ જો
૩ જો	ભણહ (ભણે)	...

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ

“કરિજનક” વગેરે રૂપો માર્કિટેયે લીધેલાં અવતરણોમાં મળે છે.

૧. આ બહુવચનનાં રૂપો બીજાને મતે છે.

૨. “ભણહિ” એ શૌરસેન, “ભણએ” એવાં પ્રાકૃત આત્મનેપદી રૂપો વગેરે પણ થાય જ.

આજ્ઞાર્થ-કર્તાન્તિ

હલે અચ્ચઠ, અચ્ચદ્ (અં. અર્ચતુ) એકવચનમાં પ્રયોજેલાં છે.

ભવિષ્યકાળ-કર્તાન્તિ

માર્કેડેયે ‘હહિ’ અને ‘ઈસિ’ ભવિષ્યકાળની નિરાની નિર્દેશી છે: હરિ-હિસિ, હસિહિદિ, હોહહિદિ, હસીસસિ એવાં અપત્ર રા રૂપો ઇષ્ટ છે. પ્રાકૃત હસિસ્સસિ ધગેરે વિકલ્પે સ્થાન પામે.

અકીર્ણ નવીનતા

‘કૃ=કરંતું’ તું. ભવિષ્યકાળ-૧લા પુરુષ બદ્ધવચનમાં ચોક્કસ “કામદુ” રૂપ થાય.

વર્તમાન કૃદંત, પરોક્ષ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં એક હોતો. રૂપ પણ પ્રયોજાય છે.

એ ર અને ઋને ઇચ્છે છે અને ઇન્દ્ર-ચન્દ્રનાં ઇન્દુ-ચન્દુ લિપરાંત ઇન્દુ-ચન્દુ રૂપ પણ ઇચ્છે છે, અને મૃગયૂથતું ‘મૃગજૂથુ’ રૂપ તેણે મંકાર આદિ આપ્યું છે.

સ્વાર્થે ક વાપરવામાં મહણુઠ-ઓ, લિપરાત મહણુઠ એહું છકારાત રૂપ પણ તે ઇચ્છે છે. (પૃ. ૧૧૨)

ધાતુ	માર્કેડેય	આ. હેમચન્દ્ર
દશ્	પુરમ-દેક્ષ પ્રેરકમાં “દાક્ષવ”	પ્રસ-દેક્ષ ...
આનચક્ષ્	ચક્ષ	...
ત્યા	ચક્ષ	ચિદ્
પ્રહ્	મુહૃઠ	મુહૃઠ
વ્રજ્	વગ્	વગ્
પ્રનવિજ્	પસવ (વિકલ્પે “પમસ”)	વમસ
હ્રુપ્	છવ	હ્રુપ્
આનશ્લિષ્	આરુણ્ણ	...
મુષ્	મુક્ષ, મુચ્ચ, મુલ્લ	મેલ્લ

તિમ્-સ્તિમ્	તિઅ (વિ.)	...
	બાકી "તિમ્મધ-થિમ્મધ"	
સ્વાપ્	ઠવ, થકવ	...
આનની	આણાવ	...

છેવટ શિષ્ટપ્રયોગમાંથી લેવાનું કહેતાં તેણે અનેન-અમિઃ=આએહિઃ; દ્વિચતુઃ વા=દુપ્તિલિણિ; ત્રયઃ-તિલ્લઃ-ત્રીણિ=તિઅ; અને દોણિણ, વેણિણ, તિણિણ વગેરે પણ; ત્વાને સ્થાને તો, માનું મો, તેવાનું તેણિણ, ત્વદીયનું તેર, મદીયનું મેર, ઉક્તનું પુત, વાઘયતિનું વજ્જવલ્લ વગેરે રૂપો નિર્દેશ્યા છે.

માર્કેડેએ અવતરણો "પ્રાકૃતપિંગલ"માંથી લીધાં છે. ઉપર જોયું તેમ "પ્રાકૃતપિંગલ" પૂર્વદેશના "અવહટ્ટ"માં છે; તેમાં અર્વાચીનતા તરફ ઢળવાનું વલણ પણ સ્પષ્ટ છેજ. એથી માર્કેડેએ એ નવીન સ્વરૂપ વ્યાકરણખદ્ધ કરી શક્યો છે. એનો અપભ્રંશ પણ તેથી જૂનો નથી. ચારણી હબની બાષામાં બ્યજનનાં નકામાં દિત્વ તેણે સમર્થિત કર્યા છે. અમરને સ્થાને "ભમ્મર" જેવાં આમ આ. હેમચંદ્રના ઇષ્ટ અપભ્રંશના અંધારણ ઉપર તેણે "નાગર અપભ્રંશ" આપ્યો છે, જેદ્વારા આપણે તેની પાસેથી "અપભ્રંશ"નું એક વિશિષ્ટ રૂપ મેળવી શક્યા છીએ.

૧૦. ધૂભાષાચંદ્રિકાકાર લક્ષ્મીધરનો પ્રયત્ન ત્રિવિક્રમોપજીવી હોવાથી તેને માટે સ્વતંત્ર સ્થાન નથી રહેતું. લક્ષ્મીધર જોનેતર છે; અને એણે પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસમાં સરળતા કરી આપી છે; એ રીતે એ મહત્ત્વનો છે. તેણે કેટલાંક વધુ વિકલ્પરૂપો પણ ઇચ્છ્યાં છે, જેવાં અકારાત નરજાતિ ૨જી વિભક્તિમાં "રામિ" રૂપ વિકલ્પે; નાન્યતર-જાતિ-૧લી-૨જી બહુવચનમાં 'કુંડે' એવું વિકલ્પરૂપ; વગેરે. એ ૧૫મી સદીમાં હયાત હતો.^૧ બેશક એ એમ જાણ્યો લાગે છે-કે

અપભ્રંશસ્તુ વળ્લલયવનાદિષુ યુજ્યતે. ૧

૧. સ્વ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી તેને મલ્લિનાથનો સમ્બંધીત માને છે. પ. ભા. ચ. અ. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૭

આમ છતાં પણ એને “અપભ્રંશ” માટે માન છે કે તેણે અપભ્રંશનો ત્યાગ ન કરતાં વ્યાકરણમાં સ્થાન આપ્યું.

૧૧. પ્રાકૃતરૂપાવતારકાર સિંહરાજ પણ ત્રિવિક્રમોપજીવી છે; પણ તેની કૃતિમાં કેટલાંક ઉપયોગી પાઠાંતરો મળે છે, જેમાંનાં કેટલાંક આ. હેમચંદ્રનાં રૂપોને મળે છે. આ વ્યાકરણકાર ૧૭મી સદીનો છે.^૧ એણે ત્રિવિક્રમનાં લગભગ અર્ધા જેટલાં જ સૂત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે વિકરણના વિષયમાં બહુ મહેનત લીધી છે. ત્રિવિક્રમથી નીચેનાં સ્થળમાં એ જુદાં પાઠાંતર આપે છે:

મૂળ વસ્તુ	સિંહરાજ	ત્રિવિક્રમ
અક્ષરાંત સર્વનામને પાં. એ. વ.	હાં	હ
ચદ્-તદ્નાં	તુ, તુ'	દ, તુ'
સુષ્મદ્ છઠ્ઠી એકવચન	પુનઝ	પુનઝ
લક્ષ્મદ્ સાતમી બહુવચન	અમ્હાસુ-સું	અમ્હાસું
ત્વન્ પ્રત્યયનો આદેશ	અણુઅ	ણુઅ
ચૂહનો આદેશ	ગૃહ્	ગણહ

સિંહરાજે સ્વીકારેલાં રૂપોમાં આ. હેમચંદ્રની અસર જણાય છે. અને એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ. હેમચંદ્ર, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર અને સિંહરાજના અપભ્રંશમાં તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ ભેદ સ્વીકારી સકાય તેમ નથી. એઓ એક જ પ્રાંતની બોલીના પ્રતિનિધિઓ છે; જ્યારે આપણે જોયું તેમ માર્કેડેય જુદા જ પ્રાંતની બોલીનું પ્રતિનિધિત્વ આપે છે. આ તેનો “નાગર અપભ્રંશ”. આ બધાની સરખામણી કર્યા પછી લાગ્યે જ એ મતને સ્થાન મળશે કે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ “નાગર” હોય. એ “નાગર” નથી, એટલે જ “ગૌર્જર” છે, એ મત હવે સુસ્કેહીથી જ ઉઘાપી શકાશે.

૧. તેણે સિદ્ધાંતકૌમુદીમાથી એક અવતરણ લીધું છે, તેથી તે ભટ્ટોજ દીક્ષિત પછી થયો સ્પષ્ટ છે. જુઓ, ગ્રા. ૩. અ., અ. પ્રસ્તા., ૫. ૮

રાસયુગ

હૈમયુગને આપણે ઇસવી ૧૨મી સદીના અંત સુધી ગણીએ, એ પછી એક નવો યુગ શરૂ થાય છે. એમાં જે કવિતા વિકાસ પામે છે, તે અનેક રીતે વિકાસ પામી પૌરાણિક આખ્યાનપદ્ધતિ તેમ જ લોકકથાસાહિત્યને લગતી કવિતાને પ્રાણદાયક થઈ પડી છે. નરસિંહયુગનો આરંભ થાય એટલે કે પૌરાણિક આખ્યાન-કાળનો આરંભ થાય, તે પૂર્વે જોનેતર સાહિત્ય આપણને લાગ્યે જ મળે છે; જે મળે છે તે પણ જૈન કવિઓની જ ધાટીનું મળે છે, એટલે તેને જુદું મહત્ત્વ મળી શકતું જ નથી. આ વચ્ચેના સમયને તેમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિનો વિકાસ થયો હોવાથી, અને—પદ્ધતિ મુખ્યત્વે “રાસ” એ પદ્ધતિ હોવાથી, તેને રાસયુગ એવું નામ આપવામાં સાહસ નથી. એક પ્રશ્ન થાય કે રાસ જૈન કવિઓએ છેક ૧૮મા શતક સુધી લખ્યા છે, તો આટલા જ સમયમાં “રાસયુગ”ને શા માટે રુદ્ધ કરી દેવો? આનો એક જ જવાબ હોઈ શકે કે રાસપદ્ધતિ વિકાસ આ યુગમાં જ પામી છે, પછીના રાસ તો આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કડવાખંડ કાઢ્યો થઈ ગયાં છે; એટલે અને સાથે આખ્યાનો એક સરખા જોસથી પ્રચારમાં આવવા લાગ્યાં હોવાથી વધુ સમયને માટે સ્વતંત્ર “રાસયુગ”ને લંબાવવાનું સ્વાભાવિક નથી લાગતું.

“રાસ”નો વિકાસ કેવળ જૈન કવિઓને આભારી છે. આપણે આ પૂર્વે જિનદત્તસરિના એક “ઉપદેશરસાયનરાસ” વિશે થોડા વાકેફ થયા છીએ. એની સાથે “રાસ” શબ્દ યોગ્ય છે, છતાં આપણે રાસયુગમાં જે જાતના “રાસ” જોઈએ છીએ, તે જાતનો તે રાસ ખાસ નથી. પછડી ઇન્દો ઉપદેશાત્મક એક પદ્યપ્રબંધ એ છે. એ કાવ્યના સં. ટીકાકાર જિનપાલ ઉપાધ્યાયે પ્રાકૃત સાદા પ્રબંધ વિશે ટીકાના આરંભમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે:

ચર્ચરી-રાસકપ્રલયે પ્રવચ્યે પ્રાકૃતે કિલ ।

વૃત્તિપ્રવૃત્તિ નાઘતે પ્રાયઃ ક્ષોડધિ વિચક્ષણઃ ॥^૧

૧. અખ. કા. ત્રયી. પૃ. ૨૯

દીકાકાર એમ કહેવા ચાહે છે કે “ચર્યરી” અને “રાસક” એ પ્રાકૃત પ્રબંધ એટલા સરલ છે કે તેના ઉપર (સંસ્કૃત) વૃત્તિ લખવાનો કોઈ વિચક્ષણ પુરુષ પ્રયત્ન કરતો નથી.

દીકાકારે પછી આ જાતનો પ્રબંધ બધા રાગમાં ગાઈ શકાય છે, એમ જણાવતાં લખ્યું છે કે-

અત્ર પદ્ધતિકાવચ્ચે નાત્રા ષોઢશ પાદગાઃ ।

અય સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ ॥^૧

આ જાતનો પ્રબંધ બધા રાગમાં ગવાય છે. અને તેથી જ આ કવ્ય “રાસ” કહેવાયું હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી.

“રાસક” એક ઉપરૂપકવિશેષ છે. વાગ્સટ આ વિષયમાં જણાવે છે કે: હોમ્વિકા-માળ-પ્રસ્થાન-માળિકા-પ્રેરણ-શિક્ષક-રામાક્રીડ-હલીસક-શ્રીગદિત-રાસક-ગોષ્ઠીપ્રનૃતીની ગેયાનિ ॥

એની વૃત્તિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “પદાર્થાભિનય-સ્વમાવાનિ હોમ્વિકાલીનિ ગેયાનિ રૂપકાણિ ચિરતનૈસ્કાનિ ॥” આમ આ રૂપકા ગેય છે. એમાંનું “રાસક” પણ એક રૂપક છે, જેનું લક્ષણ ત્યાં નીચે મુજબનું મળે છે:

અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલલયાન્વિતમ્ ।

વાચતુઃષ્ટિયુગલાદ્રાસ્કં મલ્લનોદ્ધતે ॥^૨

નર્તકીએ! અતેક હોય, જેમાં અનેક પ્રકારના તાલ અને લય હોય, પણ જેમાં ૬૪ મુધીનાં યુગલ હોય તેવું કામળ અને ઉદ્ધત જે રૂપક-ગેય તે “રાસક.”

૧. એનન, પૃ. ૨૬

૨. વાગ્સટ: કાવ્યાનુશાસન (નિ. સા.), પૃ. ૧૮૦. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં ગેય હોમ્વિકા-માળ-પ્રસ્થાન-શિક્ષક-માળિકા-પ્રેરણ-રામાક્રીડ-હલીસક-રાસક-ગોષ્ઠી-શ્રીગદિત-રાગકાવ્યાદિ એમ ક્રમ આપી ઉપરના શબ્દોની વૃત્તિ આપી ક્રમગ્રાસ “રાસક”નું લક્ષણ વાગ્સટનું જ આપ્યું છે, જુઓ. પૃ. ૪૪૫-૪૪૬.

વાગ્જટ કરતાં એક વધુ “રાગકાવ્ય” ભેદ આ. હેમચંદ્રે આપ્યો છે, જેનું લક્ષણ તેમણે આપ્યું છે કે:

લયાન્તરપ્રયોગેણ રાગૈશ્વાપિ વિચિત્રિતમ્ ।

નાનાસ્તે સુનિર્વાહ્યકથં કાવ્યમિતિ સ્મૃતમ્ ॥^૧

જુદા જુદા લયના પ્રયોગથી અને રાગોથી વિચિત્ર બનાવેલું જુદા જુદા પ્રકારનું સારી રીતે લંબાય તેવી કથાવાળું “કાવ્ય” કહેવાય છે.

અપભ્રંશ કાવ્યો જે મળે છે, જેવાં કે ભવિસ્સઅત્કહા, નેમિનાહચરિહિ વગેરે, તે બધાં સંધિઓમાં વિભક્ત મળે છે; જે સંધિઓમાં પાછાં કડવાં હોય છે. આ કાવ્યો રાગથી ગાઈ શકાતાં હશે કે નહિ તે કહેવાનું આપણી પાસે સાધન તો નથી જ. આ. હેમચંદ્રે મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

૨૦૧ પદ્યં પ્રાયઃ સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશગ્રામ્યભાવાનિબદ્ધમિત્રવૃત્ત-
સર્ગાશ્વાસસંઘ્યવસ્કન્ધકવર્થ સસ્તન્ધિ શબ્દાર્યવૈવિચિત્ર્યોપેતં મહાકાવ્યમ્ ।૬।^૨

સંસ્કૃત તે સર્ગોમાં, પ્રાકૃત તે આશ્વાસોમાં, અપભ્રંશ તે સંધિઓમાં, ગ્રામ્ય તે સ્કન્ધકમાં, તેવું મુખ્ય-પ્રતિમુખાદિ સંધિઓવાળું શબ્દ અને અર્થની વિચિત્રતાવાળું તે “મહાકાવ્ય.”

આ વ્યાખ્યામાં અપભ્રંશ કાવ્યોમાં સર્ગોને સ્થાને સંધિ છે, જે આપણે ઉપર બતાવ્યા મુજબ ભવિસ્સઅત્કહા વગેરેમાં જોઈએ છીએ. આ. હેમચંદ્રે અધિમયન નામક કાવ્ય ગણાવ્યું છે. પણ તે હાલ પ્રાપ્ય નથી.

માત્ર જે કાંઈ ગેયતાની આશા બંધાય છે, તે સંધિઓ પાછા કડવામાં વિભક્ત થયા હોય છે, અને કડવાંઓ પાછળથી ગેય અને રમી શકાય તેવાં સ્વીકારાયાં છે,^૩ તે, એટલે આ જૂનાં સંધિકાવ્યો પાણુ

૧ એજન. પૃ. ૪૪૯

૨ એજન. પૃ. ૪૪૯

૩ જુઓ “દેવંતગિરિરાસુ” પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૫૮ “દંગિહિ એ રમઈ ને રાસુ” વગેરે.

જેય હોય તો તે સંભવી શકે, કેમકે ઘન્ટા પછી આવતી ચોપાઈની પંક્તિઓ સાદા ઢાળે ગાઈ શકાતી હોવાની અશક્યતા નથી. પછી તો મહાકાવ્યોને સ્થાને સંધિઓ તૂટીને કડવાબદ્ધ ગેય કવિતા પ્રચારમાં આવી છે, જેનું એક સ્વરૂપ આપણને “રેવંતગિરિરાસુ” આપે છે. આ જાતના “રાસ” અને આ. હેમચંદ્રે બતાવેલા આવા “કાવ્ય”નો, નહિ કે તેમણે બતાવેલા મહાકાવ્યનો, પ્રચાર ગૂંજરાતી ભાષામાં ઉત્તરોત્તર વધ્યો છે. ટૂંકાં એ “રાસ”^૧ અને લાંબાં આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કાવ્યો એ “કાવ્ય” એ આમાંથી હવે સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

“રાસ”ના લક્ષણમાં જોયું કે તેમાં નર્તકી-પ્રાધાન્ય છે; એટલે કે એવો પ્રબંધ જોઈએ કે જે જુદા જુદા રાગમાં ગવાતો હોય અને સાથે નર્તકીઓ અંદર નાચતી જતી હોય. કૃષ્ણની રાસકીડા આવા પ્રકારની છે; પછી આવેલા “રાસ”માં પણ એ બંને તત્ત્વ રહ્યાં છે, જે પુરુષો—પુરુષો અને સ્ત્રીઓ—સ્ત્રીઓ અલગ ગાતાં હશે. ઉપર જિનપાલે “ઉપદેશરસાયનરાસ”માં એ જુદા જુદા રાગે ગાઈ શકાય છે, એવું જણાવ્યું છે, એમાં નિર્દોષ અને સૌમ્ય પદ્ધતિનો આવિષ્કાર છે. પુરુષો કે સ્ત્રીઓ કુડાળામાં ફરતાં તાલ આપી ગાતાં કે ગવૈયા જ માત્ર ગાતા તે કહેવાનું આપણી પાસે સાધન નથી; છતાં રાસ રેમતા હતા તે તો ચોક્કસ છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે “રેવંતગિરિ-

૧ શ્રી. પોપટલાલ કે. શાહે “જૈન કાવ્યદોહન” ભાગ ૧માં પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭)માં “રાસ” શબ્દના પ્રયોગ માટે પોતાનું નીચે મુજબનું મંતવ્ય બતાવ્યું છે: “જૈન કવિઓના રાસોમાં જુદેજુદે સ્થળે નજર કરતાં નવરસયુક્ત વર્ણનો જોવામાં આવે છે. દોઈ દોઈ સ્થળના વર્ણનો રસ અને અલંકારથી, હલકારી ભય છે. રસના આલંબન, ઉદ્દીપન, વિકાસ, પગે સંધિનાનો નવાં જોવા ઘટે તેવા ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાચકમાં આનંદ આવે એવાં રસભરિત થયાં છે. આવાં રસવાળાં રસિક વર્ણનોને તેમણે રાસ નામ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે અને તેથી રસિક કાવ્યને રાસ નામ આપવું એ યોગ્ય પ્રભુ છે.” ઉપર બતાવ્યું છે, તે ઉપરથી માલુમ પડશે કે નર્તકીઓનાં ગેય કાવ્ય તે રાસ છે. એટલે આજ

રાસુ”માંનો જ છેલ્લો ઉલ્લેખ નોંધ્યો :

“રંગિહિ એ રમઇ જે રાસુ સિરિવિજયસેણુચરિનિગ્ધવિહ એ ।

નેમિનિજી વસઇ તાસુ અંગિક પૂરઇ મણિ રહી એ ॥”^૧

અતિ પ્રાચીન કાળમાં આ “રાસ” આર્યાવર્તમાં વ્યાપક હતો. શ્રી. મુનશી જણાવે છે “શૌરસેન પ્રાકૃત”માં “રાસસાહિત્ય” પ્રચારમાં આવ્યું હતું. તેઓ શા આધારે કહે છે, તે સમજમાં નથી આવતું. “રાસમંડલી”ઓના રાસ જુદા જુદા યાત્રાપ્રસંગોમાં પ્રચલિત થવાનું ખીજે સ્થળે તેમણે જણાવ્યું છે, પણ અત્યારની “રાસમંડલી-” ઓનો આવિષ્કાર ત્રૈતન્ય અને શ્રી વિકૃલનાથજી પછી જ થયો છે. વ્રજ-ચોર્યાશીકાશ-યાત્રામાં આ પ્રકાર પ્રથમ દાખલ થયો છે અને પછીથી એ જ વ્રજવાસી રાસ ખેલનારોઓ મંડલીઓ લઈ ગૂજરાત-કાઠિયા-વાડમાં આવતા થયા છે, જે ઇ. સ. ૧૬૫૦ પછી જ.

અત્યારે આપણે ત્યાં “રાસ” ગરબી-ગરબાના રૂપમાં પ્રચારમાં આવ્યો છે, એ એના જૂના રૂપનું લગભગ પુનરાવર્તન છે. ખેસક આ પ્રકાર જૂનો છે; કેમકે શાંર્ગધરે (ઈ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ) “સંગીત-રતનાકર”માં સૌરાષ્ટ્રની નારીઓમાં આ પ્રકારના નૃત્યનો પ્રચાર હોવાનું લખ્યું છે.^૨

“રાસક”ની ક્રિયાનું લક્ષણ આપતાં લક્ષ્મણગણીએ (ઈ. સ. ૧૧૪૩) “કેવિ ઉત્તલતાલાલ્લ રાસયં-કેટલાક ઊંચા તાલવાળાંઓથી

રસિક હોવાને કારણે જ “રાસ” કહેવાયા એવી નિયુક્તિ શોધી કાઢવી એ વધુ પડતું છે; “રાસ”માં કાવ્યતા ને હોય તો તેમાં રસ સ્વયંસિદ્ધ જ છે.

—લેખક

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૭

આયા: રંગે એ રમે જે રાસુ શ્રીવિજયસેનસુરિ-નિર્મયો એ

નેમિનિજ વહે તેને અંગિકા પૂરે મને રણી એ ॥

૨ Guj. & its Lit. p. 87

કે કેડવિ ઉત્તલતાલાલ્લ રાસકમ્ । એજવ; પૃ. ૮૮. અર્થાત આપો કે આ ચરણ “હાલુ”નું ૨૬ માત્રાવાળું અર્ધ ચરણ છે.

આકૃણ બન્યો તે રાસ” એવી બોધ્યા આપી છે; પણ સમક્ષેત્રિ રાસ.
(૨. સં. ૧૩૨૭)માં બે જાતના રાસ આપ્યા છે, એ ખાસ મહત્વના છે:-

બદ્ધસંઘ સદ્ધસંઘ શ્રમણસંઘ સાવધ ગુણવંતા

જેમજ હન્યુ જિનહ હુવણિ મનિ હરખ ધરંતા ।

તીછ તાક્ષારસ પડધ બહુ ભાટ પઠંતા

અનધ લકુટારસ જોઈધ ખેલા નાચંતા ॥

સવિહુ સરીખા સિણુગાર સવિ તેવતેવડા

નાચધ ધાર્મીય રંગભરે તલે ભાવધ રૂડા ।

સુલલિત વાણી મહુરિ સાદિ નિણુગુણ ગાયંતા

તાલ માનુ હંદ ગીત મેલુ વાનિત્ર વાનંતા ॥૧

આ “તાક્ષારસ” અને “લકુટારસ” એ “રાસનૃત્ય”ના એ-
બે ભેદ છે કે જેમાં પહેલામાં ફરતે કુંડાળે માત્ર “તાળીઓથી” તાલ
આપી સંગીતપૂર્વક પગના ઠેકા સાથે ફરવામાં આવે છે, ત્યારે બીજામાં
બધ્ધ, શ્રિયાદી. તે. જ પ્રમાણે ફરવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારને
અત્યારે મરદો લેતા હોય તો “હોય” અને સ્ત્રીઓ લેતી હોય તો
“હમયી” કહેવામાં આવે છે, બ્યારે બીજા પ્રકારને સર્વસામાન્ય રીતે

૧. પ્રા. ગ્ર. કા. સં. (ગા. એ. માળા), પૃ. ૫૨

છાયા:-

જેસે સહુય શ્રમણસંઘ સાવધ ગુણવંતા

જુએ યોગ્યજ જિનતા ભવને મનમાં હરખ ધરંતા ।

ત્યાં તાક્ષારસ પડે બહુ ભાટ પઠંતા

અને લકુટારસ જોઈધે ખેલા નાચંતા ॥

સૌએ સરખા રાણુગાર સૌ તેવતેવડા

નાચે ધાર્મિક રંગભરે ત્યારે ભાવે રૂડા ।

સુલલિત વાણી મહુરે સાદે જિન-ગુણ ગાતા

તાલ માન હંદ ગીત મેળ વાનિત્ર વાનંતા ॥

આ ઉપરાંત “સમ્યક્ત્વમાઈ ચક્રપદ”માં પણ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:-
તાક્ષારસ રંગણિ નહુ દેહ લકુટારસુ મૂલહ વારેધ ॥૨૧॥ એજાન, પૃ. ૮૦

“દાંડિયારસ” કહેવામાં આવે છે. કેટલીકવાર “હોય-હમયી” શ્રીઓ અને પુરુષો સાથે પણ લેતાં જોવામાં આવે છે.

આ બંને પ્રકારના “રાસ”માં જુદા જુદા રાગમાં પદો ગાવામાં આવે છે; અને જિનપાલના “ઉપદેશરસાયનરાસ”માં આપણે ઉપર જોયું તેમ “અયં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ” એમ ૧૨ મી સદીથી જ જાણવામાં છે, અને એ પ્રમાણે ચર્ચરી અને રાસનું સાહિત્ય રાગોમાં ગવાતું અને “રવંતગિરિરાસુ” વગેરેના નિર્દેશ પ્રમાણે રમાતું હતું એ સ્પષ્ટ છે. આ જાતનું સાહિત્ય પાછળથી ધાર્મિક સ્તવનો, ઉપદેશાત્મક કાવ્યો, ધાર્મિક—તીર્થંકર સાધુઓ, જૈન શ્રેષ્ઠીઓનાં—ચરિતો, તીર્થ સ્થળોનાં કથાનકો વગેરે વિષયને બાંધતું કાંઈપણ વર્ણનાત્મક કાવ્યોના રૂપમાં આવવા લાગ્યું; હતું, એમ દેખાય છે. આ ગાળાનું જોનેતર સાહિત્ય લાગ્યે જ મળે છે. “રાસ” નામ હોય એવો એક માત્ર જોનેતર રાસ એક મુસલમાન કવિએ “સંદેશક રાસ” આપ્યો છે; પણ તે તો “રાસયુગ”ના અંતભાગમાં રચાયેલો છે. જેનું નામ “રાસ” નથી તેવાં, આ યુગના અંતભાગમાં લખાયેલાં ત્રણ કાવ્યો: શ્રીધર વ્યાસનો રણમલ છંદ, અસાધિતની હંસાહલી અને જીમની સદયવત્સકથા, એ રાસકાવ્યો કરતાં પ્રાચીન જ છે. “રાસ-યુગ”ના રાસો આવા પ્રાચીનથી જુદા તરીકે આવે છે. “રાસ” સર્ગ એક બંધવાળાં કાવ્યો ન હોતાં “કડવાં” “લાખા” એવાં નામે પ્રાયઃ નાના નાના ખંડ પાડતા, તો કેટલાક જુદા જુદા છંદોમાં પણ મળી આવે છે. આવા ખંડોમાં પ્રાયઃ રાહ પણ બદલતો આવતો હોય છે. “રવંતગિરિરાસુ”, “સમરાસુ”, “કછૂલીરાસુ” એ વગેરે જોવીથી આનો આપણને ખ્યાલ આવી શકશે. હાખલા તરીકે “રવંતગિરિરાસુ” માં ચાર કડવાં છે, જેમાં અનુક્રમે ૨૦, ૧૦, ૨૨ અને ૨૦ કડીઓના જુદા જુદા કાવ્યબંધો છે. “સમરાસુ”માં ૧૨ લાખા (એને આપણે “પદો” કહી શકીએ, કેમકે, જોકે તેના ઉપર કોઈ રાગનો નિર્દેશ નથી છતાં, એ નાનાં નાનાં ૬ કડીથી

માંડી ૧૪ કડી સુધીનાં ગેય “પદો” જ) છે, તે જુદા જુદા કાવ્ય-
બંધો છે. નીચે પ્રસંગ મળતાં આ પ્રકાર વિસ્તારથી સમજાવવામાં
આવશે, એટલે અહીં વધુ વિસ્તાર નથી આપવામાં આવતો.

આમાં નાનાં નાનાં “પદો” સમૂહનૃત્યમાં ગાવાં સરળ છે.
એક જોલાવે અને બધાં જીલે, એ પ્રમાણેનો જે પ્રકાર હોય-હમચીનો
આજે પ્રચારમાં છે તેના જ જેવો પ્રકાર “સમરાસ” વગેરેમાં
“તાલારસ” અને “લકુટારસ” થી નિર્દિષ્ટ છે, એમ માનવામાં હું
કાર્ષણ્ય પ્રકારનો ખાધ જોઈ શકતો નથી. એક અત્યંત સામાન્ય નિયમ
છે કે જેવા પ્રકારના ચૂંચ સાથે સપર્ક સાધવો હોય તેવા પ્રકારનું
શબ્દ જ જોઈયે; તેઓને અનુરૂપ અને અનુકૂળ આપતું જ જોઈયે;
પાછળથી ગીર્વાણ વાણીના મોહમાં ગ્લા અને પરિણામે લોકભોગ્ય
સાહિત્ય ઘણું કરી નથી અર્પી શક્યા. ખૌદ સાધુઓ અને જૈન
સાધુઓ તે લોકભાષાને જ સ્વીકારી ઘણુંખરું સાહિત્ય તે યુગની લોક-
ભાષામાં આપતા રહ્યા. ખૌદ ધર્મનો અહાંથી લોપ થયો, જ્યારે જૈન
ધર્મ હિંદમાં સારી રીતે વિકાસ પામ્યો. સામાન્ય જન-સમૂહમાં
સ્વધર્મના સિદ્ધાંતો કથાઓદ્વારા ફેલાવવામાં તેઓને લોકભાષાએ
અુદ્ભવ મદદ કરી છે. તેમણે તેથી કરીને જે લૌકિક-ધાર્મિક સાહિત્યનો
વિકાસ સાધ્યો તેમાં લોકમાં પ્રચલિત બધોનો સ્વીકાર કર્યો. લોકોને
એ અનેક રીતે અનુકૂળ થઈ પડ્યું હશે; કેમકે તેવા પ્રકારનું સાહિત્ય
ખૂબ ખીલ્યું છે. ગેય કાવ્યોના પ્રકારમાંના “રાસ” અને “કાવ્ય”
એ બંને ભેદો આ. હેમચંદ્રે સ્વતંત્ર બતાવ્યા છે, તે ભેદો પ્રાયઃ
પાછળથી પણ રહ્યા છે; એટલે કે ટૂંકાં ગાઈ-નાચી શકવામાં
ઉપયોગી થાય તેવાં કાવ્યો તે “રાસ” અને મોટાં કથાનકો
આપે તે “કાવ્યો.” એ દૃષ્ટિથી નિહાળતાં દ્વિગંધર જૈન અને
ત્રેતાગંધર જૈન અપભ્રંશકૃતિઓને આપણે તેવાં “કાવ્યો” ના
પ્રકારમાં મૂકતાં સકાર્ય નહિ અનુભવિયે; બે કે તેમાં જુદા જુદા
પ્રાગનાં પદોનાં નોંધાયાં નથી; જ્યારે જૂની ગૂજરાતી—પ્રાચીન

ગૂજરાતીમાં આ. હેમચંદ્રના પછીના યુગમાં સધાયેલાં નાનાં કાવ્યોને “રાસ” કહેવામાં કશી ખમચામણ નથી.

આ રાસસાહિત્યે જે યુગમાં વિકાસ સાધ્યો છે, તે યુગ તે આ. હેમચંદ્રના દેહાંત પછીનો ઉપર આપણે સ્વીકાર્યો છે. એમનું નિધન વિ. સં. ૧૨૨૯માં થયું, તે પછી આ કાવ્યપદ્ધતિ ખીલતી આવી છે. કુમારપાલના રાજ્યાંત સાથે પશ્ચિમેદને કારણે અજયપાળ, યાળ મૂળરાજ અને ભોળા બીમના સમયમાં જૈન કવિઓને ખાસ આશ્રય આપ્યો હતો, તેમ છતાં એમાં કૃતિઓ રચાઈ છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ (વિ. સં. ૧૨૪૧), રેવતગિરિરાસ (વિ. સં. ૧૨૮૭) વગેરે રાસો ઉપલબ્ધ થાય છે. એ ગાળામાં રચાયેલું સંસ્કૃત—પ્રાકૃત સાહિત્ય તો બ્રાણું જ મળે છે. વસ્તુપાલ તેજપાલના (વિ. સં. ૧૨૭૦-૧૩૦૦) સમયમાં સાહિત્યને પુષ્કળ ઉત્તેજન મળ્યું છે. ખુદ વસ્તુપાલે પણ સં. સાહિત્યકૃતિઓ રચી આપી છે. તેનું ચરિત આપનાં તેમ જ સ્વતંત્ર વિષયના પ્રા. ગૂજરાતી કાવ્યો પણ રચાયાં છે. નેમિનાથચતુષ્પદિકા, સમક્ષેત્રિરાસ (વિ. સં. ૧૩૨૭) જિનેશ્વરદીક્ષાવિવાહવર્ણના રાસ (વિ. સં. ૧૩૩૧ પછી), સમ્યક્ત્વ-માર્ગ ચઉપધ (વિ. સં. ૧૩૩૧) વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. કર્ણ વાઘેલાં (વિ. સં. ૧૩૫૭) ના રાજ્યાંત સાથે ગૂજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય આવ્યું. આ ગાળામાં રાજ્યાશ્રય નષ્ટ થયો. સમગ્ર ગ્રન્થ આ વખતે ક્રાંતિ અનુભવી રહી હતી. એટલે જ શ્રી. મુનશી આ કાળને a century of chaos—અંધાધૂંધીનો સમય^૧ કહે છે. આ સમય તે ઈ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૪૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૩ થી ૧૪૫૬). બેશક રાજકીય વિષયમાં આ કાળ અંધાધૂંધીનો ખરો. પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો પૂર્વ મુજબ જ ચાલુ હતી, એમ તે ગાળામાં રચાયેલી કૃતિઓથી સમજી શકાય તેમ છે. કલ્હણીરાસ (વિ. સં. ૧૩૬૩); સમરાસ (વિ. સં. ૧૩૭૧), સિરિયૂલિભદ્રકાવ્ય (વિ. સં. ૧૩૯૦ લગભગ),

૧ Guj. & its Lit. pp. 84 અને પછીના.

સાલિલદ કક્ક, દ્વાયાતુકા, ચર્યરિકા, નેમિનાયકાણુ (વિ. સં. ૧૪૦૦ લગભગ), ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૦ લગભગ), કમલાવતી રાસ, કલાવતી રાસ, હંસરાજ વચ્છરાજ, શીલ શેષ (બંને કૃતિ વિ. સં. ૧૪૧૧), ગૌતમસ્વામીનો રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૨), મયણુરેહા રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૩), ત્રિવિક્રમ રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૫), શ્રી જિનોદયસૂરિપદ્માલિષેક રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૫), શ્રી જિનોદયસૂરિ-વીવાહલહિ (વિ. સં. ૧૪૩૦), અજિતશાંતિસ્તવન, કાકબંધિ ચઉપ્પધ્ધ (વિ. સં. ૧૪૪૦ લગભગ), શાલિલદ્ રાસ (વિ. ૧૪૫૫), ચિહ્નગતિ ચોપધ્ધ (વિ. સં. ૧૪૬૨ પૂર્વે) વગેરે અનેક કૃતિઓ આ ગાળામાં રચાઈ છે. અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલી આ કૃતિઓ છે. ન જાણવામાં આવેલી લગભગ ૩૦૦ જેટલી કૃતિ મુનિશ્રી જિન-વિજયજીને મળેલી છે. પદ્યકૃતિઓ જ નહિ, પણ ગદ્યકૃતિઓ, દયાઓ, ઔક્તિકો પણ પુષ્કળ રચાયાં છે. મુઘાવબોધ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) અંધાધૂંધીના મુગના અંતભાગતું ગૂજ. માં લખાયેલું સં. વ્યાકરણ છે. જૈન સાધુઓએ જો અંધાધૂંધી જરા પણ નડી જણાતી નથી. દાખલા તરીકે તરુણપ્રભે સં. ૧૪૧૧ માં સમ્યક્ત્વ તયા વાર વ્રત ઉપર કથાઓ ગદ્યમાં લખી છે. આવી અનેક નોંધાયેલી અને ન જાણેલી કૃતિઓ જૈન લોકારોમાં પડી છે.

રાજ્યકાંતિ ગમે તેટલી થાય, પણ સમાજમાં તે આદત આવે તેટલી જ ધડી અશાંતિ હોય છે. આદત જતાં જ તે જ દિવસથી જેમ વ્યવહાર, પ્રસંગ, પ્રસ્તાવ વગેરે ચાલતા હોય તેમ જ ચાલે. લોકો વર્ષમાં આવતા જુદા જુદા ઉત્સવોમાં પૂર્વ મુજબ આનંદ લે અને ઉત્સવો ચાલે. અલ્લાહિદીને સં. ૧૩૫૭ માં ગૂજરાત છૂટ્યા પછી જ સં. ૧૩૭૧ માં પાટણનો સમરસિંહ સંઘ લઈ યાત્રાએ નીકળે છે, અને અનેક મંદિરો રચાવે છે. એને ખુદ, અલ્લાહિદીનના સૂબા અલપખાનની મિત્રતા છે; અને બાદશાહી શાસનને બદલે જિનશાસન આગળ પડતું આપણને એ સમયે જાણે કે લાગે છે. મુસ્લિમ સૂબો તીર્થરચના માટે કુદરત આપે છે:

આપિણ એ સન્નવયણેહિં કુરમાણુ તીરય માડિવા એ ।

મહિદર એ મલિક-આએસિ દીન્હલે શ્રીમુખિ આપણુ એ ॥૧

આ ઉપરથી એમ માનવાને પણ કારણ મળે છે કે, મુરિલમ શાસનની શરૂઆતમાં અંધાધૂંધી થોડા મહિના કે વર્ષ રહેતી હશે, પાછું જેમ ચાલતું આવતું હતું તેમ ચાલતું હશે; લોકો ઉત્સવોમાં આનંદ લેતાં હશે અને ગ્રંથકારો પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખ્યે જ જતા હશે.

રાસસાહિત્યના જ અંગમાં એક વિશિષ્ટ રાસ્યક સાહિત્ય પણ આ યુગમાં પોષાયું છે, તે કાવ્ય-સાહિત્ય છે. તેમાં પણ “રાસ”માં મળે છે, તેવું ધાર્મિક સાહિત્ય સાથેસાથ છે. જેમાં ધાર્મિકતા છે, તેમાં શૃંગારપ્રાધાન્ય પણ છે. સિરિયૂલિલદ્દકાવ્ય અને શ્રીનેમિનાથ-કાવ્ય એ ધાર્મિક વિષય સાથે સંબંધ છે, ન્યારે વસંતવિલાસ અને કાવ્ય એ બે કાવ્ય તદ્દન શૃંગારિક છે, જે બંનેને પણ ધાર્મિક સાહિત્ય તરીકે તે વખતે લેખવામાં આવેલ હશે, કેમકે પાછલા કાવ્યમાં તો દારકામાંનો કૃષ્ણનો વસંતવિહાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ પાછલી બંને સં. ૧૪૯૭ પૂર્વેની કૃતિઓ રાસયુગ અને નરસિંહયુગની સંધિમાં છે. એ બંને જેનેતર કૃતિઓ છે, એ ખરું, પણ સિરિયૂલિલદ્દ કાવ્ય અને શ્રીનેમિનાથ કાવ્ય અનુક્રમે વિ. સં. ૧૩૯૦ અને ૧૪૦૦ લગભગની કૃતિઓ છે, જે રાસયુગના લગભગ મધ્ય સમયની ગણાય, તે જોતાં એ પ્રકાર જન સાધારણમાં પ્રચલિત હોવો જોઈએ. એશક, આ જાતનું સંધાન આપણને નરસિંહ મહેતાની ચાતુરીઓમાં મળે છે, એ જોતાં એ પ્રકાર લોકમાં પ્રચલિત હતો એમ કહેવામાં સાહસ નથી. અને સં. ૧૪૯૯માં “દેવરત્નસૂરિ કાવ્ય” રચાયો એક મળે છે; જેના પછી “હેમવિમલસૂરિ કાવ્ય” સં. ૧૫૫૪માં રચાયેલો મળે છે. ૨

૧ પ્રા. મૂ. કા. પૃ. ૩૦

છાયા : આપણું એ સર્વવચને કુરમાન તીરય માંડવા એ । ।

હૈદર એ મલિક-આદેશે દીધું શ્રીમુખે આપણુ ॥

૨ જુઓ, જૈન ઐતિ. કાવ્યસંચય, પૃ. ૧૪૯-૫૮ અને પૃ. ૧૮૬-૧૮૨

ટુંકી ટુંકી પણ સુંદર કડીઓ એ એની નિશાની છે. તેનો સારો નમૂનો, નેમિનાયનવરસ કાગ કે રંગસાગર કાગ (વિ. સં. ૧૪મા શતકમાં), ઉપરાંત છેલ્લે ખતાવેલા બે કાગ છે.

આ રસિક સાહિત્યની સાથેસાથ “બારમાસીવિરહ કાવ્યો” પણ વિકાસ સાધતાં હતાં. “નેમિનાયનતુષ્પદિકા” (વિ. સં. ૧૩૦૦ લગભગ)” એ એવું એક સુંદર “બારમાસી” કાવ્ય છે. આ બારમાસી સાહિત્ય પછીના યુગમાં ખૂબ પ્રચરિત હતું. રાધાકૃષ્ણની, રામસીતાની, શુરુની, ખેડૂતની, જ્ઞાનની, એમ પછી તો અનેક વિષયની “બારમાસી”ઓ રચાઈ છે.^૧

“દક્ષા”ઓનું સાહિત્ય પણ આ યુગમાં સધાયું છે: માતૃકા ઉપર ‘મંવેગમાતૃકા, સમ્યક્ત્વમાર્ષ ચઉપદ, દૂદામાતૃકા, સાલિલદ્રક્ષ વગેરે કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે.

આમ “રાસયુગ” અનેક સુંદર કાવ્યપદ્ધતિના આવિષ્કારમાં કારણરૂપ બન્યો છે. ૬-૭ કડીથી માંડીને સપ્ત્યામ્બ કડીઓ મુધીનાં, છતાં રસિક કાવ્યોએ આ યુગમાં વિકાસ માધ્યો છે. પ્રજા એને ગ્રીલવાની સ્થિતિમાં ન હોત તો આટલો વિકાસ ન સધાયો હોત. લોકવાર્તા, પૌરાણિક આખ્યાનો, ઐતિહાસિક પ્રબંધોએ નરસિંહયુગ અને પછીના યુગમાં વિકાસ સાધ્યો તેનું પ્રભવરથાન આ જ યુગ છે, એ હવે સમજવું મુશ્કેલી ભરેલું નહિ જ રહે.

રાસયુગની ભાષા

ઉપર ખતાવેલી હકીકતોના ખરા ખોટાપણાનો ખ્યાલ તો આપણે આ યુગની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ તપાસીશું ત્યારે જ મેળવી શકીશું.

૧ વધુ વિસ્તાર ઇચ્છનારે Journal of the Gujarat Research Society, Vol. II, no. ૨, માનો. ગ્રી. મં. ૨. મળમૂદારનો A Note on Barmasi songs in Gujarati Literature (પૃ. ૮-૧૬) એ લેખ જોવો.

ઝાઢી એ માટે એ ગાળામાં થયેલા કવિઓ, તેઓની કૃતિઓ, તેઓએ સ્વીકારેલા કાવ્યબંધ, કવિતાના પ્રકાર વગેરે આવશ્યક માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એથી જ, ગૂજરાતી સાહિત્યે જેવી રીતે વિકાસ સાધ્યો, તે પણ આપણે જાણવા શક્તિમાન થઈ શકીશું.

આ યુગ “નરસિંહયુગ” સાથે સંધાય છે. નરસિંહ મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ એની ૨૦ વર્ષની ઉંમરની સ્વીકારિયે તો વિ. સં. ૧૪૯૦ લગભગ શરૂ થવા જાય છે. પણ નરસિંહયુગની જે પ્રધાન ભૂમિકા છે, તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ખીણ ભૂમિકા છે; મુઘલાવબોધ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનો નમૂનો રજૂ કરે છે. આ બેતાં વિ. સં. ૧૪૫૦ લગભગમાં આપણે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રચારમાં હોવાનું અટકળી શકિયે. આ હેમચંદ્રથી ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતી (કિંવા ઊગતી ગૂજરાતી)ની દ્વિતીય ભૂમિકા શરૂ થવાનું આ પૂર્વ સૂચવવામાં આવ્યું છે,^૧ જે ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ પર્યંત આવી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં પરિણત થઈ જાય છે. ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીનો પૂર્વાર્ધ એટલે વિક્રમની ૧૪મી સદીનો અંત ભાગ. એ સંધિ-યુગની સાહિત્યકીય ભાષાનો છેલ્લો નમૂનો “સિરિયૂલિભદ્ર કાશ્ય” ગણી શકિયે. અબ્દુર રહેમાનનો “સંદેશકરાસ” લગભગ આ જ પ્રકારની પ્રૌઢ સાહિત્યકીય ભાષાને સાચવી રાખે છે. આ પછીની જૈનેતર કૃતિઓ તે અસાધ્યતની હંસાઉલી (વિ. સં. ૧૪૧૭), શ્રીધર વ્યાસની કૃતિ રણુમલ છંદ (વિ. સં. ૧૪૫૬ આસપાસ), અને લીમની સદ્યવત્સ-કથા (વિ. સં. ૧૪૬૬). આમાં છેલ્લી બેમાં જૂનું સ્વરૂપ સચવાયેલું મળે છે, જ્યારે ૧લી કૃતિની હાથપ્રત વિક્રમના ૧૭મા શતકના ઉત્તરાર્ધની મળતી હોવાથી ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૨જી ભૂમિકામાં મળે છે. આ સંધિયુગની ભાષાને ખ્યાલમાં લેતાં ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રા.

૧ જુઓ આ પૂર્વના પૃ. ૧૨ અને ૮૨.

ગૂજ.ની દ્વિતીય ભૂમિકા? ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી અને તે પછીની મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા (સં. ૧૪૫૦ લગભગ)ને નરસિંહયુગ સાથે સાંકળે તેવી રીતે “રાસયુગ” અહીં આપવામાં આવે છે. આ “યુગ”માં ભાષા કેવી રીતે વિકાસ સાધતી આવી મધ્યકાલીન ગૂજ.માં પરિણત થઈ છે, તે નીચે અનતર નમૂનાઓ આવવાના છે, તે પરથી જાણી શકાશે. (અંધારણ માટે જુઓ પરિચ ૨)

રાસયુગના કવિઓ

[વિક્રમનું તેરમું શતક]

૧. આ. હેમચંદ્રના વિ. સં. ૧૨૨૯માં મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૨મે વર્ષે જ શાલિભદ્રસૂરિ નામના જૈન સાધુએ સં. ૧૨૪૧ના વર્ષમાં ૨૦૫ કડીનો “ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ ” રચ્યો છે. એ જ કવિએ “બુદ્ધિરાસ ” કે “હિતશિક્ષાપ્રબુદ્ધરાસ ” નાનો ૫૩ કડીનો રચ્યો જણવામાં આવેલો છે. ૨ આ બંને કાવ્યો હજી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી, તેથી તેના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપી શકાતી નથી. કવિની ભાષાનો તેમ જ કવિનો કાંઈકે પરિચય મળે તેટલા પૂરતો ભાગ અહીં આપવામાં આવે છે:

“રિસહ નિલેસર પથ પણમેવી, સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ

નમિવિ નિરંતર શુરુચરણ

ભરહ નરિંદહ તણુઉ ચરિતો, જે જગિ વસુહીંહી વહીતો

બાર વગસિ ખિંદુ અંધવહં.

૧

હઉ દિવ એ પાણિસુ રાસહ ઇંદિહિ, તે જણમણુર મણુ આણુંદિઇ,

ભાવિધ લવિયણુ સાંભલઉ,

જણુદીવિ હવજાદર નયરો, ધણુકણુ દંચણુ રચણિહિ પવરો

અવર પવર ફિરિ અમરપુરો.

૨

૧ સ્વ. સી. ડી. દલાલ “જંબૂસ્વામિચરિત્ર”, “રેવંદમિરિ રામુ” વગેરેને “ગૂજરાતી કાવ્યો” જ કહે છે; જુઓ પક્ષનસ્ય ગ્રા. જૈ. મા. ગ્ર. સૂચી, અંગ્રેજ પ્રેક્ષા, પૃ. ૬૩, અને તે વિશેનો ચમી સા. પરિ. નિબંધ, પૃ. ૧૬

૨ જૈન મૂર્તિ કવિઓ, ભાગ ૧લો. પૃ. ૧-૨

X	X	X	X
રાયહ એ ગછશિશુબાર વચસેણસુરિ પાટધર			૨૦૩
ગુણગુણ એ તણાઉ ભંડારુ, સાલિભદ્રસુરિ નણીય એ.			
કીધણ એહ તીણુ ચરિત, ભરહનરેસર રાસુ છંદિઈ			૨૦૪
એ પઠધ એ વસહ વિસોહિ (વહીવ), સો નરુ નિતુ નવનિહિ લાહધ એ			
સ વત એ બાર એકતાલિ, પ્રાણુણ પંચમિઈ એક કીધ એ.			૨૦૫

આ કાવ્યની હાથપ્રત ક્યારે થયેલી છે, તે સખધી માહિતી મળતી નથી; છતાં એ અર્વાચીન તો નથી જ; કેમકે તેમાં આ. હેમચંદના ગૌર્જર અપભ્રંશનાં રૂપો હજી કીક કીક પ્રમાણમાં સચવાઈ રહેલાં મળે છે. અપભ્રંશના શુદ્ધ પ્રત્યયવાળાં પણમેવી, સમરેવિ, નમિવિ, નરિદ્દહ, બંધવહ, ભણિસુ, રાસહ, છદિહિ, રયણિહિ, રાયહ, ભંડારુ, રાસુ, નરુ, નિતુ, કીધ એ વગેરે રૂપો એ જાતનાં છે; પણ

૧ એજન, પૃ. ૧. કાપા આપણને નિકટ આવવા લાગી છે છતા સરલતા ખાતર છાયા આપવામા આવે છે.

છાયા: ઋષભ જિનેશ્વર-પદ પ્રણમી, સરસ્વતી સ્વામિની મનમા સ્મરી,
નમી નિરંતર ગુરુચરણ

ભરત નરેંદ્રતણું ચરિત્ર, જે જગે વસુદેહીએ વદાયું

બાર વરસ એહુ બાધવાનું.

૧

હુ હવે એ કાણીશ રાસના છદોએ, તે જન મનહર મન આનંદે
ભાવે ભવ્યજન, સાભળો.

જ બુદ્ધીપ્રમ: ઉપાધ્યાયપુર નગર, ધનકણ-કવ્યનરત્નોએ પ્રવર,

અવર પ્રવર શું અમરપુર.

૨

X	X	X
રાત એ ગમ્ધ-શણુબાર વજસેનસુરિ-પાટધર		૨૦૬
ગુણગુણ એ તણો ભંડાર સાલિભદ્રસુરિ નણિય એ		
કીધું એહ તેણે ચરિત્ર ભરતનરેશ્વર રાસુ છંદોએ.		૨૦૭
જે પઠે એ પ્રસભ (વિરોધિત) વધું તે નર નિત નવ નિધિ લે એ.		
સંવત એ બાર એકતાલે કાગણુ પાચમે એ ક્યો એ.		૨૦૮

સાથોસાથ મોટા અક્ષરમાં છાપેલાં અપભ્રંશના સંસ્કારથી આ તરફ આવતાં રૂપો પણ પ્રયોજાયેલાં છે. માર્કેડે "પ્રાકૃત સર્વસ્વ"માં "ગૌર્જર અપભ્રંશ"નું સંસ્કૃતાદ્યા ન ગૌર્જરી? એવું લક્ષણ આપ્યું છે. ગુર્જર પ્રદેશમાં એ ધોરણ સારી રીતે સચવાતું જતું લાગે છે. જૂનાં રૂપો ઉપરથી જે નવાં રૂપો વપરાયેલાં ભાષામાં સ્વીકારાયાં છે, તે સિવાયનાં ખીજાં જૂનાં રૂપો અદૃશ્ય થતાં તેને સ્થાને શુદ્ધ સંસ્કૃત સંતસમ શબ્દોની ભરતી થતી જ રહી છે. ઉપરના અવતરણમાં "મનિ, નિરતર, ગુરુચરણ, અમરપુરા, ગુણગણ, ભંડારુ; વગેરે શબ્દો તત્સમતા ખતાવે છે.^૨

પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે રૂપો તો સાંભલક, પાટધર, કીધક, ફાગુણ છે. જૂની ભાષામાંથી રૂપાંતર પામતાં જોડાક્ષરનો લોપ થતાં પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું નવી થતી આવતી ભાષાઓનું લક્ષણ છે. સ્વ. નરસિંહરાવ ભાષ્યે અંતિમ અપભ્રંશ કિંવા ગૌર્જર અપભ્રંશના લક્ષણમાં આ વાત નોંધી છે. તેઓ જણાવે છે, તે પ્રમાણે—

(ક) જોડાક્ષરનું ઝોગળી જવું અને સાથોસાથ પૂર્વના દ્વસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું.

(વ) અનુસ્વારનું ક્રામળ થવું, સાથોસાથ પૂર્વના દ્વસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું.^૩

૧ પ્રાકૃત સર્વસ્વ સુ. ૧૮-૧૨ની દીકા, (વિઞ્ઞાપકૃત્-આવૃત્તિ), પૃ. ૧૨૨

૨ શ્રી મુનશી જૂની ગૂજરાતીના લક્ષણમાં આ વાત નોંધે છે:

"IV. A definite tendency to replace in Apabhramsa form of words by its Samskrita equivalent comes into existence." Vide Guj. and its Lit. pp. 86.

૩ Guj. Lang. & Lit. Vol. II, pp. 52.

(a) Simplification of the conjunct, accompanied by the lengthening of the preceding short vowel.

(b) Softening of the nasal, with the lengthening of the preceding short vowel. (સાથે પાને આહુ)

તેમણે તે અપભ્રંશની એ ભૂમિકા ગણી પહેલી ભૂમિકામાં આ ક્ષણ નોંધ્યું છે. ઉપરના અવતરણમાં પાટધર <સં, પટ્ટધર-, ડીધઉ <અપ. કિદ્ધઉ, કાશુણ <અપ. કમ્મુણ <સં. કાલ્મુણ-અને સાંભલઉ <અપ. સમ્મલહુ એ ચાર ઉદાહરણોમાં આ લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ સમજાશે. પણ ભાષા વિકાસ સાધતી આવતી હોઈ બંને પ્રકારનાં રૂપો સાંચવે છે; જૂનાં રૂપો ચરિતો, બંધવહ, પંચમિઇ એ ગણાવી શકાય.

ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં રૂપો તો હિવ, આણુંદિઇ, ભાવિઇ, છંદિઇ, જાણીઇ એ છે. પ્રત્યયોના ફકારની અસરે પૂર્વ સ્વરમાં ઇકારનો પ્રવેશ અને કર્મણિના જાણિજ્ઞઇ > જાણીજઇ > જાણીયઇ > જાણિયઇ > જાણીઇ એવા રૂપની સંપ્રાપ્તિ (જેમાંથી જાણિઇ > જાણિય > જાણિયે એવું શુદ્ધ અર્વાચીન રૂપ ઊતરી આવે છે તે) મધ્યકાલીન તરફ ખેંચે છે. આમાં હવે જરા પણ અપભ્રંશતા રહી નથી.

અવિકૃત પ્રાકૃત રૂપો તે પદ્મ અને લહઇ, જે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ખીજ ભૂમિકા સુધી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી એ જ સ્વરૂપમાં મળે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જેમ આકૃતિ ઉપયોગી છે, તેમ કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. એ અને કૃતિઓ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ય નહિ હોવાથી કવિએ પ્રયોજેલા વૈવિધ્યનો ખ્યાલ નહિ આપી શકે. માત્ર એ ખંડ મળે છે, તે ઉપરથી જ અહીં થોડો ખ્યાલ આપીશ.

શ્રી મુનશી તે આ પ્રમાણે લેખે છે, જૂની ગૂજરાતીના ક્ષણ નીચે:-

"II. Old Gujarati develops a phonetic change by which a double consonant is simplified, and the preceding vowel is lengthened. This must have been the result of a change of Accent."

Vide: Guj. and its Lit. p. 86. ગૂજરાતી લિટ. ૮૬

ઉપરના અવતરણમાં શરૂની કડીઓનો બંધ જોતાં ૧૬+૧૬+૧૩, ૧૬+૧૬+૧૩ની એ દ્વિપદી છે. આ જાતનો મિશ્રબંધ આપણને આ પૂર્વે પ્રયોજાયેલો મળતો નથી. નીચેની કડીઓમાં તો સોરઠા સ્પષ્ટ છે; ગેયતા જળવવા માટે “એ” નો પ્રસેપ ત્યાં ત્યાં છે.

“બુદ્ધિરાસ”નો જે ભાગ મળે છે, તેમાં શરૂઆતમાં ચાલતી ચોપાઈ અને અંતે દોહરો મળે છે; જેવાં કે—

પણમેવિ દેવિ અંબાઈ, પંચાલુણામિણિ વરદાઈ
નિલસાસણિ સાંનિધિ કરઈ સામિણિ,
સુરસામિણિ હું સદા સોહાગિણિ. ૧

પણમિય ગણુદર ગૌતમસ્વામિ. દુરિય પણાસઈ તેહનઈ નામિ
વર્ધમાન સામીનઈ સીસ, પ્રણમ્યા પૂરઈ સયલ જગીસ. ૨

અને

સાલિભટ ગુરુ-સંકલિય, એ સવિ ગુરુ ઉપદેશ હુ.
પઢેઈ ગુણુ ને સાંસલઈ એ, તેહ સવિ ટલઈ કલેસ હુ. ૫૩૧

પાછલા દોહરામાં “એ” અને “તું” ગેયતા જળવવા પ્રયોજાયેલા છે. આ રાસ છે, એટલે કે સમૂહનૃત્યમાં ગાવામાં વાપરી શકવાને માટે રચાયેલા છે; એટલે જ પ્રચલિત માત્રામેળ

૧ જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૨,

છાયા:

પ્રણમી દેવી અંબા, પંચાનનગામિની વરદાયિની
નિનસાસને સાન્નિધ્ય કરે સ્વામિની,

સુરસ્વામિની હું સદા સોહાગણુ. ૧.

પ્રણમી ગણુદર ગૌતમસ્વામી, દુરિય પ્રણુશે તેને નામે
વર્ધમાન સ્વામીનો સિધ્ધ પ્રણુચે પૂરે સઠલ જગદીસ. ૨
સાલિભટ ગુરુ-સંકલિય, એ સૌ ગુરુ-ઉપદેશ એ
પઢે ગુણુ ને સાંસલે એ, તેના સા ટળે કલેસ એ. ૫૩

છંદોને ગાવાને અનુરૂપ થાય તેમ મૂકવામાં આવ્યા છે. ગીતગોવિંદના બંધોમાં એ વસ્તુ મળે છે.^૧

કવિએ કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલી મહેનત આ બંને કાવ્યોમાં લીધી છે, તે બંને રાસો પ્રસિદ્ધ થયા પછી જ આપણે જાણી શકીએ.

આ કવિ કયાંના હતા, તે આપણે જાણી શકતા નથી; માત્ર કાવ્યાંતે તે જણાવે છે, તેમ રાજગચ્છના વજ્રસેનસુરિના એ શિષ્ય હતા, પદ્મધર હતા.

અત્યારે તો ગૂજરાતીના આદિ કવિ તરીકે સામાન્ય રીતે આ કવિને મૂકીએ તો તેમાં ખોટું નથી. એટલું ખરું કે એનાં કાવ્યના પ્રૌઢ બંધને જોતાં અવશ્ય બીજા કવિઓએ આ પદ્ધતિનાં કાવ્ય રચ્યાં હશે. માત્ર મુશ્કેલી એટલી જ છે કે આજે એવી કોઈ કૃતિ તે પૂર્વેની મળતી નથી.

૨. આ પછી બીજી કૃતિ “જંબૂસામિચરિય” નામની મળી આવે છે. કવિએ પોતાના વિષયમાં એ કાવ્યને અંતે આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે:

મહિંદસૂરિયુરુસીસ ધમ્મ લણ્ણ હો ધાર્મી હ ।

ચિંતઈ રાતિ દિવસિ જે સિદ્ધિહિ જમાણીયા હ ।

બારહવરસસએહિં કવિતુ નીપનૂં છાસઠએ ।

સો લહ વિજ્ઞાનએવિ દુરિય પણાસહ સયલસંધ ॥ ૪૧ ॥^૨

૧ ઉપયોગી માહિતી આ ગ્રંથને છેડે “પરિષદ ૪”માં આપવામાં આવી છે, તે જુઓ.

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૪૬.

છાયા :

મહેન્દ્રસૂરિયુરુશિષ્ય ધર્મ લણ્ણે હો ધાર્મિક હ ।

ચિંતો રાતદિવસ જે સિદ્ધિએ જમા પામ્યા હ ।

બાર વર્ષ સોમા કવિત નીપનું છાસઠે ।

તે લણ્ણ જાણીને દુરિય પ્રણાશે સકલ સંધનું ॥

આ પણ “રાસ” છે; કાવ્યની પુષ્પિકામાં રૂપિ થીજંવસ્વામિરાસઃ ॥ એવું સૂચન છે. આ કાવ્ય રાજા હંદમાં પ્રયોજાયેલું છે. ૧લી કડી એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપશે.

નિષ્ણ ચક્રવીસઠ પદ નમેવિ ગુરુચરણ નમેવી ।
 નંખૂસામિહિ તણું ચરિત ભવિહ નિસુણેવી ।
 કરિ સાનિધ સરસતિ દેવિ નિમ રથ કહાણું ।
 નંખૂસામિહિ ગુણગહણ સંજેવિ વખાણું ॥ ૧ ॥

૧લા અવતરણમાં આ અને ૨જ અવતરણમાં રાજા હંદ સ્પષ્ટ છે. ૪૧ કડીમાંથી એક ૩૭મી કડી એવી છે કે જેમાં ચારને બદલે ૨૭ ચરણ છે અને તે ગવાય તે પ્રમાણે લખાયેલી મળે છે:

ઠવણિ

પ્રભાવક પંચસએણ અઠ્ઠવહુચરમાણખે ।
 સવિકહં એ રૂઠે નય નીચધરહંતુ નીસરધ એ ।
 ચાલીક એ શિવપુરિસાય સારથવય તિહિ નંખુસામિ ।
 તિહુચણી એ નયનચકાર સોહમ દેવીક નંખુસામિ ।
 કંચણ એ રથણિહિ દાણ નિમ ધણ વરસધ ભાદ્રવએ ।
 સંપ્રાપ્ત એ અહો ગોલોક ભવિચળ-સંવેગકરે ॥ ૩૭ ॥

૧ એજન, પૃ ૪૧.

છાયા :

નિન ચોવીસના પદ નમી ગુરુચરણ નમી ।
 નંખૂસ્વામી તણું ચરિત ભવ્ય સુણી ।
 કર સાનિધ્ય સરસ્વતી દેવી જેમ રથ કહાણું ।
 નંખૂસ્વામિ-ગુણ ગ્રહણ સંસેવે વખાણું ॥

૨ એજન, પૃ. ૪૬. છાયા :

પ્રભાવક પંચસે થી આઠે વહુચર આખાય ।
 સૌને એ રૂઠે નય નિજ ધસ્યી નીસરે એ ।
 ચાલ્યો એ શિવપુરે સાથ સાર્થપતિ ત્યાં નંખૂસ્વામી ।
 કંચન એ રત્નોએ દાન જેમ ધન વરસે ભાદ્રવે ।
 સંપ્રાપ્ત એ અહો ગોલોક ભવ્યજન-સંવેગકરે ॥

ભરતેશ્વરઆહુતિ રાસના અંત ભાગમાં સોરઠા વિષમ પદના અનુપ્રાસવાળી પંક્તિઓમાં મળ્યા છે, તેવા આ સોરઠા નથી; આમાં વિષમ પદના અનુપ્રાસ મળતા નથી, છતાં પંક્તિઓ સોરઠાની છે. એય કવિતામાં આ છંદ લેવાઈ હશે એમ સમજવું રહ્યું. ને કે ૩૦મી કડીથી ૩૬મી કડી સુધીમાં ચોખ્ખા સોરઠા જ દેખાય છે:

ખણ એક પડવાએવિ રાય મોકલાવણ આલીય ।

તુ સુહડસમૂહ કરેવિ ભુઈ કંપઈ ભડભડવઈ ॥ ૩૦ ॥

જસ ભય ધસકઈ રાઈ જસ ભય નીંદ્ર ન વયરીયહં ।

એસઈ પ્રભવઈ જાન નરનારી જોયણ મિલીય ।

પહુતુ રાયદુવારિ પડિહારિઈ બોલાવીઈ ।

વેગિઈ રાઈ ભેટાવિ અગિહ અછઈ ઉત્સુકમણ એ ॥ ૩૧ ॥

વિષમ ચરણોમાં રાઈ-જાઈ, દુવારિ-ભેટાવિ એમાં અંત્યાનુપ્રાસ સરખો નથી લાગતો, જે સંભાવના છે કે રાઈ-જાઈ, દુવારિ-ભેટારિ તરીકે હશે. નીચેના અવતરણોમાં ૨૫૪ અંત્યાનુપ્રાસ મળે છે:

પુત તણુક વિઝ રાય તુરહ દરિસણિ બમાહીઈ એ ।

કારણ ન જાણીઈ રાય વેગિહિ સો મેહલાવીઈ એ ।

દ્રેહિ ન ખંડઈ રાઈ પ્રભવઈ દેખી આવતઈ ।

સાચઈ એ ભડિવાઈ પુરુષહ આકૃતિ જાણીઈ એ ॥ ૩૨ ॥

૧ એજન, પૃ. ૪૫.

છાયા :

ક્ષણ એક પ્રતીક્ષા કરી રાય મોકલવા આલ્યો ।

તો સુમટસમૂહ કરી ભૂમિ કંથે ભડભડપતિએ ।

જેને ભય ધસકે રાય જેને ભય નિદ્રા ન વૈરીઆને ।

એવા પ્રભાવકને જાન નરનારી જોવા મળી ।

પહોંચ્યો રાજ-દ્વારે પ્રતીહારીએ બોલાવ્યો ।

વેગે રાય ભેટી : અગે છિયે ઉત્સુકમન એ ॥

૨ એજન, પૃ. ૪૫.

છાયા :

પુત તણો-વિંધ્ય રાય તમ દર્શને હૃષ્મા મળી એ ।

આ કાવ્યનો રચનાર ધર્મ કેવિ છે તે આપણે જોયું. આ કવિ કાવ્યોંતે જણાવે છે તે પ્રમાણે કાંઈ મહેદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાય છે. મહેદ્રસૂરિ એ થઈ ગયા છે: (૧) અંગલ ગચ્છમાં ધર્મધોપસૂરિના શિષ્ય અને સિદ્ધપ્રભુસૂરિના શુરુ, તેમનો જન્મ સં. ૧૨૨૮, દીક્ષા સં. ૧૨૩૭, આચાર્યપદ સં. ૧૨૬૪ અને મરણ સં. ૧૩૦૬માં થયેલું છે. તેમણે સં. ૧૨૯૪માં શતપદ્ધિ નામનો સં. ગ્રંથ રચ્યો છે. (૨) ખીજા મહેદ્રસૂરિ આ. હેમચંદ્રના શિષ્ય સં. ૧૨૧૪માં હયાત હતા. તેમણે આ. હેમચંદ્રના અનુકાર્યસંગ્રહ ઉપર અનુકાર્યકૃતવાક્યકૃતૈર્મુદી નામની દીકા લખી છે. આ એ મહેદ્રસૂરિમાં પહેલા મહેદ્રસૂરિના આ ધર્મ કેવિ શિષ્ય સંભવે છે.^૧ આ સિવાય એમના વિશે ખીજી કશી માહિતી મળી શકતી નથી.

આ કાવ્ય પણ કાંઈ ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા આપનારું કાવ્ય નથી. એમાં જંબૂસ્વામીના ચરિતને સાદી ભાષામાં બાંધવામાં આવ્યું છે. એની ઉપયોગિતા ભાષાપૂરતી ખરી. વિ. સં. ૧૨૬૬માં દેશમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે જે સ્વરૂપ પ્રચારમાં હતું, તે આમાં બંધાયેલું છે. આપણે ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસમાં જોયું તે પ્રમાણે જૂના અપભ્રંશકાલીન રૂપોની સાથેસાથ, આ પૂર્વે જણાવેલી લાક્ષણિકતાવાળાં રૂપો પણ આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલાં મળે છે; જેવા કે વપાણુઈ (સાથે વફાણુઈ રૂપ ખરું), રાજ, પહૂતઉ, ચાલિઉ (છતાં ચલ્લઈ પણ ખરું), માગિ, કુમારગિ, દીયમ્, પૂછીમ્, બિપજમ્, બોલીજમ્, સાતમએ, ખીજી, ત્રીજી (છતાં તમ્મય પણ ખરું), વાજી, સુરવર, ઢાંલાં, બાઈજમ્, બોલીયઉ, ખૂંજિઉ, કેતૂં, દાપીઉ, આજૂના, બિપજ, આવીઉ, દીકઉ, એહ, મુજ-મુઝ, ભાઈ, હાંતઉ, પાછિલઉ, દેપમ્,

કારણ ન જણ્યું રાયે, વેગે તે મોક્ષલાગ્યો એ ।

દષ્ટિ ન ખરે રાય પ્રભાવકને દેખી આવતો ।

સાચો એ ભડ, પુન્યની આદૃતિ જાણિયે એ ॥

૧ જૈ. ગુ. કવિઓ, પૃ. ૩

મેલકઈ, પૂત (પુત્ર પણ ખરું), રાપીજઈ, ધમ્મ, આંગિલ, થીઉ, જ, સૂકઈ; આગિધૂં, ખાપ (અપ્પ પણ ખરું), બિઠિઉ, હરપિઈ, પાસિ, નીમ, પાઠવઈ, સાંઝ, આઠઈ (અઠ્ઠ પણ ખરું), નીછઈ, હિવ, હં, એમ, અઢાર, નાત્રાં, લહેશઈ, બિલા, નેસિઈ, બિતર, ખૂઝઈ, કરેશઈ, વેગિઈ, આવતઉ, સાચઉ, છૂટું, જોલઈ, મોઢલાવી, નાણીયઈ, મૂઝ, મૂઝસિઉ, રૂઠિ, હંતુ, નીસરઈ, પાલતાં, પાછિલઉ, નીપત્રું, છાસઠ, પણાસઉ વગેરે શબ્દો.

નીચેની કડીઓ જુઓ:

૩૫ શુભે સંપન્ન રાયરમણિમન ચોરતુ યો ।
 સોઢઈ પૂનમચંદ્ર જઈ દ્રવ કોણી પ્રણમીક ।
 મુતક અક્ષસીય શરીર જઈ કોઈ જણણી નયઈ ।
 નયણે છૂટું નીર સંવેગજલહરિ વરિસિક ।
 સ્વામી ખમ અપરાધ અમે લોક સંતાવીયા એ ॥ ૩૩ ॥
 પડિવ જ જોલઈ રાઈ કોણી મનિ આણુંદિયક ।
 ધન પનોતી માઈ ઇસિક પુત્ર નિણિ નયઈ યો ।
 તો મોઢલાવી રાઈ ચોરપઢી સા સંચર એ ।
 સુજનહ કહીઈ એઈ અમે લોક સંજમ લેઈરાઈ ॥ ૩૪ ॥

૧ પ્રા. ગ. કા. સં. પૃ. ૪૫.

છાયા :

૩૫શુભે સંપન્ન રાય રમણી-મન ચોરતો યો ।
 સોઢે પૂનમચંદ્ર ને દ્રુત કોણી પ્રણમ્યો ।
 નમેઈ અર્ધ શીત શરીર ને કોઈ જનની-નયો ।
 નયણે છૂટું નીર સંવેગ-જલધરે વરચ્યો ।
 સ્વામી, ખમ અપરાધ અમે લોક સંતાવ્યા એ ॥ ૩૩ ॥
 પ્રતીપ જ જોલે રાય કોણી મનમાં આનંદો ।
 ધન્ય પનોતી મા આલો પુત્ર નેણે નય્યો ।
 ત્યારે મોઢલાવી રાય ચોરપઢી તે સાંચરે ।
 સુજનને કહેવાય એ: અમે સંજમ લઈશું ॥ ૩૪ ॥

અપભ્રંશની મુખ્ય લાક્ષણિકતા : પ્રથમા એકવચનનો ઉ, પ્રાકૃતા-
મુકુલે છુ, જોડાક્ષર-પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર સાથે, એ વસ્તુ ધીમે ધીમે
જૂંસાતી જાય છે, એ આમાથી સ્પષ્ટ સ્પર્શમાં માલૂમ પડી આવશે.

૩. આ યુગની ગેયતા અને કવિતાની દૃષ્ટિએ રાચક નીવડે
તેવી કૃતિ એક સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યે આપણને આપી છે. તે આચાર્ય તે
વિજયસેનસૂરિ. તેઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલના ગુરુ થાય. એ જાતનો
ઉલ્લેખ તેમણે પોતે જ તેમના એક માત્ર મળતા ગૂજરાતી કાવ્ય
“ રેવતગિરિરામુ ”માં આપ્યો છે; જેવો કે

પોરવાડ-કુલમંડલુ નંદણ આસારાય ।

વસ્તુપાલ વરમંતિ તહિ તેજપાલુ દુહ ભાય ॥ ૬ ॥

ગુરજધરધુરિ ધવલકિ વીરધવલદેવરાજિ ।

ખિહુ જાધવિ અવચારિ સૂમુ દુસમ માહિ ॥ ૭ ॥

નાયલગચ્છહ મંડલુ વિજયસેનસૂરિરાહિ ।

ઉવએસિહિ ખિહુ નરપવરે ધર્મિમ ધરિહિ દિહુ ભાહિ ॥ ૮ ॥^૧

આ વાતને શિલાલેખોથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. નાગેંદ્રગચ્છના
મહેન્દ્રસૂરિ, તેના શાંતિસૂર, તેના આનંદસૂરિ, તેના અમરસૂરિ, તેના
હરિહરદ્રસૂરિ અને તેના વિજયસેનસૂરિ શિખ્ય થાય. વસ્તુપાલ તેજપાલે
ગિરનાર, આણુ અને તારંગા વગેરેમાં દેરાસરો, જૈન પ્રતિમાઓની
સ્થાપના વગેરે કર્યા તેમા ગ્રેરક, ચાલક આ વિજયસેનસૂરિ છે. એવા ૧૮

૧ પ્રા. ચૂ. કા. સ. પૂ. ૧.

છાયા .

પોરવાડ-કુલમંડન નંદન આસારાયનો ।

વસ્તુપાલ વરમંત્રી ત્યઃ તેજપાલ જે ભાહ ॥ ૬ ॥

ગુર્જર ધરા-ધુર ધોળકે વીરધવલદેવ-રાજ (ત્યારે) ।

એહ જાધવે અવતાર્યો સૌમ્ય દુ-સમમા ॥ ૭ ॥

નાગેંદ્રગચ્છના મંડન વિજયસેનસૂરિરાય ।

ઉપદેશે એહ નરપવરે ધર્મે ધર્યો દેહ ભાય ॥ ૮ ॥

લેખ મળ્યા છે,^૧ જેમાં સૌથી જૂનો સં. ૧૨૮૫નો, તારંગા ટેકરી ઉપર તેમણે વસ્તુપાલ તરફથી અજિતસ્વામિદેવના ચૈત્યમાં શ્રીઆદિ-નાથના ધ્યાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેનો નિર્દેશ કરતો લેખ છે,^૨ જ્યારે છેલ્લો સં. ૧૨૯૬નો આશુ ઉપરની લુણીગવસહીમાંનો લેખ છે, જેમાં જુદાં જુદાં તીર્થોમાં તેમણે વસ્તુપાલ-તેજપાલ તરફથી જુદી જુદી જિનમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ સં. ૧૨૮૭ના ત્યાંના લેખમાં આ સૂરિની ગુર્વાવધી નીચે મુજબ આપી છે:

આસીચ્ચંદ્રપસંહિતાન્વયગુરુચ્છાગિંદ્રગચ્છમિય-

દ્વાહારત્નમયત્નસિદ્ધમહિમા સૂરિર્મહેન્દ્રામિયઃ ।

તસ્માદ્વિસ્મનીયચારુચરિતઃ શ્રીશાંતિસૂરિસ્તતો-

પ્યાનન્દામરસૂરિયુગ્મમુદયચ્ચન્દ્રાર્કવીપશુતિ ॥ ૬૧ ॥

શ્રીજૈનશાસનવર્તીનવનીરવાહઃ શ્રીમાંસ્તતોપ્યષહરો હરિમદ્રસૂરિઃ ।

વિદ્યામદોન્મદગદેષ્વનવયવૈયઃ ક્ષ્યાતસ્તતો વિજયસેનમુનીશ્વરોય ॥૭૦॥^૪

આ સૂરિના કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથ જાણવામાં આવ્યા નથી. જે કાંઈ મળે છે, તેમાં ઉપરની “રવંતગિરિરાસુ” ગૂજરાતી કૃતિ. એ કૃતિમાં રચન-અંવત મળતો નથી, છતાં ઉપરનાં પ્રમાણોથી આપણે તેનો સમય નક્કી કરી શકીએ. ગિરનાર પર્વત ઉપરના લેખ સં. ૧૨૮૮ના છે, તે સમયે વસ્તુપાલ-તેજપાલ સાથે સૂરિ ગયેલ છે, ત્યારે જ આ સુંદર ઐતિહાસિક કાવ્ય તેમણે રચેલ હશે.^૫

૧ યાદી માટે જુઓઃ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ, ભાગ ૨ ની રાક્ષી સૂચિ, પૃ. ૩૬.

૨ એનન, પૃ. ૩૨૭, લેખ ૫૪૩ એ

૩ એનન, પૃ. ૯૦-૯૨, લેખ ૬૬ એ

૪ એનન, પૃ. ૮૪, લેખ ૬૪ એ

૫ સ્વ. સી. ડી. દલાલ પણ આ જ મંતવ્ય ધરાવે છેઃ જુઓ ૫ મી સ્કા. ૫. રિપોર્ટ “પાટણના પાંડારોમાં અપભ્રંશ તથા પ્રા. ગુ. સાહિત્ય” એ નિબંધ. પૃ. ૧૭. તેઓ આ રાસની બક્ષે ૧૪મા શતકના આરંભમાં થયેલ લખે છે, એટલે કાપા પણ અસલ જ સંચવાઈ હોવામાં શંકા નથી.

આ કાવ્યમાં ઇતિહાસને લગતી કેટલીક ઉપયોગી માહિતી મળે છે. વિસ્તાર નહિ કરતાં અહીં ટૂંકમાં જ એ નોંધુ છું:

૧. ગિરનારની તળેટીમાં તેજપાલે તેજલપુર વસાવ્યું હતું.

[તેજપાલિ ગિરિનારતલે તેજલપુરુ નિયનામિ ।

કારિઠ ગઢમઢ પવપવરુ મણહરુ ધરિ આરામિ ॥ ૯ ॥૧]

૨. તેજલપુરમાં તેણે આસારાય-વિહાર બનાવ્યો હતો; અને ત્યાં જ પોતાની માતાના નામ પરથી કુમર-સરોવર બનાવ્યું હતું.

[તહિ પુરિ સોહિઠ પાસનિણુ આસારાયવિહારુ ।

[નિમિઠ નામિહિ નિજનણુણિ કુમર-સરોવરુ ફારુ ॥ ૧૦ ॥]

૩. તેજપાલે જિનદેવાસયો કરાવ્યાં હતાં.

[તહિ નચરહ પૂરવ દિસિહિ ઉચ્ચસેણુગઢદુગ્ધુ ।

આદિનિણેશ્વરપ્રમુહ નિણુમંદિરિ ભરિઠ સમગ્ધુ ॥ ૧૨ ॥

બાહિર ગઢે દાહિણુ દિસિહિ ચક્રિય વેહિ વિસાહુ ।

લાહુક લહહિય ઓરડીય તહિ પસુ કાઠ કગહુ ॥ ૧૩ ॥]૨

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૧.

અહીંથી નીચે આ પ્રકરણના અવતરણોની છાયા આપવામા આવે છે :

તેજપાલે ગિરિનારતળે તેજલપુર નિજનામે ।

કરાવ્યું ગઢ-મઢ-પ્રપા-પ્રવર મનોહર ધર આરામ ॥ ૯ ॥

૨ એજન, પૂ. ૨.

ત્યા પુરે સોહો પાર્શ્વજિન-આસારાન-વિહાર ।

X

X

X

નિર્મળુ નામે નિજનનનીને કુમરસરોવર સ્કાર ॥ ૧૦ ॥

X

X

X

ત્યા નગરની પૂર્વ દિશામા હચસેનગઢ દુર્ગ ।

આદિનિજેશ્વર-પ્રમુખ નિનમ દિરે ભર્યો સમગ્ર ॥ ૧૨ ॥

બહાર ગઢે દક્ષિણ દિશાએ ચાતુરિક વેષ-વિશાલ ।

લાહુક લહહિય ઓરડીય (૧) તંદે પાસ કામ (૨) કરાલ ॥ ૧૩ ॥

૪. સુવર્ણરેખા નદીને કાંઠે દામોદર હરિ પંચમહ-એટલે કે પાંચમા હરિ દામોદરનું (વૈષ્ણવી) મંદિર તે સમયમાં હતું.

[જોઈએ જોઈએ ભવિષ્ય પેત્રિ ગિરિહિ કથારિ ।

દામોદરુ હરિ પાંચમહ સુવર્ણરેખા-પારિ ॥ ૧૪ ॥ ૧]

૫. કુમારપાલે શ્રીમાલીકૃલસંભવ અંબાએને સૌરાષ્ટ્રનો દંડાધિપ નીમેલો, જેણે સં. ૧૨૨૦માં ગિરનાર ચઢવાની પાળ બંધાવી, તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પરખો બેસાડી હતી.

[પુત્રિહિ ગુર્જરદેસે સિંહરાયવિહંડણ ।

કુમારપાલ ભૂપાલ નિજસાસનમંડળ ।

તેણે સંઘાવિયો સુરઠક-દંડાધિવે ।

અંબાએ સિંહે સિરિમાકૃલસંભવે ।

પાળ સુવિશાલ તિણિ નઠિય ।

અંતરે ધવલ પુણ્ય પરખ ભરાવિય ॥ ૧ ॥] ૨

૬. જયસિંહદેવે રાંખગારને હણી સૌરાષ્ટ્ર કબજે કરી સાળજી મંત્રીને ત્યાંનો દંડાધિપ નીમેલો, જેણે સં. ૧૧૮૫માં ગિરનાર ઉપર નેમિનાથનું મંદિર બનાવ્યું હતું.

[આસિ ગુર્જરધરજ જેણે અમરેસરુ ।

સિરિજયસિંધદેઉ પવરુ પુહવીસરુ ।

૧. એજન, પૃ. ૨

જેથો જેથો ભવ્યજને પ્રેમ ગિરિને દ્વારે ।

દામોદર હરિ પાંચમે સુવર્ણરેખા નદી-પારે ॥ ૧૪ ॥

૨. એજન, પૃ. ૨

પૂર્વે ગુર્જરદેશે ત્રિપુરાજ-વિખંડન ।

કુમારપાલ ભૂપાલ નિજસાસનમંડન ।

તેણે સ્થાપ્યો સોરઠ-દંડાધિપ ।

અંબાડ શ્રીશ્રીમાલીકૃલ-સંભવ ।

પાળ સુવિશાલ તેણે સ્થાપી (નિષ્ઠાપિત) ।

અંતરે ધવલ પુણ્ય પરખ ભરાવી ॥ ૧ ॥

X X X

હણવિ સોરંકુ તિણિ રાજ પંગારઉ ।
 હવિહ સાળણુ દંડાહિવં સારહ ॥ ૮ ॥
 અહિણુ નેમિનિણિહ તિણિ ભવંણુ કરાવિહ ।

x x x

ધક્કારસયસહીહ પંચાસીય વચ્છરિ ।
 નેમિભુચણુ ઉદ્ધરિહ સાળણિ નરસેહરિ ॥ ૯ ॥ ૧૧

૭. માળવાના ભાવડશાહે સોનાનું નગારખાનું બનાવરાવ્યું.

[માલવ મંડલગુહમુહમંડણુ ।
 ભાવડસાહુ દારિદ્રખંડણુ ।
 આમલસારસોવત્ર તિણિ કારિહ ।
 દ્વિરિ ગચણાગણુ સુરુ અવચારિહ ।] ૨

૮. કાશ્મીરથી અજિઉ અને રતન નામના બે ભાઈઓ સંઘ લઈ આવેલા.

[દિસિ ઉત્તર કશ્મીરદેસુ નેમિહિ ઉમ્માહિય ।
 અજિઉ રતન દુહ બંધ ગરુચ સંધાહિય આવિય । ૩

૧ એજન, પૃ. ૨ : હતો ગુર્જરધરામા નાણે અમરેશ્વર ।

શ્રીજયસિંહદેવ પ્રવર પૃથ્વીશ્વર ।

હણી સોરઠનો તેણે નાંખેગાર ।

સ્થાપ્યો સજ્જન દંડાધિપ સારો ॥ ૮ ॥

અભિનવ નેમિનિનેદ્રનું તેણે ભવન કરાવ્યું ।

અગિયારસહસ્ર સહિત પંચાસી વત્સરે ।

નેમિભુવન ઉદ્ધાર્યું સજ્જન નરશેખરે ॥ ૯ ॥

૨ એજન, પૃ. ૪

માલવમંડલ-ગુહમુખમંડન ।

ભાવડસાહ દારિદ્રખંડન ।

આમલસાર સુવર્ણ તેણે કરાવ્યો ।

નાણે ગગનાગણે સુર્ય અવતાર્યો ॥

૩ એજન, પૃ. ૪

દિસા ઉત્તરમા કાશ્મીરદેશ નેમિએ હર્ષા આપેલો ।

અજિત રતન બે ઈંધુ ગુરુ સંધાધિપ આવ્યા ।

૯. વસ્તુપાલે અને તેજપાલે ઋષભદેવનું મંદિર કરાવ્યું, અને કાલ-
મેધ સ્થાન પર જવાના માર્ગે વિસામા કરાવ્યા.

[વસ્તુપાલિ વરમંતિ ભૂયણુ કારિઠ વિસહેસરુ ।

X X X

તેજપાલિ નિગ્મવિઠ તત્ય તિહુયણુજણુજણુ ।

X X X

ઈદ્રમંડપુ હેપાલિ મત્રિ હક્કરિઠ વિસાલો ॥ ૧૮ ॥^૧

અને

ગાલાવી સંધહતણીય કાલમેધંતરપંથિ ।

મેહહવિય તહિઠ દિઠ ધણીય વસ્તુપાલ વરમંતિ ॥ ૨૦ ॥]^૨

કવિએ રેવંતગિરિનું ગિરનાર ઉપરાંત ત્રીજું નામ ઉર્જિજત^૩ (ગિજલ)
પણુ આપ્યું છે, એટલે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિક્રમના તેરમા શતકમાં
ગિરનારનાં એ ત્રણે નામ પ્રચારમાં આવી ચૂક્યાં હતાં.

આ કાવ્યની ઐતિહાસિકતા ઉપરાંત કાવ્યતા પણ છે. બેશક
સં. સાહિત્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આમાં આપણે ઉચ્ચ કવિતા બોધ ન
શકિયે, છતાં એમાં શબ્દચમત્કૃતિ અને કવચિત્ અર્થચમત્કૃતિવાળી
કવિતા છે. ગિરનારના પ્રસંગમાં કવિ જણાવે છે:

૧ એજન, પૃ. ૫-૬

વસ્તુપાલ વરમંત્રીએ ભુવન કરાવ્યું ઋષભેશ્વરનું ।

X X X

તેજપાલે નિર્માણું ત્યા ત્રિભુવનજનરજન ।

X X X

ઈદ્રમંડપ હેપાલ મત્રીએ હક્કરો વિસાલ । અને

૨ એજન, પૃ. ૨

ગાલાવી સંધ-તણી કાલમેધાન્તર-પંથે ।

મેલાવી ત્યા દિઠિ (ચાકી) ધણી વસ્તુપાલ વરમંત્રીએ ॥ ૨૦ ॥

૩ પ્રા. ગૃ. કા. સં. પૃ. ૪

૧નિમ ચડઈ તડિ કડણિ ગિરનારહ ।
 તિમ તિમ ઊડઈ નથુ ભવણ સંસારહ ।
 નિમ નિમ સો ઊજલ અગિ પાલાટ એ ।
 તિમ તિમ કલિમણ સચણ ઓહટ એ ॥ ૨ ॥
 નિમ નિમ વાય વાહઈ તહિ નિજરસીયણ ।
 તિમ તિમ ભવકુહડાહો તદુખણિ પુકુઈ ।
 નિચ્ચણ કોઈલકલયલો મોરકેકારવો ।
 મુમએ મહુચરમહુરુગુંભરવો ।
 પાન ચડતાહ સાવચાલોયણી ।
 લાપારામુ દિસિ દીસએ ફાહિણી ॥ ૩ ॥
 નલદનલલવખાલે નીરણિ રમાઈણ ।
 રહેઈ ઉજિનલસિહરુ અલિકનલસામણ ।
 વહલ પુહુ ધાતુરસમેહણી ।
 નત્ય ઉલદલઈ સોવનમઈ મેહણી ।

૧ એજન, પૃ. ૩

હાયા :

નેમ નેમ ચઢે તડે કડણે ગિરનારની ।
 તેમ તેમ ઊડે નન ભવન-સંસારનો ।
 નેમ નેમ તે ઊજલ (ગિરનાર). આગળ પળાય ।
 તેમ તેમ કલિમળ સકલ ઊખડે ॥ ૨ ॥
 નેમ નેમ વાય વાયુ ત્યાં તિર્જર-શીળો ।
 તેમ તેમ ભવકુખદાહ તત્કાણ પડે ।
 નિચ્ચ કોયલ-કલકલ મોર-કેકારવ ।
 મુણાય મધુકર-મધુર-ગુંભરવ ।
 પાન ચડતા આવક લોકને ।
 લાપારામ દિશા દેખાય નમણીએ ।
 નલદ-નવાલા-ખંખાલ નિર્જનમુખાં રમ્ય ।
 રહે ઊજલ-શિખર અલિ-કાળજી-રયામલ ॥ ૩ ॥
 વહલ વહુ-ધાતુરસમેહની ।
 નત્યાં ઊજલે છે સુવર્ણમય મેહિની ।

જાત્ય દિખ્યંતિ દિવો સહી સુંદરા ।
 ગુહિર વર ગરુડ ગંભીર ગિરિકંદરા ॥ ૪ ॥
 જામ કુંદ વિહસંતો જં કુસુમિહિ સંકુલ ।
 દીસમ દસ દિસિ દિવસો દિરિ તારામંડલ ।
 મિલિયનવલવલિદલકુસુમજલહાલિયા ।
 લલિયસુરમહિવલચયલણતલતાલિયા ।
 ગલિયલકમલમયરંદનલકોમલા ।

વિકલ સિલવટ સોહંતિ તહિ સંમલા ॥ ૫ ॥

કવિ ગિરનારમાંની વતસ્પતિની વીગત આપે છે, તે વણુદસગાથની દષ્ટિએ જોવા જેવી છે.

૧ અગુણ અંજણ અંબીલીય અંબાડય અંકુલ ।
 ઉંખરુ અંખરુ આમલીય અગરુ અસોચ અહલ ॥ ૧૫ ॥
 કરવર કરપટ કરુણતર કરવંદી કરવીર ।
 કુડા કડાહ કયંભ કડ કરમ કદલિ કંપીર ॥ ૧૬ ॥
 વેચલુ વંજલુ બહલ વડો વેડસ વરણુ વિડંગ ।
 વાસંતી વીરિણિ વિરહ વંસિયાલિ વણુ વંગ ॥ ૧૭ ॥
 સીંસમિ સિંબલિ સિરસમિ સિંધુવારિ સિરખંડ ।
 સરલ સાર સાહાર સમ સાશુ સિશુ સિણદંડ ॥ ૧૮ ॥
 ખલ્લવકુલ્લકુલ્લલસિય રેહમ તાહિ વણુરામ ।
 તહિ હજજલતલિ ધમ્મિયહ હલ્લટ અંગિ ન માધ ॥ ૧૯ ॥

જ્યાં દીપે છે દીવા સહી સુંદર ।
 ગુહિર-વર ગુરુ ગંભીર ગિરિકંદરા ॥ ૪ ॥
 જામ કુંદ વિહસંત જે કુસુમે સંકુલ ।
 દીસે દસ દિશાએ દિવસ જણે તારામંડલ ।
 મળ્યાં નવલવલ્લી-દલ કુસુમ-જળહળ્યાં ।
 લલિત સુર-મહીવલચયલણ-તળતળ્યાં ।
 ગલિત-ચલકમલમયરંદનલ-કોમલ ।
 વિકુલ શિલાપટ સોહે ત્યાં સામળ ॥ ૫ ॥

૧ એજન, પૃ. ૨

વતસ્પતિનાં નામો છે, હલ્લી કડીની છાયા :

ગૂજરાતી કવિતાના વિકાસમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કાવ્યબંધ-પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા મને સૌથી વિશેષ લાગી છે. આ કાવ્ય નાનાં નાનાં ૪ કડવાનું છે, તે આ પૂર્વે બતાવવામાં આવ્યું છે. આ ચાર કડવામાંનું ૧૬ ૨૦ દોહરામાં છે; ૨૪નું એક પ્રકારના ૧૦ મિશ્ર છંદમાં છે, જેમાં પહેલી બે પંક્તિ અભાસ્યા છંદની છે, બ્યારે ખીજી ચાર પંક્તિઓ ખૂલણાના ૨૦ માત્રાના દુકડાની છે; ૩૪નું કડવું રાજામાં ૧૧ કડીનું છે (બખ્ખે પંક્તિએ કડી હોવાથી સુદ્રિત પ્રતમાં ૨૨ કડી દરી છે). સૌથી મહત્ત્વનું ૪યું કડવું છે. તે આખું સોરઠામાં છે; પણ તે બ્યારે ગવાતું હશે ત્યારે ચરણો કેવી રીતે ગેયતાને અનુકૂળ કરી લેવામાં આવ્યાં છે, તે પ્રકારને કાયમ રાખી વધારાના અક્ષરો સહિત તે આપવામાં આવ્યું છે; જેમકે—

ગિરિગરુયાસિહરિ ચડેવિ અંબજંબાહિં બંબાલિહં એ ।
 સંમિશ્ણી એ અંબિકાદેવીરેહહ દીહું રમ્યાહહું એ ॥ ૧ ॥
 વજ્રજાલ એ તાલકંસાલ વજ્રજાલ મદલ ગુહિરે સર ।
 રંગિહિ નચ્ચાલ બાલ પેખિવિ અંબિકમુહકમલ ॥ ૨ ॥
 શુભકરે એ કવિહ ઉચ્છંગિ વિલાકરે નંદણપાસિક એ ।
 સોહ એ બિજલસિંગિ સામિણિ સીહસિંધાસણી એ ॥ ૩ ॥ ૧

પદ્મવદન—કૃષ્ણોત્તરસિત રહે ત્યાં વનરાજ ।

ત્યાં બિજલ-તલે ધામિકાને બિલટ અંગે ન માથ ॥ ૧૯ ॥

૧ એનન, પૃ. ૬

છાયા :

ગિરિ-ગરવા-શિખરે ચઢી અંબજંબાહિં બંબાલિયો (?) એ ।
 સ્વામિની એ અંબિકાદેવી-દેવળ દીહું રમ્ય એ ॥ ૧ ॥
 વાગે એ તાળ-કંસાલ વાગે મૃદંગ ઘેરે સ્વરે ।
 રંગે નાચે બાલ પેખી અંબિકા-મુખકમલ ॥ ૨ ॥
 શુભકરે એ સ્યાખ્યો ઉછંગે વિલાકર નંદન પાશ્વિક એ ।
 સોહ એ બિજલ-શૃંગે સ્વામિની સિંહ-સિંહાસની એ ॥ ૩ ॥

એ વર્ણુ ઉમેરાયો છે, તે ગેયતા માટે છે. તે કાઠી લેતાં એ ચાખ્ખો સોગંદો છે.

આ ગસો ગેય હતા તેટલા જ નૃત્યોપયોગી હતા તે વસ્તુ સૌથી પ્રથમ આ રાસ જ બતાવે છે. કાવ્યોંતે કવિએ આ રાસ રખાતો હતો તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે:

રંગિદિ રમઇ ને રાસુ સિરિવિનયસેણિસુરિ-નિમ્મવિદ એ ।

નેમિનિજુ વસઇ તાસુ અણિઇ પૂરઇ મણિ રલી એ ॥ ૨૦ ॥^૧

અગાઉના એ રાસોમાં નોંધું તેમ આમાં પણ નૂનાં અપભ્રંશ-કાલીન રૂપો સાથોસાથ નવાં રૂપો પ્રયોગયેલાં મળી આવે છે; જેવાં કે ઉપર આવી જતાં અવતરણોમાં માઝિ, લાય, ધરિઉ, ગિરનાર, ઊડઇ, પાલાટ, પાજ, દીમએ, નીઝરણિ (નિજર પણ), અગુણુ, અંબર (વગેરે શબ્દો ઉ વિનાના), દીદુ (દિદુઇ પણ), ઊનિલ, સામિણિ, સીહ, તૂમઇ, ઉપરાંત કાવ્યમાં અન્યત્ર સોરઠ, ધણીય, ખરવ, સાજણિ, દીજઇ, પામઇ, અઠાઈ, સાસુ (=શ્વાસ) વગેરે.

[વિક્રમકું ચૌદસું રાતક]

૪. ઉપર આપણે રાસ-પ્રકારની કવિતા રચી આપનારા કવિ-એને નોંધ્યા. હવે આપણી સામે જે એક કવિ આવે છે, તે એ વિશિષ્ટ પ્રકારની કવિતા ગૂંજરાતી ભાષામાં રચી આપે છે. તેનાં જે એ કાવ્ય મળ્યાં છે, તેમાં એક બારમાસી કાવ્ય છે, બીજું છપ્પા-કાવ્ય છે. આ કવિ તે વિનયચન્દ્રસુરિ છે, એમ તેના બારમાસીકાવ્ય “નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા”ને અંતે આવતી પુષ્પિકા ઉપરથી જાણવામાં આવે છે; જેમકે

૧ એજન, પૃ. ૭ છાયા :

રંગે એ રમે ને રાસ કીવિનયસેનસુરિ-નિમ્મે એ ।

નેમિનિન વહે તેને અણિકા પૂરે મને રણી એ ॥

કાવ્ય “ઉવએસમાલકહાણુય છપ્પય (ઉપદેશમાલાકથાનક-૫૮૫૬)”માં પણ કવિત્વ નામ નથી. બંને કૃતિઓ એક જ કવિની છે, તે તેમાં આવતા ગુરુનામના સામ્યથી સમજાય છે; જેમકે

(૧) રત્નસિંહસૂરિ પ્રજ્ઞમવિ પાય બારઘ માસ લણિયા મહ લાય ।^૧

(૨) પ્રણિપરિ સિરિઉએસમાલકહાણુય છપ્પય ।

તવ સંજમસંતોસવિણુયવિજ્ઞલક પહાણિય ।

વચસંભરણુય અત્યપય છપ્પય હંદિહિ ।

રત્નસિંહસૂરીસસીસ પસણુક આણંદિહિ । ૨

આ બંને કાવ્યમાંથી તેના નામની જેમ કાવ્યરચનસમય પણ મળતો નથી. પહેલું કાવ્ય જે પોથીમાં ઉતારેલું છે, તેમાં “સંવત્ ૧૩૫૩ માદ્રવા દ્યુદી ૧૫ રવૌ સપ્તમેશગચ્છીય પં. સહીચંદ્રેણ લિલિતા પુ.” એવી પુષ્પિકા મળે છે.^૩ એ ઉપરથી મુનિશ્રીગિનવિજયજી ચોક્કસ-પણે તે કવિને તે પૂર્વે થયેલા માને છે. શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે તો, “આ આચાર્ય હતા. તેમણે સં. ૧૭૨૫ માં પર્યાપણા કલ્પસૂત્ર પર નિરુક્ત રચેલું છે”^૪ એ ઉપરથી વિક્રમની ૧૪મી

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. નેમિ. ચત્ત., પૃ. ૧૦

રત્નસિંહસૂરિ પ્રજ્ઞમવિ પાય

બાર માસ લણિયા મેં લાઈ ॥

૨ એજન, ઉવ. મા. ક. છ., પૃ. ૨૬

છાયા :

એ પેરે શ્રીઉપદેશમાલાકથાનક છપ્પા ।

તપ-સંયમ-સંતોષ-વિનય-વિદ્યાએ લણ્યા ।

આવક-સંભળાવવા અર્થ અર્થ પદ છપ્પા હંદે ।

રત્નસિંહસૂરીસ-શિષ્ય લણે આનંદે ॥

૩ જૈન સ્વેતાંબર કોન્કરન્સ હેરોલ્ડ, પુ. ૯, પૃ. ૨૮૨

૪ જૈ. ગુ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૫ : શ્રી દેસાઈ, વિનયચંદ્રના ગુરુના સંબંધમાં લખે છે કે “તેમના ગુરુ રત્નસિંહસૂરિ એ તપગચ્છમાં થયેલા સૈદ્ધાંતિક શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા ને વિક્રમની તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે ટીકા સહિત યુદ્ધલક્ષ્યટ્રિશિકા-નિગોદ્યટ્રિશિકા આદિ ગ્રંથો રચેલા છે.

સહીના પૂર્વ ભાગમાં કવિની સ્થિતિ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ કવિ તપગચ્છના હતા અને તેમના ગુરુનું નામ રત્નસિંહસૂરિ હતું; આ સિવાય એમના વિષયમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

બારમાસી કાવ્યો એ પૂર્વે રચાયેલાં મળતાં નહિ હોવાથી “નેમિનાથચતુષ્પદિકા”ને પહેલી બારમાસી કૃતિ તરીકે આપણે મૃદિયે, પરંતુ કાવ્યની સ્વાભાવિકતા જોતાં એ પૂર્વે પણ અન્ય કવિઓએ બારમાસીઓ રચી હશે, એમ માનવામાં આવે નથી.

વિપ્રલંભ શૃંગાર એ બારમાસીનો નિયામક છે. એમાં મુખ્યત્વે નાયિકાને થયેલો નાયકનો વિરહ રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય છે. મોડે થયેલી રાધાકૃષ્ણવિપયક બારમાસીઓમાં પણ એ જ પ્રકાર સત્યવાયેલો મળે છે, એ જાણીતી વાત છે. કવિએ આ કાવ્યમાં નેમિનાથના વિરહને કારણે તેમનાં પત્ની રાજલ-રાજિમતીને જે અસાધારણ સંવેદન થાય છે, તે રસિક બાનીમાં આપ્યું છે. બીજી પછીની બારમાસીઓ જેમ એ સંવેદન અહીં પણ નાયિકાના મુખમાં જ કવિ આપે છે. નાયક નિકટમાં હોતાં જે મંયોગો સુખદ હોય છે, તેના તે વિરહમાં અત્યંત દુઃખદ થઈ પડે છે, તે આ પ્રકારના કાવ્યમાં મૂર્ત કરવાનો કવિનો પ્રયત્ન હોય છે. એને આપણે કરુણરસ નહિ કહી શકિયે, કારણ કે કરુણરસમાં આત્મતિક વિરહ હોય છે, બ્યારે આમાં ક્ષણિક વિરહ હોય છે; વર્ષાંતે તેમાં નાયક-નાયિકાનો મેળાપ અભિપ્રેત હોય છે. અલંકારની દૃષ્ટિએ પણ આ કવિતા સારી એ માટે છે કે તેમાં કવિને સારી સ્વભાવોક્તિઓ રજૂ કર્યા વિના છૂટકો નથી હોતો.

આવણિ સરવણિ કહુય મેહુ

ગજગદ્ગદ વિરહિ-રિજિગ્ગદ્ગદ દેહુ ।

વિજગ્ગુ ઝંખકક રક્ષસિ જેવ

નેમિહિ વિણુ સહિ સહિયદ કેમ ॥ ૨ ॥^૧

૧ પ્રા. ગૃ. કા. સં. ૫. ૮

છાયા :

આવણે સરવડે કહવો મેઘ ગાળે વિરહે કપાય દેહ ।

ધીજ ઝખકે રાક્ષસી જેમ નેમિ વિણુ સખી સહિયે કેમ ॥ ૨ ॥

સામાન્ય રીતે પછીની બારમાસીઓમાં જે એક પ્રકાર નથી જણાતો તે આ જૂની બારમાસીમાં જણાય છે. આમાં નાયિકાના હૃદયમાં નાયક માટે અણુગમે ઉત્પન્ન કરવાનો સખી તરફથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. બતાવવામાં આવે છે. ઉપરની જ ચોપાઈના અનુસંધાનમાં અપાયેલી પંક્તિઓ જુઓ:

સખી ભણુધ સામિણિ મન ઝૂરિ
ફુજજણ તણા મ વંછિત પૂરિ ।
ગયહ નેમિ તહ વિણુકહ કાઠ
અછધ અનેરા વરહ સયાહ ॥ ૩ ॥

અને રાજલ તેનો જવાબ આપે છે:

બેસધ રાજલ તહ ઇહુ વયણુ
નત્થી નેમિસમ વરયણુ ।
ધરહ તેજુ ગહગણુ સવિ તાવ
ગયણિ ન હગ્ગહ દિણુયરુ જવ ॥ ૪ ॥૧

આ છેલ્લી કડીમાં રહેલો અર્થાતરન્યાસ કેટલો ચોક્કસ અને સ્વાભાવિક છે, તે જણાશે.

ખીન્ન પણુ કેટલાંક સુંદર પદો ધ્યાન ખેંચે છે:

ભાદ્રવિ ભરિયા સર પિદ્ધેવિ
સકરુણુ રોઅધ રાજલદેવિ ।
હા એકલડી મધ નિરધાર
દિમ ઊવેપસિ કરુણાસાર ॥ ૫ ॥
ભણુધ સખી રાજલ મન રોધ
નીહર નેમિ ન આપણુ હોધ ।

૧ એજન, પૃ. ૮

છાયા :

સખી ભણે, સ્વામિની મ ઝૂર ફુજન તણા મ વાછિત પૂર ।
ગયો નેમિ તો વણુચું શું છે અનેરા વર સો ॥ ૩ ॥
બેસે રાજલ ત્યારે આ વેણુ, નથી નેમિસમ વર-રત્ન ।
ધરે તેજુ ગહગણુ સૌ ત્યાંસુધી ગગને ન ઊગે દિનકર જ્યાંસુધી ॥ ૪ ॥

અ'ક/૧: નરસિંહયુગની પહેલાં

સિંચિય તરુવર પરિપલવંતિ
ગિરિવર પુણુ કડ રેરા હુ તિ ॥ ૬ ॥
સાચઈ સખિ ગિરિ વરિ લિજ્જતિ
કિમય ન લિજ્જયઈ સામલકંતિ ।
ધણુ વરિસંતય સર કુદંતિ
સાચરુ પુણુ ધણુ ઓહડુ લિલિ ॥ ૭ ॥
કાવ્યાંતે નાયકનો મેળાપ બારમાસીઓમાં અલિપ્રેત હોય છે.

આ કાવ્યમાં પણ તે પ્રકાર મળે છે:

અધિકુ માસુ સવિ માસહિ ફિરય
છડ રિતુ દેરા ગુણુ આણુહરય ।
મિલિવા પ્રિય બખાહુલિ હૂય
સહ મુકલાવિહ ઉત્તસેણધૂય ॥ ૩૮ ॥
પંચ સખીસય જસુ પરિવારિ
પ્રિય બમાહી ગય ગિરિનારિ ।
સખીસહિત રાજલ ગુણુરાસિ
લેય દિહ્યુ પરમેસર પાસિ ॥ ૩૯ ॥
નિમ્મલ કેવલ નાણુ લહેવિ
સિદ્ધિ સામિણિ રાજલદેવિ ॥૨

૧ એજન, પૃ. ૮

કાયા :

સાદરવે લય્યા સર પેખી સકરુણુ રુએ રાજલદેવી ।
હા, એકલહી હુ નિરધાર કેમ ઉવેખશે કરુણાસાર ॥ ૫ ॥
લણુ સખી: રાજલ મ રો, નિષ્કુર નેમિ ન આપણા હોય ।
સીઆ તરુવર પલાળે(છ), ગિરિવર પણ કૃત-દય ચાચ છે ॥ ૬ ॥
સાચુ' સખી વર ગિરિ લેદાય (છ) કેમે ન લેદાય રયામલ-કાતિ ॥
ધન વરસતે શિર ફૂટે (છ), સાગર પણ ધણુ ઓય લે છે ॥ ૭ ॥

૨ એજન, પૃ. ૧૦

કાયા :

અધિક માસ સૌ મારો ફેરે, છ ઋતુ દેરા ગુણુ અનુસરે ।
મળવા પ્રિય ઉદ્દખાહુ થઈ, તે ઓકલાવ્યો ઉત્તસેન-ફુલિતાએ ॥ ૩૮ ॥

બેશક ધાર્મિક રીતિએ અંત લાવતા નાધિકાને નાયક પાસે ધાર્મિક દીક્ષા અપાવવામાં આવી છે.

આ કવિનું ખીજું કાવ્ય ઉપર બતાવ્યું તેમ 'ઉવસનમાલ-કહાણી' છે. ૮૧ છંદમાં પ્રાપ્ત થતું એ કાવ્ય આપણને સામળભટ્ટના છંદાની યાદ આપે છે. બંને કવિ વચ્ચે સાડા ચારસો વર્ષ લગભગનો ગાળો છે. કવિતામાં જે ભેદ છે, તે એ કે આ ધાર્મિક ઉપદેશને અંગે જૈનધર્મનાં પ્રતાદિત વગેરેની કર્તવ્યતા એક એક છંદમાં બતાવે છે, ન્યારે સામળભટ્ટના છંદા સર્વ સામાન્ય જગતને ઉપયોગી થાય તેવો બોધ મુખ્યત્વે આપતા હોય છે, જેમાં હરકોઈ એક-વિષયને ઉદ્દેશી સંખ્યાબંધ છંદાઓ આપવામાં આવ્યા હોય છે. વિનયચંદ્ર ક્ષમા, શુરુભક્તિ, સાધુભક્તિ વગેરે વિષયને એક એક છંદમાં સાચવી કવિતા વિસ્તાર્યે જાય છે; જેમકે

સવ્ય સાહુ તુમિહ સુલુહ ગણુહ જમ અપ્પ સમાણુહ ।

કોહ-કહ વિ પરિહરહ ધરહ સમરમ સપરાણુહ ।

તિહુથણુ શુરુ સિરિવીર ધીર પણુ ધમ્મધુરંધર ।

દાસપેસદુવયણુ સહહ ધણુસહ નિરંતર ।

નરે તિરિય દેવ ઉવસમ્મ બહુ નહ જગશુરુ નિણુવર ખમમ્મ ।

તિમ ખમમ્મ ખતિ અગ્ગલિ કરી જેમ્મ રિહલભલ નમમ્મ ॥ ૩ ॥

સવ્ય સુલુહ નિણુવયણુ નયણુ ઉલ્લાસિહિ ગોયમ ।

નાણુહ નમ્મ વિ મુચત્થ તહવિ પુચ્છમ્મ પહુ કહુ કિમ્મ ।

ભદ્ધચિત્ત પવિત્ત પદમ ગણુહરે સુચનાણી ।

ન કરમ્મ મવ્વ અપુવ્વ કરવિ મનિ મત્તમ વાણી ।

છંડીમ્મ માન જ્ઞાનહતાણુહ વિણુહ અંગિ છમ આણીમ્મ ।

શુરુભક્તિ કહવિ નવિ મિલ્લીમ્મ અયકોહિ નમ્મ નાણીમ્મ ॥ ૪ ॥

યાંચ સખીથી જેનો પરિવાર, પ્રિય-હિમિત યમ્મ ગમ્મ ગિરનાર ।

સખી સહિત રાજલ શુભરાયિ, લે દીક્ષા પરમેશ્વર-પાસ ॥ ૩૯ ॥

; ૨-એવન, પૃ. ૧૧ (સામે પાને લુઓ)

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિનયચંદ્રની કવિતા ઉપયોગી છે. “નેમિનાથ-
અતુષ્પદિકા”ની હાથપ્રત સં. ૧૭૫૩ જેટલી જૂની મળતી હોવાથી
કવિના સમયની સાહિત્યકીય ભાષાનું સ્વરૂપ આપણે મેળવી શકીએ
છિયે. ભાષામાં જૂનાં રૂપો સારી રીતે સચવાયેલાં છે, છતાં ખાસ
ધ્યાન ખેંચે છે તે તત્સમ, સંસ્કૃત શબ્દોનો વપરાશ છે. જેવા કે
આવણુ, સખી (સહિ પણ ખરો), નેમિસમ, સકરુણ, નિર્ધાર, અધિક,
પ્રિય, સહિત વગેરે શબ્દો ઉપરના ઉદાહરણમાં જુઓ; સાથોસાથ
નવાં રૂપો પણ જુઓ: કેમ (છતાં જેવ પણ), વિણુકઉ, બોલઈ,
સવિ, ભરિયા, રાઅધ, એકલડી, રાઇ, નીકુર, સાચઈ, વરિસંતઇ,
મિલિવા, હય, મુકલાવિઉ, ગઇ, લેઈ, વગેરે. અપભ્રંશનો પ્રથમા એક-
વચનનો લાક્ષણિક ઉકાર છુમ થતો જાય છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં
રાખવા જેવી વસ્તુ છે.

૫. રાસોમાં ધીમે ધીમે ગેયતાને કારણે ઢાળો વધતા જતા
એ વાત આ સમયની એક કૃતિ “સપ્તક્ષેત્રિરાસ” જણાવે છે. ખેશક
કાવ્યની દૃષ્ટિએ આમાંથી આપણને કશું નથી મળતું. એમાં ૧૨ વ્રત

. ઢાળા :

‘સર્વ’ સાધુ તમે સુણો, ગણો જગ આપ-સમાન ।

ક્રોધ-કયા ય પરહરો, ધરો સમરસ સપરાણો ।

‘ત્રિભુવનશુરે શ્રીવીર, ધીર પણ ધર્મધુરંધર ।

દાસ-પ્રેમ્ય-દુર્વચન સહે ધણું કુઃસહ નિરંતર ।

નર-તિર્યક્-દેવ-ઉપસર્ગ બહુ જેમ જગદ્ગુરુ નિનવર ખમે ।

તેમ ખમે ખાંત આગળ કરી, જેમ રિપુહલબલ નમે ॥ ૩ ॥

‘સર્વ’ સુણે નિનવચન નયન ઉઠાસે ગૌતમ ।

જાણે ને કે સુ-અર્થ તોય પૂછે પ્રભુ કહો કેમ ।

‘લદ્રકચિત્ત પવિત્ર પ્રથમ ગણધર શ્રુત જ્ઞાની ।

ન કરે ગર્વ અપૂર્વ કરી મનમાં માને વાણી ।

છાંડિયે માન જ્ઞાન તણું વિનય અંગે એમ આણિયે ।

શુરુભક્તિ કેમેય તવ શ્રેણિયે અંચકોટી ને જાણિયે ॥ ૪ ॥

અને ૭ ક્ષેત્રનું સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે મિથે
કેટલાક ઉપયોગી ધાર્મિક વિધિઓ-નિનમદિરચન-પૂજાસમારભ-
વગેરે-નો તેમાં ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં નમૂના તરીકે
પહેલા ક્ષેત્રનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે:

૧પહિલક ક્ષેત્ર સુ નિલક કુવણ કરાવક ચગૂ ।

જીએ મહિમા કરક સહુ શ્રીચક્રવિહસંધૂ ।

મૂલગભારક ગૂઢમંડપુ છકુ ચક્રકીસહિલ ।

આગળ કીનક ૨ગમંડપુ જે પુસ્તક કહિલ ॥ ૨૦ ॥

તહિ આતરક વળામણ કીનક આધેરક ।

નિનમ નિનભવનક નાલિમાલિ દીસક નીકેરક ।

ઉત્તમ તોરણ ચંભ ચોરુ ધાટુ અતિનીકક ।

કડીચક નાનાવિધ રૂપિ સારુ ચારુ તહિ નીસક જડિલ ॥ ૨૧ ॥

ખિહુ પક્ષ કરતી દેહરી કીનક અતિરૂડી ।

કનીનક મૂર્તિ નિનક તણી માહી તેવડ તેવડી ।

કણચકલક દંડ ધાટીક ધન પૂરીચ કિચનક ।

છાહપકતપ્રાસાદ ભલક જીવ નીપાકનક ॥ ૨૨ ॥

૧ એનન, પૃ. ૪૮

છાયા :

પહેલું ક્ષેત્ર તે નિનનું કુવન કરાવે ચગ ।

જ્યા મહિમા કરે સૌ શ્રીચતુર્વિધ સધ ।

મૂલ ગભારો ગૂઢ મંડપ છક ચોક સહિત ।

આગળ કીને ૨ગમંડપ જે પુસ્તકે કહ્યો ॥ ૨૦ ॥

ત્યા આતરે વળામણ કીને આધેરું ।

જેમ નિનભવનની નાળમા દીસે નિકટરું ।

ઉત્તમ તોરણ ચંભ ચોર ધટ અતિ નીચો ।

કડિયે નાનાવિધ રૂપે સારો ચારુ ત્યા નિશચ જડ્યો ॥ ૨૧ ॥

એક પક્ષે કરતી દેહરી કીને અતિરૂડી ।

સ્થાપિયે મૂર્તિ નિન તણી મહી તેવતેવડી ।

કનકકલશ દંડ ધાટિયે ધ્વજ પૂરી કીને ।

છો-કર્યો પ્રાસાદ ભલો જીવ નિપનવિયે ॥ ૨૨ ॥

તહિ નિનખારિ કમાડ લલાં કીજઈ અતિસુવિધદુ ।

સાડઆર દંઠ પ્રાગૂ એ જો આવઈ સંપુટ ।

તાલાં કૂંચી સાંકલી અતિનીસલ કીજઈ ।

નહ આયમણુહ નઈ સૂર તહ સંપુટ દીજઈ ॥ ૨૩ ॥

અતિસહ નિજુહ ભુચણુ કિરિ અમરવિમાણુ ।

દીસઈ મૂરતિ વીતરાગ માહિ તિહુચણુ લાણુ ।

પૂનને વખતે જે સમારંભ થાય છે, તેને વર્ણવતાં ખીજા ક્ષેત્રના પ્રકરણમાં કેટલીક ઉપયોગી હકીકત મળે છે:

૧ પૂન જોઈવા નિજુહ ભુચણુ તોય સુહગુરે આવઈ ।

તહ સધિહિ આગ્રહ કરીછે તીછે રહાવિય ॥ ૪૬ ॥

પડપડ વેલા એક પ્રભુ અહાં આચ્છવ હેસિઈ ।

સંઘવચણુ માનેવિ સુગુરે નિસિ સિખં પછસઈ ।

તિણિ વેલા બધસણાં પાટિ જોઈ પાટલા ॥

ચઢકીવટિ બધસંતિ સુગુરે તહ ભાવઈ લલા ॥ ૪૭ ॥

ત્યાં નિન-ખારણે કમાડ લલા કીજે અતિ-સુવિધદુ ।

ચણિયારાં દંઠ આગળ એ જો આવે સંપુટ ।

તાળાં કૂંચી સાંકળ અતિ નિઃશય કીજે ।

જમારે આયમણે નય સૂર ત્યારે સંપુટ દીજે ॥ ૨૩ ॥

અતિશય નિનનું ભુવન કે શું અમર-વિમાન ।

દીસે મૂર્તિ વીતરાગ મહો ત્રિભુવન-લાણુ ॥

૧ એજન પૃ. ૫૧-૫૨

છાયા :

પૂન જોવા નિનના ભુવને તોય શુભગુરે આવે ।

ત્યારે સંઘે આગ્રહ કર્યો ત્યાં રખાયા ॥ ૪૬ ॥

પ્રતીક્ષા કરે વેલા એક પ્રભુ અહોં આચ્છવ થશે ।

સંઘવચન માની સુગુરે નિશાએ સુખે પેસે ।

તે વેલા બેસણાં પાટ જોઈ પાટલા ।

ચોક્કી-પટ બેસે સુગુરે ત્યારે આવે લલા ॥ ૪૭ ॥

(૪૬-૪૮ની છાયા માટે જુઓ આ-પૂર્વે પૃ. ૧૪૮)

બહુમધ સહુધ અમણસંધ સાવય ગુણવંતા ।
 નેયધ ઉચ્છ્વુ જિનહુ ભુવણિ મનિ હરપ ધરંતા ।
 તીષ્ઠે તાલારસ પદમ બહુ ભાટ પદંતા ।
 અનધ સહુદારસ નેધધ ખેલા નાચંતા ॥ ૪૮ ॥

સવિહુ સરીયા સિણુગાર સવિ તેવડતેવડા ।
 નાચધ ધામીધ રંગભરે તહિ સાવધ રડા ।
 સુલલિત વાણી મધુરિ સાદિ જિણુગુણ ગાયંતા ।
 તાલમાનુ ઇંદગીત મેલુ વાનિત્ર વાનંતા ॥ ૪૯ ॥

તિવિલા ઝાલરિ ભેરુ કરડિ કંસાલાં વાજધે ।
 પંચરાખ્દ મંગલીકહેતુ જિણુભુવણધે ડાજધ ।
 પંચરાખ્દ વાજંતિ ભાટુ અંબર બહિરંતી ।
 ઇણુપરિ ઉચ્છ્વુ જિણુભુવણિ શ્રીસંધુ કરંતહ ॥ ૫૦ ॥

આ અવતરણમાં પૂજનો વિધિ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં માત્ર ઉપયોગી ભાગ જ ઉતાર્યો છે. ધાર્મિક પૂજનો વખતે ભાટ, નર્તકો, વગેરેનાં ગાન અને ખેલ, તે વખતે વાગતાં વાજિત્રોના પ્રકાર વગેરે અહીં દેખાય છે, તે તે વખતની પૂજનોનો ખ્યાલ આપે છે. જૈન હો કે જૈનેતર બધા ધાર્મિક વિધિઓમાં આ પ્રકાર આજે પણ નાખૂદ નથી થયો. ધાર્મિક જનતા કેવી રીતે પૂજનો આનંદ લેતી, તેનો આ થોડો પણ ખ્યાલ અવશ્ય આપે છે.

આ કાવ્યનો કર્તા કાણુ હતો તે જણવામાં નથી. કાવ્યોત્તે માત્ર રચનવર્ષ મળે છે:

સંવત તેરસત્તાવીસમે ભાદમસવાહધ ।
 શુરુવારિ આવીય દસમિ પહિલધ' પખવાહધ ।

તખલાં ઝાલર ભેરી કરડ કંસાલાં વાજે ।
 પંચરાખ્દ મંગલિકહેતુ જિનભુવને ડાજે ।
 પંચરાખ્દ વાજે ભાટ અંબર બહાર અંદર ।
 એ પેરે જોગ્યવ જિનભુવને શ્રીસંધુ કરે ॥ ૫૦ ॥

તહિ પૂરે હો રાસુ સિવ સુખ નિહાણું ।

નિહાણું ચઢવીસમું ભનીયણું કરિસિંહ કહ્યાણું ॥ ૧૧૮ ॥

સં. ૧૩૨૭ના માધ સુદિ ૧૦ શુક્રવારને દિવસે આ રાસ પૂર્ણ થયો છે. એ રાસનું રાસત્વ એના વિવિધ ઢાળોથી સમજાય છે. ઢાળની દૃષ્ટિએ ૧૧૯ કડી નીચે પ્રમાણે વિભક્ત થાય છે:

૧-૧૮ કડી, એકી કડી દ્વિપદી અને બેકી કડી ચોપાયો (૧૬ માત્રાના પદ વચ્ચે), જેમાં ૧૮મી કડી સર્વેયા ત્રીસાની બે પંક્તિ છે.

૧૯-૫૫ ,, રાળા છંદમાં, પણ જેમાં ૫૫મી કડી ઉપરની જેમ સર્વેયા ત્રીસાની બે પંક્તિ.

૫૬-૬૮ ,, વિશિષ્ટ ઢાળવાળો દોહરો.

૬૯-૯૫ ,, ૧૬ અને ૧૫ માત્રાની મિથ ચોપાઈ.

૯૬-૧૧૫ ,, રાળા છંદમાં, પણ જેમાં ૧૧૫મી કડી સર્વેયા ત્રીસાની બે પંક્તિ.

૧૧૬-૧૧૮ ,, રાળાછંદ.

૧૧૯ ,, પ્લવંગમ છંદ

પ્લવંગમ છંદ એક વાર આપણને ત્રિકોર્વશીયના ઇચ્છા અંકના અપભ્રંશ વિભાગમાં મળે છે; તે પછી મને મળેલા અંકમાં આ બીજી વાર પ્રયોજાયેલી મળે છે:

ન સિસિ રવિ ગચણુંગણિહિ ભગમ્ મહીમંહલિ ।

તા વરતહ એહ રાસુ ભવિય નિહાસાસણિ ।

૧ એવન, પૃ. ૫૮

છાયા :

સંવત તેર-સત્તાવીસે માધ માસે ।

શુક્રવારે આવી દસમ પહેલે પખવાડિયે ।

ત્યા પૂરે થયો રાસ શિવ-સુખ-નિધાન ।

નિન ચોવીસ ભવ્યનનનું કરશે કહ્યાણું ॥ ૧૧૮ ॥

નિર્મલ જ ગ્રહનક્ષત્ર તારિકા વ્યાપર્ષ ।

નયવંતુ શ્રીસંઘ અનંધ નિલસાસણ ॥ ૧૧૬ ॥૧

કડી ૫૬-૬૮માં, આવતા હોહરા વિશિષ્ટ ઢાળથી પછી તે અપૂર્ણ જ વ્યાપક બને છે. પણ સમક્ષેત્રિરાસુમાં તે તેવો અયોગ પ્રથમ જ છે. તેમાં વિષમપદને અંતે પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વિશિષ્ટ શબ્દ ગેયતાની પૂર્ણતા માટે ઉમેરાયેલો મળે છે. ભાલણુ-નાકર વગેરેમાં “ સુણિ મુંદરી ” અને “ ગિહિલી કુણિ કરી ” એ પદો ગેયતા માટે ઉમેરાયેલાં બાળીતાં છે, તેના જેવો જ આ જૂનો પ્રયોગ છે:

ત્રીજી દેતુ સુ સંસલલ એ વરલોયણે નં ભણિલ વીચરાહ ।

ગુણગંભીર સો નિણહ વચણ મૃગલોયણે તસુ નવિ હપમ કાહ ॥ ૫૬ ॥

વચન કહેકા મૂલ નહી વરલોયણે નં ખોલલ ભગવંતુ ।

ત્રિહુ ભુવણે ચૂડામણિ મૃગલોયણે સહુ નણુઈ અરિહંતુ ॥ ૫૭ ॥૨

વરલોયણે < સં. વરલોચને અને મૃગલોયણે < સં. મૃગલોચને એ વચનો સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને દાખલ થયેલાં હોવાથી અને તે આમાં પદને અંતે આવતાં હોવાથી મૂળે કોઈ સંવાદાત્મક વસ્તુમાંથી કીતરી આવેલો આ ઢાળ હશે, જેનો રાસધારે આ રાસમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ એનન, પૃ. ૫૮

છાયા :

ન્યા ધી શરી રવિ ગગનાગને ભગે મહીમંડલે ।

ત્યાસુધી વરતો એ રાસ ભવ્ય નિનશાસને ।

નિર્મલ જ ગ્રહનક્ષત્ર તારિકા વ્યાપે ।

નયવંત શ્રીસંઘ અને નિનશાસન ॥ ૧૧૬ ॥

૨ એનન, પૃ. ૫૩

છાયા :

ત્રીજી દેતુ તે સાભળો એ વરલોચને જે ભણ્યુ વીતરોગે ।

ગુણગંભીર તે નિનવું વેણુ મૃગલોચને તેની નવ હપમા કોઈ ॥ ૫૬ ॥

વચન એકેકાનું મૂલ નહિ વરલોચને જે ખોલે ભગવંત ।

ત્રણે ભુવને ચૂડામણિ મૃગલોચને સહુ નણે અરિહંત ॥ ૫૭ ॥

પણ એનાથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે રાસો ગેયતાને માટે અને નૃત્યને માટે અવશ્ય રચાતા હતા, અને તે ધાર્મિક પૂજા વગેરેમાં તાલી તેમ જ લકુટથી ઉપયોગમાં આવતા.

આ રાસનો કર્તા આપણે મેળવી શક્યા નથી; છતાં હદાય એ જ કર્તાની કૃતિ હોય તેવી એક નવી જ ભાત પાડતી “ માતૃકા-ચક્રપથ ” નામની નાની કૃતિ મળી આવે છે. સં. ૧૩૫૦ના અરસામાં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી એ કૃતિ મળતી હોવાને કારણે “ સપ્તક્ષેત્રિ-રાસ ” (૨. સં. ૧૩૨૭)ની નજીકમાં થઈ હોય તે અસંભવિત નથી. બંનેનાં મંગલાચરણ નીચે મુજબ છે :

સપ્તક્ષેત્રિ—સવિ અરિહંત નમોવી સિદ્ધસૂરિ ઉવજાય ।

પનર કર્મભૂમિ સાધુ તીહ પણમિય પાય ॥ ૧ ॥

નિજસાસણહ માહિ જે સારો

ચલેહ પૂરવતણહ સમુદારો ।

સમરિહ પંચપરમેષ્ઠિ નવકારો

સપ્તક્ષેત્રિ હિવ કહલ વિચારો ॥ ૨ ॥^૧

માતૃકા—સવિ અરિહંત નમિવિ સિદ્ધ સૂરિ

ઉવજાય સાધુ ગુણભૂરિ ।

માહય બાવન અક્ષર સાર

ચક્રપથઅંધિ પઠિઈ સુવિચારુ ॥ ૨ ॥^૨

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. ૪૭

છાયા :

સૌ અર્હતને નમો સિદ્ધ સૂરિ ઉપાધ્યાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાધુ તેના પ્રણમી પાય ॥ ૧ ॥

નિનસાસનમાં જે સારા ચૌદ પૂર્વ તણે સમુદાર ।

સમર્થો પંચપરમેષ્ઠી નવકાર સપ્તક્ષેત્રનો હવે કહું વિચાર ॥ ૨ ॥

૨ એજન, પૂ. ૭૪

છાયા :

સૌ અર્હત નમો સિદ્ધસૂરિ ઉપાધ્યાય સાધુ ગુણ-ભૂરિ ।

માતૃકા-બાવન અક્ષર સાર ચોપાઠ-અંધે પઠું સુવિચારુ ॥ ૨ ॥

“ માતૃકાયઉપધ ”ને અંતે પણુઃ
 મંગલ કરઈ સમિ અનિહંત
 જે અચ્છદી સિવલચ્છીકંત ।
 મંગલ સિદ્ધિસૂરિ કવિજ્ઞાય
 મંગલ કરઈ સાહુણા પાય ॥ ૬૨ ॥^૧

ઉપર આપણે “ સપ્તશ્લોકીરાસુ ”ના અંતમાં આવતી “ ભં સિસિ
 રવિ ગયલુંગણિહિ ” એ કડી જોઈ છે, તેના જ ભાવને મળતી
 “ માતૃકાયઉપધ ”ની છેલ્લી કડી જુઓઃ
 ભ સસિસૂરુ મુચણુ વ્યાપંતિ
 ભ ગ્રહ નક્ષત્ર તારા હુતિ ।
 ભ વરતણ વસુહ વ્યાપારુ
 તા સિવલચ્છ કરઈ મંગલાચારુ ॥ ૬૪ ॥^૨

આ સામ્ય જોવાથી એમ માનવા દિલ થાય છે કે બંને એક
 જ કોઈ અજ્ઞાત કવિની કૃતિ છે. આ પાછલી કૃતિ, પૂર્વ કૃતિ જેમ
 બંધતી દષ્ટિએ તેમ, નવા જ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિ—“ કંકો ” રજૂ
 કરે છે. “ માતૃકા ” એટલે મૂળાક્ષર. પ્રત્યેક મૂળાક્ષરથી શરૂ થતી આ
 કૃતિ આપણને ૬૪ કડી આપે છે. વિષય ધાર્મિક છે, એટલે કોઈ
 અમત્કૃતિ—યુક્ત કવિતા તેમાં આપણને નથી મળતી. મૂળાક્ષર કવિએ
 નીચે મુજબ આપ્યા છે:

૧ એનન, પૃ. ૭૮

છાયા :

મંગલ કરો સૌ અર્હત જે છે શિવલક્ષ્મીકાંત ।

મંગલ સિદ્ધિસૂરિ કવિજ્ઞાય મંગલ કરો સાહુના પાય ॥ ૬૨ ॥

૨ એનન, પૃ. ૭૮

છાયા :

ન્યાસુધી શશી સૂર્ય ભુવને વ્યાપે

ન્યાસુધી ગ્રહ નક્ષત્ર તારા છે ।

ન્યાસુધી વરતે વસુધા—વ્યાપાર

રચનાર)ને ત્યાં તેની પત્ની લક્ષ્મીથી સં. ૧૪૨૫માં જન્મેલા અંબડ નામના પુત્રે સં. ૧૨૫૫માં અરવરગચ્છીય જિનપતિસૂરિ પાસે ખેડ-
-નગરના શાંતિજિનમંદિરમાં જિનેશ્વરસૂરિ નામ ધારણ કરી દીક્ષા
લીધેલી તેનું વર્ણન આપતો એક નાનો રાસ તેના જ શિષ્ય સોમ-
-ભૂર્તિએ રચેલો મળે છે. જો કે કાવ્યમાં સમય નથી આપ્યો છતાં
પ્રસિદ્ધ છે તે પ્રમાણે સં. ૧૩૩૧માં જિનેશ્વરસૂરિએ જલોરમાં પ્રબોધ-
-ભૂર્તિગણિ નામના શિષ્યને તેનું નામ જિનપ્રબોધસૂરિ પાડી પદ્ધર
બનાવી પછી આશ્વિન વદિ ૬ને દિવસે દેહત્યાગ કર્યો, આ દેહત્યાગની
હકીકત કવિ નોંધતો હોવાથી એ પછી આ કાવ્ય રચાયું છે, એ
-સ્પષ્ટ છે.

આ કાવ્યને કવિ “વીવાહલલિ” કહે છે, એ ઉદ્દેશે કે સંયમરૂપી-
-નારીની સાથે સાધકનાં જાણે કે લગ્ન થાય છે; અને કવિ તે જ
પ્રકારે કાવ્યને વર્ણવે છે પણ:

ધણિ પરિ અંબડુ વરકુમરો પારણ્ણ સન્નમ નારિ ।
વાળે નંદિય તૂર ઘણા ગૂડિય ધરધર બારિ ॥ ૨૪ ॥
કુમરુ ચલ્લિલ કુમરુ ચલ્લિલ ગરુચવિછડિ ।
પરિણેવા દિહ્મસિરી યેડનયરિ યેચેણ પત્તલિ ।
સિરિ નિણુવધ જુગપવરો દિહ્મ તલ્ય નિયમણિહિ તુલ્લલિ ।
પરિણ્ણ સંનમસિરી કુમર વજ્જલિ નંદિય તૂર ।
નેમિચંદ્ર અનુ લપમિણિહિ સન્નિ મણોરહ પૂર ॥ ૨૫ ॥ ૧

૧ જૈ. ચૈતિ. ગૂ. કા. સંચય, પૂ. ૨૨૬

કાયા :

એ પેરે અંબડ વરકુમાર પરણે સંયમનારી(ને) ।
વાળે નંદિય તૂર ઘણા ગૂડી હોડે ધરધર બારે ॥ ૨૪ ॥
કુમાર ચાલ્યો કુમાર ચાલ્યો ગુરુ-વિછોડે ।
પરણવા દીક્ષાપ્રીને ખેડનગરે ક્ષેમે પહોચ્યો ।
શ્રીજિનપતિ જિનપ્રવરે દીધ ત્યાં નિયમને તૂડ્યો ।
પરણે સંયમશ્રીને કુમાર, વાળે નંદિય તૂર ।
નેમિચંદ્ર અને લક્ષ્મીના સર્વ મનોરથ પૂરયા ॥ ૨૫ ॥

આવાં દાબો મોટે ભાગે ચરિતાત્મક હોવાને કારણે તેમાંથી સારી કવિતા આપણને મળી નથી શકતી; છતાં પ્રકાર અને બંધની દૃષ્ટિએ તેમાંથી જાણવાનું મળી આવે છે. આપણને “રવંતગિરિરાસ”માં રાસ રમાતા તેના જૂનો પુરાવો મળે છે, તેવો જ પુરાવો આ દાબથી પણ મળે છે:

એહ વીવાહલલ જે પઠહિં દિયહિ

ધેલા ખેલિય રંગભરિ ।

તાહ નિજેસરસુરિ સુપસન્ન

દમ ભણહ ભવિય ગણિ સોમમુત્તી ॥ ૩૩ ॥૧

ખેલનાર અને લખાવી દાન આપનાર, ઉપરાંત ખેલનારા રંગભરે ખેલે તો તેને પણ શુરુ પ્રસન્ન થાય, તેવો નિર્દેશ ઉપરના કથનને સાર્થક કરે છે. બંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા તેટલી જ સ્પષ્ટ છે. આમાં ચોપાયા અને દોહરા ઉપરાંત જૂલણા અને વસ્તુ છંદ ધ્યાન ખેંચે છે. જૈન સાહિત્યમાં વસ્તુ છંદ તો પુષ્કળ વ્યાપક રહ્યો છે, પણ જૂલણા ભાગ્યે જ દેખાય છે. તેવો શુદ્ધ જૂલણા છંદ સૌથી પ્રથમ મને આ સં. ૧૩૩૧ લગભગના દાબમાં જણાયો છે. “વીવાહલલ”ના ઉલ્લેખ વાળી કડી ઉપર આપી જ છે. શરૂમાં જુઓ:

નગરુ મરુકાદ મરુદેસ સિરિવર મહહ

સોહએ રથણ કંચણ પહાણ ।

નત્ય વજ્જતિ નયભેરિ ભંકાર એ

પરિહત્ય નયસ દિય એ દસકો ॥ ૩ ॥

કંદ કંસણ કલા કેલિઆ તામુ...

મહુરવાણીય અમિયં ઝરંતે ।

૧ એનન, પૃ. ૨૨૭

ધાયા :

એ વિવાહલો જે પઠે, દે, ખેલા ખેલે રંગભર ।

તેને નિજેસરસુરિ સુપસન્ન, એમ ભણે લબ્ય ગણી સોમમૂર્તિ ॥ ૩૩ ॥

રેહએ તત્ય લંડારિહ રાહ...

પુનિમચંદ નિમ નેમિચંદો ॥ ૪ ॥૧

આમાં એક વસ્તુ જાણાશે કે સમપદાંતે અંત્યાનુપ્રાસ નથી. એ સમયે હજી એનો વ્યાપક ઉપયોગ કદાચ નહિ હોય; જે ખીજાં ચાલીસ વર્ષમાં જ થયો હતો, તે હવે પછી જાણવામાં આવશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય ખાસ વિશેષ નથી આપતું. આ નીચે એક નમૂનો જોવાથી તેનું ભાષાસારથ્ય સ્પષ્ટ થશે:

ભણ્ણ અંબડ ભણ્ણ અંબડ એહ સંસાર ।

શુરુદ્ધખ-ભરપૂરિચહ માહ માહ તા વેગિ મેલિહસુ ।

પરણેવિણ દિક્ખસિરિ વિચિહલંગિ હહ સુદ્ધ માણ્ણસુ ।

માય ભણ્ણ દુકરુ ચરણુ તુહુ પુણ્ણ અધ સુદ્ધમાહ ।

કુમર ભણ્ણ દુકરહ વિણુ નહુ છલિયહ કલિકાલુ ॥ ૧૪ ॥૨

માત્ર ઉદાર શબ્દાંતેથી કાઢી નાખ્યા પછી વાંચવાથી સ્વરૂપ કેટલું નવા યુગ તરફ આવ્યું છે, તે જાણી શકાશે.

નાનું છતાં આ રાસ કાવ્ય જ છે; કેમકે ખેલા એ ખેલી શકે છે; સાથે એની પુષ્પિકામાં इति श्रीजिनैश्वरसुरिदीक्षाविवाहवर्णनरासः

૧ એનન, પૃ. ૨૨૪

છાયા :

નગર મરુકાટ મરુદેશ-શ્રીવરમુકુટ સોહે ચેતનકચનપ્રભાત ।

જ્યાં વાળે નગ-ભેરી-ભાંકાર, પડયો નખને (?) હેથે ટ્રાસકો ॥ ૩ ॥

કાલદર્શન દલા-કેલી તેને મયુરવાણી ય અમી-અરંતી ।

રહે ત્યાં લંડારી-નાવ ખૂનમચંદ્ર જેમ નેમિચંદ્ર ॥ ૪ ॥

૨ એનન, પૃ. ૨૨૫

છાયા :

ભણે અંબડ ભણે અંબડઃ એ સંસાર ।

શુરુદ્ધખ-ભરપૂર્યો મા મા તો વેગે મેલીશ ।

પરણીને દીક્ષાશ્રી વિવિધભગે હું સુખ માણીશ ।

મા જાણે, દુકર (આ)ચરણ; હું પણ અતિમુકામલ ।

કુમર ભણે, દુકર વિના નહિ છળાય કલિકાલ ॥ ૧૪ ॥

સમાપ્તઃ એવો જૂનો ઉલ્લેખ છે. જ્યાં ઢાળ બદલે છે, ત્યાંથી એના ટુકડા પડતાં સમઝી લેના બેઘરે.

૭. જિનેશ્વરસૂરિના જણાતા એક ખીબા શિષ્ય જગદુએ “સમ-ક્ષેત્રિરાસુ”ના કર્તાએ આપેલી “માતૃકાચરિત્ર” જેવી બરાબર ૬૪ કડીની “સમ્યક્ત્વમાર્ગચરિત્ર” રચી આપી છે. કાવ્યોત્તે કવિ પોતા વિશે આટલી માહિતી આપે છે:

હાસામિસિ ચરિત્રમ્ અંધુ કિચિ
માહતાણ્ણ છેહ મહ નિચહ ।
ભિણ્ણ આગલ્ણ કિંપિ ભણ્ણ
જગદુ ભણ્ણ સ ધુ સચહ ખમેહ ॥૬૨॥
શ્રીનંદેહ સમુદા ઘરિ રહહ
નંદેહ વિહિમંદિટુ કવિ કહહ ।
નંદેહ જિણેશ્વરસૂરિ મુણ્ણિક
જ રવિ ભગહ ભગહ ચંદ્ર ॥૬૩॥

લેખકે કાવ્યમાં સમ્યક્ત્વ વિષય ઉપર લખી સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ તેના રક્ષણના પ્રકાર અને કૃળ બતાવ્યાં છે. એમાં પ્રતિજ્ઞાજન્ય ચમત્કૃતિ કે એવું કંઈ નથી.

આ કવિ મીડાને ન ગણાવતાં ઝૂં થી શરૂ કરી ૭મી કડીથી ક્રમે અ, આ, ઇ, ઈ (ઈ), જી (ઙ), ઝો (ઞ), રિ (ઋ), રી (ૠ), લિ (લૃ), લી (લૃ), એ, ઐ, ઓ, ઓ (ઔ), અં, ક, ખ, ગ, ઘ, ન (ઙ), ચ, છ, જ, ઝ, ન (ઞ), ટ, ઠ, ડ, ઢ, ન (ણ), ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, જ (ય), ર, લ, વ, સ (શ), ષ, સ, હ, લ (ળ), ખ (ક્ષ), આમ ૫૧ મૂળાક્ષરો ગણતો જણાય છે.

૧. પ્રા. ગૂ. કા. પૂ. ૮૨

છાયા:

હાસ્યમિથે આપણખંધ કર્યા, માતૃકા તણો છેહ મેં લીધો ।
ભિણ્ણ આગલું કાઠપણ લણ્યો, જગદુ ભણે: સંધ-સકલ ખમે ॥૬૨॥
શ્રી નંદો-સંપદા ઘેર રહે, નંદો વિધિ-મંદિર, કવિ કહે ।
નંદો જિનેશ્વરસૂરિ મુનીદ્ર, જ્ઞાસુધી રવિ ભણે, ભણે ચંદ્ર ॥૬૩॥

આ કાવ્યનો રચનસમય જો કે અપાયો નથી, એમ છતાં શ્રી. જિનેશ્વરસૂરિનો સમય સં. ૧૩૪૧ લગભગ નક્કી હોવાને કારણે, તેમ જ આ કાવ્ય “સપ્તશ્લોકિરામ”ના લેખકની “માતૃકાચરિત્ર”ને જોઈ ૬૪ કડીમાં રચાયેલી હોવાને કારણે, સં. ૧૩૨૭-૧૩૪૧ લગભગમાં એ રચાયું હશે. સપ્તશ્લોકિરામમાં “તાલારસ” અને “લઘુટા-રસ”નું જોવું મૂલ્યન છે, તેવું આ કાવ્યમાં પણ મળે છે; માત્ર કવિ તેનો અહીં નિષેધ કરે છે :

તાલારસ રચિ નહુ દેધ
લઘુટારસ મૂલહ વારે ॥૨૧॥૧

જોને માતૃકાના આરંભમાં એક સામ્ય મળે છે કે જે એક-કર્તૃત્વના કરતાં એકનું બીજાએ ખંડન કર્યું હોય તેવું લાગે. એક જિન-વચનનો આગ્રહ કરે છે, તો બીજો સમ્યક્ત્વ ઉપર ભાર દે છે :

માતૃકાં સલે સણિવિણુ સણીઅધ સલહ
તિહ્યણુ માહિ સારુ એતલહ ।
જિનુ નિજવચનુ જગહ આધારુ
ધર્મહ મૂકિહ અવર અસારુ ॥૨૧॥૨

સમ્યક્ત્વ—સલે સણહ માઈ શુરિ જોધ
ધર્મહ મૂહુ જુ સમિહતુ હોધ ।
સમકતુ વિણુ જો ક્રિયા કરધ
તાતધ હોહિ નીરુ ધાલેધ ॥૨૧॥૩

૧ એજન, પૃ. ૮૦

“તાલારસ રચનીમાં ન દે,
લઘુટારસ મૂલયી વારે” ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૪

છાયા: સલે સણી સણિયે સહું, ત્રિભુવનમાં સાર એટલું ।

જિન નિજવચન જગનો આધાર એટલું મુક્તિકર, અવર અસાર ॥૨૧॥

૩ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા: સલે સણું માતૃકા ધર જોધ, ધર્મનું મૂળ જો સમ્યક્ત્વ હોય ।

સમ્યક્ત્વ વિના જો ક્રિયા કરે, તાતે હોહિ નીર ધાલે ॥૨૧॥

જગદ્ગુની કવિતામાં એક વસ્તુ નજરે પડે છે, તે તેણે ફેટલીક લોકાક્રિતિઓ અને ઉપમાઓ વાપરી છે, તે; જોકે કાવ્ય તરીકે તેમાં ચમત્કૃતિનો અભાવ છે. “તાનઇ લોહિ નીરુ ઘાલેઇ” (કડી ૧) ઉપરાંત :”

- (૧) સમિક્ત જઇ લાભઇ સંસારિ
જાણે છરી પડી લાંડારિ ॥૩૩॥
- (૨) લિહિયં જગિ લોહઇ સહ કાઇ ।
કુખાતુ વિસહરસાદમુ હોઇ ।
ખીરુ આણિ જહ મુખિ ઘાતિયઇ
પાત્ર વિસેખિહિ તમુ વિસુ ચિયઇ ॥૧૫॥
- (૩) કુગરવાણિ તહ વિસુ ઊતરેઇ
સુગરવાણિ જહ અમિહ ઝરેઇ ॥૪૨॥૧

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યમાં ખાસ વિશેષતા નથી, છતાં વપરાયેલાં રૂપો આપણને વધુ અને વધુ પરિચિત થતાં જાય છે, તે ઉપરનાં અવતરણોથી સમજાશે. “ગમાર” શબ્દનો સૌથી જૂનો પ્રયોગ આ કાવ્યમાં મળે છે; જેવો કે

આયા દીસઈ બહુત ગમાર
ધંમહ તણી ન પૂછઈ સાર ॥૨૦॥૨

૮. સં. ૧૩૫૦ ના તાડપત્રમાં “માતૃકાચક્રપદ” ની પૂર્વે ૬૧ કડીની “સંવેગમાતૃકા” નામક કૃતિ મળે છે. એના કર્તા વિશે કશી માહિતી નથી મળતી. ૨૪. દક્ષાએ એનો આદિ અંત ભાગ નીચે મુજબ નોંધ્યો છે :

૧ એજન, પૃ. ૭૮-૮૨

આયા: સમ્યક્ત્વ જો લાલે સંસારે, જાણે છરી પડી લાંડારે ॥૩૩॥
લખ્યું જગે લોહિ સૌ કાઈ કુખાત્ર વિપહરસરખુ હોય ।
ખીર આણી જો મુખે ઘાલિયે, પાત્રવિશેયે તેનું વિષ થાય ॥૧૫॥
કુશુરુ-વાણીએ તો વિષ ઊતરે(=થાય), સુશુરુવાણીએ જો અમી ઝરે ॥૪૨॥

૨ એજન, પૃ. ૮૦

આયા : આ આ દીસે બહુ ગમાર, ધર્મતણી ન પૂછે સાર ॥

આદિ—ભલે ભણું, ભણું પરમથુ
 દુર્લભ ચતુર્વિધ સંધનું ।
 એક ભણેવિણુ લાહક વિચાર
 નિચ વિદ્યુ ધણુ ધર્મિ દિહ ॥૧॥
 મીડા ભણીક કિમ-કવિ કહઈ
 મીડા વિણુ સંસારુ જુ ભમમ ।
 મીડા તણીઅ જ એવડ સકિત
 મીડા ધ્યાતા હુઅમ જ મુક્તિ ॥૨॥

અંત—મંગલ મહાસિરિ સઈ સંધુ
 ભસુ આણુ દેવહં અલંધ ।
 ઉપસમિ સઈ સંવેગિહિ રચી
 બહુવાલી સાવય મુણિ રસી ॥૬૧॥^૧

આમાં સ્પષ્ટ છે કે કવિએ મીડાથી માતૃકાની શરૂઆત કરી છે, જેમાં “માતૃકાચઉપમ”નું અનુસરણ દેખાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આપણને^૧ વધુ અને વધુ પરિચિતતા હવે મળતી જાય છે: જૂનાં રૂપો આમાં પ્રયોજાયેલાં છે; છતાં બીજી કડી જેતાં માલુમ પડશે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીને તે નિકટ ચમકાયેલ છે.

૯. રચાયતો નિશ્ચિત સમય નથી મળતો તેમ છતાં, સં: ૧૩૬૦ આસપાસ જેના રચાયતોની સંભાવના છે, તેવો એક ઐતિહાસિક અપૂર્ણ રાસ મળી આવ્યો છે. આ રાસ તે પાટણ નજીક ‘સંડેરના’ પ્રાગ્વાદ-

૧ પત્તનસ્ય પ્રા. જૈ. મા. ગ્ર. સૂત્રી, પૃ. ૧૧૦

કાયા: ભલે ભણો ભણો પરમાર્થ, દુર્લભ ચતુર્વિધ સંધનો સાર્ય ।

એ ભણી લાભ લો, નિજ વિત્તાર્ય ધણુ ધર્મે દો ॥૧॥

મીડુ ભણ્યું, કેમ, કવિ કહે, મીડા વિણુ સંસાર જ ભમે ।

મીડા તણી જ એવડી સકિત, મીડું ધ્યાતા હોય જ મુક્તિ ॥૨॥

x

x

x

x

મંગલ મહાશી શું સંધ, જેની આણુ દેવને અલંધ ।

ઉપરામ શું સંવેગે રચી બહુવાલી શ્રાવક મુનિ ઋષિ ॥૬૧॥

વંશીય પેથડશાહના સંઘનું વર્ણન આપતો “પેથડરાસ” તરીકે ‘અસિદ્ધ રાસ’ છે. તેની અપૂર્ણતાને કારણે તેના કર્તાનું નામ આપણને મળી શકતું નથી. ‘શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ પ્રાપ્ત લાગના અંત લાગમાં નોંધાયેલા “મંડલિક” નામથી કર્તા તરીકે “મંડલિક” નામ નોંધ્યું જણાય છે. ૧ એ ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

સોમનાથ ચંદ્રપાદ વંદીય દેખીલ વલીલ જમ

દિલ પીયાણું હિવ મન રહિસલ મંડલિક ભણ્ય ઈમ ॥તહિ નાં ॥૨

પ્રસંગ જોતાં એમ માલૂમ પડે છે કે પેથડ લાઇએ સાથે છેવટ જૂનાગઢ મુકામ કરી રહેલો હતો, જ્યાં તેને ખેંગાર અને મંડલિક તરફથી સારો આદરસત્કાર મળ્યો હતો :

તેજસપુરિ અંગણિ દીન્હા વાસ હચસેનમંદિરુ દીક પગાર

અચનર કવિ ભણી ગદવિ ખર્ષગાર ॥

ગરબહ દીસલ પોલિપગાર નરપમ નરસીઅ નર આધાર ॥

મંડલિક મંડિલ વાસ તહિ વિસમ એ સુરઠ વડ દેસ

-લોલ લોક તહિ નિવસ્ય એ ॥૩

સં. ૧૩૭૧ માં રા’મહિપાલદેવ ચૂડાસમે જૂનાગઢની ગાદીએ હતો, એ હવે પછી આવનારા “સમરારાસ”માં ૪ ૨૫૦૮ છે. રા’

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૬

૨ એજન, પૃ. ૩૬ અને પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix-X, પૃ. ૩૦

છાયા : સોમનાથ-ચંદ્રપ્રભને વંદી દેખ્યા વળી જ્યાસુધી ।

દીકું પ્રયાણું, હવે મ રહેશે, મંડલિક ભણે એમ ॥

૩ પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix-X, પૃ. ૨૯

છાયા : તેજસપુરે આંગણે દીધા વાસ, હચસેન મંદિર દીકા પ્રાકાર,

અતિનર, કવિ ભણે, ગદપતિ ખેંગાર ॥

ગરવા દીસે પોલ-પ્રાકાર નિરુપમ નરસિંહ નર-આધાર ॥

મંડલિકે મંડિત કર્યો વાસ ત્યા, વિષમ એ સોરઠ વડો દેસ,

લોળા લોક ત્યાં વસે એ ॥

૪ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૪

મહિપાલદેવના નામોલ્લેખવાળો તેજ વર્ષનો લેખ પણ પ્રાપ્ય છે, જેમાં સમરસિંહના પિતા દેસલે રા'મહિપાલદેવની મૂર્તિ કરાવ્યાનું લખ્યું છે.^૧ ઇ. સ. ૧૩૦૮ (સં. ૧૨૬૪)માં, બે વર્ષ રાજ્ય કરી મંડલિકપુત્ર નોંધણુ થોથો મરણુ પામ્યો, જેના પછી મહિપાલદેવ ગાદીએ આવ્યો. રા'મહિપાલનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૩૦૮-૧૩૨૫ છે.^૨ નોંધણુ અતે મહિપાલ બંને લાઈઓ થતા લાગે છે, કેમકે જૂનાગઢના સં. ૧૪૭૩ના એક શિલાલેખમાં આપેલી વંશાવળીમાં મહિપાલને મંડલિકનો પુત્ર કહ્યો છે.^૩ આ મંડલિકના પિતાનું નામ ખેંગાર હતું;^૪ તેનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૨૬૦ (વિ. સ. ૧૩૧૬) માં થયું મનાય છે. મંડલિકને સુદ્ધગજોત્તમ=મોગસો=તુર્કી ઉપરનો વિજેતા કહ્યો છે, તે વિ. સં. ૧૩૬૦ માં અલ્લાઉદ્દીનના વિજય સાથે સંબંધ ધરાવતો પ્રસંગ સંભવે; એટલે કર્ણ વાઘેલાના સમયમાં મંડલિક જૂનાગઢની ગાદીએ હોવાની શક્યતા સ્પષ્ટ છે. “પેથડરાસ”માં કર્ણદેવના રાજ્યકાળનો ઉલ્લેખ આવે છે બે સ્થળે :

(૧) પાટણે પેસીય તહિ કર્ણનરેસર ભેટીય વીનવીહ ।

તીરથજાત્રા જાયવહ દેવ તહિ દેસવટા સપસાહ કીહ ॥૧૫૫॥

૧ એનન, Appendix, પૃ. ૨૩

૨ ગૂજરાત રાજસ્થાન, પૃ. ૩૦૮

૩ મંડલીકનૃપતિર્યદુવંશે થો વમૂવ ગુવિ સુદ્ધલજેતા ।

શ્રીકરીસહિતભૂપતિસેવ્યસ્તસ્ય સૂનુરમવન્મહિપાલઃ ।

New Indo. Anti. Vol. II, p. 603.

મહિપાલનો પુત્ર ખેંગાર ૪થો ઇ. સ. ૧૩૨૫માં ગાદીએ આવ્યો. જુઓ જૂન. રાજસ્થાન, પૃ. ૩૦૮

૪ ગૂજ. રાજ. પૃ. ૩૦૮

૫ પ્રા. ગૂ. દા. સં., પૃ. ૨૫

છાયા : પાટણે પેસી ત્યાં કર્ણ નરેસર ભેટી વીનવો ।

તીરથયાત્રા જાત્રું દેવ ત્યાં દેસવટા (=દેશાટન) સૌ સાધુએ કર્યો ॥૧૫૫॥

(૨) વડ રાજીત વખાણું કરણુરાઉ મનિ સલહીધ એ ।

દેધ દયાપર જભ વીલ્હણુંવંસ વખાણીધ એ ॥૨૮॥૧

એ ૨૫૪ છે કે પેથડ સંધ કાઢે છે, ત્યારે પાટણ ઉપર આમ કર્ણનું રાજ્ય છે. આ સંધનો સમય વિ. સ. ૧૩૬૦ હતો, તેવું માલૂમ પડી આવ્યું છે; જે વખતે કર્ણને અતિલઘુ કહ્યો છે.^૨ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એક બીજી વસ્તુ એ નીકળે કે કર્ણનો પરાજય ધ. સ. ૧૩૦૪ (વિ. સં. ૧૩૬૦)માં થયો એવી જે માન્યતા છે, તે વાજબી હરે, નહિ કે ધ. સ. ૧૩૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૬) વાળી. “અવચનપરીક્ષા” અને “વિચારગ્રંથી”માં વિ. સં. ૧૩૬૦ નોંધેલ છે; જે કે જિનપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૫૬નું વર્ષ આપે છે (એમ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી નોંધે છે.)^૩

એટલું ખરું કે “પેથડ રાસ”માં વર્ષ નથી નોંધ્યું, તેથી સં. ૧૩૫૬ લો કે સં. ૧૩૬૦ લો, એથી કાંઈ વિશેષ બાધ આવતો નથી. મંડલિક તે સમયે જૂનાગઢની ગાદી ઉપર હતો જ, જેમાંથી ગમે તે

૧ એજન, પૃ. ૨૬

છાયા : વડો રાજીત વખાણું કર્ણરાવ મને લહે એ ।

દેધ દયાપર જ્યાંસુધી વીલ્હણુંવંસ વખાણીયે ॥૨૮॥

૨ ચરમજિનવરેન્દ્રસ્ફારમૂર્તિ વિધાય

ગૃહજિનવસતૌ પ્રાતિષ્ઠપચ્છુદ્ધલાને ।

પુર ઊરુતરદેવૌકઃસ્થિતાયાં ચ તસ્યાં

સમહમતિલઘોઃ ધીર્ઘર્ણદેવસ્ય રાજ્યે ॥૧॥

સ્વ-રસ-સમય-સોમે ૧૩૬૦ વન્ધુમિઃ ષડ્ભિરેવ

સમમિહ સુધિધીનાં સાધને સાવધાનઃ ।

વિમલગિરિશિરઃસ્થાદીશ્વરં ચોક્ષાયન્તે

યદુકુલતિલકાગ્રં નેમિમાનમ્ય મોદાત્ ॥૧૦॥

પુરાતત્ત્વ, પૃ. ૧૬, પૃ. ૬૩ (“એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ” એ નામનો મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ.)

૩ જીજ્ઞાસો મધ્ય-રાજ. ઇતિ., પૃ. ૪૩૬

વર્ષ લો તોપણ. આમ હોવાને કારણે ઉપર આવતાં અવતરણોમાં આવતો મંડલિક એ તે સમયનો જૂનાગઢનો રા' છે એમ સ્વીકારવામાં આવે નહિ જણાય. “દિઉ પીયાણું, હિવ મન રહિસઉ, મંડલિક ભણુઈ ઈમ” એ વાક્યમાં પેચડ સોમનાથ પાટણમાં સોમનાથ અને ચંદ્રપ્રભનાં દર્શન કરી જૂનાગઢના મૂળ મુકામ ઉપર પાછો આવે છે, ત્યારે મંડલિક મંથને પ્રયાણ કરાવે છે, અને “હવે ન રહેશે” એમ સૂચવે છે. આ વાક્ય અપમાનજનક નહિ, પણ “તીર્થયાત્રા પૂરી થઈ ગઈ છે, એટલે હવે અહીંથી ખુશીથી વિદાય લો. અહીં કંઈ બાકી નથી રહી જતું કે જોવાને અહીં રહેવું પડે,” એવી મતલબ જ બતાવે છે. એટલે કે આ કવિનું નામ નહિ, પણ રાજનું નામ છે. ઉપરના ૧લા અવતરણમાં “મંડલિક મડિઉ વાસ” એમ મંડલિકે વાસની સગવડ કરી આધ્યાત્મો ઉદ્દેશ્ય છે: સોરઠ વિષમ દેશ હતો અને તેથી ત્યાં “ભોલ” ભોળા-ભલા આવેલા મેમાન લોક મુખેથી વસી શકે તેવું કરી આપ્યું.

હવે જે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે તે “ખેંગાર”ના નામની છે. અહીં એ નામનું કેવી રીતે સમાધાન કરવું? કાં તો આ કાવ્યનો કવિ જ એ “ગઢવિ ખેંગાર” હશે; તેમ ન હોય તો મંડલિકનો પિતા ખેંગાર જીવતો હશે, જે વૃદ્ધ હોવાને કારણે મંડલિક કર્તાહર્તા હશે. “ગઢવિ” શબ્દ ગઢપતિ=ગઢવધ=ગઢવિ=ગઢવી એમ થયો છે. કવિ એમ કહે છે કે ઉત્તરેન મંદિરનો પ્રાકાર જોયો ત્યાં અતિનર=નરશ્રેષ્ઠ ગઢપતિ ખેંગાર હતો. એનાં પોળ અને પ્રાકાર ગરુઆં હતાં, નિરુપમ હતાં, કેમકે નરસિંહ એવા તે નર ગઢપતિ ખેંગારનો ભેને આધાર હતો; અથવા ઉત્તરેન મંદિરની રચના એ ખેંગારે કરાવી હશે; તેની આ ક્રિયા અનુપમ છે. આ અર્થ લેતાં તે તે સમયે જીવતો ન હોય તોયે સંગતિ મળી રહે. ખેશક આ વિષયમાં ચોક્કસ કંઈ પણ કહી શકાય નહિ. (ઉપર બતાવ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૨૬૦-વિ. સ. ૧૩૧૬માં ખેંગાર મરાયાનું કહેવાય છે.)^૧

સ્વ. દલાલે તો આ કૃતિને કંતાના નામ વિનાની કહી છે.^૧ આ કૃતિ અપૂર્ણ છે, એમ કોઈ કહેતું નથી, પણ કાવ્યનું સ્વરૂપ જોવાથી “મંડલિક ભણુધ ધમ” ત્યાં એક ઢાળ પૂરો થાય છે, તે પછી તરત જ બીજા ઢાળની શરૂઆત થાય છે, જેની બે તૂક જ છપાયેલી છે :

દિલ પીચાણુ વેગિ તહિં હરિયાલા સૂડા રે

સૂરવાહે સંપત્ત મનીલા સૂડા રે ॥૨

દોહરાના એક અર્ધના બે ટૂકડા જ માત્ર આપી કાવ્ય આમ તૂટે છે. અને તૂટક હોવાને કારણે જ કવિના નામનો કરો નિશ્ચય કે નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી.

વસ્તુપાલ તેજપાલ પછી સંડેરનો પેથડશાહ પ્રતાપી થાય છે. પોતાના છ ભાઈઓ સાથે સંઘ કાઢી સૌરાષ્ટ્રમાં જાય છે, તેને વસ્તુ તરીકે લઈ આ કાવ્ય રચવામાં આવ્યું છે. કાવ્ય કરતાં તેની ઉપ-યોગિતા ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ખાસ છે. આ કાવ્યમાં નીચેના ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક મુદ્દાઓ મહત્વના છે:

૧. ઉપર બતાવ્યું તેમ પાટણમાં કર્ણ વાઘેલાનું રાજ્ય હતું.

૨. સંઘ પાટણથી નીકળી પીલૂયાણુઉ, ડાલસનયર, દેવાલુ, નાગલપુર, પેથાવાડઉ, સીકર, જંજૂ, લડકુઉ, રાણપુર, કનાલધ, લોલિયાણુ અને પીપલાઈ થઈ પાલીય તાણુઉ આવ્યો.

૩. પેથાવાડઉ ગામમાં કોઈ મંડણુદેવ પેથડને મળવા આવ્યો હતો.

[પેથાવાડઉ જન્ય ભેટીય મંડણુદેવ તહિં ।

લાધઈ માન પ્રમાણુ સીકરિ આવઈ ગુણુપવરે ॥]૩

૧ ખમી સા. પરિ. રીપોર્ટ, સ્વ. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૮

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૦

શ્રાયા : દીધું પ્રયાણુ વેગે ત્યાં, હરિયાળા સૂડા રે,
સૂર-વાહે સંપત્તિ, મનીલા (ડાલા) સૂડા રે ॥

૩ પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix X, પૃ. ૨૬

શ્રાયા : પેથાવાડે જન્ય ભેટી મંડણુદેવ ત્યાં ।
લાધું માન-પ્રમાણુ સીકરે આવે ગુણુપવરે ॥

૪. ભડકૂએ આવતાં ત્યાંનો રાણો પેથડને મળ્યો અને ધીરજ આપી;
પછી લોલિયાણાનો ધણી આનંદથી પેથડની પાસે બેઠો.

[ભડકૂએ આવાસ ગોહિલસંડહ ધરીય મનિ ।

અહુ ગુણવંત સુબલ રાણુ પહૂતહ તેણુ ખણિ ॥૩૭॥

સંધહ દીન્હી ધીર વલીય સંધપતિ એકમનિ ।

રાણુપુરે સંપત્ત સંધ કનાલહ ન રહ્યે ॥૩૮॥

X

X

X

X

અમહ સંધપતિપાસિ રંજ્ય રુલીયાયત હરિસે ।

ગુણગરહ મુખગરહ લોલીયાણુપુર સહ ધણીય ॥૪૦॥

૫. પાલીતાણાનું કાર્ય પતાવી અમરેલી અને ત્યાંથી તેજલપુર આવ્યા,
ત્યાં ઉપર જણાવ્યું તેમ મંડલિકે સંધને રહેવાની સગવડ કરી
આપી. ત્યાં ગિરનાર, દામોદર દેવ, સુવર્ણરેખા નદી, કાલમેધ ક્ષેત્ર-
પાલ અને મંત્રી બાહડ (રિવંતગિરિરાસુ પ્રમાણે તો અંબડ) મંત્રીએ
કરેલી પાળ જોઈ, અને પછી ઉપરકોટમાં નેમિનાથનાં દર્શન કર્યાં.

ગિરિ ગરહ ગિરનાર સ પસિદ્ધહ તા લહિ દમોદરે દેય

પ્રસિદ્ધહ વહિ સોવનરેખ નદી જલપૂરીય ।

કાલમેધો ક્ષેત્રપાલ ગિરિયાહરી મંત્રિ બાહડહેવિ પાળ

કરાવીય ધવલીય વર પરવ તીણુ કરાવીય ।

૧ એજન, પૃ. ૩૭

શાયા : ભડકૂએ આવાસ ગોહિલખંડ ધરી મને ।

અહુ ગુણવંત સુબલ રાણો પહોંચ્યો તે લણે ॥૩૭॥

સંધને દીધી ધીર વળીને સંધપતિને એકમને ।

રાણુપુરે સંપ્રાપ્ત સંધ કનાલે ન રહે ॥૩૮॥

X

X

X

X

બેઠો સંધપતિ પાસે રંજને રળિયાત હરખે ।

ગુણ-ગરવો મુખ્યતાવ લોલિયાણુપુર સ્વયં ધણી ॥

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં., પૃ. ૨

વિષમ દુર્ગર ગુરુ ગિરનારો ચડીય નેમિકુમરિ લીયહ

સંજમભારો । (વગેરે)]^૧

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ “પેથડરાસ”માં ખૂબ વિવિધતા મળે છે; નવા જ બંધો સૌથી પ્રથમવાર જોવા મળે છે; ચાલુ રાણા, દોહરો; ચોપાઇ અને ચોપાયા તો છે જ. નવા છંદમાં સર્વેયા અહીં ગૂજરાતી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ જણાય છે. ગૂજરાતી કવિતામાં કહેવાનું કારણ એ કે આ પૂર્વે જયદેવના ગીતગોવિંદમાં સર્વેયાના ઢાળની દેશી પ્રયોજાયેલી છે જ.^૨ પણ રાસમાં સર્વેયામાં વિવિધતા લાવવાનો પ્રયત્ન છે; એટલે કે ચાલુ માપના પદમાં કવચિત માત્રાઓ વધારી દીધેલી અને કવચિત તેવાં માત્રા વધારેલાં પદોમાં “ત્રિભંગી” છંદ જોવી યતિ-અનુપ્રાસ જેવી પદ્ધતિ દાખલ કરેલી છે:

(૧) ધરમીય નિમુણહ લોચમજ્જિ સંધતણુ સમાહક ભવીઅણુહ ।

આણુંઅ દીજઈ ભત્તિજત્તિ ભવીયા લહઈ લાહક ધણુકણુહ ।

પેલસિ સલીયઈ રંગિ રાસ હવે નવરસ નવરંગ નવીય પેરે ।

સુણિ સામહણી સંધ તણી જો કાઈ નિરંતર ઘરેહિં ઘરે ॥૧૩॥

(૨) દેવાલક બાલીય નયણિ વિસાલીય દ્વિતીય તાલી રંગિ ફિરંતી હરિસ ભરે ।

તહિં નાચઈ ખેલા બહુચત વેલા બાલા લોલા લહકારસિ રમઈ ॥૨૦॥૩

૧ એજન, Appendix X, પૃ. ૨૯

છાયા : ગિરિ ગરવો ગિરનાર તે પ્રસિદ્ધ, ત્યાં લે દામોદર દેવ,

પ્રસિદ્ધ, વહે સુવર્ણરેખા નદી જલપૂરી ।

કાલમેધ ક્ષેત્રપાલ ગિરિ-પાધરે મંત્રી બાહક દેવે પાજ

પાજ કરાવી ધવળ વર પરબ તેણે કરાવી. ।

વિષમ દુર્ગર ગરવો ગિરનાર ચડીને નેમિકુમરે લીધો સંજમભાર ॥

૨ જુઓ આ સાથેના પરિશિષ્ટ-૪માં “ગૂજરાતી ગરબીનું મૂળ” એ લેખ.

૩ એજન, પૃ. ૨૫

છાયા : ધાર્મિક સુણો લોકમધ્યે સંધતણુ સમાધિ ભવ્યજન ।

આણું દીને ભક્તિ-મુક્તિ ભવ્યો લે લાલ ધણુકણો ।

ખેલશે રૂડે રંગે રાસ હવે નવરસ નવરંગ નવી પેરે ।

સુણી સામગ્રી સંધતણી જો કરે નિરંતર ઘરઘર ॥૧૩॥

[નોંધ:—ઉપર લલિતારસિન્ધાંકિયારસનો પ્રકાર લક્ષ્યમાં લેવો.]

લલિતારસી ૨૪ મી કડી શરૂ થાય છે, ૪૧ મી કડી સુધીમાં અનુપ્રાસ રહિત સોરઠો પ્રત્યેક અર્ધને છેડે કવચિત્ 'અકારવાળો' છે. ૪૨ મી કડીથી 'પર મી-કડી-સુધીમાં' દોહરો છે, પણ ઉત્તરાર્ધમાં સમ પદના પ્રથમના શબ્દોમાં આવર્તન મળે છે:

દીઠક ફૂંગર દૂરિ થિયાં ચડીય સરોવરપાણે ।

સંધપતિ દંધ વધામણી હરિધીલ એ હરિધીલ એ હરિધીલ નયણિ
નિહાલે ॥૪૨॥^૧

આ પછી ચાર દેશીઓ આવે છે. એમાંની પહેલી એ બંધની-દષ્ટિએ ખૂબ વિચિત્ર છે અને કેમ ગવાતી હશે તેનો પણ ખ્યાલ ન આવે તેવી લગભગ છે:

(૧) વાય વદ્ધામણું અતિહિ સોહામણું રિસહમૂઅણિ રુલીઆમણું એ
લવિયનન કસસ કંચણમય મંડિયલે એ

હુમ્મ જલંજલિ દેવંતિ હુમ્મજલે ।

શુણંતિ દીણ રીણ જીણ બિતારંતિ

જલસવણ નમ્હણ કરંતિ સામી મુગંધજલે ॥

કપૂરિ પૂરિ પૂરીય તિણિ કીયલિ-મુગનાભિમડણ ત્રિજગણુરુ

શુણનિસહ દેવાધિદેવ લેહ વેલવહ સેવત્રીપાડલ બહલ

હુમ્મ પરમલ વિપુલ પૂજહે ॥ વાય વદ્ધામણું ॥

(૨) આપસ મગ્ગીય પેય જ અલિક હલીય ટોડર સંધપતિ મોકલાવએ ।

સયલ સંઘો પહલ પાલીતાણુએ ધરિધરિ સાહસીવરધલ કારએ ।

વાલીય વિત્ત તિહિ સયલ સિદ્ધિદેવે જન્મકલ લેહલે

બહુધણવંતર્હ રૂપાવત્રી ચલીય પીચાણુએ ।

દેવાલયે બાળા નયન-વિસાલ, દેતી તાળી રંગે ફરતી હર્ષભરી ।

ત્યાં નાચે ખેલા બહુ વેળા બાલા ભોળી લકુટારસે રમે ॥

^૧ એજન, મુ. ૨૭

દીઠક ફૂંગર દૂરથી ચઢી સરોવરપાણે ।

સંધપતિ દે વધામણી હરખે નયને નિહાણે ॥

વડા સંધાધિપતિ લોક વખાણે સેલડીયા સંધ પહત તહિ
ચલચલ અખંડ ખીઆણે ॥૨

આ પછીની એ દેશીમાંની નીચેની ૨૭ માત્રાની સરેયાની.
દેશીમાં છે, જે માત્ર આ પૂર્વ ગીતગોવિંદમાં જ મળે છે:

તહિ નાચિન એ એ સહિલડી એ લ લાગીય ગિરિનારે ।
રાજલિવર રુલિઆમણુક સામલડક સંસારે ॥ તહિ નાં ॥
અંગ પખાલિ સુગંધમય એ જલ પહરીય ધોતિ પ્રવીત ।
ઈંદ્રમહોત્સવ આચરંણી તહિ ખચઠલિ બહુ ધણવંત ॥ તહિ નાં ॥૨

૧ એજન : પૃ. ૨૮-૨૯

વાળે વધામણું અતિ સોહામણું, નકપલભુવને રલિયામણું, એ ।
લગ્યજન કલરા કંચનમય માડેલો એ

કુઃખજલાંજલિ દે કુસુમાંજલિએ ।

સ્તવે દીન, નકણુ જેણે હતારે જલ લવણુ, નમન કરે સ્વામી (ને)
સુગંધ જલે ॥

કપૂરે પૂરે પૂરી, તેણે કરેલ મૃગનાભિ-મંડન ત્રિજગ-ગુરુ ।

ગુણનિલય દેવાધિદેવ જુઓ વેલ-પદ સેવંત્રી-પાટલ બહુલ

કુસુમ પરિમલ વિપુલ પૂજે ॥ વાળે ॥

આદેશ માગીંચેયડ જા.આલ્યો, ઠળી ટાડર સંધપતિ મોકલાવે ।

સકલ સંધ પહોંચ્યો ખાલીતાણે, ઘેર ઘેર સામૈયું વતસલતાએ કરાવે ॥

વાવરે વિત્ત ત્યાં સકલ સિદ્ધિસેત્રે જન્મફલ લેજો

બહુ ધનવંતે રૂપાવટી ચાલી પ્રયાણે ।

વડો સંધાધિપતિ લોક વખાણે સેલડીએ સંધ પહોંચ્યો

ત્યાં આલ્યો અખંડ પ્રયાણે ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૯

ત્યાં નાચેને એ સાહેલડી એ લે લાગી ગિરિનારે ।

રાજલ-વર રળિયામણો સામલડો સંસારે ॥ ત્યાં ॥

અંગ પખાળે સુગંધમય જલે પહરીને ધોતી પવિત્ર ।

ઈંદ્ર-મહોત્સવ આરંભી ત્યાં બેઠેલા- (છ) બહુ ધનવંત ॥ ત્યાં ॥

એ પછી “હરિયાલા સૂડા રે” અને “મનીલા સૂડા રે” એ તૂકવાળી દોહરાની દેશી શરૂ થઈ ત્યાં જ તૂટે છે.

આ ઢાળો જૂના છે; આમાંના પાછલા એ અને વચ્ચેનો એક પ્રચારમાં રહ્યા છે, જ્યારે પહેલા એ પછી લાગ્યે જ જણાય છે, એ હવે પછીના રાસ જોવાથી જણી શકાશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ રાસ આપણને નવાં રૂપો વધુ પ્રમાણમાં આપે છે. આંડસી (ચંદ્રસિંહ), સીહ (સિંહ), બોલાવઈ, અછઈ, ગમાર (આ શબ્દનો પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે), લાછિ, લીજઈ, સાત, આણૂંઅ, ફાગુણ, સીપામણ, લાધઈ, ચિયાં, નિહાલે (તદન નવું રૂપ), ભાટ, ફૂલપગર, કાપડ, વધામણઈ, સીધધેત્ર, તીરથ, સાંનિધ, પહિલું, પાસ, પહંતા, પાલિ, સરગારોહણ, પહુતઈ, લોટીંગણાં, સોહામાણું, આરતી, ઊતારઈ, તમ્હચી, ટાડર (હાર), પાલીતાણુએ, વખાણુએ, મુરક, વડ, બોલ, ગિરનાર, સોવનરેખ, પાજ, કરાવીય, પરવ, પહુતઈ, ઊલટ, નાચિન એ, લાગીય, સામલડઈ, પખાલિ, પહરીય, ધોતિ, ઊતારઈ, દેખીઈ, હિવ, રહિસઈ, મનીલા વગેરે રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે.

ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે “તમ્હચી” શબ્દ ઉપરાંત દીકલા, લાગલા, મડિયલે, બંધીયલે, ઠવિયલે, ચડીયલિ એ વગેરે રૂપો છે. આ પાછલાં રૂપોમાં અપભ્રંશકાલીન રૂઢ પ્રત્યય વિકૃત ધર્મ ઊતરી આવ્યો છે; “ચી” અને “યલ” પ્રત્યય મરાઠીમાં પણ ગયા છે; તે આટલાં જૂનાં રૂપોમાં આપણે ત્યાં સામાન્ય હતા, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો વપરાશ પણ વધતો જતો હતો તે ઉપરનાં અવતરણો જોવાથી જણી શકાશે.

૧૦. ઉપરના જેવી જ, કાવ્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ નહિ, પણ કાંઈક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અને વિશેષ કરીને તો બંધની દૃષ્ટિએ

ઉપયોગી થાય તેવી એક કૃતિ “કૃષ્ણી રાસ” સં. ૧૪૬૩ માં રચાયેલી મળી આવે છે. આ રાસના કર્તાનું નામ કાવ્યમાં મળી શકતું હોય તેમ લાગતું નથી; જો કે “પ્રજાતિલકસૂરિ” નામ કાવ્યની છેલ્લી કડીઓમાં આવે છે, તે ઉપરથી શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈ એ એ સાધુને કર્તા માન્યા જણાય છે:¹

કમલસૂરિ નિજપાટિ સઘે હયિ પ્રજ્ઞાસૂરિ ઠીઓ ।
 પમીઠ પમાવીઠ જીવ અણસણિ અપ્પા સૂધુ કીઓ ॥
 ક્ષણે પહુતઠ સુરલોઠ ગણુહરુ ગ ગાનલવિમલે ।
 તાસુ સીસુ ચિરકાલ પ્રતપઠ પ્રજ્ઞાતિલકસૂરે ॥
 નિજસાસણિ નહચ કુ સુહશુરુ લવીચહ કલપતરે ॥
 તા જગે જયવત ઉમ્હાઠ ન જગિ ભગધ સહસકરે ॥૨

કમલસૂરિએ પોતાની પાછળ પ્રજ્ઞા(તિલક)સૂરિને પાટ બેસાડ્યા, તે પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ ચિરકાલ તપો, એમ આ કાવ્ય આશીર્વાદ આપે છે. કર્તા, પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિને વળી જિનશાસનનો નલ-ચંદ્ર, શુભશુરુ અને અનુયાયીઓનું કલ્પતરુ કહે છે. પ્રજ્ઞાતિલક પોતે કર્તા હોય તો કથન સંભવી શકે નહિ. પોતે પોતાનાં વખાણુ મોક્ષદ કરે જ નહિ; એટલે જ મને લાગે છે કે કોઈ અજ્ઞાત લેખકે આ રાસ રચ્યો છે.

આ રાસમાં ઐતિહાસિકતા એ છે કે આણુમાં અચલેશ્વર

૧ જૈન. ગ્રં. કવિઓ ભાગ ૧ લો પૃ. ૮

૨ પ્રા. ગ્રં. સ. પૃ. ૬૨

છાયા :

કમલસૂરિ નિજપાટિ સ્વયં હાથે પ્રજ્ઞાસૂરિ રચાપ્યો ॥
 ખમ્યો ખમાવ્યો જીવ અનરાને આત્મા શુદ્ધ કીધો ॥
 ક્ષણે પહોચ્યો સુરલોકે ગણધર ગ ગાનલ-વિમલ ।
 તેનો શિષ્ય ચિરકાલ પ્રતપો પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ ॥
 જિનરાસને નલ-ચંદ્ર શુભશુરુ લખ્યોનો કલ્પતરુ ।
 ત્યાસુધી જગે જયવત ઉન્મિત ખનો જ્યાસુધી જગે ભગે સહસ્રકર ॥

નજીક તળેટીમાં આવેલા કપ્પલી ગામમાં થયેલા ઉદયસિંહસૂરિના^૧ તેજો-
બલનું વર્ણન છે. સાથેસાથ શ્રીપ્રભસૂરિ, શ્રીસૂરિ, માણિક્યસૂરિ,
ઉદયસિંહસૂરિ, કમલસૂરિ અને પ્રજાતિલકસૂરિ એ રીતે પંડપરા અપાઈ
છે. ઉદયસિંહસૂરિએ એ પંચકના ધંધલરાઉલ સાથે સંધ કરાડ્યો, તેમાં
તેમનો જે એક ચમત્કાર થયો તે આમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પછી
સંધ ચંદ્રાવલિ ગયો, જ્યાં ૧૩૦૨ ના વર્ષમાં સાળજીના પુત્રને શિષ્ય કર્યો,
તે કમલસૂરિ. સં. ૧૩૩૭ ના આષાઠમાં જયણી નગરમાં એ વણિકે
“આરિકવણુ” કર્યું. એ પછી પ્રજાતિલકના સમયમાં લેખકે કારિકવડ
નામક રથળમાં આ રાસ સં. ૧૩૬૩ માં રચ્યો.

પણ બંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા સૌથી વિશેષ છે. “ભરતેશ્વર
બાહુબલિરાસ”^૨માં જાણીતા ૧૬+૧૬+૧૩ વાળા બંધનો આ
રાસમાં પ્રયોગ મળે છે:

ગણવઠ જે નિમ ફરીઉચિહંડણુ
રોલનિવારણુ તિહૂચણુમંડણુ-
પણમવિ સામીઉ પાસજિણુ ।
સિરિ ભદ્રેસર સૂરિહિ વંસે ।
ખીજ સાહ વનિસુ રાસે ।
ધમીચ રોણુ નિવારીઉ ॥
સગ્ગપંડુ નિમ મહીચલિ જાણુઈ
અઠારસહ દેસુ વપાણુઈ-
ગોહિલિ ધનિ રમાહલહ ।
અનલકુડંડસંભમ પરમાર
રાજુ કરઈ તહિછે સવિવાર
આખૂ ગિરિવડુ તહિ પવરો ।

૧ આ સૂરિએ શ્રીપ્રભસૂરિના “ધર્મવિધિ” પ્રકરણ ઉપર વૃત્તિ લખેલી
છે; તેની સં. ૧૪૦૮ની હાથપ્રતમાં આ રાસ ઉતારેલો છે. જૈ. ગૂ. કવિઓ,
ભાગ ૧ લો, પૃ. ૯૬ અને સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ પૃ. ૨૧

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૧૫૬-૬૦

વિમલડવસહી આદિ જિણ દો

અચલેસરુ સિરિમાસિરિ વંદો

તસુ તલિ નગરી ચ વત્રીય એ ।

જણમણનયણહ કમ્મણમૂલી

કણ્ણલી કિરિ લંકવિભારી

સરપ્રવવાવિ મણોહરી ચ ॥૧

ચોપાઇ, દોહા અને વસ્તુ પણ વપરાયેલ છે. એ ઉપરાંત જૂલણાની ૨૦ માત્રાનાં ચરણો પણ મળે છે. પણ જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે એ ઢાળ છે. તેમાંનો ૧ લો દોહરાનો છે, જ્યારે બીજો કોઈ દ્વિપદી છે.

(૧) ધંધલજિણહ સવિ મિલિય રાણાલોચ અસેસ ।

ઉદયસૂરિ સંધિહિ સહીહ

નિવસહ એ નિવસહ એ નિવસહ વરહરિ પીઠિ ॥

સત્થિ પમાણી હરાવીહ

મંત્રિહિ એ મંત્રિહિ એ મંત્રિહિ વાહિકમદો ॥

૧ એજન પૃ. ૫૯

ગણપતિ જે જેમ દુરિતવિખંડન રોળ-નિવારક ત્રિબુવન-મંડન
પ્રણમી સ્વામી પાર્થજિન (ને) ।

શ્રીલદ્રેશ્વરસૂરિનો વંશ બીજી શાખાનો વર્ણવીશું રાસ
ધાર્મિક-રોળ નિવારકો ॥

સ્વર્ગખંડ જેમ મહીતલે જાણું અદારસો દેશ વખાણું
ગોકુલે ધન્ય રમ્ય ।

અનલકુડ-સંભવ પરમાર રાજ્ય કરે ત્યા સંબવહાર
આણુ ગિરિવર ત્યા પ્રવર ।

વિમલ-વસહીમાં આદિ જિનેન્દ્ર અચલેશ્વર શ્રી-મા-શિર-વંદ
તેને તલે નગરી વર્ણવી એ ।

જનમન-નયનની કર્મે-મૂલક કણ્ણલી શું લંકા વિસાલ
સર-પરખ-વાવે મનોહર ॥

સેયંવર તહ હિવ રહિને ને ગુરુ સિદ્ધિહિ ચડો ।

વિસહરુ આવતુ પરિપતિ ને

લંધીહ એ લંધીહ એ લંધીહ દંડુ પચડો ॥

તહ ગુરિ મુહંતાં મિહિહ કરિ હોહ ગરુડ પણેણ ।

ધાઈહ લીધહ ચંચુપટે

ગિલીહ એ ગિલીહ એ ગિલીહ જાલ ભુયંગે ॥૧

અમહહં સાજણસેઠે છન્માસહં કાલો ।

વસ તિણિ ભયરિ ભપનહ પદિ કાવિજિ બાલો ॥૨

આમાં ઉદાહૃત ૧ લો બંધ ઉત્તરાર્ધમાં ને વચ્ચે શબ્દનું આ-
વર્તન આપે છે, તે જરૂર સુંદર છે. એ ગવાતું હશે, ત્યારે જરૂર
વિશિષ્ટ લય આપતું હશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ, આમાં તત્કાલીન વિકસિત રૂપ મળી આવે
છે. પાસજિણુ, વખાણુહ એ વગેરે રૂપોને ધ્યાનમાં લેવાં, જેમાં
નવીનતા તરફ રૂપે વલણ દેખાશે. ચાલુ પરંપરા મુજબ જૂનાં રૂપો
છોડી શકાતાં નથી, છતાં ભાષામાં પ્રચલિત નવાં રૂપો પણ જતાં

૧ એજન, પૃ. ૬૦

છાયા :

ધંધલ નિનગૃહે સર્વ મળી શણા લોક અરોધ ।

હૃદયસૂરિ સંધમાં સહી નિવસે વરગૃહે પીઠે ॥

સત્યે પ્રમાણી હરાબ્યો મંત્રીએ વાદિ-કર્મક ।

શ્વેતાંબર તું હવે રહેને ને ગુરુ સિદ્ધિથી ચંડ ॥

વિપહર આવતો પરખલે ને નાખ્યો દંડ પ્રચંડ ।

ત્યારે ગુરુથી મહેતે મળી કરી હોય ગરુડ કાણે ॥

ધાયા લીધો ચંચુપટે ગળ્યો છલ-ભુલંગ ।

૨ એજન, પૃ. ૬૧

અમારા સ્મરન શેઠ છ માસનો કાળ ।

કરાતાં નથી. વૃષ્ટિ શબ્દનો પ્રયોગ આ કાવ્યમાં લક્ષ્યમાં લેવા નેવો છે. એ કારસી શબ્દ ભાષામાં દાખલ થઈ ગયેલો આટલો જૂનો મળે છે

૧૧. રાસયુગમાં અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટતા ધરાવતો “સમરા-રાસ” ઉપરના રાસ પછી થોડાં જ વર્ષે આપણને સાંપડે છે. એમાં આપણને ઠીક ઠીક કવિતા, ઉપયોગી ઐતિહાસિક માહિતી, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના દેશી ઢાળ અને થોડી ગૂજરાતની ભૂગોળ પણ મળી આવે છે. એ રાસ મં. ૧૩૭૧ લગભગમાં રચાયેલો હોઈ ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ થોડો ઉપયોગી નથી; ખાસ કરીને એમાં વપરાયેલા થોડાક પણ મહત્વના અરબી કારસી શબ્દોને કારણે.

આ એક ઉપયોગી “રાસ” રચી આપનાર કવિના સંબંધમાં કાવ્યમાં નીચે મુજબ માહિતી મળે છે:

પાસડસૂરિહિ ગણુધરહ નેઊઅગચ્છ નિવાસે।

તસુ સીસિહિ અંબદેવસૂરિહિ

રચિયહ એ રચિયહ એ રચિયહ સમરાસો ॥

નેઊઅ=નિવૃત્તિ ગચ્છના પાસડસૂરિ^૩ ગણુધરના શિષ્ય અંબદેવ-

૧ છાયા: હુધ કમાલીક કાલુમહે।

લોકિહિ એ લોકિહિ એ લોકિહિ વાધય ખૂંબ ॥

પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૬૧

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૩૭,

અને ઐ. જૈ. કા. સંચય, પૂ. ૨૫૩

છાયા :

પાર્થિસૂરિ ગણુધરનો નિવૃત્તિગચ્છ નિવાસ ।

તેના શિષ્ય અંબદેવસૂરિએ રચ્યો સમરાસ ॥

૩ આ પાસડસૂરિએ સં. ૧૩૩૦માં પીળપુરમાની પદ્માવતીના મંદિરમાં આદિનાથની મૂર્તિ, અને સં. ૧૩૪૯માં વડોદરાના મનમોહન પાર્થનાથના મંદિર-માંની પદ્મપ્રભાની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી. જુઓ ઐતિ. જૈવ. કા. સંચય, પૂ. ૧૬૮-૬૯

મે આ સમરારાસ રચ્યો છે. રચન-વર્ષ અહીં આપવામાં આવ્યું
સમરસિંહ શત્રુઙ્ગ્ય ઉપર ઋષભદેવનું મંદિર કરાવી ઘેર
મે તેની સાલ કર્તાએ આપી છે:

સંવત્ચરિ ઇક્કલત્તર એ ચાપિહ રિસહ નિહિદો ।

ચૈત્ર વદિ સાતમિ પહુત ધરે

નંદલ એ નંદલ એ નંદલ ન રવિચંદો ॥૧

નાલિનંદનનિનોદારપ્રબંધમાં એટલો ઉલ્લેખ આવે છે કે
તિગચ્છના આ આશ્રદેવસૂરિ સમરસિંહની યાત્રામાં સામેલ હતા:

શ્રીમન્નિવૃત્તિગચ્છીયા આશ્રદેવાચ્ચસૂરયઃ ।

ચેલુચ્ચેદ્દેસલત્યાસ્તિ યાત્રાયાઃ રાસકઃ કૃત્તઃ ॥૨

આ રાસમાં જન્મના નામનો નિર્દેશ છે છે તે કલ્પસૂરિએ રચેલા
પ્રં. પ્રબંધની રચ્યાસાલ સં. ૧૩૬૩ છે; એ વખતે ‘સમરારાસ’
સેહ થઈ ચૂક્યો હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે સં. ૧૩૭૧ અને
૩૭ વચ્ચેના ગાળામાં આ રાસ રચાયો સંભવે છે. આ ઉપરાંત
વિશે ખીજી માહિતી મળતી નથી.

આ ઐતિહાસિક રાસમાં વસ્તુ તરીકે પાટણના સમરસિંહ
ના ઓમવાલ વણિકે મંદ્ર કાઢી શત્રુઙ્ગ્ય તીર્થમાં આદિનાથના
રાનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તે વાત લીધી છે. વસ્તુપાલ અને તેજપાલ
સમરસિંહ એક સમર્થ જૈન મંદ્રપતિ એ જમાનામાં હતો.
શ વંશમાં થયેલા વેસા ફલમાં સલ્લક્ષ્ણ નામનો પુરુષ થયેલો,

૧ એજન, પૃ. ૩૭ અને (ગુજરાતી સાર) પૃ. ૨૫૨-૫૩ અનુક્રમે,
યા : સંવત્સર એકાતરે ચાપ્યો ઋષભ નિનેદ્ર ।

ચૈત્ર વદિ સાતમે પહોચ્યા ઘેર આનંદ-પામો જ્યાંસુધી રવિચંદ્ર ॥

૨ ના. નં. નિ. પ્રબંધ, ૪-૬૦૦

૩ આ પહેલા સ. ૧૨૧૩માં મત્રી બાહડે ઉદ્ધાર કરેલો; એજન,
૨૦

તેનો આજડ, તેનો ગોસલ, તેના ત્રણ પુત્રો: આસધર, દેસલ અને લૂણઉ. તેમાંથી દેસલના ત્રણ પુત્ર તે સહજઉ, સાહણ અને સમરસિંહ. આ કુટુંબ મૂળ પાલણપુરમાં રહેતું, પણ દેસલ પાટણમાં આવી વસ્યો હતો. પછીથી સમરસિંહની આગેવાની નીચે સં. ૧૩૭૧ માં સંઘપતિ દેસલે સંઘ કાઢી શત્રુજય જઈ આદિનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સોરઠનાં તીર્થોની યાત્રા કરી. સં. ૧૩૫૬-૬૦ માં મુસલમાનોએ પાટણ સર કબ્જું હતું અને તીર્થોની ખાનાખરાબી કરી હતી. કવિએ તે આ શબ્દોથી ખતાવ્યું છે:

નિસુણઉ એ સમયપ્રભાવિ તીરથરાયહ ગંજળઉ એ ।

ભવિયહ એ કરુણારાવિ નીહુરમનુ મોહિ પડિહ ॥^૧

પણ સમરસિંહે પોતાની બુદ્ધિથી ખાનની કૃપા મેળવી અને ફરમાન મેળવી શત્રુજય મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો.

આટલેથી જ આ કાવ્યની ઐતિહાસિકતાની પરિસમાપ્તિ નથી થતી. તેમાં નીચેની મુખ્ય ઐતિહાસિક વીગતો સમાયેલી છે; વિસ્તાર નહિ કરતાં ટૂંકમાં જ એ અહીં નોંધું છું.

૧. ઉપક્રમગચ્છમાં એ વખતે સિદ્ધસૂરિ (જેઓ નાભિનદનજિનોદ્ધાર-પ્રબંધના કર્તા કક્કસૂરિના ગુરુ થાય તે) વિદ્યમાન હતા.

[તિહ પહુ પાટ અલંકારણ ગચ્છભાર-ઘોરેહ ત ।

રાજી કરે સંજમતાણઉ એ સિદ્ધિસૂરિ ગુરુ એહ ત ॥૬॥^૨

૨. પાલણપુરની તે વખતે જાહોજલાલી હતી.

૧ એજન, પૃ. ૨૪૧

છાયા :

નિસુણુએ એ સમયપ્રભાવે તીર્થરાયનો ગંજનાર ।

ભવ્યોના કરુણારાવે નિહુર મન મોહી પડ્યું ॥

૨ એજન. પૃ. ૨૩૯

ત્યાં પ્રભુપાટ-અલંકારક ગચ્છભાર-ઘોરિય ત ।

રાજ્ય કરે સંજમ તણું એ સિદ્ધિસૂરિ ગુરુ એહ ત ॥

[પાલણપુર સુપ્રસીધુ પુત્રવંત લોચન નિલય ।

સોહમ પાલકવિહાર પાસબુવણ તહિ પુરતિલક ॥૧૦૧

એ વખતે પાટણમાં અલપખાન અલ્લાહદીન તરફથી સૂચા
તરીકે હતો.

[પાતસાહિ સુરતાણુલીલુ તહિ રાજુ કરેમ ।

અલપખાનુ હિફ્તનું લોચ ઘણું માનુ જુ દેમ ॥૧૦૨

સાહુ રાય દેસલહ પૂતુ તસુ સેવઈ પાય ।

કલા કરી રંજવિહ ખાનુ બહુ દેમ પસાય ॥૧૦૩

મીર મલિકિ માનિયમ સમરુ સમરયુ પસણીનમ ।

પર-ઉવચારિય માહિ લીહ જસુ પહિલી ચ દીનમ ॥૧૦૪

સમરસિંહના મોટાભાઈ સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિમાં ૨૪

જિનાલય કરી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

[જેહ સહોદરિ સહજપાલિ નિજ પ્રગટિહ સહજ ।

દક્ષણ મંડલિ દેવગિરિહ કિહ ધર્મહ વણિજ ॥૧૦૫

ચક્રવીસ જિણાલય જિણુ કવિહ સિરિપાસજિણિહો ।

ધર્મધુરંધરુ રોપિયહ ધર ધર્મહ કહો ॥૧૦૬

૧ એનન, પૃ. ૨૩૯, ટાયા:

પાલણપુર સુપ્રસિદ્ધ પુત્રવંત લોકનું નિલય ।

સોહૈ પાલક-વિહાર પાર્શ્વભવન ત્યાં પુરતિલક ॥

૨ એનન, પૃ. ૨૪૧

ટાયા :

પાતસાહુ સુલ્તાન-ભૂપ ત્યાં રાજ્ય કરે ।

અલપખાન હિફ્ત લોકને ઘણું માન જ દે ॥

સાહુ રાય દેશલનો પુત્ર તેના સેવે પાય ।

કલા કરી રંજવંચો ખાન બહુ દે પ્રસાદ ॥

મીર મલિકે માન-પાયે સમર સમર્થ બાણીને ।

પર-ઉપદારી માહિ રેખ જેને પહેલી દીને ॥

૩ એનન, પૃ. ૨૪૧, ટાયા:

જેના સહોદર સહજપાલે નિજ પ્રગટ્યું સહજ ।

દક્ષિણમંડલે દેવગિરિમાં કર્યું ધર્મનું વાણિજ્ય ॥

૫. તેવા વખતે આશુમાં મહીપાલદેવ નામનો રાજા હતો. તેની રાજધાની ત્રિસંગપુરમાં હતી.

[રાણેરા તહિ રાજુ કરઇ મહીપાલદેવ રાણુ ॥૧

૬. સમરસિહ પૌષ વદિ ૭ ને દિવસે સંઘ કાઢી સેરીસા, સરખેજ, ઘોળકા, ધંધૂકા, લોલિયાણા, પિપલાલી થઇ પાલીતાણા આવ્યો હતો.

[સેરીસે પૂનિયહ પાસુ કલિકાલિહિં સકલો ।

સિરધેજિ યાઇહ ધવલક એ સધુ આવિહ સથલો ॥

ધંધૂકહ અતિકમિહ તામ લોલિયાણુ પહુતો ।

નેમિભુવણિ ઉછલુ કરિહ પિપલાલીય ખત્તો ॥પા ૭૨

x

x

x

પાલીતાણુ નગરે સંઘ ભલે પ્રવેસુ ।

લલિત-સરોવર-તીરે કિહ સંઘ નિવેસુ ॥૩]

પાલિતાણુ કાર્ય કરી પછી સોરઠની યાત્રાએ નીકળતાં ચર્ચીક (?) અને અમરેલી માર્ગમાં આવ્યાં, જ્યાં સોરઠરાય મંડલિક સમરસિહને મળવા આવ્યો હતો.

ચોવીરાં જિનાલયે જિન સ્થાપ્યો શ્રીપાર્શ્વજિનેદ્ર ।

ધર્મધુરધર રોપ્યો ધરામા ધર્મનો કંઈ ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૪૨, છાયા:

રાણે રા' ત્યા રાજ્ય કરે મહિપાલદેવ રાણુ ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૪૫, છાયા:

સેરિસે પૂન્યો પાર્શ્વ કલિકાલમા સકલ ।

સરખેજે થઇને ઘોળકે સંગ આવ્યો સકલ ॥

ધંધૂકા અતિકમ્યું ત્યારે લોલિયાણુ પહોચ્યો ।

નેમિભુવને ઉચ્છવ કર્યો પિપલાલિએ પહોચ્યો ॥

૩ એજન, પૃ. ૨૪૬, છાયા:

પાલીતાણુ નગરે સંઘ ભલે પ્રવેશ્યો ।

લલિત-સરોવર તીરે કર્યો સધ નિવેશ ॥

[સોરઠ દેસ સંઘ સંચરિહ માં ચઉડે રચણિ વિહાઇ ॥૧॥

આદિભક્ત અમરેલીયઇ માં આવિહ દેસલરાહ ।

અલવેસરે અલન મિલએ માં મંડલિકુ^૧ સોરઠરાઉ ॥૨॥

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં જૂનાગઢ વગેરે થઇ દીવ પહોંચે છે, તે વખતે પ્રભાસપાટણમાં મૂંધરાજ અને દીવમાં હરપાલ રાજ કરતા હતા.

કામિ કામિ હચ્છવ હુઆઇ માં જાદિજૂનઇ સંપત્ત ॥

મહિપાલદેવ રાઉલુરે આવએ માં સામુહક સંઘ અણુરત્ત ॥૩॥

મહિપુ સમરુ બિહ મિલિય સોહઇ માં ઇંદુ કિરિ અનઇ ગોવિંદ ।

તેનિ અંગનિહ તેજલપુરે માં પૂરિહ સંઘ આણંદ ॥૪॥

વહિણુથલી ચેત્રપ્રવાહિ કરે માં તલહટીય ગઢ માહિ ।

ઊનિલ^૩ હપરિ ચાલિયા એ માં ચહન્વિહ સંઘ માહિ ।

દામોદરુ હરિ પંચમઊ માં કાલમેધો ક્ષેત્રપાલ ।

સુવનરેહા નદી તહિ વહએ માં તરુવર તણુ ઝમાલુ ॥૫॥

x

x

x

૧ આ વિશેષણ છે, રાજા મહિપાલદેવને કવિ “મંડલિક” કહેતો લાગે છે.

૨ રા' મંડલિકનો એ પુત્ર થાય.

૩ ગિરનાર પર્વત, ઉત્તરચેત.

૪ એનન, પૃ. ૨૪૮, છાયા:

સોરઠ દેસ સંઘ સાંચર્યો માં ચઉડે રેણુ વિતાવી ॥૧॥

આદિભક્ત અમરેલીએ માં આવ્યો દેસલરાય ।

અલવેસર અલન મળે માં મંડલિક સોરઠરાય ॥૨॥

કામે કામે હચ્છવ હોય માં ગઢ જૂને સંપ્રાપ્ત ।

મહિપાલદેવ રાજીસ આવે માં સામે સંઘ અનુરક્ત ॥૩॥

મહિપ સમર બેઠ મળ્યા સોહે માં ઇંદુ શું અને ગોવિંદ ।

તેને અંગ તેજલપુરે માં પૂર્યો સંઘ (ને) આનંદ ॥૪॥

ઊનલ (ગિરનાર) હપર ચાલ્યા માં તલેટી ગઢ માંલ ।

દામોદર હરિ પંચમો માં કાલમેધ ક્ષેત્રપાલ ।

સુવર્ણેખા નદી ત્યાં વહે માં તરુવર તણું ઝમાળ ॥૫॥

દેવપાટણિ દેવાલય આવધ સઘ સરવો સરુ પૂરાવછ^૧
અપૂરવ પરિ જહિ એક હુઈઅ ।
તહિ આવધ સોમેસરછતો ગરવ કારણિ ગરુઅ પહોતો
આપણિ રાણુક મૂધરાજો ॥૨॥

X

X

X

કોડિનારિ નિવાસણદેવી અંબિકા અંબારામ નમેવી
દીવિ વેલાઉલિ આવિચઠ એ ॥૬॥

X

X

X

હરખહ હરપાણુ ચાતિ પહુતહ એ સંધુ મોલવિકરો ॥૨
ત્યાંથી વળતાં અન્નહરવર તીર્થ થઈ ફરી શત્રુંજય આવ્યા
પછી ગૂજરાત આવવા ઉપડો પિપલાલી, લોલિયાણા, રાણપુર,
વઢવાણુ થઈ પછી સમરસિંહ પાટણુ આવ્યોઃ
[સમરજ એ સમરજ એ સમરજ એ આવિહ ગુજરાત ।
પિપલાલિય લોલિયાણુ પુરે x x x x
રાણુપુરે રાણુપુરે રાણુપુરે પહુચેછ
વઢવાણુ ન વિલંબુ કિલ જિમિલ કરીરે ગામિ ॥]૩

૧ એજન, પૃ. ૨૪૯, છાયા:

દેવપાટણે દેવાલય આવે સંધ સરવો સરુ પુરાવે
અપૂરવ ન્યા એક હોય ।
ત્યા આવે સોમેશ્વર છત ગોરવ-કારણે ગરવો પહોચ્યો
આપે રાણો મૂધરાજ ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૫૦, છાયા:

કોડિનારે નિવાસણ દેવી અંબિકા અંબારામ નમી
દીવે વેલા-કૂલે (૧ વેરાવલે) આંચો એ ।
હરખ્યો હરપાલ ચિત્તે પહોચ્યો એ સંધ મોલવિકરો (૧) ॥૧॥

૩ એજન, પૃ. ૨૫૨, છાયા:

સમરો આવ્યો ગૂજરાત । પિપલાલી લોલિયાણુપુરે x x x ॥
રાણુપુરે પહોચે
વઢવાણુ ન વિલંબ કર્યો નમ્યો કરીરે ગામે ॥

આમ આમાં ઐતિહાસિક તેમ જ સૌગોલિક માહિતી મળે છે. તાગઢ, પ્રભાસપાટણ અને દીવમાં કાણ હિંદુ રાજા તે વંચતે હતા, માહિતી પણ આમાંથી મળે છે.

આનાથી પણ વિશેષ ઉપયોગિતા તેની કાવ્ય તરીકે, અને બંધની શૈલિએ તો તેથી પણ વિશેષ. આ બંને અહીં પૃથક્ ન બતાવતાં બંધને ધ્યાન રાખી નમૂના આપું છું, તેનાથી કાવ્યની તેમાં રહેલી ઉપયોગિતા પણ પ્રતીત થશે જ. બધી મળી તેર^૧ લાસા=કડવાંમાં આ કાવ્ય ગૂંથાયેલું છે, જે પ્રત્યેકમાં નીચે પ્રમાણે કાવ્યબંધ બજાયાશે:

૧ લી લાસા—રાણા ૧૦ અર્ધો કડો (આખી ૫ કડો)

૨ છ લાસા—દોહરા ૧૨ કડો, પણ પ્રત્યેક અર્ધને છોડે ત જાયતા માટે ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

૩ છ લાસા—દ્વિપદી ૧૪

૪ થી લાસા—સોરઠા બેની ૧ કડોની ગણતરીએ ૬—પણ ૧ લા શબ્દ પછી પ્રત્યેક અર્ધમાં 'એ' અને અંતે પણ 'એ' નું ઉમેરણ.

૫ મી લાસા—૮ રાણા

૬ ટી લાસા—ચોપાયા ૭ કડો

૭ મી લાસા—૫ રાણા

૮ મી લાસા—દ્વિપદી ૧૦ (જો કે આંક ૬ નાખ્યા છે).

૯ મી લાસા—ઝૂલણાનું ૯ કડોનું એક પદ

૧૦ મી લાસા—૧૨ દોહરા, પણ વિષમ પદને અંતે

“માલહંતડે પૂજિય દરિસણ પાય

સુણિ સુંદરે પૂજિય દરિસણ પાય”

એ તૂટે ઉમેરવામાં આવી છે.

‘૧ લાસા તેર’ છે; પણ પ્રત્યેક લાસાને અંતે દ્વિતીય લાસા, તૃતીય લાસા વગેરે લખેલ હોવાથી સુનિશ્ચી નિર્નવિનયશૈલિએ ૧૨ બતાવી, તે પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો છે એટલે તે ક્રીને અનુક્રમ ૧-૭ ‘લાસા’ને છે એમ સમજવું.

૧૧ મી ભાસા—૬ કડી એવી કે જેમાં ચરણાકુલનાં એ ૧૬-૧૬ માત્રાનાં ચરણ અમે પછી ૧૩ માત્રાનું એક એવાં અર્ધ.

૧૨ મી ભાસા—વિષમ-સમ કાઠ પછુ પદમાં અંત્યાનુપ્રાસ નહિ તેવો ૬ કડીમાં ત્રિપદી અગ્રાત છે.

૧૩ મી ભાસા—૧૦ દોહરા, પછુ ઉત્તરાર્ધમાં આવતા સમ-પદનો પહેલો શબ્દ ‘ ઇ ’ સાથે ત્રણ વાર આવર્તન પામે.

૯ મી ભાસા મૂલણામાં છે; એમાં કાવ્યની દૃષ્ટિએ પછુ, અમકારો છે:

અલક અલક સહિયરે શેત્રુજિ ચડિય એ
આદિ-નિજપત્રીઠ અરિહ જોઈસઈ એ ।
મહાસુદિ ચૈદરા દૂર દેશાંતર સંધ મિલિયા તહિં અતિ અહા ॥૧॥
માણિકે મોતિએ ચક્ર સુર પૂરે રતનમય વેહિ સોવન જવારા ।
અશોકવૃક્ષ અને આમ્ર પદ્મવદલિહિ નિરુપતે રચિયલે તોરણમાલા ॥
દેવકન્યા મિલિય ધવલમંગલ દિયઈ દ્વિતર ગાયહિ જગતગુરો ।
લગન મહૂર્ત સુરગુરો સાધે પત્રીઠ કરે સિદ્ધસૂરિ ગુરો ॥૩॥

નરસિંહની મૂલણાનો ખ્યાલ આપતું આ પદ સં. ૧૩૭૧-૯૩ ના ગાળામાં રચાયેલું-અંત્યાનુપ્રાસવાળું આવડું પ્રથમ જ વાર મળે છે, એ ખાસ નોંધવા જેવી વસ્તુ છે.

૧ એજન, પૃ. ૨૪૭, છાયા:

ચાલો ચાલો સહિયરો શેત્રુજે ચડિયે
આદિ-નિજપ્રતિષ્ઠા અમે જોઈશું એ ।
માહ સુદિ ચૈદરા દૂર દેશાંતર સંધ મળ્યા ત્યા અતિ અહા ॥૧॥
માણિકે મોતિએ ગ્રાહ સુર પૂરે રતનમય વીહિ સુવર્ણ જવારા ।
અશોકવૃક્ષ અને આમ્ર પદ્મવદલે નિરુપતિએ રચી તોરણમાલા ॥૨॥
દેવકન્યા મળી ધવલમંગલ દે દ્વિતર ગાય જગતગુરો(ને) ।
લગનમહૂર્ત સુરગુરુ સાધે પ્રતિષ્ઠા કરે સિદ્ધસૂરિ ગુરુ ॥૩॥

૧૦ મી ભાસાનું અવતરણ આ પૂર્વે આવી ગયું છે, જેમાં “મુણી મુંદિરી” “ગિહિલી કુણિ કરી” જેવી દોહરાનાં વિષમ પદ પછી “માદહંતરે પૂનિય દરિસણ પાય-મુણિ મુંદરે પૂનિય દરિસણ પાય” એ તૂકે આવર્તન પામ્યા કરે છે. આવા રાસ ઝ્રીઓ ગાઈ લેતી હોય તો જ આવા શબ્દો મંલવી શકે, એ લુલાલું ન જોઈ એ. ખોળ બંધોમાં ઉદાહરણો ઉપર અત્રત્ર આવી જાય છે.

ભાપાની દષ્ટિએ પણ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા ઘણી છે. એમાં એક કરતાં વધુ અરખી-કારસી શબ્દો આપણને વપરાયેલા મળે છે.

- (૧) પાતસાહિ સુરતાણુલીલુ તહિ રાજી કરેઈ
અલપખાનુ હોઈઅહુ લોચ ઘણુ માનુ લુ દેઈ ॥^૧
- (૩) કલા કરી રંગવિહ ખાનુ બહુ દેઈ પ્રસાદ ।
- (૪) મીરિમસિદિ માનિયઈ સમરે સમરથુ પાલણીનઈ ॥
- (૫) ભેટિણ એ તઈ પાનુપાનુ ।
- (૬) વીનતી એ લાગુલદ પાનુ પૂછએ પહુતા દેણુ કાને ।
સામિય એ નિમુણિ અરદાસ આસાવંબલ અરદતલક એ ॥
લમલી એ દુનિય નિરાસ હજ ભાગીય હોઈઅ તણીએ ।
- (૭) આપણ એ સંવ વયણેહિં કેરમાણુ તીરય માડિવા એ ।
અહિદર એ મસિકે—આએસ દીનહલે મીમુખિ આપણુ એ ।
પજમત એ પાનપએસિ કિહ રલિયાહતુ ધરિ સંપતો ॥^૨

૧ એજન, પૃ. ૨૪૧, કાયા:

- (૧) પાદસાહ મુલ્તાન ભૂપ ત્યાં રાજ્ય કરે ।
 - (૨) અલપખાન હિંદુ લોક(ને) ધણું માન જ દે ।
 - (૩) કલા કરી રંગવેળા ખાન બહુ દેઈ પ્રસાદ ।
 - (૪) મીર મલેદે માન-પામ્યો સમર સમર્થ લણીને ।
 - (૫) ભેટયો એ ત્યારે ખાનખાના ।
 - (૬) વીનતી એ લાગલો ખાન પૂછે, પહોંચ્યા કયે કાને ।
સ્વામી એ (નિ)મુણુ અરદાસ આસાવંબન અમ તણો ।
મઈ એ દુનિયા નિરાસ હજ (યાત્રા) ભાગી હિંદુ તણી ।
- ૨ એજન, પૃ. ૨૪૨, કાયા: (જુઓ સામે પાને)

(૮) થોડે મહત્ત્વ સહસ્રાર સાર રાહત સીંગડિયા ૧

ભાષા મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની નજીક આવતી જાય છે, તે ઉપર આવી જતા નમૂનાથી માલુમ પડશે. અપભ્રંશનાં રૂપોને સ્થાને નવાં કે સંસ્કૃત તત્સમ રૂપો વપરાયેલાં હવે બહોળા પ્રમાણમાં મળે છે. તત્સમ રૂપો તરીકે ઉપર આવતા ઉતારાઓમાં પ્રભાવ, ગુરુ, સહજપાલ, દેવગિરિ, તીરથ (સં. 'તીર્થ' માંથી 'તિથ્ય' ને બદલે), ધરમ ('ધર્મ' માંથી 'ધમ્મ' ને બદલે), સમરથુ ('સમર્થ' માંથી 'સમરથુ' ને બદલે), મંડલિક વગેરે રૂપો ગણાવી શકાય; ત્યારે નવાં રૂપોમાં નીહુર, મોહિ પડિઉ, રાજુ, સુપ્રસીધુ, જુ, પૂતુ, કરી, માનિયધ, પલાણીજીધ, ફીજીધ, રાપિયઉ, પાસુ, પહુતો, સોરક, આવિઉ, મિલએ, કામિ, જૂનધ ગઢિ, આવએ, સામુહઉ, જિજિલ, વહએ, પૂરાવધ, આપણિ, રાણુઉ, ગુજરાત, રાણુપરે પહુએધ, વઢવાણિ, ચડિયએ, વગેરે રૂપો થોડાંબધ મળે છે, છતાં અપભ્રંશકાલીન રૂપો પણ સાથો-સાથ છે જ. એટલું સ્પષ્ટ છે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાની નિકટમાં નિકટ આ રૂપ છે.

આ રાસમાં રાસ લકુટારસમાં ગવાતાનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે; તેને આપણે જતો ન કરી શકીએ:

જલવટનાટકુ જોધ નવરંગ એ રાસ લકુટારસ એ ॥૨

૧૨. આ ગાળાના ઐતિહાસિક રાસોમાં એકનો ઉમેરો કરે તેવો એક નાનો જિનકુશલસૂરિપદાભિષેક રાસ છે. આ રાસનો

(૭) આપ્યું એ સર્વ વચ્ચે ફરમાન તીર્થ માંડવા એ ૧

હૈદર એ મલેક-આદેશે દીધું શ્રીમુખે આપણે ૧

ખિદમત એ ખાન-પ્રદેશે કર્યો રણિયાત ઘેર સંપ્રાપ્ત ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૪૫, છાયા:

(૮) થોડે વઢે સહસ્રાર-સાર રાવત સીંગડિયા ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૫૨, છાયા:

જલવટ-નાટક જુઓ નવરંગ એ રાસ લકુટારસ એ ॥

રચનાર “ધર્મકલશ” કરી કોઈ જોઈ સાધુ છે. કાવ્યોંતે કવિ માત્ર
પોતાનો નામનિર્દેશ જ કરે છે; વિશેષ દશા માહિતી આપતો નથી:

ગુણિ ગાયમ ગુરુ એસુ, પઢહિ સુણહિ જે સંચુણહિ ।

અમરાદર તહિ વાસુ, ધર્મિય “ધર્મકલસુ” લણુછ ॥૩૧॥

સંભવ છે કે સુપ્રસિદ્ધ જોનાચાર્ય અંતે આ રાસના ચરિત્રનાયક
નિનકુશલસૂરિનો એ કોઈ શિષ્ય હોય. કાવ્યના આરંભમાં કવિ દાદા-
ગુરુને પ્રણામ કરી ગુરુના ગુણનું ગાન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે:

સયલ કુશલ કહ્યાણુવહી ધણુ સંતિ નિણેસુરુ ।

પણુમેવિણુ નિણુચંદ્રસૂરિ, ગાયમસમુ ગણુહરુ ।

નાણુ મ હોયહિ ગુણનિહાણુ, ગુરુ-ગુણુ ગાએસુ ।

પાટ હવણુ નિનકુશલસૂરિ, વર રાસુ લણેસુ ॥૩૨॥

કાવ્યોંતે પણ એ પ્રકારનો નિર્દેશ તે વખતના પાટણના મંધ-
પતિના નામ સાથે આપવામાં આવ્યો છે:

અણહિલપુર મંજારિ, અહિણુવ ગુરુ દેસણુ કરમ ।

નાણુ નીરુ વરિસંતુ, પાવપંકુ નિમ ધણુ હરમ ॥૩૩॥

તા મહિ-મંડલિ મેરુ, ગયણંગણિ જા રવિ તપએ ।

સિરિ નિણકુશલ મુણિદુ, નિણસાસણિ તા ચિરુ જયહ ॥૩૪॥

નંદહ વિહિ સમુદાહ, તેજપાહુ સાવય-પવરો ।

સાહમિય સાધારુ, દસદસિ પસરિહ કિતિભરો ॥૩૫॥

૧. ઐ. જૈ. કા. સંગ્રહ, પૃ. ૧૯

છાયા : ગુણે ગૌતમ ગુરુ એહ, પઢે સુણે જે સંસ્તવે ।

અમરાપુર તેનો વાસ, ધાર્મિક ધર્મકલશ લણે ॥

૨. એજ પૃ. ૧૫

છાયા : સયલ કુશલ કહ્યાણુવહી ધણે શાંતિ-જિનેશ્વર ।

પ્રણુમી નિનચંદ્રસૂરિ ગૌતમ-સમ ગણુધર ।

જ્ઞાન મને હોય ગુણ નિધાન ગુરુ-ગુણુ ગાઈશ ।

પાટસ્થાપન નિનકુશલસૂરિનું, વર રાસ લણીશ ॥

૩ એજન, પૃ. ૧૯ (જુઓ સામે પાને)

વિક્રમના ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં આ વ્યક્તિઓ, જીવંત હતી અને કવિ તેમનો સમકાલીન છે, વળી જિનકુશલસૂરિનો દેહાંત સં. ૧૩૮૯માં થયો છે, એટલે એ પૂર્વે કાવ્યરચન સં. ૧૩૭૭-૮૮ લગ-લગમાં થયું સંભવે છે.

આ રાસ માત્ર ૩૮ કડીનો નાનો રાસ છે; છતાં એ ઉપયોગી છે. એમાં કવિતા એટલી ચમત્કારવાળી નથી, પણ તેમાં ઇતિહાસની થોડી ઉપયોગી માહિતી છે. કાવ્યબંધ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ તો તેનું મહત્વ છે. ખરતરગચ્છીય જિનચંદ્રસૂરિની ગાદીએ જિનકુશલસૂરિ આવ્યા તેની હકીકત આ રાસમાં આપવામાં આવી છે. પૂર્વવંશનું વર્ણન કરતાં કવિ એ જિનકુશલસૂરિની વંશાવલી આપી છે. એમાં આવતી નીચેની ઐતિહાસિક ખીના ધ્યાન ખેંચે તેવી છે:

૧. મૂળ પુરુષ જિનેશ્વરસૂરિએ ચાલુક્ય દુર્લભરાજની કૃપા મેળવી હતી:

[આસિ જિજ્ઞેસર સૂરિ પદમુ, અણહિલપુર પદ્મણિ ।
વસહિ મગ્ગ પચહેણુ, રાઉ રંજિઉ “કુલહ” જિણિ ॥૧]

છાયા : અણહિલપુર મગ્ગર અભિનવ શુરુ દેશના કરે ।
જ્ઞાન-નીર વરસંત, પાપપંક જેમ ધણેા હરે ॥૩૫॥
ત્યાંસુધી મહીમંડલે મેરુ ગગનાંગણે જ્યાસુધી રવિ તપે ।
શ્રીજિનકુશલ મુર્નોદ્ર જિનશાસને ત્યાંસુધી જીવે ॥૩૬॥
આનંદો વિધિ-સમુદાય તેજપાલ શ્રાવક-પ્રવર ।
સાધુઓના સાધાર દસ દિશાએ પ્રસર્યો કીર્તિભર ॥૩૭॥

૧. એજન, પૃ. ૧૫

છાયા : હતા જિનેશ્વરસૂરિ પ્રથમ અણહિલપુર પાદણે ।
વસતિમાર્ગ પ્રકટવાથી રાય રંજ્યો દુર્લભ જેણે ॥

x x x

ત્યારે જિનવલ્લભ સૂરિ-તરણિ સંવેગ-શિરોમણિ ।
સંજોધી ચિત્તોડમાં તેણે આમુંડા પશિની ॥

૨. એમના શિષ્યના પ્રશિષ્ય જિનવલ્લભસૂરિએ ચિત્તોડમાં ચામુંડા-
પદ્મિનીનું સંબોધન કર્યું હતું.

[તહ નિલુવલ્લભસૂરિ તરણિ સંવેગિ સિરોમણિ ।
સંબોધિય ચિત્તહરિ તેણિ, ચામુંડા પઉમણિ ॥૩૩॥]

૩. જિનવલ્લભસૂરિના પ્રશિષ્યના પ્રશિષ્યના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિએ
દિલ્હીના હુલુદ્દીન શાહની મહેરબાની મેળવી હતી:

["કુતબદ્દીન" સુરતાણુ રાહ રંજિત સ મણોહરુ ।
જગિ પચડહ નિલચંદ્રસૂરિ, સુરિહિ સિરસેહરુ ॥૬૧॥]

આ જિનચંદ્રસૂરિ તે જિનકુશલસૂરિના ગુરુ થાય. જિનચંદ્રસૂરિએ
સુલતાનને દિલ્હી જઈ રંજિત કર્યાનું અને પછી નિધન સમય નજીક
આવતાં જિનકુશલસૂરિના પદાભિષેકમાં ફાળે અગ્રણી થઈ ભાગ
લેજો તે રોચક રીતે કવિ જણાવે છે:

આત :

ચંદ્રકલનિહિ ચંદ્રકલનિહિ તવઘ જિમ સાણુ ।
નાણુકિરણુ હજ્જોયકરુ, ભવિય-કમલ પડિખોહ-કારણુ ।
કુગહ ગહ મચ્છિત્ર પહ, કોહ લોહ તમહર પણાસણુ ।
મહિમંહલિ અચ્છરિય ધરો, નિલુ રંજિત સુરતાણુ ।
સૂરિરાહ સો સગ્ગહિ ગમહ, ભણિહિ નિય નિરવાણુ ॥૩૪॥
ત આહ દિલ્લિય પુર વર નયરિ, નિલુમૂરિ ગણધારુ ।
ત જયવલ્લહ ગણિ તેડિયહ, મંતુ કિયહ સુવિચારુ ।
ત વિભયરીહ હકરપવરો, મહંતિયાણુ કલિ સારુ ।
ત નામુ હામુ વસુ અપ્પિયહ, તહ ગોલઘ સહ ગણધારુ ॥૩૫॥
ત ગુજ્જરધર-મંરણુહ, અણુહિલવાડહ નામુ ।
ત મિલિય સંઘ સમુદાહ તહિ, મહંતિયાણુ અભિરામુ ॥૩૬॥

૧. એમન, પૃ. ૧૬

છાયા : હુલુદ્દીન સુલ્તાન રાય રંજયો તે મનોહર ॥
જગે પ્રગટયો જિનચંદ્રસૂરિ સૂરિઓનો સિર-સેખર ॥

ત હસવાલ-કૃલમંડલુક, તેજપાલ તહિ સાહુ ।
ત લહુ બાંધવ રૂદ્ર સહિલ ગુરુ સાહિમ્મ પસાહ ॥૧૦॥

x x x

તેરહ સય સતહત્તરધ કિન્ન ઇગારસિ જિહ્વ ।

x x x

ત કુશલકીર્તિ પાટહિ ઠવિહ મણુહર વાણુસિ ॥૨૦॥

આમાં વિજયસિંહ ઠાકોર અને પાટણના ઓસપાળ તેજપાળ-
રુદ્રપાળ એ એ શેઠ ભાઇઓની આગેવાની હતી. આટલી ઐતિહાસિકતા
નોંધવા જેવો છે.

આ રાસમાં “ગુજરાત” શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે, તે પણ ઐતિ-
હાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે:

૧. એજન, પૃ. ૧૬-૧૭

છાયા : ચંદ્રકુલનિધિ ચંદ્રકુલ તપે જેમ ભાણુ ।

જ્ઞાન કિરણ-હૃદયોતકર ભવ્ય-કમલ-પ્રતિબોધ કારણુ ।

કુચહ અહ મિથ્યાત્વ-પય ક્રોધ લોભ તમ-નો પ્રણારાહ ।

મહીમંડલે આશ્ચર્યધર જેણે રંજ્યો સુલતાન ।

સૂરિરાજ તે સ્વર્ગે ગયો. જાણ્યું નિજ નિર્વાણ ॥૧॥

ત અથ ફિલ્હી પુરવર નગરે જિનચંદ્રસૂરિ ગણુધર ।

ત જયવલ્લભ ગણી તેડાવ્યો મંત્ર કર્યો સુવિચાર ।

ત વિજયસિંહ ઠકુર-પ્રવર મહંતના કુલે સાર ।

ત નામઠમ તેને આપ્યું નો ગોલક સું (?) ગણુધર ॥

ત ગુજનરધરા-મંડન અણહિલવાડ નામ ।

ત મળી સુંધ સમુદાય ત્યા મહંતના અભિરામ ॥૨॥

ત ઓસવાળ-કૃલમંડલ તેજપાલ ત્યાં શાહ (=સાધુ) ।

ત લહુબંધવ રુદ્ર સહી ગુરુ સાધર્મ્ય-પ્રસાદ ॥૩॥

તેરસો સિત્તોતેર કૃણુ અગિયારશે જેઠ ।

x x x

ત કુશલકીર્તિ પાટે સ્થાપ્યો મનોહર વારાણસીએ ॥૨૦॥

સચ્ચ સંઘઠ સચ્ચ સંઘઠ કેવિ આવાસુ ।

આણહિલપુર વર નગર ગુજરાત ધર મુખઠ મડલુ ॥૧

કાવ્યખંડની દષ્ટિએ વિચારતાં એમાં નીચે મુજબ દુકડા પડે છે:

કડી ૧ થી ૬-રૌણા

કડી ૭ થી —“ઘાત (કે ઘતા)” એ મથાળે વસ્તુ છંદ

કડી ૮ થી ૨૧-દોહરામાં પણ ગવાય તે રીતની યોજના

કડી ૨૨ થી —“ઘાત” એ મથાળે વસ્તુ છંદ

કડી ૨૩ થી ૩૦-સોરઠાની પણ સમપદના અનુપ્રાસવાળી કડીઓ

૧૧ થાય છે; ગેયતાની દષ્ટિએ રચાયેલી

કડી ૩૧ થી —“ઘાત” એ મથાળે વસ્તુ છંદ

કડી ૩૨ થી ૩૮-ઉપરના જેવી જ સોરઠાની કડીઓ.

આમાંનો સોરઠાનો ઢાળ “રેવંતગિરિરામુ”માં આવેલા ૪થા

કડવાની પદ્ધતિનો કડી ૨૩ થી ૩૧ સુધીમાં છે; જેમકે

ત આદિહિ એ આદિનિહિલ્લ લરહુ નેમિ નિમ નારાયણુ ।

પાસહ એ નિમ ધરણિંદ્ર, નિમ મેણિય ગુરુ વીર નિણુ ।

તિણુ પરિ એ મુહુગુરુ ભક્તિ, મહંતિયાણિ પરિ સલહિય એ ।

પડિવન એ તહિ પરિપુત્ર, વિજયસીહુ જગિ જસ સિચક્રએ ॥૨૩॥૨

શરૂમાં ત અને ૧લા શબ્દોની અંતે એ એ ગેયતા માટે છે.

૩૨ થી ૩૮ કડીમાં એવું કશું નથી. ઉપર અવતરણ આવી ગયાં છે.

ભાષાની દષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો હીક હીક પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે

૧. એજન, પૃ. ૧૮

છાયા : સકલ સંઘનો, સકલ સંઘનો કેલિ-આવાસ ।

આણહિલપુર વર નગર ગુજરાત-ધરા-મુખ-મંડન ॥

૨. એજન, પૃ. ૧૮

છાયા : ત આદિમાં એ આદિ નિનેંદ્ર ભક્ત નેમિ નેમ નારાયણુ ।

પાર્શ્વ એ નેમ ધરણીંદ્ર, નેમ ટ્રેણીક-ગુરુ વીર નિન ।

તે પેરે એ શુભ-ગુરુ ભક્તિ મહંતોની પેરે લે ।

પ્રતિપન્ન એ ત્યાં પરિપૂર્ણ વિજયશિહુ જગે જસ લે ॥

છે; જોકે અપભ્રંશના રૂપબંધન તરફ કવિને આગ્રહ જણાય છે. નવાં રૂપો : પાટ, ધાત, ગુજરાત, વખાણિય, જિગમ્, દીઠમ્, નાચહિ વગેરે મળે છે. મિલાવમ્ (૨૨) અને કારાવમ્ (૨૨), પહિરાવિયમ્ (૨૫), લિહાવમ્ (૨૫) એ પ્રેરકરૂપોનો પ્રયોગ ખ્યાન એવે છે.

૧૩. જિનકુશલસૂરિની પાટ ઉપર સં. ૧૩૮૬ માં આવેલા જિનપદ્મસૂરિના પદ્માલિષેકના વર્ણનનો ઉપર રાસની જ પદ્ધતિએ રચાયેલો રાસ કોઈ કવિ સારભૂર્તિ મુનિએ રચેલો મળી આવે છે: કાવ્યને અંતે તેનું નામ માત્ર મળે છે:

ઇહુ પથ ઠવણહ રાસુ, લાવ લગતિ જે નર દિગહિ ।

તાહ હોઇ શિવ વાસ, ‘સારમુત્તિ’ મુણિ ઇમ લણ્ણ ॥૨૯૧॥

આ મુનિ જિનપદ્મસૂરિને ગુરુ તરીકે નિર્દેશતો નથી લાગતો; એ જિનચંદ્રસૂરિને ગુરુ કહે છે: જેમકે—

સુરતરુ રિસહ જિણિહ પાય અનુસર સુતદેવી ।

સુગુરુ રાય જિણચન્દ્રસૂરિ ગુરુચરણ નમેવી ।

અમિય સરિસુ જિણપદ્મસૂરિ, પટ ઠવણહ રાસુ ।

સવણ્ણલ તુમિહ પિયહ લવિય, લહુ સિદ્ધિહિ તાસુ ॥૨૯૨॥

સંભવે છે કે જિનકુશલના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિનો જ એ સામાન્ય શિષ્ય હશે, જેણે પદ્મધરની આ પ્રશસ્તિ ગાઈ છે.

આ રાસની રચના સંભવે છે તે પ્રમાણે સં. ૧૩૬૦ લગભગમાં થઈ છે. જિનપદ્મસૂરિના પદ્માલિષેકનું એ વર્ષ છે:

૧ એજન પૃ. ૨૩

છાયા : અહીં પદ-સ્થાપન રાસ લાવ-લક્તિએ જે નર દે ।

તેને હોય શિવ-વાસ ‘સારમુર્તિ’ મુનિ એમ લાણે ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૦

છાયા : સુરતરુ ઋષલ જિનેન્દ્ર-પાય-અનુસરી શ્રુતદેવી ।

સુગુરુ-રાય જિનચંદ્રસૂરિ ગુરુચરણ નમી ।

અમૃત સરસા જિનપદ્મસૂરિપાટ-સ્થાપનનો રાસ ।

અવણ્ણાલિએ તમે પિયો લખ્ય લહુ સિદ્ધિએ તેને ॥

વિક્રમ નિવ સંવત્સરે તેરહ સઘ નભએહિં ।

નિહિ માસિ સિય કઠિ તહિ, સુહ દિણિ સસિવારેહિ ॥૧૫॥

x

x

x

સુગુરુવચણિ પટ્ટહિ કવિહ પદમસૂરિ તિ મુણિરચણુ ॥૧૬॥

એ પછીના વર્ષમાં કે તે જ વર્ષમાં આ રાસ રચાયો સંભવે.

કવિ આમ ૧૪ મા શતકની છેલ્લી પત્રીસીનો ગણી શકાય.

આ કાવ્યમાં કવિતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખાસ જાણવા જેવું નથી. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જેતાં તેમાં ૭ મી અને ૧૯ મી એ એ “ધત્તા” મથાળે વસ્તુ હંદની કડીઓ છે, બાકીની—

કડી ૧ થી ૬—રોળા હંદ

કડી ૮ થી ૧૮—દોહરા

કડી ૨૦ થી ૨૯—એવી રીતે સોરઠા ગોઠવાયેલા છે કે ૨૦, ૨૨, ૨૫, ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ એમાં સમપદમાં અંત્યાનુપ્રાસ છે, જ્યારે ૨૧, ૨૩, ૨૪ અને ૨૯ માં વિપમપદમાં અંત્યાનુપ્રાસ છે, આવી યોજના લગભગ નવી જ છે.

હાપાની દૃષ્ટિએ જેતાં તત્સમ શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વપરાયેલ મળે છે; તેમ હજી અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા જળવવાનો પણ પ્રયત્ન છે; હતાં સીસ, પાસુ, પણાસઠ, જેમ, પાટ, આંગહિ, નાચઠ, જીભવિય, એ વગેરે શબ્દો નવા સ્વરૂપમાં પ્રયોજાયેલા મળે છે.

૧૪. ધવલ મંગલ ગવાતાં હતાં એ આપણે જુદા જુદા રાસોમાં જોઈએ છિયે, પણ એ કેવાં હતાં, તેનો હજી સુધી આપણને પરિચય

૧ એજન, પૃ. ૨૨

કાયા : વિક્રમ નૃપ- સંવત્સરે તેરસે નેહંએ ।

જેઠ માસે સિત છહે ત્યાં શુભ દિને રસિ-વારે ॥

x

x

x

અગત્યને ચરિ આગશે પદાચરિ ને રાગિન ॥૧૭॥

નથી થયો. આપણને એનાં સૌથી જૂનાં એ ધવલગીત મળે છે. એશક એ પૂર્વે ધવલો નથી રચાયાં તેમ નથી, કેમકે લગભગ સાહિત્યકીય અપભ્રંશમાં સં. ૧૨૭૭ માં રચાયેલાં સાહ રચણ અને કોષ ભત્તરિનાં જિનપતિસૂરિની પ્રશસ્તિનાં એ, સર્વેયાની દેશીના ઢાળનાં ૨૦-૨૦ કડીનાં ધવલ ગીતો મળી આવ્યા છે. એમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય ચતિએ કવચિત્ અનુપ્રાસ મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે; જેમકે

તિહુઅણુતારણ શિવસુખકારણ, વહિય પૂરણ કલ્પતરૌ ।

વિઘનવિનાશણ પાવણાસણ દુરિતતિમિરસર સહસકરૌ ॥૧

ભત્તરિના ધવલ ગીતમાં તો એક ૭ મી કડી જૂલણામાં પણ વણાઈ ગઈ છે; બીજી પણ કેટલીક પંક્તિઓ જૂલણામાં છે:

અવર વર વાસુરિ પુન્યભર-ભાસુરિ

મૂલ નક્ષત્રે ચઢ્યછ જુ સારૌ ।

ધુણુધ સુર નમઠે નર ચરણ ચૂડામણિ

નયહ પુત્ર નરવચ-કુમારૌ ॥૭॥

અપભ્રંશનાં એ ધવલ ગીતો પછો સો વર્ષે રચાયેલાં નાનાં ચાર ગીતો-પદો મળી આવ્યાં છે, જે સુપ્રસિદ્ધ જૈનકવિ જિનપ્રભસૂરિની પ્રશસ્તિનાં છે, એ કાણે રચ્યાં છે, તે જાણી શકાતું નથી. પહેલાં એ ગીત ૬-૭ કડીનાં, ૩ જુ ગીત ૧૦ કડીનું અને ૪ યુ ગીત ૮ કડીનું છે. આ કૃતિ ૧૪ માં શ્લોકના અંત ભાગની છે, કેમકે મહમદ અને કુતુબુદ્દીનની જિનપ્રભે મુલાકાત લીધી હતી, તેનો ઉલ્લેખ છે. એમાં મહમદ સાથેની મુલાકાતનો નિર્દેશ આમ છે:

૧ એજન, પૃ. ૬, ૮

છાયા : ત્રિભુવનતારણ શિવસુખકારણ વાહિત-પૂરણ કલ્પતરુ ।

વિઘનવિનાશન પાપ-પ્રણાશન દુરિતતિમિરસર સહસકર ॥

x

x

x

x

અવર વર વાસરે પુણ્યભર-ભાસુરે મૂલ નક્ષત્રે ચાથે જ સાર ।

સ્તવે સુર નમે નર ચરણ-ચૂડામણિ, નયો પુત્ર નરપતિ-કુમાર ॥

તેર પંચાસિયઠ પોસ મુદિ આઠમિ, સિણિહિ વારો ।

લેટિહ અસપતે “મહમદો”, મુગુરિ દીલિય નયરે ॥૨॥

આપણુ પાસ બધસાદએ, નમિવિ આદાર નરિન્દો ।

અસિનવ કવિતુ બખાણિવિ, રાય રંજન મુણિહો ॥૩॥

આ નાનાં પદોમાં કાલની પદ્ધતિએ આંચળી અને ધ્રુવપદની કડોએ । ૧ લી અને પછી આપવામાં આવી હોય છે:

(૧) રખરતર ગચ્છ વર્ધમાન-સૂરિ, જિણેચરસૂરિ-ગુરો ।

અલયદેવસૂરિ જિણવણહ, સૂરિ જિણદત્ત બુગપવરો ॥૧॥

મુગુરુ પરંપરે યુણહુ તુમિહ, લવિયહુ લક્ષ્મિસરિ ।

સિદ્ધિ રમણિ જિણવણહ સચંવર નવ નવિય પરિ ॥ આંચલી ॥

જિણચન્દસૂરિ જિનપતિસૂરિ, જિણેસર ગુણનિધાનુ ।

તદણુકંમિ લખનલે મુગુરુ, જિણસિંધસૂરિ બુગપ્રધાનુ ॥૨॥

(૨) રહે સલહહ દીલી નયરુ હે, કે વર નહ વખાણુ એ ॥

જિનપ્રભસૂરિ જગ સલહીજા, જિણિ રંજિહ સુસ્તાણુ ॥૧॥

ચલુ સખિ વંદણુ બહુ ગુણ-ગરુવહ જિનપ્રભસૂરિ ।

રલિયઠ તમુ ગુણ ગાહિ રાયરંજણુ પંડિયતિવહ ॥આંચલી॥

૧ એજન, પૃ. ૧૩

છાયા : તેર પંચાસીએ પોસ મુદિ આઠમે રાનિનો વાર ।

લેટયો અસપતિ મહમદ મુગુરુ દિલહી નગરે ॥૨॥

આપણે પાસ ખેસારે નમી આદરે નરેંદ્ર ।

અસિનવ કવિત વખાણી રાયે રંજયો મુનોદ્ર ॥૩॥

૨ (૧) ખરતર ગચ્છે વર્ધમાનસૂરિ જિનેશ્વરસૂરિ-ગુરુ ।

અલયદેવસૂરિ જિનવલ્લભસૂરિ જિનદત્ત યુગ-પ્રવર ।

મુગુરુપરંપરા સ્તવો તમે લગ્યો લક્ષ્મિસરે ।

સિદ્ધિ-રમણી જેમ વરે સ્વયંવર નવ નવી પેરે ॥આંચલી॥

જિનચંદ્રસૂરિ જિનપતિસૂરિ જિનેશ્વર ગુણનિધાન ।

તદણુકંમે લખન્યા મુગુરુ જિનસિંહસૂરિ યુગ-પ્રધાન ॥

૩ (૨) કે લઈ દિલહી નગર હે કે વરને વખાણુ એ ।

જિનપ્રભસૂરિ જગ લધયે, જણે રંજયો સુસ્તાન ॥૧॥

ચાલો સખી, વંદવા જણયે ગુણ-ગરવો જિનપ્રભસૂરિ ।

રણીએ તેના ગુણ ગાહ્યો રાજ-રંજક પંડિત-તિલક ॥આંચલી॥

આગમ સિદ્ધાંત પુરાણ વખાણિય, પરિવેહ સંવલેહ એ ।
નિનપ્રભસૂરિ ગુરુ સારિખહ હો, વિરલા દીસહ ક્રોધ એ ॥૨॥

- (૩) ૧૬૬થલે ખરતરગછમયણિ અભિનવહ સહસકરો ।
સિરીનિનપ્રભસૂરિ ગણહરો જંગમ કલપતરો ॥૧॥
વંદહુ ભવિક જન નિનત્રાણ વણ નવ વસંતો ।
છત્રીસ ગુણસંજૂતો વાહય મયગલ-દલણસીહો ॥આંચક્ષી॥
તેર પંચાસિયહ પોસ સુદિ આઠમિ, સણિહિ વારે ।
ભેટિહ અસપતે “મહમદો”, સુગુરિ ઢીલિય નયરે ॥૨॥

- (૪) રનિરુપમ ગુણગણ-મણિનિધાનુ સંજમિ પ્રધાનુ ।
સુગુરુ નિનપ્રભસૂરિ પટ ઉદયગિરિ ઉદયલે નવલ લાણુ ।
વંદહુ ભવિ ય હો સુગુરુ નિનદેવસૂરિ ઢિલિય વરનયરિ દેસણુઈ ।
અમિયરસિ વરસિયે મુણિવરુ જણુ ધણુ લીનવિહ ॥આંચક્ષી॥
જેહિ કનાણુપુરમંડણુ સામિઈ વીર નિણુ ।
મહમદ રાધ સમિખહ યામિહ સુભ લગનિ સુભ દિવસિ ॥૨॥

આ ચાર પદોમાં ૨ જુનું પદ માત્ર દોહરામાં છે; બાકીનાં અગ્નાત

આગમ સિદ્ધાંત પુરાણ વખાણિયે, પ્રતિજોધ સર્વ લોક એ ।
નિનપ્રભસૂરિ ગુરુ સરખો હો વિરલા દીસે ક્રોધ એ ॥

- ૧ (૩) જિગ્યો ખરતરગચ્છ-ગગને અભિનવ સહસકર ।
ત્રીનિનપ્રભ-સૂરિ ગણધર જંગમ-કલપતરુ ॥૧॥
વંદો ભવ્યક-જન નિન-ત્રાણ વન નવ વસંત ।
છત્રીસ ગુણે સંયુક્ત વાજે મદકલ-દલન સિંહ ॥આંચક્ષી॥
તેર પંચાશીયે પોસ સુદિ આઠમે શનિનો વાર ।
ભેટયો અસપતિ મહમદ સુગુરુએ દિલ્હીનગરે ॥
- ૨ (૪) નિરુપમ ગુણગણમણિ-નિધાન સંયમે પ્રધાન ।
સુગુરુ નિનપ્રભસૂરિ પાટ-ઉદયગિરિએ જિગ્યો નવલ લાણુ ॥૧॥
વંદો ભવ્ય હો સુગુરુ નિનદેવસૂરિ દિલ્હી-વર નગરે દેશના-કર ।
અમૃતરસે વરસે મુનિવર જન ધણુ હિમિત કર્યા ॥આંચક્ષી॥
જ્યાં કલ્યાણપુર-મંડન સ્વામી વીર નિન ।
મહમદ રાધ સમખ્યાં થાખ્યાં શુભ લગને શુભ દિવસે ॥

દ્વિપદીઓમાં જણાય છે. ગેયતાની દૃષ્ટિએ ઉમેરાયેલા શબ્દો કે, એ પણ ખીન્ન પદમાં દેખાય છે. કે તો પ્રયોગ આનાથી જૂનો હજી મળ્યો નથી. પદો રીતસર જૂના સમયથી ગાતાં હોવામાં બેધરે, એ આ ઉપરથી સમજાય છે. “સમરાસુ” વગેરેમાં પદો છે જ, પણ તે સળંગ ગૂંથણીમાં “લાસા” વગેરે મથાળે સચવાયેલાં છે, ત્યારે આ સ્વતંત્ર છે.

ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ આ પદોમાં જિનપ્રભસૂરિનો સં. ૧૩૮૫ માં દિલ્હીમાં મહમદશાહનો મેળાપ નિર્દેશાયેલો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આમાં ઉદયલે, ઉપનલે, દોડેલિ, ભયલિ (થયું), વગેરે લવાળાં ભૂતકૃદન્તો ધ્યાન ખેંચે છે, તે સાથેસાથ સુરતાણુ, કુરમાણુ, મલિક અને દરીતો (=ખરીતો) એ ચાર અરખો શબ્દો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ક્રમિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો વધુ વપરાશ, હજી અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતાનું રક્ષણ, છતાં પાટિ, પવીતુ, સિઝહિ, ઢીલી (દિલ્હી), વખાણુ, મલહીજમ્, વખાણિઈ, દીસઉ, પૂરી, તૂંકઉ, ઇંછમ્, પૂરા, આઠમિ, આપુણુ, પાસ, હરખિતુ, મોઢલમ્, મઝારે, સંજૂત, સાનિધિ, જિનવિઉ, ઉપનું, મોહાવણિય, રલિયાવણિય, એ નવા સ્વરૂપમાં આવેલા શબ્દો પણ પ્રયોજાયેલા છે. ચૌદમા શતકના અંત ભાગની પદ્યટી આવતી લાક્ષણિકતાઓ આમ આ પદો રજૂ કરે છે.

૧૧. “રાસયુગ” માં સાથેસાથ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી કાવ્ય-પદ્ધતિનાં અત્યાર સુધીમાં મળેલાં કાવ્યોમાં જૂનામાં જૂનું કાવ્ય ‘સિરિથૂલિભદ્રકાવ્ય’ છે. પૂર્વેનું તેવું કોઈ કાવ્ય હોય તોયે અદ્યપિ મળ્યું જણવામાં નથી. એ કાવ્યના રચનાર જૈનાચાર્ય જિનપદ્મસૂરિ છે. કાવ્યંતે એ વિષયમાં તેઓ માત્ર નીચે મુજબ જ ઉલ્લેખ કરી ગરજ સિવાય વિશેષ માહિતી આપતા નથી:

નંદહ સો સિરિથૂલિભદ્ર ભે જુગહ પહાણો ।

મલિયકે જિણિ જગિ મલ્લસલ્લમ્ભવલ્લહમાણો ।

ખરતરગચ્છ જિણપદમસૂરિ કિય-ફાણુ રમેવહ ।

ખેલા નાયકે ચૈત્રમાસિ રંગિહિ ગાવેવહ ॥૨૭ા॥

શ્રી. મો. દ. દેસાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓનો જન્મ સં. ૧૩૮૨, આચાર્યપદવી-પ્રાપ્તિ સં. ૧૩૯૦ અને મરણ સં. ૧૪૦૦ માં થયાં હતાં. આમ કૃતિ વિક્રમની ૧૪ મી સદીની છેલ્લી પચીસીની જણાય છે.

વિષય તરીકે કવિએ શ્રી. સ્થૂલિભદ્રના પાટલિપુત્રમાંના એક ચાતુર્માસમાં એક વેશ્યાએ આવી તેમને પ્રલોભનથી લલચાવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ તેને નાખે તેઓ ન થયા, એ લીધેલ છે. કવિએ એ પ્રસંગ ચાતુર્માસમાં ગોઠવી વર્ણનું વર્ણન પણ આપ્યું છે. પણ વિષય શૃંગારિક હોવાને કારણે અને ફાણુ કાવ્ય કહ્યું છે. અને છેવટ તેઓ જણાવે છે તે પ્રમાણે આ ફાણુ કાવ્ય હોવાને કારણે જ ખેલાઓ ચૈત્ર માસમાં=વસંતઋતુમાં આ કાવ્યને ગાતા રમે અને નાયે. એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે ફાણુ-કાવ્યનો વિષય શૃંગારખેલ હોય છે, અને તે પણ ફાણુન-ચૈત્રની વસંતઋતુમાં થવો જોઈએ; પણ સાધુના જીવનમાં એ સંભવી ન શકે, કેમકે ચાતુર્માસ સિવાય એ સ્થિર થઈ બેસતા નથી; એ માટે જ ન છૂટકે કવિએ આ પ્રસંગ ચાતુર્માસમાં ગોઠવ્યો હશે. વેશ્યાને ત્યાં સ્થૂલિભદ્ર ગુરુના હુકમથી ભિક્ષાએ આવે છે, ત્યારે કવિ વેશ્યાની વાણીમાં શરૂ કરી જણાવે છે:

[હોહરો]

ધર્મલાહુ મુણિવહ બણિસુ ચિત્રસાલી મગેવી ।

શિલિયહ સીહકિસોર નિમ ધીરિમ હિયહ ધરેવી ॥૫ા॥

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સ. પૂ. ૪૨

છાયા : આનંદો તે શ્રીસ્થૂલિભદ્ર જે જગનો પ્રભાવક ।

મળ્યો ભેને જગે મલ્લ-સાક્ષારને વલ્લભમાન ।

ખરતરગચ્છ જિનપદમસૂરિ-કૃત ફાણુ રમેવો ।

ખેલા નાયે ચૈત્ર માસે રંગે ગાવો ॥૨૭ા॥

૨ ભૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૧

[રોળા]

ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ એ મેઢા વરસંતિ ।
 ખલહલ ખલહલ ખલહલ એ વાહલા વહંતિ ।
 ઝળઝળ ઝળઝળ ઝળઝળ એ વીનુલિય ઝળકથ ।
 થરહર થરહર એ વિરહિણિમાણુ કંપથ ॥૬॥
 મહુરગંભીરસરેણુ મેહ નિમ નિમ ગાજંતે ।
 ખંચંખાણુ નિય કુમુખખાણુ નિમ નિમ સાજંતે ।
 નિમ નિમ કેતકિ મહમહંત પરિમલ વિહસાવથ ।
 તિમ તિમ કામિય ચરણ લગિ નિયમણિ મનામથ ॥૭॥
 સીયલ દોમલ સુરહિ વાય નિમ નિમ વાયતે ।
 માણુમહંદર માણુણિ ચ તિમ તિમ નાચંતે ।
 નિમ નિમ જલભરભરિય મેહ ગચણાંગણિ મિલિયા ।
 તિમ તિમ કામી તણા નયણુ નીરંહિ ઝલહલિયા ॥૮॥

[દોહરા]

મેહારવભરભરિય ચ નિમ નિમ નાચથ મોર ।
 તિમ તિમ માણુણિ ખલભલથ સાહીતા નિમ ચોર ॥

x

x

x

x

[રોળા]

મચણખગ નિમ લહલહંત નમુ વેણીદંદો ।
 સરલહ તરલહ સામલહ રોમાવલિદંદો ।
 હુળ પયોહર હલસથ સિંગારથવક્ત્રા ।
 કુમુખખાણુ નિય અમિયકુંભ કિરે ચાપણિ મુક્ત ॥૧૨॥

૧ એનન, પૃ. ૩૮-૩૯

છાયા : ધર્મલાલ મુનિપતિ, ભણીયા ચિત્રશાલાએ માંગી ।

રહેલો સિંહકિરોર જેમ ઘેર્ય હેયે ધરી ॥૫॥

ઝરમર ઝરમર ઝરમર એ મેઘ વરસંતા ।

ખળહળ ખળહળ ખળહળ એ વાણુ વહંતા ।

ઝળઝળ ઝળઝળ ઝળઝળ એ વીનળી ઝળકે ।

થરહર થરહર એ વિરહિણીમન કાંપે ॥૬॥

મધુર ગંભીર સ્વરે મેઘ જેમ જેમ ગાજે ।

પુષ્કળ વેશભૂષા કરી મુનિ સમક્ષ આવેલી વેશ્યાના હાવભાવ
મુનિને કોઈ રીતે પ્રલોભન કરી શકતા નથી, ત્યાં તો
મુલિવલ્લભ નંપદ વેસ સિદ્ધ રમણી પરિણવા ।
માણુ લીણલ્લ સંજમ સિરીહિસું ભોગ રમેવા ॥૨૧॥
અને

અઘળલવંતુ સુ મોહરાજ નિણિ નાણિ નિધાડિલ ।
જાણખડગિણ મયણસુભડ સમરંગણિ પાડિલ ।
કુસુમવૃદ્ધિ સુર કરધ તુદ્ધિ હુલ નયનયકારો ।
ધનુધનુ એહુ જુ થૂલિભદ્ર નિણિ જીતલ મારો ॥૨૫॥^૧

પંચખાણુ નિજ કુસુમખાણુ તેમ તેમ સજે ।
જેમ જેમ કૈતકી મધમધતી પરિમલ વિકસાવે ।
તેમ તેમ કામી-ચરણ લાગે નિન્દરમણે મનાવે ।
શીતલ કામલ સુરભિ વાયુ જેમ જેમ વાય ।
માન-મદ-સ્ફુર માનિની ય તેમ તેમ નાચે ॥૩૦॥
જેમ જેમ જલભર-ભરી મેઘ ગગનાંગણે મળ્યા ।
તેમ તેમ કામી તણાં નેણુ નીરે ઝળહળ્યાં ॥૩૧॥
મેધારવ-ભર ભલટી જેમ જેમ નાચે માર ।
તેમ તેમ માનિની ખળભળે સાહંતા જેમ ચોર ॥

x

x

x

x

મદનખડ્ગ જેમ લહલહંત જેનો વેણી-દંડ ।
સરલ તરલ શ્યામલ રોમાવલી-દંડ ।
તુંગ પથોધર ઉલ્લસે શૃંગાર-સ્થાપક ।
કુસુમખાણુ નિજ અમૃતકુંભ શું થાપણુ મૂક્યા ! ॥૩૨॥

૧ એજન, પૃ. ૪૦-૪૧

જાયા : મુનિપતિ કહે વેશ્યાને, સિદ્ધ રમણી પરણવા ।
મન લીન સંયમશ્રી સાથે ભોગ રમવા ।
અતિ બલવંત મોહરાય જેણે જ્ઞાને હુણ્યો ।
જ્ઞાન-ખડ્ગે મદન સુભટ સમરંગણે પાડ્યો ।
કુસુમવૃદ્ધિ સુર કરધ, તુદ્ધિ, હવો નયનયકાર ।
ધન્ય ધન્ય એહ જ સ્થૂલિભદ્ર જેણે જીત્યો માર ॥૨૫॥

પ્રાચીન પદ્ધતિના કાવ્યની દૃષ્ટિએ આમાં આલંકારિક ઈવિતા મળે છે. એ રીતે એ કાવ્ય છે. બંધની દૃષ્ટિએ જોકે ખાસ ચમત્કૃતિ નથી, છતાં ઈવિએ ૭ દુકડા પાડ્યા છે. દરેક દુકડામાં એક દોહરો અને પછી રાળા છે. (માત્ર ૬ દો ભાસામાં એ રાળા છે.) પણ એ બધા જ ગેય છે, એ ઉપર જણાવ્યું તેમ કાવ્યની છેલ્લી દોથી સ્પષ્ટ છે.

આ કાવ્યની સામાજિક દૃષ્ટિએ કાંઈક ઉપયોગિતા જણાય છે. એક તો જૈન સાધુઓ ભિક્ષાને માટે કાંઈ પણ જાતના ભેદ વિના દરેક ઘેર જઈ શકતા (એશક એક દિવસ એકને જ ત્યાં) અને ખીજું એ કે વેશ્યાઓની વ્યવસ્થિત સંસ્થા હતી. આ કાવ્યમાં શરૂમાં સ્થૂલભદ્ર વેશ્યાને ત્યાં જાય છે, તે વખતે દરવાજામાં રહેલી દાસી તેમને જોઈ શેઠાણીને ખબર આપે છે કે તરત જ વેશ્યા સુંગાર સજ્જ હાજર થાય છે:

મંદિર-તોરણિ આવિચક મુણિવરુ પિક્ખેવી ।

ચમકિય ચિત્તિહિ દાસડી વેગે બધ વધાવી ।

વેસા અતિહિ હતાવણિ ચ હારિહિ લહકંતી ।

આવિચ મુણિવરરાયપાસે કરચલ જોડંતી ॥૪૧॥^૧

ઈવિના સમયમાં આ સ્થિતિ હોય ન હોય, એ વાત અલગ છે, પણ એ પ્રકારની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હિંદમાં હતું એમ તો સ્વીકારવું જોઈએ.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા પણ તેટલી જ છે. ઉપરનાં અવતરણો જોવાથી માલૂમ પડશે કે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો, અપભ્રંશકાલીન રૂપો ઉપરાંત નવો વિકાસ પામેલાં રૂપો આ કાવ્યમાં પ્રયોગ્યાં છે. સંસ્કૃત તત્સમ રૂપોઃ ધર્મલાભુ, ચિત્ર-, ગંભીર, પંચગાણુ,

૧ એનન, પૃ. ૩૮

છાયા : મંદિર-તોરણે આગ્યા મુનિવર પેખીને ।

ચમકિય ચિત્તે દાસડી વેગે બધ વધાવી ।

વેશ્યા અતિ હતાવણી ચ હારે લહકંતી ।

આવી મુનિવરરાય પાસે જતલ જોડંતી ॥૪૧॥

કુસુમખાણ, કેતકિ, પરિમલ, જલભર—, વગેરે ગણાવી શકાય; જ્યારે નવા રૂપોમાં: બણિસુ, રહિયઉ, ઝખકમ, મેહ, મનામધ, વાય, મિલિયા, ઝલહલિયા, નાચધ, મોર, —સું, પરિણેવા, રમેવા, પાડિઉ, છતઉ, આવિયઉ, દાસડિય, ઊતાવલિ, પાસિ, ઉપરાંત વાજધ, આવી, વાંકઉ બોલાવધ, મૂં—સિઉ, કીજધ, માણીજધ, મૂં, રાતઉ, એ વગેરે ગણાવી શકાય.

આ કાવ્યમાં કચોલા (કચોળું), ગાલિમસૂરા (ગાલમસૂરિયું) અને સદ્ભર (સિપાર્ધ—સાલાર) એ શબ્દો પ્રયોજાયેલા મળે છે, જેમાં તો હેલો અરખી છે.

૧૬. નોકે ચોક્કસ સમય નથી મળતો, છતાં સભવતઃ આ જ ગાળામાં રચાયેલી બે માતૃકા (=કક્કો) કોઈ પછિમ નામના લેખકની મળે છે. આ પછિમ તે ઉપરના જિનપદ્મસૂરિ છે કે નહિ, તેના નિર્ણય-કરી શકાતો નથી. બંને કૃતિઓનું “સિરિથૂલિભદ્ કાણ” સાથે કોઈ પણ પ્રકારનું સામ્ય જોઈ શકાતું નથી. આ પાછલી બે કૃતિઓમાંની ૧ લી માં કાવ્યગત કોઈ ખાસ ચમત્કૃતિ જણાતી નથી. એ કક્કો છે, એટલી એની એક પ્રકારે ઉપયોગિતા. “સાલિભદ્કક્ક” માં પ્રત્યેક વર્ણની બળબે કડી આપી છે, જેમાં અકારયુક્ત અને આકાર-યુક્ત વ્યંજનો અનુક્રમે આપવામાં આવ્યા છે; સ્વરોને લેવામાં આવ્યા જ નથી; જેમકે શરૂથી:

ભલિ ભંજણુ કમ્ભારિખલ વીરનાહુ પણમેવિ ।

પઉમુ ભણુધ કક્કક્ખરિણુ સાલિભદ્ગણુ ક્ક ॥૧॥

કત્થ વચ્ચ કુવલયનચણુ સાલિભદ્ સુકમાલ ।

ભદા પભણુધ દેવ ગુહુ કહ ચિક ધત્તિયવાર ॥૨॥

કારુનામયનીરનિહિ સમવસરણિ કિલિ સામિ ।

અજણુ માધ મઈ વંદિયક વીરનાહુ સિવગામિ ॥૩॥૧

૧ એજન, પૃ. ૬૨

છાયા : ભલે-ભંજ-કમ્ભારિખલ વીરનાથ(ને) પ્રણમીને ।

પદ્મ ભણે કક્કાક્કારે શાલિભદ્રગણુ કહું

લેખકે ડ-કા, ગ-ગા-અને લુ-ણાને બદલે ન-નાથી શરૂ થતા શબ્દો આપ્યા છે; શ-શાને સ્થાને સ-સા આપી ફરી સ-સા સ્વતંત્ર પણ આપ્યા છે.

વિષય શાલિભદ્ર અને તેની માતા વચ્ચેનો સંવાદ એ છે, જેમાં માતા તેને ત્યાગની મુશ્કેલીઓ જણાવે છે, જેનું શાલિભદ્ર સમર્થન કરે છે.

ખીજું કાવ્ય “ દૂહામાતૃકા ”માં હૃદયસ્પર્શી શરૂ કરી ક્ષુ સુધી અક્ષરો આપવામાં આવ્યા છે, જેમાં સ્વરોમાં રિ-રી, લિ-લી તેમ જ ઐ-ઔ, ડ, ગ, લુ આપવામાં આવ્યા છે; જો કે ડવિ=નવિ, ગહુ=નહુ સ્વીકારવા પડે છે. શ ને સ્થાને સ અપાયો છે, અને સ પોતે ફરી વ પછી આપવામાં આવ્યો છે.

આ કાવ્યનો કર્તા પણ પહિમ છે, એ છેલ્લી કડીમાં સ્પષ્ટ છે:

મંગલમહાસિરિસરિસુ સિવકલદાયકુ રમ્ભુ ।

દૂહામાર્ઠ અદ્ધિયધ પહિમિહિ નિવવરધમ્ભુ ॥પા॥૧

આ કાવ્યમાં “ સાલિભદ્રક ”ની જેમ દોહરા જ છે; પણ પહેલામાં કાંઈ ચમત્કૃતિ નથી, તેથી બીજાં આમાં ચમત્કૃતિ છે, અને તે એ કે તેમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં સુભાષિતો રચાયેલાં મળી આવે છે; જેનાં કે કેટલાંક:

કયાં, વસ કુવલયનયન શાલિભદ્ર સુકુમાર ।

ભદ્રા પ્રલજ્ઞે, દેવ તું કયાં થયો(=હતો) આટલીવાર ॥૨॥

કરુણામૃત-નીરનિધિ સમવસરજો થયો સ્વામી ।

આજ માર્ઠ મેં વંદો વીરનાથ શિવગામી ॥૩॥

૧ એજન પૃ. ૭૧

-કાયા : મંગલમહાશ્રી સરસો શિવ કલદાયક રમ્ભ ।

દૂહા-માતૃકા કહી પદો નિવવર-ધર્મ ॥પાજા

- (૧) નવનિહિ ધર્મિહિ સંપદએ સકચક્રહરિરિદ્ધિ ।
ધર્મુ ધ્રુવ કરિ ધીર જીવ સદ્ય કર આવધ સિદ્ધિ ॥૩૥॥
- (૨) મણુગચરુ ગ્રાણુંકસિણ તાણિહ આણિહ કાલે ।
જઈ ભાંગેસદ્ય સીલવણુ કરિસદ્ય સિવફલહાણિ ॥૪૥॥
- (૩) આણહંતા પયડેસિ ટુહુ દોષ પરાયા મૂઠે ।
નિય દોસણુ પળવચ સરિસ તે સવિ કારિસ ગૂઢે ॥૫૥॥
- (૪) ઈસરુ દેહખિય કોઈ નરુ નિધિણુ મણિ દુષેષ ।
એક ન જાણુ મૂઠે જિહ જાણુ વાચિયઈ લુણેષ ॥૬૦॥
- (૫) ઉપસદસે જલખિદુ જિવ તિવ ચંચલુ તણુ લચ્છિ ।
ધણુ દેખતાં જાણસએ દહ મન મેલ તઅચ્છિ ॥૬૧॥
- (૬) જાયરુ જઈ ભરિવઈ કુપુરિસહ તે ભરિવઈ ભંડારુ ।
ધક્કિ જીવ યુનિહિ પવર લક્ષ્મહ કોડિ આધાર ॥૬૨॥
- (૭) રીસ કરતા જીવ-રીહ અચ્છદ અવગુણુ તિનિ ।
અપ્પઈ તાવિસિ પરુ તવસિ પરતહ હાણિ કરેસો ॥૬૪॥

છાયા :

- (૧) નવવિધિ ધર્મ સાંપડે શક-ચંદ્ર-હરિ-ઋદ્ધિ ।
ધર્મ એક કચે ધીર જીવ સ્વચ કરે આવે સિદ્ધિ ॥૩૥॥
- (૨) મન-ગજ-વર જ્ઞાનાકુશે તાણ્યો આણો કામે ।
જો ભાંગશે શીલવન કરશે શિવ-ફલ-હાનિ ॥૪૥॥
- (૩) આણહંતા પ્રકટીશ હું દોષ પરાયા, મૂઠે ।
નિજ દોષ પર્વત સરસા તે સૌ કરાવોશ ગૂઢે ॥૫૥॥
- (૪) ઈશ્વર દેખ્યો કોઈ નર, નિર્ધન મને દુવાચ ।
એ ન જાણે મૂઠે જીવ, જન વાળું લણે ॥૬૦॥
- (૫) ઉપસદસે જલખિદુ જેમ તેમ ચંચલ-તાન લક્ષ્મી ।
ધન દેખતાં જાણે દહ મને મેલ તદર્થે ॥૬૧॥
- (૬) ઉદર જો ભરલું કુપુરુષનું તે ભર્યો ભંડાર ।
એક જીવ પુણ્યે પ્રવર લક્ષ-કોટીનો આધાર ॥૬૨॥
- (૭) રીસ કરતા જીવને છે અવગુણુ ત્રણ ।
આપને તપાવશે, પર તપશે, પરત્ર ને હાનિ કરશે ॥૬૪॥

- (૮) લિલિયઈ લખ્ખમ સિર તણઈ જઈ ચાલિયઈ સમુદ્ર ।
લચ્છિહિ કેસવ સંગિહિહિ તિણિ વિસિ ધારિહિ રુદ્ર ॥૧૫॥
- (૯) ટલમ મેરુ નિયદાણહ જઈ પચ્છિમ હગ્ગહ સૂર ।
પૂવ દિયઈ તો નવિ ચલમ કમ્મમહાભરપૂર ॥૩૩॥
- (૧૦) તઈ એકલહ સહસિ નિય ખાચેસમ પરિવાર ।
વિહવુ વિહંચિહ લેમ જાણ પાવ ન વિહચણહરુ ॥૩૮॥
- (૧૧) નમ વહમાણી સધણ જલ સુકક ઇયર તણાય ।
દાયર વક્રમ રિહિરી મગ્ગણ નિધણ થાઈ ॥૪૨॥
- (૧૨) ખલિ કિન્નઈ તઈ સુહગુરુહ જે જગુ મારગિ લાઈ ।
હમ્મગહ દંસણિ ગમણિ જણ પુણ પુહવિ ન માઈ ॥૪૬॥
- (૧૩) રે વાહા મગ્ગેણ વહિ મા હમ્મૂલિ પલાસ ।
કલ્હે જલહરુ ચક્કિસએ કયણ પરાઈ આસ ॥૪૯॥
- (૧૪) પર કિસોર મત્ત કરિ હમમ કરિ કરેવિણ કહું ।
નિય જીવ કોવિ ન વસિ કરએ ચિહ ગલિયારુ વિચરું ॥૫૩॥
- ચૂંટી કાઢેલાં આ સુભાપિતોથી કવિની મહેનતનો ખ્યાલ આવશે.
ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં આ કૃતિઓમાં અપભ્રંશનું સ્વરૂપ મોટે ભાગે

- (૮) લખ્યું લાલે શિરતણું જે ચાલિયે સમુદ્ર ।
લક્ષ્મીએ કેસવ સંગ ધર્યો, તેણે વિષે ધાર્યો રુદ્ર ॥૧૫॥
- (૯) ટળે મેરુ નિજ દામનો, જે પચ્છિમ હગે સૂર ।
પૂર્વ કયું તો નવ ચળે કમ્મ મહાભરપૂર ॥૩૩॥
- (૧૦) તું એકલો સહીશ જીવ, ખાશે પરિવાર ।
વિભવ(ને) વહેચી લે જન, પાપ(ને) ન વહેંચનાર ॥૩૮॥
- (૧૧) નહી વહતી સધવ જલ, સુકાય ઇતર તળાવ ।
દાતાને વાધે ઝહિ, માગણ નિર્ધન થાય ॥૪૨॥
- (૧૨) ખલિ કહું તેમ શુભ ગુરુ પર, જે જગે મારગે લાવે ।
હન્માર્ગના દર્શને-ગમને જન પણ પૃથ્વીમાં ન માય ॥૪૬॥
- (૧૩) રે વાહક, માર્ગે વહ, મા હન્મૂલે પળીશ ।
કાલે જલધર થાકશે, કેવી પરાઈ આશ ? ॥૪૯॥
- (૧૪) ખર કિસોર મત્ત કરી (ને) હમે કરમાં (=ચૂંદમાં) કરી કહું ।
નિય જીવ કોઈ ન વસ કરે, થયો ગલિયારો વિચરું ॥૫૩॥

જાળવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એ ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી સમજાશે; છતાં નીધિણ, મેલત, ચાલિયઇ, વિહયણહારુ, મારગિ, એ વગેરે નવાં રૂપો પણ પ્રયોજ્યાં છે.

આ પદ્યનો નિશ્ચિત સમય મળતો નથી; છતાં એટલું કહી શકાય કે વિક્રમના ચૌદમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એ થયો હોય. જિન-પ્રભની કૃતિઓ સાથે આ કૃતિઓ ઉતારાયેલી મળે છે, એ જોતાં આ સમય શક્ય છે. તેમ અપભ્રંશ તરફનું લેખકનું વલણ પણ એને ૧૪મા શતકથી આ બાજુ આવવા દે તેમ નથી.

૧૭. “ચચ્ચરી” નામનો ગેય-કાવ્યપ્રકાર એક અગાઉ નોંધાયો છે. એ પદ્ધતિની એક ચચ્ચરી વિક્રમના ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધની મળે છે.^૧ ૩૮ દોહરાના એ કાવ્યનો કર્તા કોઈ સોલણુ નામનો જણાય છે. આરંભમાં જ એ કહે છે:

કર જોડિલ સોલણુ ભણઇ જીવિલ સફલ કરેસુ ।

તુમ્હિ અવધારહ ધમિયલ ચચ્ચરિ હું ગાએસુ ॥૨૧॥

આ સિવાય કર્તાના વિષયમાં બીજી વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

કાવ્યના વિષય તરીકે એણે ગિરનારની તીર્થયાત્રાનો પ્રસંગ સ્તુત્યાત્મક રીતે લીધો છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ એમાં ખાસ અમરકાર જણાતો નથી. ક્યાંક કોઈક અંશે આમ છતાં નોંધવા જેવા છે:

નીચહપાણિલ ખલહલધ વાનર કરહિ ચુકાર ।

દોહલસદુ સુહાવણુલ તહિ હુંગરિ ગિરિનારિ ॥૩૩॥

જલ મઇ ત્રિહી પાજડી હય દિહું ચડાજી ।

તલ ધમિલ આણુંનિયલ લક્ષ્મિલ સિવપુરિ કાલ ॥૩૪॥

૧ જૈ. ગુ. કવિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૨ અને પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૭૧-૭૪

૨ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૭૧

છાયા : કર જોડી સોલણુ ભણે જીવિલ સફલ કરીશ ।

તમે અવધારો ધામિંદો ચચ્ચરી હું ગાઇશ ॥૨૧॥

હિયડા જાંઘ જે વહઈ તા ઊનિતિ ચરેને ।
 પાણિહ પીઠ ગઈદવઈ દુઃખજાનલિ દેને ॥૩૫॥
 ગિરિવાઈ ઝંઝોડિયઈ પાય ચાહર ન લહંતિ ।
 ઠડિ ત્રોરઈ ઠડિ યજી હિયડઈ સોસહ જંતિ ॥૩૬॥
 નવ ના ધંધલિ ઘલિલયા લખુપતીપાણુ ।
 તાંવ કિ લખ્સહિ ચિતિયા હિયડા ઊણુતાણુ ॥૩૭॥
 દુઃગરડા અથો ફરિ ફરિ લગઈ સીચલિ વાહ ।
 દૂથ પુણુ નવદેહડી અમુલિ કિયઈ પ્રસાદી ॥૩૮॥^૧
 આ કાવ્યમાં એક નાનું મુલાપિત નોધાયેલું છે, તે ખાસ
 ધ્યાન ખેંચે છેઃ
 જે મલિ મહલા પહિયડા તે મહલા મ લણેને ।
 પાવમલી જે મહલિયા તે મહલાહ મુણેને ॥૨૩॥^૨

૧ એજન, પૃ. ૭૩-૭૪

છાયા : નિર્ઝર-પાણી ખળહળે વાતર કરે ચૂંકાર ।
 કાયલ-શબ્દ મુહાવનો ત્યાં દુઃગરે ગિરનારે ॥૩૩॥
 ન્યારે મેં દીઠી પાવડી, લિયો દીઠો ચલવ ।
 ત્યારે ધાર્મિક આનંદો, લાયો શિવપુરે ઠામ ॥૩૪॥
 હેડા, જાંઘ જે વહે તેા ઊનંતે (ગિરનારે) ચઢેને ।
 પાણી પીઠ ગળેંદ્ર-પદે (હાથી પગલે) દુઃખજાનલિ દેને ॥૩૫॥
 ગિરિ-વાયુએ ઝંઝોડયો પગ સ્થિરતા ન લે ।
 ઠટે તોરે, ઠટે યાદે, હૈડું સોસે જંતુનું ॥૩૬॥
 ન્યામુધી ન ધાવલે ધાલ્યા લક્ષ્યાધિપતિ-પાણિ ।
 ત્યામુધી કે લાલે ચિંતા હેડાને બિનત્વની ॥૩૭॥
 દુઃગરડા અથઃ ફરી ફરી લાગ્યો સીતલ વાયુ ।
 યાય પણુ નવી દેહડી (નવેહ) અમૂલ્ય ક્યો પ્રસાદ ॥૩૮॥

૨ એજન, પૃ. ૭૩

છાયા : જે મળે મેલા પયિકડા તે મેલા મ લણુને ।
 પાપ-મળે જે મેલા તે મેલા મુણુને ॥૨૩॥

આ કાવ્ય યાત્રાપરક હોવાને કારણે એમાં ગિરનાર-ઉજ્જયંત ઉપરાંત યાત્રા નીકળવાનું સ્થાન વઢવાણુ પ્રથમ મળે છે. વઢવાણુથી યાત્રા કાઢતાં કેટલાક પાછા ફરે છે, તે કહેતાં વઢવાણુની ભૂમિ અને ત્યાંની 'ગરમીનો ખ્યાલ કવિએ ટૂંકમાં આપ્યો છે:

પાછ ચહુદેઇ કક્કરીઉ ઉન્હાલઇ લૂ વાઇ ।

જે કાયર તે વલ્લિયા જે સાહસિય તે જય ॥૧૦૧॥

તે પછી સહજિગપુર, ગંગિલપુર, અણંતપુર, વીસાવડ અને સુરધાર (સરધાર) જાય છે. સરધારથી ગિરનારનાં દર્શન થવા લાગે છે. એ પછી મંગૂખંભ, વહડેઉ, ખડહડ, ગોવાડલિહ, ભાદ્ર, ઉજ્જલ પહોંચ્યાં. ત્યાંથી સુરહડિય, ખડેઉલ અને વંચૂ નામક નદીએ ગયા. ત્યાંથી વણુથલી આવી, અને વણુથલી થઇ ગિરનાર આવ્યા. “રેવંત-ગિરિરાસુ”માં પણ વણુથલી થઇ પછી ગિરનાર આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

અણંતપુર પહોંચ્યા ત્યાં ચોરોનો ભય હતો, તે વાત લેખકે નોંધી છે:

નાલિયરીહુંગરિ-તડિહિ ખહુ ચોરાઉલિકાઇ ।

ધર્મિયકા બોલિહ ગિયા અમુલ તણુઇ સહાઇ ॥૧૫૧॥

વણુથલી ગિરનારની તળેટીમાં હોવાનું કવિ કહે છે, એનો આશય એ જ માનવો કે ચાર ગાઉમાં તળેટી માનવી. વામનસ્થલી=વણુથલી=વંથલી ગિરનારથી સહેજ નૈઋત્ય કાણુ તરફ ચાર ગાઉ

૧ એજન, પૃ. ૭૨

છાયા : પાચે ચોટે કાકરી ઉનાળે લૂ વાય ।

જે કાયર તે વલ્લયા જે સાહસિક તે જય ॥૧૦૧॥

૨ એજન, પૃ. ૭૨

છાયા : નાળિયેરી-ફંગરે તટે ખહુ ચોરાવલી-કામ ।

ધાર્મિકા વળી ગયા અમૂલ્ય તણે સહાયે ॥૧૫૧॥

આવેલી છે. ત્યાં તીર્થસ્થળ તરીકે માહાત્મ્ય હશે, તે ખાતર વંચલી થઇ પછી ગિરનાર જવાનો સામાન્ય નિયમ હશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ આપણને સંક્રાંતિકાળની ભાષા તે વખતની અન્ય કૃતિઓ જેમ આપે છે. પૂત, પોટલી, સાયડા, વહવાણ, દીસાઇ, સીહ, વોલાવી, ઉન્હાલઈ, લૂ, માડી, કદિનિ, પેખિવિ, નિંવરુ, ગિયા, વીસાવડ, સુરધારડી, નઈ (અવ્યયનો પ્રયોગ “ભાદ્રપદ જઈ વોલિઉ”), નાચઈ, સુરકડિય, લણુએ-મુણુએ, ઊનિલ-ઊનિત (ગિરનાર), લાગઉ, ખિસિયઉ, પલાંવડે, માગુ, જોહારિયઉ, નીઝર, સુહાવણુઉ, પાજડી, ચડાજી, ઠાઉ, ચડેજે, દેજે, એ ચબ્દો નવાં રૂપો તરીકે પ્રયોગાયેલા છે.

૧૮. વિક્રમના ૧૪મા શતક અને ૧૫મા શતકની મંધિમાં આપણને “નેમિનાથકાગુ” નામક એક મુંદર કાગુકાવ્ય મળી આવે છે. કવિ કાવ્યને અંતે પોતાના નામના નિર્દેશ ઉપરાંત વિશેષ કાંઈ નથી આપતો:

રાજલદેવિસહં સિદ્ધિ ગયહ સો દેવ યુલ્લીનઈ ।

મહાહારિહિં રાયસિહરમુરિદિ કિહ કાગુ રમીનઈ ॥૨૭૫॥

રમવાને માટે રચેલા આ કાગુ કાવ્યના કર્તા મલધારી રાજશેખર-સૂરિ છે. એ મુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. “પ્રબંધકાગુ” કે “ચતુર્વિદ્યાતિપ્રબંધ” સં. ૧૪૦૫માં દિલ્હીમાં રચી આપી ગૂંજરાતને લગતી ઐતિહાસિક હકીકતમાં પણ ઉપયોગી થાય તેવા અને લોકવાર્તાપ્રધાન ૨૪ ગદ્ય પ્રબંધો સંસ્કૃત ભાષામાં એમણે આપણને આપ્યા છે. આ ઉપરાંત શ્રીધરની સં. ન્યાયકંદલી ઉપર પંજિકા નામક ટીકા અને વિનોદકથા-

સંગ્રહ એ એ ગ્રન્થો પણ તેમણે રચ્યા છે.^૧ આ કવિએ ૧૩૯૩ માં પાર્શ્વનાથબિખની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, એટલે એઓનો લેખનકાળ ૧૩૯૩-૧૪૦૫ તો નિશ્ચિત જ છે.

આ કૃતિ પણ કવિએ સંભવ છે કે સં. ૧૪૦૦ આસપાસ રચી હશે, એટલે તેને ૧૪મા શતકમાં અહીં ગણાવી છે. કદાચ એ એ પાંચ વર્ષ મોડી રચાયેલી હોય તોયે ભાષાની દૃષ્ટિએ એ ૧૪મા શતકના કાવ્યયુગમાં જ સમાઈ જાય તેવી છે.

“નેમિનાથકાવ્ય” જો કે નિર્વેદાંત છે, છતાં એક રસમય કૃતિ છે. નેમિનાથનું સગપણ ઉગ્રસેનદુહિતા રાજિમતી-રાજુલ સાથે થયા પછી નેમિનાથની જન ઉગ્રસેનને ત્યાં જાય છે, ત્યાં અતિથિસત્કાર માટે મારવાનાં પશુ જોઈ તેમને નિર્વેદ થાય છે અને પરણ્યા વિના ચાલ્યા જાય છે, તે વસ્તુ બતાવવામાં આવી છે. પણ પ્રસંગને ઉદ્દેશી વસંત-વિહાર કવિએ આપ્યો છે અને તેમ કરી “કાવ્ય” નામનું સાર્થક્ય કરી આપ્યું છે. ૨૭ કડીના આ કાવ્યના ૭ ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે તે: ૩, ૬, ૧૨, ૧૫, ૧૮, ૨૧, ૨૪ અને ૨૭મીએ પૂરા થાય છે. ખંડની ૧લી કડી દોહરામાં છે, જ્યારે બાકીની રોળામાં છે. કવિએ પ્રાચીન આલંકારિક શૈલીનો સ્વીકાર કર્યો છે. નેમિનાથનું વર્ણન કરતાં એ લખે છે:

અહ નવશૃંગવણ નેમિકુમરે જાદવકુલ-ધવલો ।
કાજલસામલ લલવલહ સુલલિયમુહકમલો ॥

×

×

×

ગહિર સદિ હરિસંખુ જેણ પૂરિય હદ દો ।
હરિ હરિ જિમ હિરોલિયહ બુથદ ડપય દો ।
તેય પરિક્રમિ આગલહ પુણિ નારિ વિરતહ ।
સામિ સુલક્ષણ સામલહ સિવસિરિયભૂરતહ ॥૩૥

૧ જૈન ગ્રં. કવિઓ, ભાગ ૧લી, પૃ. ૧૩

હરિ-હલહર-સહં નેમિ ખદુ ખેલઈ માસ વસંતો ।
હાવિ ભાવિ ભિજ્જનઈ નહીં ચ ભામિણિ માહિ ભમતો ॥૪૧॥

કવિ રાજિભતીનું વર્ણન આપે છે કે

રાહમએ સમ તિહુ ભુવણિ અવર ન અત્યહ નારે ।
મોહણવિલિસ નવલ્લસીય દિખનીય સસારે ॥૪૨॥
અહ સામલ કોમલ કેદાપાસ કિરિ મોરકલાહ ।
અહ ચંદ સમુ ભાહુ મયણુ પોસઈ બડવાહ ।
વંદુડિયાલીય કુંહડિયહં સરિ ભુવણુ ભમાડઈ ।
લાડી લોચણુ લહકુડલઈ મુર સંગહ પાડઈ ॥૪૩॥
કિરિ સિસિગિળ કપોલ ક્ષત્રિહિડોલ કુરંતા ।
નાસાવંસા ગરુડચંચુ દાડિમદંક ફંતા ।
ગાહરખવાલ તિરેહ કંહુ રાજલસર રૂડઈ ।
ભાણુ બીણુ રણુરણુ ભાણુ દેઈલ-દહકુડલઈ ॥૪૪॥
સરલ તરલ ભુયવલ્લરિય સિહણુ પીણુધણુતુંગ ।
હરદેસિ લક્ષ્મણિ ચ સોહઈ તિવલ-તુરંગ ॥૪૫॥
અહ કોમલ વિમલ નિયંબખિંબ કિરિ ગંજાપુલિણા ।
કરિ કર ઊરિ હરિણુ બંધ ખલ્લવ કન્યરણા ।

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૮૩

છાયા : અથ નવયૌવન નેમિકુમાર માદવ-કુલ-ધવલ ।
કાજલ શ્યામલ ગળહળે સુલલિત-મુખકમલ ॥

x

x

x

વેદા શબ્દે હરિશંખ જેણે પૂર્યો હદંડ ।
હરિ હરિ જેમ હિરોળ્યો ભુલ-દંડ-પ્રચંડ ।
તેજ-પરાક્રમે આગળો પણુ નારી-વિરક્ત ।
સ્વામી સુલક્ષણુ શ્યામળો શિવશ્રી-અનુરક્ત ॥૪૬॥
હરિ-હલધરશું નેમિ પ્રભુ ખેલે માસ વસંત ।
હાવે ભાવે ભાજે નહિ ભામિની માંહ ભમતો ॥૪૭॥

મલપતિ ચાલતી વેલડીય હંસલા હરાવય ।

સંઘારાગ અકાલિ બાહુ નહકિરણિ કરાવય ॥૧૧૧॥

કવિના સમયે વરધોડાનું સ્વરૂપ કેવું હતું, વરરાજ શણગાર કેવા કરતા અને વધૂના શણગાર કેવા હતા, તેનો થોડો ખ્યાલ નીચેના શબ્દોમાં કવિ આપે છે:

રથહ-સેયતુંગ તરલ તુચ્છ રઘરહિ ચડય કુમારે ।

કન્નિહિ કુંડલ સીસિ મહડ ગલિ નવસર હારે ।

૧ એજન, પૃ. ૮૩-૮૪

છાયા : રાગિમતી સમ વણુ ભુવને અવર નથી નારી ।

મોહનવલ્લી નવલડી ભાપની સંસારે ॥૭૭॥

અથ શ્યામલ કોમલ કેશપાશ શું મોરકલાપ ।

અર્ધચંદ્ર સમ લાલ મદન પોષે લડ-પાદ ।

વાંકડી લમાંએ-ભરે ભુવન લમડે ॥૮૧॥

લાડી લોચન-લટકડલે સુર સ્વર્ગના પાડે ।

શું રાશિબિંબ કપોલ કર્ણુ-હિડોળ સ્ફુરતા ।

નાસા-વંશ ગરુડ-આમ દાડિમ-ફલ દંત ।

અધરપ્રવાલ ત્રિરેખ કંઠ રાજલ-શિર રૂઢું ।

સરલ તરલ ભુજવલ્લરી સિહણ પીન-ધન-તુંગ ।

ઉદર હેરો લકાવલી સોહે ત્રિવલ્લી-તુરંગ ।

અથ કોમલ વિમલ નિર્તળબિંબ શું ગંગાપુલિન ।

શું કરે ભરુએ હરિણુ-જાંઘ પલ્લવ કર ચરણ ।

મલપતી ચાલતી વેલડી હંસલા(ને) હલાવે ।

સંઘારાગ અકાલે બાહુ નખ-દિરણુ કરાવે ॥૧૧૧॥

૨ એજન, પૃ. ૮૫

છાયા : અથ સ્વેત તુંગ તરલતુરી(વાળા) રતિરથે ચઢે કુમાર ।

કાને કુંડલ સીસે સુકુટ ગલે નવસર-હાર ।

ચંદને ચર્ચે ચંદ્રધવલ કાપડે-સણગાર ।

દેવડિયાળો ખૂચ ભરી વાંકુડો-અતિ-સ્ફાર ।

ચંદણિ ઊગદિ ચંદ્રધવલ કાપડિ સિણ્ણગારો ।
 કેવડિયાલહ ખુંપુ ભરવિ વંદુડહ અતિકારો ॥૧૪॥
 ધરહિ છત્તુ વિત્તુ ચમર ચાલહિ મૃગનચણી ।
 લૂણુ ઉત્તારિહિ વર બહિણી હરિમુજ્જલવચણી ।
 ચહુપરિ બધસઘ દસારકોડિ નદવ બૂપાલો ।
 હયગચરહપાયકચક્રસીકરિહિ અમાલો ॥૧૫॥
 મંગલ ગાયહિ ગોરડીય ભટ્ટહ જયજયકારો ।
 હમ્મસેણ-ધરનારિ વરો પહુતહ નેમિકુમારો ॥૧૬॥

x

x

x

ગહખિ બધડી રાયમયે નેમિનાહુ નિરખધ ।
 પસઘપમાણિહિ ચંચલિહિ લોચણિહિ કડખધ ॥૧૭॥
 કિમ કિમ રાજલદેવિ તણુહિ સિણ્ણગારુ ભણેવહ ।
 ચંપધ ગોરી અધવોધ અંગિ ચંદનુ [તણુ] લેવહ ।
 ખુંપુ ભરાવિહ નહકુસુમિ કસતરી સારી ।
 સીમંતધ સિદ્ધર રહે ભાતીસરી સારિ ॥૧૮॥

ધરે છત્ર વેત્ર ચમર ચાલે મૃગનચની ।
 લૂણુ ઉતારે વર-બહેન હર્ષ જલ-વદની ।
 ચોમેર બેસે દસ કોડ ચાદવ બૂપાલો ।
 હય-ગજ-રથ-પાદાતિ-ચક્ર-સીકરે (આદ)અમાલ ॥૧૫॥
 મંગલ ગાય ગોરડી, ભટ્ટનો જયજયકાર ।
 હમ્મસેન-ધર-નારી (કને) વર પહોંચ્યો નેમિકુમાર ॥૧૬॥

x

x

x

ગોખે બેઠી રાજિમતી નેમિનાથ(ને) નીરખે ।
 પ્રશત-પ્રમાણુ ચંચલ લોચને કટાક્ષે ॥૧૭॥
 કેમ કેમ રાજલદેવી તણો સણ્ણગાર ભણવે ।
 ચંપક ગોરી અતિધૌત અંગે ચંદનલેપ ॥
 ખૂંપ ભરાવ્યો નતિ-કુસુમે કસતરી સારી ।
 સીમંતે સિદ્ધ-રેખ ભાતીસર સારી ॥૧૮॥

નવરંગિ કુકુમિ તિલચ કિમ રમણુ તિલક તસુ લાલે ।

મોતીકુંડલ કન્નિ ચિય બિખાલિય કરન્નલે ॥૧૯૧॥

અહ-નિરતીય કન્નલ-રેહ નયણિ મુહકમલિ તંખોલે ।

નગોદર-કંઠલક કંઠિ અનુહાર વિરોલે ।

મરગદ નદર કંચુચક કુડકુલ્લં માલા ।

કરિ કંકણુ મણિવલયચૂડ ખલકાવધ ખાલા ॥૨૦૧॥

કવિ આમ કાવ્યને રસિક બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. કવિએ આ કાવ્યમાં આમ વરઘોડો મુખ્યત્વે આપ્યો છે. શરૂઆતમાં વસંત ખેલનું સૂચન છે, પણ લક્ષ્મીનો દિવસ તો “સાવણ મુકિલ છટ્ટિ” છે, પણ લક્ષ્મીપ્રસંગ સામાન્ય રીતે વસંતમાં થતા હોવાને કારણે આ “શાશુ” છે, એમ સમજવું રહ્યું.

કવિની બીજી કાંઈ અપભ્રંશકૃતિ જાણવામાં નથી. પ્રબંધકોશમાં અત્રત્ર આપેલાં અવતરણોમાં પ્રકૃત ભાષાનાં પદો આવે છે એ પદો જેમાં આપણને કવિના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તેમાંના થોડાં આ છે:

(૧) ઉવચારહ ઉવચારહ સન્નુ લોક કરેધ ।

અવગુણિ કિયઈ જુ ગુણ કરધ વિરલક જણણી જણેધ ॥૧

(૨) ગુલસિહ આવઈ તિલતાંદલી વેડિઈ વળવધ વાંસલી ।

પહિરણિ ઓઢણિ હુધ કાંબલી ધણપરિ ગ્વાલધ પૂજધ રુલી ॥

નવ રંગે કુકુમે તિલક કર્યુ રત્નતિલક તેના લાલે ।

મોતીકુંડલ કાને રહ્યું બિખાલિત કર જાલે ॥૧૯૧॥

અથ-નાચે કન્નલરેખ નયને, મુખકમલે તંખોલ ।

નગોદર-કાંઠલો કંઠે અને હાર વિરોલ ।

મરકત-જાત કંચુક રુકુટ ફૂલની માલા ।

કરમાં કંકણુ મણિવલય ચૂડો ખલકાવે ખાલા ॥૨૦૧॥

૧ પ્રબંધકોશ (સિંધી જૈ. ગ્રંથમાળા), પૃ. ૮, છાયા:

(૧) ઉપકારનો ઉપકાર સર્વ લોક કરે ।

અવગુણ કર્યો જે ગુણ કરે વિરલો જાનની જાણે ॥

કાલક કંબલુ અનુ નીચાટુ છાસિહિ ખાલડુ ભરિક નિપાટુ ।
અણવડુ પડિયલ નીલક ઝાડિ અવર કિસર ગહ સિંગ નિકાડિ ॥૬

(૩) હંસ તિહિ ગયા તિહિ ગયા મહિમણુણા હવંતિ ।
છેહ તાંહ સરોવરહ જ હંસે મુચ્ચતિ ॥૭

(૪) છાયાકારણિ સિરિ ધનિય પચ્ચવિ ભૂમિ પડંતિ ।
પત્તહં હુધ પત્તતણુહં તરુઅર કાંઈ કરંતિ ॥૮

(૫) સાહસજુતક હણ વહધ દેવહ તણુ કયાણિ ।
ખૂંટા વિણુ સોખધ નહી ખેડિ મ ખૂંટા ટાણિ ॥
કુમારપાલ ! મન ચિંત કરિ ચિતિઈ કિંપિ ન હોઈ ।
નિણિ વુહુ રજ્જુ સમ્મચિપક ચિંત કરેસધ સોઈ ॥૯

૧ એજન, પૃ. ૧૬, છાયા:

(૨) ગોડશું ચાવે તિલ-તાડલ વેડે બળવે વાસળી ।
પહેરણે આઢણે હોય કાળળી એણીચેર આવે પૂજી રળી ॥
કાળો કાંબળો અને નિચાટો (?) છાસે ખાલડ ભર્યું (?) નિપાટ ।
એવડો પડયો નીલે ઝાડે અવર કિસર (?) ગૃહ શૃંગ લલાટે ॥

૨ એજન, પૃ. ૩૦, છાયા:

(૩) હંસ જ્યાં ગયા ત્યાં ગયા મહીમંડન હોય ।
છેહ તે સરોવરને જોને હંસે મૂંઝ્યાં ।

૩ એજન, પૃ. ૩૧, છાયા:

(૪) છાયા-કારણે શિરે ધરી પછી ભૂમિએ પડે ।
પત્રોનું અહીં પત્રપણું, તરુવર શું કરે ?

૪ એજન, પૃ. ૫૧, છાયા:

(૫) સાહસ-જુત્યે હણ વહે દેવ તણે કયાળે ।
ખૂંટા વિણ શીખે નહિ, ખેડ મ ખૂંટા ટાળી ।
કુમારપાલ મ ચિંતા કર. ચિંતા કયે કાંઈ ન હોય ।
જેણે તને રાજ્ય સમર્પ્યું, ચિંતા કરશે તે ॥

(૬) સા સુકંતઈ જગુ મરઘ તે વીરકી મ સુકા ।

ધકુ મરંતઈ સુમરઘ નરિ સહ મરઘ મ ધક ॥૧

મેમિનાથકાગુ અને આ અવતરણોની ભાષા જોતાં સંક્રાંતિકાળની એ માલૂમ પડશે. અહીં આપેલાં બધાં અવતરણો જોતાં તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ કાંઈક વધતેરો લાગશે, તે સાથે નવાં રૂપો પણ ધણાં મળશે. નવ, કુલધવલો, કમલ, કપોલ, વગેરે તત્સમ શબ્દો તરી આવે છે, જ્યારે કાજલ, આગલહ, સહ, ભમાડહ, રૂડહ, ટહકડહ, મલપતિ, ચાલતિ, સોસિ, કાપડિ, કેવડિયાલહ, બધડી, નિરખધ, સિહ, પહિરણિ, આહણિ, કાંબલી, સીંખધ, વગેરે રૂપો નવા સ્વરૂપમાં આવ્યાં છે.

૧૯. ચૌદમા સૈકામાં થયેલા મનાતા સર્વાનંદસૂરિએ “મંગલકલસ-ચોપાઈ” નામની એક કૃતિ રચી છે. શરૂમાં એક વસ્તુહંદ આપી પછી દોહરા અને પછી ચોપાઈમાં આ કૃતિ રચાયેલી જણાય છે. એ પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, એટલે વિશેષ કાંઈ પણ માહિતી મળી શકતી નથી. એની ભાષાનો ખ્યાલ આવે એટલા પૂરતું અવતરણ અહીં પ્રાપ્ય છે તેટલું આપવામાં આવે છે:

[વસ્તુ]-સચલ મંગલ સચલ મંગલ-મૂલ મુણિનાહ
આણુગિરિ આદિજિણુ-પામપદમ પણમેવિ ભાવિણુ
કછોલી-મુખમંડણુ પાસનાહુ હરવરિ ધરેવિણુ
વાગુવાણિ સુભ વચણા લે અવતરી અક્ષરમાલ
મંગલકલસચરિત હિત ભણુસિહ રલિઅ રસાલ ૧

[દૂહા]-રલિઅ રસાલ નિસુણતાં મંગલકલસચરિત
ભવિયાં ભાવિધ સભલુ કરીહ સુનિયલચિતુ -૨

૧ એજન, પૃ. ૯૫, છાયા;

(૬) તે સુકાતાં જગ મરે, તે વીરકી મ સુકાય ।

એક મરતે કુમરણુ યાય; મારુ સો મરે, ન એક ॥

નિશ્ચલચિત્ત પ્રસાદલક્ષ વિધન વિલીનઃ દુરિ
સુલલિત વાણી ધમ ભણુઃ શ્રીસર્વાનંદસૂરિ. ૩^૧

આ રાસના કર્તા સર્વાનંદસૂરિ ક્યારે થયા એ વિષયમાં ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એક સર્વાનંદસૂરિએ સં. ૧૩૦૨માં “ચંદ્રપ્રભ-ચરિત્ર” રચેલું છે તે આ છે કે નહિ એ કહી શકાય તેમ નથી. એક સર્વાનંદ “પાર્શ્વનાથચરિત્ર-કાવ્ય” સંસ્કૃતમાં રચેલું છે, જેની નકલ સં. ૧૩-૬ની મળે છે. (દશકનો આંક તૂટે છે, ૩) જલ્યોદ્ધરગચ્છના એક સર્વાણંદસૂરિ ૧૪મા શતકના આરંભમાં થયેલા જણાય છે, જ્યારે ધર્મધોપગચ્છના એક સર્વાનંદસૂરિ ૧૪૧૫માં હયાત હતા. ખીજા એક વળી સં. ૧૪૯૫માં હયાત હતા.^૪ સ્વ. સી. ડી. દલાલે એક જગદુચરિતકાર સર્વાનંદસૂરિ હોવાનું પણ જણાવ્યું છે. આમ કયા સર્વાનંદસૂરિની આ કૃતિ ગણવી, એ મુશ્કેલીભર્યું છે. કાવ્યના આરંભમાં કછોલી ગામના શ્રીપાર્શ્વનાથનું સ્મરણ છે, એ ઉપરથી એમ મંતવે છે કે કવિનું કછોલી ગામમાં ગુરુગૃહ હોય.

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ ભો, પૃ. ૩૫

કાયા : સકલ મંગલ સકલ મંગલ-મૂલ મુનિનાથ ।

આખુગિરિ-આદિજિન-પાદપદ્ય પ્રણુમી ભાવે ।

કછોલી-મુખમંડન પાર્શ્વનાથ હરવરે ધરી ।

વાત્સાણી ગુલ વેણુલે અવતરી અક્ષરમાલા ।

મંગલ-કલશ-ચરિત હિતે ભણીશ રણિયું રસાલ ॥

રણિયું રસાલ સુણતાં મંગલકલશચરિત ।

ભંચો, ભાવે સાંભળો કરી સુનિશ્ચલચિત્ત ।

નિશ્ચલ ચિત્ત પ્રસાદે વિદ્ય વિલાય દુર ।

સુલલિત વાણી એમ ભણે શ્રીસર્વાનંદસૂરિ ॥

૨ પત્તનસ્થ જૈ. ગ્ર. સૂ. પૃ. ૨૮૩

૩ એનન, પૃ. ૭૮

૪ પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (ભાવનગર), પૃ. ૧૯, ૨૨, અને ૪૭

ભાષા ઉપરથી કવિનો સમય ઔદ્યોગીક શતકનો અંતભાગ જણાય છે. અપભ્રંશનો ઉદ્ધાર આદિજાણુ, મુખમંડળ, પાસનાહુ, ચિત્તુમાં છે, જ્યારે ચરિત-માં નથી. સાથે તત્સસ શબ્દો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પ્રયોજાયેલા છે.

આ કૃતિ સુપૂર્ણ છપાઈ ન હોવાને કારણે કવિ અને કૃતિના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

[૧૪મા શતકનું ગદ્ય]

૧૪મા શતકની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અને ભાષાસ્વરૂપનો આ પૂર્વે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ જ યુગમાં થોડી ગદ્યપ્રવૃત્તિ પણ થઈ છે. એકાંક એ કાંઈ પણ મહત્ત્વ ધરાવતી નથી; કેમકે એ માત્ર સ્વતંત્ર ગદ્યકથાઓ નહોતાં ટીકા ટિપ્પણુ જેવી છે. પણ એમાં ૧૪મા શતકનું ભાષાસ્વરૂપ એના સ્વાભાવિક રૂપમાં સચવાઈ રહેલું મળે છે. ઉપર આવેલી પદ્યકૃતિઓમાં ભાષાનું સ્વાભાવિક લક્ષણુ વ્યક્ત નથી થતું તેટલું આ કૃતિઓમાં વ્યક્ત થાય છે એમ કહેવામાં મુદ્દો એ છે કે પદ્યમાં તો જૂનાં શબ્દસ્વરૂપોને જાણે અજાણે સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન હોય છે, પદ્યને પ્રૌઢ બનાવવા સાહિત્યકીય ભાષાનાં રૂઢ રૂપો સાચવવાનો પ્રયત્ન હોય છે, અને ગદ્યકથાઓ કે એવું વિશિષ્ટ કાવ્યમય ગદ્ય લખાયું હોય તો તેમાંયે તેવું પ્રૌઢ ગદ્ય સાચવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય છે, પણ માત્ર સમજૂતી ખાતર લખવામાં આવેલાં ટીકા-ટિપ્પણુમાં તો માનવમુખમાં વ્યક્ત થતું ભાષાસ્વરૂપ નીકળી આવે તે વધુ સંભવિત છે; અને મારું તો દૃઢ માનવું છે કે સૈકાસૈકાના ભાષાસ્વરૂપે ક્રમિક વિકાસ કેવી રીતે સાધ્યો છે, તે તેના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં જાણવું હોય તો સાદી ગદ્યકૃતિઓ જ-ચિટ્ટીચપાટી અને ખતપત્રો જ-મેળવવી જોઈયે. અહીં રજૂ થતા નમૂનાઓ પ્રાયઃ એ વસ્તુની ખાત્રી આપશે.

૧. સ. ૧૩૩૦ના અશ્વિન સુદિ ૫ ગુરુવારે આશાપદ્મીમાં લખાયેલી, અત્યાર સુધીમાં મળેલી ગૂજરાતી ગદ્યકૃતિઓમાં સાથી જૂનામાં.

જૂની કૃતિ આ આરાધના^૧ છે. આ કૃતિ એના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી બીજી ગદ્યકૃતિઓથી જુદી તરી આવે છે; તે તેના પ્રોઠ અને આંતરી ગદ્યથી. ભારોભાર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોથી લદાયેલું આ ગદ્ય તટલાલીન સમાન્ય વ્યવહારુ ગદ્યથી જરૂર જુદું પડી જાય છે. વચ્ચે આવતું આ એક વાક્ય જુઓ:

પરમેશ્વર આરહંત-સરણિ સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધ-સરણિ સંસાર-
પરીવારસમુત્તરણુયાનપાત્ર-મહાસત્ત્વસાધુ-સરણિ સકલ-પાપપટલક-
વલનકલાકલિતુ દેવલીપ્રણીતુ ધર્મ-સરણિ સિદ્ધસંઘ-ગણ દેવલિ
શ્રુત આચાર્ય હપાધ્યાય સર્વ સાધુ પ્રતિણી આવક આવિકા ઇદ
જ કાંઈ આશાતના કરી હતી તાહ મિથ્યા મિ દુષ્ટ^૨ ।૨

આ અવતરણમાં સમાસાંત પદો લાઘાં છે, તેથી જુદા પડતા નીચેના અવતરણમાં પ્રાસાતુપ્રાસવાળી શૈલી મળે છે:

પંથ પરમેષ્ઠિનમસ્કારુ નિનશાસને સારુ ચતુર્દશપૂર્વસમુદ્ધારુ, સંપા-
દિતસકલકલ્યાણસંભારુ વિહિત-ફરિતાપહારુ શુદ્ધોપદ્રવપર્વતવજ્રપ્રહારુ
લીલાદલિતસંસારુ સુતુરિહ અનુસરદુ, નિણિ કારણિ ચતુર્દશપૂર્વધર
ચતુર્દશપૂર્વસંબંધિન આનુ પરિત્યજિહ ।૩

૧ પ. જૈ. મં. ગ્રં. સૂત્રી, એને આધારે સ્વ. સી. ડી. દલાલે પ્રા.
ગ. કા. સં.માં પૃ. ૮૬ ઉપર અને મુનિ શ્રીનિનવિનયજીએ પ્રાચીન ગ. ગદ્ય-
સંદર્ભમાં પૃ. ૨૧૮ ઉપર આ જાણવી છે.

૨ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૮૬, છાયા:

પરમેશ્વર આરહંત-સરણે, સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધ-સરણે, સંસાર-
પરિવાર-સમુત્તરણુયાન-પાત્ર મહાસત્ત્વસાધુ-સરણે, સકલ-સંઘ-પાપ-
પટલ-કવલન-કલા-કલિત દેવલી-પ્રણીત ધર્મ-સરણે સિદ્ધસંઘગણ-
દેવલિ-શ્રુત-આચાર્ય-હપાધ્યાય સર્વ સાધુ પ્રતિની આવક-આવિકાએ
અહીં જે કાંઈ આશાતના કરી હતી, તે મિથ્યા મારું દુષ્ટ.

૩ એનન, પૃ. ૮૭, છાયા:

પંથપરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર નિનશાસને સાર ચતુર્દશ-પૂર્વસમુદ્ધાર
સંપાદિતસકલ-કલ્યાણસંભાર વિહિત-ફરિતાપહાર શુદ્ધોપદ્રવપર્વત-

આ બંને અવતરણો નોવાથી જણાશે કે લેખક પ્રૌઢ ગદ્ય લખવા પ્રયત્ન કરે છે, જેમાં તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દો ભારોભાર પ્રયોજે છે. તત્કાલીન લોકભાષાની છાંટ સરળિ <સ. શરણે, વતિણી>સં. વ્રતિની, જ <મં. યદ્, કામ <મં. કાવિત્, કી <પ્રા. કિઆ <સં. કૃતા, હુંતી <સં. મૂતા, તાહ <સ તસ્યાઃ, મિચ્છા <સં મિચ્છ્યા, મિ <સ. મે, દુક્ક <સં. દુક્કૃત, સુ <સં. તદ્, તુમિહ <સ * તુમે, જિણિ <સં. જેન, આ રૂપો જૂનાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશનાં છે. ઉપરાંત પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉ પ્રત્યય, અને ક્રિયાપદ-કૃદંતના રૂપોમાં 'અનુસરહુ' અને 'પરિત્યજિઉ'માં અનુક્રમે હુ અને હઉ પ્રત્યય છે.

પણ આ આખી આરાધના વાંચવાથી તેમાં નવાં સ્વરૂપો પણ સંક્રાંતિકાળમાં સિદ્ધ થવા જતાં-પ્રયોગ્યેલાં મળે છે, જેવાં કે ટીપણાં, ઉતરી, ઠવણી, પાઠા, દોરી, સઉ (=થું), એ (=તે), પાંચ, ચારિ, ઈહ તણુઈ વિષઈ (=આ તણે વિશે), હું, નહી, ઊચરહુ (=ઊચરો), પનર (=પદર), છપન, સાત, તણુ, જે, ઊપના, પાછિયા, ચૂકિયા, -(ર)હઈ (=તે), અદાર, કરાવણિ, તુમિહ, સ્મરેવહ, અનઈ (=અને), કરિસહ (=કરશે), સપાદિયઈ=(સંપાદિયે-કર્મણિરૂપ), એ માલૂમ પડે છે, જે બતાવે છે કે ભાષા અપભ્રંશ કાળમાંથી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં વિકાસ સાધવા માંડી હતી. નીચેનું વાક્ય જુઓ:

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ સ્મરહિ, તહ તુમિહ વિશેષિ સ્મરેવહ, અનઈ પરમેશ્વરિ તીર્થકરદેવિ ઇસહ અર્થુ ભણિયહ અચ્છઈ, અનઈ સંસાર તણુહ પ્રતિભહ મ કરિસહ, અનઈ રુદ્ધિ નમસ્કાર ઇહ લોકિ પર લોકિ સંપાદિયઈ ॥૧

વજ્રપ્રહાર લીલાદલિતસંસાર, તે વમે અનુસરો, જેણે કારણે ચતુદશ-પૂર્વધર ચતુદશપૂર્વસબધી ધ્યાન પરિત્યજ્યું(હવું).

૧ એજન, પૃ. ૮૭, છાયા:

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર સ્મરે, તો તમોએ વિશેષે સ્મરવો. અને પરમેશ્વર તીર્થકરદેવે એવો અર્થ ભણ્યો છે, અને સંસાર તણો પ્રતિભવ મ

સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી એ લક્ષણુ આમ એકદમ સાર્યક થતું આ અવતરણોમાં—આ આરાધનાના ગદ્યમાં દેખાય છે, સાથેસાથ મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં વ્યાપક રૂપો પણ સં. ૧૩૩૦ જેટલા જૂના સમયમાં વપરાયેલાં મળે છે. આ પ્રત તાકપત્ર ઉપર લખાયેલી જૂની છે, એ પણ થોડું સૂચક નથી.

આ ગદ્ય જોતાં તે સમયે તત્કાલીન ભાષામાં પ્રૌઢ ગદ્ય પણ લખવાનો અવશ્ય રિવાજ હશે તેમ જણાય છે; ભલે પછી આજે તેવું સુંદર સાહિત્ય ન મળતું હોય. અને પંદરમા શતકના અંત ભાગના “પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર”માં આપણને સુંદર ગૂજરાતી ગદ્ય=ગદ્યકાવ્યની પ્રાપ્તિ થાય પણ છે.

૨. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને વિષય બનાવી કોઈ સંગ્રામસિંહ નામના વ્યાકરણકારે સં. ૧૩૩૬માં “બાલશિક્ષા” એ મથાળે કેટલુંક ભાષાબંધારણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વિક્રમના ૧૪મા શતકના આરંભમાં ઘોડાતી ભાષાનું સાદું સ્વરૂપ કેવું હતું, તે એ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. એણે શરૂમાં જુદા જુદા કાળનાં રૂપો આપ્યાં છે; જેવાં કે

વર્તમાનકાળ—કર્મ, લિયર્મ, દિયર્મ

વર્તમાનકાળ—કર્મણિ—કીજર્મ, દીજર્મ, લીજર્મ

વિધ્યર્થ—કરિજે, લેજે, દેજે

આનાર્થ—કરિ, લર્મ, દર્મ

„ —કર્મણિ—કીજઉ. દીજઉ, લીજઉ

ભૂતકાળ—કીધઉ, લીધઉ

ભવિષ્યકાળ (૨જો પુરુષ)—કરિસિ, લેસિ, દેસિ

ભવિષ્યકાળ (૩જો પુરુષ)—કરિસિર્મ, લેસિર્મ, દેસિર્મ

„ —કર્મણિ—કીનિસિર્મ, લીનિસિર્મ, દિનિસિર્મ.

ક્રિયાતિપત્તિ—કરત, લેત, દેત

કરો, અને ઋદ્ધિ—નમસ્કાર આદી લોકમાં પરલોકમાં સંપાદિયે (કર્મણિ પ્રયોગ).

ક્રિયાતિપત્તિ—કર્મણિ—કીજત, લીજત, દીજત

વર્તમાનકૃદંત—કરતઉ, લેતઉ, દેતઉ

—કર્મણિ—કીજતઉ, લીજતઉ, દીજતઉ

ભવિષ્યકૃદંત—કરુણાહરુ, લેણાહરુ, દેણાહરુ

ભૂતકૃદંત—કીધઉ, દીધઉ, લીધઉ

—સંબંધક ભૂતકૃદંત—કરીઉ, લેઉ, દેઉ

હેત્વર્થ કૃદંત—કરિવા, લેવા, દેવા

સામાન્ય કૃદંત—કરિવઉ, લેવઉ, દેવઉ

પ્રેરક રૂપો—કરાવઉ, કરાવિવઉ, કરાવિસર્પ, કરાવતઉ, કરાવી,

કરાવિવા.

સંગ્રામસિંહે જુદો શબ્દસંગ્રહ અને ક્રિયાપદોનાં મૂળરૂપ તત્કાલીન ભાષામાં ક્યાં ક્યાં પ્રયોજ્ય છે, તે આખ્યાં છે. એમાંનાં ઉપયોગી અહીં આપું છું:

શબ્દસંગ્રહ—આજુ (આજ), કાલિ (કાલ), પરમ (પરમ દિવસ), દિવડાં (હમણાં), નહીન (નહિ તો), લિગધ (લગી), પાપર્ષ (વિના), જહિયં-તહિયં (જ્યારે ત્યારે), કહિમા (ક્યારે), કીહાં-જીહાં-તીહાં (ક્યા-જ્યાં-ત્યા), ઇહાં (અહીં), સગલધ (સર્વત્ર), વલોઉ (વળી), ઝટકધ (ઝટ દધ), જૂઉ (જુદો), તાહરું (તારું), માહરઉ (મારું), તુમ્હારું (તમારું), અમ્હારઉ (અમારું), સરીપઉ (સરખો), કિસઉ-જિસઉ-તિસઉ-ઈસઉ-યસઉ (કેવો-તેવો-આવો-જેવો) અમ્હ-તૂ-મૂ-તુમ્હ સરીપઉ (અમ-તું-હું-તમ સરખો), જેતલુ-નેતલુ-એતલુ-કેતલુ (જેટલો-તેટલો-એટલો-કેટલો), ઝોગહુ (ઝોરો, નજીક), પરહુ (પરો, દૂર), પાપલિ (ફરવું), સવહિ ગમા (સર્વ બાજુ), બાહિરિ (બહાર), ધુરિલું (પહેલું), છહિલઉ (છેલું), એક-ગિહુ-છહિ પરિ (એક-એ-છ પ્રકારે), જડપણઉ, જનાવાસઉ (જનીવાસ), ઉસીઆલું (ઓશિયાણું), ધુધટઉ (ધૂંધટો), આહર નહર (આવ જાવ),

મસાદણી (મહાસાધનિક), ચાંદ્રિયું (ચાંદ્રચંદ્ર-ચંદ્રવે), બલ-
બલોહિ (વાચાળ, બડબડિયો), વાદલું (વાદળું), પહોડહિ
(પાછલું), ઉપવાસીહિ (ઉપવાસી), કૂંઠહાઈહિ (કાંઈનો પુત્ર),
મસિહાઈહિ (માસીનો પુત્ર-મમિયાઈ), બાપ (પિતા), કૂટરહિ
(સ્કુટ), પાણહિ (ખાંડણિયો), હથીયારુ (હથીયાર), કહિસીઈ
(કાસીયું), ગોગીડહિ (ગોગીડો-ગોડીટ), પડાઈ (પતંગ), વાંકઈ-
કૂંઠઈ (વાંકું-કૂંઠું), વાલાલુંછી (વાળની ચૂંટાચૂંટી), છેત-
રિહિ (છેતરો), આકડહિ (આકરું), ઉબણી (ઉઘાનિકા), ભોગલા
(ભોગળ), મહરુ (મહતર), વરાંસિહિ (બિલકું ક્યું) વગેરે.

ક્રિયાપદો—રાપઈ, આરંભઈ, માંભરઈ, ખેલઈ, નાસઈ (નાસી જાય
છે), જાણઈ, ખૂઝઈ, જિમઈ (જમે છે), ખાચઈ, ભીપઈ,
થેલઈ, સીપઈ, શીપવઈ, વિણસઈ, વિમાસઈ, અચઈ (છે),
કહઈ, સોહઈ, જઈ, આવઈ, નિડલઈ (નીડળે છે), ભિગઈ,
આથમઈ, હાલઈ, ચાલઈ, આપઈ, વરસઈ, ઘાસઈ (ઘસે છે),
ભેટઈ, વીનવઈ, વાપરઈ (વાપરે છે), પ્રામઈ (પામે છે), નાહઈ,
ભાવઈ (ભાવે-ગમે છે), વીપરઈ (વીખરાય છે), સમારઈ (સમાર-
કામ કરે છે), પરિણઈ, ખંજૂહાલઈ (ખજવાળે છે), હીડાલઈ,
ખાંધઈ, ખીલઈ, ખીલાવઈ, ઉલ્લીચઈ (ઉલેચે છે), લાજઈ,
કિરઈ, ચંદઈ, ઝાડઈ (છોડે છે), સાંપડઈ, નિરપઈ, બિખઈ,
પરપઈ, નીખઈ, બિવેપઈ, બિવ્રકઈ, બુહારઈ (બુહારી-વાસોંદું
કાઢે છે), ખાલઈ (ખાળે છે), ખલઈ (ખલે છે), પીચઈ (પીચે
છે), વિલઈ (વટે છે), વાંછઈ, તૂસઈ (તુખટ થાય છે), પૂચઈ,
નાચઈ, માચઈ (મચે છે), સાંભલઈ, થવઈ (સ્થિર રહે છે)
કરડઈ, કાટઈ, લાંપઈ (નાખે છે), ધોચઈ, વીછલઈ (વીછળે
છે), ઘાતઈ (ફેંકે છે), જહિટઈ (ફેંકે છે), સંધૂકઈ (અગ્નિ
પ્રજ્વલિત કરે છે), સાચઈ (સંચય કરે છે), ચૂંટઈ, જિમલઈ,
પ્રાસુઈ (પ્રસવે છે), હુચઈ (હાય છે) ચૂચઈ, ગાંકઈ (ગાંક

બાધે છે), થીજઈ, બીજઈ, બિજઈ, વાધઈ, પીજઈ, ભિમટઈ,
 વીધઈ, પઢઈ, માયઈ (સમાય છે), પ્રસવઈ, સૂઅઈ, ફેડઈ,
 જુડઈ (જોડે છે), ટુંધઈ, ઉઢઈ (ઝોઢે છે), પોઅઈ (પરોવે છે),
 વલઈ (વળે છે), જાયઈ (ઢોંકે છે), લાડઈ, (લાડ કરે છે),
 પંડેલઈ (પંપાળે છે), મનાવઈ, દ્રહિડઈ, રેઅઈ, ઢીલઈ, (ઢીલું કરે
 છે), લહઈ, ભેલઈ, ઝાંપઈ, નિહિજઈ (નિચોજે છે), ખૂડઈ,
 ષોડાઅઈ (ખોડાય છે, ખોડાંગે છે), લુણઈ (લણે છે), આંઅઈ
 (પહોંચે છે), સીઝઈ, સૂઝઈ (સૂઝ પડે છે), મીઅઈ (મીંચે છે),
 માનઈ, મથઈ, ઢાંકઈ, પહિરઈ, પડઈ, અડવડઈ, કુરમાઈ
 (કરમાય છે), હકારઈ (ખોલાવે છે), છણઈ (છણે છે), પઈસઈ,
 આંજઈ, ઉલડઈ, શીટઈ, સૂકઈ, છોલઈ, પુદઈ, પુટઈ, સીદાઅઈ
 (નાશ પામે છે), ભિગટઈ, ઝૂંજઈ, સાહઈ, ભેદઈ, સરવઈ
 (સરવે છે), ચાટઈ, બિલટાવઈ, ધૂનઈ, ધ્રાઅઈ (ધરાય છે), ખીજઈ,
 વિહંચઈ (વહેંચે છે), પડહડઈ, પાલટઈ, તાણૂઈ, કાઢઈ, ટલવલઈ,
 ગાંગિરઈ (ગાંગરે છે), ઝૂઝઈ, ધધાલઈ, વીંટઈ, ચમેટઈ, પરી-
 સઈ (પીરસે છે), પાસઈ (ખાંસી ખાય છે), વીસમઈ (વિશ્રામ
 લે છે), અડઈ, ધૂણૂઈ, મોકલઈ, કલકલઈ, તજઈ, માંજઈ, ડસઈ,
 ગાજઈ, ગાયઈ, કરઈ, ધરઈ, દિઅઈ, લિઅઈ, ભડઈ, ધૂપઈ,
 ફિરઈ (ખરે છે), વીઠઈ (વેચે છે), મરદઈ (મર્દન કરે છે),
 મલઈ, બિધડઈ, અડઈ, ભિડઈ, કિરગિરિઈ, વધારઈ (વધાર
 આપે છે), વધાણૂઈ, વાવઈ, છિખઈ (છખે છે), ચોરઈ, ઉપેલઈ,
 સકઈ, પરવારઈ, વારઈ, પહલાલઈ (પલાળે છે), લેઅઈ, ફૂટઈ,
 પતીજઈ (પ્રતીતિ થાય છે), જાઅઈ (જિતપન થાય છે), પાજૂ-
 અઈ, (ખંજોળે છે), ઝોલંભઈ (કપકો આપે છે), વાઢઈ (વધારે
 છે), લોઢઈ, આપુડઈ (આખડે છે), ફડફડઈ, કડકડઈ, વીજોહઈ,
 તડતડઈ, હીંડઈ, દેષઈ, જોઅઈ (જુએ છે), લોટઈ, નાથઈ,
 પાડવઈ (મોકલે છે), પોતઈ (ખોતરે છે), ગૂંથઈ, ઝંપાવઈ,

ભાંજા, સીવઈ, પીમઈ, ઘોસઈ (ગામે છે), હણઈ, મારઈ, આલિડઈ (આલડે છે), ગિલગિલાવઈ, ચાંપઈ, હિણહિણઈ, ખમસઈ, કીલપઈ, ઝોહટઈ, મોહલાવઈ, ગંધાચઈ, પિસઈ (ખસે છે), ઝોહલઈ (ટેકા લે છે), પલાણઈ, મૂળઈ, મૂળવઈ, દૂપઈ, દુહઈ, વાટઈ, પડપડઈ, ફરફઈ, રહઈ, ભડહઈ, છેકઈ, ઝીકઈ, હાકઈ, હૂંફઈ, ચૂકઈ, ચૂંકઈ, ચોંચઈ (ચોંચે છે), મેહઈ, છાટઈ (છાટે છે), લોંપઈ, માગઈ, ઘૂમઈ, રાચઈ, વાજઈ, દાઝઈ, ખાજઈ, લાસઈ, જણાઈ, કરાઈ વગેરે.

આજે ગૂજરાતીમાં વપરાતાં ક્રિયાપદોનાં મૂળ આમ વિક્રમના ૧૪મા શતકના પૂર્વાર્ધ જેટલાં જૂનાં છે, એમાં ભાષાનું સ્વરૂપ પણ મધ્ય ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું મળે છે. આમાં કયાંય પ્રાચીન ગૂજરાતી દિવા અપભ્રંશની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાને સ્થાન રહ્યું નથી. બેશક અગાઉ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કવિઓએ તો ઘણાં સૈદ્ધાંતો સુધી તેવી લાક્ષણિકતા બળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩. સં. ૧૨૪૦ના અરસામાં લખાયેલા જણાતા તાડપત્રમાંથી એક અતિચારનો ખંડ પણ જોવાયેલો મળે છે. એનો સરનો ભાગ અહીં ઉતારી લેવામાં આવે છે:

૧ કાલેલા પઠયું, વિનયહીણ બહુમાનહીણ ઉપધાનહીણ સુરુનિ-

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં., પૃ. ૮૭-૮૮

છાયા : કાલેલા પઠયું, વિનયહીણ બહુમાનહીણ ઉપધાનહીણ સુરુ-નિહનવ અનેરા કને પઠયું, અનેરે કલે વ્યવનદર અર્થદર તફલયદર દૂટો અક્ષર કને માત્રે આગલો ઝાછો દેવવંદલ-વંદને પ્રતિક્રમણે સજાય (=સ્વાધ્યાય) કરતા પડતા ગુણતા દુઓ હોય, અર્થદર કયાંય હોય, સૂત્ર અર્થ બેક ફડાં કલાં હોય, જ્ઞાનોપક્રમણ પાટી પોથી કામળ (=કલમ) સાપડું સાપડી(ને) આચાતન પગ લાગ્યો, ચૂંક લાગ્યું, પડતાં પ્રદેષ મત્સર અંતરાય હું (=મેં) કીધો હોય, તથા જ્ઞાન દ્રવ્ય લક્ષિત હયેક્ષિત પ્રજ્ઞાપરાધે વિનાશ્ય વિણાસ્યું હવેખ્યું હોતાં (=થી) ચક્ષિ સાર સંસાદ ન કીધી હોય, અનેરે જ્ઞાનાચારે કોઈ અતિચાર

હુલ્લ અનેરા કણ્ઠઈ પઢય, અનેરઈ કહઈ વ્યંજનકહ અર્થકહ તહુ-
ભયકહ ફરહ અકખરુ કાનઈ માનિ આગલહ ઓછહ દેવંદણવાંદણ
પડિકમણઈ સઝાઈ કરતાં પઢતાં ગુણતાં હુઈ હુયઈ, અર્થકહ કહઈ
હુઈ, સૂત્રુ અર્થુ ખેહ ફડાં કલાં હુઈ, જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી કમલી
સાંપડ સાંપુડી આશાતન પણ લાગલ યુંક લાગલ પઢતાં પ્રદેષ
મચ્છરુ અંતરામહ હઈ કીધલ હુઈ, તથા જ્ઞાનદ્રવ્ય ભક્ષિતુ ઉપેક્ષિત
પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણાસ્ય વિણાસિતહ ઊવેખ્ય હુંતી સક્તિ સાર સંભાલન
કીધિયઈ, અનેરઈ જ્ઞાનાત્મારિહ કાઈ અતીચારુ હુઈ સુદમબાદરુ મનિ
વચનિ કાઈ પક્ષદિવસમાંહિ તેહ સવહિ મિચ્છા મિ ફુફુડું ॥

આમાંથી અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉકાર કાઢી નાખવો. એમ
કરવાથી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧લી ભૂમિકાનું ભાષાસ્વરૂપ આવી
જશે. આમાં પણ તત્સમ શબ્દોની બહુલતા લક્ષ્યમાં લેવા જોવી છે.
“પઢય” અને “ઊવેખ્ય” એ રૂપો “પઢયું” અને “ઊવેખ્યું” એ
રૂપે મને લાગે છે. કરતાં, પઢતાં, ગુણતાં એ અવ્યયાત્મક વર્તમાન
કૃદંત (સાતમીના બાં પ્રત્યયવાળાં) આજ સુધી અવિચ્છિન્ન રૂપે વપરાયેલાં
છે. આ ખંડમાં કાનઈ, આગલઈ, ઓછહ, વાંદણઈ, ખેહ, ફૂડાં કલાં,
મોટી, સાપુડ, સાંપુડી, લાગલ, યુંક, ઊવેખ્ય હુંતી (=ઊવેખ્યાથી),
તેહ, ઉપરાંત સાતમઈ, પાનિ, ફોફલિ, અંગોહલિ, ફૂલિ, આંબિલ,
કીધી, એકાસણાં, કીધઈ, વિરાસઈ, પીધલ, વગેરે રૂપો નવા સ્વરૂપનાં
ધ્યાન ખેંચે છે.

તૃતીયા વિભક્તિ એકવચનનું “માનિ” રૂપ પણ ધ્યાન ખેંચે
છે. ગૂજરાતીમાં તૃતીયાનો સાતનાસિક “એ” આ રૂપમાં ગર્ભિત
પડ્યો છે. સાતમીમાં “માંહિ”નો પ્રયોગ તો ખૂબ જાણીતો છે.
સાતમીનો “હ” તો જૂનો છે; “એ” ના રૂપમાં હવે આવવાનો છે.

૪. સં. ૧૩૫૮માં કાગળની પોથીમાં લખાયેલ “સ્વર્વતીર્થ”-

હુઓ, સૂદમ બાદલું મને વચને કાઈ પક્ષદિવસમાં, તે સર્વ મિચ્છા
મારું કૃદંત.

નમસ્કાર” એ સમયની લોકભાષાનું આખાદ સ્વરૂપ સાચવી રાખે છે. ગ્રંથિકાળમાં જેવી ભાષા હોવી જોઈએ તેનો એ એક સારો નમૂનો છે:

૧પહિલઈ ત્રિકાલ અતીત અનાજત વર્તમાન બહત્તરિ તીર્થકર સર્વ-
પાપક્ષયંકર હઈ નમસ્કરઈ ।

તદનંતરુ પાચે લરતે પાચે ઐરવતે પાચ મહાવિદેહે સત્તરિસહ ઉત્કૃષ્ટ-
કાલિ વિહરમાણુ હઈ નમસ્કરઈ ।

તહ પહિલઈ સૌધર્મિ દેવલોકિ બત્રીસ લાખ, બીજા ઇશ્વાનિ
દેવલોકિ અઠાવીસ લાખ, ત્રીજા સનતકુમારિ દેવલોકિ બાર લાખ,
ચતુર્થ મહેન્દ્ર દેવલોકિ આઠ લાખ, પાંચમ ઋણદેવલોકિ ચારિ
લાખ, છઠ્ઠ લાતક દેવલોકિ પંચાસ સહસ્ર, સાતમ શુક દેવલોકિ
ચાલીસ સહસ્ર, આઠમ સહસ્રારિ દેવલોકિ છ સહસ્ર, નવમ આણતિ
દેવલોકિ બિ સહ, દસમ પ્રાણતિ દેવલોકિ બિ સહ, ઇચ્છારમ આરણિ
દેવલોકિ બારમ અન્યુત દેવલોકિ બિહુ દહિહુ દહિહુ સહ. અનહ
હૈલે ત્રિહુ ઐવેયકે ઇચ્છારોતરુ સહ, માહિલે ત્રિહુ ઐવેયકે સત્તોતર

૧ એન, પૃ. ૮૮-૮૯

કાલ : પહેલું ત્રિકાલ અતીત અનાજત વર્તમાન બોત્તર તીર્થકર
સર્વ પાપ-ક્ષયંકર (ને) હું નમસ્કાર કરું. તદનંતર પાંચે લરતે
પાંચે ઐરવતે પાંચ મહાવિદેહે સમસ્તપિ(ને) ઉત્કૃષ્ટ કાલે વિહરતો
હું નમસ્કાર કરું. તો પહેલે સૌધર્મ દેવલોકે બત્રીસ લાખ, બીજે
ઇશ્વાન દેવલોકે અઠાવીસ લાખ, ત્રીજે સનતકુમાર દેવલોકે બાર લાખ,
ચોથે માહેન્દ્ર દેવલોકે આઠ લાખ, પાંચમે ઋણદેવલોકે ચાર લાખ,
છઠ્ઠે લાતક દેવલોકે પચાસ સહસ્ર, સાતમે શુક દેવલોકે ચાલીસ
સહસ્ર, આઠમે સહસ્રાર દેવલોકે છ સહસ્ર, નવમે આનત દેવલોકે
બસે, દસમે પ્રાણત દેવલોકે બસે, અગિયારમે આરણિ
દેવલોકે બારમે અન્યુત દેવલોકે બેહ દોઢ દોઢ સો, અને હૈલે ત્રણ
ઐવેયકે અગિયારોતરસો (= ૧૧૧), માહિલે ત્રણ ઐવેયકે સપ્તોતર
સો (= ૧૦૭) હપલે ત્રણ ઐવેયકે એક સો પાંચ પાંચ-હતર
(સો = ૧૦૫) વિમાને, એમ સ્વર્ગલોકે ચોથાથી લાખ સત્તાણુ
સહસ્ર ત્રેવીસ આગલા જિનલવના(ને) વંદું.

સહ, ઊપધલે ત્રિહૂ પ્રવેશકિ એક સહ પચ પંચોત્તર વિમાને,
એવંકારમ સ્વર્ગલોકિ ચહરાસી લાખ સત્તાણુધ સહસ ત્રેવીસ આગલા
જિતભુવન વાદલે ।

આ અવતરણમાંથી અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉ અને તત્સમ શબ્દો
બાદ કરતાં બાકીનાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં ચોખ્ખાં રૂપો છે; એટલું જ
નહિ પણ હેઠિલે, માહિલે, ઊપધલે એ સમખંત પદો તો અર્વાચીન
લાક્ષણિકતાનાં (મુદ્દે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાનાં)
રૂપો છે. આમ અર્વાચીન બોલીના અંશો આટલા-જૂના માલૂમ પડી
આવે છે. બિ સર્ધ (= બસ્સે) અને એકસહ (= એકસો) એ રૂપો,
ઉપરાત બત્રીસ, લાખ, અઠાવીસ, આઠ, પાચમઘ, આલીસ, આઠમઘ
છ, ઇગ્યારમઘ, બારમઘ, દહિદુ, ચહરાસી, સત્તાણુવધ, ત્રેવીસ, આગલા,
વાંદલ, બહતરિ, છત્રવધ, હહતરિ, સાત, બાવત્ર, પચ્યાસી, પાંચ,
છિયાસિયા એ શબ્દસ્વરૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતા
ધરાવનારાં પણ મળી આવે છે. સાથે આ ગદ્ય નાનાં નાનાં વાક્યોમાં
નહોતાં મોટા વાક્યખંડ રજૂ કરે છે. આગલા બેય નમૂના જેમ, એ
જોતાં ગૂજરાતી સ્વાભાવિક ગદ્ય કેલું હતું, તેનો પણ ખ્યાલ મેળવી
શકાય છે.

૫. ટીકાઓ—વિવરણો કેમ લખાતાં એનો નમૂનો પણ સં.
૧૩૫૮ની એક હાથપ્રતમાંથી મળે છે. એ નવકાર મંત્રનું વ્યાખ્યાન
છે. આ પદ્ધતિના પણ પછીથી અનેક ગ્રંથો મળે છે. ગીતા, ગીત-
ગોવિંદ વગેરેનાં ભાષાતરોની તેવી અનેક હાથપ્રતો ૧૬મા શતકની
મળે છે. આ પદ્ધતિ વ્યાખ્યાન ગ્રંથોમાં સર્વત્ર વ્યાપક હતી. ગદ્ય કે
પદ્યના વિવેચન તરીકે ખડાન્વય પદ્ધતિનો પ્રયોગ થતો, જેમાં મુખ્ય
વાક્ય કહી પછી વિશેષણોનાં વિશેષણો પ્રશ્ન કરી કરી મૂકવામાં
આવતાં અર્થસ્વરૂપમાં. જુઓ આ:

નમો સરિહંતાળે ॥૧॥ માહરહ નમસ્કારુ અરિહંત હહ ।

કિસા જિ અરિહંતઃ રાગદ્વેષ રૂપિઆ અરિ વચરી નેહિ હણિયા,

અથવા ચતુષ્ઠિ ઇદ્રસંબંધિની પૂજા મહિમા અરિહંત; જિ હતપત્ત
દિવ્ય વિમલ કેવલ જ્ઞાન, ચક્રત્રીસ અતિશયિ સમન્વિત, અષ્ટ મહાપ્રતિ-
હાર્યશોભાયમાન મહાવિદેહિ ખેત્રિ વિહરમાન તીહ અરિહંત
ભગવંત માહરહ નમસ્કારહ હહ ॥૧૧॥

આમાં પણ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ બહોળો છે, પણ
અપભ્રંશનો પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિનો ઝ લુપ્ત થતો જાય છે. આ
આખા વ્યાખ્યાનમાં આ નવાં રૂપો પ્રયોજાયેલાં મળે છે: હહ (= હો),
માહરહ-મહારહ, કિસા, આ, આહ, ભણિયમ્, તણમ્, જિસહ, તિસમ્,
ભિપરિ, તેહ, જિ, તિ, ભણિમ્ (= ભણિયે, હજી કર્મણિ રૂપ જ)
પઢાવમ્, આંગ (= અંગો, શબ્દો), અજમ્, અકામ્, પનર, પાંચ,
હંતહ (= થતો), કરતમ્ હંતમ્ (= કરતો હોતો, સતિસમ્પન્નો),
સુમેરવહ (= સમરવું), તુમ્હે, દિવડા તણમ્, ગુણેવહ-પઢેવહ,
(ગુણવો-પઢવો), માહિ, જ, ધકસહિ.

૬. સં. ૧૩૬૯માં લખાયેલા તાડપત્રમાંનો અતિચાર તો
મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાને જ લગભગ રજૂ કરી આપે
છે. એમાં અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઝ નબ્ત થઈ જતો લાગે છે; અને
જ્યાં રહે છે, ત્યાં ગૂજરાતીમાં સ્વરભારને કારણે જેની અનિવાર્યતા
છે અને તેથી બોકારમાં પરિણમવાનો છે, તેવો, કેટલાક અપવાદ
સિવાય રહે છે. સં. ૧૩૪૦માંના “અતિચાર”ના એક ભાગની ૨૯
વર્ષમાં જ થયેલી આ ખીણ નક્કર એ વિકારો કેમ ઓસરતા જતા
હતા તે બતાવે છે:

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૂ. ૮૯

કાયા : મારો નમસ્કાર અર્હત(નો) હો. કેવા ને અર્હત; નાગદ્રોપ રૂપિયા
અરિ વૈરી જેણે હણ્યા. અથવા ચોસઠ ઇદ્રસંબંધી પૂજા મહિમા
અર્હિયે, ને હતપત્ત દિવ્ય વિમલ કેવલજ્ઞાન, ચોત્રીસ અતિશયે સમન્વિત
અષ્ટ મહાપ્રાતીહાર્ય-શોભાયમાન મહાવિદેહે ક્ષેત્રે વિહરતા, તે
અર્હત ભગવાન(ને) મારો નમસ્કાર હો.

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

૨૬૫

૧ જ્ઞાનાચારિ કાલવેલા પદિલ ગુણિલ વિનયહીનુ બહુમાનહીનુ
ઉપધાનહીનુ ગુરુનિન્હણુ અનેરી કનહધ પદિલ અનેરલ કહિલ ૧
વ્યજનકૂટ અક્ષરકૂટ કનહ માત્ર આગલલ ઓછલ દેવવંદણુ
પડિલમણુ સજ્જાઓ કરતાં પદતાં ગુણતા હુઓ હુધ, અર્થકૂટ
તફલયકૂટ, જ્ઞાનોપકરણિ પાટી પોથી કવણી સાંપડા સાંપડી પતિ
આસાતના પગુ લાગલ પદતા ગુણતાં પ્રદેષુ મચ્છરુ અંતરાધ હુધ કીધલ
હુધ લય સમલાહધ માહિ તેહ મિચ્છા મિ ફુકડ ॥

આમાં પ્રથમ વાક્યમાં હકાર રહેલો છે, ન્યારે “વ્યજનકૂટ”
વગેરે શબ્દોમાં હકાર ઓસરી ગયો છે. પણ જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે
છે તે શબ્દ તો સજ્જાઓ < સં. સ્વાધ્યાયકઃ અને હુઓ < સં.
ભૂતકઃ છે, જેમાં ડનો અર્વાચીન ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતાવાળો ઓ
થઈ ચૂક્યો છે. શું આટલા વહેલા સમયમાં નરન્નતિનો ઓકાર
પ્રચારમાં આવી ગયો હશે?

ઉપરના વાક્યખડથી બાકીનામાં : આલુ, દીધલ, કીધધ, કુંડી,
સાખિ, થાપણિ, રાડિ, બેડિ, વિઠાવિઠિ, છાનલ, શીટલ, લીધલ,
વાવરિલ, બાહિરિ, પાડોસિ, અણુમોકલાવિલ, આઠમિ, નીમ, બિચરલ,
અઢાર, હોડતલ હૂતલ (= હોડતે હૂતે = હોડતાં) બિપાજિ, ખાંડાં, કીધાં,
કરાબ્યાં, અનુમોલા, કીધી, લિખાબ્યાં, વાંદણાંધ, બિજમુ અમ્હારલ,
આ રૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં સૂચક છે. અપભ્રંશના અંતિમ
વિકારો આમ ધસાતા ધસાતા સ. ૧૪૦૦-૫૦ વચ્ચે મધ્યકાલીન
ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતામાં રજૂ થઈ ગયા છે; સાથોસાથ સં. તત્સમ
શબ્દો ભારોભાર પ્રયોજવાનું કામ તો ચાલુ જ રહ્યું છે.

[પંદરમું શતક]

ચૌદમા શતકના પછી અને ગદ્યના વિકાસ પછી આપણી સામે
૧૫ મા શતકની પદ્ય-ગદ્ય કૃતિઓ રજૂ થાય છે. બાપાનું સ્વાભાવિક

૧ એજન પૃ. ૯૧-૯૨; આની છાયા માટે સરખાવો આ પૂર્વે પૃ. ૨૬૦

સ્વરૂપ અર્પનાર ગદ્યને ઉપરની જેમ જ અલગ રાખી પ્રથમ અહીં પદ્યકૃતિઓ અને તેના કૃતિઓના સંબંધમાં માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ શતકની છેલ્લી પચીસીમાં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ છે. એની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સં. ૧૪૯૦ આસપાસથી માનવામાં આવે નથી; એટલે અહીં રાસયુગના અંતિમ શતકને સં. ૧૪૯૦ સુધી તો લઈ જઈ જ શકાયે. છેલ્લી પચીસીનો વૃદ્ધ પ્રૌઢ કવિ, નરસિંહયુગના અંધિકાળમાં કવિતા લખે તેને નરસિંહયુગમાં ગણવા કરતાં રાસયુગમાં મૂકાયે તો તેથી સ્વાભાવિકતા વધુ જળવાઈ રહેશે.

મધ્યકાલીન ગૂજરાતી પ્રથમ ભૂમિકા

ભાષાદૃષ્ટિએ પંદરમા શતકની કીમત વિશેષ છે. ચૌદમા શતકના અંત સાથે સાહિત્યમાં અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતા નષ્ટ થવા આવે છે અને પ્રાચીન ગૂજરાતીની બંને ભૂમિકાઓ પૂરી થવા જાય છે, ત્યારે પંદરમા શતકથી શુદ્ધ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત થવા માંડે છે, જોકે બહુ મોડે સુધી જૈન કવિઓ જૂનું રૂપ સાચવવાનું વલણ ધરાવે છે. ભાષાનું બંધારણ વગેરે અહીં ન આપતાં પરિશિષ્ટ —૩ માં આપવામાં આવ્યું છે, તે અહીં અનુમંદિત કરી શકાશે.

૧. માત્ર જૈન ધાર્મિક કથાઓને વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી અનેક જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતી કવિતાને આ પૂર્વે ભરી દીધી છે; પણ સ્વતંત્ર પૌરાણિક કથાનકોને વસ્તુ તરીકે લઈ રચવામાં આવેલાં કાવ્યો મળતાં નથી. એ ખોટ પૂરી પાડવાનો એક સત્પ્રયત્ન શાલિલદ્રસૂરિ નામના જૈન સાધુએ સં. ૧૪૧૦ માં નાંદોદમાં કર્યો છે, તે નીચેના તેના ગ્રંથના અંત ભાગના અવતરણ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે:

૧૫૨૫ તણઉં ચરીતુ જે પઢ્યે ને ગુણ્ય સંભવ્યે ।

૫૫ તણક વિણસુ તસુ-રહઈ એ હેલા હોઈસિ એ ।

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

૨૬૭

નીપનહ નયરિ નાહઉદ્રિ વચ્છરિ એ ચણિદ દહોતર એ ।
 તાંદુલ વેચાઘીય-સૂત્ર-માઝિલા એ ભવ અગિહ બિધર્મા એ ।
 પૂનિમ-પખ-મુર્ણીદ શાલિભદ્ર એ સૂરિહિ નીમીહ એ ।
 દેવચન્દ્ર-ઉપરોધિ પાંડવ એ રાસુ રસાહલુ એ ॥૧

આ કાવ્ય તે પંચપાંડવચરિત્ર રાસ અને તેનો કર્તા તે પૂર્ણિમા ગચ્છનો શાલિભદ્રસૂરિ. તેણે કાંઈ દેવચન્દ્રસૂરિના સૂચનથી આ કાવ્ય રચ્યું છે.

પંચપાંડવચરિત્ર રાસની વસ્તુ નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થશે કે મહાભારત પોતે જ છે. માત્ર ૭૯૫ પંક્તિમાં ૧૫ ઠવણી (કડવા)માં કવિએ આખા મહાભારતનો કથાસાર આપી દીધો છે: બેંશક એ કથાને જૈન રૂપાંતર આપવામાં આવ્યું છે, પણ તે તો માત્ર ગૌણ વસ્તુ છે.

આ કાવ્યની, કવિતા કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ત્રણે રીતે મને ઉપયોગિતા જણાઈ છે. વસ્તુની ધારાવાહિતા એ શાલિભદ્રસૂરિની કવિતાનો પ્રધાન ગુણ છે. એક પછી એક બહુ સિદ્ધતથી કવિ કથાનકો સાંકળ્યે જાય છે. એણે સ્વીકારેલું લાઘવ ભૂષણ તરીકે થઈ રહે છે. ઠવણી ૨ થી કથાનો વિસ્તાર કવિ ગાય છે:

રહથિણા-ઉરિ પુરિ કુર-નરિંદ કેરો કુલમંડળ ।
 સહનિહિ સંત સુભગસીલ હુઠ નર-વરુ સંતળ ।

૧ છાયા :

પાંડવ તણું ચરિત ને પઢે ને ગુણે સાંભળે ।
 પાપ તણો વિનાશ તેને એ હેલાં હશે ।
 નીપનું નગર નાહોદે એ વત્સર એ ચૌદ દશેાતરે ।
 તાંદુલ-વૈતાલિક-સૂત્ર-માહેના (?) એ ભવ અમે બિધર્મા ।
 પૂર્ણિમા-પક્ષ મુનીદ્ર શાલિભદ્ર એ સૂરિએ નિર્મ્યુ ।
 દેવચન્દ્ર-ઉપરોધે પાંડવ એ રાસ રસિક ।

૨ છાયા:

હરિતનાપુર પુરે કુરુ-નરેન્દ્ર કેરો કુલમંડન ।
 સહને સંત સુભગસીલ હુઠો નરવર રાતમ્ન ।

તસુ ઘરિ રાણી અજક ફુત્રિ એક નામિ ગંગા ।
 પુત્રુ જઈ ગંગેઈ નામિ તિણિ તિહણિ ચંગા ।
 સત્યવતી હમ અવર નારિ તસુ નંદણુ ફુત્રિ ।
 સર્વે સ-સદ્ગુણુ રૂપ-વંત અનુ કંચણુ-વન્નિ ।
 પહિલઈ બેટઈ કરમ-દોસિ બાલપણિ વિવનઈ ।
 વિચિત્રવીર્યુ ખીજઈ કુમારુ બહુ-ગુણુ-સંપનઈ ।
 રાઈ પદ્મતઈ સરગ-લોદિ ગંગેય કુમારિ ।
 તઈ લઘુબંધવુ ઠવિઈ પાટિ તિણુ વચણુ-વિચારિ ॥

કવિ પાંડવ-કૌરવના બચપણુમાનો વિદ્યાપરીક્ષાનો એક પ્રસંગ
 કેવી રીતે બન્યો હતો તે બતાવતાં ૪ થી ઠવણીમાં ગાય છે:

૧ ગુરિ વીનવિઈ અવસરિ રાઈ “સવિહુ” બેઠાં દરઈ પસાઈ ।
 તુમિહુ મંડાવઈ નવઈ અખાડઈ નવ નવ લાંગિ પુત્ર રમાડઈ ॥૧॥
 આપસુ વિદુરઈ દીધઈ રાઈ દહદિસિ જણવમ્ જોવા ધાઈ ।
 સોવન થસે મંચ ચડાવમ્ રાણોરાણિ તે સહુચ આવમ્ ॥૨॥

તેને ઘેર રાણી છે બે એક નામે ગંગા ।
 પુત્ર જયો ગાંગેય નામે, તેથી ત્રિભુવને ચંગ ॥
 સત્યવતી છે અવર નારી, તેના નંદન એ ।
 સર્વ સુલક્ષણુ રૂપવંત અને કંચનવર્ણુ ।
 પહેલો બેટો દર્મદોષે બાલપણે વિપત્ર (= મરી ગયો)
 વિચિત્રવીર્ય ખીજે કુમાર બહુ-ગુણુસંપન્ન ।
 રાજ પહોંચ્યો સ્વર્ગલોકે, ગાંગેય કુમારે ।
 તો લઘુબંધવ સ્થાપ્યો પાટે તેણે વચન-વિચારે ॥

૧ કાયા:

ગુરુએ વીનવ્યો અવસરે રાજ “સર્વને બેઠાં દરો પસાય ।
 તમે મંડાવો નવો અખાડો નવ નવ લાંગે પુત્ર રમાડો ॥૧॥
 આપસુ વિદુરને દીધો રાજે દસ દિશે જનપદ જોવા ધાય ।
 સુવર્ણુ સ્થલે મંચ ચડાવે રાણોરાણુ તે સહુએ આવે ॥૨॥

પહિલઈ આવઈ ગુરુ ગંગેઈ ધાયરદ્ધ ધરિ બહસઈ રાઈ ।
 વિદુર કૃપા ગુરુ અવર નરિંદ્ર મંચિ ચઢ્યા સોહઈ જિમ અંદ ॥૩૥
 કેવિ દેખાડઈ ખાડાં-સરમુ કેવિ તુરંગમ જાણુઈ મરમુ ।
 ચક્ર છુરી કિવિ સાબલ-ભાલઈ કિવિ હથીયાર પડંતા ઝાલઈ ॥૪૥
 પહિલું સરમઈ ધરમહ પૂત્રો જેહ-રહઈ નવિ કોઈ શત્રો ।
 ભઠિઈ ભીમુ ગદા ફેરંતઈ તઈ દુર્યોધન ભિડઈ તુરંતઈ ॥૫૥
 મનિ માવિત્રહ મત્સર રહિઈ પાછઈ અરજુનુ અતિ ગહગહીઈ ।
 ભીમુ ફોજેહણ જાં જે મિલિયા તાં ગુરુ-નંદણિ પાછા ફરીઆ ॥૬૥
 ગુરુ ઉઠાડઈ અરજુનુ કુમરો કરણહિ સરસિઈ માડઈ વચરો ।
 જે ભાયા બિહું ખવે વહેઈ કરચલિ વિસમુ ધણુહુ ધરેઈ ॥૭૥
 લોહ-પુરુષ છઈ ચક્રે ભમંતઈ પંચ બાણિ આહણુઈ તુરંતઈ ।
 રાધા વેધુ કરિઈ દિખાડઈ તિસઈ ન કોઈ તીણુ અખાડઈ ॥૮૥
 તોછે હૂંફી ભઠઈ કરણુ 'અરજુનુ પામઈ મૂં કરિ મરણુ' ।
 રૌસિ ભઠઈ ખેહ ઝૂંઝવા રણુ-રસ જોઈ દેવી-દેવા ॥૯૥

પહેલો આવે ગુરુ ગંગેય, ધૃતરાષ્ટ્ર ધુરે જેસે રાય ।
 વિદુર કૃપા ગુરુ અવર નરેંદ્ર મંચે ચઢ્યા સોહે જેમ ચંદ્ર ॥૩૥
 કોઈ દેખાડે ખાંડા-શ્રમ કોઈ તુરંગમ જાણે મર્મ ।
 ચક્ર છુરી કોઈ સાબલ-ભાલે કોઈ હથિયાર પડંતા ઝાલે ॥૪૥
 પહેલું શ્રમ-કરે ધર્મનો પુત્ર જેહ-ને નવ કોઈ શત્રુ ।
 ભઠ્યો ભીમ ગદા ફેરવતો તો દુર્યોધન ભીડે તરત ॥૫૥
 મને માવતરને મત્સર રહ્યો પછે અર્જુન અતિ ગહગહ્યો ।
 ભીમ દુર્યોધન જ્યાં જે મળ્યા ત્યાં ગુરુ-નંદને પાછા ફેરવ્યા (કર્યા) ॥૬૥
 ગુરુ ઉઠાડે અર્જુન કુમાર(ને) 'કર્ણ સાથે માંડે વૈર ।
 જે ભાયા ખેહ ખભે વહે કરતલે વિષમ ધનુષ ધરે ॥૭૥
 લોહ-પુરુષ છે ચક્રે ભમતો પાંચ બાણે આહણે તરત ।
 રાધેય વેધ દુર્યો દેખાડે તેવો ન કોઈ તે અખાડે' ॥૮૥
 ત્યાં હૂંફી ભઠે કર્ણ 'અર્જુન પામ્યો, મુજ કરે મરણુ' ।
 રૌપ્યે ભઠે ખેહ ઝૂંઝવા રણરસ જોઈ દેવી દેવા ॥૯૥
 ખેહ હૂંફે ખેહ બાકરી વાય (= હોડ ખકે) રાયને મને રીઝ ઉપાઈ ॥

જેઠ હુંકેઈ જેઠ બાકર વાઈ તાય તણા મન રીઝુ બિપાઈ ।
 ધરણિ ધસકક ઘાનઘ ગચણ હારિઈ છતઘ જયજય વચણ ॥૧૦॥
 હૈયાં ધસકક ધાયર લોક સંત તણાં મન કરઘ સરોક ।
 નણે વીજ પડી અકાલિ નણે સુંદ્ર પ્રુથા કલિ-કાલિ ॥૧૧॥
 કાણિ નાનહા કાણિ મોટા દીસઈ માહોમાહિ સુખઘ જેઠ રીસઈ ।
 બંધવિ વાંટીઈ રાઈ કુલેહણ ચિહું પંડવિ વાંટીઈ દ્રોણ ॥૧૨॥

કવિનો સ્વાભાવિક વેગ આમાં મૂર્ત થયો દેખાશે. આવા તો
 ચણા મુંદર પ્રસંગો કવિએ આપ્યા છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ સારું વૈવિધ્ય મળે છે. એણે આખા
 કાવ્યને ૧૫ ઠવણી (સ્થાપના = કડવાં)માં વિભક્ત કરી નાખ્યું છે.
 આ બધી ઠવણીઓ સ્પષ્ટ રીતે ગાર્હ શકાય તેવી છે. પ્રત્યેક
 ઠવણીને અંતે એક કે વધુ વસ્તુ -જંદ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે કે જે
 ઠવણીની કથાનો ઉપસંહાર કરી નવી કથાનો ઉપક્રમ કરી આપે છે.
 આખા કાવ્યમાં બંધની દૃષ્ટિએ નીચેની યોજના મળે છે:

ઠવણી ૧ લી—૧૬+૧૬+૧૩ ની ૨૨ કડીને ૨૩ મી કડી “વસ્તુ”

ઠવણી ૨ છ—એક દ્વિપદી અને એક ચોપાઈ એવો મિશ્ર બંધ,
 જેમાં કેટલીકવાર મળગ બેચાર ચોપાઈઓ સાથે
 પણ આવી જાય છે, તેવી ૨૬ કડી, ને ૨૭મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૩ છ—શૈળા જંદ ૨૪ ને ૨૫-૨૬ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૪ થી—ફહા ૨૧, ને ૨૨-૨૩-૨૪ “વસ્તુ”

ઠવણી ૫ મી—ચોપાઈ ૨૯ ને ૨૧-૨૨ “વસ્તુ”

ઠવણી ૬ હી—ત્રિપંચરણ ચોપાઈ + સમચરણ ફહાનું ૧૩ મોત્રાનું

ધરણી ધસકે ગાન ગગન હારે જતે “જયજય” વચન ॥૧૦॥

હૈયાં ધસકે ધાયર લોક(નો) સંત તણા મન કરે સરોક ।

નણે વીજ પડી અકાલે નણે સમુદ્ર-સુખ-યથા કલિ-કાલે ॥૧૧॥

કાણે નાના કાણે મોટા દીસે માહોમાહ સુખે જેઠ રીસે ।

અંતે એકારના પૂરણવાળું. માત્ર જે ચોપાઈની
૧૫ માત્રાને સ્થાને ૧૬ માત્રા આવી જાય તો
સર્વેશ્વરી દેશી બની શકે, તેવી ૪ કડી. એ પછી
દ્વહાના સમચરણનાં ૪ ચરણ, પછી ૧ હરિગીત;
પાછી ૭ થી ૧૦ ઉપર મુજબ. ૧૧-૧૨ મી કડી
ફરી દ્વહાના સમચરણના ૪ ચરણ અને ૧ હરિગીત;
જ્યારે ૧૨ થી ૧૫ ઉપરનો હાળ. ૧૬ થી ૨૨
ચોપાઈ. ૨૩-૨૪-૨૫ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૭ મી—અનુપ્રાસ ગહિત સોરઠા ૧૨, જેમા વિષમચરણમાં
૧ હા શબ્દ પછી એ નો પ્રક્ષેપ; ૧૩ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૮ મી—૨૩ શુદ્ધ સોરઠા-વિષમપદે અનુપ્રાસવાળા, અને
૨૪ મી કડી “વસ્તુ”

ઠવણી ૯ મી—૧૮ ચોપાઈ અને ૧૯ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૦ મી—૨૦-૩૦ ,, અને ૩૧-૩૬ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૧ મી—૩૭-૫૫ ,, અને ૫૬-૫૭ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૨ મી—૫૮-૬૯ ,, અને ૭૦ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૩ મી—૭૧-૭૬ ,, અને ૭૭-૮૨ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૪ મી—૯ ,, અને ૧૧-૩૮ અને શાળા + ૧ વસ્તુ

ઠવણી ૧૫ મી—૧૪ સોરઠા વિષમપદે અનુપ્રાસવાળા, પણ સમપદમાં
૧ હા શબ્દ પછી અને અંતે એના પ્રક્ષેપવાળા.

આ રીતે બંધ-વૈવિધ્ય કવિએ સાધ્યું છે. આ બંધો ખાસ
અનુપ્રાસ નથી; આમાનો માત્ર ૧૫ મી ઠવણીનો અત્યાર સુધીમાં
આવેલો નથી, જેનો નમૂના આ કવિના સમયનો નિર્દેશ કરતાં
શરૂઆતમાં જ આપવામાં આવ્યો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં આ કવિની ભાષામાં મધ્યકાલીન
ગૂજરાતી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્થાપના ચૂકી છે. ઉપરના નમૂનાઓને જ

તપાસતાં માલૂમ પડશે કે તીપનઉ, માઝિલા, ભિધર્મા, પૂનિમ, નીમીઉ, કેરો (તદ્દન અર્વાચીન), અછપ્પ, છપ્પ, પહિલઉ, કરમ (અર્વાચીન તદ્દલવ), ખીજઉ, પહ્લતઉ, પાટિ, વીનવિઉ, ખેડાં (“ખે”માં તદ્દન અર્વાચીનતા), રમાડઉ, દીધઉ એ વગેરે બધાં મધ્ય. ગૂજ.નાં રૂપો છે. તત્સમ શબ્દો પણ ખૂબ પ્રયોજાયા છે, છતાં વત્તિ, લક્ષ્મણ, સંતણ વગેરે શબ્દો જૂના રહી જવા પામ્યા છે, જે પણ હવે અપરિચિત જેવા તો નથી જ લાગતા. “ જાણે વીજ પડી અકાલિ ” જેવાં રૂપો તો આપણને છેક સં. ૧૬૫૦-૧૭૦૦ લગલગ લાઘ જાય તેવાં છે. એક મુદ્દો, તેથી, આમાંથી એ પણ તરી આવશે કે સાહિત્યકીય ભાષાનું રચન જળવવાનો પ્રયત્ન છતાં ચાલુ ખોલોમાં અર્વાચીનતાની નિકટ આવવાનો પ્રયત્ન હતો. જે જાણ્યે અજાણ્યે સાહિત્યકીય રચનામાં પણ દાખલ થઈ જતો હતો.

૨. જયાનંદસૂરિનો સં. ૧૪૧૦ આસપાસનો એક ક્ષેત્રપ્રદાશ રાસ જાણવામાં છે, પણ તે મેળવી શકાયો નથી. એ જ સમયમાં વિજય-લક્ષ્મીસૂરિની સં. ૧૪૧૧ આસપાસ રચાયેલી કમલાવતી રાસ (૩૬ કડી), કલાવતીનો રાસ (૪૯ કડી), હંસરાજ વચ્છરાજ (સં. ૧૪૧૧), શીલ વિશે (સં. ૧૪૧૧) એ કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે. આમાંની પ્રથમ બે કૃતિના આદિ અંત નોંધાયેલા મળે છે.^૧ આમાંની કલાવતીનો રાસ એ કૃતિમાં તત્કાલીન ભાષાના અંશે ઠીક ઠીક સચવાઈ રહેલા મળે છે; જેમકે

આદિ—રસરત ક્ષેત્રિ રે નગરી છિ મગલાવતી.

શંખ રાજ રે રાજ કરધ જસિહ સુરપતી,

૧ જૈ. ગુ. કા. ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૪-૧૫

૨ છાયા : સરતક્ષેત્રે રે નગરી છ મગલાવતી

જંખ રાજ રે રાજ્ય દરે જેવો સુરપતિ,

એક દિવસે રે રામે મંત્રી(ને) ખોલાવ્યો

દત્ત મંત્રી રે દેશાવરથી આવ્યો. ૧

એક દિવસે રે રાઘ મંત્રી બોલાવીઉ,
દત્ત મંત્રી રે દેસાહરથી આવીઉ.

અંત—ભૂપત્તુ સુત રાજ થાપી લીધુ સંયમ સુખ-હરિષ,
દેવલોકિ બિહુ પુહતા સુગતિ જસિ અવતરી,
હલાવતીની પછીય સગાય, ન પડીય સંસાર-સિઈ,
વિજયભદ્ર મુનિવર સતીય ધ્યાય, મોક્ષ જમ્મ લીલ-સિઈ. ૪૯

આ અવતરણમાં, જસિઉ, બોલાવીઉ, આવીઉ, હરિષ, જસિ,
પડીય, સિઈ, જમ્મ વગેરે રૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ
ભૂમિકાનાં રૂપ છે. ખેશક લલિયાના કે ગમે તે દોષે ભૂપત્તુ, લીધુ,
એ વગેરે રૂપો મધ્ય. ગૂજ.ની દ્વિતીય ભૂમિકાનાં અને દિવસે એ
ચતુર્થ ભૂમિકાનું વૈકલ્પિક રૂપ પણ આમાં મળે છે. ભાષા-સ્વરૂપ
રૂપ રીતે શુદ્ધ ગૂજરાતી થઈ ચૂક્યું છે.

૩. આ કાળનું મહત્ત્વનું બીજું કાવ્ય વિનયપ્રભનો ગૌતમરાસ છે.
પહેલાં તે કોઈ “જૈનપ્રબોધ” માસિકમાં અને પછી—સ્વ. ચીમનલાલ
દલાલે પ્રાચીન ગૂજર કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ નહોતો કર્યો તે પૂર્વે—સૌથી
જૂનામાં જૂની કૃતિ તરીકે આ રાસ ભાવનગરની જૈન-ધર્મપ્રસારક
સભા તરફથી સં. ૧૯૬૫ (ઈ. સ. ૧૯૦૯)માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આવ્યો હતો, ત્યારે મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ એ રાસના કર્તા વિજય-
પ્રભ (?) ઉદ્ધે ઉદયવંતને ગૂજરાતી ભાષાનો આદિકવિ માન્યો હતો,^૧
પણ હવે ગૂજરાતી ભાષાના આદિકવિ તરીકે આ. હેમચંદ્ર સિવાય બીજા

ભૂપનો સુત રાજ થાપી લીધો સંયમ સુખ-હરે

દેવલોકે બે પહોઆ સુગતિ જેને અવતરી.

હલાવતીની પછી સગાય (=સ્વાધ્યાય) ન પડાય સંસાર શું

વિજયભદ્ર મુનિવર સતી(ને) ધ્યાય, મોક્ષે જમ્મે લીલાશું. ૪૯

૧ જૈન ડો. હેરોલ્ડ, (ઈ. સ. ૧૯૧૫) વર્ષ ૧૧ પૃ. ૩૦૧માં શ્રી. ગોકુલ-
દાસ ના. ગાદીનો “પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય” એ લેખ. (જૈન
ઈતિહાસ-સાહિત્ય અંક).

કાઠને મૂકી શકાય તેમ નથી. “ભરતેશ્વર-ગાહ્યભિરામ” (સં. ૧૨૪૧)-ના કર્તા શાલિભટ્ટસૂરિને આપણે આદિકવિ ગણવા લલચાઈએ, પણ તે તો પ્રાચીન ગૂજરાતીની ખીણ ભૂમિકાનો કવિ છે; પ્રથમ ભૂમિકાના કવિઓ તે પૂર્વે છે જ, જેમાં આ. હેમચંદ્રનું પ્રાથમ્ય છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં પણ વિનયપ્રભના સમકાલીન પંચપંડવચરિત-કાર (સં. ૧૪૧૦) શાલિભટ્ટસૂરિ, ક્ષેત્રપ્રકાશરાસ-કાર જ્યાનંદસૂરિ અને કમલાવતીરાસ વગેરેના કર્તા વિનયભટ્ટ છે જ. આ સમકાલીનોમાંથી કોને આદિકવિ માનવો? અને એ પૂર્વેની કૃતિઓ મળે તો આદિકવિનું માન વારંવાર બદલાવ્યા કરવું પડે; અને છતાં ગૂજરાતીનો આદિકવિ તો તે તે ન જ થાય.

બધી મળી પદ કડીનો પણ છ ભાસામાં વિલક્ષ્ણ થયેલો, દરેક ભાસાને અંતે એક એક વસ્તુ છંદ આપતો આ રાસ કવિની સં. ૧૪૧૨ ની કૃતિ છે; જેમકે

૧ ચંદ્રેશ્વરે પારોત્તર વરિસે, (ગાયમગણધર કેવલ-દિવસે)

ખંભનયર પ્રભુપાસ-પસાયે, કીયો કવિત ઉપચારપરે.

આદિહી મંગલ એહ ભણીને, પર્વ મહોત્સવ પહિયો દીને,

નિદિવદિદિ કલ્યાણકરો. ૫૮

આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિએ ખંભાતના પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં રહી આ રાસ રચ્યો છે.

જૂના ભાગમાં લેખકની છાપ નથી; પણ પછીની મોડી કાચ-પ્રતમાં છે. “જૈનપ્રબોધ”માં વધુ ત્રણ કડી છપાયેલી છે. તે પ્રમાણે કર્તાનું નામ ઉદયવંત (= વિનયભટ્ટ ખીલું નામ) જણાય છે:

૨ ગૌતમ સ્વામીનો રાસ ભણીને, ચક્રવિહ સંઘ રવિચાયત કીને,
સુયલ સંઘ આણંદકરો;

૧ છાયા: ચૌદસે પારોત્તર વરે, (ગૌતમ-જણધર કેવલ-દિવસે), ખંભાત-નયર પ્રભુ-પાર્શ્વ-પ્રસાદે કીયો કવિત ઉપચાર-પર । આદિમાં મંગલ એ ભણીને, પર્વ મહોત્સવ પહિયો દીને, નિદિવદિદિ કલ્યાણ-કર. ૫૮
૨ ભાષા સ્પષ્ટ છે: છાયાની જરૂર નથી.

કુકુમચ દન છડો દેવરાવો, માણેક મોતીના ચોક પુરાવો,
રચણ ચિહાસણ બેસણું એ. ૬૦

તિહા બેસી ગુરુ દેરાના દેશે, ભવિક જીવના કાળ સરેસે,
ઉદયવત (વિજયભદ્ર) મુનિ એમ ભણે એ;
ગૌતમ સ્વામી તણે એ રાસ, ભણતા સુણતા લીલવિલાસ,
સાસન સુખનિધિ સ પળે એ. ૬૧

એહ રાસ ને ભણે લાણાવે, વર મયગલ લચ્છી ધર આવે,
મનવ હિત આશા ફળે એ. ૬૨

(આ પાઠની આમ ભાષા અર્વાચીન જેવી થઇ ગઇ છે.)

આ કવિનું સાચું નામ વિનયપ્રભ છે;^૧ જેમકે—

દેવહ ધુરિ અરિહંત નમીજઠ, વિનયપ્રહ ઉવચાથ યુણીજઠ.

આ વિનયપ્રભસૂરિ જિનકુશલસૂરિના શિષ્ય હતા અને એમને ઉપાધ્યાયનું પદ મળેલું હતું. એમણે જ “ગૌતમરાસ” રચ્યાતો જૂનેઃ ઉદ્દેખ એક અપ્રસિદ્ધ પદાવલીમાં નોધાયેલો છે. ઉપરના પહેલા અવતરણમાં ઉદયવત (વિજયભદ્ર) નામ મળે છે, તેમાનું વિજયભદ્ર તે વિનયપ્રભ જોઇયે; અને બીજા અવતરણ પ્રમાણે તો તે ઉદયવત વિનયપ્રભ જ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ આ નાના રાસમાં ચમત્કૃતિ છે, અને તે જૂની ધાટીની આલોકારિક પદ્ધતિના પરિણામે.

ભાસા—તવ ચાડિઓ ધણુમાણુ ગળે, ઈદભૂષ ભૂલેવ તો;
હુકારો કરિ સંચારિય, કવણુસુ જિણુવર દેવ તો. ૧૭
ચોજન ભૂમિ સમોસરણુ, ચેખે પ્રયમારલ તો;
દહદિસિ દેખે વિવિધ વધુ, આવતી સુર-રલ તો. ૧૮
મણિમય તોરણુ દડધન, કાસીસે નવ ધાટ તો;
વચર વિવર્ણિત જ સુ-ગણુ, પ્રાતીહારજ આઠ તો. ૧૯

૧ ૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૫-૧૬

છાયા : દેવોને ધુરે અર્હત નમિયે, વિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય સ્તવિયે.

સુર નર કિનર અસુરવર, ઇંદ્ર ઇંદ્રાણી રાય તો;
ચિત્તે ચમકિય ચિતવે એ, સેવંતા પ્રણુપાય તો. ૨૦
સહસકિરણુ સમ વીર જિણુ, પેખવે રૂપ વિશાલ તો;
એહ અસંભમ સંભવે એ, સાચો એ ઈંદ્રજલ તો. ૨૧
તવ યોદ્ધાવે ત્રિજગુરુ, ઇંદ્રભૂષ નામેણુ તો;
શ્રીમુખે સંસય સામિ સવે, ફેડે વેદ-પંથેણુ તો. ૨૨
માન મેલહી મદ ઠેલી કરી, ભક્તિએ નામે સીસ તો;
પંચ સચાંશું પ્રત લીઓ એ, ગાયમ પહેલો સીસ તો. ૨૩
બંધવ સંભમ સુણુવિ કરી, અગનિભૂષ આવિય તો;
નામ લેઇ અલ્યાસ કરે, તે પણ પ્રતિષ્ઠાધે ય તો. ૨૪
ઇણે અનુકંમે ગણહરયણુ, ચાપ્યા વીરે અગ્યાર તો;
તવ ઉપદેસે ભુવનગુરુ, સંચમશું પ્રત ખાર તો. ૨૫
ખિહુ ઉપવાસે પાનણું એ, આપણપે વિહરંત તો;
ગાયમ સંચમ જગ સચલ જયજયકાર કરંત તો. ૨૬

કાવ્યપંથની દષ્ટિએ આ રાસ ગેતાં નીચે મુજબ કહીએ છીએ:

ભાસા (૧)—કડી ૧-૬ રોળા છંદ

„ ૭ મી વસ્તુ છંદ

ભાસા (૨)—„ ૮-૧૫ ચરણાકુલ છંદ

„ ૧૬ મી વસ્તુ છંદ

ભાસા (૩)—„ ૧૭-૨૬ દોહરા

„ ૨૭ મી વસ્તુ છંદ

ભાસા (૪)—„ ૨૮-૪૪ સમપદે અનુપ્રાસવાળા સોરકા

„ ૪૪ મી વસ્તુ છંદ

ભાસા (૫)—„ ૪૫-૪૯ ચાર અર્ધના નિરનુપ્રાસ સોરકા

„ ૫૦ મી વસ્તુ છંદ

૧ ગૌતમ સ્વામીનો રાસ (જિ. પ્ર. સભા, ભાવનગર), પૃ. ૯-૧૦; ભાસા સ્પષ્ટ છે; છાયાની જરૂર નથી.

ભાસા (૬)—,, ૫૧-૫૯ ૧૬+૧૬+૧૩ માત્રાનાં અર્ધવાળો અર્ધ-
સમ હંદ

પણ આ છદ્દોમાં ગેયતાનું તત્ત્વ સંપૂર્ણ જળવાયેલું મળે છે. ઉપર ૩ જી ભાસા આપવામાં આવી છે, તેમાં પ્રત્યેક અર્ધને છોડે “તો” નિરર્થક ઉમેરાયેલો મળે છે, તે એ વાતની સાક્ષી આપે છે; જ્યારે પાંચમી ભાસામાં પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧ લી શબ્દ પછી “એ” “શ્વેત-ગિરિરાસુ”ના છદ્દોમાં ઉમેરાયેલો મળે છે તે પ્રકારનો જ મળે છે.

અસલ સારી હાથપ્રતને અભાવે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ભાષા નથી મળતી, અને અમ્મ, અમ્મ ને સ્થળે પ્રાયઃ એ-ઓ થઈ ગયેલા મળે છે, આમ છતાં સંબંધક ભૂતકૃદ્-તો વગેરે રૂપો જેતાં જૂની લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ખીજી ભાસાઓ કરતાં ૧ લી ભાસામાં જૂનાં રૂપો ઠીક ઠીક સચવાઈ રહ્યાં છે:

૧વીર નિજોસર-ચરણકમલ-કચ-વાસો,
પણમવિ પલ્લણિસુ સામિ સાલ ગોચમગુરુ-સોસો;
મણુ તાણુ વચણુ એકત કરવિ નિસુણો ભો ભવિચ્ચા,
નિમ નિવસો તુમ દેહગેહ ગુણુ-ગણુ ગહગહિચ્ચા. ૧

નંમ્મ દીવ સિરિ ભરહમિત્ત ખેણીતલમંડણુ,
મગધ દેસ સોણીય નરેશ રીહદલ-ખલખંડણુ;
ધણુવર ગુખ્ખર નામ ગામ જહિ ગુણુ ગણુ-સજ્જા,
વિપ્પ વસો વસુભૂધ તથ્ય તસુ પુહવી ભજ્જા. ૨

તાણુ પુત્ર સિરિ મંદભૂધ ભૂવલય-પસિદ્ધો,
ચલદહ વિજ્જા વિવિહરવ નારિ-સવિદ્ધો (સુદ્ધો);
વિનય વિવેક વિચાર સાર ગુણુગણુહ મનોહર,
સાત હાય સુપ્રમાણુ દેહ રૂપે રંભાવર. ૩

નચણુ વચણુ કર ચરણુ નિજાવિ પકળ જલો પાડિચ્ચ,
તેજે તારા ચંદ સૂર આઠાશે ભમાડિચ્ચ;

૧ ભાષા સ્પષ્ટ છે; છાયાની જરૂર નથી.

રૂઢે મયલ અનંગ કવિ મેલિહિઓ નિરધાડિઅ, ૧
 ધીરમેં મેરુ ગંભીર સિધુ ચંચિમ ચયચાડિઅ. ૪
 પેખવિ નિરુવમ રૂવ જાસ જાલુ જાંપે દિવિઅ,
 એકાદિ કવિભીતે ધથ્ય ગુણ મેલિહિયા સંચિઅ;
 અહવા નિશ્ચે પુન્વજામે જાલુવર ઇણે અંચિઅ, ૧૧
 રંસા પકમા ગૌરી ગંગ રતિ હા વિધિ વંચિઅ. ૫

નહિ ભુધ નહિ ગુરુ કવિ ન કોઈ જાસુ આગલ રહિઓ,
 પંચસમા ગુણ પાત્ર જાત હીંદે પરિવરિઓ;
 કદે નિરંતર ચણ કર્મ મિથ્યામતિ મોહિઅ,
 ઇણે ઇલિ હોસે ચરણ-દંસણહ વિસોહિઅ. ૬

ઉપર મોટા અક્ષરમાં આપેલા શબ્દો બાદ કરતાં બાકી સ્વરૂપ
 સ્પષ્ટ જૂનું છે, જેમાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા રાખવાનો પ્રયત્ન છે.
 અઘ, અહિ પૃથક્ કરતાં મોટા અક્ષરવાળા શબ્દો મધ્ય ગૂ. ના બની
 ગય છે, જેમાં છંદ પ્રમાણે જલ્-આકાશે-ને સ્થાને જલિ, આકાશિ,
 ભીતે-ને સ્થાને ભીતિ, -જામે-નું પણ-જમ્મિ, ઇણે-નું ઇણિ,
 મેલિહિઓ-ને સ્થાને મેલિહિ રૂપ ઇષ્ટ છે.

પણ આ કાવ્યની જૂની હાથપ્રત ઉપરથી સ્વ. દલાલે અને
 શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ લીધેલા અવતરણમાં મૂળ મધ્ય. ગૂજ. ની ૧ લી
 ભૂમિકા મળી આવે છે; તે કવિના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આપશે:
 આદિ—પ્રણવાક્ષર પહિલું એ ભણીનઠ માયા બીનઠ સિરંતિ સુણીનઠ
 શ્રીમુખિ શોભા ન સંભઠ એ.

X

X

X

અંત—દેવહ ધુરિ અરિહંત નમીનઠ, વિનયપદહ ઉવજાથ યુણીનઠ,
 ઇણિ મંત્રિ ગાયમ નમહ એ. ૪૮
 ખવર વસતા કાંઠ દરીનઠ, દેસ દેશાંતર કાંઠ ભમીનઠ,
 કવણ કાનિ આયાસ-કર.
 પ્રહિ હી ગાયમ સંભરીનઠ, કાલ સમગ્રહ જન ખિણિ રીજઠ,
 નવનિધિ વિલસઠ વાહ યાઠ. ૪૯

ચલદહસઈ ખારોતર વરિસે, ખાંલ નયરિ સિરિ પાસ પસાઈ,
કીઉ કવિત ઉપગારવરો.

આદિહિ મંગલ એઅ લાણીજઈ, પરવ મહોછવિ પહિલૂં દીનઈ,
રિદ્ધિ વૃદ્ધિ કલ્યાણકરો. ૫૦૧

આમાં અમ્મ, અઉ છૂટા છે, પણ પહિલૂંમાં અઉ એક દીર્ઘરૂપે
આવી ગયું છે, જે મધ્ય. ગૂજ. ની ખીજ ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે,
પણ જેનો આરંભ ૧ લી ભૂમિકામાં આછો આછો થવા લાગ્યો હતો.
ઉપરના અવતરણની ભાષામાં હવે અગ્નયું તત્ત્વ નથી આવતું,
અપવાદરૂપે ષટ્ટી વિલક્ષિતનો “હ” પ્રત્યય માત્ર છે; અને આર્જ
પરિચિતતા તે મધ્ય. ગૂજરાતીની સૂચક છે.

૪. સં. ૧૪૧૫ માં રચાયેલો “ત્રિવિક્રમરાસ” જાણવામાં
આવ્યો છે,^૧ જેના કર્તા ખરતરગચ્છના જિનોદયસૂરિ છે. આ કાવ્યના
વિષયમાં વિશેષ માહિતી હાલ પ્રાપ્ય નથી. આ કવિ મૂળ પાલણ્યપુરના
રુદ્રપાલ અને ધારલદેવીને ત્યાં સં. ૧૩૭૫ માં જન્મેલા. ખાળ નામ
સમર; પણ તેમણે કુંવારાં સં. ૧૩૮૨ માં દીક્ષા લીધી; સોમપ્રભ
નામ થયું. સં. ૧૪૦૬ માં જેસલમીરમાં તેમને વાચનાચાર્યની પદવી
મળી. સં. ૧૪૧૫ માં ખંભાતમાં તરુણપ્રભાચાર્યને હાથે “જિનોદયસૂરિ,”
નામે અભિષેક થયા. સં. ૧૪૩૨ માં ગુજરી ગયા. સં. ૧૪૧૫ એ,
શુદ્ધના અભિષેકના વર્ષ લગભગમાં તેના એક શિષ્ય જ્ઞાનકલશમુનિનો
રચેલો “શ્રીજિનોદયસૂરિપદ્માભિષેકરાસ” પ્રસિદ્ધ થયો છે.

સુહશુરે-ગુણ ગાયત્રી, સચલ લોચ વહિય લહએ
રમલ રાસુ ઘહ રંગિ, “જ્ઞાનકલશ” મુનિ ધમ કહએ.૩

૧ જૈન. ગુ. કૃતિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૫-૧૬; ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૨ એજન, પૃ. ૧૭

૩ એ. જૈ. કા. સં, પૃ. ૩૮૮. આ કાવ્ય મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ જૈ.
એ. ગુ. કા. સં. પૃ. ૨૨૮-૩૦ ઉપર પણ છપાવ્યું છે.

૩૭ કડીના આ નાના રાસમાં સં. ૧૪૧૫ માં તરુણપ્રભાચાર્યે શ્રીનિનોદયસૂરિનો પટ્ટાભિષેક કર્યો તેનું સુંદર વર્ણન છે. ખરતરગચ્છના સાધુઓએ આપેલા આવા ઐતિ. રાસ ઘણા મળે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ રાસની મહત્તા એ છે કે તેમાં નિનોદયસૂરિના પૂર્વ ગુરુપરંપરા આપવામાં આવી છે; એ ઉપરાંત દિલ્હીમાં વસતા રતનસીંહ અને પૂનિગ એ બે જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ ખંભાત આવી નિનોદયસૂરિના પટ્ટાભિષેકનો પ્રયંગ સં. ૧૩૧૫ ના આપાદ સુદિ ૧૩ ને દિવસે તરુણપ્રભાચાર્યના પ્રસુખપદે ઈજવ્યો, તે હકીકત પણ આપવામાં આવી છે:

કાવ્ય સાદું પણ આલંકારિક પદ્ધતિનું છે; જેમકે

ધાત—ગચ્છમંડલુ ગચ્છમંડલુ, સાખ-સિંગારુ ।

નંગમુ કિરિ કપતરુ, સવિય લોચ સંપત્તિકારણુ ।

તપ-સંજમ-નાણનિધિ, સુગુરુચણુ સંસારતારણુ ।

સુહરુરુ સિરિ 'નિલુલખધિસૂરિ', પટ્ટકમલ-માર્તંડુ ।

ઝાયદુ સિરિ 'નિલુચન્દ્રસૂરિ', જે તપ તેજ પ્રચંડ ॥૮૥॥

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જેતાં ૧ થી ૭ કડી રાગામાં, ૮-૧૭-૨૭ એ ત્રણ કડી “ ધાત ” એ મથાળે, પણ વસ્તુ છંદમાં, ૯ થી ૧૬ નિરતુપ્રાસ પણ ગેયતા જાળવવા પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧ લા રાખ્દ પછી ‘જ’ જાળવતા સોરઠામાં અને ૧૮ થી ૩૭ વિષમ પદે અતુપ્રાસવાળા સોરઠામાં છે. એ બંધમાં ખાસ વૈવિધ્ય જણાતું નથી.

૧ એજન, પૃ. ૩૮૫-૮૬

છાયા : ગચ્છમંડલ ગચ્છમંડલ સાખા-શૂંગાર

નંગમ શું કપતરુ સવ્ય લોક-સંપત્તિ-કારણુ ।

તપ-સંજમ-જ્ઞાનનિધિ સુગુરુરત્ન સંસારતારણુ ।

શુભ શુરુ શ્રીનિલલખધસૂરિ, પાટ-કમલ-માર્તંડ ।

ધ્યાયો શ્રીનિલચન્દ્રસૂરિ, જે તપ તેજ પ્રચંડ ॥૮૬॥

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિલોકતાં આ કાવ્ય અપભ્રંશની છાંટવાળી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના આરંભની સંક્રાંતિકાળની ભૂમિકા આપે છે. જૂનાં રૂપોને સાચવી રાખવાનો સાહિત્યકીય સ્વરૂપે તેમાં અવશ્ય પ્રયત્ન છે; એટલે આપણે એને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં ન પણ લેખિયે તો ચાલે; સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો પ્રચાર આથીયે જૂનો છે. “તાસુ સીસુ” જેવાં નવાં રૂપો આમ છતાં વપરાયેલાં મળે છે; એ સાથે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, એવાં રૂપો : હીલિય નયરે, રૂપાલ, નીબહિ, સધરો, લહીજાઇ, પાટિ-પાટ, ઇણિ પરિ, ધરિ-ધરિ, દીસઇ, જમણવાર (= જમણવાર), ખિસએ (= ખસે), કાપડુ, લેખઇ, દીઠકી, મઝારિ, એ શબ્દો છે. બાકીની લાક્ષણિકતા ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની ઉત્તર ભૂમિકાની છે.

“રાસ” રમાતા હતા તેની ખાત્રી આ કાવ્યમાં પણ મળે છે :

નાચઇ એ નચણુ વિશાલ, ચ દ્રવચણિ મન રંગલરે ।

નવ રંગે એ રાસ રમેતિ ખેલા ખેલિય સુપરિવાર ॥૨૦૧॥

કર્તાના વિષયમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી. પટ્ટાભિષેક સં. ૧૪૧૫ માં થયેલો હોવાને કારણે કાવ્યકૃતિ પણ એ વર્ષ કે એક એ વર્ષ પછી થઈ જણાય છે.

૫. દરેક છંપાને અંતે કવિએ પોતાના નામની છાપ આપી હોય તેવા છંપાઓ જૂના સાહિત્યમાં જોવામાં નથી આવ્યા. ૧૫ માં શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા એક પહરાજ નામના કવિએ પોતાના ગુરુ, ઉપર્યુક્ત જિનોદયસૂરિ (સં. ૧૪૧૫ માં પાટ બેઠા)ની સ્તુતિના ૬ છંપા અનાવ્યા છે, તે પ્રત્યેકમાં તેણે છેલ્લી લીટીમાં પોતાનું નામ જોડ્યું છે :

સુણિવર મનુમય કલિહિ ભત્તિ જિણવરહ મનાવઇ ।

અવર તરુણિ નહુ ગમઇ સિદ્ધિ રમેણિ હહ લાવઇ ।

૧ છાયા : નાચે એ નચન વિશાલ ચ દ્રવહની મને રંગલરે ।

નવ રંગે એ રાસ રમે, ખેલા ખેલે સુપરિવાર ॥૨૦૧॥

કરે તપસિ બહુ ભંગિ રંગિ આગમ વખાણું ।
 અબુધ જીવ બોહંત લેત સુભત્યહ નાણ્ય ।
 નિજહૃદયસૂરિ ગચ્છાહવઈ મુખ મગ્ગિ ધોરિ સુપહ ।
 “પદુરાજ” ભણ્ય સુપસાહ કરિ સિવ મારગ દિખાણ મહુ ॥૨૧॥

X

X

X

કવણિ કવણિ ગુણિ ગુણહ કવણિ કિણિ ભેય વખાણું ।
 ચૂલભદ્ર તુહ સીલ લખિ ગાયમ તુહ નાણું ।
 પાવપંક મહ મલિહ દલિહ કન્દેષ નિરુત્તહ ।
 તુહ મુનિવર સિરિ તિલહ ભવિય કંપયરુ પહત્તહ ।
 નિજહૃદયસૂરિ મણહરચણ સુગુરુ પદ્મધર ઉદ્ધરણ ।
 “પદુરાજ” ભણ્ય ઇમ નાણિ કરિ, ફલ મન વહિહ મુહકરણ ॥૨૨॥

અપભ્રંશકાલીન રૂપોને સાચવી રાખવાનો કવિનો પ્રયત્ન છે, છતાં વખાણુપ, લેત, ધોરિ, મારગ, દિખાણ (=દેખાડ), ઇમ નાણિ કરિ, વગેરે શબ્દો તેના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આપે છે.

૧ ઐ. જૈ. કા. સં., પૃ. ૩૯-૪૦

કાયા : મુનિવર મનોમય કલિત-ભક્તિ(એ) નિનવરને મનાવે ।
 અવર તરુણી ન ગમે, સિદ્ધિ રમણી એને ભાવે ।
 કરે તપન બહુ ભગે રંગે આગમ(ને) વખાણે ।
 અબુધ જીવ(ને) બોધે, લેતા શુભાર્થનું જ્ઞાન ।
 નિનોદયસૂરિ ગચ્છાધિપતિ-મુખ્ય માર્ગ ધોરી સુપદે ।
 “પદુરાજ” ભણે, સુપસાહ કર, શિવમાર્ગ દેખાડ મને ॥૨૧॥

X

X

X

કોણ કોણ ગુણે સ્તવું કોણ કોણ લેદે વખાણું ।
 ચૂલભદ્ર તું સીલ-લખે ગૌતમ તું નાણું ।
 પાવપંક-મદ-મેલો-દલિત-કન્દર્પ નક્કી ।
 તું મુનિવર-શિરે-તિલક ભવ્ય-કલ્પતરુ પ્રાપ્ત (છો) ।
 નિનોદયસૂરિ મનોહરરત્ન સુગુરુ પદ્મધર ઉદ્ધારક ।
 “પદુરાજ” ભણે, એમ નાણી કરી ફલ મનવાહિત શુભકરણ ॥૨૨॥

આ જ સમય લગલગનો કોઈ અજ્ઞાતનો જિનપ્રભસૂરિની સ્તુતિનો છાયા છે, તે પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે:

ગયણ થકી જિનકુલહ આણિ ઓઘણ ઉતારી ।
 ક્રિયા મહિષ સ્યું વાદ સુણ્યહ નગરી નવખારી ।
 પાતિસાહ રંજિયહ સાથે વડ વૃક્ષ ચલાયહ ।
 શત્રુજય રાઘણ સરિસ, વરિસ દુર્ઘહ ઝડ ડ્યાયહ ।
 જિણ હોરડહ મુદ્રિકા પકટ કીચ, જિનપ્રતિમા છુલ્લિચ વચણ ।
 જિણપ્રભસૂરિ ખરતર સુગચ્છ, ભરતક્ષેત્ર-મંડિય-ચણ ॥૧॥^૧

આ અવતરણમાં સ્યું, સુણ્યહ, સાથે, ચલાયહ, ડ્યાયહ, હોરડહ, એ શબ્દોત્તું મધ્ય. ગૂ. પણું લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ભાષા નવી ભૂમિ-કામાં ૩૬ થતી આવતી હતી, તેના આ નમૂના છે.

૬. સં. ૧૪૨૩ માં રચાયેલી “ જ્ઞાન પંચમી ચોપાઇ ” નામની એક કૃતિ મળી આવી છે. જિનોદયસૂરિના એક શિષ્ય અને ઠક્કર માલહેના પુત્ર આવક વિદ્યણ્યે એ રચી છે:

ઠક્કર માલહેપુત્ર વિદ્યણ્ય પલાણ્ય સુદ્ધમણી
 હરખિહિ લાગહ ચીત ચહિદસધ તેવીસમએ
 સિંચ ભાવચ મગ્યાસિ ગુરુવાસરિ ઇહ કપનહ
 નચરવિહાર મધારિ પંચમિકેલુ ઇમ ગાહયહ ॥૫૪૬॥^૨

૧ એજન, પૃ. ૪૨

છાયા : ગગન થકી જિનકુલને આણે ઓઘે ઉતારી ।

ક્રિયા મહિષશું વાદ, સુણ્યો નગરી-નવખારી (?) ।

પાદસાહ(ને) રંજ્યો, સાથે વડ વૃક્ષ ચલાવ્યો ।

શત્રુજય-રાયના-સરસો વર્ષા-દૂધની એ ઝડ લાવ્યો ।

જેણે હોરડે મુદ્રિકા પ્રકટ કરી, જિનપ્રતિમા ખોલી વચન ।

જિનપ્રભસૂરિ ખરતર સુગચ્છ ભરતક્ષેત્ર-મંડિત-રતન ॥૧॥

૨ પંચમી સા. પદિ. રીચોટ, સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૪

છાયા : ઠક્કર માલહે-પુત્ર વિદ્યણ્ય લાણે સુદ્ધ મને

હરખે લાગ્યું ચિત્ત ચૌદસે ત્રેવીસએ ।

ખરતર ગચ્છના જિનોદયસૂરિને આચાર્યપદ સં. ૧૪૧૫ માં મળ્યું હતું, તેનો આ કવિ શિષ્ય હોય તેમ લાગે છે. આ જિનોદયસૂરિને લગતાં જ્ઞાનકલશ અને મેરુનંદન વગેરેનાં કાવ્યો પણ જાણીતાં છે.

“જ્ઞાન પંચમી ચોપાધ” એ પ૪૮ કડીનું ધાર્મિક કાવ્ય છે. આ કાવ્ય છપાયું નહિ હોવાથી વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

બંધની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં ઉપરનો સોરઠાનો ઢાળ અને છેલ્લે રાળા છે. ચોપાધ તો ચાલુ જ છે; જેવી કે

ચહદસઠ તેઘસા સાર મંડલ મગધ નયર વિહાર.

સ્થિતિ કવિત્વ હરિષે આપને બહુ ફલ હોય પંચમી સુને. ૧

ભાપાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જૂનાં રૂપો સાચવી રાખવા તરફનું વલણ સ્પષ્ટ છે; છતાં આપને, સુને, હોય, નર (કુશર વિનાનું રૂપ), વગેરે રૂપો નવાં સ્વરૂપનાં પ્રયોજનમાં મળે છે.

૭. સં. ૧૪૧૧ માં વિજયભદ્રે રચેલ “હંસરાજ વચ્છરાજ ચઉપધ” સૌથી જૂની ગૂજરાતી લોકકથા આપણા જાણવામાં આવી છે, તે પછી માત્ર ૭ વર્ષે અસાધ્યતા નામના એક કવિએ તે જ વિષયને લઈ “હંસાલિલી” એ મથાળે હંસ અને વચ્છના ચરિતનો પવાડો રચ્યો છે, તે તે કાવ્યને અંતે આવેલા નીચેના ઉલ્લેખથી જાણાય છે:

સંવત ૧૪ ચક્ર(?) ચંદ્ર મુનિ શંખ વચ્છહંસવર-ચરિત અસંપ. ૧

ખાવન વીર ઠયા રસ લીલ એહ પવાડુ અસાધ્યત કહિહ ॥૧૧૨

સિત ભાદરવા-અગિયારમે ગુરુવાસરે આ લખાન્યો

નગર-વિહાર મોઝાર પંચમી-ફલ એમ ગાયું ॥૫૪૬॥

૧ છાયા:

ચૌદશે ત્રેવીસા સાર મંડલ મગધ નગરવિહાર ૧

કર્તુ કવિત હરખે આપણે, બહુ ફલ હોય પંચમી સુણે ॥

૨ અસાધ્યતાના આ કાવ્યની હાથપ્રત મોટી મળતી હોવાથી લખા-સ્પષ્ટ છે; તેથી છાયા નથી આપી. ગૂ. વ. સો. દ. હ. લિ. ગ્રં. નં. ૫૫૩

[નોંધ:--સં. ૧૪ પછી ચક્ર-ચંદ્ર-મુનિ-શંખમાં ત્રણ માત્રા વધે છે. મને એમ લાગે છે કે પાઠ “સંવત ૧૪ ચક્રિય ચંદ્ર મુનિ શંખ” હશે; પણ ચક્રિય એમ સ્પષ્ટ લખવું જોઈએ, ત્યાં સંદિગ્ધ ચક્ર-ચક્ર એવી બંને વંચાય તેવી જોડણી હોવાથી ચક્ર રાખવા જતાં ચંદ્રને હિમેયો માનવો પડે છે. વિકલ્પ સ્વીકારતાં $૧૪ + ચક્ર મુનિ = ૧૪૨૭$ અથવા $૧૪ + ચંદ્ર મુનિ = ૧૪૧૭$ એમ વાંચી શકાય. આને ૧૪૭૨ અને ૧૪૭૧ વાંચવાનું ફિલ પણ થાય, ચક્રમુનિ કે ચંદ્રમુનિમાં વર્ણનાં વામતો ગતિ: પ્રમાણે; પણ ૧૪ આંક સ્પષ્ટ આપ્યો હોવાથી ગૂંજરાતી રીત પ્રમાણે ૧૪૨૭ કે ૧૪૧૭ વાંચવું ઠીક છે.

૧૪૨૭ કરતાં ૧૪૧૭ તરફ મારું વલણ વધારે છે, એ માટે કે-ચક્ર[િય]-ચક્રની જોડણીમાં લેખનમાં બહુ ભેદ નથી; તેથી પછીના “ચંદ્ર”ને સિદ્ધ માનવો. “મુનિ” ને તો કાઢી શકાય તેમ નથી. તે રીતે ૧૪૭૧ ગણવા ફિલ થાય તોયે તેનો ખાસ બાધ નથી; કેમકે તિથિ-વાર મહિનો નથી આપ્યાં કે ગણતરીથી પુરવાર કરી શકાય. અસાધ્યતનો ચોક્કસ સમય મેળવવાનું હાલ બીજું કોઈ સાધન નથી.]

આમ સંભવતઃ વિક્રમની ૧૫મી સદીની ૧લી પચીસીના ઉત્તરાર્ધ લગભગ અસાધ્યતે એક લોકકથા આપણને આપી છે. અસાધ્યત કવિનું મૂલ વતન સિદ્ધપુર હતું^૧ અને તેના પિતાનું નામ રાગ્નરામ ઠાકર હતું. તે યજુર્વેદી ભારદ્વાજ ગોત્રનો આદિત્ય બ્રાહ્મણ હતો. પાછળથી ગંગા નામની પાટીદાર છોડરીને બચાવવા જતાં તેને દાતિઅહિકૃત થવું પડ્યું હતું અને સિદ્ધપુર છોડી ભીખમાં હેમાળા પટેલને આશ્રયે આવી રહેવાનું થયું હતું. અહીં તેના પુત્રોનાં ત્રણ ધર થવાને કારણે એના વંશજો પાછળથી ત્રગાળા કહેવાયા છે. ત્રગાળા નાયકો અસાધ્યતને પોતાનો પૂર્વજ માને છે. આજની લવાઈનો પિતા અસાધ્યત કહેવાય છે. તેની ૩૬૦ જેટલી લવાઈના વેશ પ્રસિદ્ધ હતા. આજે ધણા જ થોડા વેશ મળે છે.

૧ “કવિચરિત” (કે. કા. શાસ્ત્રી), પૃ. ૪-૬

આ અસાધ્યત જૈન હતો એમ સામાન્ય માનવું છે, પણ એના કાવ્યની એક શિષ્ટ હાથપ્રતમાં^૧ નીચે મુજબ મંગલાચરણ હોવાને કારણે એ જૈનેતર હોવાની સંભવિતતા વધુ છે. એ મંગલ આ પ્રમાણે છે:

સકતિ સમૂચ સદતિ સમૂચ પત્ત પરમેષુ ।
 સિદ્ધયુદ્ધિવર વિઘ્નહર કરુ કવિત મન ધરુ આદિહિ ।
 કાસમીર-મુખમ ડણી હંસગમણિ સરસતિ સામિણિ ।
 તાસ પ્રસાદિ વેદવ્યાસ વાલમિષ્ઠ રપિ ઇમ એહનુ ઉપદેશ ।
 તાસ પ્રસાદિ અસાધ્યત બણિ વીરકથા વરણુવ્યાસ ॥૧॥

રાંભુ અને શક્તિના અપત્યને કરેલું વંદન તેમ જ કાસમીર-મુખમંડની સરસ્વતીનું સ્તવન તો જૈન કવિઓમાં પણ સામાન્ય છે, પણ વેદવ્યાસ અને વાલમીકિના પ્રસાદની યાચના જૈનેતરોને માટે જ સંભવે છે; એ કારણે કવિ જૈનેતર જણાય છે. પાછળથી અસાધ્યતા વંશજો તેમ જ બોળકોને જૈનાચર્ય મળ્યો અને જૈનોમાં આ કાવ્ય વ્યાપક બન્યું, તે ઉપરથી પાકાંતરો ચતાં તેમજ જૈનોને હાથે નકલ થયેલાં બીજાં કાવ્યોની સાથે આ કાવ્યની પણ નકલ થઈ એ કારણે, જૈન માનવામાં આવ્યો હશે, એમ મને લાગે છે. આવો ફેરફાર સં. ૧૫૧૭ ની પ્રતમાં થયો જણાય છે:

ધર્મક લાભક અવિચલ ધર્મ, જઈ પુણ્ય છંડક પાપ જિ કર્મ,
 દેવ આરાહુ નિણ્વર નામ, ફૂપ તણક જે ફેડક ઠામ. ૩૦
 અવર દેવ જઈ પૂજક પાપ, નિણ્ પૂજક દેહ નિર્મલ થાક,
 નિણ્વર જોલિક ધર્મ તે કરક પાપરેક જિમ હેલા હરક. ૩૧

પણ સં. ૧૬૭૬ ની જૈન હાથપ્રતમાં^૨ આવું કશું નથી મળતું; એ કડીઓ જ નથી. ૪ ખંડમાંથી ૧ લા ખંડમાં પદ્ધિહાણના વર્ણનમાં એ, સર્વસામાન્ય રીતે પ્રજાનું વર્ણન આપે છે:

ધાણણ વેદશાસ્ત્ર અલ્પસિ ચારિ વરણ વરણાંતરિ વસિ ૧
 ગિ સહસ્ર નિહાં જિન થાપીઆ વીસ સહસ્ર માહિ અવહારીયા ॥૨-૬

આમાં એ બધી પ્રજનો નિર્દેશ કરે છે.

આ અસાધતની કૃતિ જૈનોમાં સારું માન પામી ચૂકી હતી, તે મતિસુંદર સં. ૧૬૨૧ માં ઇલિદુર્ગમાં હંસાઉલી-પૂર્વભવચરિત લખી પૂર્વનો ભાગ જોડી આપ્યો છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. પોતાના કાવ્યને અંતે મતિસુંદર જણાવે છે કે

પાણીઅહણ-કયા છિ જેહ અસાધત કવિ ભાષહ તેહ. [૧૪૦મી કડી]

આ “હંસાઉલી”નું અસલ નામ “હંસ-વચચરિત-પવાડો” જણાય છે. ચાર ખંડમાં ૪૪૦ કડીમાં આપેલા આ પ્રબંધમાં કવિતાના ચમકારા આકર્ષક નથી, છતાં રસની દૃષ્ટિએ એ સારી કવિતા છે. આ કાવ્યનો પ્રધાન રસ અદ્ભુત છે; પણ પ્રસસોપાત્ત તેમાં કરુણ અને હાસ્ય યોજ્યા છે. કરુણ રસના પ્રસંગે કવિએ વિરહગીતો ત્રણ સ્થળે ગાયાં છે. દ્વિપ્રબંધમાં ગવાતાં એ પદો વિરહગીતને અનુરૂપ થઈ પડે છે: મનકેસર નામના પ્રધાને ચિત્રમાં હંસાઉલીને તેના પૂર્વભવનો પોપટ પતિનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરી આપ્યું ત્યારે વિરહની મારી એ જો કદપાંત કરે છે, તે કવિએ નીચે મુજબ રામગિરિ રાગમાં આપ્યો છે:

રાજકુંઆરિ હીઅહુ હણિ: પૂરવ પ્રેમ પ્રસંગ;

આગિ દાવાનલ દહિ; વલી દુષ દાહિ અંગ.

પોપટ પંખીઆ, નવલ નેહ નરનાય;

નિમ વન ભૂલી હરણલી, તિમ હું સામી સાય. પોપટ૦

કિલકિલતિ વન વિચરતી, બેલી વર વીસાસ:

સધિ સામી સાહસ કીહ; હું એકલી નિરાસ. પોપટ૦

ભણિ અસાધત: ભવઅંતરિ સમરિ સામણિ કંત,

હંસાઉલી ધરતી ઢલી, પ્રીહ પ્રીહ મુષિ ભણંત. પોપટ૦

[કડી ૭૬-૮૨]

આ અસાધ્યત જૈન હતો એમ સામાન્ય માનવું છે, પણ એના કાવ્યની એક શિષ્ટ હાથપ્રતમાં^૧ નીચે મુજબ મંગલાચરણ હોવાને કારણે એ જૈનેતર હોવાની સંભવિતતા વધુ છે. એ મંગલ આ પ્રમાણે છે:

સકતિ સંભૂઅ સકતિ સંભૂઅ પત્ત પરમેસુ ।
 સિદ્ધબુદ્ધિવર વિધનહર કરુ કવિત મન ધરુ આદિહિ ।
 કાસમીર-મુપમ ડહી હંસગમણિ સરસતિ સામિણિ ।
 તાસ પ્રસાદિ વેદવ્યાસ વાલ્મિકિ રયિ ઇમ એહનુ હપદેરા ।
 તાસ પ્રસાદિ અસાધ્યત બાણિ વીરકથા વરણ્યવ્યાસ ॥૧॥

શંભુ અને શક્તિના અપત્યને કરેલું વંદન તેમ જ કાશ્મીર-મુખમંડની સરસ્વતીનું સ્તવન તો જૈન કવિઓમાં પણ સામાન્ય છે, પણ વેદવ્યાસ અને વાલ્મીકિના પ્રસાદની યાચના જૈનેતરોને માટે જ સંભવે છે; એ કારણે કવિ જૈનેતર જણાય છે. પાછળથી અસાધ્યતના વંશજો તેમ જ બોજડોને જૈનાગ્રય મળ્યો અને જૈનોમાં આ કાવ્ય વ્યાપક બન્યું, તે ઉપરથી પાકાંતરો થતાં તેમ જ જૈનોને હાથે નકલ થયેલાં બીજાં કાવ્યોની સાથે આ કાવ્યની પણ નકલ થઈ એ કારણે, જૈન માનવામાં આવ્યો હશે, એમ મને લાગે છે. આવો ફેરફાર મં. ૧૫૧૭ ની પ્રતમાં થયો જણાય છે:

ધર્મક લાલક અવિચલ શર્મ. જમ પુણુ છંડક પાપ નિ કર્મ,
 દેવ આરાહુ નિણુવર નામ, દુધ તણુકે જે ફેડક ઠામ. ૩૦
 અવર દેવ જહ પૂજક પાય, નિણુ પૂજક દેહ નિર્મલ યાક,
 નિણુવર જોલિહ ધર્મ તે કરક પાપરેહ નિમ હેલા હરક. ૩૧ ૨

પણ સં. ૧૬૭૬ ની જૈન હાથપ્રતમાં^૧ આવું કશું નથી મળતું; એ કડીઓ જ નથી. ૪ ખંડમાંથી ૧ લા ખંડમાં પદ્ધિહાણના વર્ણનમાં એ સર્વસામાન્ય રીતે પ્રગ્નનું વર્ણન આપે છે:

આહણુ વેદશાસ્ત્ર અલ્પસિ ચારિ વરણુ વરણાંતરિ વસિ ।
 જિ સહસ નિહાં જિન થાપીઆ વીસ સહસ માહિ ચવહારીયા ॥૨-૬

આમાં એ બધી પ્રજાનો નિર્દેશ કરે છે.

આ અસાધતની કૃતિ જૈનોમાં સારું માન પામી ચૂકી હતી, તે મતિસુંદરે સં. ૧૬૨૧ માં ઇલિદુર્ગમાં હંસાહલી-પૂર્વભવચરિત લખી પૂર્વનો ભાગ બેડી આપ્યો છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. પોતાના કાવ્યને અંતે મતિસુંદર જણાવે છે કે

પાણીચહણુ-કયા હિ જેહ અસાધત કવિ ભાષહ તેહ. [૧૪૦મી કડી]

આ “હંસાહલી”નું અસલ નામ “હંસ-વચચરિત-પવાડો” જણાય છે. ચાર ખંડમાં ૪૪૦ કડીમાં આપેલા આ પ્રબંધમાં કવિતાના ચમકારા આકર્ષક નથી, છતાં રસની દૃષ્ટિએ એ સારી કવિતા છે. આ કાવ્યનો પ્રધાન રસ અદ્ભુત છે; પણ પ્રસસોપાત્ત તેમાં કરુણ અને હાસ્ય યોજ્યા છે. કરુણ રસના પ્રસંગે કવિએ વિરહગીતો ત્રણ રૂથળે ગાયાં છે. દુહાબંધમાં ગવાતાં એ પદો વિરહગીતને અનુરૂપ બધ પડે છે: મનકેસર નામના પ્રધાને ચિત્રમાં હસાહલીને તેના પૂર્વભવના મોપટ પતિનુ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરી આપ્યું ત્યારે વિરહની મારી એ જે કહ્યાંત કરે છે, તે કવિએ નીચે મુજબ રામગિરિ રાગમાં આપ્યો છે:

રાજકુઅરિ હીઅહુ હણિ: પૂરવ પ્રેમ પ્રસંગ;

આગિ દાવાનલ દહિ; વલી દુષ દાહિ અંગ.

પોપટ પંધીઆ, નવલ નેહ નરનાય;

જિમ વન ભૂલી હરણલી, વિમ હૂ સામી સાય. પોપટ૦

કિલકિલતિ વન વિચરતી, બેલી વર વીસાસ:

સધિ સામી સાહસ કીહ; હૂ એકલી નિરાસ. પોપટ૦

લણિ અસાધત: ભવઅંતરિ સમરિ સામણિ કંત,

હંસાહલી ધરતી ઢલી, પ્રીહ પ્રીહામુધિ ભાણંત. પોપટ૦

[કડી ૭૯-૮૨]

બીજું એક પદ “રાગ ગૂડ દેશાખ”માં અને ત્રીજું “રાગ વધરાડી”માં તેણે ખંડ ૨ જામાં કડી ૮૯-૯૪ અને ખંડ ૩ જામાં કડી ૨૯-૩૩ નાં આપ્યાં છે.

આ પદોમાં છેડે “અસાધત”ની છાપ ધ્યાન ખેંચે છે. સં. ૧૪૮૫ માં હીરાણુદસરિએ “વિદ્યાવિલાસ-પવાહુ” રચ્યો છે, તેમાં આવતાં પદોમાં પોતાની છાપ આપી છે. ગેય પદોમાં છાપ નાખવાનો આ પ્રકાર વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દીમાં પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો, તેનો પુરાવો અસાધત અત્યારે તો સૌથી જૂનો છે.

આ કૃતિ આમ એક જૈનેતર કવિની સૌથી જૂની છે. એની કવિતામાં અનુસરણુ આમ છતાં જૈન પરિપાટીનું છે; જોકે જૈન અને જૈનેતર એવી પરિપાટીનો ભેદ પાડવો એ જ ગેરવાજબી છે, કેમકે એક જ પરિપાટી ગૂજરાતમાં અનન્ય રીતે વિકસી છે; અને તે રીતે તે ચાલુ પરિપાટીનો આશ્રય કરીને અસાધતે આ લોકકથા આપી છે. એણે ચોપાઇ બંધ કાવ્યના વાહન તરીકે સ્વીકાર્યો છે, જોકે વચ્ચે વચ્ચે દ્વંદ્વ, વસ્તુ, જે ગાથા, વગેરે થોડાં માત્ર આવે છે. એ બંધમાં તેણે કાવ્યપ્રવાહ પણ ઠીક ઠીક સાધ્યો છે: હંસે વડાભાર્ગ વચ્છનો પત્તો મેળવવા માટે હંદેરા પિટાવી બીહું બહાર કાઢેલું તે સ્વીકારી વચ્છની રાણી ચિત્રલેખા સૂમણુ શેઠ વગેરેની સાથે હંસના દરબારમાં આવે છે, એ પ્રસંગ જોઇયે:

પુષ્પદંત કીધુ ગૃંગાર સૂમણુ સેઠિ સહિત પરિવાર ।

રાજ કાજ અવણે સાંભલિયઈ' વ્યવહારીયા માહાજન મલિઈ' ॥૭૭॥

સલૂણુ બૂલણુ મિલીયા હસી આસઠ પાસઠ નિ પદમશી ।

કદૂક કેહુ નિ કર્મસી ધાઇલ ધીણુ નિ ધર્મસી ॥૭૮॥

વસ્તુ વીરુમ ભણિ મ નેહિ પ્રથમુ પુત્ર પેયડ તેહિ ।

વિરૂલ પેતલ નલ પીમ હાફ ભાટુ માફ લીમ ॥૭૯॥

ભણિ કવિ કહાઇ કેતા નામ આપણુ માહિ જોહિ સવિ સામિ ।

સૂમણુ સેઠિ માન જુ દુસિ કુણુ બીહુ કો વલી પહિરસિ ॥૮૦॥

કાલુ ભણિ દૂઠ કીધું ધરિઈ' તીણુ કાજ અમારુ સરિઈ' ।

આતિ હિતારિ હસ્યા તઈ તમે તીણુ નાતરિ સગા છઈ' અમે ॥૮૧॥

સહ સુધાસણિ પૂઠિ થયું રાઘ આંગણિ ચુકિ સરિ ગયું ૧.

તવ ચોક્ષીયા સીધામણ હોધ પાષિ દુઆ ન મેહલસિ કોધ ॥૮૨॥

કાંઈ પણ સગાઈ વિનાના વેપારીઓ સૂમણ શેઠના સગાદાવે હાલી નીકળ્યા, તે પ્રસંગ કવિએ આમ ચીતર્યો છે. ચાલતી ચોપાઇમાં એ એ ઠીક ઠીક દોષે છે.

કવિનું પાત્રાલેખન પણ રોચક છે. હંસ અને વચ્છને કવિ એક એક પ્રસંગ સિવાય નાયકના ધીરોદાત્તત્વ લક્ષણમાંથી વ્યુત થવા દેતો નથી. ત્યાં વ્યુત થવાનો પ્રસંગ ચોળ્યો છે, ત્યાં માત્ર ભ્રાતૃવિરહ જ હેતુ છે. આમાં સામાજિક તત્ત્વ પણ ઠીક વિકસ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય મધ્ય. ગૂજ. ની ૨ જ ભૂમિકામાં આવી ગયું છે; પણ સમય જોતાં તે પ્રથમ ભૂમિકાનું છે; એટલે કે અનઘ, અનઙિ, અનઙિ' (કે કયાંક ઊં' પણ), આવી જોણી હોય તો તે પ્રથમ ભૂમિકા અને ઇ, ઉ, ઊં હોય તો તે દ્વિતીય ભૂમિકા, આટલો ભેદ છે. એટલે કે કરઘ, કરઉ, કરઉ' કે કરૂં' ને સ્થાને કરિ, કરુ, કરૂં' જ આ નવી ૨ જ ભૂમિકામાં માત્ર કરઘના વિકલ્પથી પ્રચારમાં આવી ગયાં હતાં. એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી યુગ પૂરે થઈ ગયો હતો અને મુઘલાવબોધ ઐકિતકની ભાષા (મધ્ય, ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા)નો યુગ સ્થપાઈ ગયો હતો.

૮. ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનોદયસૂરિની દીક્ષાનો પ્રસંગ ખતાવતો “શ્રીજિનોદયસૂરિ-વિવાહલહિ” નામનો રાસ શ્રીજિનોદયસૂરિના એક બીજા શિષ્ય ઉપાધ્યાય મેરુનંદન જણીએ ગુરુના સં. ૧૪૩૨ માં થયેલા મૃત્યુ પછી લખ્યો છે, કેમકે કાવ્યના અંત નજીક કવિ જણાવે છે કે:

ધાત—અહ આણુકમિ અહ આણુકમિ પત્તુ વિહર'તુ ।

સિરિ ‘પદ્મણિ’ સૂરિવરો, પવર સીસુ જાણેવિ નિયમણિ ।

‘ખત્તીસહ, ભદ્રવહ પદમ પદ્મિય ઇકારસી’ દિણિ ।

સિર 'લોગહિયાયરિ' વર અરિય નિય પય સિદ્ધા ।

સંપત્તિ સુરલોચિ પહુ, જાહેવા સુર લક્ષ્યા ॥૪૦૧॥

મેરુનંદને પોતે જિતોદયસૂરિના શિષ્ય હોવા વિશેનાં “સુગુરુ-
જિણુઉદયસૂરિ કરિસુ વીવાહલઉ,” “ધક્કુ જગિ જુગપવરુ અવરુ
નિયદિદ્ધખગુરુ,” “અમહ સો દિદ્ધખગુરુ દેઉ સુપમ્મનઉ” વગેરે વાક્યો
જાતે જ લખ્યાં છે, એટલે એ વિષયમાં શંકા નથી. એથી તેનો સમય
પણ નક્કી થઈ જાય છે. ૪૪ હાડીનું આ કાવ્ય ચાલુ આલંકારિક
પદ્ધતિએ જ લખાયેલું છે; જેમ કે

ઘાત—અતિ ‘ગુજ્જર’ અતિ ‘ગુજ્જર’ દેસુ સુવિસાહ ।

જહિ ‘પહલણુપુરુ’ નયરો, જહહિ જેમ નરનયણિ મંડિહ ।

તહિ નિવસહ સાહુ—વરો ‘રૂદ્રપાહુ’ ગુણગણિ અખંડિહ ।

તસુ મંદિરિ ‘ધારલ’—ઉચરે, ઉપત્તહ સુકમારુ ।

‘સમર’ નામિ સો સમર જિમ વદ્ધહ રૂપિ અપારુ ॥૮૧॥

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચારતાં આ કાવ્યની ઉપયોગતા
જિતોદયસૂરિના ચરિત પૂરતી છે. ગૂજરાતી ભાષામાં શિષ્ટગણના
વિકાસકે તરુણપ્રભાચાર્યે એ મુનિને પટ્ટાભિષેકે કર્યો, તે પણ તેટલું જ

૧ ઐ. જૈ. કા. સંગ્રહ પૃ. ૩૯૮-૯૯. આ કાવ્ય જૈ. ઐ. ગૂ. કા. સં. માં
શ્રીજિતવિજયજી તરફથી અને ભાવનગરના ઐ. રા. સં. ભાગ ૩જામાં છપાયું છે.

કાયા : અથ અતુકમે અથ અતુકમે પ્રાપ્ત (યથો) વિહરતો ।

શ્રી પાટણે સૂરિવર—પ્રવર શિષ્ય જાણી નિજમને ।

જત્રીસે ભાદરવે પ્રથમ પક્ષે અગિયારસ દિને ।

શ્રીલોક—હૃદયાદરે વર અર્પી નિજ પદ—સિદ્ધા ।

સંપ્રાપ્ત (યથો) સુરલોકે પ્રભુ જાહેવા સુર લક્ષ ॥૪૦૧॥

૨, કાયા: અસ્તિ (=છે) ગુજ્જર, અસ્તિ (છે=) ગુજ્જર દેસુ સુવિસાહ ।

જ્યાં પાલણુપુર નગર જહહિ જેમ નર-રત્ને મંડિત ।

ત્યાં નિવસે સાહુ-વર રૂદ્રપાહુ ગુણગણે અખંડિત ।

તેને મંદિર ધારલ-જીરે ઉપનયો સુકમાર ।

સમર નામે તે-સમર જેમ વાયે રૂપે-અપાર ॥૮૧॥

ઉપયોગી છે. એ સાથે પાલંકુપુર, ખંભાત અને પાટણ એ ત્રણ સ્થળોએ જામેલા જૈનધર્મનું પણ તેમાં સૂચન છે.

પણ મને આ કાવ્યની ઉપયોગિતા તેના કાવ્યબંધને લઈને વિશેષ જણાઈ છે. છંદોનો પ્રયોગ નીચે મુજબ છે:

- કડી ૧ થી ૭-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ બૂલણા. છંદ
 „ ૮, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૯, ૩૫ અને ૪૦-“ઘાત”ને મથાળે
 વરતુ છંદ
 „ ૯ થી ૨૦-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ બૂલણા છંદ
 „ ૨૪ થી ૨૮-પાદાકુલ ૧૬ માત્રાનો
 „ ૩૦ થી ૩૪-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ બૂલણા છંદ
 „ ૩૬ થી ૩૯-
 „ ૪૧ થી ૫૪-

આમ આ કાવ્યમાં ૩૨ શુદ્ધ ૩૭ માત્રાના બૂલણા છંદ પ્રયોજાયેલ છે. નરસિંહ મહેતા સં. ૧૪૯૦ આસપાસ પોતાની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે તે પૂર્વે ૫૮ વર્ષ ઉપર મેરુનંદન ૩૨ જેટલા બૂલણા રચી આપે છે. આ પૂર્વે ૫૦ વર્ષ ઉપર અંબદેવસૂરિએ “સમરા-રાસુ”માં ૯ કડી આપી જ છે;^૧ જેનાં મૂળ તો અગાઉ જતાં છે તેમ પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૨૭૭ લગભગ સુધી ભતકિતા “જિનપતિ-સૂરિ-ગીત”^૨માં મળે છે, જ્યાં માત્ર એક જ કડી પ્રયોજાઈ છે. મેરુનંદનના બૂલણામાં જેર કેટલું છે, તે નીચેના અવ-તરણોથી સમજાશે:

અતિ ‘ગૂજરધરા’ સુંદરી સુંદરે

હરવરે રચણ હારોવમાણું ૧૪

૧ પ્રા. ગૂ. કાવ્ય સં. પૃ. ૩૪

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૨૨૯

૩ એ. જૈ. કા. સં. પૃ. ૮-૯

૪ છાયા : અસ્તિ (=છે) ગૂજરધરા સુંદરી-સુંદરે-હરવરે રચણહારોવમાણ

સિર 'લોગહિયાયરિ' વર અધિપતિ નિય પય સિદ્ધા ।

સંપત્તિ સુરલોચિ પહુ, જોધવા સુર લક્ષા ॥૪૦૧॥

મેરુનંદને પોતે જિનોદયસૂરિના શિષ્ય હોવા વિશેનાં “ સુગુરુ-
જિણુઉદયસૂરિ કરિસુ, વીવાહલઉ, ” “ ધક્કુ જગિ જુગપવરુ અવરુ
નિયદિદ્ધખગુરુ, ” “ અમહ સો દિદ્ધખગુરુ દેઉ મુપમનઉ ” વગેરે વાક્યો
જાતે જ લખ્યાં છે, એટલે એ વિષયમાં શંકા નથી. એથી તેનો સમય
પણ નક્કી થઈ જાય છે. ૪૪ કડીનું આ કાવ્ય ચાલુ આલંકારિક
પદ્ધતિએ જ લખાયેલું છે; જેમ કે

ધાત—અતિ ‘ગુજ્જર’ અતિ ‘ગુજ્જર’ દેસુ સુવિસાહ ।

જહિ ‘પલ્લણુપુરુ’ નયરો, જહિં જેમ નરનયણિ મંડિહ ।

તહિં નિવસહ સાહુ-વરો ‘રૂદ્રપાહુ’ ગુણુગણિ અખંડિહ ।

તસુ મંદિરિ ‘ધારણ’-હરે, હપત્તહ સુકુમારુ ।

‘સમર’ નામિ સો સમર જિમ વક્ષહ રૂપિ અપારુ ॥૪૦૨॥

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચારતાં આ કાવ્યની ઉપયોગતા
જિનોદયસૂરિના ચરિત પૂરતી છે. ગૂજરાતી ભાષામાં શિષ્ટગદ્યના
વિકાસકે તરુણપ્રભાચાર્યે એ મુનિને પદ્માભિષેક કર્યો, તે પણ તેટલું જ

૧ ઐ. જૈ. કા. સંગ્રહ પૃ. ૩૬૮-૬૯. આ કાવ્ય જૈ. ઐ. ગૂ. કા. સં. માં
શ્રીજિતવિજયછ તરફથી અને ભાવનગરના ઐ. રા. સં. ભાગ ૩૦માં છપાયું છે.

છાયા : અથ અનુક્રમે અથ અનુક્રમે પ્રાપ્ત (યથો) વિહરતો ।

શ્રી પાટણે સૂરિવર-પ્રવર શિષ્ય જાણી નિજમને ।

જત્રીસે ભાદરવે પ્રથમ પક્ષે અગિયારસ દિને ।

શ્રીલોક-હૃદયારુ વર અર્પી નિજ પદ-શિક્ષા ।

સંપ્રાપ્ત (યથો) સુરલોકે પ્રભુ જોધવા સુર લક્ષ ॥૪૦૧॥

૨, છાયા : અસ્તિ (=છે) ગુજ્જર, અસ્તિ (છે) ગુજ્જર દેશ સુવિશાલ ।

જ્યાં પાલણુપુર નગર જહિં જેમ નર-રત્ને મંડિત ।

ત્યાં નિવસે સાહુ-વર રૂદ્રપાહુ ગુણુગણે અખંડિત ।

તેને મંદિર ધારણ-હરે હપત્તયા સુકુમાર ।

સમર નામે તે સમર જેમ વાઘે રૂપે-અપાર ॥૪૦૨॥

ઉપયોગી છે. એ સાથે પાલણપુર, ખંભાત અને પાટણ એ ત્રણ સ્થળોએ જામેલા જૈનધર્મનું પણ તેમાં સૂચન છે.

પણ મને આ કાવ્યની ઉપયોગિતા તેના કાવ્યબંધને લાઇને વિશેષ જણાઇ છે. હંદોનો પ્રયોગ નીચે સુજળ છે:

- કડી ૧ થી ૭-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા છંદ
 ,, ૮, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૬, ૩૫ અને ૪૦-“ઘાત”ને મથાળે
 વસ્તુ છંદ
 ,, ૯ થી ૨૦-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા છંદ
 ,, ૨૪ થી ૨૮-પાદાકુલ ૧૬ માત્રાનો
 ,, ૩૦ થી ૩૪-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા છંદ
 ,, ૩૬ થી ૩૯-
 ,, ૪૧ થી ૫૪-

આમ આ કાવ્યમાં ૩૨ શુદ્ધ ૩૭ માત્રાના મૂલણા છંદ પ્રયોજાયેલ છે. નરસિંહ મહેતા ઈ. ૧૪૯૦ આસપાસ પોતાની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે તે પૂર્વે ૫૮ વર્ષ ઉપર મેરુનંદન ૩૨ જેટલા મૂલણા રચી આપે છે. આ પૂર્વે ૫૦ વર્ષ ઉપર અંગદેવસૂરિએ “સમરા-રાસુ”માં ૯ કડી આપી જ છે;^૧ જેના મૂળ તો અગાઉ યતાબુંદે તેમ પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૨૭૭ લગભગ સુધી લલિતના “જિનપતિ-સૂરિ-ગીત”માં મળે છે, જ્યાં માત્ર એક જ કડી પ્રયોજાઇ છે. મેરુનંદનના મૂલણામાં જોર કેટલું છે, તે નીચેના અવ-તરણોથી સમજાશે:

અતિ ‘ગુર્જરધરા’ સુંદરી સુંદરે

ઉરવરે રચણ હારોપમાણ ૧૪

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય સં. પૃ. ૩૪

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૨૨૯

૩ જૈ. જૈ. કા. સં. પૃ. ૮-૯

૪ છાયા : અસ્તિ (એ) ગુર્જરધરા સુંદરી-સુંદરે-ઉરવરે રચણહારોપમાણ

૧૬મ્હિ-કેલિહરં નયરુ 'પલ્હણપુર'
સુરપુરં જેમ સિદ્ધાભિહાણું ॥૩૥

X

X

X

માઠ ભણુઠ નિસુણિ વચ્ચ ભોલિમ ધણો,
તહં નવિ જાણ્યે તામુ સાર ।
રૂપિ ન રીજ્યે મોહિ ન લીજ્યે
દોહિલિ જાલવીજ્યે અપાર ॥૧૪૥
લોભિ ન રાજ્યે મયણિ ન માય્યે
કાય્યે ચિત્તિ સઃ પરિહર્યે ।
અવર નારી અવલોચણિ રૂસ્યે
આપણુપઠં સચિં સત વર્યે ॥૧૫૥

X

X

X

કટરિ ગુણુ સંચિયં કટરિ હંદિય જ્ય
કટરિ સંવેગ નિવ્વેય રંગં ।
બાપુ દેસણુ કલા બાપુ મહ નિરમલા
બાપુ લીલા કસાયાણુ ભંજં ॥૩૮૥
તરસ એહ ગુણુજણું જેમ તારાચણું,
કહિલે કિમ સકલં એક છલ ।
પારુ ન પામ્યે સારયા દેવયા
સહસ મુહિ ભણુઠ જ્ય રતિ દીહ ॥૩૯૫

૧ છાયા :

લક્ષ્મીદેવીગૃહ નગર પાલણુપુર સુરપુર જેમ સિદ્ધાભિધાન ।

X

X

X

માતા ભણે, નિસુણુ વત્સ ભોળો થણો તું ન જાણે તેનો સાર ।
રૂપે ન રીઝે મોહે ન લીજે દોહલી જળવિયે અપાર ॥૧૪૥
ભોલે ન રાજે મદને ન માયે કાયે ચિત્તે તે પરહરે ।
અવર નારી-અવલોકને રોપ-કરે આપણુપે સ્વયં સત્ય(ને) વરે ॥૧૫૥

X

X

X

ભાષાની દૃષ્ટિએ આમાં આપણને શુદ્ધ ગૌર્જર અપભ્રંશનું સ્વરૂપ જણાશે, આમ છતાં ઉપરનાં અવતરણો જ માત્ર જોવાથી જણાશે કે ગૂજરધરા, ધણો, જાંશુએ, રીજએ, ભીજએ, દોહિલી, જાલવીજઇ, રાજએ, માચએ, કાચએ, પરિહરએ, રસએ, વરએ, બાપુ, પામએ એ રૂપોમાં મધ્ય. ગૂજ. ની લાક્ષણિકતા દેખાઇ ગઈ છે.

આ કવિનું “અજિતશાંતિસ્તવન” એ નામનું ઠર કડીનું એક બીજું કાવ્ય પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે.^૧ મેરુનંદનને “ઉપાધ્યાય”ની ઉપાધિ મળેલી હતી, તે આ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ “સરણિ બિહુ જિણુપાય એ શ્રીમેરુનંદણુ ઉવઝાય એ”થી જાણવામાં આવે છે. આ કવિની વિદ્વતા સંસ્કૃત ભાષામાં પણ હોવાનું આ ઉપાધિથી જણાય છે. પણ તેની તેવી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કૃતિઓ જાણવામાં આવી નથી.

૬. માતૃકાઓ અને કક્કા રચવાની પ્રણાલી ચાલુ હતી તેવું લગભગ સં. ૧૪૫૦ આસપાસમાં દેવસુંદરસૂરિના કાંઈ એક શિષ્યે કાકબંધિ ચરિત્ર (કક્કો-ચોપાઈ) ૬૯ કડીની રચીને આપી છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. કવિના વિષયમાં કાવ્યમાંથી કાંઈ જાણવાનું મળી શકતું નથી. માત્ર આરંભમાં પોતે દેવસુંદરસૂરિને નમન કરે છે, તેટલું જ મળે છે:

અરિહંત સિદ્ધ આચરિય હવજઝાય સાહુ સુગુરુ દેવસુંદરસૂરિ-પાય
વંદિય સુચ આમણિ સમરેવિ ધર્મ-કક્કપ ભણિસુ સંખેવિ. ૧.૨

ક્યારેક ગુણસંચિત ક્યારેક ઇન્દ્રિયજન્ય ક્યારે સંવેગ-નિર્વેદ-રંગ ।

બાપુ દેશના-કલા બાપુ મદ-નિર્મલ, બાપુ લીલા કષાયોનો ભંગ ॥૩૮॥
તેના એ ગુણગણુ જેમ તારાગણુ, કહી કેમ શકું, એક જલ ।

પાર ન પામે શારદા દેવતા સહસ્ર મુખે ભણે જે શત-દિવસ ॥૩૯॥

૧ જૈન ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૯

૨ એજન, પૃ. ૨૦,

છાયા : અહીં સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાધુ શુભ ગુરુ દેવસુંદરસૂરિ-પાય.
વંદી, શ્રુત-સ્વામિની(ને) સમરી ધર્મકક્કો ભણીશ સંક્ષેપે ॥૧॥

દેવસુંદરસુગ્નિને સુરિપદની સં. ૧૪૨૦ માં મળી હતી અને સં. ૧૪૫૦ સુધી તેઓ હયાત હતા, એ જોતાં એ ગાળામાં તેમના કોઈ શિષ્યે આ કાવ્યની રચના કરી હશે. ૬

કાવ્યની દૃષ્ટિએ આપણને આમાં કાંઈ વિશેષ મળતું નથી; પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા છે. જૂના સ્વરૂપને બદલે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા આ કાવ્યમાં સચવાઈ રહી છે; જેમ કે

૧ કરકે ધર્મ મન ભૂલા ભમકે, માણસ ભવ કાંઈ આલિ નિગમકે,
દાન સીલ તપ ભાવન સાર સુહગુરુ-વચણ પાલકે સવિચાર. ૨.
કાંઈ જુ દીનક દાન, તિહાં ચીતવક નવિ અભિમાન,
ચિત્તિ વિત્તિ પત્તિહિં સુવિસુદ્ધ સો યેથં સઠે લીલકે લક્ષ. ૩
અરકે ચિત્તિ નામ એવકા, વિત્તિ અક્ષુ-રસિ પૂરિય થકા,
પત્ત જુ પામિલે પદમ નિલુહુ ચરકે શિખા નવિ પડકે છકુ ખિંકુ. ૪
બાધક તૃપતિ ઉદર નવિ હોઈ, દીધક પાત્રિ દાન ઊગરે,
ખીર ચાલ દીધકે સંગમકે શાલિભટ્ટ સોઈ હૂંકે તિમક. ૫

X

X

X

સમરથ રાત્રિ દિવસિ મનિ ધર્મ, ધર્મ તણકે મન છડકે ભ્રમ;
રાખક ધર્મ ચિહુ ગતિ કુહમ. ધર્મ લગકે પામી નહ મુદ્ધમ. ૬૪
સાચર મર્મદા પુણુ રહક, ચંદસૂર ગચલિ સચરક,
કુશલ પચ તે દિ આચાર, સોઈ સહગુરુ છુલવકે વિચારુ. ૬૫
હિવ ગુર નણકે સો સંસારિ, જેહ ગુરુ બૂચકે વિચાર.
પાલકે અને પલાવકે સોઈ, એક સુહગુરુ નણકે સહુ કોઈ. ૬૬
હાથિ ચરિહં ચિતામણિ રત્ન, નહ લાલકે નિલુવરનું વચન, —
નિલુવર દેવ ધર્મ ગુરુ સાધુ એમ સમકિત બ્રેલિકરાઈ લક્ષ. ૬૭
કણ એક મન નહ ચાહર રહક, કર્મવિવર નિશ્ચિ સો લહક,
કરમ વિવર સીચક સવિ કાળ, લાલકે મુગતિ તણું સહ રાજ. ૬૮

અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાવાળો સ્કંદર લગભગ નજીકના આવ્યો છે; અપવાદરૂપે ક્યાંક છે; પણ આખું સ્વરૂપ જોતાં ભાષાસ્વરૂપ આપણને વધુ નિશ્ચિત આવી ગયું છે. કદાચ, મમ્મહુ ને સ્થાને કરકે,

ભમઉ રૂપ, આલિં વગેરે તૃતીયા વિભક્તિમાં 'સાનુનાસિકે હં પ્રત્યય, દીજઘ, ચીંતવઘ, એવડા, ખાધઈ, દીધઉ, ભગરઘ, પામીજઘ, મર્યાદાં (સાતમીનો આં પ્રત્યય), બૂઝઘ, હાથિ, પલાવઈ, જિણુવરનૂં (અમ્મં ને સ્થાને દીર્ઘ ઇંકારનો પ્રયોગ), સીઝઘ, તણૂં એ રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. તે સાથે તત્સમ શબ્દો બહોળા પ્રમાણમાં પ્રયોજાયા છે કે જેઓએ જૂનાં અપભ્રંશકાલીન રૂપોનું સ્થાન લઈ લીધું છે. એશક આમ છતાં લક્ષ, છડઉ (જો કે હ મધ્ય. ગૂ. નો છે), દુદ્ધ, મુદ્ધ, વગેરે જૂનાં રૂપો રહી જવા પામ્યાં છે.

૧૦. જૈન કવિઓએ મહારવનાં ઐતિહાસિક કાવ્યો આપ્યાં છે તે આપણે આ પૂર્વે જોયું છે, પણ જૈનેતરનું એક પણ મળ્યું નહોતું. તેવું એક મહારવનું કાવ્ય “રણમલ્લે હંદ” કવિ શ્રીધર વ્યાસે રચી આપ્યું છે. આ કાવ્યના આરંભમાં તેણે તૈમૂરલગની હિંદ ઉપરની સવારીનો નિર્દેશ કર્યો છે; જેવો કે

વિજ્ઞીપતિપરિભૂતૌ તદ્ દદશે દ્વયતે ચ વાહુવલમ્ ।

શકલાલ્યે રણમલ્લે ચમતુલ્યે તિમિરલિંગે ચ ॥૫॥

દિલ્હીપતિનો પરાભવ ઇંડરના રાવ રણુમલ્લે પહેલાં કર્યો અને તિમિરલિંગ અત્યારે કરી રહ્યો દેખાય છે, એવો કવિએ વાણીપ્રયોગ કર્યો છે. ઇ. સ. ૧૩૯૮-વિ. સં. ૧૪૫૫ (હિ. સ. ૮૦૦)માં તૈમૂર-લંગે હિંદ પર સવારી કરી હતી, તે જોતાં એ સમયમાં કવિએ આ કૃતિની રચના કરી સ્પષ્ટ છે.

કવિ શ્રીધર ક્યાંનો વતની હતો તે આપણે જાણી શકતા નથી. માત્ર ઇંડરના રાવ રણુમલ્લની પાટણનાં મુસલમાન લશ્કરો સાથેની ઇ. સ. ૧૩૯૦ (વિ. સં. ૧૪૪૬) લગભગની લડાઇનું તેણે વર્ણન કર્યું હોવાથી એ રાવ રણુમલ્લનો આશ્રિત થઇ ઇંડરમાં આવી રહ્યો હશે.

એ સંસ્કૃત ભાષાનો પણ જાણુકાર હતો, તે આ કાવ્યના આરંભમાં તેણે ૧૦ આર્યાઓ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે, તે ઉપરથી

જાણી શકાય છે. બાકીનું આખું કાવ્ય, જેને " અવહટ્ટ " કિંવા કિંગલના પૂર્વસ્વરૂપની ભાષા કહી શકાય તેવી વીરરસોચિત ભાષામાં રચાયેલું છે. આ કાવ્યની કવિતા, ઇતિહાસ, કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ચારે રીતે ઉપયોગિતા છે.

આ કાવ્યમાં લકાઇનું વર્ણન હોવાને કારણે મુખ્ય રસ વીર છે. એમાં ખીજ એક પણ રસનો વ્યભિચાર થવા દીધો નથી. આખો પ્રસંગ પ્રાસંગિક અલંકારોથી પણ ભૂષિત છે: નીચેની સ્વભાવોક્તિ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે; એમાં અતિશયોક્તિ અલંકારનો અંશ આવવા દીધો નથી:

સારસી (=હરિગીત)

ઠમઠમઇ ઠમઠમકાર દૂહર ઢોલ ઢોલી જહિગયા
સુર કરહિ રણ સરણાઇ સસુહરિ સરસ રસિ સમરહિગયા.
કલકલહિ કાહલ કોહિ કલરવિ કુમલ કાયર ચરચરઇ,
સંચરઇ શક સુરતાણ સાહણ સાહસી સવિ સંગરઇ. ૨૩૧
હવે નીચેનું ઉત્પ્રેક્ષા-મિશ્રિત વર્ણન જુઓ:

સારસી

તુફ્ફાર તાર તતાર તેછ તરલ તિફ્ફ તુરહુગમા,
ખફ્ફરિય ખફ્ફર, ખવન ખફ્ફીખસરિ ખસરિ નિરુખમા.
અસવાર આસુરઅસ અસ લીધ અસણિ અસુહલ હિરઇ,
સંચરઇ શક સુરતાણ સાહણ સાહસી સવિ સંગરઇ. ૨૫૨
યુદ્ધનું સુંદર વર્ણન જુઓ:

હાંદકી (મરહકા)

તલહટ્ટઇ મેશ્શવિ તરલ તુરક્કી તાર તતાર તુરહુગ
ઉશ્શટિઅ અસખતિ અસણિય વાયરિ સાયરવેલિ તરહુગ.

૧ પ્રા. શુ. કાવ્ય, પૃ. ૫, ભાષા સ્પષ્ટ છે, એટલે આ કવિની કૃતિની છાયા નથી આપી.

‘હલ, હલ’ ‘બિગરી, બિગરી’ બોલન્તિ અ નીરલહરિ છિદ્ધન્ત,

રણ કન્દલિ કલહ કરધ; કિલવાયણ કાયર નર રેલન્ત. ૫૧

હેપારવિ હથમર હસમસિ; ધુરસવિ અસણિ કિપાણ કસન્ત,

ઉર્ધ્વસવિ ઇસાકસિ, અસિ તરતર બિસિ, ધસમસિ ધસણિ ધસન્ત.

ભૂમણ્ડલિ ભડ કમધજ્જ લડોહડિ બુજ્જલિ લિડસ લિડન્ત,

રણમહ રણાકુલ રણિ રૌસારુણ મુણસત્તણિ તુવરન્ત. ૫૨

ઉદ્ધાલવિ ઝાલવિ ઝુજ્જમાલહ લથબથિ લોથિ લડન્ત,

ધારુકટ ધારિ ધગડ ધર ધસમસિ ધસમસિ ધુખ્ખ પડન્ત.

કમધજ્જ ઉદયગિરિમણ્ડણ સવિતા ઝલમલ મહ લડન્ત,

ધુરિ ધસિ ધસિ ધૂંસ ધરધ ધગડાયણિ, ધર વરિ રુણ રલન્ત. ૫૩

એણે બીરરસને ઉચિત શબ્દાવલીનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે; એ રીતે ભાષાની પ્રયત્નતાનો પણ પરિચય આપ્યો છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઘણી મહત્તા છે, કેમકે તેમાં ચાલુ અને જૂના ઉપયોગી ઐતિહાસિક પ્રસંગો આપવામાં આવ્યા છે; જેવા કે—

૧. સિંહરપતિ હમીરે સુલતાનની ફોજોને મારી નાખી હતી, જ્યારે ઇડરનો રાવ રણુમલ્લ અત્યારે સુલતાનની ફોજનું સંહનન કરે છે, એટલે ઇ. સ. ૧૩૯૮ પર્યંત એ સ્વતંત્ર હતો.

[હૃમ્મીરેણ સ્વરિતં ચરિતં સુરતાણફોજસંહરણમ્ ।

કુલત હવાનીમેકો વરવીરસ્ત્વેવ રણમલ્લઃ ॥૪॥]

૨. તૈમૂરલંગ દિલ્હીપતિ સુલતાન ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. (એ વિશે ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.)

૩. રણુમલ્લે ધોરી બાદશાહનો પરાભવ કર્યો હતો.

[एको ननु पुनरास्ते रणमल्लो घोरिकारयिता ॥६॥]

૪. રણુમલ્લ એક જ રાતમાં ખંખાત, ઘોળકા, પાટણ વગેરેને લૂંટી લેતો તેની ફરિયાદ જતાં મોડાસાના થાણદાર મીર રહેમાનને પાટણના સૂબાએ ફરમાન લખી મોકલ્યું હતું.

[નિશિ અમ્ભાધય નયર હ્રસ્વઃ, ધૂંધલિ મૂંસ પડઠ ધૂલક્રઃ;
પ્રહિ પુકાર પટઈ પટણતલિ, 'રે રણુમલ્લધાડિ!' જવ સમ્ભલિ. ૧૪
મુહુહાસિયા મીર રહમાણી હામ હરામ કરઠ સુરતાણી

x

x

x

હેલાં લાખ બન્દ બુલ્લાલિ; લખિ હુરમાણ ખાન ચલ્લાલિ. ૧]

પં. પાટણમાં સૂખો મીર મલિક મુફર્રહ રાસ્તખાન હતો, તેણે
ફાટેલા રણુમલ્લને ડારવા ઇડર પર ચઢાઈ કરી, જેનું આખું
વાર્ણન જ આ કાવ્યમાં છે. (ઈ. સ. ૧૩૯૦)

[કુકારિ મીર મલિક મુફર્રહ મૂઝ મરડી મચ્છરઘ.] ૨

ફ. એ પૂર્વેના એક સૂખા દફ્ફરખાનનો રણુમલ્લે પરાજય કર્યો હતો.
[દલ દારુણ દફ્ફરખાન જયી મિઈ લગ્ગહ અગ્ગહ ખગ્ગરચિ] ૩

ગ. એણે સમસુદીન નામના મુસ્લિમ સરદારને હરાવ્યો હતો.

[મિઈ સહુગરિ સમસુદીન નડી પડિલગ્ગહ અહુગોઅહિગ લિડી] ૪

ઠ. રણુમલ્લની પૂર્વે સોનગિરો સિમ્લર-પતિ સાંતલ પણ પાદશાહ
સાથે લડ્યો હતો અને તેણે સોમનાથને મુસ્લિમોના હાથમાંથી
કબજે કરી પોતાને ત્યાં સ્થાપ્યા હતા અને ચોહાણનું અચલ
રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

[સોનગિરહ સાંતલ પ સિમ્લરવઈ વેઠિ કરઠ બજનણુવઈ અસુરઠ
દહુ દિસિ દુજનણુદલ દોવટિઅ સોમનાથ વડ હાયઈ ઇટિય, ૬૨,
આદર કરિ રાંકર ચિર થાપ્પય અચલ રાજ ચહુઆણ સમચ્પય.] ૬

૧ એજન, પૃ. ૩; ૨ એજન, પૃ. ૪; ૩ એજન, પૃ. ૬; ૪ એજન, પૃ. ૬

૫ સ્વ. દી. બ. ધ્રુવ કન્હડ માને છે પણ મૂળ હાયપ્રતમાં તે
“સાંતલ”નું જ નામ છે. સાંતલ કાન્હડદેને લગીજો થતો હતો. પદ્મનાભે
(સં. ૧૫૧૨) સોમનાથને પાદશાહના લશ્કર પાસેથી કબજે કરી અલોરમાં
સ્થાપવાનું કહ્યું છે; તેનાથી જૂનો શ્રીધર (સં. ૧૪૫૪) એ માન સાંતલને
આપે છે. તેથી કવિનો જૂનો પાઠ બદલવાની જરૂર નથી. મૂળ ચર્ચા માટે
જુઓ પ્રા. ગુ. ઠા. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાદટીપ.

૬ એજન, પૃ. ૧૨-૩

આમાંની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં - સ્વ. દી. બ. ધ્રુવ સાથે થોડી વિસંમતિ છે. એઓશ્રીએ આ યુદ્ધ સૂખા ઝફરખાન (ઇ. સ. ૧૩૯૧; પાછળથી સુલતાન મુઝફ્ફર ઇ. સ. ૧૩૯૬) સાથે થયાનું સ્વીકારી, તેણે કરેલી ત્રણ સવારી (ઇ. સ. ૧૩૯૩-૧૩૯૮-૧૪૦૧)માંથી વચ્ચેની સવારીમાં રણુમલ્લે ઝફરખાનને હરાવ્યો હશે તેમ માન્યું છે; પણ કાવ્યનો પ્રસંગ જોતાં તો પાટણના સૂખા મીર મલિક મુફર્રહ રાસ્ત-ખાનની સાથે યુદ્ધ થયું દીસે છે. એ પૂર્વે રણુમલ્લે જે દફ્ફરખાનને હરાવ્યો છે (જુઓ કડી ૩રમીમાંનો નિદેશ) તે દફ્ફરખાન પછીનો સુલતાન મુઝફ્ફર-તે ઝફરખાન નથી, પણ ઝફરખાન ખીજો-અંગાળી હતો; તેના બાપ ઝફરખાન અંગાળીને ફિરોજશાહ તખલખે ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૩૬૬માં એ મરી જતાં દરિયાખાન-ઝફરખાન ખીજને એ સત્તા સોંપાઈ હતી. ઇ. સ. ૧૩૭૮ માં ઝફરખાન-ખીજના નાયબ તરીકે મલિક સમસુદ્દીન અબુ રીજની નિમણૂક થઈ હતી. રણુમલ્લે આ ખંતેને હરાવ્યા હોય તેમ લાગે છે. (ઇ. સ. ૧૩૮૦ સુધીમાં). સ્વ. ધ્રુવે સમસુદ્દીનને સ્થાને શમ્સખાન વાંચવા લલામણુ કરી છે;^૧ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખંતે નામો આમ મૂળ કાવ્ય-વાચના મુજબનાં જ મળી રહેતાં હોવાથી કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. આ જોતાં સ્વ. ધ્રુવે આપેલી બધી જ ઐતિહાસિક વીગત પલટી જાય છે. લડાઈ ઝફરખાન સાથે થઈ અને રણુમલ્લે વિજય તેના ઉપર મેળવ્યો, એ વસ્તુ આ કાવ્યની નથી જ, તે તો કાવ્યનું સ્વરૂપ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે.^૨ કવિ જફરખાન=મુજફ્ફરના ઝગડા વિશે કશું જ કહેતો નથી; જોકે કાવ્યરચના ઇ. સ. ૧૩૯૮ પછી કરે છે.

આ કાવ્યની કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા પણ વિશેષ છે;

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાદટીપ

૨ આ આખી ચર્ચા મૌ. સૈ. અબુઝફર નદવીની મદદથી અહીં આપવામાં આવી છે. તે માટે લેખક તેમનો આભારી છે.

[નિશિ ખમ્માધય નયર દઘ્ઘઘ, ધૂંધલિ ધૂ. સ. પડઘ ધૂલઘઘ;
પ્રહિ પુઘાર પઘઘ પઘ્ઘતલિ, 'રે રણુમલ્લધાડિ!' જવ સમ્મલિ. ૧૪
મુહહાસિયા મીર રહમાણી દામ હરામ ક્રમ સુરતાણી

x

x

x

હેલાં લાખ બન્દ બુલ્લાવિ; લખિ કુરમાણ ખાન ચલ્લાવિ. ૧]

- પં. પાટણમાં સૂચો મીર મલિક મુફરર રાસ્તખાન હતો, તેણે ફાટેલા રણુમલ્લને કારવા ઇડર પર ચઢાઈ કરી, જેતું આખું વર્ણન જ આ કાવ્યમાં છે. (ઈ. સ. ૧૩૯૦)

[કુઘારિ મીર મલિક મુફરર મૂઘ મરડી મચ્છરઘ.] ૨

૬. એ પૂર્વેના એક સૂખા દફ્ફરખાનનો રણુમલ્લે પરાજય કર્યો હતો.

[દલ દારુણ દફ્ફરખાન જયી મિઈ લગ્ગલ અગ્ગલ ખમ્મારિ] ૩

૭. એણે સમસુદીન નામના મુસ્લિમ સરદારને હરાવ્યો હતો.

[મિઈ સહુગરિ સમસુદીન નડી પડિલગ્ગલ અહુગોઅહિગ લિડી] ૪

૮. રણુમલ્લની પૂર્વે સોનગિરો સિમ્લર-પતિ સાંતલ પણ પાદશાહ સાથે લડ્યો હતો અને તેણે સોમનાથને મુસ્લિમોના હાથમાંથી કબ્જે કરી પોતાને ત્યાં સ્થાપ્યા હતા અને એહાણું અચલ રાખ્યું સ્થાપ્યું હતું.

[સોનગિરઉ સાંતલ પ સિમ્લરવધ વેઠિ કરઘ બાલણવધ અસુરઘ
દહ દિસિ દુગ્ગલદલ દાવદિઅ સોમનાથ વડ હાયઘ ઇદિઅ, ૬૨,
આદર કવિ સંકર ચિર ચાપ્પય અચલ રાજ ચહુઆણુ સમપ્પય.] ૬

૧ એજન, પૃ. ૩; ૨ એજન, પૃ. ૪; ૩ એજન, પૃ. ૬; ૪ એજન, પૃ. ૬
૫ સ્વ. દી. અ. ધ્રુવ કન્હડ માને છે પણ મૂળ હાયપ્રતમાં તે
“સાંતલ”નું જ નામ છે. સાંતલ કાન્હડદેનો લગ્નિજો થતો હતો. પચનાલે
(સં. ૧૫૧૨) સોમનાથને પાદશાહના લશ્કર પાસેથી કબ્જે કરી ઝાઝોરમાં
સ્થાપવાનું કહ્યું છે; તેનાથી જૂનો શ્રીધર (સં. ૧૪૫૪) એ માન સાંતલને
આપે છે. તેથી કવિનો જૂનો પાઠ બદલવાની જરૂર નથી. મૂળ ચર્ચા માટે
જુઓ, પ્રા. ગુ. કા. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦૧ પાદદીપ.

૬ એજન, પૃ. ૧૨-૩

આમાંની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં - સ્વ. દી. બ. ધ્રુવ સાથે થોડી વિસ્મૃતિ છે. એઓશ્રીએ આ યુદ્ધ સૂખા ઝફરખાન (ઇ. સ. ૧૩૯૧; પાછળથી સુલ્તાન મુઝફ્ફર ઇ. સ. ૧૩૯૬) સાથે થયાનું સ્વીકારી, તેણે કરેલી ત્રણ સવારી (ઇ. સ. ૧૩૯૩-૧૩૯૮-૧૪૦૧)માંથી વચ્ચેની સવારીમાં રણમલ્લે ઝફરખાનને હરાવ્યો હતો તેમ માન્યું છે; પણ કાવ્યનો પ્રસંગ જોતાં તો પાટણના સૂખા મીર મલિક મુઝફ્ફર રાસ્ત-ખાનની સાથે યુદ્ધ થયું દીસે છે. એ પૂર્વે રણમલ્લે જે દફ્ફરખાનને હરાવ્યો છે (જુઓ કડી ૩૨મીમાંનો નિદેશ) તે દફ્ફરખાન પછીનો સુલતાન મુઝફ્ફર-તે ઝફરખાન નથી, પણ ઝફરખાન બીજો-બંગાળી હતો; તેના બાપ ઝફરખાન બંગાળીને ફિરોજશાહ તઘલખે ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૩૬૯માં એ મરી જતાં દરિયાખાન-ઝફરખાન બીજાને એ સત્તા સોંપાઈ હતી. ઇ. સ. ૧૩૭૮ માં ઝફરખાન-બીજાના નાયબ તરીકે મલિક સમસુદ્દીન અબુ રીબની નિમણૂક થઈ હતી. રણમલ્લે આ બંનેને હરાવ્યા હોય તેમ લાગે છે. (ઇ. સ. ૧૩૮૦ સુધીમાં). સ્વ. ધ્રુવે સમસુદ્દીનને સ્થાને શમ્સખાન વાંચવા લલામણુ કરી છે;^૧ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બંને નામો આમ મૂળ કાવ્ય-વાચના મુજબનાં જ મળી રહેતાં હોવાથી કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. આ જોતાં સ્વ. ધ્રુવે આપેલી બધી જ ઐતિહાસિક વીગત પલટી બળે છે. લડાઇ ઝફરખાન સાથે થઈ બંને રણમલ્લે વિજય તેના ઉપર મેળવ્યો, એ વસ્તુ આ કાવ્યની નથી જ, તે તો કાવ્યનું સ્વરૂપ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે.^૨ કવિ જફરખાન=મુઝફ્ફરના ઝગડા વિશે કશું જ કહેતો નથી; જોકે કાવ્યરચના ઇ. સ. ૧૩૯૮ પછી કરે છે.

આ કાવ્યની કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા પણ વિશેષ છે.

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાટ્ટીપ

૨ આ આખી ચર્ચા મૌ. સૈ. અબુઝફર નદવીની મદદથી અહીં આપવામાં આવી છે. તે માટે લેખક તેમનો આભારી છે.

કેમકે તેમાં સં. આર્યા, યુષ્પર્ષ, સારસી, દહ્લુ, સિંહવિલોકિત, પંચમામર, હાંઢકી (મરહટ્ટા-સવૈયાના રાહની દેશી), દુમિલા, ભુજંગપ્રયાત અને છપ્પય એ છંદો પ્રયોગ્યતા છે, જેમાંના પંચમામર અને ભુજંગપ્રયાત તો અક્ષરમેળ વૃત્ત છે. અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ આપણને જયશેખરસૂરિ અને શાલિસૂરિ આપે છે અનુક્રમે તેમનાં “અર્જુદાયલ-વીનતી” અને “વિરાટપર્વ”માં; પણ એ પૂર્વેની યા તો એના સમયની જ આ કૃતિ હોવાની સંભાવના પૂરતી છે. આ યુગમાં મુખ્યત્વે આમ અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પણ પ્રયોગ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યો હતો, એમ જણાય છે: અક્ષરમેળ છંદોની ઉપયોગિતા ભાષાસ્વરૂપને નક્કી કરવામાં ખાસ છે.

ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અનેક રીતે આ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે. એ “અપભ્રંશ”ના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર “અવહટ્” (< અપ. અવહટ્ < સં. અપઘ્રષ્ટઃ) નામક ભાષાપ્રકારને સાચવી રાખે છે. અગાઉ વિદ્યાપતિની “કીર્તિલતા”ના પ્રસંગે એ ભાષાપ્રકાર તરફ લક્ષ્ય દોરવામાં આવ્યું છે.^૧ એની વિશિષ્ટતા એ છે કે એક બાજુ ભાષા સરળ સ્વરૂપ સાધતી જતી હોય છે, જોડાક્ષરો ઓગળી જાય છે અને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બનતા જાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ એ વિકારોને સાચવતાં છતાં, ન હોય તેવાં સ્થળોએ પણ બંધનને બેવડા કરવામાં આવ્યા હોય છે. એમાંનું બેવડાપણું કૃત્રિમ છે, એ તરત જ દેખાઈ જાય છે. “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃત પિંગલ” આ પ્રકારનો ભાષા-પ્રકાર સાચવે છે, જોકે એ પૂર્વ દેશની કૃતિઓ છે. પણ થોડા પ્રાંતીય ભેદથી પશ્ચિમ વિભાગ અને મધ્ય વિભાગમાંના એક વિશિષ્ટ વર્ગ-ભાટચારણોએ એ પ્રકાર સાચવવા આજ દિવસ સુધી પ્રયત્ન કર્યો છે. પાછળથી એને ડિગલ-ભાષા કહેવામાં આવી છે. પૃથ્વીરાજ રાસો વગેરે એ પ્રકારનું ભાષાસ્વરૂપ અદલ રીતે સાંચવી રાખે છે. “રણમદલ છંદ”માંનું નીચેનું ભુજંગપ્રયાતનું જ ઉદાહરણ લઈએ:

નિ યુગ્મે ચ લગ્ને ઉલ્લેકે સલિલ્લે,
નિ ખડ્કે ખાલ્લે લલિલ્લે ચમુલ્લે,
નિ ચલ્લે તુરલ્લે તરલ્લે ચલ્લે,
ચલુમલ્લે દિલ્લે દીન મુલ્લે.

૬૬

x

x

x

નિ રક્ષા મલિલ્લે ખાલ્લે પાડિ,
દિ યુગ્મે પાલ્લે સનલ્લે વિલાડિ,
તિ આપલિલ્લે ભલ્લિલ્લે ખલ્લે પાડિ કિલિલ્લે,
ચલુમલ્લે દિલ્લે મુલ્લે ધાસ ઘલિલ્લે.

૬૮૧

“ચલુમલ્લ”ને સ્થાને છંદની દૃષ્ટિએ “ચલુમલ્લ” જોઈએ છે, એ લક્ષ્યમાં રાખવું. એ સિવાયના મોટા અક્ષરવાળાં રૂપો જોઈ જવાં: તેમાં કૃત્રિમ રીતે વ્યંજનો બેવડા કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાકમાં મૂળમાં અપભ્રંશમાં બેવડાં રૂપ હતાં, પણ આ સમયને માટે તેની જરૂર નથી; ભાષા મધ્ય. ગૂજ. ની ૧ લી શૃંગિકામાં આવી ચૂકી હતી. છંદની દૃષ્ટિએ એકારાંત રૂપો આમાં જ્યાં જોઈએ છે ત્યાં મૂળમાં છે; નથી ત્યાં તેવાં સલિલ્લે, ચમુલ્લે, વિલાડે, કિલિલ્લે, ધલ્લે એમ રૂપો છંદ માગી લે છે.

આ કાવ્યની સૌથી વિશેષ મહત્તા તો તેમાં બારેબાર પ્રયોજાયેલા અરખી-દારસી શબ્દોથી છે. કવિએ ગૂજ. ભાષામાં આપ્યાદ રીતે એ વિદેશી શબ્દોને વણી લીધા છે, એટલું જ નહિ પણ શરૂઆતની સંસ્કૃત આર્યાઓમાં પણ તેવા વિદેશી શબ્દો વણી લીધા છે: સુરતાળ-ફોજ, દિલી, તિમિરલિલ્લ, ઘોરિ, પાદશાહ, બાજાર એ શબ્દો સંસ્કૃત આર્યાઓમાં પ્રયોજ્યા છે. ઉપર આવતાં ગૂજ. અવતરણોમાં અરખી-દારસી શબ્દો રકુટ છે. ઘગઢ (ઘણું કરી દેશી ગૂજ. છે.)

આ કવિની ખીલ એ કૃતિઓ મળે છે, તે ભાગવત-દશમસ્કંધ

૧ પ્રા. ગુ. કા. પૃ. ૧૩, પણ સ્વ. કુવના પાઠને સ્થાને પાદટીપનો જૂનો પાઠ અહીં સ્વીકાર્યો છે.

અને સમશતી કિવા ધૃશ્વરી હંદ. આ કાવ્યો પણ હંદોબદ્ધ છે. ૧૨૦ કડીના આ કાવ્યમાં આરંભે એક શાદ્દલવિક્રીડિત સંસ્કૃતમાં છે, તે પછી આ પ્રમાણે ગૂજરાતીમાં હંદો વ્યવસ્થા છે:

શીઘર કવિત્ત કહહ મતી મદહ
 પૂર્વછાયો આર્યા છદહ ।
 ચિર ચિર કલશ પંચ પર દીપક
 વીથ નતિ વીરાસો ઉપક ॥
 રૂપક સોલ ચોક ચોસઠચહ
 છપહ ધાત તલિ ડપેર અઠહ ।
 નવ સત પૂર્વ ગાહુ બત્રીસહ
 એવં કવોત એક સો વીસહ ॥૧

આમ કાવ્યમાં ૬૪ રૂપક (૧૬ જુદા જુદા હંદના મૂમખાને ૧ રૂપક કહી, તેવાં આર), છપ્પય અને ધાત (= ચરણાકુલ) મળી ૮, ૧૬ પૂર્વછાયા (= દોહરા) અને ગાથા ૩૨, મળી એકસો વીસ કડી ગણવામાં આવી છે. એક રૂપકમાં તેણે ૧ રોહિલા (અક્ષર ૩૧), ૧ અર્ધનારાય, ૧ તોટક, ૧ સગ્વિણી, ૧ બ્રમરાવલી, ૧ કામક્રીડા (૧૬ ગુરુ), ૧ નારાય એમ ૬ અક્ષરમેળ વૃત્ત, ૧ હનૂમત, ૧ અધસારસી, ૧ પદ્મડી, ૧ સારંગ, ૧ વાડવ (= રોળા), ૧ સારસી (= હરિગીત), ૧ હાંટકી (= મરહટ્ટા), ૧ ત્રિલગી અને ૧ ગીતા એ માત્રામેળ એમ જુમલે ૧૬ હંદ ગણ્યા છે. આમાં સ. “શાદ્દલવિક્રીડિત”ની ગણતરી ગાથામાં કરવી રહી, તો સરવાળો મળે. આ પ્રમાણે ૪ રૂપકમાં ૨૪ અક્ષરમેળ વૃત્તો બહુ જ યુક્તિપૂર્વક કવિએ પ્રયોજ્યાં છે, તે કવિના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આપવામાં ઉપયોગી છે. વિષય તરીકે તો તેણે દેવીની સ્તુતિ જ લીધી છે, અને તે ચારણી સંસ્કારની ભાષામાં એટલે કે ગૂજરાતી ભાષાને કૃત્રિમ રીતે સંસ્કૃત-શ્રાવ્યતા આપીને.

આચાર્ય-પર્વત પડછ યુકારં કુંહુ દિશ દૈત્ય કીર્ક નૈહારં ।

શુભા કેરં સારં વાહારં ધાય રાય રકંતળીએ ॥૮૮॥

૧) આમાં મોટા અક્ષરવાળાં રૂપમાં સંસ્કૃતાનુકરણ છે; છતાં ભાષા મધ્ય. ગૂજ; ની રણ ભૂમિકાની છે. જુઓ નીચેનો નાદાય:

પતાલિ તાલિ બ્યોમ બ્યાલ નટ નટ ફૂટયં

એકલ મલ્લ...કરે...ચંડ મુંડ ભડય ।

ધુસટ ઘટ લટ પટ જુદિ ઝાલી ઝીકલી

અમૂલ મૂલ કીર્ક કેલ અનમેલ એકલી ॥૮૯॥

આનું રૂપ તો તેને આ પ્રમાણે બોધ્યે છે:

પતાલિસ તાલિસ બ્યોમ્મ બ્યાલસ નટ નટ ફૂટયં

ધકલસ મલ્લ...કરે...ચંડ મુંડ ભડય ।

ધુસટ ઘટ લટપટ જુદિ ઝાલિસ ઝીકલી

અમુલસ મુલ્લ કિર્ક કેલ અનમેલ એકલી ॥

અવહટ્ટના સંસ્કારો માટે એવડા વર્ણોની કયાં કયાં જરૂર છે, તે સ્પષ્ટ રીતે લટપટ જેવા શબ્દો જ બતાવી આપી છે. લટપટ ન હોય તો વૃત્તમાં બંધ કેમ બેસાડવા ?

આ કવિના કવિત્ત ભાગવતને જોવાનો પ્રસંગ નથી મળ્યો; પણ એ કૃતિ પણ વૃત્તબદ્ધ કવિતા છે.

આમ શ્રીધર સૌથી પહેલો એવો કવિ છે કે જે જાતે જોનેતર અને સાથોસાથ હ્રદ-વૃત્તબદ્ધ કવિતા ગૂજરાતીમાં રચી આપે છે, અને તે પણ ડિંગલના પૂર્વ સ્વરૂપને મૂર્ત કરતી જૂની મધ્ય. ગૂજ. ભાષાનાં લક્ષણો સાથે. આવા કવિઓ પછીથી ગૂજરાતી ભાષામાં મળતા નથી, એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. શ્રીધર વ્યાસ ચારણ કે સંલભટ્ટ હોવાની તો શંકા જ નથી; માત્ર તે રાવ રણુમંદલનો ઇંડરમાં જઈ આશ્રયી થઈ રહેલો કાઈ બ્રાહ્મણ છે.

૧૧. હંસ નામક જૈન સાધુએ “શાલિભદ્રરાસ” નામનો ૨૧૯ કડીનો એક રાસ-સં. ૧૪૫૫ માં રચી આપ્યો છે. મધ્ય. ગૂજ.ની

પ્રથમ ભૂમિકા હવે સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાઈ ગઈ હતી તે “મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક” (૨. સં. ૧૪૫૦)થી આપણે જાણીએ છીએ. આ કાવ્ય સમગ્ર ગ્રાપ્ય બન્યું નથી; પણ જે કાંઈ અંશ મળે છે, તે ઉપરથી કવિના વિષયમાં તેમ જ ભાષાના વિષયમાં આપણને કાંઈક ખ્યાલ અવશ્ય આવી શકે છે:

વસ્તુ

દેવિ સરસતિ, દેવિ સરસતિ સકલ સંસાર
જસ નામિઈ કવિજન સવે બુધિ અતિહિ સરસ વાણીય,
વીણા-પુસ્તકધારિણી તે સામિણિ મન માંહિ આણીય,
કર જોડી કવીચલુ ભણુઈ, સહશુરે પાય પણુમેવિ,
સાક્ષભદ્ર ધના તણાં ચરિય રચેસુ સંધેવિ. ૧

x x x x

તપગણિ શ્રીજયશેખરસૂરિ, નાંમઈ પાવ પણુસઈ દૂરિ,
તાસ પાઠિ શ્રીજિનચણુ સૂરીસ, મન શુધઈ પ્રણુમું નિસહીસ. ૨૧૬
સહિ શુરે નામ છે હૃદયઈ ધરી ચુપકબદ્ધ કયા મઈ કરી,
સાક્ષભદ્ર ધનાનું ચરિત્ર, ભણીઈ હુસ્યઈ અતિહિ પવિત્ર. ૨૧૭
ભાવસહિત નરનારી ભણુઈ, કઈ મનિ સુદિઈ અવણે સુણુઈ,
સાધુ હંસ મુનિવર ઇમ ભણુઈ, નવનિધિ તેહ ધરિ આંગણુઈ. ૨૧૮
સંવત ચઢદ પંચાવનિ વરસિ, આસો સુદિ વિજયાનઈ દિવસિ,
જિનવચને કરી સદ્વહિઈ ભાવિઈ ભગતિ હૈયડઈ ધરિઈ. ૨૧૯

કવિ તપગચંદના જયશેખરસૂરિના શિષ્ય જિનરત્નસૂરિનો શિષ્ય છે અને તેણે સં. ૧૪૫૫ ના આશ્વિન સુદિ ૧૦ ને દિવસે આ રાસ પૂરો કર્યો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ નામિઈ, સવે, માંહિ, આંણીય, કર જોડી, તણાં, પણુસઈ, પ્રણુમું, છે (તદન અર્વાચીન રૂપ), ધરી, કરી, ધનાનું, ભણીઈ, હુસ્યઈ, અવણે, આંગણુઈ, આસો, વિજયાનઈ દિવસિ, જિન-

વચને કરી, લાવિછ, હૈયડછ એ વગેરે રૂપો મધ્ય ગૂજ. ની પ્રથમઃ
ભૂમિકાનાં વ્યક્ત થાય છે. માત્ર સદ્ જોવાં કાષ્ઠક જ જૂનાં રૂપો છે.

૧૨. “ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ” કિંવા “પરમહંસ-પ્રબોધ”
કે: “પ્રબોધચિંતામણિ” નામનું ૪૩૨ કડીતું એક રૂપકકાવ્ય અને
ખીજાં એ ત્રણ-ગૂજ. કાવ્ય અર્પનાર જૈન કવિ જયશેખરસૂરિ સંસ્કૃત
પ્રાકૃત, અને ગૂજરાતીનો એક સમર્થ કવિ થઈ ગયો છે. શ્વેતાંબર,
અંબલ (વિધિપક્ષ) મચ્છના મહેંદ્રપ્રભસૂરિનો એ વચટ શિષ્ય હતો.
એના નાના ગુરુબંધુ મેરુતુંગસૂરિનો દીક્ષા સમય સં. ૧૪૧૮ માં
હોવાને કારણે એ સમઝાણ તેવું છે. કે કવિ જયશેખરસૂરિએ તે પૂર્વે
દીક્ષા લીધી હશે. આમ હોતાં તેનો જન્મ વિક્રમના ચૌદમા અને
પંદરમા શતકની સંધિના કાષ્ઠ વર્ષમાં હોવાની સંભાવના છે. આ
દીર્ઘાયુ કવિની કૃતિઓ છેક સં. ૧૪૬૨ સુધી મળે છે. તેનું “પ્રબોધ-
ચિંતામણિ” નામનું સંસ્કૃત કાવ્ય સં. ૧૪૬૨ માં^૧ રચ્યું છે, જેના
વ્યાધારે ગૂજરાતી ભાષામાં કવિએ ગૂજરાતી ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ
કાવ્ય રચ્યું છે. આ કવિના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ૧૨ હજારથી વધિક
શ્લોક પ્રમાણવાળો “ઉપદેશચિંતામણિ” (૨. સં. ૧૪૩૬ નૃસિમ્હ-
નગર=ખંભાત), શત્રુંજયતીર્થદ્વાત્રિશિકા, ગિરનારગિરિદ્વાત્રિશિકા,
મહાવીરજિનદ્વાત્રિશિકા (સમસંસ્કૃત), જૈન કુમારસંભવ મહાકાવ્ય;
છંદ:શેખર, નવતત્ત્વકુલક, અજિતશાંતિસ્તવ, ધર્મસર્વસ્વ (હિંદુત) એ
છે, જ્યારે પ્રાકૃતમા આત્માવબોધકુલક છે. સં. ૧૪૬૨ માં જ તેણે
સં. ધર્મિભલચરિત મહાકાવ્ય પણ ગૂજરાતમાં જ રહી રચ્યું છે. સં.
૧૪૬૨ માં આ પ્રબોધચિંતામણિ (સં),^૧ ધર્મિભલચરિત મહાકાવ્ય (સં)
અને ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ (ગૂ.) એ ત્રણ મોટી કૃતિઓ રચી છે,

૧ યમ-રસ-ભુવન-મિતાલ્લે સ્તમ્ભનકાધીશમૂષિત્રે નયરે ।

શ્રીજયશેખરસૂરિ: પ્રવોધચિન્તામણિમકારિત્ ॥

ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-પ્રસ્તા. પૃ. ૩

એ જોતાં આ કવિની શક્તિ કેટલી અસાધારણ હશે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

કવિ જયશેખરસૂરિ આચાર્યપદ પર આવ્યા જણાતા નથી, કેમકે એમના ગુરુને મુનિશેખરસૂરિ, જયશેખરસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિ એ ત્રણ શિષ્યો હતા, તેમાંના નાના શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિને ગુરુના નિધનને અંતે સં. ૧૪૪૪ માં આચાર્યપદ મળ્યું હતું. જયશેખરસૂરિના શિષ્યો પણ વિદ્વાન થયા છે. એના એક શિષ્ય ધર્મશેખરસૂરિએ તો કવિના જૈન કુમારસંભવ કાવ્યની સં. માં ટીકા પણ લખી છે. અને પૃથ્વીચંદ્રચરિત(ગૂજ.)કાર માણિક્યમુંદરસૂરિની ગૂ. ગદ્યકથા તો મધ્ય ગૂજ. ભાષાની પ્રથમ ભૂમિકાની એક સમર્થ ગદ્ય કૃતિ-ગદ્ય કાદંબરી જાણીતી છે.

જયશેખરસૂરિના વતન, જ્ઞાતિ વગેરેના વિષયમાં કાંઈપણ જાણવામાં આવ્યું નથી; પણ ગૂજરાત તરફનો તેમનો પક્ષપાત અને ખંભાતની સ્થિતિ જોતાં તે જન્મે ગૂજરાતી હોવા જોઈએ. “ગૂજરાત તિહાં આંખા પીછ” (કડી ૧૧૬મી) એવો ત્રિ. દી. પ્ર. માં ઉદ્દેખ જોતાં કવિને ગૂજરાત તરફ પક્ષપાત હતો તેવું દેખાઈ આવે છે. એ કવિનાં આજે ત્રણચાર જ કાવ્ય ગૂજરાતીમાં મળે છે, પણ “એના બંધની સરળતા, વાણીનો પ્રસાદ અને કવિતાની ધમક જોતાં સૂરીશ્વરે ખીજાં ગૂજરાતી સમર્થ કાવ્યો રચ્યાં હોવાં જોઈએ.”^૧ સંસ્કૃત ભાષાને માટે તો એ પોતે પોતાને વાણીદત્તવરઃ કહે છે. (જૈ. કુ. સં. સર્ગ ૧૧ માનો છેલ્લો શ્લોક)

એમનું ગૂજ. રૂપકકાવ્ય “ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ” કવિતાની દૃષ્ટિએ ગૂજરાતીમાં એક સમર્થ પ્રયત્ન છે, તેટલો જ વિશિષ્ટ કાવ્યબંધ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સમર્થ પ્રયત્ન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આ પદ્ધતિનાં

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૩ (સ્વ. દી. બ. કે. હ. કુવના રાખેલો)

પ્રબોધયદ્રોહ્ય, મોહરાજપરાજ્ય વગેરે નાટકો છે, તેની જ પદ્ધતિનું આ રૂપકકાવ્ય છે. કવિએ અહીં જીવાત્માને પરમહંસ કહ્યો છે. એ કેવી રીતે જગતસાં ફસાય છે, વિવેક ગુમાવી મોહને કેવી રીતે અધીન થાય છે, પણ સમ્યક્ત્વ વગેરેને આશ્રયી કેવી રીતે અર્હતપદ પામે છે, એ વગેરે કવિએ બહુ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે.

હિવ ચઉવઇ-દૂપદ

તેજવંત ત્રિહુલુવન-મઝારિ પરમહંસ નરવર અવધારિ
જેહ જપતાં નવિ લાગઇ પાપ, દિનિ દિનિ વાઇછ અધિક પ્રતાપ. ૯
છુદ્ધિ મહોદધિ બહુ બલવંત, અકલ અજેજ અનાદિ અનંત,
ક્ષણિ અમરગણિ ક્ષણિ પાયાલિ, ધમ્માં વિલસઇ તે ત્રિહુ કાલિ. ૧૦

×

×

×

એક લાણઇ એહ જિ અરિહંત, એહ જિ હરિ હરુ અલખુ અનંતુઃ
જિણિ જિમિ જાણિહિ તિણિ તિમ કહિહ, મનિ ઇદ્રિઅ-બલિ તે નવિ થહલ. ૧૨
કાલિ જલાણુ જિમ ધરણિહિ ત્રેહુ, કસુમિહિ પરિમલ ઘોરસિ નેહ,
તિલિહિ તેહુ જિમ તાઠિક નીરિ, તિમ તે નિવસઇ જગત-સારીરિ. ૧૩

આવા પરમહંસને માયા રમણી લોલાવે છે. કવિ ચેતનામુખે ગાય છે:

હિવ દૂપદ

રૂચડી રે રમણી મત્ત ગયગમણી, દેખી ભૂલહ ત્રિહુલુવણુ-વણી,
અમૃત કુંડિ કિમ વિષ ભાલઇ ? સમુદ્ર થકી ન એહ નીકલઇ,
સરવર માહિ ન દલ પરજલઇ, ધરણિ-ભારિ શેષ ન સલસલઇ. ૧૭
રવિ કિમ વરિસઇ ઘોરંધાર ? ઝરઇ સુધાકર કિમ અંગાર ?
જઇ વું ચૂકિસિ દેવ ! વિચાર, લોક તણી કુણુ કરિસિ સાર ? રૂચડી ૧૮
માયા કિરિ છઇ પ્રમહથી નારિ. એહ સંગતિ તું પડિસિ સંસારિ;
એતા દિવસ અલાવડિ કરી, આજ કાંઇ તઇ વલિ આદરી ? ૧૯

૧ ત્રિ. દી. પ્ર. પૃ. ૨-૩; ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૨ એજન, પૃ. ૩

કવિ મોહકુમારના શાસનનું વર્ણન આપે છે કે:-

હિવ દ્રુપદ

વાળિયડાં ગુહિ નીસાણુ મોહ કુમર હૂહ રાજક:
 વચરીયડા રે ઇસકઈ પ્રાણુ, આણ કિરિ જગિ મોહની. (૮૬)
 માડિ મોહિ અવિદ્યાનામિ નગરી નિગુરા હિયડા-ઠામિ;
 અવિદ્યાનગરી ગઠ અજ્ઞાન, તૃષ્ણા પાઠ મોહું માન. ૫૬
 કદાચારુ ઠાસીસાહવિ, ચ્યારિય કુર્ગતિ વહિતી પોસિ;
 વિપય વ્યાપ વાઝ આરામ, મદિર અશુભા મન-પરિણામ. ૫૭
 કામાસન જે કહિયા પુરાણિ, ચકરાસી ચહુટા તે જાણિ;
 ભૂરિ ભવંતર સેરી હુમ, કૃડ યુક્તિ તે ધરિ ધરિ કુમ. ૫૮
 મમતા પાટ તણી રખવાલિ, કુમત સરૌવર મિથ્યા પાલિ.
 નિર્વિચારુ નિવસઈ તિહાં દોઢ, ચોડઈ ઉચ્છવ ચોડઈ શોક. ૫૯

મોહનું સામ્રાજ્ય રચવાયા પછી નિવૃત્તિના રખડપાટ જુઓ:

હિવ સ્મરસ્વતી ધઉલ

વિપ્રપુરી ગઘ જરી ગઘ લસની એ, દેખિએ કીજતા યાગ;
 બલવંત બહુએ બાપડાં એ, બૂરફએ બીધલા છાગ.
 છુરક બીધલા છાગ, છાગ છહા નહી અમ્હારક;
 મોહ તણી ધૂય મારિ, છહા તે પગ-પત્રસારક.
 લતાવલી ચલી તે વહલી, ભમતી દેસિ વિદેસિ;
 રહણ રૈસિ જોયમ જોગેસરિ, દન નવનવે વેસિ. ૭૩

x

x

x

નયરુ દીકઈ રુસિયામણુડ એ, વન પુણુ આતમારામ;
 કુમરુ ભણુક કાણુ વીસમઠ, રામ દમ તરુ અભિરામ.
 [રામદમ તરુ અભિરામ] બેઠ બઘઠાં તરુછાયા,
 વિમલ બોધ કલપતિ દેધિ વદમ તમુ પાયા.
 નિર્જતિ ભણુક કર જોડિ, મહરિધિ ! નિરતઈ જ્ઞાનિ નિહાસિ;
 એ એટલ હું સુખિ વિલસંતુ દેધિસુ કેતલ કાલિ ? ૭૫^૧

૧ ત્રિ. દી. પ્ર. પૃ. ૮-૯; આમાં છદની દૃષ્ટિએ ૧ દોહરો + ૧૧ રોચક અને + ૦૧ સવૈયાની દેશી (૧૬+૧૧ ની), એ લક્ષ્યમાં લેવું.

વહતી કલમે આમ કવિએ આનાથીયે ઘણાં સુંદર વર્ણનો આપી કાવ્યને ઉત્તમ બનાવવાનો એક પણ પ્રયત્ન જતો કર્યો નથી. નીચે કાવ્યબંધની ચર્ચા કરતાં કેટલીક કડીઓ ઉતારવાની હોવાથી વિશેષ નમૂના અહીં આપ્યા નથી.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ વિચારતાં કવિએ ખૂબ વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. સ્વ. દી. બ. કે. હ. ધ્રુવના શબ્દોમાં કહું તો “પ્રબંધચિંતામણિ”ના પદ્યભાગ માત્રાબંધ અને લયબંધ એ બે રૂપે વિભક્તિ છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશરે અઢીસેં ચઉપદ્ય અને લગભગ પોણાસો દૂહા છે. તે સિવાય, પદ્ધરી, ચરણાકુલ, મરહટ્ટ, દુમિલા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રામેળ છંદ વધતા યોછા દેખા દે છે; અને અપભ્રંશમાંથી જૂની ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવેલો વસ્તુ નામે જદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત છપય, સરસ્વતીધઉલ, તલહાર અને ધઉલ એ મિશ્ર માત્રાબંધ પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધા છે. બાકીના પદ્યાત્મક ભાગમાં સોરઠો જેવા એક કડીના દ્રૂપદનો, પદ જેવાં અનેક કડીનાં દ્રૂપદ તથા અખદનો અને ધઉલ કિવા ધોળનો સમાવેશ થાય છે. લયબંધ આખા કાવ્યને નંધમો ભાગ જ રોકે છે. ગદ્ય ભાગમાં બોલીનાં બે ઉદાહરણ છે.”^૧

સ્વ. ધ્રુવે જે પ્રમાણે સંપાદન કર્યું છે, તે પ્રમાણે જોતાં પ્લવંગમ, સારસી, છપય, જાતિ, સોરઠો (“જાતિ”ને મર્યાબે) એ જદો પણ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે; પણ આ બધા જદો માત્રામેળ છે. સ્વ. ધ્રુવ જેને લયબંધ કહે છે, તે સર્વ સામાન્ય દેશીઓનું પણ સારું પ્રમાણ કવિએ આપ્યું છે. દૂહા અને ચઉપદ્ય, ઉપરાંત પદ્ધરીની દેશીઓ તો તેને અતિ સામાન્ય છે. ધન્યાસી, મલહાર, તલહરુ, ગૂજરી, એ રાગ તેણે દેશીઓ માટે પ્રયોજ્યા છે. આ દેશીઓ ચાલુ હોવાને કારણે અઢી વધુ લખાણ કરવામાં આવતું નથી.

આ કાવ્યમાં સરસ્વતી ધઉલ, અને ધઉલ એ મથાળે પાણુ મુંદર દેશીઓ અપાર્ધ છે. એવી જ ઝાબદના મથાળે (૨૫૪-૨૫૮) દોહરા મળે છે. “હિવ કાવ્ય” એ મથાળે અક્ષરમેળ ઉપજાતિ મળે છે, તે સૌથી વધુ ઉપયોગી છે. સ્વ. ધ્રુવે તો તેને “પદ્મડી”ને મથાળે જ આપેલ છે.^૧ આમ કેમ થવા પામ્યું હશે, એ કાંઈ સમજાતું નથી. જુઓ નમૂનો :

હિવ કાવ્ય

આદીશતુ પૌત્ર હૂઠિ મરીચિ ઘાત્યુ સુ મઘ ગંજીઠ ગોત્રિ નીચિ;
 શ્રીવીરનઉ જે કહીઈ જમાઈ, જમાલિ તે મેલિહઉ મઘ પનઈ. ૩૮૦
 મઘ પાઠવી પાપ-તણુઉં અનીક તું ભક્ત ભાંજિઉ ભડ કંડરીક;
 રહિઉ સદા શ્રેણિક તું નિરોપિ ઘાતિઉ સુ મઘ તાં નરકાધકૂપિ. ૩૮૧
 વિવેક બોલઈ સુણિ મોહ ભાઈ તઈ તા દિવાડી નિજ પંડિતાઈ,
 ખરું ખવે જીવ તણે પ્રમાણુ તે આપણુઉં કાંઈ કરઈ વપાણુ ? ૩૮૨

આમાંના મોટા અક્ષરના શબ્દો આ પ્રમાણે વાંચવા: આદીશનો, હુઓ, ઘાત્યો, મેં, શ્રીવીરનો, કહિયે, મેં, મેં, તણું, ભાંજ્યો, રહ્યો, ઘાત્યો, મેં, બોલે, તેં, ખરું, આપણું, કરે. અને ખવે, તણે એ શબ્દો મૂળમાં જ એકાદવાળા હોવાને કારણે કવિને એ પ્રમાણે વાચના ઇષ્ટ હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી. બેશક ઉચ્ચારણના વિકલ્પને કારણે ગંજીઠ (=ગંજિઉ), મેલિહઉ, જેવાં રૂપ પણ ગંજ્યો મેલ્યો. ને સ્થાને વપરાતાં હશે.

સ્વ. ધ્રુવે ઉપરના શ્લોકોની વાચના નીચે મુજબ સુધારી છે:

આદીસર પૌત્ર હૂઠિ મરીચિ, ઘાત્યુ સુ મઘ ગંજિઠ ગોત્રિ નીચિ
 શ્રીવીરતુ જે કહીઈ જમાઈ જમાલિ મેલિહઉ મઘ પનઈ.
 મઘ પાઠવી પાપ તણું અનીક તુહ ભક્ત ભાંજ્યુ ભડ કંડરીક,
 રહિઉ સદા શ્રેણિક તઉ નિરોપિ, ઘાત્યુ સુ મઘ તાં નરકાધકૂપિ.

૧ પ્રા. ગુ. કા. પૂ. ૧૩૭

૨ ત્રિ. દી. પ્ર. પૂ. ૪૩

જાલદ વિવેક 'સુણિ મોહ ભાઈ ! તઈ તાં દિખાડી નિજ પહિડતાઈ.

ખરે ખવે જેહ તે તણુ પ્રમાણુ, તે આપણું કામ કરમ વખાણુ. ?

પદ્ધતી બનાવવાનો સ્વ. ધ્રુવનો પ્રયત્ન છતાં કેટલાંયે ચરણ ઉપેન્દ્રવજ્રા-ઈન્દ્રવજ્રાનાં છે; જેમકે ઉપરના ૧૨ ચરણોમાંથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૨ એ ચરણો ઉચ્ચારણુ-વિકલ્પથી ઉપેન્દ્રવજ્રા કે ઈન્દ્રવજ્રાનાં છે.

આ કવિએ અક્ષરમેળ છંદમાં કવિતા કરી છે. એ હવે પછીના આવતા નાના કાવ્યથી જાણવામાં આવશે; એટલે આ પણ ઉપગતિમાં જ રચના થઈ છે મૂળ, એમાં શંકા લાવવાનું કાંઈપણ કારણ મને જણાતું નથી. અર્થ હોવાથી એમણે સામાન્ય રીતે માત્રામેળ છંદો અને દ્વંદ્વ, ત્રોપાઈ, ચરણાકુલ, પદ્ધતી, સવૈયાની રાહની દેશીઓ પ્રયોજી છે; પણ તે સંસ્કૃત ભાષાનો પણ એક સમર્થ કવિ હોવાને કારણે અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રયોજે, એ કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી.

એણે આ કાવ્યમાં “ બોલી ” એ મથાળે બે ગણ-ખંડ પ્રયોજ્યા છે. એ કવિની ગદ્યશૈલીનો થોડો પણ ખ્યાલ આપી શકશે. તેમાંનો એક આ છે:

હિવ બોલી

તિ વાર પૂઠિ મોકલાવિહ સ્વામી, સ્વામી તણુઈ આપસ પામી;

આસિહ વિવેક રાહ, વિસ્તરિહ વિશ્વ લડવાહ.

તત્ત્વચિંતન-પટ્ટહસ્તિ હૂહ આસણિ,

નિવૃત્તિ સુમતિ બેહ આદ્ય જૂજૂએ સુખાસણિ;

પીયાણુઈ પીયાણુઈ વાઘઈ પરિવાર,

જે નિ કાઈ પ્રાર્થઈ તેહ-રઈ હઈ તે વસ્તુનું દાન અનિવાર;

તત્ત્વ કયા ત્રય કયા ત્રય દ્રહદ્રઈ ધન અલંગ લહલહઈ,

સાધુ તણાં દૃઢ્ય ગહગહઈ;

ફટ દોષી તણુહ દાટણુ, પામિહ પુણ્ય રંગ પાટણુ. ૧૨૯૧

જયશેખરસૂરિનો શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિ “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” નામક ગદ્યકાવ્ય આ જ પદ્ધતિએ એના પછી વિસ્તારે છે. આ ગદ્યકાવ્યો કેવી રીતે લખાતાં હતાં, તેનો આમ નમૂનો રજૂ કરે છે.

“ ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ ” ઉપરાંત જયશેખરસૂરિનાં ખીજાં ઘણાં ગૂજરાતી કાવ્યો હોવાની સંભાવના કરી છે એમાંનાં એ કાવ્ય ઉપર અતાવ્યાં મુજબ મળી આવ્યાં છે તે “અર્જુદાયલ-વીનતી.” અને “નેમિનાથદ્રાગુ.” આમાંનું પહેલું માત્ર ૯ કડીનું દ્રુતવિલંબિત વૃત્તનું નાનું સ્તુતિકાવ્ય છે, બ્યારે બીજું કાવ્ય ૧૧૪ દોહરાનું સુંદર સાંકળીકાવ્ય છે, “ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ”માં કવિએ ઉપજાવેલ યોગ્ય છે, તે ઉપર અતાવ્યું છે, અને “અર્જુદાયલ-વીનતી”માં એ ૯ દ્રુતવિલંબિત વૃત્ત યોગ્ય છે, એ બેતાં ગૂજરાતીમાં પણ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આખાં ને આખાં ગૂજરાતી કાવ્યો પણ તેણે લખ્યાં હોય. જયશેખરની ભાષાનું ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં આ અક્ષરમેળ વૃત્તો જરૂર ઉપયોગી થાય છે:

કંઠય આખૂય-ફંગરિ જાઈસિઉં
રિસહ નેમિ તણા ગુણુ ગાઈસિઉં ।
નમિય સ્વામિય નિર્મલ ભાવ-સિઉં
ગુણુ તણી ગુણિના અમહે આવિરુયું ॥૧॥
વહલ વેહલ અપક માલતી
મહમહઈ ફલિ ફૂલિ વનરપતિ ।
અમર-સાલ-તણી તુલના નહી
નિન ખિનહઈ તીહ માહિ રહિયા સહી ॥૨॥
કનક કાતિ કલક રિસહેસરો
તિણિ ગુણિઈ પ્રણુ સોહમ-સુંદરો ।
જલદ-જમલિ જલદુ સામલઉ
સનિક-કેકિય આસ ભલઉ વલઉ ॥૩॥

રિસહુ થપ્પિહ જેણું મું નિર્મથો
વિમલ નામું વહધ ગુણિ ઉન્નલો ।
કવિહ નેમિ નિજિણું જમ-વલ્લહઉ
પરમ તેજિહિં તેજહુ તે કહઉ ॥૧૫॥

ધણિહ સેત્રુનિં શ્રીરિસહેસરો
ધણિહ રેવતિ નેમિ-નિજેસરો ।
મિન્હધ તીરથનાથ હહા મિલિયા
અમહ મનોરથ આજુ સવે ફલિયા ॥૧૬॥

મુગુરુ સાચિય હીણુ ઘણુ ભમિયા
વિષમ-વાટ કિહાઈ ન વીસમિયા ।
વસધ જે જિનમ હિર સીયલધ
મિહુ પરે તીહ તાપુ સહી ટલધ ॥૧૭॥

સહસ જણુધ વ્ર ગુણુ કેવલી
હિમ અમહાસિત ઘોલધ તે વલી ।
ધણિ પરિધ જગદીશ્વરુ ધ્યાયધ
સ્તવન-નધ મિસિ ભવગ લાધયધ ॥૧૮॥

આમા મોટા અક્ષરોવાળા રૂપો છંદની દૃષ્ટિએ જામરચૂં, ગામરચૂં, ભાવરચૂં, આવિરચૂં, મહમહે, મિન્હે, રહ્યા, કહે, ગુણે, સામલો, બલો, વલો, વહે, નિજે, વલ્લહો, કહો, મિલ્યા, ફલ્યા, ભમ્યા, વીસમ્યા, સીયલો, ટલે, પરે, ધ્યાન્યે, સ્તવનને અને લાધ્યે એવાં રૂપ અપેક્ષિત છે. સંક્રાંતિકાળના ઉચ્ચારણો આમ સંપ્રહાર્થ ગયા છે. લેખનમાત્રો વિકલ્પ પણ તેથી તરી આવે છે અને પ્રકારના રૂપો પ્રયોજનાં છે, તે પણ તેટલી જ મહત્ત્વની વાત છે.

“નેમિનાથદાશુ” એ તો સુદર દાશુ કાવ્ય છે અને આ પછી આપેલો જખૂસ્વામિ દાશુ જયશેખરની કૃતિ હોય અને તેની પૂર્વે આ રાસ રચાયો હોય તો સોમસુંદરની કૃતિ રગસાગરનેમિદાશુ, વસંતવિલાસ અને દાશુ એ બે નરસિંહયુગની કવિના નિર્દેશ વિનાની કૃતિઓ, દેવ-

રત્નસૂરિકાશ્ય એ દેવરત્નસૂરિના કોઈ શિષ્યની કૃતિ, અને ધનદેવગણીના નેમિનાથકાગ (સં ૧૫૦૨) એ વગેરે કાશ્ય કાવ્યોને આ જયશેખર-સૂરિના, સ્વરૂપ ઉપરથી કવિના યૌવનકાળમાં રચાયા હાગતા કાશ્ય કાવ્યનું અનુકરણ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. ખેશક “નેમિનાથકાશ્ય”માં છંદોવૈવિધ્ય નથી તેથી સ્પષ્ટ રીતે જૂનો અને બાકીના ત્રણ મોડેથી થયેલા સંભવે છે. અને તેથી સં. ૧૪૬૨ કરતાં પણ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આ કાગ રચાયો એ પણ આથી સ્પષ્ટ થઈ શકે.

કવિએ ગિરનારને કીડાર્થાન નિરૂપી વસંતખેલ નિરૂપ્યો છે. નેમિનાથના વિરક્ત દિલને વસંતનાં આકર્ષણોની કશી અસર નથી, એ નિરૂપતાં કવિએ ઉત્તમ પ્રતિનું આ કાવ્ય આપ્યું છે:

મિલિયા નેમિ નારાયણ ગાયણ ગીત સુણેહ ।
 વાર વધૂ મદિ માયતી નાયતી ભેઠ ખેહ ૧
 ખેહ ખેલઈ સરસી-તલિ સીતલિ લાખાતાંમિ ।
 નીરંશુ નેમિ ન હીજઈ ખીજઈ નારી-નામિ ॥૭૭॥
 રમઈ રમાપતિ રાંણિય આણિય આપણુક પાસિ ।
 તીણિ હલઈ નવિ છીપઈ એ દીપઈ એ જ્ઞાનપ્રકાસિ ।
 તહ અવતરિહ રિતુ-પતિ તપતિ સુ મનમય-પૂરિ ।
 જિમ નારીય નિરીક્ષણ દક્ષિણ મેલિહય સૂરિ ॥૮૦॥
 દીજઈ અવસરિ અવસરિ નવ-રસિ રાશુ વસંત ।
 તરુણીદલ દોહારસ સારસ લમઈ હસંત ।
 સિપઈ તાવ-નિકંદનિ ચંદનિ ચંદનિ-દેહુ ।
 નિજ નિજ નાય સંસારિય નારિય નવલહ નેહુ ॥૮૧॥

એ વખતે રાણીઓ કેવા પ્રકારની કીડા કરી રહી છે, તેનું કવિ-વર્ણન આપે છે કે,

વિરયઈ વિપિનિ વિચક્ષણ તક્ષણ દસં વિ દસાર ।
 નવ નવ નિર્મલ ભૂષણ દુષણ-રહિય રૂંગાર ।

એક જોઈ નવ હાટક હાટક-દાન પ્રવીણ ।
 કરઈ તિ ગાયણુ આલવિ આલ વિમનનઈ વીણ ॥૧૭॥
 એક કરઈ રથવાડિય વાડિય-માંહિ વિવેકિ ।
 કુસુમ વિવાદઈ ચૂંટઈ ખૂંટઈ પલ્લવિ એકિ ।
 ફલ પુણુ તર-તર ત્રોડએ મોહઈ એ તરુવર-કાલિ ।
 ઉત્તમવલ નિર્મલ સરસીય સરસીય લેપઈ ખાલ ॥૧૮॥
 ગતિ-રસિ હંસ હરાવિય આવિય મન નઈ મેલિ ।
 પમ્પટી જલિ હરિ-રમણીય ધિમણી કરિવા કેલિ ।
 હરિ સીંગા ભરી પાણીય રાણીય છાંટઈ પ્રેમિ ।
 તે હિય-વરણિ સુ-નેહર દેહર નાત્રઈ નેમિ ॥૨૦॥
 તે સવિ હરિ સતકારિય ધારિય નિમ ધૂમંત ।
 તાઈ ત્રોડિય કમલિની રમલિ નીસંક ભ્રમંત ॥
 ધાઈ ધસઈ તિ ઊધસઈ વિલસઈ હસઈ અબાહુ ।
 અંધિ ચડઈ અંધાગલિ આઠલી ન સકઈ નાહુ ॥૨૧॥

પણ એની કાંઈ પણ અસર નેમિને નથી:

પસુબંધન નિમ છોડિય મોડિય માયાપાસુ ।
 અસિવ-નિવારણુ વારણુ વલિહ વહિય હ્રદાસુ ॥
 તે ગોરંભહ મંડિક છડિક રથ ગોવિંદ ।
 કર જોડી વર વાલઈ વાલઈ નેમિનિણુંદ ॥૪૭॥

એક ઋતુકાવ્ય તરીકે દીપી ઊઠે એવું આ સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે, એમ કહેતાં જરાય સંકાત્ત મતો નથી. કવિનો કાવ્યશાસ્ત્રગત ઔચિત્યનો જે ખ્યાલ છે, એ આમાંથી જણાઈ આવે છે; અને ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ તો સ્પષ્ટ જ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં હવે એ અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે મધ્ય-કાલીન ગૂજ. ની પ્રથમ ભૂમિકા વ્યક્ત કરે છે; એટલું જ નહિ પણ ઉપર ખતાવવામાં આવેલાં અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રમાણે જોતાં તે બોલીમાં અર્વાચીન બોલીનાં તત્ત્વ પણ વિકલ્પે વપરાતાં હોવાનું પ્રતીત થાય

છે. સાહિત્યકીય સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા લિપિમાં મધ્ય. મૂળની લાક્ષણિકતા-વાળાં, ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં કવિઓથી બોલીનાં તરવ જતાં કરાયાં નથી એ વસ્તુ કાંઈ થોડા મહત્ત્વની નથી.

એક નામનિર્દેશ વિનાની “જંબૂસ્વામી-ફાગુ” નામની કૃતિ સં. ૧૪૩૦ના વર્ષમાં રચાયેલી મળે છે; જેવી કે,

૧અઉદહ તીસ સવચ્છરિ મુચ્છરિ માનિ વિમત્તુ
જંબુચ-ગુણ અનુરાગિહિ ફાગિહિ કહીય ચરિત્તુ ૩૦

આ કૃતિની અંતે ઉપરના “નેમિનાથ ફાગુ”ની કાવ્યપદ્ધતિ-પેલી સાંકળી-પ્રકારની એક સરખી છેઃ કવિતા પણ અત્યંત વેગવંત અંતે સુંદર છે; કવિનું નામ ન હોવા છતાં પણ એક જ કવિની બંને કૃતિઓ હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ હોય. સમય માટે તો મૂઝવેણુ જ નથી, કેમકે કવિને આ યૌવનકાળ હતો. એ કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલી સુંદર કૃતિ છે, તે નીચેના અવતરણથી સમઝારોઃ

રઘુણ્ણિ અવસરિ ગહગહતહ, પહુતહ માસ વસંતુ,
હક્ષિણ્ણ વાય વિહારીય, વારીય વનિ વિહરંતુ ૪.
રમણિ કતહલિ કલીહ, મિલિહ નિજ પરિવારિ,
જંબુકમરુ બહુ તરિવરિ, ગિરિવરિ ગિહિ વૈભારિ.
કામીય કતહિ પરિમણિ, રમણિ કરહ બહિ ભંગિ,
રમણ રસાલ તરુણીય, કરણીય નવ નવ રગિ. ૫
પંચીય જન મનહમણ્ણિ દમણ્ણિ દેખી અનંશુ,
રંગ ધરહ મન ગંરહ મરહ મલ્લવં ચંગઃ
કામિણિમન તણ્ણુ કપક ચંપક વન બહુકંતિ,
કામવિજયધજ જમલીય કહલીય લહલહકંતિ. ૬

૧. ગુજરાતી-૧૯૩૨ નો દીપોત્સવાંક પૃ: ૪૨, ભાઈશ્રી લોગીલાલ સાહેબરાયે સંપાદિત.

૨ આ કવિની પણ જાણ સ્પષ્ટ છે.

નંદુરવાળીના પ્રલોભન માટે તૈયાર થએલી નાયિકાનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે:

કન્યા અભિનવ નેવન, સોવન વત્ર સમાણા,
માગીયં રૂવિ તિહુતમ, હિતમ વંસપહાણા. ૧૨
આઠમ દિસિ જનરંજન અંજનભૂમ હીય નારિ,
આઠમ ગુણ સંપન્નીય ઉપત્તી સંસારી.
સિરિસરિ વેણીય લહકહધ, બહકમ અંપ્રકમાલા.
રતિપતિ ધણુ સમાણુઈ જણુહ લાલ વિસાલા. ૧૩
ભુમહિય રૂપ કુસુમભરિ, અપસરિ તોરણમાલ,
ત્રિભુવન જમ ઉલાસિહિ, લાસિહિ ધીય સમકાલ.
લાડીય પંકય-લોચણી, નેચણી જગમનમોહ.
કમલનૃપલ રસલવણિમ, નિરુવમ સારણિ મોહ ૧૪.
ગુહેકચંચુ સમ સરલહ, તરલહ નાસાવંસુ,
અહરખિભ પરવાલિય, લાલીય રાગવિસેસુ.
વિમલ કપોલ તિ દીપક, જપક દિણચરકંતિ,
દંતપંક્તિ દારિમકલિ, મિલીચ રહીમ એકંતિ. ૧૫

આ વગેરે દેહવર્ણન રાચક રીતે આપવામાં આવ્યું છે. કવિતાની દષ્ટિએ ઉપરના ફાગુની જેમ જ આ એક સારી ફાગુ-કૃતિ છે. આ કૃતિ સં. ૧૪૩૦ જેટલી જૂની છે, એ નેતાં પછીની બધી ફાગુ-કૃતિઓ સાંકળીપદ્ધતિની-નું. મૂળ આમાં ગણાર્થ. એ કૃતિ કોઈ બીજાની જ હોય તો ખુદ જયશંખરસૂરિએ પણ આ સાંકળી-પ્રકારનું અનુકરણ કર્યું છે, એમ કહેવાનું થાય.

આ કાવ્યની ભાષા સ્પષ્ટ રીતે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાની છે; જેણે અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતા જળવવાનો પ્રયત્ન છે; જેવો કે મહુતક, વત્ર, વંસપહાણા, વગેરેમાં, પણ તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, બાકી તો તત્સમ સં. શબ્દોનો પ્રયોગ વધતેશ મળે છે; અને જણુહ જેવાં રૂપો વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં છે.

૧૩. કવિ તરીકે ખૂબ જાણીતો કહેવાતો એક વસ્તિગ ઉર્દૂ વસ્તો કવિ સં: ૧૪૬૨ પૂર્વે થઈ ગયો છે. આ કવિનું અત્યારે તો માત્ર એક જ ધાર્મિક કાવ્ય “ચિહુંગતિની વેલ-ચોપઈ” મળે છે. આ કાવ્ય સં. ૧૪૬૨માં ઉતારાયેલું છે.^૧ ૯૫ કડીના આ નાના કાવ્યમાં-અનેક પ્રકારની યોનિમાં ભટકતા જીવને કેવાં કેવાં ભયંકર દુ:ખ ભોગવવાં પડે છે, તેનું વર્ણન કવિએ આપ્યું છે. એના આ કાવ્યમાં કાવ્ય-દૃષ્ટિએ કંઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્ત થતું નથી. છતાં કેટલુંક નમ્રસત્ય જાળવી રાખવા પૂરતું કવિનું આલેખન આકર્ષક છે ખરું: જીવની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

ધર ઘંધા પડિલ સહુ કોઈ, કુટુંબ-મેલાવલ ખાણવા હોઈ:
ખત્ર અખત્ર કીધાં અવિચાર, કાકા કુણું કરિસઘ સાર. ૫૫

જરા ભણ્ણ હિવ મઘ તલિ સાતિ, પહિલા દાત કરઘ જિમ પલાતિ
ત્રિસણા માડી રહી તઘ હંસિ, રોકર પાગઘ હિવ લાપસી. ૫૬

ધવલલ માયકં દેહ જાજરી, વાકલ વાસલ જુલઘ લાલરી.
ધર-હુંતલ તે કિહાં ન જાઘ કુટુંબ સઘલા લવીઠલ થાઘ. ૫૭

વાડિ કુણ્ણી પીડિલ જઘ સોઘ કાકાની સુધી ન કરઘ કોઘ.
આવલ વહુડી ભણ્ણિ કરલ માઘ, મુહ મુચકોડી પાળી જાઘ. ૫૮

આમ કવિએ વર્ણવેલા આકર્ષક ખનાવ્યાં છે. જંઘની દૃષ્ટિએ ખાસ ઉપયોગિતા નથી, ખંણુ ભાષાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે, અને તે એ કે સં. ૧૪૬૨ લગભગમાં ભાષાનું સાહિત્યકીય સ્વરૂપ કેવું હતું, તે આ કાવ્ય ખતાવે છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧લી શ્રુમિકાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સધાઈ ચૂક્યું છે. ખાસ કરી સંબંધક ભૂતકૃતનું દીર્ઘ ઇકારવાળું રૂપ લક્ષ્યમાં લેવું.

૧ ૫ મી સા. પરિ રીપોર્ટ સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૪-૨૫

૨ ફ. ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૧૯૩૦, પૃ. ૨૮૩ (નરસિંહ યુગના કવિઓ-એ. જી. લેખ). ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૧૪. ગૂજરાતી ભાષામાં લોકકથા લખવાનો, અત્યાર સુધીમાં મળેલી માહિતી મુજબનો જૂનો પ્રયત્ન વિજયભદ્રની અને અસાધતની “હંસવચ્છ ચરિત્ર” (ર. સં. અનુક્રમે ૧૪૧૧ અને ૧૪૧૭) છે. એ પછીનો પ્રયત્ન ભીમનું “સદયવત્સયરિત” નામે કાવ્ય છે. જૈનેતર કવિતામાં તો લોકકથાકાર તરીકે અસાધત પછી ભીમ આવે છે. ભીમે આ કાવ્ય સં. ૧૪૬૬ માં રચી આપ્યું છે.

કવિ ક્યાનો વતની છે, જ્ઞાતિએ કેવો છે, એ વિશે કાવ્યમાંથી કશી માહિતી મળતી નથી. કામસેનાના વ્યાધિની ચિકિત્સા ગૂ. વૈદ્ય પાસે કરાવી હોવાથી તે ગૂજરાતનો છે, એમ જણાય છે. સાવળિંગા સતી થાય છે, ત્યારે કેવોની સ્તુતિમાં પ્રથમ શિવની સ્તુતિ કરે છે, તે હિપરથી, ધર્મે શૈવ જણાય છે. અને કવિએ એક સ્થાને “ચાચર” નામક સ્થળનો નિર્દેશ કર્યો હોવાથી અને એ સ્થાન પાટણમાં હોવાથી, વળી કાવ્યમાં જૈનધર્મી શહેરોનું સારું વર્ણન આવતું હોવાથી એ પાટણનો વતની હોય તે બનવા ભેગ છે.

કવિએ જુદાજુદા દૂહા, પદ્ધતી, આપાધ, વસ્તુ, છાંપય, કુંડ-લિયો અને મૌકિકદામ એ માત્રામેળ છંદોમાં ૬૭૨ જેટલી કડીઓ આપી છે, જેમાં ક્યાંક ક્યાંક વિવિધતા ભરેલાં પદો પણ આવે છે. આ એક રસમય સુંદર કૃતિ છે; તે માટે આરંભમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે:

સિંગાર હાસ કરુણા રુદ્ધો વીરો ભગાન વીક્ષત્યો ॥

અદ્ભુત સંત નવધ તસિ જપિસુ સુદયવચ્છરસ ॥૫૫॥

બેશક, આમ છતાં તેણે પ્રધાનપણે વીર અને અદ્ભુત રસમાં જ કવિતા લખી છે; શૃંગારરસ તો ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે. કવિની શક્તિ જુસ્સાદાર અને પ્રસાદયુક્ત છે. રાગ પૃથુવત્સના હાથીનું આયુષ્ય એક જ્યૌતિષીને પૂછતાં એક જ દિવસનું કહેવામાં આવતાં રાગએ હાથીની

રક્ષા ભટિ સખત બંદોબસ્ત કર્યો, છતાં હાથી તેમાંથી તોડાવી બહાર નીકળી ગયો તેનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે:

ગળિ ચઢહટક જઈ મંડિલ ગાહ પાનતણાં સવિ લાખ્યાં લાહ. ।
 ફૂલતણાં તહિ પૂર્યાં પગર મધગલિ માથિ કીધૂં નગર ॥ ૩૫ ॥
 પુહતલ એણી મુગધીતણી રાજવસ્ત્ર મેલી રેવણી ।
 લાંપક કેસર નક ઠપૂર વાસ્ત્યાં તેલ વહાળ્યાં પૂર ॥ ૩૬ ॥
 તીણક દીકક દોસી દડવડક પારિષિનક પગિ પાંડી ચડક ।
 ફેલીયા ફેફલીયા સૂનાર નાઠા લોક ન જણક સાર ॥ ૩૭ ॥
 હાટમાંહિ હલ હાલકલોલ કિરિ કમલાવનિ કરક કલોલ ।
 પોતા લાખ્યા પારિષિ તણાં કાપડિસરિસ કિરિયાણા ધણાં ॥ ૩૮ ॥
 એકિ અટાલિ માલિ ગઠિ ચડ્યા ઇકિ પાધરિ દસદિસિ દડવડ્યાં ।
 ઇકિ જાવડાં અજક જડજાક તે સીકિધ-થ્યા લસક લોક ॥ ૩૯ ॥
 કવિ આગળ જતાં સાવર્ણિગાનું વર્ણન આપે છે કે—

[પદ્યડી.]

ગચગમણિ રમણિ તુરગચ ગમંતિ જડ અનિલસગ અગ ન નમતિ ।
 પથપંથ લક્તલિ ચિડરડંતિ પતિલસિ ચિત્તિ ધરિ ચડવડંતિ ॥ ૪૭ ॥
 જસ જંધજૂઅલ વરરંભથંભ પિયલ કિ ઉરથલ કરિણકુંભ ।
 કરપકલલ નવરાખા અશોક સૌખ્યવત્ર સારીર રોલ ॥ ૪૮ ॥
 મુખકમલ અમલ શરિહરસરિથ નિલવટિ તિલચ તાડીકમજ્જ ।
 કુંડલ કિ કિન્ન પાખાર માર કોસીસનિકર પરિગર અપાર ॥ ૪૯ ॥
 તિલકુલ નાસ સંજુત મત્ર ત્રિ હાડિમ દંત અહરા રગત ।
 અંજનસહ પંજનસરિસ નિત સીમંતકુત કિરિ મયરકિત ॥ ૫૦ ॥
 હુંક લમક કામકોદંડવંડ કલિભિખ-પ્રલંબિત વેણીદંડ ।
 ઉરિ હાર તારએણી સમાન તનમંડલ અવર ન ઉપમાન ॥ ૫૧ ॥

આવાં ધણાં સુંદર સ્થાનો આકર્ષક કવિતામાં તેણે આપ્યાં છે. વિવિધ પ્રકારના છંદોએ તેમાં ઠીક ઠીક ઉમેરો કર્યો છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ આમ તે ઉપયોગી છે. નીચેનું એક પદ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે:

૧ વસંત, વર્ષ ૧૫મું, પૃ. ૨૬૧-૬૨, (સ્વ. સી. ડી. દલાલનો “સદયવત્સ અમે સાવર્ણિગાની લોકકથા” એ વિષયનો નિબંધ):—આપા સ્પષ્ટ, છે.

હઉ ધઉલ : રાખ ધન્યાસી

આસણુ તણઉ અણાવિઉ એ નરવરઠ તરલ તુરંગ ।

સાહણુપતિ પદણાવિઉ એ પદાણુ પવંગ ।

તીણુધ વરરાઉ ચડાવિઉ એ ॥૬૪॥

[આમર] ચંડતિ ષેવિ એ જુડતિ તે તુરંગ આણુચૂ

એ સુદ્ધ પિત સાલિહુતલક્ષણે વખાણિઉ ।

પાયા લહુતિ કીકી પચડ હોમ કીક આસણે ।

સોહંતિ સુદયવત્સવીર તે તુરંગ આસણે ॥૬૫॥

[પદ આણુ] ચિહુ દિસિ આમર ઢલધ એ સિરવરિ એ સોહધ છાત્ર ।

વિપ્ર વેઠધુનિ ઉચ્ચરધ એ આઆ આગલિ એ નાનાવિધ પાત્ર ॥

ખહુ ખંદિણુ કલરવ કરધ એ ॥૬૫॥

[આમર] કરતિ ખંદિણા અણિક્ક મંગલિક્ક માલયં ।

વિચિત્ત નિત્તિ પત્ત પાડરાગરંગતાલયં ।

ચડી તુરંગિ ચંગિ અંગિ સાર સુંદરી રસે ।

તિ ચાલવંતિ નારિ આરિ આમર ચિહુ દિસે ॥૬૬॥

[પદ આણુ] વર આગલિ ચિહુ સંચરધ એ આઆ રાણુ લે એ સરિસહ રાહ ।

પાયદલ પાર ન પામીધ એ આઆ બલીચડઉ એ નીસાણુએ ધાહ ।

હય દીસધ બચરાય સારસી એ ॥૬૮॥

[આમર:] કરિંતિ સારસી ગઈદ સંડિસુંડિ ડંખરં ।

નાંસાણુ ઢોલઢકધાઉ હૂઅ તાવ અંખરં ।

ઉચિત્તવાઉ દિંતિ રાહ વેગિ તાવ રધકરે ।

...પ્રેમિ સુદયવત્સવીર પત્ત તોરણુધ વરે ॥૬૯॥

[પદ આણુ:] ગયગામિણિ ગુણુ વિજયધ એ આઆ રારિમુખી એ કરધ સિણુગાર ।

હાર એકાઈલિ ઉરિ ઠવધ આઆ કંદપૂં એ સમહ કુમાર ।

અહિણુક ઇદ નરિંદવરે ॥૭૦॥

[આમર:] નરિંદઈદ મત્તલોધ લોય મનિજ સોહએ ।

અદિઈ દિઈ માણિણિ મણુતરંગિ મોહએ ।

લવાનિપત્તિપાયલત્તિહંતલક્ષ્મિની,

તે સુદવીર વત્તવંતિએ (?) ગયંદગામિણી ॥૭૧॥

કવિએ જુદાજુદા છંદો તેમ જ ઉપરનો અભિનવ ગીત-પ્રકાર આપી વૈવિધ્ય લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આ છેલ્લા પદે તો લગભગ નવીન જ પ્રકારનો ઢાળ આપ્યો છે. આ પદમાં એ અર્ધ ફૂલોનાં ઉપરાંત ફૂલોનું ૧૪ માત્રાનું એક પદ વધારે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં મધ્ય. ગૂજ. ની પ્રથમ શ્રૂમિકા સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે; એમાં હવે અર્વાચીન ગૂજરાતી ભોલનારાને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે તેવું તત્ત્વ ભાગ્યે જ દેખા દે છે. અક્ષરમેળ વૃત્તો તેણે પ્રયોજ્યાં હોવાથી ભાષાનું વધુ સ્વાભાવિક રૂપ તે રળૂ કરી આપે છે. ઉપર આપેલા આમરના નમૂનાઓમાં મોટા અક્ષરવાળા શબ્દોને છંદને અનુકૂળ વાંચતાં કવિનાં ઇષ્ટ રૂપો તરી આવશે.

૧૫. છેક છેલ્લી મદી સુધીના ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાહિત્યકાર તરીકે મુસ્લિમ કવિ હોય તેવા અત્યંત જૂન પ્રસંગ છે. આજે એવાં નામો માત્ર એ છે, તે ૧૫ મા શતકનો અબ્દુર રહેમાન અને ૧૮ મા શતકનો કવિ રાજે. આ પાછલો કવિ તો કૃષ્ણનો ભક્ત હોય તેવી રીતે કૃષ્ણલીલાનાં પદો લખી પ્રસિદ્ધ થયો છે. આજે ગૂજરાતી કવિતાના પ્રેમીઓ એના નામથી જાણીતા છે; પણ પેલા અબ્દુર રહેમાનને ભાગ્યે જ કંઈ જાણે છે. અબ્દુર રહેમાને એની સ્વતંત્ર કૃતિ “મંદેશક રાસ”ના આરંભમાં પોતાના નામનો નિર્દેશ કરતી કડીઓ ન લખી હોત તો એ જાણવું જ મુશ્કેલ થઈ પડત કે એ કૃતિ મુસ્લિમ કવિની છે. એ કવિએ ભાષામાં એક પણ અરબી-ફારસી શબ્દને પ્રવેશ પામવા દીધો નથી. માત્ર શરૂમાં પોતાનું અને પિતાનું નામ, એટલું જ એવા શબ્દોમાં છે:

પદ્માણસિ પદ્મઘો પુન્નપસિદ્ધો ય મિચ્છદેસો વિ ।

તદ્દ વિસણ સંભૂઘો આરઘો મીરસેણસ્સ ॥ ૩ ॥

— — — તદ્દ તર્ણઘો કુલિ કમલો પાર્શ્વકન્નેસુ ગીચવિસણસુ ।

અદ્દહમાણ-પસિદ્ધો “સંનેહયરાસયં રઘયં” ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમ દેશમાંના મલેઝીયનમાં મીરસેન=મીરહુસેનને ત્યાં અહ-
હમાણુ=અબ્દુર રહેમાન નામનો પુત્ર અવતર્યો હતો, કે જે ગીત-
વિષયક પ્રાકૃત કાવ્યોમાં નિપુણ હતો, તેણે “મંદેશક-રાસ”ની રચના
કરી. શ્રીધર વ્યાસે રણમલ્લછંદમાં મીર રહેમાનને મોડાસાનો થાણુદાર
કહ્યો છે, તેજ આ અબ્દુર રહેમાન છે કે નહિ તે જાણવાનું આપણી
પાસે સાધન નથી. અબ્દુર રહેમાનનો પ્રાકૃત ભાષા અને અપભ્રંશ
ભાષા તેમ જ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી અને “અવહટ્ટ” ભાષાપ્રકાર ઉપર
પૂરે કાબૂ હતો, અને એ ઉપરાંત તે જળર છદોવેતા પણ હતો.
આ નાનો મંદેશક રાસ એની સાક્ષી પૂરે છે. હૈમકાલીન સાહિત્યકીય
અપભ્રંશમાં એ કાવ્ય કરવા તત્પર થાય છે, પણ બીજા કેટલાક એવા
અયોગો આવે છે કે જેનાથી એ લગભગ ૧૫મા શતકના અંતભાગમાં
થયો હોય તેમ કહી શકાય. (૨૦મી કડી પ્રમાણે આ કવિ ધર્મે
કોલિય=વણુકર^૧ હશે ?)

“મંદેશક રાસ” એ એક દ્વન્દ્વકાવ્ય છે. એક વિરહિણી એક
પથિકને, પોતાના પ્રિય તરફ મોકલવાનો મંદેશ આપે છે. કવિએ
પથિકને દૂત તરીકે આપ્યો છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાના યુગમાં
આવી કવિતા તદ્દન વિરલ છે.

કવિએ જે જે હદ પ્રયોજવા ઇચ્છા કરી છે, તે તેનું પ્રથમ
લક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે પણ તદ્દન નવીન પ્રકાર છે. મોડે
મોડેના હિંદી કવિઓએ પણ આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, ગૂજરાતમાં તે
કાંઈએ પણ નહિ જ.

શર્યાતમાં ૧૭ કડી શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષાની આર્યામાં આપી
(અને સામાન્ય રીતે આખા કાવ્યોમાં જ્યાં જ્યાં આર્યાઓ આપી
છે, તે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં જ આપી છે) તે જ પ્રકારે ૧૮મી એક મિત્ર-
છંદમાં આપી છે, જ્યાં છેલ્લાં બે અર્ધ દોહરાનાં છે. આ હદનું નામ
રહ્યું છે. ૧૯મી કડીમાં રહ્યાનું લક્ષણ તેણે સાહિત્યકીય અપભ્રંશમાં આપી

૨૦મી કડીમાં તે જ છંદમાં “સંનેહ-રાસઉ” ની રચના સાંભળવાને
'સહદયોને નિમંત્રણ આપ્યું છે:

૧ શ્રિઅ-કવિત્ત-વિજ્ઞ-માહૃષ્યુ
પંડિતપવિત્રશ્ચ મણુજશ્ચિ કૌશલ્ય-પયાસિહ
કૌલહલિ ભાસિઅહ સરલ-ભાષ સંનેહ-રાસઉ
તં જાણવણિમિ સિદ્ધુ ખણુ બુદ્ધિ-યણ કરવિ સણેદુ
પામર-જણ-ચૂલકુખરહિ રથયહ શ્રિમુણેદુ ॥૨૦॥

આગળ ચાલતાં કવિ પદ્મડી, દુમિલા, રડા વગેરે આપતાં કથાને
ઉપક્રમ ૨૫મી કડીથી કરે છે. વિજયનગરની કાઠ વિરહિણી પ્રિય-
વિરહે દુઃખી છે:

૨ કુસમ લોચણ રુવમ્ કુખતા
ધમિલ્લ-મુક્ત-મુખ વિનૃલ્લ અરુ અંગ મોહમ્
વિરહાનલિ સંતાપિઅ સસમ દીહ-કર-સાહ તોહમ્

૩ છાયા: નિજ-કવિત્વ-વિદ્યા-માહાત્મ્ય
પંડિતત્વ-વિસ્તરણ મનુ-જન્મે કૌળીએ (?)—પ્રકાશ્યો
કૌલહલે ભાસ્યો સરલ-ભાષિ સંનેહ-રાસ
તે જાણવે શિષ્ય ક્ષણ બુદ્ધ-જન કરી સ્નેહ
પામર-જન-સ્થૂલ અક્ષરે જે રચ્યો મુણે ॥૨૦॥

૪ છાયા: ક્ષેત્રે લોચન રુએ કુખત્વે
ધમિલ્લ-મુક્ત-મુખ વિનૃલ્લે અને અંગ મોહ
વિરહાનલે સંતાપી ત્યાસ (સિ) દીર્ઘકર-ત્યાસ તોહ
એમ મુખ્યા વિલપતીના મહીએ ચરણે સ્પર્શતાં
અર્થહિત્યને તે પચિકને જોયો પ્રવહતો ॥૨૧॥

તે જ પચિક(ને) ચેખી પ્રિય-ઉત્કંઠાવાળી
મંચર-ગતિ સરલા જાણે ઉવાવળે ચાલી
તે મનહર ચાલતી-અચલ-રવ-ભરી(ને)
છાડીને ખસી રશનાવલી, દિહિણી ગઈ પ્રસરી ॥૨૧॥

ધવ મુક્કડ વિલવંતિયહ મહિ ચલણેહિ છિહંતુ
 અર્ધહીણુક તં પહિહ જ્ઞેયક પવહંતુ ॥૨૬॥
 તં જિ પહિહ પિક્ષેવિણુ પિય-હક્ષિખિરીય
 મંયર-ગય સરલા વિચ હતાવલિ ચલિચ
 તહ મણહર ચલ્લંતિચ ચંચલ-નવણિ-ભરિ
 છુટ્ટવિ ખિસીચ રસણાવલિ કિંકણુ ગય પસરિ ॥૨૭॥

નાયિકા પથિકને તું^૧ ક્યાંથી આવ્યો છે અને ક્યાં જાય છે, તેવું
 પૂછતાં પથિક પોતે ખંભાત નગરથી આવ્યાનું કહી ખંભાતનું ધણું
 સુંદર વર્ણન આપે છે, જેમાં વચ્ચે વનરપતિનું પણ ધણું સારું^૨
 વર્ણન આપે છે:

૧વિવિહ-વિચ્છિન્ન-સત્થિહિ જહ પવસીહ શિરુ
 સુમ્મહ ઈહ મણોહરુ પાયલ મહુરયરુ ।
 કહવ કાઠ ચહ-વેહિ વેહ પચાસિચ્છ
 કહ બહુરવિ શિખરુક રાસહ ભાસીચ્છ ॥૪૪॥
 કહ વ કાઠ સુદયવચ્છકથ વર નલ-ચરિહ
 કથ વ વિવિહ વિણોહિ ભારહુ ઉચ્ચરિહ ।

૧ છાયા: વિવિધ વિચક્ષણુ સાર્થે જો પ્રવસિયે નક્કી
 સાંભળે છંદ મનેહર-પાઠક મધુરતર ।
 ક્યાંય કામે ચતુર્વેદીએ વેદ પ્રકાશે ।
 ક્યાંય બહુરૂપે નિબદ્ધ રાસ ભાસે ।
 ક્યાંય કામે સુદયવત્સકથા વર નલ-ચરિત
 ક્યાંય વિવિધ-વિનોદે ભારત ઉચ્ચરિયો ।
 ક્યાંય કામે આશંસીને ત્યાગ-દયા-વરે
 રામાયણુ અભિનવ (યાચ) ક્યાંક કવિ-વરે ॥૪૫॥
 ક્યાંક આકર્ષિતે વંશ-વીણા-કાહલ-મુરજ
 ક્યાંક પદ-વર્ણુ-નિબદ્ધ સંભળાય ગીતરતન ।
 આકર્ષિતે સુસમર્થ-પીન-ઉન્નત સ્તને
 ચાલે અદ્ભુત કરતી ક્યાંક નર્તકીએ ॥૪૬॥

કહ વંદાઈ આસીસઅ આધય-દયવરિહિં
 રામાયણુ અહિણુવોસહ કત્ય વિ કય-વરિહિં ॥૪૫॥
 કે આહનહિ વંશ-વીણુ-કાહલ-મુરંઈ
 કહ પય-વત્ર-ણિખર્દુ સુમ્મઈ ગીય-રુહં ।
 આયનિહિ સુ-સમત્ય-પીણુ-હનંયે-યણિહિં
 અદિલાહં યોઅ કરંતીઅ કત્ય વિ હુદુણિહિં ॥૪૬॥

અને

૧ કંકિલિ-કુલ કુનમકલ સુરયાર સરલ સલલ સ-લોલ
 નાયંબ નિબ નિબૂઅ ચિનાર સિમિ સાય સરલ સિય-દેવદાર ॥૬૧॥
 હહેરૂડ એલ લંબિય લવંગ કણુયાર કરક કરવઈકુખ તંગ
 અંબિલી કયંબ બિલીઅ યોઅ રતંબણુ નંબુ અગુરુ અરોય ॥૬૨॥
 નાયિકા કહે છે કે મારો પતિ પણુ અંભાતમાં રહે છે:

તહ અચ્છ મહુ જાહુ વિરહ-હલ્લાવ-ચરુ
 અહિય કાહુ ગમ્મિયહ લુ આયઈ હિદયરુ ॥૬૩॥
 પહ મોડવિ નિમિ સહુ પહિય ને દય કરહિં
 કહલ કિપિ સદેસઈ પિય દુચ્છકુખરિહિં ॥૬૪॥

પથિક અનેક રીતે નાયકની નિદા કરી કહે છે કે હું-તો તારો સંદેશ નહિ લઈ જાઉં. પછી સમજાવવાથી લઈ જવા તૈયાર થાય છે, અને નાયિકા સંદેશો મોકલાવે છે.

આખું કાવ્ય વિપ્રલંભશૃંગારનો એક અચ્છો નમૂનો છે. વિરહિણીનાં મનની દશાનો કવિ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમોને લક્ષ્યમાં રાખી ચિતાર આપે છે. વિરહિણીનું હૃદય જુઓ:

૧ વનસ્પતિનાં નામો છે, જેમાંનાં ઘણાં અપ્રસિદ્ધ જેવાં છે.

૨ છાયા: ત્યાં છે મુજ નાથ વિરહહલ્લાવ-કર
 અધિક કાહુ ગાળ્યો, ન આગ્યો નિર્દયતર ॥૬૫॥
 પદ મોડીને નિર્મિત-શ્રદ્ધ પથિક ને દયા કરે
 કહું કાંઈક સંદેશ પ્રિય(ને) દુચ્છ-અક્ષરે: ॥૬૬॥

૧ પિયવિરહવિલગ્ને સંગમસોગે દિવસ-રચણિ, ઝૂરંતિ મણે ।
 શિરુ અગિ સુસંતહં બાહુ કુરંતહં અપહ, શિદ્ય કિપિ, ભણે । ૧
 તસુ સુચણ નિવેસિય ભાઇણ પેસિય મોહવસિણ બોલંત બણે ।
 મહ સાધય-વક્ષરુ હરિ ગઈ તદ્ધરુ નહ સરણિ કસુ પહિ ભણે ॥૬૮॥

કાવ્ય સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત નહિ, થયેલું હોવાથી વિશેષ કહિ શકાય તેમ નથી. છે. તેટલાથીયે તે ઉચ્ચ પ્રતિનું કાવ્ય છે, તે સ્પષ્ટ છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ, પણ રૂઝા અને દુમિલા જેવા મોટા છંદો તેણે પ્રયોજ્યા છે. તેથી તેની મહત્તા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપલક નજરથી સાહિત્ય-કૃતિ અપભ્રંશ, જાણાય છે, અને પ્રાકૃત રૂપો ભારેભાર ભરવા કવિ પ્રયત્નશીલ છે, છતાં જાણુઈ, જોયઈ, પયાસિઅઇ, ભાસીઅઇ, ચડાધિઇ, નીસરઇ, વીસરઇ, સંતેહડઈ, સંદેસડઈ, બોલંત વગેરે નવાં રૂપો યોજે છે. તેમ જ “અવહટ્ટ”ના સંસ્કારવાળાં અલ્પિઅ જેવાં બેવડા બ્યંજન-વાળાં રૂપો પણ પ્રયોજે છે, આ પ્રકારની કૃત્રિમતા તેને ૧૫મા શતકથી જૂના સમયમાં જવા દેતી નથી.

કવિ ખંભાતનું સુંદર વર્ણન આપે છે, તે કદાચ તે ખંભાતનો વતની હોવાને કારણે તો નહિ હોય ને ? ખંભાતમાં અનેક મુસ્લિમ વેપારીઓ રહેતા હતા તે વસ્તુપાલના સમયથી તો અત્યંત જાણીતી વાત છે. પશ્ચિમ દેશમાથી આરબ મીર હુસેન ખંભાતમાં આવી વસ્યો હોય. અને ત્યાં અબ્દુર રહેમાનને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાઓ જાણવાનો સુયોગ મળ્યો હોય એ સંભવિત છે. ખંભાત વિદ્વાનું ધામ હતું તે કાંઈ અજાણી વાત નથી. નાયિકાનું રથાન વિજયનગર આપું છે; તે ઇડરથી ૨૫ માઇલ ઉત્તરનું વિજયનગર સંસ્થાનનું રાજધાનીનું શહેર તો નહિ હોય !

૧ છાયા: પ્રિય વિરહ-વિદ્યૂત સંગમ-શીતલ દિવસ-રજની ઝૂરતી મને ।
 નકી. અંગે સુખાત, બાહુ સ્ફુરતા આત્મા(ને) નિર્દય કૈંક ભણ ।
 તેના સદને નિવેસી ભવને પેસી મોહવચે બોલતો કણે ।
 મુગ સંસ્કાર-વક્ત્ર હરી ગયો તસ્કરુ જઈ રાત્રે, કાંઈ પથિક ભણ: ॥

૧૬. શાલિભદ્રસૂરિના પૌરાણિક વસ્તુના સમાશ્રયે રચાયેલા પંચપાંડવચરિત્રાસ પછી તેવી વસ્તુને સ્વીકારી એક જૈન સાધુએ કરેલો સમર્થ પ્રયત્ન વિરાટપર્વ છે. શાલિસૂરિ નામના જૈન સાધુની એ કૃતિ છે અને એમાં ૧૮૨ જેટલાં શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તો જ પ્રયોજાયેલાં છે. આ કવિનો અમય નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાતો નથી, તેમ છતાં તે વિ. સં. ૧૪૭૮થી પૂર્વનો છે.^૧ ગૂજરાતી ભાષામાં અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં કાવ્ય કરવાનો પ્રયત્ન ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધકાર જયશેખરસૂરિના જાણવામાં છે.^૨ આ એવો ઘણો જ મોટો સમર્થ પ્રયત્ન છે. ભાષાના પ્રભુત્વ અને સ્વરૂપનો આર્વા કાવ્યોથી અવશ્ય પરિચય મળી શકે. કવિએ પોતાના વિષયમાં કાવ્યાતે આટલો માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે:

ગિહ કૌરવાધિપતિ સૈન્ય સમસ્ત હારી

ગિહ પાર્થ ઉત્તર સહિહ મનુ હર્ષ ભારી ।

આણિહ વિરાટ ચહુ પાડવ હર્ષપૂરિ

કીધહ કવિત મહ કૃતિગિ શાલિસૂરિ ॥૧૮૨॥

આમાં કોઇ પણ પ્રકારનો માત્રામેળ છંદ કે દેશીઓનો કવિએ પ્રયોગ જ કર્યો નથી; તેથી દેશી કાવ્યબંધ તરીકે એની ઉપયોગિતા નથી; છતાં અક્ષરમેળ છંદોનો જ બહોળો હાથે પ્રયોગ કર્યો હોવાને કારણે કાવ્યની દૃષ્ટિએ અને ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અસાધારણ ઉપયોગિતા મને લાગે છે. કાવ્યનો વહેતો પ્રવાહ પણ સાહિત્યક્રીય ઔરકૃતકાળની યાદ આપે તેવો છે:

કાસમીરમુખમંડલ માઝી તૂં સમિ જગિ ન કોઇ ભિરાડી ।

ગીતનાદિ લિમ કોમલ ફેનધ તૂ પસાઈ સવિ કૃતિગ પૂજધ ॥૧॥

ભારતી ભગવતી એક માગૂ ચિત્ત પાડવ-તાણે ગુણિ લાગઈ ।

૧ પૃથ્વીચંદ્રચરિત(સં. ૧૪૭૮)કાર આણિકચમુંદરસૂરિની સં. શુક્રકયામાં ૧૬-૧૭મી કડીના પૂર્વાધ ઉદાહૃત થયેલા મળે છે. (શ્રી. ભા. જ. સાહેસરા) જુઓ રૂપસુંદરકથા, પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨ જુઓ આજ ગ્રંથનાં પૃ. ૩૦૫-૧૩

આપિ મૂં વચન તૂં રસવાંણીં હૂં કરહિ નિસિં પ્રાકૃતવાંણી ॥૨૧॥
 પંચ પંડવિ વનંતરિ વિમાસિહ 'તેરિમૂં વરસ ક્રેમિ ગમેસિહ' ।
 બુદ્ધિ નારદ મહારિસિ આપી 'મધ્યદેરા રહિયો તુમિહ બ્યાપી' ॥૩॥
 ખેજડીસિહિરિ શસ્ત્ર નિયુંજ્યા દેવરૂપ બલિ મંત્ર પ્રયુંજ્યા ।
 દ્રૂપદી-રહઇ તે મતિ બાલિ આ વિરાટનૃપમંદિરિ આવી ॥૪॥

કવિ, દ્રૌપદી સૈરઘ્રી થઈ વિરાટનગરમાં જાય છે, તે પ્રસંગ કેવો
 ખીલવે છે તે નીચેના અવતરણથી જાણવામાં આવશે:

તેહ તેહ પદિ તે નૃપ મેલહઇ આવતી લહિ પાય કુણ ઠેલહ ।
 એતલહ અહઅ રૂપિ સુલિંદ્રી તે સૃદૃષ્યુતડિ પાર્થપુરંદ્રી ॥૧૦॥
 'કહણ તૂં કવણુ ધરિ તૂં નારી સ્વર્ગિલોક કહ તૂં અવતારી ।
 નારિ કોઇ નથી તુઝ સિરધી મૃત્યુલોક કહ તૂં અનિમેષી ॥૧૧॥
 નાગલોક વસણાહર કાલી માનવી ઘરિસિ તૂં નિહલાલી ।
 તિથંલોક કોઇ દેવ ન દીસહ તાહરહ જનમ જેણિ કહીસઇ' ॥૧૨॥
 બોલતી રહીય તામ સુદૃષ્યા સાલલી વચન બોલહ કૃષ્ણા ।
 'દેવિ પાડવ નરેંદ્ર-પુરેંદ્રિ દ્રૂપદી તણુહ હઉં નિ સુલિંદ્રિ ॥૧૩॥
 દેવિ જાં પરભવી કુરુનાથિ દ્રૂપદી ગઇ સા પ્રિય સાથિ ।
 જેહનઇ બહિન પાડવનઇ હઉં તેહ કૌરવ કન્હઇ કિમ જાઉં' ॥૧૪॥
 દ્રૂપદી-રહઇ બોલગ ડીજઇ તૂં કન્હઇ હિવ દીહ ગમીજઇ ।
 જાં ન રાજ સહ પાંડવ હોઇ મૂ-હરઇ અવર ઠામ ન કોઇ ॥૧૫॥
 પાંચ પાંડવ રહા હમ નાસી દ્રૂપદી રહી યાહય દાસી ।
 દેવ દાણુવ ન રાય ન રાણુક દેવ આગલિ ન કોઇ સપરાણુક ॥૧૬॥
 રામ લક્ષણ મહા કૃષ્ણ પાડયા પાચ પાડવ વિદેસિ ભમાડયા ।
 હૂં બનઇ ઘરિ જલ વહિહ ઉરચંદિઇ ભાલડી મરણ લાધ મુકુંદિહ ॥૧૭॥
 દ્રોણપુત્ર સુનિ અર્જન લીધહ ચર્મનૂં કવચ કણિં સુ દીધહ' ।
 ચીતવિહ સહુ આલિ જાઇ દૈવસિંહ કણિં કિંપિ ન યાહ ॥૧૮॥
 પુત્ર ગાગલિ મહારિધિ કેરા દેવિ બાધવ અછઇ બહુતેરા ।
 નામિ કીચક સવિ તિ કહીજઇ તેહનઇ ભઇ નસહિવ ખીહઇ' ॥૧૯॥

જુદાં જુદાં વૃત્તોમાં કવિએ ઠીક વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. નીચે એણે
 પ્રયોજેલા પ્રત્યેક છંદનો ઉપરના નમૂના ઉપરાંત એક એક નમૂનો
 એનો પરિચય આપશે:

(દ્રુતવિદ્યખિત)

અહુહ રૂપ અસલમ બૂવલક
કવલ કંમિનિ એહ ત્સમી દુલક ।
હિવ હરિહ મજ મન્મય મારિવા
એહ નિ બરણ અંગ બગારિવા ॥૨૧॥

(માલિની)

નિરુપમ કલ્યાણી રૂપની ચોતરાલી
અવિકલગુણવલ્લી કામભૂપાલભલ્લી ।
કર દુલ્લ સુરરાણી માનવી મધે ન નાણી
અહવ દુલ્લ નિ નારી તોલ્લ તુ દુલ્લ ગંધારી ॥૨૫॥

(ઉપન્નતિ)

એ ગંધકારી મિસિ રૂપદાસી
રહી અહલે ઉત્તમ નારિ નારી ।
કિમલ ન નાણિલ્લ કલ નૈવ જાનલ
અણુનણુતુ અંધ ઉખાડિ દાહલ ॥૨૬॥

(રથોદ્ધતા-સ્વાગતા)

દેવિ દ્રુપદિય રાડિ સાંભલી
હાથિ લેલ હથીયાર આંબિલી ।
ભીમુ ભીરુ હમ કીચક દુટલ
તેહ આગલિ ન કોલ [વિ]હુટલ ॥૨૭॥

(વસંતતિલકા)

વચરાટ ઉત્તર પખલે દુરુરાહ ધાયલ
અક્ષોહણી ફલ તણી રલ સુર કાયલ ।
નીસાણને સહસિ અંબર ચોર ગાનલ
એ પાંચ પાંડવ તણલ દિરિ મેચુ ભાંનલ ॥૨૮॥

માત્ર સ્વાગતા, ઉપન્નતિ, માલિની, વસંતતિલકા અને દ્રુતવિદ્ય-
ખિત એ પાંચ છંદ પ્રયોજ્યા છે, છતાં વચ્ચે વચ્ચે ચાલતો છંદ
પલટી કવિએ બંધ. પરનું પ્રભુત્વ ખૂબ સાધ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સ્વરૂપ આપણને મધ્ય. ગૂજ.ની
વંલી ભૂમિડાનું દેખાય છે, છતાં માપ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં જોઈએ તે.

એ પછી મધ્ય. ગૂજની બધી ભૂમિકાઓ—અર્વાચીન ગૂજના અંશ સહિતની આ શ્લોકોમાં ગણાય છે. નમૂના તરીકે ઉપરની જેલો કડી જ અહીં વાંચિયે તો—નીચે પ્રમાણે વંચાય:

વૈરાટ ઉત્તરપથે કુરુરાહ ધાયો.

અક્ષોહણી દલ તણી રજ સૂર છાયો ।

નીસાણુને સહસિ અંબર ઘોર ગાજે

એ પાંચ પાડવ તણો દિરિ મેચુ ભાંજે ॥

આમાં મોટા અક્ષરોવાળાં ૩૫ તપાસો: હંદ કેવું ૩૫ રજૂ કરે છે ? અર્વાચીન ભૂમિકાનાં જ એ રૂપો રપટ રીતે કવિને અભીષ્ટ નથી લાગતાં ? અને હાથપ્રતમાં જ નીસાણુને પ્રયોગ્યેલું છે. એ જ રીતે તણે ૩૫ રજ કડીમાં પ્રયોગ્યું છે. ઉપર ઉતારેલા બધા નમૂના એ પ્રમાણે શ્લોક કરવાથી કવિને સંમત—અભીષ્ટ રૂપો તરી આવશે, જેમાંનો મોટો ભાગ એમ બતાવે છે કે ગમે તે રીતે બોલીમાં અર્વાચીન અંશો જામી ગયા હતા. બીજી રીતે મધ્ય. ગૂજની ૧લી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ લેખનની દૃષ્ટિએ રપટ છે. નીસાણુ, ગાજ, પાંચ, ભાંજ એ સ્વરૂપોથી એ રપટ થશે.

૧૭. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્ય-પદ્ય એમ ઉભય પ્રકારની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરનારા ઘણા થોડા કવિઓ પૂર્વે થયા છે, તેમાં સોમ-સુંદર સૂરિનું લગભગ પ્રાથમ્ય જ ગણાય. એ તપગચ્છના પ્રભાવક આત્માર્થ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં, દીક્ષા સં. ૧૪૩૭માં, વાચકપદ-પ્રાપ્તિ સં. ૧૪૫૦માં અને સૂરિપદ પ્રાપ્તિ સં. ૧૪૫૭માં થઈ હતી. તેઓ સ. ૧૪૯૬માં ગુજરી ગયા હતા. આ સૂરિનો કવન-કાળ આમ સં. ૧૪૫૦-૯૯નો ગણી શકાય. મોટે ભાગે તો એમણે જૈનધર્મના સમર્થ ત્રથાનો ગદ્યાનુવાદ અને ગદ્યવિવરણ “બાલાવબોધ” એ મથાળે કર્યા છે, જેવાં કે ઉપદેશમાલા (સં. ૧૪૮૫), યોગશાસ્ત્ર, ધડાવશ્યક, આરાધના પતાકા, નવતત્ત્વ, ષષ્ઠીશતક (સં. ૧૪૯૬) વગેરે. ઉપર. તત્કાલીન ગદ્યના સ્વરૂપમાં એ ગદ્યકૃતિઓની અત્યંત મહત્તા.

છે. ૧૫મા શ્લોકનું ગદ્ય આ પ્રકરણને છેડે આપ્યું છે, ત્યાં તે વિશે સ્વતંત્ર અર્થ આવશે. “આરાધનારાસ” નામનું એમનું કાવ્ય હોવાનું જણાય છે,^૧ પણ તે હાલ પ્રાપ્ય નથી. એટલે આ સૂરિએ “રંગ-સાગરનેમિનાથ-દાશુ” નામનું સુંદર દ્વાશુ-કાવ્ય લખ્યું છે, તે રીતે જો વિશિષ્ટતા છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

અગાઉ આવેલા અનેક દ્વાશુ જેવું આ દ્વાશુ-કાવ્ય છે, પણ તેમાં વિશેષ એટલો છે કે નેમિનાથના જન્મના પ્રસંગથી માંડીને અરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. એ રીતે અગાઉના નેમિનાથવિષયક દ્વાશુથી આ વિશેષ આપે છે. શિવાદેવીના ગર્ભમાં નેમિનાથ રહ્યા, તે વખતે શિવાદેવીને સ્વપ્ન આવે છે, તે “દ્વાગ” એ મથાળે દોહરા-ઓમાં કવિ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:

રસપન લહઇ હડિલાખાઇ ધી પહડીય દેવિ,
ગરી પીનપચોહરી ઉહરી માહિ સવેવિ. ૭
પહિલઈ પેખઈ (એ) ગયવર અમર ગઈ ઉદાર,
વૃષભ કપૂર રસામલ સામલ સિંગ સિંગાર. ૮
અંદ્રધવલ પાંચાનન કાનન નાયક એક,
દિસિંગળ વિહિઅ સુધાસિ સાર સિરિ અભિષેક. ૯
હીહર ટોહર નવસર નવસર મધુકરવંદ,
સુંદર અમીય રસાગર સાગર નંદન-અંદ. ૧૦
દિણ્યર તેજિ હીપતક જીપત તિમિર અભાંગ,
સોવનદડિ ધરી ધજ કીધલ મલિ જસુ ગંગ. ૧૧
મગલ કલસ અમીભરિહ કંઠિ પરીઠીઅ માલ,
પદમ સરોવર નિર્મલ જસુ જલિ રમઈ મરાલ. ૧૨
મોતીઅ મણિરચણાયર સાચર ખીરનિહાણ,
ગંગમગતું મણિરચણનું નચણું કામ વિહાણ. ૧૩

૧ જૈ. ગ. કવિઓ ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૨

૨ રામાયણ નેમિનાથ-સ્તવન અને રંગસાગરનેમિ-દ્વાગ (સુનિર્ધર્મ-વિજય-સંપાદિત), પૃ. ૧૬

ભાસુર ગચણિ ગરૂડઉ રૂડઅઉ રચણનઉ રોડ,

પાવક ધૂ નવિ ધરતે તુ કરતઉ મનનઉ મોહુ. ૧૪

શુભ શકુનોને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલા આળક નેમિનું વર્ણન કરતાં સં. આલંકારિક પદ્ધતિનો આશ્રય કરી કવિ ઉત્પ્રેક્ષે છે:

રાસકં

૧નેમિ અંગિ અવતરિહં યૌવન સોવન વિણ સિણગાર રે

તવ મનિ મોહક સુરનર રમણી રમણીય રૂપભંડાર રે. ૨૩

બ્રહ્મારૂઠ કરતા એ સામલવન મહાવનનુ હું અનંગ રે

નીલકમલદલ તોલિ સૂં આલિમ કાલિમ ગુણુધર-અંગ રે. ૨૪

આંદોલ

કાલિમ ગુણુધર અંગ પગતલિ અલતા-રંગ

કેલી થંભ ફૂંઅલી એ સાયલ જુ'અલી એ.

કટિ નિસિહં કેસરિલંક નાલી ગંભીર નિકલંક

ઉરવરિ ઉત્તરુ એ શ્રીવચ્છ લંછિતુ એ. ૨૫

કુસુમ કલી નિમ અતિ આંગુલડી દીસંતિ

કણુચર કાંઠડી એ લાંબી એહ બાંહડી એ,

સંખ સરીખઉ કંઠ પ્રગટિઉ ગુહિરઉ કંઠ,

ખંધ છુરંધર એ અધર એ રંગ-ધર એ. ૨૬

ફાળ

અધર કુચર કેરા તુડિં રાતુડિં ચડઈ પ્રવાલ,

કંપક ડાલિઅ જલઈ જલક વિજિત પ્રવાલ. ૨૭

સકલ કરી નિજ દાસિકા નાસિકાક શુકચંચ,

વદન ચરણ કરજુઅલાં ફૂંઅલાં પદમ એ. પંચ. ૨૮

નેમિતણુક સુહુ બિમણિમ ચંદ અચ્છક નિસિદીસ,

દંત નહી એહ ઉજલી ઝલહલક કલા ખત્રીસ. ૨૯

લોચન વિકસિત કમલકિ અમલ કિરાણુ અણીઆલ,

હે હર તુજ સસિમંડલ-ખંડ લહીઈ એ લાલ. ૩૦

કાવ્ય [શાર્દૂલ]

દંતા દાડિમની કુલી અધર જે જયી પ્રવાલી નિસી
 ઝીજઈ ખંજન પંખિ અંખિ સરિખા ધારા નિસી નારિકા
 સારી સોગિણિ સામલી. ભમલી જે વાંકી વલી વીણડી
 કાલિ કિખહુના કુમાર કિર એ પીન્નઈ લગલગ લહી. ૩૧

નેમિ યૌવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કૃષ્ણ બલરામાદિક સાથે દ્વારિકાની
 વાટિકાઓમાં અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, ત્યાં કવિએ સુંદર
 વનવર્ણન આપ્યું છે, તેમાંનો આ એક શાર્દૂલ જ પર્યાપ્ત છે:

કાવ્ય

આવી એ મધુ માધવી રતિ ભલી કૂલી સવે માધવી,
 ખોલી અંખની કહી મયણની દીવી નવી નીકલી;
 ખામિ ખાડલ કેવડી ભમરની પૂજી રૂઠી કેવડી,
 રૂઝે દાડિમિ રાતડી વિરહિયા દેલહી હૂમ રાતડી. ૨૭૧

ગોવિન્દની સુંદરીઓ નેમિકુમારને સાથે લઈ ગિરનારનાં જંગલોમાં
 ક્રીડા કરવા ગઇ છે તે પ્રસંગ પણ મધુર રીતે અર્પવામાં આવ્યો છે:

આંદોલ

કુમર રમાડઈ નારિ હોડોથે હોંચણહારિ
 હચ્છંગિ ખમસારી એ મયરિ સિંગારી એ,
 ચાલ યુમણિ ચોર દોલઈ દીહર દોર,
 કંચલ ચૂડી એ રણકઈ રૂચડી એ. ૩૪
 દેહર (માર) હરવરિ હાર વહલસિરી સુકુમાર.
 નવનવ ભંગી એ કુસુમચી અંગી એ
 ત્રીકમ તરુણી તુંગ વિસ્મઈ સુચંગ,
 અતિ અણીયાલઈ એ પૂંપ પૂણાલઈ એ. ૩૫

કાગ

પૂંપ પૂણાલઈ વિચિ વિચિત્ર કુસુમ રચઈ ખેમિ
 અતિહિ અલંકૃત કલી હરિ હરિરમણી લિઈ ખેમિ. ૩૬

કનક-ચક્રિ-વટ માડતી માડતી હા રસ-પૂરિ
નેમિ રમાડછ સોગઠે સોગઠે સધ સવિ દુરિ. ૩૭૧

કૃષ્ણે ઉગ્રસેનપુત્રી 'રાજિમતી'નું માથું કરી સગપણ કરાવી
આપ્યા પછી લગ્નની તૈયારી કરવામા આવી, ત્યારે માંડવાની રચના
કરવામા આવી. હવે નેમિને શૂગાર કરી વરઘોડો કાઢવામા આવ્યો.
તે વખતે ચાલવકુમારો ઘોડેમવાર થયા, ત્યાં કવિએ જુદા જુદા
પ્રકારના ઘોડા ગણાવ્યા છે, ત્યાં વરઘોડો વધે છે:

(શાદ્દૃશ)

મોતી ખડિત મુંડિ દડ સરલા દીસતિ દત્તસલા
હીરાલા જલકવ સોવન કડી સિદ્ધર કાલે કલા
ગાલી ધુમરીઆલ ખાખર ખરે હીરે જડે જોડની
અગે નેહ ગજેન્દ્ર જીપરિ ચડયા ચાલતિ રાણા સવે. ૧૬

રાસક

મૃદંગ જીગલ ભેરિ ગણીર સર સરણાધ નીસાણુ વાજતિ રે
દડદડિ દિસિમા દેવદુંડુલિ મહારવિ રવિરથ તુરીય ત્રાસતિ રે. ૨૦
પાસખી તુરીય રથ ગચદ આડખરિ અંખરિ અમર નિહાલી રે,
છત્ર ધન અલખસી કિરિવા (મરધર) રાધર જન હિલ ચાલી રે. ૨૧૨

પણ વરઘોડો સસરાને આંગણે પહોંચતાં ચાલતીને માટેનાં
પશુને જોતાં નેમિનાથ નિવેદ પામી પશુઓને છોડાવી ચાલ્યા જાય
છે; રાજિમતી વિરહે ઢળી પડે છે; પછી

દાગ

ચેતન ખામિય રાજલિ કાજલિ કલુષિત દષ્ટિ,
વિલપતિ વિરહ દેખાડતી ખાડતી આસુઅં વૃષ્ટિ. ૨૫
પીડઈ કાઈ ખાપીચકા પ્રીચકા વિરહ-વિપાદિ,
પ્રાણુ હરે તુ મોરડા (મોરડા) મધુર નિનાદિ. ૨૬

૧ એજન, પૃ. ૨૪, અંક ૨ નો

૨ એજન, પૃ. ૨૭, અંક ૩ નો

રહ્યેય પડ્યે લોટ્યં એ મોટ્ય એ કહણ દાર,
ગમ્યેય નહિ અંગિ નેહર કેહર કરિ ઉરિ હાર. ૨૭

અને અંતે રાજિમતી નેમિ પાસે જમ દીક્ષા લખ લે છે. કવિએ આમ કાવ્યને કુરુણાંત કરી નાખ્યું છે; પણ છતાં તેની કવિતા કવિતા જ રહેવા પામી છે. ઉપરનાં અવતન્ત્રો ઉપરથી જણાશે કે અગાઉના કાગ્ય આટલા સુંદર તો નથી જ. અને બંધની દૃષ્ટિએ પણ કવિએ વૈવિધ્ય એટલું જ સુંદર સાધ્યું છે.

આ કાવ્ય ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત છે, જેમાં અનુક્રમે ૩૭, ૪૫ અને ૩૭ કડી છે, જેમાં ૧-૧ (અનુષ્ટુબ્ધ), ૧-૨ (શાર્દૂલ), ૧-૧૫ (શાર્દૂલ), ૧-૨૨ (શાર્દૂલ), ૧-૩૭ (શાર્દૂલ), ૨-૧ (અનુષ્ટુબ્ધ), ૨-૧૦ (આર્યા), ૨-૨૦ (અનુષ્ટુબ્ધ), ૩-૩૬ (અનુષ્ટુબ્ધ), ૩-૩૭ (શાર્દૂલ) અને ૩-૩૧, ૩૨ (રાસક), એ સંસ્કૃત ભાષામાં શ્લોકો મળે છે, જ્યારે ૨-૧૮ (શાર્દૂલ) અને ૨-૩૦ (આર્યા) એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં છે, બાકીનું કાવ્ય તત્કાલીન ભાષામાં છે. એ ઉપરાંત નીચે મુજબ છંદોવૈવિધ્ય આપવામાં આવ્યું છે:

ખંડ ૧ લો

રાસક-કડી ૩-૪, ૧૬-૧૭, ૨૩-૨૪, ૩૨-૩૩
આદિલ-કડી ૫-૬, ૧૮-૧૯, ૨૫-૨૬, ૩૪-૩૫
કાગ્ય-કડી ૭-૧૪, ૨૦-૨૧, ૨૭-૩૦, ૩૬
શાર્દૂલવિક્રીડિત-કડી ૩૧મી

ખંડ ૨ નો

રાસક-કડી ૨-૩, ૧૧-૧૨, ૨૧-૨૨, ૩૨-૩૩
આદિલ-કડી ૪-૫, ૧૩-૧૪, ૨૩-૨૪, ૩૪-૩૫
કાગ્ય-કડી ૬-૯, ૧૫-૧૯, ૨૫-૨૬, ૨૮-૩૦, ૩૬-૩૭

અંક ૩ ને

રાસક-કડી ૨-૩, ૯-૧૦, ૨૦-૨૧

આંદોલ-કડી ૪-૫, ૧૧-૧૨, ૨૨-૨૩, ૩૩-૩૪

ફાગુ-કડી ૬-૭, ૧૩મી, ૧૬-૧૭, ૨૪-૨૬, ૩૫મી

શાર્દૂલવિક્રીડિત-કડી ૧લી, ૮મી, ૧૮-૧૯

ભાસા-કડી ૧૪-૧૫

આ પ્રમાણે વિભાગ પડી જાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત ગૂજરાતીમાં ૭ આવ્યા છે. બાકીના છઠ્ઠા માત્રામેળ છે, જેમાં આંદોલ એ તો દૂહાનો સમ ચરણનો આઠ દુકડાનો છે; જ્યારે ફાગુ-એ દૂહા છે; પણ તેમાં જયશંખરસૂરિએ જે પ્રકારની સાંકળી પ્રયોજી છે, તેવી સાંકળી લેવામાં આવી છે, જે ઉપરના નમૂનાઓમાં સ્પષ્ટ છે. “રાસક” એ સવૈયા બનીસાનું અર્ધ એટલે કે બે ચરણની એક કડીને હિસાબે છે; પણ “ભાસા” એ મથાળે આવનો કાવ્યપ્રકાર નવીન છે; જેમકે

બાવની ચંદનિ ગૂહલી રે ઉપરિ ચઢક નવેરો રે

માણિક માતી ફેરો રે માડિલ સોવન પાટ સુંદર રે.

તેહ ઉપરિ હરષિ યાપિધ માડી મનિ ભમાહો રે

થાલ મણિમય સાહો રે માતીઅડે વધાવધ કુંઅર રે ॥૧

આમાં ૧લી પંક્તિ સવૈયાની દેશીના ઢાળની છે, પણ તેની છેલ્લા શબ્દ સાથે નવી પંક્તિનું એક ચરણ અનુપ્રાસયુક્ત બને છે, અને ૪થું ચરણ દૂહાનું વિષમ ચરણ છે. આ પ્રકાર નવો છે.

“અઠર્ધઆ” એ મથાળે તો ૧૬+૧૬+૧૩ વાળી જૂની દેશી જ પ્રયોજાયેલી છે; જેમકે

વનખડ મડન અખડ ખડો ખલી મલયાનીલ પીડિત જલ ઉઠલી;

ઉઠલી ચતુર દુઆરિતુ.....ધન ધન તેહ જલિ. (ટક)

વિલસતઘં સવિ અલવેસરિ વિગલિત કાજલ કુંકુમ કેસરિ.

તસરિ સીહરિ નારિતુ.....ધન ધન૦ ૩૯૨

૧ એજન, પૃ. ૨૬, અંક ૩ ને

૨ એજન, પૃ. ૨૪, અંક ૨ ને

આમાં બીજા ચરણના છેલ્લા બે અક્ષરો, ત્રીજા ચરણમાં વાળ-
વામાં આવ્યા છે, તેટલી નવીનતા કવિએ આપી છે.

ભાવાની દૃષ્ટિએ જોતાં હવે મધ્ય, ગૂઝ.ની ૧લી ભૂમિકાનું રૂપ
સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપિત થયેલું આ કાવ્યમાં મળે છે: તેમાંય તે અક્ષર-
મેળ શાર્દૂલવિકીરિતનો પ્રયોગ મળતો હોવાથી સ્વરૂપમાં કેટલીક
ચોખ્ખવટ પણ થઈ જાય છે:

ઉઠી ચાદર ચીર સુંદર કસી દીલી કસી કાચલી
આજ લોચન કાજલે સિન્ધિ-ભરી સીમંત સિંદૂરની,
લેઈ સાચિઈ નેમિકુંવર સવે ગોવિંદની સુંદરી
વાડીએ ગિરિનાર હુંગરિ ગઈ સિંગારિણી ખેલિવા. ૩૧

આમાં કાબલે, વાડીએ રૂપ છેક અર્વાચીન ભૂમિકાનાં સ્થાપિત
રૂપો મધ્ય ગૂઝ.ની ૪થી ભૂમિકાથી દઢ થયેલાં પ્રયોગન્યાં છે; જ્યારે
ઉઠી-દીલી એ ઝોદી-દીલે એ પ્રમાણે હંદ માગતો હોવાથી તેટલાં
જૂનાં કવિને ઇષ્ટ લાગે છે. આ પૂર્વના શાર્દૂલો પણ સરખાવી જવા.

એક વસ્તુ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાય છે; તે એ કે કવિએ
“શાર્દૂલ”માં અંત્યાનુપ્રાસની પરવા કરી નથી. એ સુદો હશે કે સં.
પદ્ધતિના અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં અંત્યાનુપ્રાસ અપેક્ષિત નહિ હોય? આવે
તો વિશેષ ભલું. આ પૂર્વના શાલિસૂરિએ વગેરે અંત્યાનુપ્રાસ લીધા છે જ.
માત્રામેળ અને દેશીઓમાં તો અંત્યાનુપ્રાસ સર્વત્ર ઇષ્ટ છે.

૧૮. ઉપદેસમાલા-કહાણીય છપ્પય પછી લગલગ સો સવાસો વર્ષ
પછી ખરતરગુરુ-ગુણવર્ણન-છપ્પય નામનું એક વિસ્તૃત કાવ્ય રચેલું મળે
છે, એ કોની કૃતિ છે, તે જાણવામાં નથી, પણ આ બધા શુદ્ધ
છપ્પાઓ (રાજા અને હિલ્લાલનાં મળી ૮ પદના) એ કાવ્યમાં પ્રયો-
જાયેલા છે. ખરતર ગચ્છના આચાર્યોના ગુણનું તેમાં વર્ણન છે, અને
સં. ૧૪૭૫ આસપાસમાં વિદ્યમાન જિનભદ્રસૂરિએ એ વર્ણન અટકે
છે. કર્તા એ જિનભદ્રસૂરિનો શિષ્ય જણાય છે: ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ
આ કાવ્ય એ માટે ઉત્તમ છે કે એમાં છેક જ્યાંસિંહદેવના રાજ્યકાળથી

થયેલા ખરતર ગચ્છના આચાર્યોની સાલવારી અને કેટલીક ઉપયોગી હકીકત આપવામાં આવી છે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ એમાંથી બહુ તરવ નહિ મળે, છતાં બંધની દૃષ્ટિએ તેમ જ શબ્દાનુપ્રાસની દૃષ્ટિએ કીકડીક મળે છે:

કુસલ બડો સસાર. કુસલ સનજણુ જણુ ચાહધ ।
કુસલધ મધગલ વારિ લછિ કુસલહિ ધરિ આવધ ।
કુસલહિ ધણુ વરસતિ કુસલિ ધણુ ધન રવન્નહ ।
કુસલહિ થોડા ધટ્ટિ કુસલિ પહિરિય સુવન્નહ ।
એરિસહ નામ સુહ ગુરુ તણુહ કુસલહિ જમ રલિયામણુહ ।
નિણુકુસલસુરિ-નામચહણિ, ધરિ ધરિ હોધ વધામણુહ ॥૧૯॥

X

X

X

નિમ નસિ સોહધ ચદ જેમ કનજહુ તરુલહિ ।
હસ જેમ સુરવરહિ પુરિસ સોહધ નિમ લછિહિ ।
કચણુ નિમ હીરેહિ જેમ કલ સોહધ પુતહિ ।
રમણિ જેમ લત્તાર રાહ સોહધ સામંતધ ।
સુરનાહ જેમ સોહધ સુરહ, જાગિ સોહધ નિણુધરમ ભરુ ।
આચરિય મજિ સિહાસણુહિ, તિમ સોહધ નિણુચન્ન ગુરુ ॥૨૦॥

X

X

X

ભૂવલયમિ પસિદ્ધ સિદ્ધ ને સકરુ લણિયહ ।
ગોરિ-પયતલિ રુલિય સોય ધણિ વાણિહિ હણિયહ ।
દાનવ માનવ અસુર અમરિ હેલધ ને લિદ્ધહ ।
સો નારાયણુ સોલ સહસ ગોપી વસિ કિદ્ધહ ।
હિવ એહ અધિક ભાડે વાહલહ, ન મુણિલોચહ કલિહિ ।
નિણુલદ્રસુરિ ધણિ કારણિહિ મયણુ મલ્લુ નિતહ બલિહિ ॥૨૧॥

ડિંગલના પૂર્વ રૂપની એક “અવહટ્ટ” એ વિશેષ નામવાળા ભાષાના વિષયમા વિદ્યાપતિની “કીર્તિતતા”^૨ કૃતિની વાત કરતાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; ડિંગલ ભાષાના પૂર્વ રૂપવાળી એ

૧ એ. જી. કા. સંગ્રહ; પૃ. ૨૬-૩૨-૩૭

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૧૨૬-૩૩

હોપાના અંશ આપણને આ કૃતિમાં મળે છે: કૃત્રિમ રીતે અપભ્રંશ-કાલીન રૂપ આપવાનો તેમાં પ્રયત્ન હોય છે, તે છેલ્લી પંક્તિના નિતઉ જેવા શબ્દોથી માલુમ પડશે. “બડો” શબ્દો પણ લક્ષ્યમાં હોવા જેવો છે. “ઘરિ ઘરિ હોમ વધામણઉ” એવા મધ્ય. ગૂજ. ના પરિચિત પ્રયોગ સાથે નિતઉ, બડો જેવાં રૂપો આપણને ડિંગલ હોવાનું સ્મરણ કરાવે છે, અને શ્રીધરનો રણમલ્લ હંદ આપણા ગૂજરાતની જ એવી કૃતિ છે કે જેમાં “અવલદ”ના શુદ્ધ અંશો પ્રયુક્ત છે.

છાંપાઓમાં એક પ્રકારનું જોડ હોય છે, તે ઉપરના છાંપાઓથી જણાશે. શામળ જેવાને એ પરંપરા અવશ્ય મળી છે, તે એવા વહેતા છાંપાઓ સાથે ઉપરના છાંપાઓ સરખાવતાં આપણે સમજી શકીએ.

૧૯. લોકકથાઓને પ્રાધાન્ય આપી જે કાવ્યો રચાયાં છે, તેવાં હંસવચ્છ ચઉપદ્ધ, હંસાઉલી, સદયવત્સચરિત એ ત્રણ કાવ્યો પછી “વિદ્યાવિલાસ પવાહુ” આવે છે. સં. ૧૪૮૫માં હીરાણુંદસુરિ નામના જૈન સાધુએ આ કાવ્ય રચ્યું છે. કવિએ પોતાના વિષયમાં તીવ્રે મુગ્ધતા સાહિતી કાવ્યાંતે આપી છે:

પદ રાગ વસંત ॥ હિવ વીવાહલઉ ॥

મહીઅલિ ધરમ વખાણીધ ધરમિહિં શિવ-પુરિ નર્મદ એ ।

ધરમિહિ અચલ વધામણઉ એ વિદ્યાવિલાસ-ચરી એ ॥

અતિહિ સોહામણઉ એ મહીઅલિ ઉપર ચરીધ એ ।

જે ભણઉ એ સુણઉ તીહં ધરિ અચલ વધામણું એ ॥૧૮૫॥

પોપલગર્મ્મ ગરહ શુણનિલઉ એ વીરદેવ-સુરિહિ પાટિ એ

અચલ વધામણું એ ॥૧૮૬॥

વીરપ્રભસુરિ ગહગહઉ એ તાસુ પાટિ હીરાણુંદસુરિ એ

અચલ વધામણું એ ॥૧૮૭॥

સંવત ચૌદ પચ્ચાસીધ એ વરચીહં ચરી રસાહુ એ

અચલ વધામણું એ ॥૧૮૮॥

જાં લગલ અખરિ રવિ તપધં એ તા લગલ વાપરઉ એ

અચલ વધામણું એ ॥૧૮૯॥

કવિ પોંપલગચ્છના વીરદેવસૂરિના પદ્ધર વીરપ્રભસૂરિના શિષ્ય પદ્ધર છે. આ કવિએ દશાર્જુનદ્રરાસ, જંતૂસ્વામીનો વીવાહલો (સં. ૧૪૯૫), કલિકાળ, વસ્તુપાલ તેજપાલરાસ એ કૃતિઓ પણ રચી છે. પ્રાપ્ય કૃતિઓમાં “વિદ્યાવિલાસ પત્રાકુ” સુંદર કૃતિ છે. આ કૃતિની, કવિતા કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ત્રણે દષ્ટિએ ઉપયોગિતા જણાઈ છે. કાવ્યનું વસ્તુ લોકવાર્તામાંથી છે; એનું મૂળ સં. ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલા વિનયચંદ્રકૃત સં. “મહિનાથકાવ્ય”માં મળી આવે છે.

ધનસાગરને એનો પિતા કાઠી મૂકે છે, તે પછી ધનસાગર કોઈ એક શહેરમાં આવી એક નિશાળમાં આશ્રય કરી રહ્યો છે, અને વિનયચંદ્ર નામે અંબોધાય છે. ત્યાં લાણુવા આવતી રાજકન્યાનું વર્ણન આપતાં કવિ કહે છે:

તીણિ નયરિ સુરસુંદર રાજ તસુ ઘરિ કમલા રાણી ।
સોહગ-સુંદરિ તાસ તણી મૂઝ રૂપિઈ રંભ-સમાણી ।
સોલ કલા-સુંદરિ સસિવચણી ચંપકવતી બાલ
કાજલ શામલ લહુકમ વેણી ચંચલ નયણ વિસાલ ॥૧૭॥
અધર સુરંગ નિરયા પરવાલી સરલ સુકોમલ બાહ ।
પીણુ પયોહર અતિહિ મણોહર જાણે અમિય-પ્રવાહ
ઊરુયુગલ કિરિ કદલી-ખંભા ચરણકમલ સુકમાલ ।
મયગલ જિમ માહડંતી ચાલહ બોલહ વચણ રસાલ ॥૧૮॥

ત્યાંના પ્રધાનનો કુંવર મનમોહન તે જ નિશાળે આવે છે, તેના ઉપર એ કુંવરી મુગ્ધ થઈ પરણવાનું કહે છે, તેનો મનમોહનના મુખમાં કવિ સુંદર રીતે જવાબ આપાવે છે:

હિવ દૂહા

સામિણિ સેવક ઉપરિઈ નીચ મણોરથ કાંઈ ।
એહ વાત જુગતિ નહી આધી વરય ન થાઈ ॥૨૨॥
કિયાં સાચર કિહાં છિલ્લરુ કિહાં કેસરિ કિહાં શાલ ॥
કિયાં કાયર કિહાં વર-સુહડ કિહાં વણુ કિહાં સુર-સાલ ॥૨૩॥

કિંહાં સરસિવ કિંહાં મેરુગિરિ કિંહાં ખરે કિંહાં દેકાણુ ।
 કિંહાં જાદર કિંહાં ખાસરુ કિંહાં મૂરખ કિંહાં જાણુ ॥૨૪॥
 કિંહાં કસ્તૂરિ કિંહાં લસણુ કિંહાં માનવ કિંહાં દેવ ।
 કિંહાં કાંજ કિંહાં અમિય-રસ કિંહાં રણિમ કિંહાં સેવ ॥૨૫॥
 કિંહાં રીરી કિંહાં વર-કણ્ય કિંહાં દીવલ કિંહાં લાણુ ।
 સામિણિ મઝ ટુઝ અંતરહ એ એવડહ પ્રમાણુ ॥૨૬॥

પણુ મનમોહનની ઇચ્છા પરણવાની નહોતી, એટલે તેણે પોતાને
 અદલે વિનયચટ્ટને પોતાનું રૂપ આપી કુંવરી સાથે પરણાવરાવી દીધો.
 પુરણી વિનયચટ્ટ-રાજકુંવરી અને એક ત્રીજો માણસ પરદેશ સિધાવે
 છે. માર્ગમાં પ્રિયને યોજાવતાં કુંવરી કહે છે:

હિલ દૂહા

અખિહલ જં મુહિ કહધ તિણિ નામિયં સહિનાથ ।
 રવિનંદન સહિ નામ-હલ કહિ સંતોષ મુજાણુ ॥૩૦॥
 સાર કિસિલ જીવી-તાણું પ્રિયસંગમિ સિલ થાલ ।
 ફૂલ માંહિ સિલ મૂલગલ જી પશણી કિંહાં જાલ ॥૩૧॥
 એક નારિ અતિ સામલિ પાણી માહિ વસંતિ ।
 તે ટુગલ દરસણુ હેખિવા અલગલ અતિ હિ કંતિ ॥૩૨॥

આમ પ્રશ્નો કરે છે, પણુ પ્રિય જવાબ નથી આપતો. આ વગેરે
 પ્રસંગો કવિએ સુંદર રીતે યોજ્યા છે. આ જાતની સમસ્યાઓ હીરાનંદ
 પ્રથમ પ્રયોજતો લાગે છે. આખી કથા બહુ સુંદર રીતે વણવી છે.
 એમાં નતકાલીન સમાજની પણુ કેટલીક ફૂટ સમસ્યાઓ કવિએ ચર્ચા
 આપી છે. વિનયચટ્ટની વાર્તાનું આખું ખોખું કવિએ આમ આપ્યું છે,
 અને પછીના કવિઓને ઉપયોગી એવી સુંદર સામગ્રી રજૂ કરી આપી છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણુ દેશાબંધનો ઠીકઠીક વિકાસ સાધ્યો છે:

કડી ૧ થી ૨૧—સવૈયાની દેશી

„ ૨૨ થી ૨૭—દૂહા

„ ૨૮ થી —વસ્તુ છંદ

„ ૨૯ થી ૩૭—રાગ દેશાખની સવૈયાની દેશી, પણ છેલ્લે રગણુવાળી (જ્યદેવે આ ગતની પ્રયોગ છે)—અંતે એ સાથે.

„ ૩૮ મી —વસ્તુ હંદ

„ ૩૯ થી ૫૨—દૂહા

„ ૫૩ થી ૯૫—ચોપાઈ

„ ૯૬ થી ૯૯—દૂહા

„ ૧૦૦ થી ૧૧૩—હિવ ચુપઈ—માલવી ગુફ

„ ૧૧૪ મી —વસ્તુ હંદ

„ ૧૧૫ થી ૧૨૨—રાગ સંધૂઈ—દૂહાની દેશી

„ ૧૨૩ થી ૧૪૦—રાગ રામગિરિની ચોપાઈ

„ ૧૪૧ મી —વસ્તુ હંદ

„ ૧૪૨ થી ૧૫૪—સવૈયાની દેશી, રાગ ભીમપલાસી

„ ૧૫૫ મી —વસ્તુ હંદ

„ ૧૫૬ થી ૧૬૨—“ હિવ વધામણાંનઉ ઢાલ ” રાગ દેશાખ-સવૈયાની દેશી

„ ૧૬૩ થી ૧૮૪—રાગ વસંત-સવૈયાની દેશી

„ ૧૮૫ થી ૧૮૯—રાગ વસંત-એ જ. ઢાળ

કવિએ દરેક ગેય પદને છેડે પોતાના નામની છાપ આપી છે. ૧૧૫ થી ૧૨૨ વાળી દેશીમાં રેનો પ્રયોગ વિષમપદાંતે ધ્યાન ખેંચે છે.

રાગ સંધૂઈ

નિસિ ભરિ સોહજ સુંદરી રે જોઇ વાલંભ-વાટ ।

નીંદ્ર ન આવઇ નયણલે રે હિઅડઇ ખરડ જિઆટ ॥૧૧૫॥

“સુણિ સામિ લીલ-વિલાસ લલિ વાલંભ વિલાવિલાસ

મઝ તુઝ વિણ ધડીય છ-માસ પ્રભુ પૂરિ-ન મન-કી આસ”

ઇમ વિરહિ પ્રિય વિણ જોલઇ ॥૧૧૬॥ ॥આંકણી॥

સીંહીએ સમાણી સેજડી રે ચંદન જેહવી ગાલ ।
 દાવાનલ નિમ દિવડહ રે કમલ નિસ્ત્યાં કરવાલ ॥સુણિ॥૧૧૭॥
 મઝ ન સુહાધ ચાદલુ રે જાણે વિસ વરસંતિ ।
 સીતલ વાહ સોહામણુ રે પ્રિય વિણ તાપ કરંતિ ॥સુણિ॥૧૧૮॥
 દાખી ડાહિમ આપણી રે રનિ મુઝ મન-મેર ।
 ઇચલપણુ છાનહ રણુ રે હીચડહ કરી કઠોર ॥સુણિ॥૧૧૯॥

x

x

x

એક્કા દીનઠ કુણુ-હરઇ રે કુણુહિ દીનઠ દોસ ।
 હીરાણુ'ં ઇમ જીયરઠ રે કીનઠ મનિ સંતોસ ॥સુણિ॥૧૨૦॥
 એવી જ ૧૫૭ થી ૧૬૨ કડી વાળી દેશી પણુ સુંદર છે:

હિવ વધામણાં-નહિ ઢાલ ॥ રાગ દેશાપ ॥
 જીજેણી-નયરી-તણી વરનારી હે રંગ ધરેવિ,
 જલટ આવઇ આપણિ મણિ-મેલીએ યાલ સરેવિ ।
 જીજેણી-પુરિ સોહિલઈ સાર ॥૧૫૭॥
 જગિ મલિઆ એ લોક અપાર વિદ્યાવિલાસ વધાવીધ ।
 ધનુ મહીઅસિ જસુ અવતાર નિણિ જગિ નામ રહાવિહં એ,
 સુર જ પદ હે જયજયકાર
 જીજેણી-પુરિ સોહિલઈ એ ॥૧૫૮॥ આંકણી॥
 નવજોવન નારી મિલી હરિ લહકઇ હે નવસર હાર ।
 હસગમણુ મૃગ-લોઅણી મુહિ ખોલઠ હે મંગલચાર ॥૧૫૯॥

x

x

x

કણિ પરિ રાહ વધાવીધ મનિ આદ્યાં હે પરમાણુ'ં ।
 નયર-લોક-અ સાયરીનિ જહ ઇમ ખોલઠ એ હીરાણુ'ં ॥૧૬૨

આમ દેશીઓના ઢાળમાં પણ કવિએ વિવિધતા સાધી છે. કવિના સમય પૂર્વે આ બધા ઢાળ પ્રચલિત ચર્મ ચૂક્યા હતા, છતાં એણે ચોટી વિશિષ્ટતા અર્પી આ ઢાળોને નવીનતા અને રચકતા અર્પી છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઓછી કીમત નથી. નરસિંહના બચપણની સાહિત્યક્રીયા ભાષા એ આપે છે. મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૧લી

ભૂમિકા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેણે પ્રયોજી છે. ધરમ (અર્વાચીન તદ્દભવ), વખાણીઈ, જામણ, વધામણઈ, ઊપર, પાટિ, તાસુ, પંચ્યાસીઈ, જાંલગઈ-તાંલગઈ, વાપરઈ, કાજલ, સામલ, જિર્યા, જાણે (અર્વાચીન રૂપ-એકાદ જાણે પ્ર. પુ.થી પણ જાણે થઈ આવી શકે.), મોલઈ, તણું, સિઈ, વાલલ, નીંદ્ર, આવઈ, નયણલે (તદન અર્વાચીન રૂપ), ઊચાટ, મેજડી, છાનઈ, રણુ, કરી, ઓલંભા, દીજઈ, ઊચરઈ, કીજઈ, બિજેણી, ઊલટ, મોતીએ, વધાવીઈ, રહાવિઈ, આપ્યાં, સાંચરીજિ, એ મધ્ય ગુજ.નાં રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા હવે માત્ર “વત્તી” કે એવાં કોઈ રૂપોમાં જ છે. આ સાથે તત્સમ શબ્દોનો ખહોળો પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે.

આ કાવ્યની સામાજિક દૃષ્ટિએ વિશેષતા કહી શકાય. કવિએ રાજદરબાર, વાણિજ્ય અને સામાન્ય જનમૂલના કેટલાક સુંદર પ્રસંગો ચોળ્યા છે. સ્ત્રીને નિમિત્તે થતી લડાઈ, રાજખટપટ, લગ્નની ધામધૂમ વગેરે પ્રસંગો ઠીકઠીક ધ્યાન ખેંચે છે.

આ જ કવિએ વસ્તુપાલ-તેજપાલના ચરિતને આપતો રાસ રચ્યો છે, જેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે આ રાસ હાલ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિશે કશી માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

૨૦. કેટલાંક નાનાં કાવ્યોનો રચનાર કીર્તિમેરુ નામનો એક જૈન કવિ સં. ૧૪૮૭માં હયાત હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે.^૧ તેનાં કાવ્યોના થોડા નમૂનાઓ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એની કવિતામાં ઉપયોગી તત્ત્વ છે. “અંગિકા છંદ” નામના તેના નાના કાવ્યના નીચેના નમૂનામાં ખડ હરિગીતની એક કડી આરંભમાં છે, તે તેના અનુપ્રાસ તરફનો પ્રેમ ખતાવે છે:

સુસુણ મદિર, અતિહિ સુંદર સિર સિસહર ધારિણી.

હાનિ કડલ, સૂર મડલ લીલગજમતિગામિણી.

રૂપ રંભ કિ, વચણ અંદકિ, નચણપંક્ત હાનિણી,
નચણિ અંજન, જનહ રજન, ભવહ ભંજણ ભામિણી, ૧

તેમનાથ-વિષયક કાવ્યમાં પણ તેણે અનુપ્રાસ પ્રયોજ્યા છે, જ્યાં
સવૈયાની દેશીનો રાહ છે:

અવિકલ સકલ કમલદલ ક્રોમલ, વદન નયન કર પાથ;
શ્રવણ-યુગલ વર રવિ શશિમંડલ કુંડલ દલિત સુકાય. ૧

X

X

X

જગજુરે જુરે જગરક્ષણ જગપદ્મ જગખંધવ જગનજી;
હરિહર જાંભ સુરાસુર ખેચર માનક નરપતિ આણ.
અવિગત અવિચલ અપર પરમ પર અકલ અમલ અનિહંત.
અતુલ અંગ બિન અરિજાણ-ગંજાણ, ગજગતિ ગુણ ભગવત. ૪

આ કવિએ “ત્રિભુવન ચૈત્યપ્રવાહી” નામે એક કાવ્ય લખ્યું છે,
તેમાં કવિના સમયમાં પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થો ગણાવવામાં આવ્યાં છે:

રામેષ સેભુજિ સિરિ અઠાવઘ સોપારિ સિરિ રેવઘ પાવઘ,
જ્ઞાહલિ કૂલવૃદ્ધિ રથણપુર નઘ સિરિ સાચુરિઘ;
યલાણ ઘોથ મહુય ડાઢઘ બનઘ દીવ પ્રસિદ્ધ

X

X

X

અવતરણ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ય નહિ હોવાથી વિશેષ ખ્યાલ મેળવી
શકાતો નથી. આ પણ સવૈયાની દેશી છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં એ હવે મધ્ય ગૂઝની ૧લી ભૂમિકા સ્પષ્ટ
થઈ ચૂકી છે. ખેશક લેખનમાં હજી “ણ” સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.

“ક્રાણુ” નામની એક જૈનેતર કૃતિનો કર્તા નયનપિ કે નતપિ
હોવાની સંભાવના શ્રી. ક. મા. મુનશીએ કરી છે, તે કવિનો આ
કીર્તિમેરુ જુરુ હશે એમ શ્રી. મુનશી કહે છે; ૧ પણ “ક્રાણુ”ની ૪૯મી
કડીના “કીરતિમેરુ નામ સમાણ” શ્રી. મુનશીને પણ “જૈની કીર્તિ

મેરુના જેવડી છે ” એવો અર્થ આપી પછી “કોર્તિમેરુ”ના ગુરુ હોવાની સંભાવના કરવી પડી છે; એટલે મને તો એમ લાગે છે, એવી કાઈ કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

૨૧. પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એક સોમકુંજર નામના સાધુએ “ખરતરગચ્છપદ્માવલી” જુદાં જુદાં ગીતોમાં રચી છે. કાવ્યને અંતે માત્ર આટલો ઉલ્લેખ પોતા વિશે તેણે આપ્યો છે:

આરાધતહ વિધિ ખરતર સં..... ।

દમ લાણુદ સોમકુંજર ભમ ચંદ દિણદહ ॥૩૦॥

આ કવિ જિનભદ્રસૂરિ (સં. ૧૪૭૫)ના પદ્મધર જિનચંદ્રસૂરિ સુધી આવી ગુર્વાવલીને અટકાવે છે, એટલે કવિ ભાષાસ્વરૂપ વગેરે ૧૫મા શતકના અંતભાગનું આપે છે, એ નિર્વિવાદ છે. આ કવિના આ ઐતિહાસિક કાવ્યની વિશેષતા મને ભાષા અને કાવ્યબંધ એ બંને રીતે જણાઈ છે.

પ્રથમ ક્રી (ધવલ) રાગ

ધન ધન જિણુશાસન-પાતકનાશન, ત્રિભુવન ગુરુબહુ ગહગહએ ।
ભસુ તણુહ જસુવાહ ગંગાજલ, નિરમલ મહિચલે મહમહએ ॥૧॥
શ્રીવચર સ્વામી ગુરુ અનુકમિ ચિહ્ન દિસે, ચંદ્રકલ ચહપદ ભણિય એ ।
ગચ્છ ચહરાસીય મહિ અતિ ગુરુઅહ, ખરતર ગચ્છ વહૂખાણિય એ ॥૨॥

છંદ

વખાણિયહ ગિરિ માંહિ ગુરુઅહ, જેમ મેરુ મહીધરે ।
મણિ માહિ ગિરિયહ જેમ સુરમણિ, જેમ ગહગણિ દિણયરે ।
જિમ દેવ દાનવ માહિ ગુરુઅહ(હ) ગજગએ અમરેસરે ।
તિમ સમલ ગચ્છહ માંહિ ગુરુઅહ, રાજગચ્છ સુ ખરતરે ॥૩॥

કવિએ થોડી કડીનાં પદ આપી તે દરેકને અંતે ઉપર મુજબ શુદ્ધ હરિગીત છંદની એક એક કડી વલણ લેતી આપી છે. પદોમાં આ પછી નીચે મુજબ રાગ અને બંધ છે:

- રાગ દેશાખ - ઉપર જેમ સવૈયાની દેશી ૨ કડી
 । „ -છાયા - ચોપાઇની કડી ૩
 રાગ રાજવલ્લભ - સવૈયાની દેશી ૫ કડી
 રાગ ધન્યાશ્રી - સોરઠાનું એક પદ, ધ્રુવપદ સાથે
 રાગ વિનાનું - ૧૯મી કડી ઉપર મુજબ
 „ - ૨૧મી કડી „
 „ - ૨૩મી કડી „
 રાગ ધન્યાશ્રી - ૨૫મી કડીની ચાર પંક્તિ ઉપર મુજબ, પણ
 પ્રત્યેક અર્ધ પૂર્વે “સાહેલી” શબ્દ
 રાગ વિનાનું - ઉપર મુજબ, ૨૭-૨૯મી કડીની ચાર ચાર પંક્તિ

નરસિંહના સમયની આ કૃતિમાં ધ્રુવપદવાળાં પદ ખાસ ધ્યાન
 ખેંચે છે:

મી નિનશાસન ઉધરિઈ એ,
 નવ અંગ એ તણુધ વખાનિ શ્રીઅસયદેવસૂરિ જુગપવરો ।
 પ્રગટિલિ એ થંભણ પાસ, શ્રીજયતિહુઅણિ જેણે ગુરો ॥૧૭॥
 (પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧લા પદ પછી “એ” પાદપૂરક લક્ષ્યમાં લેવો.)
 નણિયધ સુવિહિત સિરોમણિ એ ।
 તમુ તણુ એ પાટિ સિંગાર, પુહવિહિં “પિંડવિશુદ્ધિ” કરે ।
 ઘણિ જુગી એ એક ભોગિંદ, શ્રીનિનવલ્લભસૂરિગુરો ॥૧૮॥
 “સાહેલી”વાળાં પદ વધુ મધુર જણાય છે:

સાહેલી એ નયરિ દેરદરિ સુરતરુ, સુગુરુવર શ્રીનિનકુસુમસૂરે ।
 સાહેલી એ ધૂલિહિં પ્રણમધ તમુ પય, ભવિય જન ભગતિ ભગતિ સૂરે ।
 સાહેલી એ તીહ તણે ભઠહિ દોહંગ, ફરિઅ દાલિદ ફહ સયલ દૂરે ।
 સાહેલી એ તીહ તણુધ મંદિર વિલસધ, સંપતિ સય વરસુ ભરિપૂરે ॥૧૯॥

ગેયતા લાવવા માટે લાવવામાં આવેલું વૈવિધ્ય આમ આ કવિ આપણને આપે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ રૂપ હવે મધ્ય ગૂજની પ્રથમ ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ રૂપે આવી ગયું છે; જોકે જૂનાં રૂપો જતાં નથી કર્યા. નવાં રૂપો જાસુ, દિસે, જાણિય, વખાણિય, ગાહિ, મહીધરો, જેમ (અપભ્રંશનું છતાં અર્વાચીન લેખાશ્રમા), જિમ, અમરેસરો, ખરતરો, ઉધરિઉં, વખાનિ, પાસ, જોણે, તણે (આ રૂપ તો મધ્ય-ગૂજની ૪થી ભૂમિકાનું છેક છે.) એ વગેરે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે.

આ કવિની આ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિ નવી છે; એ માટે કે એક ગેય પદ અને પછી એક શુદ્ધ હરિગીત છંદ, એમ કાવ્યનો સળંગ પ્રવાહ જળવવાનો તેનો પ્રયત્ન છે. આ પ્રકારનું આપણે ત્યાં એ પૂર્વે કે એ પછી પણ કાંઈ નિશાન પાછું મળતું નથી. બેશક પદપ્રકાર એકલો તેના સમયમાં જ વિકાસ સાધી ગયો હતો, જે નરસિંહ અને પછી ભાલણની કૃતિઓથી સમજાય છે.

[૧૫મા શતકનું ગદ્ય]

ચૌદમા શતકના ગદ્યનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટ સમગ્ર ગ્રંથમાંથી નહિ પણ છૂટાંછવાયાં ટીકા-ટિપ્પણુ-અનુવાદ કે વ્યાકરણુ ગ્રંથમાં નોંધાયેલું જ આપણે મેળવી શક્યા હતા. ૧૫મા શતકમાં તો હવે ગદ્યગ્રંથો પણ મળે છે; બેશક-ટીકા-ટિપ્પણુ-ખાલાવબોધ પણ મળે જ છે. ૧૫મા શતકમાં મને ત્રણ પ્રકારનું ગદ્યસાહિત્ય મળ્યું છે:

૧. સાદી ગદ્યકથાઓ,
૨. વિશિષ્ટ ગદ્ય-ગ્રંથ, અને
૩. ટીકા-ટિપ્પણુ-અનુવાદ-ખાલાવબોધ-વ્યાકરણુ ગ્રંથ.

આમાંની ગદ્યકથાઓનો ઉદ્દેશ સામાન્ય કથા કહાણીઓ સાદી લોકભાષામાં કાષ્ઠપણુ જાતના આલંકારિક ઓપ વિના આપવાનો છે.

આજે સામાન્ય રીતે જેવી સાદી વાર્તાઓ લખવામાં આવે છે, તેવી જ આ વાર્તાઓ છે; અને તે પણ થોડાંબંધ લખાયેલી છે; એટલે આપણે ત્યાં સામાન્ય ગદ્યનો આરભ પણ છેક વિક્રમની ઓગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ છે એવી જે જાતની માન્યતા સેવવામાં આવે છે તેને આથી બાધ આવે છે. ખેશક એક વસ્તુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે છેલ્લા ટોઢ શતકમાં ગૂજરાતીએ વિશિષ્ટ પ્રકારનું જે પ્રૌઢ શૈલીનું ગદ્ય વિકસાવ્યું છે, તેમ જ સર્વસામાન્ય વ્યવહારમાં લોકલોગ્ય ગદ્ય પ્રવર્તે છે, તેવી રીતનું ગદ્યનું પ્રાધાન્ય એ જમાનામાં નહોતું. પદ્યની જેમ ગદ્યમાં પણ લેખન થયા કરતાં; અને ખાસ કરી ટીકા-ટિપ્પણ-સામાન્ય માહિતીના ગ્રંથો ટૂંકી શૈલીના ગદ્યમાં લખાતાં હતાં. આ બે પ્રકારના ગદ્યથી વધી જતું અનુપ્રાસાત્મક વિશિષ્ટ ગદ્ય ૧૫મા શતકમાં ખીલ્યું હતું, તેવા આજે પુરાવા મળે છે. ખેશક એને સાચવતા ગ્રંથોમાંથી હજી એક માત્ર મળ્યો છે. સંભવતઃ ચાલુ વાર્તાસાહિત્ય તેમ જ વિશિષ્ટ ગદ્યસાહિત્ય ટીકા-ટિપ્પણ-અનુવાદો જેટલું વ્યાપક ન હોવા છતાં મધ્યકાલીન યુગમાં ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું, જે પ્રવાહમાં પાછળથી વૈતાલપચીસી, બોજની કથા, વગેરે ગદ્યવાર્તાઓ અને કેટલીક ગુર્વાવલીઓ રચાવી ચાલુ રહી હતી.

૧. છેક મં. ૧૪૧૧ જેટલું જૂનું વ્યવસ્થિત ગદ્ય અનેક કથાઓ દ્વારા તરુણપ્રભાચાર્યે મધ્ય ગૂજ. ની ૧લી ભૂમિકામાં રચી આપ્યું છે. આ તરુણપ્રભાચાર્ય એક સમર્થ જૈનાચાર્ય થઈ ગયા છે. તેમણે ધાર્મિક વિષયો સમજાવતી જે અનેક વાર્તાઓ લખી છે તેમાંની ૨૩ વાર્તાઓ હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલી મળે છે.^૧ સમ્યક્ત્વ અને શ્રાવકનાં આર વ્રત ઉપરની તેમની કથાઓ તત્કાલીન ગદ્યનો સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે. ભાષા અને વાક્યરચનાનો ખ્યાલ આવે એ માટે પ્રહેલેથી જ કથા અહીં ઉતારું છું:

૧. મુનિશ્રી જિવનવિગ્રમજી-સંપાદિત પ્રા. ગૂ. ગદ્ય સંદર્ભ, પૃ. ૧ થી ૫૬

સમયકૂવ ગુણરહી આવિર્ભાવકુ શ્રીનરવર્મ મહારાજ-કથાનકુ લિખિયછ ॥
 ઈહી જિ જ્જૂદીય માહિ ભસ્તક્ષેત્ર માહિ મગધ નામિ જનપદુ છઈ !
 તિહાં વિજયવતી નામિ નગરી, તિહાં નરવર્મુ નામિ રાજ, રતિસુંદરી નામિ
 પટ્ટ મહાદેવી હૂંતી । હરિદત્તુ નામિ પુત્રુ હૂંતલ । મતિસાગરાદિક અનેકિ
 મહામાત્ય હૂંતા । અનેરછ દિવસિ રાજેન્દ્ર આગછ સભા માહિ 'ધર્મ-
 વિચાર વિષય આલાપુ નીપનલ । તત્ર એકિ કહિલે ધર્મુ દાક્ષિણ્યોદાર્યા-
 દિકલુ ગુણુ કરી હુયછ । તથા પરોપકારછતલ લેલવિરુદ્ધ ત્યાગછતલ
 પુણિ ધર્મુ હુયછ । બીજછ કહિલે વેદોક્ત અગ્રિહોત્રાદિકુ ધર્મુ । બીજછ
 કહિલે કલકમાગતુ ધર્મુ । ચક્રયછ કહિલે ધર્મધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણિ
 કરી ગગનારવિદ જિમ દીસછ નહી, ધણિ કારણિ નથી । ઇસિ પરિસથ
 ધર્મ-વિવાહુ કરતા દેખી કરી વિવેકવંતુ નરવર્મુ રાજ મન માહિ
 ચીંતવછ । x x x x સર્વદોષરહિતુ શુદ્ધ કનક જિમ કિસલ ધર્મુ
 હુયછ । ઇસલે મન માહિ જોતલછ નરવર્મુ રાજ ચીંતવછ, તેતલછ પડિહારુ
 રાજ-રહી વીનવછ—'દેવ ! મહારાજ ! તુમહારલ બાલમિતુ મદનદત્તુ
 ચિરાગતુ દ્વારદેસિ વર્તઈ' । રાજદેસછતલ મદનદત્તુ માહિ મેદિહલ ।
 રાજેન્દ્રિ સમાલિગન સન્માન બહુમાન-દાન-પૂર્વકુ પૂછિલે—'મિત્ર ! એતલલ
 કાલુ કિહાં યાકલ, કિસલ ઉપાજિલે ?' સુ પુણિ રાજ-રહી પ્રણામ કરી
 વીનવછ—'મહારાજ ! અનેકિ ર દેશ અનેકિ ર આશ્ચર્ય દીકા । x x x
 એલ નક્ષત્ર-એણિ-સહોદરુ એકાવલી હારુ મહારાજ મઈ લાલલ ।' રાજ
 લાલુલ 'મિત્ર ! એલ હારનલ લાલુ મૂ આગછ આમૂલ-ચૂલ કલિ' । સુ કલલ
 'મહારાજ ! તહા કાલિ હલે' પુરુહૂંતલ નીસરિલ પ્રભૂત દેશાતર ભમતલ
 હૂંતલ દુપદિકાટવી માહિ ગયલ । વૃષાકાંતુ તેલ માહિ ચોરલલ પરલલ
 ધણલ ભમિલ । તિહા ફિરતલ હૂંતલ ગુણધરસૂરિ નામ આચાર્યુ લેરિલ ।
 તેલ મહાત્મા આગછ એકાવલી હાર સારાલંકારધારકુ જેવુ એકુ દેવી સહિતુ,
 મહાત્મા તણા સુખહૂંતલ ધર્મુ જિનપ્રણીત સાંભલતલ દીકલ । હલ
 પુણિ વાદી કરી તિહાં બઈલ । મૂ-રહી પુણિ ધર્મુ સાંભલતા તુસ સર્વથા
 નાહી । આપણા બાધવ જિમ મૂ દેખતાં હૂંતા તેલ દેવ-રહી મૂ બપરિ
 મહાંત પ્રીતિ લલસી । તલ પાછલ વિણિ દેવિ મહાત્મા પૂછિલે—'ભગવન !
 મૂ-રહી એલ બપરિ કિસા કારણુ લગી રનેલ તણુ અતિશક ।' મહાત્મા
 લાલુલ—'એલ ભવતલ પૂર્વ ભવિ કૌશાંબી નમૂરી માહિ, જયરાજેન્દ્ર તણા

ઉપરના વાક્યખંડોને જોતાં પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ૩ કાઠી નાખ્યો. સં. તત્સમ શબ્દો ૧ લા વાક્યમાં લઈ છે. કરીઉ એ સંખંધક. કૃ. નો જૂનો અવશેષ છે. જિલું=જિણિ=જેણે, એ સિવાયનાં ૩ નવાં છે. તીહં-માં પછીનો હ પડ્યો છે. નીપજાવિઉં ૩૫ નવા જેવું. પણુ ધ્યાન ખેંચે છે તે તો તૃતીયા-સમ્ભીનો પ્રત્યય એ છે. 'તોલત' એ જાં અંતવાળું (સમ્ભ્રમ્યે) વર્ત. કૃદંત ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. યુ. એ. વ. લવિખ્યકાળ કહીસિધ નોંધપાત્ર છે.

૩. જૂનાં ઔક્તિકા મળી આવે છે, તેમાં સં. વ્યાકરણ આપવા આગ્યું હોય છે, પણ માધ્યમ તરીકે લોકભાષા રાખવામાં આવ્યું હોય છે. આવાં ઔક્તિકામાંની એક સંગ્રામસિંહની બાલશિક્ષા ૨૦ પૂર્વે નોંધાઇ ગઈ છે, જેની નકલ સં. ૧૩૩૬ જેટલી જૂની મળે. ચોક્કસ સમય તો નથી કહી શકાતો છતાં ૧૪મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ કે ૧૫મા શતકનો પૂર્વાર્ધ સંભવે છે તેવું કોઈ ભટ્ટારક સોમપ્રભાસવિ એક "ઔક્તિક" સ્વ. સી. ડી. દલાલને મળેલું, તેનો તેમણે જે ભાષા નોંધ્યો છે, તે નીચે મુજબ છે:

એઉ કરમ તઉ કરમ લેઠ ઇત્યાદિ હઉ કરઉ લિઉ દિઉ ઇત્યાદિ
તથા કરાવમ લિવડાવમ દિવરાવમ યથા લલાડઈ લંમવા
સંપાદયતિ ઉતારમ ઉતારયતિ હઉ કીજઉ તીણુ કીજમ યથા
દેવદત્તિ તમ મમ હુમ અમ સુમ અમ બમસમ યથા સે
આવશ્યકુ પઠિઉ એઉ સવેહિ રાજિ બણીમ તથા કરતઉ લેત
દેતઉ ઇત્યાદિ તથા ગુરિ આણુજણિઉ ચેણુ વ્યાકરણુ પઠત...

સર્વનામ-હઉ (હું), તઉ (તું) એઉ (એ), તીણુ (તેણે), તમ (તે)
મમ (મેં), સવેહિ (સર્વથી)

ક્રિયાપદ-વર્તમાન કાળ-કરઉ (કરું), લિઉ (લઉં), દિઉ (દઉં); કરમ-
(કરે), લેમ (લે), હુમ (હોય), સુમ (સુએ),
અમસમ (એસે)

” ” -કર્મણિ-કીજઉ (કરાઉં), કીજમ (કરાય),
જણીમ (જણાય)

” ” -ગ્રેરક -કરાવમ (કરાવે), લિવડાવમ (લેવડાવે),
દિવરાવમ (દેવરાવે), લલાડમ (મેળવાવે),
ઉતારમ (ઉતારે)

ક્રિયાતિપત્તિ-પદત

વર્તમાન કૃદંત-કરતઉ (કરતો), લેતઉ (લેતો), દેતઉ (દેતો)

ભૂત કૃદંત-પદિઉ (પદ્યો), અણુઅણિઉ (< સં. અનુજ્ઞાતઃ-અનુસા
પામેજો).

પ્રથમા વિભક્તિ-એકવચન પ્રત્યયં હ-એણ, આવશ્યકુ,

દ્વિતીયા ” ” ” -બ્યાકરણુ

તૃતીયા ” ” ” હ-દેવદત્તિ, ગુરિ(ગુરુએ), રાજિ(રાજાએ)
અહિ-સવેહિ (અધાથી)

આ પ્રમાણે રૂપો આમાંથી રપષ્ટ થઇ શકે છે. પ્રથમા-દ્વિતીયાનો
હ હજી પડ્યો છે. તે જ પ્રમાણે તૃ. બ. વ. નો હિ પણ. બાકી બીજું
મધ્ય. ગૂજ. નું થઇ ચૂક્યું છે.

૪. “ઉક્તિસંગ્રહ” નામની કૃતિ કોઈ દેવભદ્રના શિષ્ય તિલકે
રચી છે. તેમાં પણ સં. બ્યાકરણુ ગૂજ. માધ્યમથી સમગ્રાવવામાં
આવ્યું છે. એમાંનાં ગૂજ. ઉદાહરણો આ છે:¹

ઉપાધ્યાયુ મમ પદાવધ

દેવદત્તિ મમ પાણિઉ પાવમ

પાપિયઉ સાપુ મારમ્;

આપમ્, વારમ્, 'સારમ્, દાહવમ્, તાપમ્, કઉણ્, કઉણિ

દેવદત્તુ કરમ્

દેવદત્તિ પઢીયમ્

કસઉ

કમ્સમ્ કરિઉ, કમ્સમ્ હેહિ, કઉણિ કરિઉ, કઉણ્ હેહિ

આ અવતરણોમાં નીચેનાં રૂપો વ્યક્ત છે:

ક્રિયાપદ-વર્તમાનકાળ-કર્તરિ-કરમ્ (કરે)

-કર્મણિ-પઢીયમ્ (પઢાય)

„ „ -પ્રેરક-પઠાવમ્ (પઠાવે), પાવમ્ (પાય), મારમ્
(મારે), વારમ્ (વારે), સારમ્ (સારે), દાહવમ્
(દહાડે), તાપમ્ (તાપે)

ભૂતકૃદંત-કરિઉ (કર્યો)

પ્રથમા વિભક્તિ એ. વ. પ્રત્યય ઉ—દેવદત્તુ, કસઉ (કેવો) ઉપાધ્યાયુ,
(આમાં ઉ નથી), પાપિયઉ (પાપિયો).

દ્વિતીયા „ „ „ -પાણિઉ (પાણી), સાપુ (સાપ)

તૃતીયા „ „ „ પ્રત્યય ઇ-દેવદત્તિ, કમ્સમ્, કઉણિ

સર્વનામ—તૃ. વિ. એ. વ.-મમ્ (મેં)

આમાં પણ પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉ હજી પ્રડ્યો છે.

૫. મધ્યકાલીન ગૂજ. ના સીમાત્રાંત તરીકે દીપતા “મુઘાવબોધ
ઔકિતક”ની કીમત ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને ધણી છે. સ્વ. ૧

૧ ગૂ. વ. સો. ની દ. હ. લિ. પુ. સં. ની નં. ૧૬૨ ની હાયપ્રત ઉપરથી તેમણે સંપાદન કરેલું, તે કીમતી હાયપ્રતનો ‘આધાર લખને અહીં આ વિભાગ લખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; હાયપ્રત સં. ૧૪૯૦ ની છે. એથી પણ સારી પ્રતો મુનિશ્રી -નિનવિનયજીએ મેળવી પ્રા. ગૂ. ગદ્યસંદર્ભમાં ઉપયોગી વિભાગ છાપ્યો છે; અવતરણો અહીં તેમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે,

હરિ હર્ષદ ધ્રુવે ધ. સ. ૧૮૮૯ માં છપાવ્યા પછી ઘણા વિદ્વાનોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે. સ્વ. દી. બ. કે. હ. ધ્રુવ અને સર જ્યોર્જ એ. ગ્રિયર્સને તે તે ઉપર સુંદર વાર્તિકા લખ્યાં છે. આ વ્યાકરણનો કર્તા કુલમંડન ગણી છે. તેણે સં. ૧૪૫૦માં આ સં. વ્યાકરણની ગૂજરાતી માધ્યમમાં રચના કરી છે. ગ્રંથાંતે એ પોતાનું નામ નથી આપતો, પણ વર્ષના નિર્દેશ સાથે પોતાના ગુરુના નામનો નિર્દેશ કરે છે:

લક્ષણાસવચનાંબુધિર્વિદુર્ચિદુવાણકૃતમૂમિત(૧૪૫૦)વર્ષે ।

ઔક્તિકં વ્યઘિત મુખકૃતે શ્રીદેવસુંદરગુરુકમરેણુઃ ॥

જોકે આરભમાં ગ્રંથકાર ખીજા ગુરુનું નામ આપે છે:

શ્રોચંદ્રશેખરગુરુન્ વંદે ચૈરુક્તિયુક્તિમિઃ ।

માદૃશસ્યાપિ બાલેસ્ય ચક્ષુરુઘ્વાટિતં હૃદઃ ॥૨॥

નવ્યક્ષેત્રસમાસના રચનાર તપગમ્જના સોમતિલકને પદ્મતિલક ચંદ્રશેખર, જ્યાનંદ અને દેવસુંદર એ ચાર શિષ્યો હતા. ચંદ્રશેખર સં. ૧૩૭૩માં જન્મ્યા હતા, સં. ૧૩૮૫માં મૃત લીધું હતું અને ૧૩૯૨-૯૩માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. તે ગુરુની પૂર્વે જ સં. ૧૪૨૩માં ગુજરી ગયા હતા. એનાથી નાના જ્યાનંદસૂરિનો જન્મ સં. ૧૩૮૦માં, પ્રતધારણુ મં. ૧૩૯૨માં, સૂરિપદ સં. ૧૪૨૦માં અને મરણુ સં. ૧૪૪૧માં થયું હતું “મુખ્યપ્રબોધ ઔક્તિક”માં ઉદાહરણ લેખે લીધેલું સં. સર્વજિનસાધારણસ્તોત્ર તે આ જ્યાનંદનું છે. સં. ૧૪૧૦નો “ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ” એય આ જ્યાનંદસૂરિની કૃતિ સંભવે છે(પૃ. ૨૭૨). દેવસુંદર સં. ૧૩૯૬માં જન્મ્યા હતા, સં. ૧૪૦૪ માં મૃત થયા હતા અને સં. ૧૪૨૦માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. આ દેવસુંદરને જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણુરત્ન, સાધુરત્ન અને સોમસુંદર નામના પાંચ શિષ્યો હતા. ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી છેલ્લા સોમસુંદરથી આ પૂર્વે જ જાણીતા છે. “રંગસાગરનેમિ કાગુ” જેવું સુંદર કાવ્ય અર્પી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તે કવિ તરીકે અમર છે, તેમ ઉપદેશમાલા, યોગશાસ્ત્ર, પદાવસ્થક વગેરે ઉપર બાલાવબોધ લખી શિષ્ટ ગદ્યકાર તરીકે પણ અમર છે.

એનો જ ગુરુભાઈ કુલમંડન આપણને “મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક” જેવું ગૂજરાતી ભાષાનું શાસ્ત્રીય પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું સં. વ્યાકરણ આપી “ગ્રોન્ડર અપલેશ” અને “મધ્ય. ગૂજ. ભાષા”નો સોમાગ્રાંત નક્કો કરી આપે છે. કુલમંડને ચંદ્રશેખરને પોતાના અધ્યાપક તરીકે નમન કર્યું છે, એ રીતે એ એના ગુરુ છે. સૌથી નાના જ્યાનંદને તેણે તેના સર્વજનસાધારણસ્તોત્રને ઉદાહરણ તરીકે લઈ માન આપ્યું છે, જ્યારે છેલ્લા દેવસુંદર તો તેના દીક્ષાગુરુ જ છે. આમ છતાં લેખકે પ્રથમાં કયાંય પણ પોતાનું નામ કે બીજી માહિતી આપ્યાં નથી. આ કારણે સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. દુવે મુ.ન.ચૌ.ના કર્તા તરીકે કુલમંડનના નાના ગુરુભાઈ કિયારત્નસમુચ્ચયકાર ગુણરત્ન હોવાની પૂર્વે શંકા કરી હતી. પણ કુલમંડનના કર્તા હોવા વિશે હાલ કોઈ શંકા ઉઠાવતું નથી.^૧

કુલમંડને વ્યાકરણમાં બધાં ઉદાહરણો ગૂજરાતી ભાષામાં આપ્યાં છે. એ ભાષા કેવી છે, એનો ખ્યાલ આવે એ માટે અહીં કેટલાંક ઉપયોગી વાક્યો આપવામાં આવે છે:

કારક:—

- (૧) જુ કરમ, સુમ, લિમ, દિમ, પદમ, હુમ પ્રત્યાદિ બોલિવમ ઉક્તિ માહિ ક્રિયા કરિવમ જુ મૂલિગઉ હુમ સુ કર્તા, તિહાં પ્રથમા હુમ । ચદ્ર બિગમ । બિગમ ઇસી ક્રિયા । કઉણુ બિગમ—ચંદ્ર । વીતરાગ વાંછિત દિમ ॥
- (૨) જ કાજમ, લીજમ, દીજમ, પદીમ, ગુણીમ પ્રત્યાદિ બોલિવમ યુક્તિ ક્રિયા કરી ઉક્તિ માહિ જં વસ્તુ કર્તા વ્યાપીમ તં કર્મ ॥ તિહાં દ્વિતીયા । ચૈત્રુ કટુ દરમ ॥
- (૩) જણુઈ કરી કરમ, લિમ, દિમ, પ્રત્યાદિ યુક્તિ જિહાં ‘ઈ’ કહીઈ, અનમ જણુમ કરી કર્તા ક્રિયા સાધમ તં કરણ । તિહાં;

૧ પ્રા. ગુ. ગદ્યસંદર્શન મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ “કુલમંડન”ને સ્વીકારેલું છે. પૃ. ૧૭૨

અનધ જેહસિઈ ઇત્યાદિ બોલિવઇ સહાદિ યોગિ તૃતીયા હુમ ।
જીવ ધર્મિયઇ સંસાર તરમ । કઠિણ તરમ-જીવ । કિસઈ તરમ
-સંસાર । જં તરીઇ તં કર્મ । કિસિઇ તરમ-ધર્મિ ॥ ચૈત્રુ
લોકસિઈ વાત કરમ । કીણુઇ સિઈ-લોકસિઈ ॥

(૪) જેહનઇ કારણિ ક્રિયા કર્તા કર્મ હુમ । અનધ જેહ-રહઇ
દાન દીજમ, કાપ કીજમ તિહાં સંપ્રદાનિ અતુર્યો । વિવેકિઉ
મોક્ષનઇ કારણિ અપમ ॥

(૫) જેહ-તઉ, હૂંતઉ, થઉ, થકઉ ઇત્યાદિ બોલિવઇ જેહ વસ્તુ-
નઇ પરિત્યાગ સૂચિયઇ તે અપાદાન । અનધ આરંભી પ્રભૃતિ
અન્યાદિક-નઉ યોગુ નિહાં હુમ તિહાં પંચમી । વૃક્ષ-તમ
પાન પડમ ॥

(૬) એહ-નઉ, તણુઉ, એહ-રહઇ, કિહિં ઇત્યાદિ બોલિવઇ ઉક્તિ
માહિ જેહ વસ્તુ-રહઇ કારક-સિઈ અથવા સંબંધ-સિઈ સ્વ-
સ્વામિત્વાદિક સંબંધ સૂચીયમ; અનધ જેહ-રહિં ક્રિયા હેતુ-
પણુઉ ન હુમ તે સંબંધ, તિહાં પછી હુમ । ચૈત્ર-તણુઉ ધનુ
ગામિ છમ । ગુરુ-તણુઉ વચન હઉ સાંભલઉ ॥

(૭) નિહાં દેશિ, કાલિ, જેહનમ વિષમ ઇત્યાદિ 'ધ'કાર-નમ બોલિ-
વમ જે કર્તાનઉ અથવા જે કર્મનઉ આધારુ હુમ તે અધિકરણ ।
તિહાં સમમી । ચૈત્રુ ગામિ વસમ । કિહાં વસમ-ગામિ ।

કૃદંતઃ—

(૧) કરી, લેઇ, દેઇ, ઇત્યાદિ બોલિવઇ એક ઉક્તિ માહિ પૂર્વવર્તી
ક્રિયા આગલિ 'ધ'કાર નિહાં બોલામ તિહાં 'ત્વા' ઇસિઉ આવમ ।
શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ પૂછમ । કિસઉ પૂછામ-અર્થ । કિસું
કરી પૂછમ-પઢી । કિસું પઢી-શાસ્ત્ર ॥ (સંબંધક ભૂત કૃદંત)

(૨) કરિવા, લેવા, દેવા ઇત્યાદિ બોલિવઇ એક ઉક્તિ માહિ નિહાં
ઉત્તર ક્રિયા આગલિ 'વા' કહીલમ તિહાં 'તુમ' ઇસિઉ આવમ ।

... કુંભકાર ધડા- ઘડિવા માટિ આણુષ ૧ કિસા ઘડિવા-ઘડા ।
 (હેતુવર્થ કૃદંત)

(૩) કરિ, લેઈ, દેઈ ઇત્યાદિ આગલિ જાણુષ-સકષ એ બિહુંનષ
 યોગિ 'તુમ્' હુઈ ॥^૧

(૪) કરતઉ, લેતઉ; કરતી, લેતી; કરતઈ, લેતઈ; ઇત્યાદિ ધણી પરિ
 સમાનકાલિક ક્રિયા શબ્દનષ હેલિ જિહાં 'તઉ' ખેલીયષ
 તિહાં ત્રિહુ લિંગે, સાતે વિભક્તે, ૨૧ વચને 'અન્' ઇસિઉ
 આવષ । અનષ વિશેષ્ય આગલિ જે લિંગ વિભક્તિ-વચન
 હુઈ તે પ્રત્યય પરષ આણીયષ । કરસણી હલ ખેડતઉ, બીજ
 વાવષ ॥ (વર્તમાન કૃદંત)

(૫) કરણહાર, લેણહાર, દેણહાર ઇત્યાદિ ખોલિવષ ક્રિયા શબ્દનષ
 અંતિ જિહાં 'ણહાર' કહીયષ તિહાં ત્રિહુ-લિંગે, ૭ વિભક્તે
 'તુ' ઇસિઉ આવષ । ધર્મ કરણહાર જીવ મુખ પ્રામષ ॥
 (કર્તૃ-વાચક કૃદંત કે ભવિષ્ય કૃદંત)

(૬) કીજતઉ, લીજતઉ, પઠીતઉ; કીજતી; લીજતી; પઠીતઈ, ઇત્યાદિ ખોલિવષ
 જિહાં 'ઈજતઈ' 'ઈજતી' 'ઈજતઈ' કહીયષ તિહાં 'ઈમાન'
 ઇસિઉ આવષ । સૂત્રધારષ કીજતઉ પ્રાસાદ, અથવા કીજતી
 વાવિ; અથવા કીજતઈ દેહરઈ; લોક દેખષ ।

પ્રયોગ:—

(૧) જિહાં ઉક્તિ માંહિ કર્તાની અપેક્ષાં ક્રિયા આગલિ અર્થ, અનષ
 વચન હુઈ તે કર્તા ઉક્તિ 'પાધરી' કહીયષ । તિહાં કર્તા
 આગલિ પ્રથમા, ક્રમ આગલિ દ્વિતીયા, ક્રિયા આગલિ પ્રાહિ
 પરસ્મૈપદ તણાં નવ વચન હુઈ ॥ (કર્તારિ પ્રયોગ)

૧ “કરી સકષ, કરી જાણુષ” એ સંયુક્ત ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ આટલો
 જૂનો છે. મુ.ન.ઓ.-કાર આ “ઈ” ને તુમ્-નો ચિહાર કહે છે, તે “કરિવા”
 એ અપ. રૂપ હપરથી “કરિહ” થયું. “કરી” સમજવું.

(૨) જિહાં કર્મની અપેક્ષાં ક્રિયા આગલિ અર્થે અનધ વચન હુઇ, અનધ જિહાં ક્રિયાનધ છેહિ વર્તમાનકાલિ 'ધયિઉં, ધજત' બોલાઇ તે કર્મ ઉકિત 'વાંકુડી' કહીયઇ । તિહાં કર્તા આગલિ તૃતીયા, કર્મ આગલિ પ્રથમા, ક્રિયા આગલિ આત્મનેપદ તણાં નવ વચન હુઇ । (કર્મણિ પ્રયોગ)

(૩) અનધ જિહાં વાંકુડી ઉકિત માંહિ કર્મ ન હુઇ તે ભાવિ ઉકિત કહીયઇ । (ભાવે પ્રયોગ)

૧. એ ગ્રંથ સુખિ પઢાયઇ (ભાવે વર્તમાન)

૨. ઇહાં સોનઉં સહુગઉ વીકાઇ (")

૩. આવકિઇ દેવુ પૂજિઉ (ભૂ. કૃ. નો કર્મણિ પ્રયોગ)

૪. ચૈત્રુ ગામિ ગિઉ (" કર્તરિ ")

૫. તારઉ જિગિઉ (" " ")

૬. લોક જિઠિઉ, સૂતઉ, જાગિઉ (" " ")

(૪) અમુકઇ હંતઇ કરતઇ; અથવા અમુકઇ હુઇતઇ અમુકઇ કરીજ-તઇ; અથવા અમુકઉ કરઇ ઇત્યાદિ બોલિવઇ કર્તા કર્મ ભાવ આગલિ જિહાં 'ઇ'કાર કહીયઇ, અનધ જીજીઇ આપણી ક્રિયા કરી મૂલગાં કર્તા ક્રિયા સૂચીયઇ તે ભાવલક્ષણુ ત્રિહં બેદિ હુઇ । તિહાં સપ્તમી । તિહાં કર્તા ભાવ-લક્ષણુ, અકર્મક, સકર્મક, હુઇ । મેધિ વરિસતઇ મોર નાચઇ । શુરિ અર્થુ કહતઇ પ્રમા-દીઉ જાવઇ । (સતિ સપ્તમીના પ્રયોગ-કર્તરિ)

(૫) ગોંપાલિઇ ગાએ દોહીતીએ ચૈત્રુ આવિઉ । (સતિ સપ્તમીના પ્રયોગ-કર્મણિ)

(૬) ચૈત્રિઇ ગાઇતઇ ચૈત્રુ નાચઇ । (સતિ સપ્તમીના પ્રયોગ-ભાવે)

આ ઉપરથી ખહું થતું વ્યાકરણુ પરિશિષ્ટ-૩ જામાં આપવામાં આવ્યું છે, એટલે અહીં વિસ્તાર કરવામાં ન આવતાં કુલમંડને જે

કેટલાંક અવ્યય અને વિશેષણો ગ્રંથાંતે સંગ્રહાં છે, તેમાંનાં ઉપયોગી અહીં તોંધવામાં આવે છે; જેવાં કે જાપરિ, હેઠિ, કન્હધ, જમ્ (અવ્યય જે, જો), તઉ, જાં, તાં, પાખલિ, પાખધ (વિના), ધહં, તિહાં, જિહાં, કિહાં, હવહાં, તિવારધ, કિવારધ, જિવારધ, અનેરી વાર, કિમ, જિમ, તિમ, ધમ, અહુણ (હોણુ-આ વર્ષે), પઉર (પોર ગમે વર્ષે), પરાડુ (આવતે વર્ષે), આજુ, કાલિ, આગલિ, પાછલિ, ડાવા ગમા, જિમણા ગમા, ગિહું ગમા, સવિહું ગમા, બાહિરિ, જાપિહું, હેઠિહું, આગિહું, બાહિરહું, તાહરહું, માહરહું, અમ્હારહું, તમ્હારહું, તેહ-જેહ-અનેરા-એહ-કિહ તણહું, કિસહું, જિસહું, તિસહું, અનેસહું (અન્ય જેવું), ધસહું, સરીપહું, જેતલહું, તેતલહું, એતલહું, કેતલહું, જેવડહું, કેવડહું, એવડહું, જેતલા, તેતલા, કેતલા, જમ્મય અથવા જહોંધ લગમ્, તમ્મય અથવા તહોંધ લગમ્, અજ (હજ), કાંમ્, અર્ધય (એય!), અનમ્, હઉ (હં!), આથઉ (આંથું-અહીંથી), એથઉ (એથું-એથી), જેથઉ (જેથું-જ્યાંથી), તેથઉ (તેથું-ત્યાંથી), હેહઉ, કેથઉ (ક્યાંથું-ક્યાંથી), એરહઉ કે ઉરહઉ (એરું-નજીકનું), એલિહ (એલ્યો-પેલો), પમ્મલઉ (=પેલો, તે), પહિલહું, પાછિલહું, આગિલહું, હેહિલહું, માહિલહું, પૂર્વિલહું, વેગહું, પરાયું, વહિલહું, મહડહું (મોહું)

તણઉ, નહિ, છઉ, કહિ એક જ અર્થમાં એટલે કે છટ્ટીના અર્થમાં પ્રયોજવા હોય તેવાં ધહા-તણઉ (અહીંનું), આજુ-નહિ (આજનું), અહુણો-કહિ (હોણનું), કાલુણહિ (કાલનું) રૂપો મળે છે. બીજા પણ ઘણા ઉપયોગી શબ્દો મળી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૧લી સૂચિકા-રૂપે સ્થાપિત થયે તે ચોક્કસપણે “મુખ્યાવબોધ ઔક્તિત”થી. એશક આમાં પણ પ્રથમા-એકવચનમાં સ્કાર કેટલીકવાર પ્રયોજાયેલો મળે છે; પણ તે થોડા જ સંયોગોમાં. આપણે ત્યાં કર્મણિ પ્રયોગમાં શક્યાર્થે “આય” પ્રત્યય “બોલાય” એમ પ્રયોજાય છે, તે સૌથી પ્રથમ મુ.ન.ઓ. માં મળે છે; જેમકે “કિસહિ પૂછામ્, અર્થ, જ પૂછામ્ તં કર્મ”-શું પુછાય ? અર્થ. જે પુછાય તે કર્મ. “પૂછામ્” “પૂછાયમ્” એ રૂપો

હજી કર્મણિમાં જ મળતાં હતાં; જે પાછળથી કર્તરિમાં આવી વર્તી
૧લા પુ. બ. વ. નાં રૂપો મોડેથી થયાં છે: “અમે પૂછિયે” વગેરે
< મધ્ય. ગૂ. ઇમ્દહ પૂછીજઈ-પૂછીચઈ-પૂછીચઈ-પૂછીઈ-પૂછીચિ-પૂછીચિમાંથી.

૬. દેવસુંદરસૂરિના એક ખીજી શિષ્ય ગુણરત્નસૂરિએ સં. ૧૪૬૬માં
“ક્રિયારત્નસમુચ્ચય”^૧ નામનો સં. ધાતુકાશ રચ્યો છે, એમાં
એમણે તત્કાલીન ભાષામાં ક્રિયાપ્રયોગ કેમ થતા તેનાં ઉદાહરણ
નોંધ્યાં છે;^૨ જેમકે

કર્તરિ-વર્તમાન કાળ:

- (૧) એઉ કરછ, લિઅછ, દિઅછ, જાપછ, આવછ, જાગછ, સુઅછ
એ ઘણા કરછ, લિછ
- (૨) તૂં કરૈ, લિઅ, દિઅ
તુમ્હે કરઉ, લિઅઉ, દિઅઉ
- (૩) હું કરઉં, લિઉં, દિઉં
અમ્હે કરઉં

ભાવે-વર્તમાન કાળ:

- (૧) દેવદતાઈ, તઈ, મઈ હુઈઅછ, સુઈઅછ બપ્સીઅછ, (એ. વ.)

કર્મણિ-વર્તમાન કાળ:

- (૧) કીજછ, લીજછ, દીજછ (એકવચન)
કીજઈ, લીજઈ, દીજઈ (બહુવચન)
- (૨) તૂં કીજ (એ. વ.) તુમ્હે કીજઉ
- (૩) હું કીજઉં (એ. વ.) ...

ભવિષ્યકાળ:

- (૧) પાછછ ગામ જાયસિ (૨જો પુરુષ એ. વ.)

૧ યશોવિજયજી-જૈ. પાકશાળા બનારસ-દ્વારા પ્રસિદ્ધ (૧૯૦૮ ઇ. સ.)
૨ પૃષ્ઠ ૧૬-૧૯

વિધ્યર્થી કૃદંતઃ (સામાન્ય કૃદંત)

(૧) કરેવઉં, લેવઉં, દેવઉં.

વિધ્યર્થી:

(૧) તું કરિજો, લેજો, દેજો (એ. વ.)
તુમ્હેં કરિજો, લેજો, દેજો (બ. વ.)

(૨) હું કરિજઉં, લેજઉં, દેજઉં (એ. વ.)
અમ્હેં ” ” ” (બ. વ.)

(૩) કરત, લેઅત, દેત (એકવચન)

વાક્યો:

(૧) આવકઈ વિનઉ જિન-રહઈ કરિવઉ

(૨) જન્મનઉ કલ લેજઉં, દેજઉ; દાન દેવઉ.

અમ્હે બીખ જિમવી; જૂનઉ વસ્ત્ર પહિરવઉ

(૩) ગુરિ આણુજણિઉ ચેલઉ વ્યાકરણ પઢત (કર્તરિ)

(૪) તીણઇ કીજઇત (કર્મણિ)

(૫) હુઇઅત (ભાવે)

આજ્ઞાર્થી: (કર્તરિ)

(૧) કરઉ, લિઉ, દિઉ, હુઉ (બ. વ. ૨ જો પુરુષ)

તું કરિ. લઇ, દઇ, બા, આપિ, પઢિ, ગુણિ

દેવકત, વહિલઉ જિમિ (એ. વ.)

(૨) એઉ રાજ્ય કરઉ; એહના વધરી મરઉ.

આજ્ઞાર્થી: (કર્મણિ)

(૧) કીજઉ, લીજઉ

ભૂતકાળ:

(૧) આજૂ કીધઉં, લીધઉં, દીધઉં

(સેહિ આવશ્યક પઢિઉં)

૧ ભૂતકાળના સંસ્કૃતમાં અઘતન, હસ્તન અને પરાક્ષ એવા ત્રણ ભેદ છે. તેને "માટે" "આજનઉ" "કાલનઉ" અને "તેહ પહિલઉ" એવી સંજ્ઞા ગુણરતને આપી છે; અધાને સ્થાને પ્રયોગ ભૂત કૃદંતના આપ્યા છે.

(૨) કાલિ દીધઉ, લીધઉ

સામાન્ય ભૂતકાળ:

(૧) આગમ કરતઉ, લેતઉ, (એ. વ.) } કર્તારિ
આગમ કરતા, લેતા (ખ. વ.) }

(૨) આગમ કીધઉ, લીધઉ, દીધઉ—કર્મણિ

વાક્યો:

- (૧) લહુડપણિ દિહાડી પ્રતિ હૂં'ખિ કરસ થી જિમતુ.
- (૨) એઉ પાંચ બેઆણુ ભૂમિ આલતઉ.
- (૩) તૂં દિહાડી પ્રતિ ૫૦ શ્લોક વ્યાખ્યાનિ લાણુતઉ.
- (૪) આગમ એ એલા દિહાડી પ્રતિ ખિ સહસ્ર સજ્ઞાપ ગુણુતા.
- (૫) તુમ્હે ત્રિત્રિ સઘં અન્ય લિખતા.
- (૬) અમ્હે સઉ શ્લોક પ્રહતા.
- (૭) એઉ ગામિ ગિઉ. (કર્તારિ ભૂ. કૃ.)
- (૮) ઈણુઇ ધર્મ કીધઉ. (કર્મણિ ભૂ. કૃ.)
- (૯) ઈણુઇ પુરુષઇ દસ ગ્રામ પામ્યાં. (,)
- (૧૦) ઈણુઇ વસ્ત્ર વીક્યાં. (,)
- (૧૧) રમરૈં હો સહ્ધ, સાયમ શ્રીશનુંજમ શ્રીગુરુ ચાલિઆ.
- (૧૨) જાણું હો મિત્ર, અહે દિહાડે આપણિ જલકેલિ કરતા.
- (૧૩) જાણું હો, આપણિ દેવપણુમ તીણુમ વિમાનિ વસતા.
- (૧૪) મ કરે, મ કરિજે, મ કરિસિ, મ દિધ, મ દેજે, મ દેસિ, મ જા, મ રહિજિઉ.
- (૧૫) મ કીધુ, મ લીધુ, મ દીધુ, મ જમઉ (ભૂ. કૃ.), રખે જીવતઉ, રખે જાતઉ, રખે કરતઉ (વર્ત કૃ.)
- (૧૬) રખે જીવતઉ જે પરાવરજ્ઞાઇ છતીઇ જીવમ.

ક્રિયાતિપત્તિ :

(૧) જમ કિમમ અમુકં કરત, લિખત, દિખત—તઉ અમુકં હુયત.

વિધ્યર્થ કૃદંતઃ (સામાન્ય કૃદંત)

(૧) કરેવહ, લેવહ, દેવહ

વિધ્યર્થ:

- (૧) તૂં કરિજો, લેજો, દેજો (ઐ. વ.)
 તુમ્હે કરિજો, લેજો, દેજો (બ. વ.)
 (૨) હૂં કરિજહ, લેજહ, દેજહ (ઐ. વ.)
 અમ્હે,, ,, (બ. વ.)
 (૩) કરત, લેઅત, દેત (એકવચન)

પાકયો:

- (૧) આવકષ વિનહિ જિન-રહધ કરિવહિ
 (૨) જન્મનહિ ફલ લેજહ, દેજહિ; દાન દેવહ.
 અમ્હે જીખ જિમવી; જૂનહિ વજ પહિરવહિ
 (૩) શુરિ આણુજણિહિ એલહિ આકરણ પહત (કર્તરિ)
 (૪) તીણુધ કીજાત (કર્મણિ)
 (૫) હુધઅત (ભાવે)

આકાર્ય: (કર્તરિ)

- (૧) કરહિ, લિહિ, દિહિ, હુહિ (બ. વ. ૨ જો પુરુષ)
 તૂં કરિ, લખ, દખ, જા, આત્રિ, પટિ, શુણિ
 દેવદત, વહિલહિ જિમિ (ઐ. વ.)
 (૨) એહિ રાત્ય કરહિ, એહના વધરી મરહ.

આકાર્ય: (કર્મણિ)

- (૧) કીજહિ, લીજહિ

ભૂતકાળ:

- (૧) આજુ કીધહિ, લીધહિ, દીધહિ
 (સેદિ આવશ્યક પહિહિ)

૧ ભૂતકાળના સમૂહમાં અત્યતન, હસ્તન અને પરાશ એવા ત્રણ લેહ છે, તેને માટે "આત્મનહ" "હાલનહ" અને "તેહ પહિલહ" એવી ત્રણ શબ્દરૂપે આપી છે; બધાને સ્થાને પ્રયોગ ભૂત કૃદંતના આપ્યા છે.

(૨) કાલિ દીધઈ, લીધઈ

સામાન્ય ભૂતકાળ:

(૧) આગમ કરતલિ, લેતલિ, (એ. વ.) } કર્તરિ
આગમ કરતા, લેતા (ખ. વ.) }

(૨) આગમ કીધલિ, લીધલિ, દીધઈ—કર્મણિ

વાક્યો:

(૧) લહુડપણિ દિહાડી પ્રતિ હૂં'બિ કરસ થી નિમતુ.

(૨) એલિ પાંચ જોઅણુ ભૂમિ ચાલતલિ.

(૩) તૂં દિહાડી પ્રતિ ૫૦ શ્લોક વ્યાખ્યાનિ લણુતલિ.

(૪) આગઈ એ ચેલા દિહાડી પ્રતિ બિ સહસ્ર સનઝાય ગુણુતા.

(૫) તુમહે ત્રિનિ સઘે ગ્રન્થ લિખતા.

(૬) અમહે સહ શ્લોક પ્રદતા.

(૭) એલિ ગામિ ગિલિ. (કર્તરિ ભૂ. કૃ.)

(૮) ઇણુઈ ધર્મ કીધલિ. (કર્મણિ ભૂ. કૃ.)

(૯) ઇણુઈ પુરુષઈ દસ ગ્રામ પામ્યાં. („)

(૧૦) ઇણુઈ વસ્ત્ર વીક્યાં. („)

(૧૧) સમરે હો સહુ, સાથઈ શ્રીશનુંજઈ શ્રીગુરુ ચાલિઆ.

(૧૨) જાણું હો મિત્ર, અહે દિહાડે આપણિ જલકેલિ કરતા.

(૧૩) જાણું હો, આપણિ દેવપણુછ તીણુછ વિમાનિ વસતા.

(૧૪) મ કરે, મ કરિજે, મ કરિસિ, મ દિષ, મ દેજે, મ દેસિ, મ જા, મ રહિજિલિ.

(૧૫) મ કીધુ, મ લીધુ, મ દીધુ, મ જઈલિ (ભૂ. કૃ.), રખે જીવતલિ, રખે જાતલિ, રખે કરતલિ (વર્ત કૃ.)

(૧૬) રખે જીવતલિ જે પરાવરજ્ઞાઈ છતીઈ જીવઈ.

ક્રિયાતિપત્તિ:

(૧) જઈ કિમઈ અમુક કરત, લિખત, દિઅત-તલિ અમુક હુયત!

ભવિષ્યકાળ:¹

(૧) કરસિઈ, લેસિઈ, દેસિઈ (૩ને પુરુષ)

(૨) તૂં કરસિઈ, લેસિઈ, દેસિઈ-તુમ્હે કરસિઈ (૨ ને „)

(૩) હું કરસિ—અમ્હે કરસિઈ. (૧ લો „)

આશીર્વાદાર્થ:

(૧) કરિન્યઉ, પઢિન્યઉ, મરિન્યઉ, હુન્યઉ.

ગુણરત્ને આટલું જ માત્ર સૂચન કર્યું છે; પણ એ કેટલું મહત્ત્વનું છે તે સ્વરૂપ જોતાં માલૂમ પડશે; ક્રિયાપદોનાં બધાં પ્રચલિત રૂપોનો તેમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. મધ્યકાલીન ગૂઝરાતીની ૧ લી ભૂમિકાનું વ્યાકરણ રચવામાં આમ આની ઉપયોગિતા ઘણી છે. આ ગ્રંથની હાથપ્રત સં. ૧૪૭૦ અને ૧૪૯૮ની મળે છે.² “હ”; “તૂ” એ વગેરે રૂપો આટલાં જૂનાં મળે છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે: ને કે કરઈ, દીધઉ, કરેવઉ વગેરેમાં બન્નું જુદા રાખવામાં આવ્યા છે.

વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં તૃતીયાનો ૬ જુદો સચવાયો છે; દ્વિતીયાનો ઝકાર હજી રહ્યો છે (“આવસ્વકુ” માં). કર્મર્થે રહઈ પ્રત્યય હજી સચવાયેલો છે. સપ્તમીનો ઇ મળે છે (“દિહાડે”માં), છતાં ૬ પણ મળે છે (“લહુડપણિ” “દિહાડી”). “રખે” એ અવ્યયાત્મક રૂપ લગભગ પહેલું જ પ્રયોજાયેલું મળે છે.

૭. તરુણપ્રભના ગદ્ય પછી ૫૫ વર્ષે જ લેખકના નામનિર્દેશ વિનાની સં. ૧૪૬૬ની “શ્રાવકવ્રતાદિ-અતિચાર”³ નામક ગદ્યકૃતિ મળે છે. આ ટિપ્પણુ જેવું ગદ્ય છે. અગાઉ આવેલા “અતિચાર” ના નમૂના સાથે સરખાવવાથી ભાષાસ્વરૂપનું તારતમ્ય ખ્યાલમાં આવશે:

¹ ભવિષ્યકાળના ત્રણ ભેદ: અઘતન, શ્વિસ્તન અને પરતસ્તન કલા છે, અને માટે “આભનહ” “કાલનહ” અને “તેહ પરહહ” રાખેલા પ્રયોજ્યા છે.

² વસંત, વર્ષ ૧૩૩૬, પૃ. ૨૦૦ અને વ. જૈ. મ. પ્ર. સુ. પૃ. ૩૦૧

³ ૩ પ્રાચીન ગૂ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૬૦-૬૬

જ્ઞાનાચારિ દર્શનાચારિ ચારિત્રાચારિ તથાચારિ વીર્યાચારિ પંચવિધ આચારિ જુદા અતીચારુ પદ્મ-દિવસ માહિ સૂક્ષ્મ બાહર હૃદ તે સવિહુ મનિ વચનિ કાંધ કરી મિચ્છા મિ દુષ્કર્મ । x x x કાલવેલા તથા કાળુ-અણુ ઉધરિયે પઢિલું, વિનયહીન પઢિલું, કપધાનહીનુ પઢિલું, બહુમાનહીન પઢિલું । અનેરા કન્હઈ પઢી અનેરુ ગુરુ કાહિલ । દેવ-વંદણુ-વાંદણું, પડિક્કમણું સન્નહાઉ કરતાં, પઢતાં, ગુણતાં કુડક અક્ષર કાન્હઈ માત્રિ ઓછાઓ આગલુ લણિઓ । કુડક અર્થ બેઠૂડા કહિયા । જ્ઞાનોપગરણુ પાટી, પોથી, કવણી, કમલી, સાંપુડાં, સાંપુડી, દસ્તરી, વહી, ઓલીયાં પ્રતિ પગ લાગુ, થૂક લાગલું । થુંકિય અક્ષર માંજલ, સીસમ દીધલું । કન્હિ છતઇ આહાર નીહાર આશાતન હુઇ x x x x ।

પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉકાર પ્રાયઃ હુમ થયો છે. વધુમાં “ઓછાઓ” અને “લણિઓ” જેવાં અર્વાચીન રૂપો પ્રવેશ પામવા લાગ્યાં છે. પણ હજી સાહાચરક ક્રિયાપદ તરીકે છદ્દ દેખા દેતું નથી.

૮. “રંગસાગરનેમિ કાશુ” નાં કર્તા સોમસુંદરસૂરિ(સં. ૧૪૩૦-૧૪૯૯)એ અનેક બાલાવબોધ લખ્યાનો આ પૂર્વે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.^૧ ઉપદેશમાલા અને યોગશાસ્ત્રના બાલાવબોધોમાંની કેટલીક કથાઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે.^૨ લેખકનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં હોવાને કારણે ખ્રીસ્ત ૨૫-૩૦ વર્ષે એમની ગદ્યસેવાનો આરંભ માનિયે તો સં. ૧૪૫૫-૬૦ થી આ ગદ્ય કથાઓ લખાઈ હોઇ શકે. સં. ૧૪૯૯ પર્વેત એમનું જીવન લંખાયું હતું, એટલે ક્રમમાં અહીં ૩૭૦ સ્થાન બંધબેસતું ઘર્ષ રહેશે.

કાદંબરી અટવીઇ વટવૃક્ષ ૨ સૂડા સગા લાઇ હતા । એક સૂડાઓ લીલે લીધાઓ । પર્વત પાલિ માહિ બાધિઓ તેહ લણી ગિરિ-શુક કહીવરાઇ । ખીજાઓ સૂડાઓ તાપસે લીધાઓ તેહના તપોવન માહિ વાધિઓ તેહ લણી તે પુષ્પ-શુક કહીઇ । એકવાર વસંતપુરનુ સ્વામી વિપરીત શિક્ષિત ઘોડઇ અપહારિઓ । અટવી માહિ આવિઓ । ગિરિશુક રાયહુઇ કહઇ-

૧ જુઓ પૃ. ૩૩૧ અને ૩૫૭

૨. પ્રા. ગૃ. ગદ્ય સંદર્ભ, પૃ. ૬૭ થી ૧૨૬

ભો ! ધાઓ, ઘોડા આભરણ સહિત રાત્રી નાઈ છઈ; તુમ્હે લિઓ । તે વાંત સાંભેલી રાત્રી આઠઓ ખીહનુ । રાત્રી આલી ઊતાવલુ તાપસનઈ આશ્રમિ ગિઓ । તિહાં પુષ્પશુક કહઈ-ભો તાપસો ! ઊઠઓ, તુમ્હારઈ અતિથિ રાત્રી આપિઓ; આસન માઠઓ, પરહુણાઈ કરઓ । તાપસો આસન માંડિહ; વનફલ વાઈ ભોજન કરાવિહ । રાત્રી સુસ્થિઓ ચિદ્રૂ પૂછઈ-તુમ્હે બિ સૂડા સરિયા જ દેયુ છું; અનક એવડઈ યોલવાનું આંતરું કાંઈ । પુષ્પશુક કહિવા લાગિઓ-રાત્રી ! એ સંસર્ગનુ વિશેષ । નહી તુ અમ્હે બેહુ સગા ભાઈ । સાભલિ, અમ્હાં સ્વરૂપ-× × × × હસિહ સૂડાનું વચન સાભલી રાત્રી હર્ષિઓ । વલી આપણઈ સ્થાનકિ પુહુતુ । એહવા બેહુ સૂડાનઈ ઉદાહરણિ દેશતિ સંસર્ગન દોષ શુભનું સ્વરૂપ જાણત ॥૧

આ વાક્યખંડ મધ્ય ગૂજની ૧ લી ભૂમિકાના પછીના સ્વરૂપનો એક સુંદર નમૂનો છે, તેમાં ખીજી ભૂમિકાની લાક્ષણિકતાઓ સ્ફુટ થવા લાગી છે: જોવી કે-

૧. અનન્દને સ્થાને અનન્દો: સૂડઓ, વાધિઓ વગેરેમાં; ક્યાંક માત્ર હ: સંસર્ગનુ, પુહુતુ, વર્મતપુરનુ વગેરેમાં;
૨. અનન્દ ને સ્થાને દીર્ઘ કં: સૂડાનું, અમ્હાં વગેરે; (હ્રસ્વ પણ મળે છે: દેયુ છું વગેરે).
૩. છઈ, છઈ (છું)નો સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ: રાત્રી જાઈ છઈ, સરિયા જ દેયુ છું.

આમાંના છઈ-છઈ નો સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકેનો પ્રયોગ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જોવો છે. ગૂજરાતી ભાષાનું એ અસાધારણ લક્ષણ છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ તેના સમય વિશે લખતાં કહ્યું છે કે-

“× × × it may be inferred pretty correctly that છે came into predominance as a suffix and made the verb analytical some time after 1500 V. S., and still later.”^૨

—“હે વિક્રમ સં. ૧૫૦૦ પછી દેવલેક સમયે, અને તેનાથીયે મોડા અનુગ તરીકે વપરાવા માંડ્યો હતો, એમ સિદ્ધ રીતે કહી શકાય.”

આમત હવે બદલવો પડશે. શ્રી. ક. મા. મુનશીએ જે કહ્યું છે કે,

“V. About 1400 (ie. V. S. 1456) હર begins to be used as an auxiliary verb.”

—એટલે કે “હરનો સાહાયકારક તરીકે ઉપયોગ ઈ. સ. ૧૪૦૦ (વિ. સં. ૧૪૫૬)ની આસપાસ શરૂ થયો છે.”

—એ વધુ વાળખી લાગે છે. સોમસુંદરે તો આવાં ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

સોમસુંદરનાં ઉદાહરણોમાં હજી હર (—હર—ને) પ્રત્યય રહ્યો છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. આમ છતાં જૂદા પાણી દિતીયાના પ્રત્યય તરીકે મળે છે:

સુકેમાલ લક્ષણોચિત રાયના પગ દેખી સાનુરાગ યજી રાયનઈ કહમ—જમ મજરઈ પરિણં તુ એક વાત કહઈ. રાઈ કહિઈ—પરણિસુ. પછમ તે કહમ—આગઈ જે પોટલકે જાપાડી આવમ તેહનઈ પગ ધોવાનઈ મિસિઈ પાછવિ તેહનઈ કૂમ લાવઈ. તાહરઈ રૂપિ મોહી કહઈ જઈ—તરહે જઈ. રાનં જાડી જવો લાગઈ. તીણઈ ઝાઈ વાહિવઈ પરહણઈ નાઈઈ. એતલઈ મંડિક ચૌર કંકલોહનઈ ખાડઈ લેઈ કડાં ધાઈઈ. રાનંઈ એક કુઠઈ આમણઈ ત્રિજિ આરછાતી યામઈ આતરઈ દેઈ રહિઈ. કુઠઈ આહણી પાડી ચૌર પાછઈ ત્રિજિ. રાનં તીકલી મુજિઈ અવાસિ આવિઈ. ખીજઈ હીહાડઈ રાનંઈ રવાડી જાતઈ તુતારાનઈ કામ કરતઈ તે ચૌર હીઈ. રાત્રિ હીઠાનઈ અનુસારિઈ એલખિઈ. રાનંઈ તેડાવી અતિહિ માન દેઈ બહિનિ માગી. ચૌરિ જાણિઈ હઈ રાનંઈ લાખઈ. પછમ પેલઈ અવસર જાણી બહિન રાયનઈ પરિણાવી ૨

! ! આમાં છેલ્લો રાય-નર્દમાં નહિ મંપ્રદાનના અર્થે છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે. આ અહીં આવેલો વાક્યખંડ જોતાં હવે તે 'ગૂજ-રાતી નથી તેમ કાણુ કહી શકશે ? સ્વ. નરસિંહરાવભાઈને તેને "ગૌર્જર અપભ્રંશ" કહેવાની ઇચ્છા રહેલી;¹ પણ "ગૌર્જર અપભ્રંશ" એ તો પ્રાચીન ગૂજરાતી જેને કહી શકાય તે છે; આ તો અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા બતાવી મધ્યકાલીન વિશિષ્ટ ભૂમિકાઓમાં આવેલું ભાષા-સ્વરૂપ છે; જેના સાહિત્યકીય સ્વરૂપનો ચોક્કસ સીમાપ્રાંત મં. ૧૪૫૦નું "મુગ્ધાવબોધ ઐકતિક" છે.

તરુણપ્રભ અને સોમસુંદરના ગદ્યનો મંપૂર્ણ અભ્યાસ હજી થયો નથી; કોઈએ ક્યો જાણ્યામાં નથી. એ અભ્યાસ થયે મધ્યકાલીન ગૂજ. ભાષા ઉપર અનેરો પ્રકાશ પડશે.

૬. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સુંદરમાં સુંદર ગદ્યકથાનકો મળે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તો ગદ્યકથાનકોના કથા, આખ્યાયિકા, અંબુ વગેરે અનેક ભેદો પણ મળે છે; પણ અપભ્રંશ પછીની લોકભાષાઓમાં એ દિશામાં કોઈ પણ જાતનો વિકાસ થયો નથી. માત્ર શપથ ખાવા મધ્ય. ગૂજ.માં એક ગદ્યકથા મળે છે કે જેને સાચા સ્વરૂપમાં ગદ્ય-કથા કહી શકાય. તે "પૃથ્વીચંદ્રચરિત." એ ગદ્યકાદમ્બરીનો લેખક તે ત્રિભુવનદીપક-પ્રમંથ-કાર અંચલગચ્છીય જયશેખરસૂરિનો એક શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિ છે. શુરુનો સમય મં. ૧૪૦૦-૬૨ નિશ્ચિત છે, એ ઉપરથી શિષ્યનો સમય વિક્રમના ૧૫ માં શતકનો મધ્યભાગ મં. ૧૪૨૫-૭૫ માનવામાં બાધ નથી, અને "પૃથ્વીચંદ્રચરિત"ની પુષ્ટિકામાં મં. ૧૪૭૮નું વર્ષ મળે જ છે; જેમકે,

શ્રીમદ્વલ્લભ્ણે શ્રીગુરુમાણિક્યસૂરિણા ।

પૃથ્વીચન્દ્રનરેન્દ્રસ્ય ચરિત્રં ચારુ નિર્મિતમ્ ॥

સંવત ૧૪૭૮ વર્ષ શ્રાવણ સુદિ ૫ રવો પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રં
પુણ્યપત્તને નિર્મિતં સમર્થિતમ્ ।^૧

ઉલ્લાશ્લોકનો રચનાર તો માણિકચંદ્રસૂરિનો કોઈ શિષ્ય
છે; કેમકે તેને તે ગુરુ કહે છે. એ શિષ્યનું કહેવું એમ જણાય છે. કે
ગુરુએ સં ૧૪૭૮ના શ્રાવણ સુદિ ૫ ને દિવસે પુરુષપત્તન=પાલણપુરમાં
આ ગ્રન્થનું નિર્માણ કર્યું, જેનું શિષ્યે સમર્થન કર્યું. સમર્થન કરવાની
મિતિ પેલી માનીએ તો તે પૂર્વે આ ચરિત રચવામા આવ્યું હશે.

માણિકચંદ્રસૂરિએ મંસ્કૃત ભાષામાં એક “શુકરાજકથા” લખી
છે, જેમાં વચ્ચે ગૂજરાતી ભાષાના સુભાષિતો પ્રચલિત સાહિત્યમાંથી
વીણી આપ્યા છે. ગૂજરાતીમા વૃત્તપદ્ય રચના થતી હતી, તે તેમાંથી
મળી આવી છે, કેમકે તેણે શાલિસૂરિના વિરાટપર્વમાંથી એક કડી
સ્વાગતાની ઉતારી છે,^૨ અને ન જાણ્યા ગ્રન્થમાંની એક ઈદ્રવજા
પણ લીધી છે; જેવી કે,

પુણ્યપ્રભાવિ સશિસ્ત્ર્ય ચાલદ પુણ્યપ્રભાવિ ફલ વૃક્ષ આલદ,
પુણ્યપ્રભાવિ જહુ મેઘ મૂકઠ સચુદ્રમયાદ યકી ન ચૂકઠ.

એનો રસાસ્વાદ કેટલો બહુવિધ હશે તે આનાથી જણાય છે.
એ જ કવિ શબ્દ-અર્થના અલકારોથી વિભૂષિત ત્રિશિષ્ટ પ્રકારનું ગદ્ય
ધરાવતી મધ્ય. ગૂજની ૧ લી ભૂમિકામાં “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” એ
કથા આપી માતૃભાષાને વિભૂષિત કરે છે.

પાંચ ઉલ્લાસમાં વિલકૃત થતી આ કથાનું ખીજુ નામ
“વાગ્વિલાસ” રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ઉલ્લાસને અંતે શ્રી-
પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રે વાગ્વિલાસે પ્રથમોલ્લાસઃ-દ્વિતીયોલ્લાસઃ વગેરે એ રીતે એ
નામનું સૂચન છે. વસ્તુ તરીકે કથા બહુ જ સ્વદંપ છે. પહિઠાણના

૧ પ્રા. ગૂ. ગદ્યસદર્શ, પૃ. ૧૬૦, પ્રા. ગૂ. ઠા. સ. પૃ. ૧૩૦, અનેમાં
આ ચરિત હપાયેલું છે.

૨ આ વિશેના સૂચન માટે જુઓ: રૂપસુંદરકથા. શ્રી લો. જ. સાહેસરા
સંપાદિત : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭

રાજા પૃથ્વીચંદ્રના લગ્ન અયોધ્યાના રાજા સોમદેવની કુવરી રત્નમંજરી સાથે થાય છે. લગ્ન થયા પછી ધર્મતીર્થકરના ઉપદેશથી પૃથ્વીચંદ્ર રાજા સાધુ બને છે, અને પુત્ર મહીધર પિતાની પાછળ ગાદીએ આવે છે. આટલી વસ્તુ ઉપર કવિએ એક સમર્થ ગદ્યકાવ્ય ઊભું કર્યું છે તેમાં દ્વીપ, ક્ષેત્ર, દેશ, નગર, રાજમલા, નાયક-નાયિકા, ઝંઝૂ, વન, સેના-હાથી, ઘોડા, પદાતિ, ગચ્છ, ઘોર અટવી, મુદ્ધ, માસૈયું, સ્વયંવર, લગ્નોત્સવ, ભોજનસમારભ, અન્ન, જ્ઞાતિઓ, એ વગેરેનાં આલંકારિક વર્ણનો અત્યંત વિશદતાથી આપવામાં આવ્યા છે. આટલી વિશદતા છતાં ભાષામાં શ્લેષમૂલક રચના જગ પાણુ થવા દીધી નથી, તેથી કરી ગદ્ય પ્રાસાદિક અન્યુ છે. નમૂના તરીકે પ્રથમ અહીં વસત-વર્ણન જોઈએ:

તિસિંહ આવિઉ વસત, હૂલ શીત તણુ અતી દક્ષિણુ

દિસિ તણુ શીતલ વાઉ વાઉ, વિહસઈ વણુરાઈ ।

“ સગવે ભટલા માસડા પણુ વહસાહ ન તુલ ।

જે દવિ દાધા રૂપડા તોહ માયધ ફૂલ ॥ ”

મહારિયા સહકાર, અપક ઉદાર, વેલસ બહુલ, ભ્રમરકુલ-
સકુલ, કલરવ કરઈ કોકિલ તણા કુલ । પ્રવર પ્રિયંશુ પાડલ,
નિર્મલ જલ, વિકસિત કમલ । રાતા પલાસ, રેવંત્રી વાસ ।
કુદ મુચકુદ મહમહઈ, નાગ પુત્રાગ બહુગહઈ । સારસતણી
એણિ, દિસિ વાસીઈ કુસુમરેણિ । લોકતણે હાથિ વીણા,
વજ્રાડબર ઝીણા ધવલ રૂંગાર સાર, મુકતાન્દલ તણા હાર ।
સર્વાંગસુદર, વનમાહિ રમઈ, ભોગ પુરદર । એકિ ગીત
ગવાઈ, દાન દિવાઈ । વિચિત્ર વાદિત્ર વાજઈ, રમલિ
તણા રંગ છાજઈ, એકિ વાદિઈ ફૂલ ચૂટઈ, વૃક્ષતણા
પલ્લવ પૂટઈ । હોડોલઈ હોંચિઈ, ઝીલતા વાદિઈ નદિઈ
સોચઈ । કેલિહન કલવગિ જોઅઈ, પ્રીતમત હોઅઈ । ૧

અટવીની ભયાનકતા કેવી હોઈ શકે તેનું વર્ણન આપતાં કવિ લખે છે

માર્ગિ જતાં આવી 'એક અટવી... ..જેહ અટવી માહિ...
વૃદ્ધાવલી દીસઈ, ખીહ તા સૂર્યતાણા કિરણુ માહિ ન
 પછસઈ । અનઈ કિહાઈ સિવા તણુ ફેતાર, ધૂક તણુ ધૂતાર ।
 વ્યાધ તણાં ધુરહરાટ, ન લાભઈ વાટ નહ ઘાટે । માહિ
 વાંતરપેર પરી હજલઈ, મહોન્મત ગજેદ્ર ગુલગલઈ, સિંહ-
 નાહલચલીત મયંગલ પલલલઈ । નિસ્વા દવિ દાધા પીલ,
 તિસ્વા લીલ । સૂઅર ધુરકઈ, ચીત્રા ધુરકઈ, વેતાલ
 કિલકિલઈ, દાવાનલ પ્રભવલઈ; રૌંછ સાચરઈ, વિરુ તણા
 ધૂય વિચરઈ' । ઇસી મહારૌદ્ર અટવી ॥૧

સ્વયંવરમંડપનું વર્ણન આપતાં કવિ દ્વંકમા જણાવે છે:
 તેતલઈ સૂત્રહારે સ્વયંવરમંડપ નીધાયુ, પોયણિને
 પાને છાયુ । કપૂરે કરતૂરી મહમહઈ, ઊપરિ મ્બજ
 લહલહઈ' । અદ્રૂઆતણી વિચિત્રાઈ, પૂતલી તણી કાવિલાઈ,
 યલ કુલીતણા મનોહર ઘાટ, પઠઈ લાટ । રત્નમહ
 સોતણુ નહ' મોતીસરિ, અલકરિહ કુસુમતણે પ્રકરિ ।
 વાદિત વાજઈ, માગતિકથ ગીત છાજઈ । આરીસા
 ઝલકઈ, ચાલતા સ્ત્રીના નેહર પલકઈ । ઇસિઈ મંડપિ
 રાયયોગ્ય માડયા નામાકિત સિહાસણુ, માગણુહારનઈ
 પગિ પગિ દીજઈ વાસણુ ॥૨

ઉપરના નમૂનાઓમાં આડંબરી પદ્ધતિ નહિ જણાય. પણ અહીં
 નીચે સ્વપ્ન-પ્રસંગે કવિએ સ્વપ્નમાના પદાર્થોનું વર્ણન આપતાં જે
 વર્ણન કર્યું છે, તેમાં આડંબર-વાગાડંબર જરા દેખાશે, તે એ કે એમાં
 સમાસબદ્ધ સં. પદો જ પ્રયોજ્યા છે; જેવા કે

જહ ચતુર્દશ મહાસ્વજ તણુક સામલઈ જૂજૂક વર્ણન
 અતિકર । રાણી પ્રથમ દીઠહ ગજેદ્ર । કિસિઈ ગજેદ્ર-ચતુ-
 ર્દત, વિનયવત, સપ્તાગ પ્રતિષ્ઠિત, ગજેદ્રગુણિ અધિષ્ઠિત,

૧ એજન, પૃ. ૧૩૭-૩૮, આમાથી વનસ્પતિના નામ મેં વિસ્તારભર્યે
 ત્યજ દીધા છે.

૨ એજન, પૃ. ૧૪૩

વિશાલકુંભસ્થલ, વિલોલકર્ણાયલ, લંદંડશુંડાદંડ, તેજિ કરી
 પ્રચંડ, મદનલવાસિત-કપોલમૂલ, ભ્રમરકુલ-અનુકૂલ. પરિત્યક્ત-
 સકલ દોષ, ઉત્પાદિતસકલજનનયનસંતોષ, પ્રધાન, ઐરાવલ્લ-
 ગજસમાન, મહાકાય, પ્રવૃત્તપ્રાય, ભદ્રજાતીય, અદ્વિતીય;
 નેહ તણી ગતિ પ્રસાદી, એવંચિદ દીઠહ હસતી ॥.....
 મિસિહ તે સીહ-રૂપચિંટપાંકુર, અદ્ભુતપ્રભાડંબર, રકતો-
 ત્પલસુકુમાલતાલ, તાલૂક લાગી આરક્ત નિહવા નિસિહં
 હુક અશોકપ્રવાલ, વિસ્તીર્ણકેરાસરાશોભિતસ્કંધ, વજ-
 સારશરીરબંધ, પ્રવરપીવરપ્રકોષ, હમલદલ-રક્તોષ, તીક્ષ્ણ-
 દાઢાવિડંબિતવદન, પરાક્રમ તણહં સદન, પુન્નહયાં પૃથ્વી
 આસ્ફાલતહ, પીતલોચનિ ભૂમિકાતિ નિહાલતહ, મૂધાખત
 સુવર્ણસમાન કિન્નરા પિન્નર-નેત્ર; શૌર્યવૃત્તિ તણહં
 ક્ષેત્ર, અકલ અગંભિત, સખલ અપરાભિત, અખીહ,
 એવંચિદ દીઠહ સીહ ॥૧

કવિએ લીધેલી મહેનતનો આનાથી ખ્યાલ આવશે. વર્ણનો
 તાદશ બનાવવાનો કવિએ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ છતાં પ્રસાદ ગુણ જવા
 નથી દીધો. હુકડાઓમાં લીધેલી અનુપ્રાસપદ્ધતિ પ્રસાદ ગુણ ન હોય
 તો કર્ણુકટુ થઈ પડે. તે ન થાય તેવું સતત ધ્યાન કવિએ રાખ્યું છે.

આ ગદ્યકાદંબરી ભૂગોલ, સમાજશાસ્ત્ર, વિદ્યાઓ, એ વગેરે
 વિષયો પણ સિદ્ધતથી ચર્ચે છે. ૯૮ દેશનો નામનિર્દેશ કરતાં વધારાનાં
 નામોમાં આદન, હબસા, મુગદિ, વગેરે દૂર દેશોનો પણ નિર્દેશ કર્યો
 છે. ચોટાનાં વર્ણન કરતાં ૮૪ પ્રકારની ખજારો પણ બતાવી છે,
 જેમાં ૮૪ પ્રકારના ધંધાઓનો નિર્દેશ થઈ જાય છે. રત્નમંજરીના
 વિદ્યાધ્યયન પ્રસંગે ૬૪ કલાઓ-વિદ્યાઓનો, ૧૮ પુરાણોનો અને ૧૮
 સ્મૃતિઓનો પણ કવિએ નામનિર્દેશ કર્યો છે. આ વગેરે જોતાં કાવ્યના
 ક્ષેત્રમાં વ્યવહારવિષ્ણુ છે, તેવું સાર્થક્ય-આ ગદ્યકાવ્યમાં ચતું લાગે છે.

અને લાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં તો મુઘાવળોષ્ઠ ઔક્તિકની જેમ જ

પ્રાચીન ગૂજરાતી અને મધ્ય. ગૂજ.નો સીમાપ્રાંત નક્કી કરી આપે છે. એમાં પ્રથમા-દ્વિતીયાના એ-વ. નો ઉ પ્રત્યય ક્યાંય પણ જોવામાં નથી આવતો; જ્યાં છે ત્યાં અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં આવવાના છો ના પૂર્વવર્તી અનુ ઉ કે ઉ તરીકે જ આવ્યો છે; જેમકે નીપાયુ=નીપાયો, છાયુ=છાયો, અલકરિઉ=અલકર્યો, ઠાકુર-નઉ=ઠાકારનો, માંકડનુ=માંકડનો, વગેરે. નાન્યતર જાતિમાં અનુ ને ઉ કે ક એમ ત્રણે પ્રકાર મળે છે; જેમકે પીપળાનું પાન, નદીનું પુર, લક્ષ્મી તણુઉં, જોયું, હું-હું, વગેરે.

ક્રિયાપદમાં અનુ પૃથક્ મળે છે. અપવાદ તરીકે “તુ મનિ ગર્વ આણે, માહરી વાત જાણે” પ્રયોગ મળે છે; પણ વિલક્ષિતા પ્રત્યય તરીકે અનુ, હ, એ ત્રણે પ્રકાર મળે છે; જેમકે છાટે કાને, સૂધઈ વાનિ, અંબક તણે તહુતહાઉ જાણે ત્રિનહુધ ત્રિભુવન દલવલિવા લાગા, રોષે હુઉ વિકરાલ, વગેરે.

પ્રત્યયોમાં રહ્-રહિ-હૂ એ જૂનો પ્રત્યય દ્વિતીયાના અર્થમાં મુ.અૌ. જેમ અહીં પણ ચાલુ છે; પણ તે ઉપરાંત તે જ અર્થમાં નહ પ્રત્યય પણ મળે છે, કે જે પછીથી ગૂજ. માં બિતરો આવ્યો છે, જ્યારે પૂર્વતો નષ્ટ થયો છે; જેમકે ચોરદંડ તુઝનધ હોસિઈ (તાદૃથ્યે), તેહનધ યુત્ર હૂઆ દસ (સંજ્ઞે), માગણહારનધ પગિ પગિ દીજધ વાસણુ (સંપ્રદાને), જે એહનધ સખઈ તે ઠાર (કર્મથે).

મુ.અૌ. માંતું સમગ્ર વ્યાકરણ આ ગદ્યકાવ્યમાં પ્રયોગયેલું છે, એટલું કહેવાથી લાઘવ સચવાશે. પરિશિષ્ટ-૩ જામાં એ દષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખી રૂપાખ્યાનો આપવામાં આવશે, એટલે બીજી બીજી કૃતિનો પરિચય આપતાં પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે, તેવું અહીં નથી કર્યું.

કવિના સમયમાં અરબી, ફારસી શબ્દોની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી તે આ કાવ્યથી પણ સમજાય છે. નીજમહિ, સૂકાણી, સૂકાણ, માલિમ, એ ચાર વહાણને લગતા શબ્દો એણે પ્રયોજ્યા છે.

શબ્દનો તો લંકાર જ આપે છે. અને “શબ્દકોશ” માટે વિપુલ સામગ્રી રજૂ કરી આપે છે.

૧૦ કારક પ્રક્રિયાને બતાવતી ષટ્ કારક નામની એક કૃતિ મળે છે, જેની મં. ૧૪૮૫ ની નકલ મળે છે.^૧

યથા છ કરિક સાતમુ સખધ કર્તા કર્મ કરણ મંપ્રદાન
અપાદાન મળધ અધિકરણ ।

(૧) જે કગ્ધ સ કર્તા

(૨) જે કીજધ ત કર્મ.

(૩) જિણુધ કરી ક્રિયા કીજધ ત કરણ.

(૪) જેહ દેવાતણુધ ધગ્જા જેહ રુચધ કાધ જે ધરીધ કાધ
ત કારક સમ્પ્રદાન.

(૫) જે-હતુ અપાય વિશ્લેષુ હુધ જે-હતુ આદાન ગ્રહણુ
હુધ ત કારક અપાદાન.

(૬) જેહ કલ્પધ જેહ માઝિ જેહ પાસિ જેહ તણુઉ જેહ
તણી જેહ સગધ જે કહિધ ઇત્યાદિ મળધ.

(૭) ગામિ પાદિ ખલધ ક્ષેત્રિ પવતિ માહિ બાહિગધ
ઇત્યાદૌ આધાર.

આમા સાતે વિભક્તિઓના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે, એમાંથી નીચે મુજબ પ્રત્યયો તરી આવે છે.

પ્રથમા વિભક્તિ એ વ.-વિકલ્પે ડ પ્રત્યયઃ અપાય, વિશ્લેષુ, લય,
સાતમુ (વગેરે) છતાં “ત” પણ

દ્વિતીયા “ - ” અમ્ મં પ્રત્યય-જે

તૃતીયા “ - ” પ્રત્યય (મ)ક-જીણુધ

ચતુર્થો “ - ” -(કોઈપણ ઉદાહરણ નથી)

પચમી “ - ” પ્રત્યય હતુ-જેહતુ (જેનાથી)

ષષ્ઠી “ - ” નામયોગી તળડ, તળી, તળડ, (એ અર્થ
લાવવા કહ્દ, માઝિ, પાસિ, સરદ, કહિદ

પ્રયોગવા લેખકને હજુ છે; જે બધામાં
સમગ્રીનો પ્રત્યય રહેલો છે.)

સમગ્રી ” — ” — પ્રત્યય ફ કે (બ)ફ ગામિ, પાદિ, ખલધ,
ક્ષેત્રિ, માહિ, બાહિરધ.

આમાંથી શબ્દવિભાગ નીચે મુજબ મળી આવે છે:

સર્વનામ—જે, જં, તં (તે), જણુધ (ત. વિ.) કાંધ

વિશેષણ—સાતમુ

વર્તમાનકાળ—એ. વ.—કરધ (કરે), રુચધ (રુચે), હુધ (ધાય).

” કર્મણિ—ક્રીજધ (કરાય), ધરીધ (ધીરવામાં આવે)

અત્યારનાં પ્રચલિત નામયોગીમાંનાં કરી, તણુહિ, કંઈધ,
માહિ, પાસિ, માહિ (જેમાંનાં આ છેલ્લો તે “મા” રૂપે આજે
પ્રત્યયાત્મક બની ગયો છે તે) આટલાં જૂનાં મળે છે. “કરી”નો
પ્રયોગ શિષ્ટ ખેલીમાં આજે બાપક નથી, છતાં સાધનના અર્થમાં
તેમ જ સંબંધક ભૂતકૃદંત સાથે માત્ર પાદપૂરક જેવું આજે પ્રયુક્ત છે,
જેમકે “દીવાએ કરી અજવાળું કર” અને “ખેલી કરી છોકરા નવરા
થઈ ગયા” વગેરે રૂઢ પ્રયોગો.

ઉપસંહાર

ગૌજર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની આરંભકાળથી માંડી
જે સાહિત્યકૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે, તેમ જ નરસિંહ મહેતાનો કવનકાળ
સં. ૧૪૯૦ આસપાસ શરૂ થાય ત્યાંસુધીની મધ્ય ગૂજરાતીની ૧લી
ભૂમિકાની પછ અત્યંત ગદ્ય કૃતિઓ જે કાંઈ ઉપલબ્ધ છે, તેનો યુગવાર
પરિચય આપવાનો આ રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવી છે. આ હેતુ
સંદર્ભી ગૌજર અપભ્રંશની નિશ્ચિત સ્વરૂપે શરૂઆત છે. ત્યાંથી પ્રથમ
ભૂમિકા શરૂ થઈ, તે હેતુયુગના અંતે વિકાસ સાધતા રાસયુગથી
દ્વિતીય ભૂમિકા (જેમ આજે જૂની ગૂજરાતી કહેવામાં તે કાંઈતે
મળુ સંકેત નથી, તે)માં પરિણત થઈ. ત્યારથી આપણા કવિઓની

રૂપક કૃતિઓ આપણને મળવા લાગી છે. અનેક કવિઓએ અનેક કૃતિઓ રચી હશે, પણ આજે બધી જ કાંઈ ઉપલબ્ધ નથી; ઉપલબ્ધ છે તેવીમાંથીએ માત્ર ગૂજ કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે; તેમાંથી ઘણી જ સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. જેને માટે કાંઈ પણ માહિતી મળી છે, તે યથાશક્તિ અને આવશ્યકતાનુસાર આપવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ભાષાનો ક્રમિક વિકાસ કેમ સધાયો તે જાણવાને માટે પ્રાપ્ય ગદ્યકૃતિઓનો પણ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ગદ્યકૃતિ-કારોને, એઓ વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ ધરાવતી કૃતિ અર્પતા ન હોય તો કવિ ન કહી શકાય; પણ તે સાથે એટલું પણ ચોક્કસ કે પછમાં પોતાની કૃતિઓ રચી હોય છતાં તેમાં કવિતાનો અંશ પણ ન હોય; એ બધાઓએ પોતપોતાની કૃતિઓ દ્વારા ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસમાં જે ફાળો આપ્યો છે, તે બતાવવાના ઉદ્દેશ આ ગ્રંથમાં પ્રાપ્ય ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્યવિકાસની દૃષ્ટિએ અહીં હૈમયુગ અને રાસયુગ એવા બે યુગો આપવામાં આવ્યા છે. રાસયુગને છેક નરસિંહયુગના આરંભ સુધી લંબાવવામાં આવ્યો છે; તેમ કરતાં ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની દ્વિતીય ભૂમિકાના અનુસંધાનમાં વિકસિત થયેલી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાની કૃતિઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે. અગાઉનાં શતકોની જેમ જ વિક્રમના પંદરમા શતકમાં વિવિધ સ્વરૂપે રાસો વિકસ્યા છે, અને સાથોસાથ સં. ૧૪૦૦ આસપાસથી મધ્ય ગૂજ. નો વિકાસ કેમ થયો તે તે કૃતિઓએ બતાવી આપ્યું છે. એ આખો સંક્રંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનો વિકાસ સાધી આપે છે. નરસિંહયુગની ભાષાનો વિચાર કરતાં તેમાં મધ્ય. ગૂજ.ની બીજી ભૂમિકાનો વિકાસ મને વધુ જણાય છે. અને સોમસુંદરસુરિની કથાઓમાં અને સં. ૧૪૭૮ લગભગના

“પૃથ્વીચંદ્રચરિત”માં તે વિકાસનાં બીજો સ્પષ્ટ જોવામાં પણ આવે છે. નરસિંહયુગથી તેથી મધ્ય. ગૂજ.ની ૨૭ ભૂમિકાનો વિકાસ માન્યે તો “કાન્હડે પ્રબંધ” (વિ. સં. ૧૫૧૨) એ વગેરે કૃતિઓમાં તે ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ગતાર્ય થઈ શકે. સં. ૧૪૭૫ થી ૧૫૫૦ એ ૨૭ ભૂમિકાનો સમય આ પૂર્વે બતાવાયો જ છે.^૧

રાસયુગને અહીં અટકાવવામાં આવ્યો છે, તે નરસિંહ મહેતાની વિશિષ્ટ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ અને તે સાથે તેણે જે જૈનેતર કવિઓને આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્યોનાં વહેણ સાધી આપ્યાં અને પદ્ધતિ પ્રકારમાંથી વિસ્તૃત કડવાપદ્ધતિનો આવિષ્કાર થયો તે વિશિષ્ટતા બતાવવાને માટે. આમ નરસિંહયુગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને લાયક બન્યો છે. પણ તેથી એમ ન જ સમજવું જોઈએ કે રાસો લખાતા બંધ થયા. રાસો તો છેક છેલ્લા શતક સુધી લખાયા જ કર્યા છે; માત્ર રાસયુગમાં જે પ્રાધાન્ય હતું, તે ન રહેતાં ટૂંકાં કાવ્યોમાંથી લાંબા બનતાં એ સમગ્ર ગૂજરાતી વાહ્મયના વિકાસમાં અંગરૂપ થઈ ગયા છે, તે એટલે સુધી કે ચાલુ આખ્યાનપદ્ધતિમાં જ તે આવી ગયા. અને ખરું જોતાં રાસયુગના રાસોમાં આખ્યાનપદ્ધતિનાં બીજાં દેખાય જ છે: એમાં જૈન કથાઓ અપાયેલી છે. અને શાલિભદ્રસૂરિનો પચ પડવ ચરિતરાસ તેમ જ શાલિસૂરિનું વિરાટપર્વ તો જૈનેતર કવિઓની આખ્યાનપદ્ધતિના નિદર્શક જેવાં જ છે.

રાસયુગને વિક્રમના ૧૫મા શતકની છેલ્લી પચીશીમાં નરસિંહના કવનકાળની મર્યાદા સાથે અટકાવવામાં આવ્યો હોવાને કારણે પાછલી કૃતિઓને રાસયુગમાં આપી નથી; દયાસાગરસૂરિનો ધર્મદત્તરાસ (ર. સં. ૧૪૮૬), જયસાગરનાં વયરસ્વામિ-ચુરારાસ (જૂનાગઢમાં ર. સં. ૧૪૮૯) અને કલ્યાણમંદિર ભાષા-ચક્રિપદ, મેઘા-મેઘાનાં તીર્થમાળા-સ્તવન અને રાણકપુરસ્તવન (ર. સં. ૧૪૯૯) દેવરત્નસૂરિશિષ્યનો દેવરત્નસૂરિ ફાગ (ર. સં. ૧૪૯૯), નાયલગચ્છીય ચુરુરત્નસૂરિના

ઋષભરાસ અને ભરતબાહુબલિ પ્રબંધ, ભાવસુંદરનું મહાવીરેસ્તવન, સાધુકીર્તિના મત્સ્યોદરકુમારરાસ અને વિક્રમકુમારરાસ (૨. સં. ૧૪૬૭), માણિક્યસુંદરની ચંદ્રધવલધર્મ દત્તકથા (છેલ્લી પચીસીની કૃતિ), તેજવર્ધનનો ભરતબાહુબલિ-રાસ, કાઠ અજ્ઞાતનો કીર્તિરત્ન-સૂરિકાગુ, એવી જ એક કૃતિ ભાવપ્રભસૂરિગીત, તેમ જ અજ્ઞાત કર્તૃત્વવાળી શિવચૂલા-ગણિની-વિજ્ઞપ્તિ એ કૃતિઓને નરસિંહચુગ માટે અનામત રાખી છે. “વસંતવિલાસ” અને “કાગુ” એ બે જૈનનર કૃતિ પણ નરસિંહ મહેતાના કવનકાળના આરભ લગભગની છે. એ પણ તિથી જ અનામત રાખવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે ભાષાએ વિકાસ સાધ્યો છે તે સાથે ગૂજરાતી કવિતાએ પણ વિકાસ સાધ્યો છે, તે વસ્તુ પણ રાસચુગમાં ફાલેલા રાસ, કાગ, કક્કા, ખારમાસી, છૂટક પદો, મોટા પ્રબંધો એ વગેરે સાહિત્યના પ્રકારો ઉપરથી સમજવામાં આવશે. મેશક કાવ્યો મળ્યાં પણ મહાકાવ્યો નથી મળ્યાં તે છેક છેલ્લી ઘડી સુધી. વસ્તુ તરીકે આ સાહિત્યમાં ધાર્મિક આખ્યાનો-ચરિત્રો વગેરે જ મુખ્યત્વે લેવામાં આવ્યાં છે. માત્ર ૧૫ માં શતકમાં થોડી લોકકથાઓ દેખા દે છે. લોકરુચિ કેવા પ્રકારની હતી, એ આ ઉપરથી અટકળી શકાય. મોટા ભાગની કૃતિઓ જૈન સાધુઓની છે. તેમણે લોકોને ધર્માભિમુખ રાખવાને માટે મોટે ભાગે ધાર્મિક કથાનકો પસંદ કર્યાં અને કવિતા-વિસ્તાર સાધ્યો; તેમણે લોકકથાઓને પણ ધાર્મિક પદ્ધતિએ આપવા સાવચેતી લીધી, પણ અસાધ્ય, ભીમ વગેરેએ માત્ર સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુ જ લક્ષ્યમાં રાખ્યું.

રાસચુગમાં ઐતિહાસિકે રાસ લખાયા છે, પણ મોટા ભાગના એ કાઠ અને કાઠ આચાર્યના પદ્માભિષેકની હકીકત સાચવનારા જ છે. સમરાસ, પેથડરાસ વગેરે રાસો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વના છે. રણમધ્યહન તો સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે.

કાવ્ય તરીકે જ માત્ર જુદું તરી આવતું કાવ્ય “સંદેશક રાસ” ગણાય. એમાં ખીન્ને કોઈપણ વિશિષ્ટ હેતુ કવિને નથી, માત્ર કવિતા-દેવીની ઉપાસના જ એનું બ્યેય છે. આ જાતનાં કાવ્યો ગૂજરાતી ભાષામાં સંઘાયાં જ નથી. સંઘાયાં હોત, તો એક નવો જ પ્રકાર મળત.

ખંધની દષ્ટિએ તપાસ કરતાં લાંબાં કાવ્યોમાં માત્ર એ પ્રકાર જ પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) કડવા-ભાસા-ઠવણી-ઢાળ એમ વિભાગ પાડતાં ગેય રાસકાવ્યો અને (૨) ખંડ પાડતાં અથવા તો સળંગ કાવ્યો. આ બીજા પ્રકારમાં અસાધ્યતાની હસાઉલી, ભીમની સદયવત્સકથા, શાલિ-સુરિનું વિરાટપર્વ, એ કાવ્યો ગણાવી શકાય. હસાઉલી તો “પવાડો” (સં. પ્રવચ્ચ) હોવાનું કહે જ છે. સદયવત્સકથા અને વિરાટપર્વને પણ “પવાડો” કહી શકાય. પવાડાની વ્યાખ્યા એવી બાંધી શકાય કે જેમાં મુખ્યત્વે ચોપાઇ-ખંધ હોય, વચ્ચે જૂજ પ્રમાણમાં દૂહા અને કવચિત અન્ય છંદો આવે કે ન આવે, તેમ જ જુદા જુદા રાગમાં ગવાતાં પદો આવે કે ન આવે. હીરાનંદનું કાવ્ય વિદ્યાવિલાસ પણ પવાડો છે. આમાંનો પાછલો પ્રકાર શિવદાસ, શામળ, વગેરેના અપવાદે પાછળથી ખાસ બહુ વિકાસ સાધી શક્યો નથી; પણ પૂર્વનો પ્રકાર વિકાસ સાધી કડવાબદ્ધ, આખ્યાન-કાવ્યોમાં પરિણત થયો છે. પાછલાં જૈન કાવ્યોમાં “ઢાળ” એ મથાળે આ જ સદ્ધતિ છે. છૂટાં પદોનો પ્રકાર રાસયુગમાં મહત્ત્વ ધરાવતો ન હતો; કાં તો પદોમાં જ કાવ્યો રચાતાં (સરખાવો રેવંતગિરિરાસ, સમરારાસ વગેરે), કાં તો પદો કાવ્યના અંગમાં જ આવી જતાં હતાં; પણ નરસિંહ મહેતાએ એ પ્રકારને ખૂબ વિકસાવ્યો; મીરાંએ પણ પદો જ આપ્યાં; ભાલણે શરૂઆતમાં છૂટાં પદોમાં કાવ્યો લખવા માંડ્યાં; દશમસ્કંધમાં શરૂમાં તેમ કર્યું, પછીથી કડવાબદ્ધ પ્રકારને આદર આપ્યો. પદપ્રકાર આમ વિલાયો અને વિક્રમતા ૧૬મા-૧૭મા-૧૮મા શતકમાં કડવાબદ્ધ કે ઢાળ-બદ્ધ આખ્યાનકાવ્યો પછી તે જૈનેતર કે જૈન, એ વિકાસ પામ્યાં; જૈનકાવ્યો “ઢાળ” મથાળે. ૧૮મા શતકના અંત ભાગમાં અને

૧૯મા શતકમાં પાછો પદપ્રકાર ખીલ્યો, અને રામકૃષ્ણ, રણછોડ, રૂગનાથ, દયારામ, મયારામ, શિવાનંદ, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ, એઓ વગેરેએ પુષ્કળ છટક પદસાહિત્ય સરજી આપ્યું.

૧૫ મા શતકમાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યરચના પણ થઈ છે. મોટું સ્વતંત્ર એક જ કાવ્ય તે શાલિસૂરિનું “વિરાટપર્વ” છે. પછીના યુગોમાં પણ માધવની રૂપસુંદરકથા, ગોપાલનું કૂલા-ચરિત્ર વગેરે થોડા થોડા પ્રયત્નો થયા કર્યા છે.

આ હેમચંદ્રથી માંડીને છેક છેલ્લી સદી સુધીમાં કદી અધિકાર-યુગ^૧ આવ્યો નથી, એ વસ્તુ હવે સુલાવી ન જોઈયે. કોષપણ જાતના રાજકીય બનાવોએ ગૂજરાતી કવિતાના વિકાસને રોક્યો નથી. રાજકીય ફેરફારો અવારનવાર થયા કરતા હતા, છતાં ગૂજરાતી કવિઓએ શક્તિ મુજબ કવિતા દેવીની ઉપાસના કર્યે જ રાખી છે. જૈન ભંડારીમાં હજી કેટલુંએ ન જોયેલું અને ન જાણેલું સાહિત્ય પડેલું છે. જે મળ્યું છે તે જ, કદી અધિકારયુગ આવ્યો નથી, એમ અતાવવા પર્યાપ્ત છે, તો પછી એ બધાં માત્ર જાહેર થશે, ખૂણે ખાંચરે દટાયેલું જૈનેતર કાવ્યસાહિત્ય પણ શોધાઈ બહાર આવશે, ત્યારે મહાન ઉજ્જવલ યુગો ગૂજરાતી ભાષાએ જોયા છે, એટલું કહી નહિ અટકતાં ગૂજરાતી સાહિત્યે અનેક પ્રકારોમાં કવિતાદેવીને રસથાળ ધર્યો છે, એ સ્પષ્ટ થશે.

इति राम ।

૧ જુઓ : Guj. & its Lit. pp. ૧ જ્યાં શ્રી મુનશી ઇ. સ. ૧૨૯૭થી ઇ. સ. ૧૪૦૦ ને A Century of Chaos કહે છે. હિંદમાં ધાર્મિક વાતાવરણ એટલું પ્રબળ રહ્યા કર્યું છે કે ગમે તેવી આફતમાં ધાર્મિકતા સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓએ કદી અધિકાર જોયો નથી.

परिशिष्टे।

પરિશિષ્ટ-૧

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની વર્ણમાલા

પ્રાથમિક પ્રાકૃતનું કંઈ પણ સાહિત્ય મળતું નથી. દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં સૌથી જૂનું સાહિત્ય પાલિ ભાષાનું મળે છે. પાલિ એ સાહિત્યકીય ભાષા યર્ષ ચૂકી હતી, એટલે આજે એનું સિદ્ધ સ્વરૂપ મેળવવાની સુવિધા છે. આ નીચે દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઉપયોગી વર્ણમાલા આપવામાં આવે છે :

સ્વરો

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઇ (હસ્વ), ઇ (હસ્વ), ઓ, ઓ (હસ્વ), ઓ (અનુસ્વાર), ઓ (અનુનાસિક).

વ્યંજનો

ક, ઘ, ગ, ઘ, (ઙ), ચ, છ, જ, ઝ, (ઞ),
ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન,
પ, ફ, વ, ભ, મ, ય, ર, લ, શ,
સ, સ, હ, ળ

ઉપર ખતાવેલા સ્વરોમાં ઇ અને ઊ ની પછી નોડાક્ષર હોય છે ત્યારે ઇ-ઓ પછી જ પ્રાકૃતોમાં હસ્વ છે. ક્ સ્વર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નથી; માત્ર આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષામાં તેનો વિકલ્પે પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે, અને ત્યાં પણ એ માત્ર તત્સમ શબ્દ પૂરતો જ છે. વિસર્ગ અને ક્, ઘ, છ, ઙ, ઞ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપ્રયુક્ત છે. માત્ર માગધીમાં જિહ્વામૂલીયનો પ્રયોગ ધની અવેશમાં છે; (જેમકે યઃ > યઃજે વગેરે). અનુનાસિકનો પ્રાકૃત (standard) અને અપ-

બ્રંશમાં પ્રયોગ મળે છે; અપબ્રંશમાં તેનું અમાણુ ખૂબ વધતેનું છે. પાલિમાં એનું અસ્તિત્વ પકડી શકાતું નથી.

વ્યંજનોમા હ, જ અને નનો ઉપયોગ વિદ્યે પરસ્પર્યું કરતી વખતે જ છે. પાલિમાં જ સ્વતંત્ર-પણુ છે. માગધી અને પૈશાચીમાં પણ તે સ્વતંત્ર છે. ચૂલિકા પૈશાચીમાં ર ને સ્થાને લ અને માગધીમાં ર-સ ને સ્થાને લ-જા જ મળે છે; જ્યારે જ ને સ્થાને પણ માગધીમાં જ જ પ્રયુક્ત થાય છે. અનાદિ દશમાં છ નો પ્રયોગ પણ માગધીમાં ખાસ નથી મળતો. નકારનો ઉપયોગ પાલિમાં છે, પણ પૈશાચી અને ચૂલિકા પૈશાચીમાં તે જ ને સ્થાને પણ ન જ પ્રયુક્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે બાકીની પ્રાકૃતોમાં જ ને સ્થાને સર્વત્ર જ પ્રયોગ્ય છે.

ઠ નો ઉપયોગ માત્ર પાલિ અને પૈશાચીમાં જ મળે છે.

વ્યંજનોના પ્રયોગમાં આમ જે ભેદો મળે છે, તે તે પ્રાકૃતો જુદા જુદા પ્રાંતની દેશભાષા હોવાને કારણે છે. આમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જતી પ્રજાઓને કારણે પણ ઉચ્ચારણભેદ સંભવે છે. ઠ કાર એવો એક વર્ણ છે. પાલિમાં એ હોવા છતાં આજે મધ્ય હિંદુસ્તાન અને તેની બંને બાજુના તેમ જ ઉત્તરના પ્રદેશોમાં એ ઉચ્ચારણ નથી. ઓરિસ્સા, પંજાબ, મારવાડ, ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં આર્ય બોલીમાં એ જળવાઈ રહ્યો છે, છતાં સોરાઠમાં અને ચરોતર તેમ જ ઉત્તર ગૂજરાતમાં આજે પણ તે ઉચ્ચારણના સ્થાનમાં ર કાર ઉચ્ચારત થાય છે.

બ્રેહ્મણ્યોના બધી જ પ્રાકૃતોમાં અનાદિ દશમાં ખૂબ પ્રયોગ છે, પણ તેમાં કયાંય પણ રકાર પ્રયુક્ત થતો નથી. અપવાદરૂપે પાલિમાં અશોકની લિપિમાં અને અપબ્રંશમાં શબ્દારણ્યે બ્રેહ્મણ્યોના બધી વર્ણ તરીકે કવચિત્ જ પ્રયોગ્ય છે. બાકી શબ્દારણ્યે પ્રાકૃતોમાં બ્રેહ્મણ્યોના કદી પ્રયોગ થતો નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં શબ્દારણ્યે કદી... વ્યંજન આવતો નથી.

પૂઠા: પાના ૨૦૧૦૩૦.૬૨૧૦૧૦, ૨૧૧૦
 તેજા પ્રાચીન તરફે તેજા દેખાવા
 પ્રાચીન તેજા પ્રાચીન

પરિશિષ્ટ-૨

ક્રતોયિક સુખ્ય પ્રાકૃતો

૧. અશોકની ભાષા

દ્વેતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભોતાં ઐથી જૂનું
 ૨૦૩૫ અશોકની ધર્મલિપિઓનું છે. તેમાં પુષ્કળ પ્રાતિક ભેદો મળે
 છે. એ પ્રાતિક ભેદોને ગાળા નાખતાં એ ત્રણ સુખ્ય પ્રાતિક ભેદો
 તરીકે આવે છે: તે (૧) ગિરનાર-પશ્ચિમ હિંદ, (૨) મન્સેરા-વાયવ્ય
 હિંદ અને (૩) જૈન-પૂર્વ હિંદ. એ ત્રણ નમૂનાઓ અહીં ઉતારવામાં
 આવે છે.

(૧) ગિરનારના લેખમાંથી (૫૧૧૦૦)

इयं धम्मलिपि देवानं प्रियेन प्रियदसिना राजा लेखापिता । इयं न किञ्चि
 जीव आसन्ति प्रजुहितव्यं । न च समाजो कतव्यो । बहुकं हि दोसं
 समाजं पसति देवानं प्रियो प्रियदसि राजा । अस्ति पितु एकत्वा समाजा
 साधुमता देवानं प्रियस प्रियदसिनो राजो । पुरा महानसं हि देवानं प्रियस
 प्रियदसिनो राजो अनुदिवसं बहूनि प्राणसत्सहस्रानि आरभिसु सुपाथाय ।
 से अज यदा अयं धम्मलिपि लिखिता ती एव प्राणा आरभरे सुपाथाय द्वो
 मोरा एको मगो । सोपि मगो न पुनो । एतेपि त्री प्राणा पछा न आरभिसरे ॥

(૨) જૈનના લેખમાંથી (૫૬૦૦)

इयं धम्मलिपि स्वर्णगुप्तसि पवतसि देवानं प्रियेन लाजिना लिखापिता ।
 हिंद नो किञ्चि जीव आलभितुं प्रजुहितविये नापि समाज कतविये । बहुकं
 हि दोसं समाजसं दक्षति देवानं प्रिये प्रियदसि लाजा । अथि पितु एकतिया
 समाजा साधुमता देवानं प्रियस प्रियदसिने लाजिने । पुण्वं महनसति देवानं
 प्रियस प्रियदसिने लाजिने अनुदिवसं बहूनि पानसत्सहस्रानि आलभियसु

સુપઠાયે । સે અજ અદા ઇયં ધર્મલિપી લિખિતા તિનિ યેવ પાનાનિ આલ-
ભિયંતિ દુવે મજુલા એકે મિગે । સેપિ ચુ મિગે નો ધ્રુવં । એતાનિ પિ ચુ
તિનિ પાનાનિ પછા નો આલભિયંસંતિ ॥

(૧૫૮૫) (૩) મન્સેશના લેખમાંથી

અર્થ ધર્મલિપિ દેવન પ્રિયેન પ્રિયદર્શિન રજિન લિખપિત । હિદ નો
ક્ષિચિ જિવે અરભિતુ પ્રયુહોતવિયે । નો પિ ચ સમજ કટવિય । વહુક હિ
દોષ સમજન દેવન પ્રિયે પ્રિયદર્શિ રજ દેશતિ । અસ્તિ પિ ચુ એકતિચ
સમજ સાધુમત દેવન પ્રિયસ પ્રિયદર્શિને રજિને । પુર મહનસસિ દેવન પ્રિયસ
પ્રિયદર્શિસ રજિને અનુદિવસ વહુનિ પ્રણશતસહસ્રાનિ આરભિતુ સુપયયે । સે
ઇદનિ ચદ અર્થ ધર્મલિપિ લિખિત તદ તિનિ યેવ પ્રણનિ અરભિયતિ દુવે
મજર એકે મિગે । સે પિ ચુ મિગે નો ધ્રુવ । એતનિ પિ ચુ તિનિ પ્રણનિ
પચ નો આરભિસતિ ॥^૧

૧ સંસ્કૃત ઢાયા અને અનુવાદ

ઇયં ધર્મલિપિ. દેવાનાંપ્રિયેણ પ્રિયદર્શિના રાજા લેખિતા । ઇહ નો
કથિત્ લીલઃ આલમ્બ્ય પ્રહોતવ્યઃ । ન ચ સમાજઃ કર્તવ્યઃ । વહુકં હિ દોષ
નમાજે પન્થતિ દેવાનાંપ્રિયઃ પ્રિયદર્શી રાજા । અસ્તિ (સન્તિ) અપિ તુ એકે
સમાજાઃ સાધુમતાઃ દેવાનાંપ્રિયસ્ય પ્રિયદર્શિનઃ રાજાઃ । પુર મહાનસે દેવાના-
મ્પ્રિયસ્ય પ્રિયદર્શિનઃ રાજઃ અનુદિવસ વહૂનિ પ્રાણગતસહસ્રાણિ આલમ્બ્યન્ત
સપાર્યાચ । તદ અથ યદા ઇયં ધર્મલિપિઃ લિખિતા ત્રય. એવ પ્રાણા આલ-
મ્બ્યન્તે સપાર્યાચ । દ્વૌ મયૂરૌ એક. મૃગઃ । સોઽપિ મૃગઃ ન ધ્રુવઃ । એતેઽપિ
ત્રયઃ પ્રાણા. પથ્યાત્ ન આલમ્બ્યેરન્ ॥

દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ આ ધર્મલિપિ લખાવી. આદી સહાર
કરી કોઈ યવનો હોમ કરવો નહિ. અને સમાજ (સામાજિક સેજા) ન કરવો.
દેવાને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સમાજમાં બહુ દોષ ખરેખર જુએ છે. પરંતુ
કેટલાક મેળાઓ દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને સારી રીતે ગમે છે. દેવાના પ્રિય
પ્રિયદર્શી રાજાના તરફેણમાં પહેલા દરેકના ધણા-સેકરો હજારો પ્રાણી મોતને

પ્રાતિકતાનો દૃષ્ટિએ આ ત્રણ લેખમાં જે ભેદ છે તે જુઓ :

ગિરનાર

બૈવદ

મન્સેરા

(૧) પાલિ જેમ રકાર: (૧) માગધી જેમ લકાર: (૧) પાલિ જેમ રકાર:
આરમિતુ, રાજા આલમિતુ, રાજા અરમિતુ, રજ

(૨) બેડાક્ષરની હસ્તી: (૨) બેડાક્ષરનો અભાવ: (૨) વૈકલ્પિક સ્થિતિ:
ક્તવ્યો, દ્વો, પ્રિય કટવિયે, દુવે, પિય કટવિય, દુવે
(સ્વરભંગ)
(જોડાઈ રહેલો) સાથેસાથ રકાર-
વાળાં પ્રિય વગેરે
રૂપો

(૩) રૂના લોપે દંત્ય: (૩) રૂના લોપે મૂર્ધન્ય: (૩) ત્યાં દંત્ય જ:
સૂપાથય સૂપઠયે સૂપથયે (જોડાઈને એ જ.
કાળગણને.)

(૪) ઋને સ્થાને અ: (૪) ઋને સ્થાને ઇ: (૪) ઋને સ્થાને રિ:
મગો મિમે મિમે

(૫) વૈદિક ષ પ્રત્યય: (૫) ષ > હ ને વ્યત્યય: (૫) તે જ:
હિષ હિદ હિદ

(૬) જ્ઞને સ્થાને જ: (૬) ત્યાં જ: (૬) ત્યાં પશુ જ:
રાજા રાજિના રજિન

(૭) ૧લીના એ.વ.માંભો: (૭) ત્યાં એ પ્રત્યય: (૭) અકાર-અકાર
સમાજો, પિયો, સો સમાજે, પિયે, સે સમજ, સે, પ્રિયે

(૮) સાતમીમાં મ્હિ: (૮) ત્યાં સિ (૮) ત્યાં પશુ સિ
સમાજમ્હિ-મ્હિ-મહાનસસિ મહાનસસિ

(૯) કર્મણિ ઓ. વ. વ. (૯) ત્યાં અંતિ: (૯) ત્યાં પશુ અંતિ
આરમિસરે આલમિયિસંતિ આરમિસંતિ

માટે કપાતા હતાં, તે આજે જ્યારે આ ધર્મસિધિ લખાય છે ત્યારે ત્રણ જ પ્રાણી સોળનને માટે કથાય છે: જે મોટા અને એક મુગ. તે મુગ પણ નહીં નહિ, આ ત્રણ પ્રાણીઓ પણ હવે પછી નહિ કથાય.

આ નવ બેદ જોતાં એ માલુમ પડશે કે ગિરનારના લેખમાં એક પ્રકારનો પ્રાંતિક બેદ છે, જ્યારે જૈગઢમાં ખીન્ને જ છે, જે માગધીની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. મન્સેરાના લેખમાં બંનેની મિશ્રતા છે. આની પૃથક્કૃતિથી મને ત્રણ જુદા પ્રકારો નીકળી આવતા જણાય છે :

ગિરનાર	મન્સેરા	જૈગઢ
પાલિ	અર્ધમાગધી	માગધી

ડૉ. વુલ્ફરે આ લેખો ઉપરથી તુલનાત્મક રૂપે આપ્યા છે; જેવા કે:—

સંસ્કૃત	પાલિ	ગિર.	મન્સેરા	જૈગઢ	માગધી	અર્ધમાગધી
ઘર્મ:	ઘમ્મો	ઘમ્મો	ઘમ્મો	ઘમે	ઘમે	ઘમે
મૃગ:	મિગો-મગો	મગો	મિગે-મગો	મિગે	મિગે	મિગે
પ્રિયસ્ય	પિયસ્સ	પ્રિયસ	પ્રિયસ	પિયસ	પિયક્ષ	પિયસ્સ
		પિયસ	પિયસ			
અર્થાય	અટ્ટાય	અથાય	અથાયે	અથાયે	...	અટ્ટાએ
અર્થે	અટ્ટે	અથમિહ	અથ્રે	અઠસિ	અસ્તે	અટ્ટાસિ
				અથસિ	અસ્તાર્હિ	

અવરોધને	ઓરોધને	ઓરોધનમ્હિ	ઓરોધને	ઓલોધનસિ	ઓલોધને	ઓલોહનસિ
ઉત્પાને	ઉટ્ટાને	ઉસ્થાનમ્હિ	ઉઝનસિ	ઉઝાનસિ	ઉસ્થાને	ઉટ્ટાનસિ

—ઉઠાને

શીલે	નીલે	સીલમ્હિ	શીલે	સીલસિ	શીલે	સીલસિ
મજૂરા:	મોરા	મોરા	મજૂરા	મજૂલા	મોલા	મોરા-મજૂરા
					મજૂલા	
વૃક્ષ:	સ્વસ્થા	વ્રલા	રુઠ	લુસ્થાનિ	લુક્ષા	સ્વસ્થા
					લુસ્કા	

હસ્તિન:	હસ્થી	હસ્તિનો	હસ્તિને	હથીનિ	હરિતને	હથી
(૨૭)			હસ્તિનો			

राज्ञा रञ्जा राज्ञा राज्ञा राजिना 'रञ्जा' रज्ञा-रणा

' राजिना राजिना

अज्जेसु अज्जेसु अजेसु 'अजेसु' अजेसु अजेसु 'अजेसु'

अजेसु अजेसु अजेसु

खुदक- खुदक- खुदक- खुदक- खुदक- खुदक- खुदक-

(खुदको)

यद् यं य यं-अ अं-यं य जं

इह इध इध इअ-हिद इद-हिद इध इह

करोति करोति करोति करोति कलेति कलेदि करेइ

अस्ति अस्थि अस्ति अस्ति अस्थि अस्ति 'अस्थि' अस्थि

भवति भवति होति-भवति भोति होति भोदि होइ-हवइ

*कर्त्तुमि कस्तति कासति कस्तति कस्तति (कलिइइदि) काहिइ

कासति (करिस्सइ)

वसेयुः वसेयुं वसेयु वसेयु वसेयुं ... 'वसेज्जा'

(अ. १.)

स्थित्वा ठत्वा ... तिस्सित्तु चिठित्तु चिठ्ठिज्जा चिठ्ठित्ता

*परित्यजित्वा परिच-परित्यजित्वा परित्यजित्तु परित्यजित्तु ... परिचइत्ता

'जित्वा

कर्तव्यम् कर्त्तव्यं कर्तव्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं

आराधयि-आराधेतु आराधेतु ... आराधयि-आराधेतु आराधेतु

तुम्

तवे

क्षमितुम् क्षमितु क्षमितवे '(छमितये) क्षमितवे क्षमितु क्षमितु

૨. પાલિ અને અર્ધભાગધી

આ શિલાલેખોના સાહિત્ય પછીનું નોંધાયેલું સાહિત્ય તે પાલિ અને અર્ધભાગધીનું છે. અહીં આ બંને ભાષાનાં નમૂના ઉતારું છું. આમાં મૂળ નમૂનો અર્ધભાગધીનો છે અને તે સામે તેનું જ પાલિ આપવામાં આવ્યું છે.

અર્ધભાગધી

પાલિ

૧સે ભગવં અરહા જિને જાણ
સવ્વન્નૂ સવ્વભાવ-દરિસી સવ્વ-
દેવમણ્યાસુરસ્સ લોચસ્સ
પજ્જાયે જાણતી । તં જહા—
આગત્તિ, ગત્તિ, ઠિત્તિ, ચવણં,
ઉપપાદં, આવિ-કમ્મં, રહોકમ્મં
જાણમાણે પાસમાણે એવં વિહરદ્ ॥
તહા વિમુક્કસ્સ પરિણ્ણચારિણો
ધિત્તીમત્તો દુક્કલ-ચ્છમસ્સ મિલ્લુણો ।
વિમુજ્જતી જસિ મલં પુરે કલ્હં
સમીરિયં રુપ્પમલં વ જોતિણા ॥૧॥
ઇમમ્મિ લોણ પરતો ય દોણુ વિ

સો ભગવં અરહા જિનો જાતો,
સવ્વજ્ઞૂ સવ્વભાવ-દસ્સી સવ્વ-
દેવ-મનુજ-વાસુરસ્સ લોકસ્સ
પજ્ઞાય જાનાતિ । તં યથા—
આગત્તિ, ગત્તિ, ઠિત્તિ, ચવનં,
ઉપપાદ, આવિક્કમ્મં, રહોક્કમ્મં
જાનમાનો પસસમાનો એવં વિહરતિ ॥
તથા વિમુક્તસ્સ પરિણ્ણ-ચારણો
ધિત્તીમતો દુક્કલ-ચ્છમસ્સ મિલ્લુણો ।
વિમુજ્જતિ યસ્મિં મલં પુરે કલ્હં
સમીરિતં રુપ્પમૂલ વ જોતિના ॥૧॥
ઇમમ્હિ લોકે પરતો ચ દ્વેસુ પિ

૧. સંસ્કૃત છાયા

સઃ ભગવાન્ અર્હન્ જિનઃ જાતઃ સર્વક્ષઃ સર્વભાવદર્શી સર્વદેવમનુજાસુ-
રસ્ય લોકસ્ય પ્રજ્ઞાતાન્ જાનાતિ । તદ્ યથા—આગત્તિ, ગત્તિ, સ્થિત્તિ, તપન,
ઉપપાદં, આવિક્કર્મ, રહઃકર્મ, જ્ઞાનાનઃ પદ્યન્ એવં વિહરતિ ॥

તથા વિમુક્તસ્ય પરિણ્ણચારિણઃ ધૃતિમતઃ દુઃસ્વક્ષમસ્ય મિલ્લોઃ ।

વિશુદ્ધયતે યસ્મિન્ મલઃ પુરાકૃતઃ સમીરિતઃ રૌપ્યમલઃ ઇવ જ્યોતિષા ॥૧॥

અસ્મિન્ લોકે પરતઃ ચ દ્વેષઃ અપિ ન વિદ્યતે વન્ધનં યસ્ય કિંચિદપિ ।

સો હિ નિરાલમ્બને અપ્રતિષ્ઠિતે કથં-કથીમાવપયં વિમુચ્યતિ ॥૨॥

ન વિજ્ઞતી વન્ધનં જસ્ય કિંચિ વિ । ન વિજ્ઞતિ વન્ધનં યસ્ય કિં ચિ પિ,
સેદ્ધુ નિરાલમ્બને અપ્પતિટ્ટિતે સો હિ નિરાલમ્બને અપ્પતિટ્ટિતે
કલં-કલી-ભાવ-પહ વિમુચ્ચઈ ॥૨॥ કથં-કયી-ભાવ-પહં વિમુચ્ચતિ ॥૨॥

આ બંને રૂપોમાં પાલિનું રૂપ સંસ્કૃત ભાષાની સાથે વધુ મળતું
આવે છે. ખાસ કરીને એ સ્વર વચ્ચેના વ્યંજનોને ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-
પ-ય-વ નું પાલિમાં અસ્તિત્વ છે, તેને બદલે અર્ધમાગધીના આ
સ્વરૂપમાં લોપ થવાનું વલણ છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ જાણ, < સં.
જાતઃ, મણય- < મનુજ-, લોયસ્ય < સં. લોકસ્ય, વિહરઈ < સં. વિહરતિ,
લોઈ < સં. લોકે, વિમુચ્ચઈ < સં. વિમુચ્ચતિ, આમ છતાં મગવં < સં.
મગવાન્, આગતિં, વિમુચ્ચતી < સં. વિમુચ્ચતે એ વગેરે રૂપો પણ મળે છે.

રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ નીચેના ભેદ છે:

પાલિ

અર્ધમાગધી

(૧) પ્ર. એ. વ. માં ઓઃ

(૧) પ્ર. એ. વ. માં એઃ

જિનો, જાતો

જિણે, જાણ

(૨) સ. માં મ્હિ, સ્મિ,

(૨) ત્યાં (અં)સિ, મ્મિ

ચ્હિં, હિમ્મિ,

ચસિ, હિમ્મિ

(૩) જૂતકૃદના મા તઃ

(૩) ત્યાં ઢ : ને લોપ પણ

કૃત ૭ કતં

કૃત ૭ કઢં, સમીરિયં

(૪) ન નું અસ્તિત્વઃ

(૪) ન ને સ્થાને પ્રાયઃ જઃ

જિનો, જાનાતિ, જાનમાનો

જિણે, જાણતી, જાણમાણે

(૫) જ ને સ્થાને જ્ઞઃ

(૫) ત્યાં જઃ તેમ જ્ઞઃ

સવ્વજ્ઞૂ, પજ્ઞાય

સવ્વજ્ઞૂ પજ્ઞાયે

(૬) એ સ્વર મધ્યવર્તી પ નું

(૬) પ ને સ્થાને વઃ

અસ્તિત્વઃ ઉપપાદં

ઉવવાયં

(૭) વ્યુત્પન્ન જ્ઞ ને સ્થાને જ્ઞઃ

(૭) વ્યુત્પન્ન જ્ઞનુંજ અસ્તિત્વઃ

સવ્વજ્ઞૂ

સવ્વજ્ઞૂ

આ તારતમ્ય આ બંને ભાષા વચ્ચેના લાક્ષણિક ભેદનો માત્ર ખ્યાલ આપી શકશે. અર્ધમાગધીમાં માગધીનું પ્રથમ વિલક્ષિત એકવચન પ્રયોગ્ય છે, તેને બાદ કરતાં તેનું સ્વરૂપ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) ને મળતું વધુ છે; એ દષ્ટિએ પાલિનું રૂપ અર્ધ-માગધીના હાલ મળતા રૂપ કરતાં વધુ જૂનું છે એ સમજાશે.

૩. શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત

પાલિ અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) એના વચ્ચાળાનું રૂપ શૌરસેની સાચવી રાખે છે. પ્રકૃત ગ્રંથના પૃ. ૭૨-૭૩ ઉપર શૌરસેનીની લાક્ષણિકતા આપવામાં આવી છે. શૌરસેનીની વૈકલ્પિક લાક્ષણિકતાઓ ઊડી જતા ત્યાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું રૂપ આવી જાય છે. ખરું જોતાં તે માત્ર તેનો દ એ એક જ સાચું સાહિત્યકીય શૌરસેનીનું રૂપ છે. આમાં કના ગ ને ઉમેરવો જોઈએ; જેમકે પચતિ = પચદિ, શોકઃ = સોગો; જ્યારે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં તે પચ્ચ અને સોઓ તરીકે આવી રહેશે. આ ઉપરથી અને એમ લાગ્યું છે કે પાલિના અધોષ કન્ત ને સ્થાને ગ-દ થયા પછી તેનો લોપ થયે સાહિત્યકીય શૌરસેનીનું સ્વાભાવિક રૂપ આવી રહે. એટલે સાહિત્યકીય શૌરસેનીના મૂળરૂપની શૌરસેની ભાષા પાલિમાંથી અવતરી અધોષના ધોષમાં પરિણત થઈ પછી તેવા ધોષ-સ્વરોના અધ્યમાં રહેલાનો લોપ થયે સ્વાભાવિક મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત આવી, જેનું સાહિત્યકીય સ્વરૂપ એ આજ મળતી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) છે.

અહીં હવે એના નમૂના ઉતારિયે :

શૌરસેની

મહા. પ્રાકૃત

૧ જ મણિદો મ્હિન્દીવરીઆણ,

જણુ મણિઓ મ્હિન્દીવરીઆણ

જઘા અજ્જ ઉવવાસણિઅમટ્ઠિદા દેવી

જઘા અજ્જ ઉવવાસણિઅમટ્ઠિદા દેવી

૧. સંસ્કૃત 'જાયા'

નહુ મણિતોડંસ્મિન્દીવરિકયા થયા અથ ઉપવાસનિયમસ્થિતા દેવી વાસવદત્તા સ્વસ્તિવાચનનિમિત્તં શબ્દાપયતિ ઇતિ । તદ્ વાવદ્ ધારગૃહો-

વાસવદત્તા સોરિથવાઅળખિમિત્ત વાસવદત્તા સોરિથવાઅળખિમિત્ત
સદાવેદિત્તિ । તા જાવ ધારાધરુજ્જા- સદાવેદિત્તિ । તા જાવ ધારાધરુજ્જા-
ળદિગ્ધિઆણ્ઠાહાઝ દેવીપાસં ગુહુઅ ળદિગ્ધિઆણ્ઠાહાઝ દેવીપાસં ગુહુઅ
કુવકુલ્લવાદ કરિસ્સ । અળ્ળધા કધં કુવકુલ્લવાઝ કરિસ્સ । અળ્ળહા કહં
અમ્હાળ સરિસા વમ્હળા રાઅલ્લે અમ્હાળં સરિસા વમ્હળા રાઅલ્લે
પહિમ્મહ કરેન્તિ । કધં, એસો પિઅવ- પહિમ્મહ કરેન્તિ । કહ એસો પિઅવ-
અસ્સો અજ્જ દેવીઆવિરુક્ખાવિણો- અસ્સો અજ્જ દેવીઆ વિરુક્ખાવિણો-
વળખિમિત્તં ધારાધરુજ્જાળં જેવ્વ અળખિમિત્ત ધારાધરુજ્જાળં જેવ્વ
પત્થિદો । તા જાવ વઅસ્સેળ સહ જ્જેવ્વ પત્થિઅો । તા જાવ વઅસ્સેળ સહ જ્જેવ્વ
ગુહુઅ જધોદિદ અળ્ણચિદ્ધિસ્સમ્ ॥ ગુહુઅ જધોદિદ અળ્ણચિદ્ધિસ્સમ્ ॥

ઉપરના અવતરણમાં બંને ભાષાના ફરકો જોવાથી માલુમ પડશે કે તેનો વ અવાનો વિકાર મુખ્યત્વે બાજુએ રાખતાં ઝાંઝો બીજો તકાવત નથી. ગુહુઅ શૌરસેનીમાં છે, તે જ્ઞાહુઅ પણ છે; આમાં હવ પ્રત્યયવાળું ઇપ શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રીમાં સામાન્ય છે, જેમાંથી ગૂજરાતી ઈ પ્રત્યય સંબંધક, શૂતકૃદંતનો ઊતરી આવ્યો છે અહીં નીચે હવે ઇપ અંધની દષ્ટિએ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત(standard)નાં ઇપા ખ્યાનો આપવામાં આવે છે, જેનાથી એ ભાષાની ઇપર ચતાનો ખ્યાલ મેળવવાની સરળતા થશે:

નામોનાં ઇપા ખ્યાનો

અકારાત નરખતિ: જળ (સ. જન)

વિ.	ઓ., વ.	અ. વ.
૧ હી	જળો	જળા
૨ જી	જળ	જળે, જળા

ચાનવીધિકાર્યાં સ્નાત્વા દેવીપાર્શ્વે ગત્વા કુવકુલ્લવાદં કરિસ્યામિ । અન્યથા કથમ્ અસ્માકં સદસાઃ બ્રાહ્મણાઃ રાજગૃહે પ્રતિગ્રહં કુર્વન્તિ । કથમ્ એષઃ પ્રિયવચસ્યઃ અંધ દેવ્યા વિરહોત્કળાવિનોદનનિમિત્ત ધારાગૃહોચાનમ્ एव પ્રસ્થિતઃ । તદ્ યાવદ્ વચસ્યેન સહ એવ ગત્વા યથોદિતમ્ અનુષ્ઠાસ્યામિ ॥

જનેઠિ ૪૭

૩ ં	જણેળ, જણેળં	જણેહિ-હિ-હિ
૫ મી	જણા, જણતો, જણાઓ, જણાડ, જણતો, જણાઓ, જણાડ, જણાહિં, જણાહિંતો	જણેહિ, જણાહિંતો, જણેહિંતો, જણાસુંતો, જણેસુંતો
૪ થી-૬ ઠી	જણસ્સ	જણાણ, જણાણં
૭ મી	જણે, જણમ્મિ	જણેસુ, જણેસું
સંબોધન	જણ, જણા, જણો	જણા

આમાં પાંચમી વિકૃતિમાં જણાઓ-જણાડ ને સ્થાને જણાવો-જણાડુ એમ જ્યાં જ્યાં ઓ-ડ પ્રત્યય પાંચમીમાં છે ત્યાં વો-ડુ સ્વીકારવા; એટલે ફેરફાર કરતાં આ બધાં રૂપાખ્યાનો સાહિત્યકીય શૈલસેનીમાં સામાન્ય છે. નાન્યતર જાતિના અક્ષરાંત શબ્દોનાં રૂપોમાં ૧લી-૨જ સંબોધનનાં જ સંસ્કૃત એમ જુદાં રૂપો છે; જેવાં કે—

અક્ષરાંત નાન્ય.: વણ (સં. વન)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી-૨ ં	વણ	વણાણિ, વણાં, વણાં
સંબોધન	વણ	” ” ”

ફક્ષરાંત નર.: હરિ (સં. હરિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	હરી	હરી, હરઓ, હરડ, હરિણો
૨ ં	હરિં	હરી, હરિણો
૩ ં	હરિણા	હરીહિ-હિ-હિ
૫ મી	હરિણો, હરિતો, હરીઓ, હરીડ, હરીહિંતો	હરિતો, હરીઓ, હરીડ, હરીહિંતો, હરીસુતો
૪ થી-૬ ઠી	હરિણો, હરિસ્સ	હરીણ, હરીણં
૭ મી	હરિમ્મિ	હરીસુ, હરીસું
સંબોધન	હરિ, હરી	હરી, હરઓ, હરડ, હરિણે

ફકારાંત નાન્ય.: દહિ (સં. દધિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી-૨ છ	દહિ	દહીણિ, દહીડ, દહીઈ
સંબોધન	દહિ	" " "

બાકીનાં હરિ પ્રમાણે.

ડકારાંત નરજાતિ અને નાન્યતરજાતિનાં ૩૫ ઉપરનાં અનુક્રમે.
હરિ અને દહિ જેવા થાય.

આકારાંત નારી.: સાલા (સં. શાલ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	સાલા	સાલા, સાલાઓ, સાલાડ
૨ છ	સાલં	" " "
૩ છ	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાણ	સાલાહિ-હિં-હિ
૫ મી	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાણ, સાલાત્તો, સાલાઓ, સાલાડ, સાલાહિતો	સાલાત્તો, સાલાઓ, સાલાડ, સાલાહિતો, સાલાહુંતો
૪ થી-૬ ટી	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાણ	સાલાળ, સાલાળ
૭ મી	" " "	સાલાણુ, સાલાણુ
સંબોધન	સાલે, સાલા	સાલા, સાલાઓ, સાલાડ

ફકારાંત નારી.: રત્તિ (સં. રત્તિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	રત્તિ	રત્તો, રત્તોઓ, રત્તોડ
૨ છ	રત્તિ	" " "
૩ છ	રત્તોઅ, રત્તોઆ, રત્તોઈ, રત્તોણ	રત્તોહિ-હિં-હિ
૫ મી	રત્તોઅ, રત્તોઆ, રત્તોઈ, રત્તોણ, રત્તોત્તો, રત્તોઓ, રત્તોડ, રત્તો- રત્તોત્તો, રત્તોઓ, રત્તોડ, રત્તોહિતો	રત્તોત્તો, રત્તોઓ, રત્તોડ, રત્તોહિતો, રત્તોહુંતો
૪ થી-૬ ટી	રત્તોઅ, રત્તોઆ, રત્તોઈ, રત્તોણ	રત્તોળ, રત્તોળ
૭ મી	" " " "	રત્તોણુ, રત્તોણુ
સંબોધન	રત્તિ, રત્તો	રત્તો, રત્તોઓ, રત્તોડ

આ જ પ્રમાણે હ્રસ્વ સ્ત્રાંત, દીર્ઘસ્ત્રાંત, અને દીર્ઘ ક્ષિપ્રાંત નારીજાતિના શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનો થાય છે.

ઋકાંત નામોનાં રૂપોમાં ખૂબ વૈવિધ્ય છે. સંસ્કૃતમાં ન્યાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેવા પ્રકારના શબ્દોમાં જા સ્ત્રાંત-વાળું અંગ બધાં રૂપોમાં રહે છે ન્યારે શુષ્ક થાય છે તેવામાં જ સ્ત્રાંતવાળું અંગ રહે છે. ઉપરાંત તે જ રીતે જાર, જર એવાં અંગ પાસુ ૧લી-૨જી ના એકવચન ઉપરાંત પ્રયોગ્ય છે; જેમકે—

જેડ (સં. નેત્ર)

વિ.	ઓ. વ.	બ. વ.
૧ લી	જેઝા, જેઝારો	જેઝારા, જેડળો, જેઝવો, જેઝવો, જેઝડ, જેઝ
૨ જી	જેઝારં	જેઝારે, જેઝારા, જેડળી, જેઝ
૩ જી	જેઝારેજ, જેઝારેજ, જેડળા	જેઝારેહિ-હિ-હિ, જેઝહિ-હિ-હિ
૫ મી	જેડળો, જેઝવો, જેઝડ, જેડળો	ગિવાયનાં એકવચનનાં જેઝહિ, જેઝહિતો, જેઝારાવો બધાં, વધારામાં જેઝસુંતો, જેઝ-જેઝારડ, જેઝારાહિ, જેઝારાહિતો રાસુંતો
૪ થી-૬ ઠી	જેડળો, જેડસ, જેઝારસ	જેઝળ, જેડળ, જેઝારાળ-ળ
૭ મી	જેડમ્મિ, જેઝારમ્મિ	જેઝસુ-સું, જેઝારેસુ-સું
સંજોધન	જેઝ, જેઝારં	જેઝારા, જેડળો, જેઝવો, જેઝવો, જેઝડ, જેઝ

પિડ (સં. પિતૃ) શબ્દનાં રૂપાખ્યાનમાં ઉપર ન્યાં ન્યાં અંગમાં જા છે ત્યાં જ આવે તેટલો જ તદ્દાવત છે.

આ બધાં રૂપાખ્યાનોમાં જે સ્વર વચ્ચે આવતાં જ-આ માં હંસુ પ્રપત્ત વધારે આવી શકે છે.

નારીજાતિનાં ઋકારાંત રૂપો પણ આ જ રીતે થાય છે; ન્યારે નાન્યતર જાતિનાં દહિ પ્રમાણે થાય છે.

ઉપયોગી હોવાથી રાજન્ શબ્દનાં રૂપો અહીં પૂરાં આપવામાં આવે છે. પાશિમાં પણ આ શબ્દનાં રૂપોમાં ખૂબ વિવિધતા છે.

એ. વ.

બ. વ.

૧લી રાઝા

રાઝા, રાઝાળો, રાઝળો, રાઝાળા

૨જી રાઝં, રાઝળ, રાઝળં

રાઘ, રાઝા, રાઝાળો, રાઝળો, રાઝાળે

૩જી રાઝળા, રળળા, રાઘળ-ળ,
રાઝાળેળ-ળ

રાઘહિ-હિં-હિં, રાઝહિ-હિં-હિં,
રાઝાળેહિ-હિં-હિં

૫મી રળળો, રાઝળો, રાઝત્તો તેમ
રાઝત્તો વગેરે

રાઝત્તો વગેરે, રાઝત્તો વગેરે

૪થી-૬ઠી રળળો, રાઝળો, રાઝસ્સ,
રાઝાળસ્સ

રાઝળ-ળં, રાઝાળ-ળં, રાઝાળાળ-ળં

૭મી રાઘ, રાઝમ્મિ, રાઝમ્મિ,
રાઝાળમ્મિ

રાઝસુ-સુ, રાઘસુ-સુ, રાઝાળેસુ-સુ

સંબોધન રાઝા, રાઝ

રાઝા, રાઝાળો, રાઝળો

આમાં રાઝ અંગ ડરીને પણ રૂપો ડરવાં. એટલે અ, આ, ઇ
એ રથળે ય-યા-યે પણ આવી શકે.

આત્મન્ શબ્દનાં અષ્ટ તરીકે રાજન્ જેવાં અને અપ્પાળ લરીકે જળ
જેવાં રૂપો થાય.

સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાનો

સર્વ નર. (સં. સર્વ)

ત. નર. (મં. તદ્)

એ. વ.

બ. વ.

એ. વ.

બ. વ.

૧લી સર્વો

સર્વે

સ, 'સો.'

તે, જે

૨જી સર્વં

સર્વે, સર્વા

તં, જં

તે, તા, જે, જા

૩જી સર્વેળ-ળ

સર્વેહિ-હિં-હિં

તેળ, જેળ, તેહિ-હિં-હિં

युष्मद्

Fig.

એ. વ.

4. 5.

१६१ त, छं, तुवं, तुह, तुम मे, तुम्हें, तुझ, तुम्ह, तुम्हें;
उम्ह, तुम्हें, तुम्हें

२७ तं, छं, लुम, लुह, लुमे, लुहें बो, लुज्झ, लुवमे, लुग्हे, उग्हे,
मे, लुग्हे, लुज्जे

४७ मे, दि, दे, ते, तइ, तए. तुम्हेहिं, उज्जेहिं, उम्हेहिं, तुम्हेहिं,
तुम, तुमइ, तुमए, तुमे, उम्हेहिं, तुम्हेहिं, तुज्जेहिं,
तुमाइ मे

५भी तइत्तो, तुवत्तो, तुमत्तो, तुब्भत्तो, तुहत्तो, उहत्तो, उम्भत्तो, उम्हत्तो, तुम्हत्तो, तुज्जत्तो, (उपरांत ओ, उ, हि, हिन्तो आगीने पशु तइओ वगेरे ३पो थाय), तत्तो, तुह, तुम्भ, तहिन्तो, तुम्ह, तुज्ज

४५१-६४१ तह, तु, ते, तुम्हं, तुह, तु, वो, मे, तुम्ह, तुम्ह, तुम्हाण-णं,
तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमो, तुनाण-णं, तुमाण-णं तुहाण-ण, उम्हाण-ण
तुमाइ, दि, दे, इ, ए, तुम्ह, तुम्ह, तुज्ज, तम्हं, तुज्जं, तुम्हाण-णं,
उम्ह, उम्ह, तुम्ह, तुज्ज, तुज्जाण-ण
उम्ह, उज्जं

७भी तुमे, तुमए, तुमाइ, तइ, तुसु, तुवेसु, तुमेसु, तुहेसु, तुज्मेसु, तए, तुमि, तुवमि, तुम्हेसु, तुज्मेसु, उपरांत तुवसु, तुमसु, तुममि, तुहमि, तुज्ममि, ज्येष्ठ-एकार विनानां तेम त्यां जा-
तुम्हमि, तुज्जमि । । कारवाणां तुवासु वगेरे इपे। पञ्च
प्रत्ययभानं छे.

આ રૂપાખ્યાનો આટલી બધી વિવિધતા ધરાવે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનો

કર્-કરવું (સં. ક્ર): વર્તમાનકાળ: કર્તારિ પ્રયોગ

ઓ. વ.

બ. વ.

૧લો પુ. કરમિ, કરામિ, કરેમિ, કરં કરમ-મુ-મો, કરામ-મુ-મો, કરેમ-મુ-મો, કરિમ-મુ-મો?

૨જો પુ. કરસિ-સે, કરેસિ-સે કરિયા, કરહ, કરેહ

૩જો પુ. કરહ, કરા, કરેહ, કરહરે કરન્તિ-ન્તે, કરિરે

અસ્નાં રૂપાખ્યાન: વર્તમાનકાળ

૧લો પુ. મ્હિ, અત્થિ

મ્હો, મ્હ, અત્થિ-

૨જો પુ. સિ, અત્થિ

અત્થિ

૩જો પુ. અત્થિ

અત્થિ

કર્મણિ પ્રયોગ

૧. ફજ, ફજ્ઞ પ્રત્યય લગાડી કરીઅમિ, કરીઆમિ, કરિજમિ, કરિજામિ વગેરે રૂપો કર્તારિ પ્રયોગમાંના પ્રત્યયોથી થાય છે.

પ્રેરકનાં રૂપો

પ્રેરકનાં રૂપોમા અ, એ, આવ, એવા આર પ્રત્યય ધાતુને લાગે છે; જેમકે કારહ, કારેહ, કારાવહ, કારાવેહ, પણ અમ્ ધાતુને આહ પણ થાય, જેમકે મામહ, મામેહ, મામાવહ, મામાવેહ, મામાહેહ, મામાહહ.

૧. આ પ્રત્યય અક્ષરાત સિવાયના ક્રિયાપદોમા ન ધાય: જેમકે ઠામ-મુ-મો, ઠાસિ, જાસિ, હોસિ વગેરે વગેરે.

મૂ ધાતુમા હો અંગ તરીકે રૂપો થાય છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ.

૨. ભૂતકૃદમાં અવિ વિકલ્પે થાય છે. શોભિતમ્=સોભિતં કે સોભવિતં બાકી સામાન્ય રીતે આન્નિ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે કારિતમ્=કારિઅ, કરાવિજંવ ગેરે.

આપણા-વિચ્છે.

એ. વ.

બ. વ.

૧શે પુ. કરામ

કરામ-સુ-મો

૨શે પુ. કરહિ, કરસુ, કરેજ્જે, કરેજ્જહિ,
કરેજ્જસુ^૨

કરત, કરહ, કરેત

૩શે પુ. કરવ

કરન્તુ, કરેયુ

અવિધ્યકાળ

પ્રત્યય તરીકે હસ્ત આવે છે; અકારાંત સિવાયમાં માત્ર સ્સ; પણ સાથેસાથ તે રીતે હહ, હહિ, હ પણ થાય છે, અને પછી વર્તમાનકાળ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. કરિસ્સમિ, કરિસ્સં, કરિહામિ, કરિહિમિ, કરિહં વગેરે. આ સામાન્ય નિયમો છે. ઉપરાંત જુદા જુદા ક્રિયાપદો પૂરતાં જુદા પણ રૂપો થાય છે.

જૂતકાળ

જૂતકાળ પ્રાયઃ લુપ્ત થયો છે; જૂતકૃદંત જ વપરાય છે; છતાં કુ, અસ નાં અદ્યતન-મં. નાં રૂપોના વિકાસે કવચિત્ પ્રયોગ્ય છે.

કૃદંતો

જૂતકૃદંતઃ હઃ; અકારાંત ન હોય ત્યાં ઝ, કરિઝ, કૂઝ, જાઝ
હૈવચકૃદંતઃ હઃ, ઇઃ; ,, કરેઃ કરિઃ, હોઃ
વિધ્યચકૃદંતઃ એઽવ્, હઽવ્; ,, કરેઽવ્, કરિઽવ્, હોઽવ્
સંબંધજૂતકૃદંતઃ એઽજ્, હઽજ્; ,, કરેઽજ્, કરિઽજ્; હઽ, કરિહ
વર્તમાનકૃદંત કર્તારિઃ અન્તો; કરન્તો

, કર્મણિઃ ઈઅન્તો, ઇજ્જન્તોઃ કરોઅન્તો, કરિજ્જન્તો

આ તો માત્ર દિશાસૂચન પૂરતું આપવામાં આવ્યું છે.

૧. અકારાંત સિવાયમાં તો સાદા સુ અને હિ જ થાય.

૪. માગધી

બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયની તેઓના દેશ માગધની (ગ્રામ્ય) ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે જાણવાનું આપણી પાસે સ્પષ્ટ સાધન નથી; પણ પછી એ દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોની ખીણ ભૂમિકાની ભાષાઓ થાલિ અને અર્ધમાગધી મળે છે. અને અર્ધમાગધીમાં માગધ ભાષા-સ્વરૂપના કેટલાક અંશો સચવાયેલા છે. વૈયાકરણોએ આપેલી માગધી તો મોડાંની હાલે છે અને તે શૈરસેનીમય છે, પણ તેમાં માગધ ભાષાપ્રકાર સ્પષ્ટ છે. આ. હેમચંદ્રે આ નવી સાહિત્યકીય માગધીનાં સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:

(૧) નરજાતિ ૧ લી એ. વ. માં એ પ્રત્યય; જેમકે એષ: પુલ્લ:

>એષે પુલ્લિષે, પ્રા. શૌ. એસો પુરિસો

(૨) ર અને સ ને સ્થાને અનુક્રમે લ અને શ; ઊદાહરણ

ઉપર મુજબ.

(૩) સ અને ષ સંયુક્તાક્ષરમાં હોય ત્યારે સ પડ્યો રહે છે;

(પ્રાકૃતમાં પરસવર્ણ થાય છે); જેમકે પ્રસ્તલતિ >પસ્ત-

લદિ; પ્રા. પક્સલહ, શૌ. પક્સલદિ

(૪) દ્વ (દ્વ) અને ષ્ટ ને સ્થાને સ્ત થાય; પૃષ્ઠ: >પસ્તે; સુષ્ઠ

>શુસ્ત્ત ત્યારે પ્રા. પુષ્ઠો, સુદ્ધ

(૫) સ્થ અને ય નો સ્થ થાય; સુસ્થિત: >શુસ્તિદે; અર્થ:

>અસ્તે, સાર્થવાહ: >શસ્તવાહે; ત્યારે પ્રા. સુદ્ધિઓ,

અથ, સત્યવાહો

(૬) જ, ઘ, અને ય ને સ્થાને યકાર; જાનાતિ >યાણાદિ; જનપદ:

>યણવદે, અર્જુન: >અય્યુણે; મદ્યમ >મય્ય, અથ

કિલ વિચાધર: આગત: >અય્ય કિલ વિચ્યાહલે આગદે, ત્યારે

પ્રા. જાણહ, જણવઓ, અજ્જુણો, મજ્જં, અજ્જ કિલ વિજ્જા-

હરો આમઓ.

- (૭) ન્ય, ણ્ય, ઙ્ગ, ળ્લ ને સ્થાને ળ્લ; અભિમન્યુ: > અહિમન્નુ, પુણ્યવાન > પુલ્લવન્તે, સર્વજ્ઞ: > શમ્ભવ્જ્ઞે, ધનબ્જય: > ધન-
જ્વય, ભ્યારે પ્રા. અહિમણ્ણ, પુણવન્તો, સન્વણ્ણો, ધનબ્જમો
- (૮) વ્રજ્ ધાતુમાં જ નો જ થાય; વ્રજતિ, વજ્જદિ, પ્રા. વસદ્,
- (૯) છ નો અનાદિ દશામાં ચ થાય; ગચ્છ: > ગચ્છે વગેરે.
- (૧૦) ક્ષ નો × ક; જેમકે યક્ષ: > ય, × કે, પ્રા. ચક્ષો; અપ-
વાદ તરીકે પ્રેક્ષતે > પેક્ષદિ પ્રા. પેક્ષદ્; આચક્ષતે > આ-
ચક્ષદિ પ્રા. આચક્ષદ્
- (૧૧) તિષ્ઠ નો ચિષ્ઠ; તિષ્ઠતિ > ચિષ્ઠદિ
- (૧૨) અકારાત નામને છટ્ટી એ. વ. માં આહ વિકલ્પે પ્રત્યય છે.
- (૧૩) „ બ. વ. માં હ્ વિકલ્પે છે.
- (૧૨) અહમ્ અને વચમ્ ને સ્થાને હ્ગે.
- આક્રીના વિકારે શૌરસેની જેવા છે.

આ પ્રમાણે મુખ્ય ભેદોની ઝાંખી થશે. પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, તેમ જ માર્કડેએ આપેલી પ્રાકૃતો વગેરે અતેક છે, તેનાં રૂપ અહીં બહુ ઉપયોગી ન જણાતાં આપ્યાં નથી. થોડી જ મહેનતે તે જાણી શકાય તેવાં છે.

આ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો પછી તાર્તીયિક પ્રાકૃતો આવે છે, જેનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીથી આજ સુધીનો છે. આ બધી પ્રાંતિક ભોલીઓના તે તે અપભ્રંશો તે સમયમાં હતા, એ સ્વીકારવામાં બાધ નથી. તે પછી બધી ભોલીઓ ક્રમિક રીતે આજને સ્વરૂપે આવી રહી છે.

પરિશિષ્ટ-૩

સં. ૧૨૪૧ નું રાસકાવ્ય: ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ
અત્યાર સુધીમાં પ્રાપ્ત થયેલી ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન
ગૂજરાતીની દ્વિતીય ભૂમિકાનાં રાસકાવ્યોમાં સૌથી જૂનામાં જૂનું
રાસકાવ્ય તે સ. ૧૨૪૧નું “ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ” છે. આ વિશે
માત્ર નોંધપૂરતી સૂચના પ્રકૃત ગ્રંથના પૃ. ૧૫૬-૧૬૧ ઉપર કરવામાં
આવી છે. શાલિભદ્રસૂરિની આ કૃતિ અને ત્યાં જ બતાવેલી તેમની બીજી
કૃતિ “ભુદ્ધિ રાસ” એ બંનેનું સંપાદન મુનિશ્રી જિનવિજયજીને હાથે
“ભાગતીય વિદ્યા”માં^૧ સ્વતંત્ર રીતે અનુપૂર્તિ-રૂપે થયું છે. આ કાવ્ય
તે પ્રકારનું જૂનું હોઈ તેમ જ તે એક મહત્ત્વનું વીરગાથાત્મક (roman-
tic) કાવ્ય પણ હોઈ તે વિશે થોડીક વિશેષ માહિતી અહીં આપવાનો
પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે અભ્યાસકેને ઉપયોગી થઈ પડશે.

મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ જે હાથપ્રત ઉપરથી “ભરતેશ્વરબાહુ-
બલિ રાસ” છપાવ્યો છે, તે હાથપ્રતમા નકલ થયાનું વર્ષ નથી, પણ
તેઓશ્રી માને છે કે એ હાથપ્રત અનુમાને ૪૦૦થી ૫૦૦ વર્ષ જેટલી
જૂની હોય તેમ જણાય છે.^૨ એટલે સં. ૧૫૦૦-૧૬૦૦ દરમિયાનમાં
થયેલી તે નકલ છે. એમાં લખાનું જૂનું રૂપ સારી રીતે સચવાઈ રહેલું
છે. મારા તરફથી પૃ. ૧૫૬-૫૭ ઉપર લીધેલાં અવતરણ “જૈન
ગૂર્જર કવિઓ”-ભાગ ૧લા માંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે અને આ
વચ્ચે પાઠભેદો તેમ જ કાંઈક ભૂમિકાભેદ પણ છે; એટલે કે “જૈન
ગૂર્જર કવિઓ”વાળી પ્રત મને સહેજ જૂની વધુ લાગી છે; છતાં મોટો
ભેદ નથી જ; અહીં બંનેની થોડી સરખામણીથી એ ખ્યાલમાં આવશે.

૧. ભાગતીય વિદ્યા-ભાગ ૨, અક ૧, ઓક્ટોબર ૧૯૪૨: અનુપૂર્તિ

૨. એજન, પૃ. ૫

૧. જૈ. જૂ. કવિઓ

રિસહ જિણેસર પય પણમેવિ
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ
નમિવિ નિરંતર શુરુચરણ ।
ભરહ નરિંદહ તણુઉં ચરિતો
જે જગિ વસુહોડધ વદીતો
બાર વરસિ બિહુ બંધવહું ॥૧॥
હઉ હિવ એ બહિસુ રાસહ ઇંદિહિ
તં જાણુમણુહર મણુઆણુદિધ
ભાવિધં ભવિયણુ સાંભણઉ ।
જંબુદીવિ ઉવઝાહરિ નયરો
ધણુ કણુ કંચણુ રચણિહિ પવરો
અવર પવર કિરિ અમરપુરો. ૨

૨. જિનવિજયશ

રિસહ જિણેસર પય પણમેવી
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવી
નમવિ નિરંતર શુરુચરણ ॥૧॥
ભરહ નરિંદહ તણુ ચરિતો
જં જુગી વસહાંવલય વદીતો
બાર વરસ બિહુ બંધવહું ॥૨॥
હું હિવ પહાણિસુ રાસહ ઇંદિહિ
તં જનમનહર મન આણુદિહિ
ભાવિહિ ભવીયણુ સંભણઉ ॥૩॥
જંબુદીવિ ઉવઝાહરિ નયરો
ધણુ કણુ કંચણુ રચણિહિ પવરો
અવર પવર કિરિ અમર પુરો ॥૪॥

આ અવતરણો જોતાં એવી રિયતિ દેખાય છે કે ૧લા અવતરણમાં તણુઉં, હઉં, જણુમણુહર, મણુ એ જૂની ભૂમિકામાં છે, જ્યારે ૨જા અવતરણમાં તણુ, હું, જનમનહર, મન એમ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે; એથી ઊત્તરું ૧લા અવતરણમાં જે, ચરણ, આણુ-દિધ, ભાવિધં; સાંભણઉ એ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે, જ્યારે ૨જા અવતરણમાં જં, ચલણ, આણુદિહિ, ભાવિહિ, સંભણઉ એ જૂની ભૂમિકાનાં રૂપો છે. આ ઉપરથી નિર્ણય બાંધવો હોય તો એમ બાંધી શકાય કે સંક્રાંતિકાલની ભાષામાં થયેલી નકલો આ એક છે; મૂળનું રૂપ તેથી જૂની ભૂમિકાનું હોવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય. આમ જૂનાં રૂપોની દૃષ્ટિએ આ કૃતિની પ્રતિકૃતિ આપણને અવસ્ય ઉપયોગી તો છે જ. પ્રાચીન ગૂજરાતીની ૨જી ભૂમિકાનાં રૂપો જોટલા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે અભ્યાસક્રમે ખૂબ માર્ગદર્શક થાય તેમ છે. આ કાવ્યમાંથી રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ આ નીચે તારવી કાઢેલાં રૂપા-ખ્યાનો ભાષાભૂમિકાની દૃષ્ટિએ મને મહત્વનાં લાગ્યાં છે; જેવાં કે

નામનાં રૂપાખ્યાન

એ. વ.	બ. વ.
૧ લી બહુ, સાહસુ	પાય, ગુરુચલણ
૨ જી લાસ, ધાઉ, બાપ	પાય
૩ જી ધણિ, કણિ, કંચણિ, આણિદિહિ	કંદિહિ
૪ મી
૬ ફી ચરહ, ભરતેસનહ,	અંધવહ
નરિદહ તણ, કલહ તણહ,	
ભરહેસરહ તણ, રાજ તણી,	
સેન તણી, પોચણપુર કેરહ,	
રિસહેસન કેરા, ભરહરાય કેરા	
૭ મી જ'બુદીવિ, મુહે, તલસારે, નીસાણે,	અંગોઅંગિહ
ભળાં (આગવામા)	

સર્વનામનાં રૂપાખ્યાનો

હું	તું
એ. વ.	બ. વ.
૧ હું, હું, હુંચ	અગહ, અગિહ
૨
૩ મઈ	તઈ
૪
૬ મઝ, મુઝ, મૂચ	અગહ, અગહારહ, અગહારુ
૭

આપણું વગેરે "પોતાના" અર્થમા વપરાયેલ છે (૧૬૮).

સર્વનામનાં જુદાં જુદાં રૂપો :

તહિ, તિત્યુ, તિહાં; જહિં, જિત્યુ; જ', તં; પહિલું-પહિલહં, પહિલું; સહ, સવિ, કોહ, કાઈ, કાંહ; જિ, જસ; તેચ, તેણ, તેણિ, તિણિ, તીહં, તચુ, તાચ; સો; સુ; એવહ; સિહં; વીહ તણઈ, કુણ, કવણ, વગેરે.

૧. સિહં તૃતીયા સાથે વપરાયેલા મળે છે. જેમકે મઈસિહં (૧૩૦)

૧. જૈ. શૂ. કવિએ!

રિસહ જિણેસર પય પણમેવિ
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ
નમિવિ નિરંતર ગુરુચરણ ।
ભરહ નરિંદહ તણુઉં ચરિતો
જે જગિ વસુહાંડધ વદીતો
બાર વરસિ બિહુ બંધવહં ॥૧॥
હઉ હિવ એ ભણિસુ રાસહ ઇંદિહિ
તં જણમણહર મણઆણુંદિહિ
ભાવિઈ ભવિયણુ સંભલઉં ।
જંબુદીવિ ઉવઝાઉવર નયરો
ઘણ કણ કંચણ રચણિહિ પવરો
અવર પવર કિરિ અમરપુરો. ૨

૨. જિનવિજયજી

રિસહ જિણેસર પય પણમેવી
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવી
નમવિ નિરંતર ગુરુચરણ ॥૧॥
ભરહ નરિંદહ તણુ ચરિતો
જં જુગી વસહાંવલય વદીતો
બાર વરસ બિહુ બંધવહં ॥૨॥
હું હિવ પલણિસુ રાસહ ઇંદિહિ
તં જનમનહર મન આણુંદિહિ
ભાવિહિ ભવીયણુ સંભલઉં ॥૩॥
જંબુદીવિ ઉવઝાઉરિ નયરો
ધણ કણ કંચણ રચણિહિ પવરો
અવર પવર કિરિ અમર પરો ॥૪॥

આ અવતરણો જોતાં એવી રીતિ દેખાય છે કે ૧લા અવતરણમાં તણુઉં, હઉં, જણમણહર, મણ એ જૂની ભૂમિકામાં છે, જ્યારે ૨જા અવતરણમાં તણુ, હું, જનમનહર, મન એમ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે; એથી ઊલટું ૧લા અવતરણમાં જે, ચરણ, આણુંદિહિ, ભાવિઈ, સંભલઉં એ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે, જ્યારે ૨જા અવતરણમાં જં, ઘણ, આણુંદિહિ, ભાવિહિ સંભલઉં એ જૂની ભૂમિકાનાં રૂપો છે. આ ઉપરથી નિર્ણય બાંધવો હોય તો એમ બાંધી શકાય કે સંક્રાંતિકાલની ભાષામાં ચંગેલી નકલો આ એક છે; મૂળનું રૂપ તેથી જૂની ભૂમિકાનું હોવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય. આમ જૂનાં રૂપોની દૃષ્ટિએ આ કૃતિની પ્રતિકૃતિ આપણને અવશ્ય ઉપયોગી તો છે જ. પ્રાચીન જૂજરાતીની ૨જા ભૂમિકાનાં રૂપો જેટલા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે અભ્યાસકાને ખૂબ માર્ગદર્શક થાય તેમ છે. આ કાવ્યમાંથી રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ આ નીચે તારવી કાઢેલાં રૂપાખ્યાનો ભાષાભૂમિકાની દૃષ્ટિએ મને મહત્વનાં લાગ્યાં છે; જેવાં કે

નામનાં રૂપાખ્યાન

એ. વ.	ખ. વ.
૧ લી બહુ, સાહસુ	પાય, ગુરુચત્વરા
૨ જી લાસ, ધાઈ, બાપ	પાય
૩ છ ધણિ, કણિ, કંચણિ, આણુંદિહિં	છંદિહિં
૪ મી
૬ ફી ખરહ, બરતેસરહ, નરિદહ તણુ, કલહ તણુ, બરહસરહ તણુ, રાજ તણી, સેન તણી, પોચણપુર કેરહ, રિસહેસર કેરા, બરહરાય કેરા	ખંધવહં
૭ મી જ'બુદીવિ, મુહે, વલસારે, નીસાણે, બળ' (=ભાગવામા)	અંગોઅંગિય

સર્વનામનાં રૂપાખ્યાનો

હું	એ. વ.	ખ. વ.	તું	એ. વ.	ખ. વ.
૧ હું, હું, હું	અગહ, અગિહ	તું, તું	તુગહ, તુગિહ		
૨		
૩ મઈ	...	તઈ	...		
૪		
૬ મઝ, મુઝ, મૂય,	અગહ, અગહારહ, અગહારુ	તુહ, તુઝ, તુય	...		
૭		

આપણુ વગેરે “પોતાના” અર્થમા વપરાયેલા છે (૧૯૮).

સર્વનામનાં જુદાં જુદાં રૂપો :

તહિં, તિત્યુ, તિહાં; જહિં, જિત્યુ; જ', તં; પહિહું-પહિલહં, પહિલહં; સહુ, સવિ, કોઈ, કાઈ, કાંઈ; નિ, જસ; તેય, તેણ, તેણિ, તિણિ, તીહં, તસુ, તાય; સો; સુ; એવહુ: સિહં; તીહ તણુઈ, કણુ, કવણુ, વગેરે.

૧. સિહ તૃતીયા સાથે વપરાયેલા મળે છે: જેમકે મઈસિહં (૧૩૦)

સર્વનામારમ્ભ અન્યથો .

ધરહથ. દિમથ, તીમ, છમ, હવડા, જુ, ટુ-તઠ-તો, આજ, તઠ પુછ, વગેરે.
 દિ આશ્ચર્યવાચક શા અયવાવાચક પ્રયોજાયેલો મળે છે,
 (જુઓ કડી ૪૬, ૧૪૨ વગેરે). નવિ, ન, મ એ નકામર્યે છે.

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ :

એ. વ.

બ. વ.

૧. અણસરઠં, કહુ-કહુ, ભજઠ, ઊતારઠ, તારઠ

...

૨. ..

...

૩. દિયઠ-દિયઠે-દિધ, વીનવઠ, મનાવે,

કરઠ, વસંતિ

અકઠ, નઠ, માઠ, નેઠ, હોઠ, થાઠ

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ :

૩નો પુરુષ. સેવીઠ, કીજઠ, કરીજઠ, ભેટીજઠ, મુણીજઠ વગેરે અનેક

કર્મણિનું આ ૩૫ કર્તારિ પ્ર. પુ. બ. તરીકે આજે અર્વાચીન

ગૂજરાતીમા આવી ગયું છે; તેની શરૂઆત મને “ભરતેશ્વરબાહુબલિ

ગમ” જેટલી જૂની મળી આવી છે; જેવી કે ‘અમિહ સેવ કિર્ણિધ’ (૧૩૮).

પ્રેરકતાં રૂપો .

૩ નો પુરુષ ભાલાવઠ, ડાલાવઠ, બૂઝવઠ, દિવરાવઠ, નજાવઠ, પલ્લાવઠ,

દિવારઠ, નજાવીઠ (કર્મણિ), મનાવીય—ચડાવીય (બને ભૂત

કંઠ), દિવારિઆ (ભૂ. ફ.)

આદ્યાર્થ :

એ. વ.

બ. વ.

૨ નો પુ. હણિ, નજાવે, ચલાવે

સજલેઠ, કરઠ

ભવિષ્યકાળ :

એ. વ.

બ. વ.

૧ લો પુ. પલસિસુ, લેસુ, પણસેસો-લેસો

મિલિસિઠ

૨ નો પુ. લાઠસિ, જ ગિસિ, સહસિ, વહસિ

...

૩ નો પુ. મિલસિઠ, કરસિઠ, ધરસિઠ

...

કૃદંતો :

ભૂતકૃદંત - ઊઠીક, ઊપન્નું, સત્રકક, ક્રીધા, ક્રીધા, હજીક, દાખીક, હપું, દીકક, માડિક, વગેરે.

હેતુવર્ધક : મારિયુ, જીવિયા, રહવા વગેરે.

સંબંધક ભૂત : દેખી, જઈ, ચાપીય, આપીય, લિડિય, પણમેવી, નમવિ વગેરે
વર્તમાન : દેતુ, જૂઝત, ઝાલતક, પછસંતુ, વદીતો (કર્મણિ)

ભાષાનાસ્વરૂપને અનુલક્ષીને મેં નીચે મુજબના પ્રયોગો, રૂપો વગેરે તારવી કાઢ્યા છે તે અભ્યાસક્રાંતે ભાષાભૂમિકા સમજવામાં ઉપયોગી થશે :

જાણુ હવું ભરહેસરહ (૧૨), ક્રસકો (૧૩), નીસાણે (૧૭), ન બેટા મિલક બાપ (૩૧), દૂક (૩૬), જીજુઆલક આયુધ તાણક (૩૭), જમલે (૩૯), વરતક આણ (૪૦), પામક (૪૧), મહકુધ સિહ (૪૨), મહકાધા (૮૧), રહવા તણક (૮૭), જિતરક-જિહલીય (૫૭), પહૂતક રાયકરે (૬૮), ચક્રીય-ખકક (૬૯), ટોડર (૭૩), વાઠજોક (૮૩), વડક (૮૪), કાયુ-સાયુ (૮૫), કાકક-પાકક (૮૬), મામ ન નીગમિ (૧૦૦), મેલાવક તેડાવક ૧૦૨, મન સિહ (૧૦૧), આગક (૧૦૧), જૂઝ (યુક્-૧૦૨), હિયકક (૧૦૨), તક લિણિ સિહ ન કરીજક દાવક (૧૦૩), કૃતીયાર-કૃત્ય (૧૦૬), ગાઈ વાધિણિ ખાક (૧૦૭) ચડિક પવાક (૧૧૦), છપિક છૂક (૧૧૦), મરિ મ અપૂક (સતિ સમમી-૧૧૦), ગમાર (૧૧૨), દૂભાર (૧૧૪), જિગતક (સતિ સમમી-૧૧૮), કાલક-જિલાલક (૧૨૧), અસવાર (૧૨૩), મૂજક છાઈય, જિહલીય (૧૨૭), કિમ્કક તુ મરક અપૂક (૧૩૦), ઈધણ આણક (૧૩૩), જિતારા-ઝીલીય (૧૩૪), સાખાણુ (ફારસી શબ્દ=તણુ-૧૩૪), પાસિ (૧૩), સિહ (પ્રત્યાર્થ-ઉપેક્ષાર્થ-૧૩૭ વગેરે), ખર હલજ્જક (૧૩૮), ફૂક (૧૪૦), સવાર અસૂર (૧૩૮), અમૂક (સતિ સમમી ૧૪૨), જય જોષિમ જીલક જીવીક (૧૫૦-આમા જોષિમ ફારસી શબ્દ છે.)

આ રામમાં અવલક (ચારણી)ના સંસ્કાર કવચિત્ મળી આવે છે. એ સંસ્કાર એટલે ન હોય શક્ય, ત્યાં પણ બેવડા વ્યજન પ્રયોજવા તે; જેમકે નાયક (૧૪૦), ચલ્લિક (૧૨૮), તુલક (૭૬) વગેરે રૂપો.

ઉપર નોંધ અપાઈ છે તેમ સાખાણુ અને જોષિમ એ બે ફારસી શબ્દો આમા ધ્યાન ખેંચે છે.

આ કાવ્યની બંધની દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ મહત્તા છે:

આરંભ—૧૬+૧૬+૧૩ માત્રાનાં ત્રણ પદની દોહની ૧૫ કડી

વસ્તુ—૧૬-૧૭ મી કડી

કવણિ ૧—અત્યેક અર્ધને અંતે તુ સાથે આખી કવણિ દોહરામાં છે. તેવી ૧૯-૪૨ કડી.

કવણિ ૨—કાંઈક અનિયમિતતાથી અર્ધ કડીને અંતે ફકાર સાથે સોરઠાની ૪૩-૭૬ કડી.

વસ્તુ—૭૭-૭૮ મી કડી

કવણિ ૩—આરંભમાં ૭૬ મી ધ્રુવા જેવી તૂક, પછી ચોપાઈ-

ચરણાકુલના મિશ્રણવાળી ૮૦-૮૪ કડી.

કવણિ ૪—તે જ પ્રકારે ૮૫મી ધ્રુવા, પછી તેવી જ ૮૬-૮૯ કડી.

કવણિ ૫—તે જ પ્રકારે ૯૦મી ધ્રુવા, પછી તેવી જ ૯૧-૯૪ કડી.

વસ્તુ—૯૫ મી કડી.

કવણિ ૬—૯૬-૯૮ ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ

કવણિ ૭—૩૭ કવણિ જેમ ૯૯મી ધ્રુવા, પછી ઉપર મુજબ ૧૦૦-૧૦૩ કડી.

વસ્તુ—૧૦૪ મી કડી

કવણિ—૧૦૫-૧૦૭ ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ.

કવણિ—૧૦૮ મી ધ્રુવા પછી, ઉપર જેમ ૧૦૯-૧૧૭ કડી.

વસ્તુ—૧૧૮-૧૧૯ કડી.

કવણિ ૧૦—રેણાની ૧૨૦-૧૩૬ કડી.

વસ્તુ—૧૩૭-૧૩૮ કડી.

કવણિ ૧૧—રેણાની ૧૩૯-૧૪૩ કડી

કવણિ ૧૨—હુવિં સરસ્વતી ધઉલ: આમાં ૧૪૪-૧૫૨ એ ત્રણ કડીઓ ધઉલ, ત્રૂટક, ધઉલ, ત્રૂટક, ધઉલ, ત્રૂટક, ધઉલ, ત્રૂટક, ધઉલ એમ કડીઓ આવેલી

છે. આમાં ધઉલ છે તેની પ્રત્યેક લીટી ચોપાઈ + દોહરાનું સમ ચરણ, આવાં ચાર ચરણની યોજના છે, જ્યારે ત્રૂટકમાં એ અર્ધ ૧૧+૧૧ માત્રાનાં દોહરાના સમ પદ જેવાં ચાર પદનાં છે, પછી શુદ્ધ હરિગીતનાં ૨૮ માત્રાનાં ચાર ચરણો છે. હરિગીતના માપનો આ પ્રયોગ આટલો જૂનો છે એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

૬વણિ ૧૩—ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ કડી ૧૫૩-૧૮૯.

૬વણિ ૧૪—રવતગિરિ રાસુના ૪ થા કડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સોરઠાની ૧૯૦-૨૦૩ કડીની દેશી છે, જેમાં પ્રત્યેક અર્ધમાં પ્રથમ શબ્દ પછી ફકર ગેયતાને માટે યોજાયેલો છે. એ વિશે સૂચન ૧૬૦ મે પૃષ્ઠે આ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું જ છે.

ગેય દેશીઓનાં મૂળ આમ આટલાં જૂનાં મળી આવે છે, એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ આ એક નાનું વીરગાથાત્મક (romantic) કાવ્ય છે. આટલું જૂનું આવા પ્રકારનું કાવ્ય હજી સુધી મળ્યું નથી. નીચે આપવામાં આવતું અવતરણ કવિનું શબ્દપ્રભુત્વ તેમ જ તેની પ્રતિભાનો અવશ્ય ખ્યાલ આપશે:

ચંદ્રચૂડ વિજ્ઞાનહર રાઠ, તિણિ વાતઈ મનિ વિહીય વિસાહ ।

હા કુલમંડલુ હા કુલવીર. હા સમરંગણિ સાહસધીર ॥૧૫૩॥

કહીઈ કહિ નઈ કિસિઈં ઘણું, કુલ ન લખવિહં તઈ આપણુકં ।

તઈ પુણુ ભરહ સલાવિહ આપ, બલુ લણાવિહ તિહૂયણિ ખાપુ ॥૧૫૪

સુ જિ ખોલમ ખાહુખલિ પાસિ, દેવ મ દોહિલુંઈ હીઈ વિમાંસિ ।

કહિ કુણુ ડિપરિ ધીજઈ રૌચુ, એહ જિ દૈવહં દીજઈ દોસુ ॥૧૫૫॥

સામીય વિસમુ કરમવિપાક, કોઈ ન છૂટઈ રંક ન રાહ ।

કોઈ ન ભાજઈ લિહિયા લીહ, પામઈ અધિક ન ઓછા દીહ ॥૧૫૬॥

સાંજઈં જૂયખલિ ભરહ નરિદ, મઈ સિઈં રણિ ન રહઈ સુરિદ ।

ક્રમ લણિ ખરવીય ખાવન ધીર, સેલઈ સમહરિ સાહસ ધીર ॥૧૫૭॥

ધસમસ ધીર ધસઈ ધડહડઈ, ગાજઈ ગજદસિ ગિરિ ગડયડઈ ।
 જસુ ભુષ ભડહડ હડઈ ભડક, દલ દડવડઈ નિ ચડ ચડક ॥૧૫૮॥
 મારઈ દારઈ ખલ દલ ખજઈ, હેડ હણોહણિ હયદલ હણઈ ।
 અનલવેગ કુણ કૂખઈ અજઈ, ઇમ પચારીય પાડઈ પછઈ ॥૧૫૯॥
 નરુ નિરુવઈ નરનરઈ નિનાદિ, વીર'વિણાસઈ વાદિ વિવાદિ ।
 તિત્રિ માસ એકલક લિડઈ, તક પુણ પૂરક' ચક્રહ ચડઈ ॥૧૬૦॥
 ચઢદ ટાડિ વિદ્યાર સામિ, તક ઝૂરઈ રતનારી નામિ ।
 દલ દદોલિક' દહદ વરીસ, તક ચક્રિઈ તસુ છેદીય સીસ ॥૧૬૧॥
 રતનચૂડ વિદ્યાધર ધસઈ, ગજઈ ગયધડ હીયરઈ હસઈ ।
 પવન જય ભડ ભરહુ નરિદ, સુ નિ સ હારીય હસઈ સુરિદ ॥૧૬૨॥
 ખાહુલીક ભરહેસર તણુ, ભડ ભાજણીય લિડીક ધણુ ।
 સુરસારી ખાહૂખલિભઈ, ભડિક તેણુ તહિ ફેલીય ઠાક ॥૧૬૩॥
 અમિતકેત વિદ્યાધર સાર, જસ પાખીઈ ન પૌષ્પ પાર ।
 ચટિલક ચક્રધર વાજઈ અંગિ, ચૂરિક ચક્રિહિ ચરિક ચક્રરગિ ॥૧૬૪॥

x

x

x

મહેન્દચૂડ રથચૂડ નરિદ, ઝૂઝઈ હડહડ હસઈ સુરિદ ।
 હાકઈ તાકઈ દુવપઈ દુલઈ, આકિ માસિ જઈ નિમધુરિ મિલઈ ॥૧૬૭॥
 દડ લેઈ ધરીક ચુરદાદિ, ભરતપૂત નરનરઈ નિનાદિ ।
 અજઈ ખલિ ખાહૂખલિ તણુક, વંસ મલ્હાવિક લીણિ આપણુ ॥૧૬૮॥

x

x

x

સુરિન સોમ સમર હાકત, મિલિયા તાલિ તોમર તાકત ।
 પાચ વરિસ ભર ભેલીય ધાઈ, નીચ નીચ ઠામિ લિવારિઆ ગઈ ॥૧૭૨॥
 ઇકિ ચૂરઈ ઇકિ ચપઈ પાય, એકિ દારઈ એકિ મારઈ ધાઈ ।
 જવજલત ઝૂઝઈ સેયસ, ધનુ ધનુ રિસહેસરનુ વસ ॥૧૭૩॥
 સક મારી ભરહેસરભઈ, રણુ ગસિ રોપઈ પહિલક પાક ।
 ગિણુઈ ન ગાંધ અજદલ હણુઈ, રણુસિ ધીર ધણાવઈ ધણુ ॥૧૭૪॥

x

x

x

ગિહું દલિ વાજ રણિ કાહલી. ખવદલ ખોણિ ખે ખલલલી ।
 ધૂસઈ ધસગ્રીય ધડ ચરહન્ધ, વીરવીર સિક' સયવર વરહ ॥૧૭૫॥
 ભીડીય ખેહ ન સજઈ સુર, નવિ નાણીય સવાર અસૂ ।
 પડઈ મુહડ ધડ ધાગઈ ધસી, હણુઈ હણોહલિ હાકઈ હસી ॥૧૭૬॥

આથી પણ વધુ જોસદાર ભાષા કવિએ પ્રયોજી છે. આમ આ કાવ્ય એક જૂનું અને પછીના કવિઓને વિશિષ્ટ રાહ બતાવનારું રચાયું છે, એ સમજાય તેમ છે.

“શુદ્ધિ રાસ” એ કૃતિ સૌમ્ય છે. એમાં ઉત્તમ પ્રકારની કવિતા નથી, પણ ઉપદેશ સારો છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં ચાર ખંડ છે:

આરભ : ૧ લી કડીમાં ધ્રુવા પછી ૨-૧૪ કડીમાં ચરણાકુલ-
ચોપાછતું મિશ્રણ

હવણિ ૧ : પ્રાયઃ પ્રત્યેક અર્ધને અંતે ઇકારવાળી. સોરઠાની
દેશી, કડી ૧૫-૨૩.

હવણિ ૨ : ૧૬+૧૬+૧૩ નાં ત્રણ પદની દોઢ ૨૪-૪૫.

હવણિ ૩ : કાઈ કાઈ સ્થળે વિષમ પદને અંતે ઇકારવાળો દોહરો,
કડી ૪૬-૬૩.

આ બંને કાવ્યની ભાષાભૂમિકાના વિષયમાં પૃ. ૧૫૮-૧૫૯ ઉપર આપેલી ભાષાશાસ્ત્રીય સૂચનાઓ અનુસંધિત કરવી. -ગૂજરાતી-
પણું આમાં ક્યાં છે તે તેનાથી સમજી શકાશે.

આ કૃતિઓ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવો બદલ મુનિશ્રી જિન-
વિજયજીને આ વિષયના રસિયાઓ ઉપર અસાધારણ ઉપકાર છે, તે
નોંધતાં આનંદ થાય છે.

પરિશિષ્ટ-૪

ગૂજરાતી ગરબીઓનું મૂળ^૧

આજે ગૂજરાત તેના ગરબી-ગરબા સાહિત્યથી સાહિત્યજગતમાં એક અનોખી ભાત પાડી આપે છે. ગૂજરાતજોના “રાસ” હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં પણ સાશ્વત્ દૃષ્ટિથી આદર પામી રહ્યા છે. ગૂજરાતના માહિત્યોત્કાસમાં આ રાસ-સાહિત્ય કે ગરબી-ગરબા સાહિત્યની આજે પણ અત્યંત વિપુલતા છે. બૂનું પણ ધણું છે, નોધાયેલું પણ ધણું છે, વણનોધાયેલું પણ ધણું છે, નવા દષ્ટિબિંદુથી છેલ્લા સૈકામાં રચાયું પણ ધણું છે. અને તેમાંનું પ્રસિદ્ધ પણ ધણું થઈ ચૂક્યું છે, તેમ હજી ધણું રચાયુયે જાય છે:

“રાસ” શબ્દથી તો આપણે તેના એક કરતા વધુ અર્થથીયે વાકેફ છીએ. તેના પ્રચલિત અર્થો આ તો વ્યાપક છે:

૧. ધ્રુવક અને યુવતીઓ કે ધ્રુવક અથવા યુવતીઓ ગોળ કુંડાળામાં તાળીઓ કે દાંડિયાથી તાલબદ્ધ જે એક પ્રકારનું સમૂહનૃત્ય કરે છે તે. આ અર્થ કૃષ્ણની “રાસલીલા” જેટલો જૂનો છે.

૨. જૈન તેમ જ જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્યમાં રચાયેલું ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક કવિતાસાહિત્ય; ઉપદેશરસાધનરાસ, ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ, રેવતગિરિરાસ, કલ્પલીરાસ, સમરાસ, પેયડરાસ એ વગેરે જૈનકૃતિઓ અને નાદર જેવા જૈનેતર કવિનો નળદમયંતી-રાસ વગેરે અનેક કૃતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. આજ “ગસ” > “રાસ” કે “રાસઉ” થઈ “ગસો” થયે “ગૃધ્વીરાજ રાસો” વગેરે ઇતરપ્રાંતીય માહિત્યમાં પણ પ્રયુક્ત છે.

૧. “ગૂજરાતી”ના સને ૧૯૩૯ના “દીપોત્સવાક”માંથી પુનર્પ્રિદિત, થોડા સુધારા સાથે.

૩. અત્યારે ગરબી-ગરબા-રાસ એ વગેરે ગીત-વિશેષ આ પ્રકાર સમૂહનૃત્યોમાં મોટેથી લયગદ્ય ગાવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારના અર્થમાં નૃત્યવિશેષ અને આ તૃતીય પ્રકારના અર્થમાં ગીતવિશેષ, એ એકિનો કાર્યકારણભાવ જોવો સંબંધ છે. અને બંને વિના અપૂર્ણ ગણાય છે.

આમ આ ત્રણ અર્થોમાં “રાસ” શબ્દ આપણે જાણિયે છિયે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં પારિભાષિક અર્થે “રાસ” શબ્દનો પ્રયોગ આપણને ૧૦મી શતાબ્દીથી આ બાજુ મળે છે. સરસ્વતીકંઠાભરણમાં બોળે, અને કાવ્યાનુશાસનમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે ‘રાસ’ કે “રાસક” શબ્દનો રૂપક વિશેષે ઉપયોગ આપ્યો છે. આ પૂર્વે એ શબ્દનો ઐતિહાસિક પ્રયોગ આપણને પુરાણોત્તર સાહિત્યમાં નથી મળતો. એ અર્થમાં “રાસ” સમૂહનૃત્યમાં આપણે પ્રયોજિયે છિયે, એ અર્થમાં ભાસના “બાલચરિત” નાટકમાં આપણે સૌથી પ્રથમ મેળવિયે છિયે. હરિવંશ-માં એ પ્રકાર પ્રયુક્ત છે: પણ ત્યાં નામ નથી મળતું. તે નામ તે હજીસક. એ નૃત્યવિશેષ છે. એમાં સ્ત્રી-પુરુષ બંને ભાગ લઈ શકે છે; પરંતુ નાયક એક જ હોય તેવું તેમાં મળે છે: અજ્ઞ મદ્વી દામોદરો ઇન્દ્રિય વુન્દાદગે ગોવક્ષણભાદિ હઠ્ઠોપલં જામ પર્વોલ્લિદં આમચ્છદિ (આર્ય, ભાર્તા દમોદર આ વૃદાવનમાં ગોપકન્યકાઓ સાથે હુલ્લીસક નામનો નૃત્યવિશેષ ખેલવા આવે છે.) હુલ્લીસક જોવાને માટે ગોપ-બાલકો વૃદાવનમાં જવા તૈયાર થાય છે. હરિવંશમાં એ પ્રકાર નીચે મુજબ નિર્દિષ્ટ છે:

ગોપીપરિવૃત્તો રાત્રિ શશન્દ્રમનોરમામ્ ।

માનયમાસ ગોવિન્દો રાસારમ્ભરસોત્સુકઃ ॥

(અ. ૧૮૮-૨૧)

અને તામિઃ પ્રસન્નચિત્તામિર્ગોપીભિઃ સહ સાદરમ્ ।

રરામ રાસગોષ્ઠીભિક્ષદારચરિતો હરિઃ ॥

(જીવન, ૨૨૧:૩૧)

આ પછી પુરાણોમા એ શબ્દ પુષ્કળ રૂઢ અર્થ ગયેલો મળે છે. શાસ્ત્રીય અથોમાં તેના એ પારિભાષિક અર્થમાં આપણે ઉપર બતાવ્યું તેમ ૧૦ મી શતાબ્દીથી મેળવિયે જીયે. વધુ સ્ફુટ વ્યાખ્યા મળે એ ખાતર કાવ્યાનુશાસનમાં જે સ્વરૂપનો નિર્દેશ છે, એ અહીં બતાવું છું;

ગેય હોમ્વિકા-માળ-પ્રસ્થાન-શિક્ષક-માણિકા-પ્રેરણ-રસાક્રીડ-હલી-સક-રાસક-ગોષ્ઠી-શ્રીગદિત-રાગજાવ્યાદિ ॥

આમાં આપણને હલીસક અને રાસક એ એ પ્રકારનાં ગેય ઉપરૂપો મળે છે. પરપરાપ્રાપ્ત લક્ષણો આ. હેમચંદ્ર તેનાં નીચે સુજ્જ્વલ નોંધ્યાં છે:

મણ્ડલેન તુ તનૂતં હલીસકમિતિ સ્મૃતમ્ ।

અસ્ત્રત્તુ નેતા સ્વાદ્રોપચ્છોળાં ચથા હરિઃ ॥

અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલલયાન્વિતમ્ ।

ભાવતુઃપટ્ટિયુગલાદ્ રાસક મસુગોદતમ્ ॥

(કા. શા. પૃ. ૪૪૫-૪૬, શ્રી ૨. છા. પરીખ-સંપાદિત)

આમાં ૧. એક જ નેતાવાળું અનેક સ્ત્રી સાથેનું નૃત્ય તે હુદડીસક અને ૨. અનેક નર્તકીઓએ ગોળેહું, ત્રિવિધ તાલ અને લયવાળું ૬૪ યુગલોથી માંડીને વધનેરું રાસકનૃત્ય છે. આમ કૃષ્ણની રામકીડા એ શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ હુદડીસક છે; પણ પાછળથી આ પારિભાષિક અર્થ ગળાઈ ગયો છે અને સર્વ સામાન્ય સમૂહનૃત્ય તે પછી સ્ત્રી-પુરુષોનું મિશ્રિત હોય કે માત્ર સ્ત્રીઓનું જ હોય તેનું

રાસકનૃત્ય સ્વીકારાર્થ ગયું છે, અને પાછળથી વિષય-વૈનિષ્ય પણ આવી ગયું છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં “રાસ” શબ્દથી વ્યવહાર કાવ્યસાહિત્ય, ઉપર જે બીજા અર્થમાં બતાવાયું છે, તે આપણને ૧૨મી સદીમાં સૌથી પ્રથમ મળે છે. તે જિનદત્તસૂરિનો “ઉપદેશરસાયનરાસ”. કવિએ ૧૬ માત્રના પદ્ધિછંદમાં એ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય લખ્યું છે. એની ગેયતા બતાવવા ટીકાકારે સૂચન કર્યું છે કે “અથ સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ”.

આ ગીતકોવિદોથી ગવાતા ગેય-રાસમાં ચર્ચો અને રાસ એવી બે સંજ્ઞાઓ મળે છે. આ બંને ગેય છે. આમાં “ચર્ચરી” દોહરા-બંધમાં મળે છે; “રાસ” વિવિધ બંધોમાં મળે છે. આપણી “દેશી”-એનો વિકાસ આપણે આ “ચર્ચરી” અને “રાસ”માં સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ.

એક વસ્તુનો અહીં ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક થઈ પડે છે; અને તે એ છે કે સમુદનૃત્યમાં તાલલયોન્વિત ગાનને માટે જે વસ્તુ પ્રયુક્ત થાય છે, તેનો “રાસસાહિત્ય”માં સ્વીકાર અભિપ્રેત છે, એટલે સાદા દોહરા-એ પાર્શ્વ-પ્રબંધો=પદાડા અને નરસિંહ-ભાલણ-શીરાં વગેરેની કૃતિઓમાં મળે છે તેવાં ટૂંકા પદો, એ કોઈને તાલ અને લયની દૃષ્ટિએ આપણે નોખાં પાડી શકીએ નહિ. માત્ર ત્યાં કોનો કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે, તેટલો માત્ર પ્રમુગપરત્વે ભેદ માત્ર જોઈ-જાણી શકીએ. નામ લાલે જુનાં રહ્યાં પણ પ્રાણમાં એકતા-અનન્યતા તાલલયની દૃષ્ટિએ છે, એ સિદ્ધ વાતની ઉપેક્ષા લેશ પણ કરવી ન જોઈએ. ડડવાબદ્ધ કાવ્યને આપણે દેશીગંધ તરીકે જોમ સ્વીકારીએ છીએ તે જ પ્રમાણે પ્રબંધો=પદાડા અને પદો એ પણ દેશીબંધ જ છે. આ દેશીગંધ જ આપણા “રાસ”માં અનુસ્યૂત રહેલો છે, એ તજ્ઞોને અઘાતપૂર્વ લાગ્યે જ હશે. આ એવગણી એ માટે આપવી પડે છે કે એક નાના પદમાંથી જ વિકસિત સ્વરૂપ

ગોપીપરિવૃત્તો રાત્રિ શરણન્દ્રસનોરમામ્ ।

માનથામાસ ગોવિન્દો રાસારમ્ભસ્તોત્સુકઃ ॥

(અ. ૧૮૮-૨૧)

અને તામિઃ પ્રસન્નચિત્તામિર્ગોપીમિઃ સહ સાદરમ્ ।

રરામ રસગોષ્ઠીમિસ્વારચરિતો હરિઃ ॥

(એલન, ૨૪૧:૩૧)

આ પછી પુરાણોમાં એ શબ્દ પુષ્કળ ૩૯ થઈ ગયેલો મળે છે. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં તેના એ પાંચભાષિક અર્થમાં આપણે ઉપર બતાવ્યું તેમ ૧૦ મી શતાબ્દીથી મેળવિયે છિયે. વધુ સ્ફુટ વ્યાખ્યા મળે એ ખાતર કાવ્યાનુશાસનમાં જે સ્વરૂપનો નિર્દેશ છે, એ અહીં બતાવું છું:

ગેય હોમ્વિકા-માળ-પ્રસ્થાન-ચિન્નક-માળિકા-પ્રેરણ-રમાક્રીડ-હલી-સક-રાસક-ગોષ્ઠી-શ્રીગદિત-રાગકાવ્યાદિ ॥

આમાં આપણને હલીસક અને રાસક એ બે પ્રકારનાં ગેય ઉપરપડે મળે છે. પરપરાપ્રાપ્ત લક્ષણો આ. હેમચંદ્ર. તેનાં નીચે મુજબ નોંધ્યાં છે:

મણ્ડલેત તુ તન્નૃત્તં હલીસકમિતિ સ્મૃતમ્ ।

એકસ્તન્ન તુ નેતા સ્યાદ્રોપછીનાં વથા હરિઃ ॥

અનેકનર્તકીશેઝ્ય ચિત્રતાલલચાન્વિતમ્ ।

આવૃત્તુઃપષ્ટિયુગલાદ રાસક મસુગોદ્ધતમ્ ॥

(કા. શા. પૂ. ૪૪૫-૪૬, શ્રો ૨. છા. પરીખ-સંપાદિત)

આમાં ૧. એક જ નેતાવાળું અનેક સ્ત્રી સાથેનું નૃત્ય તે હુદડીસક અને ૨. અનેક નર્તકીઓએ યોગેલું, વિવિધ તાલ અને લયવાળું ૬૪ યુગલેથી માઠીને વધતેનું રાસકનૃત્ય છે. આમ કૃષ્ણની રામક્રીડા એ શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ હુદડીસક છે; પણ પાછળથી આ પારિભાષિક અર્થ ગળાઈ ગયો છે અને સર્વ સામાન્ય સમૂહનૃત્ય તે પછી સ્ત્રી-પુરુષોનું મિશ્રિત હોય કે માત્ર સ્ત્રીઓનું જ હોય તેનું

રાસકનૃત્ય સ્વીકારાર્થ ગયું છે, અને પાછળથી વિષય-વૈવિધ્ય પણ આવી ગયું છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં “રાસ” શબ્દથી વ્યવહાર કાવ્યસાહિત્ય, ઉપર જે બીજા અર્થમાં બતાવાયું છે, તે આપણને ૧૨મી સદીમાં સૌથી પ્રથમ મળે છે. તે જિનદત્તસૂરિનો “ઉપદેશરસાયનરાસ”. કવિએ ૧૬ માત્રના પદ્ધિછંદમાં એ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય લખ્યું છે. એની ગેયતા બતાવવા ટીકાકારે સૂચન કર્યું છે કે અર્ધ સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ ।

આ ગીતકોવિદોથી ગવાતા ગેય-રાસમાં ચર્ચી અને રાસ એવી-એ સંજ્ઞાઓ મળે છે. આ બંને ગેય છે. આમાં “ચર્ચરી” દોહરા-બંધમાં મળે છે; “રાસ” વિવિધ બંધોમાં મળે છે. આપણી “દેશી”-એનો વિકાસ આપણે આ “ચર્ચરી” અને “રાસ”માં સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ.

એક વસ્તુનો અહીં ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક થઈ પડે છે; અને તે એ છે કે સમૂહકનૃત્યમાં તાલલયાન્વિત ગાનને માટે જે વસ્તુ પ્રયુક્ત થાય છે, તેનો “રાસસાહિત્ય”માં સ્વીકાર અભિપ્રેત છે; એટલે સાદા દોહરા-એ પાર્ષ-પ્રબંધો=પવાડા અને નરસિંહ-લાલણ-શીરાં વગેરેની કૃતિઓમાં મળે છે તેવા ટૂંકા પદો, એ કાર્તી તાલ અને લયની દૃષ્ટિએ આપણે તેમાં પાડી શકીએ નહિ. માત્ર ત્યાં કોનો કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે, તેટલો માત્ર પ્રસંગપરત્વે ભેદ માત્ર જોઈ-ગણી શકીએ. નામ લલે જુગં રહ્યાં પણ પ્રાણમાં એકતા-અનન્યતા તાલલયની દૃષ્ટિએ છે, એ સિદ્ધ વાતની ઉપેક્ષા લેશ પણ કરવી ન જોઈએ. કડવાળદ્ધ કાવ્યને આપણે દેશીબંધ તરીકે જોમ સ્વીકારીએ છીએ તે જ પ્રમાણે પ્રબંધો=પવાડા અને પદો એ પણ દેશીબંધ જ છે. આ દેશીબંધ જ આપણા “રાસ”માં અનુચ્યૂત રહેલો છે, એ તબક્કોને અજ્ઞાતપૂર્વ ભાગ્યે જ હશે. આ એવણી એ માટે આપવી પડે છે કે એક નાના પદમાંથી જ વિકસિત સ્વરૂપ

પામી પવાડાના રૂપમાં કે કડવાના રૂપમાં દેશીબંધ આવી રહ્યો છે, એ વાતના અજાનને કારણે આ એક ને બીજું ભુંદું, ૫૬ ભુદાં ને ગરગી ભુદી, ગરગા ભુદા ને આપણા રાસ ભુદા, એવા અશાસ્ત્રીય ન્ત્રમમાં આપણે ગોથાં ખાવાં પડે છે. ધાર, ટેકરો, કુંગરી, કુંગર અને પહાડમાં જે ભેદ છે. એવા ભેદ સિવાય આમાં ભાગ્યે જ બીજું ભેદવા મળે, અને નીચે એ પરતુ સ્વતઃ અત્યત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આપણી દેશીઓનો ઉદ્દગમ ક્યારથી ? નાટ્યશાસ્ત્રકારે-ધ્રુવાઓના અનેક પ્રકાર આપ્યા છે; પણ એનો સૌથી પ્રથમ પ્રયોગ આપણને કલિદાસના વિક્રમેર્વશીયમાંના અપભ્રંશ વિભાગમાં મળે છે. એમાં કેટલાયે વિવિધ માત્રાભેદ છન્દો પ્રયુક્ત છે. આપણા ગણીતા દોહરા, ચોપાઈ, ચરણાકુલ અને પ્લવગમ કે જે ત્રણે છેક આજના અમયના “ગસ” સુધી ઊતરી આવ્યા છે, એ એમાં ખાસ ધ્યાન જેણે છે:

દોહરો:—મહ જાણિહ મિબલોઅળી ગિસઅર કોંડ હરેડ ।

જાવ શુ ણવતલિ સમ્મલહ બારાધરુ વરિસેડ ॥ ૩ ॥

પ્લવંગમ:—જલહર સહરુ ઇહુ કોપિ બાટતઓ

અવિરલધારાસારદિસામુહકન્તઓ ।

૫ મહ પુહનિ મમન્તો જડ પિથ પેસ્તિમિ

તન્ને જે હુ કરીહિસિ તંહુ સહીતિમિ ॥ ૮ ॥

ચોપાઈ:—પરહુઅ મહુરપલાવિણિ કન્તિ

ળન્દળવળ સચ્છલન્દ મમન્તિ ।

જહ પહ પિઅઅસ રા મહુ વિટ્ટી

તા આઅસ્તહિ મહુ પરપટ્ટિ ॥ ૧૪ ॥

ચરણાકુલ:—હર પહ પુછછિમિ અસ્તહિ ગઅવર

અલિઅપહારા ણાસિઅન્નસ્વર ।

દુરવિણિજિઅસસહરુકન્તી

વિટ્ટી પિથ પહ, સમુદ્-જન્તી ॥ ૨૨ ॥

આ ચાર ચાલુ બંધ ઉપરાત એક બંધ જે વિક્રમોર્વશીયમાં મળે છે, તે અનેરી જ ભાત પાડે છે. એ જ બંધ મુખ્યત્વે પાછળથી આપણી દેશીઓમાં જ્યદેવના ગીતગોવિંદથી માંડી- અત્યાર સુધી ખૂબખૂબ વ્યાપક બની રહ્યો છે. આ બંધ તે સર્વેયા ચાલની ચોપાઈ દાવટી: એના મૂળમાં ચરણાકુલનુ વિષમ ચરણ અને દોહરાના સમપદનું સમચરણ તરત પકડી શકાય તેમ છે:

પસરિઅલરચુરદારિઅમેઙ્ગિ વળ-ગહળે અવિચાલ ।

પરિસપ્પહ પેહ્છહ હીળો ણિઅ-કજ્જુજ્જુઅ[લો] કાલ ॥૨૩॥

આપણી ગરબીઓમાં પ્રચલિત પાંચે બંધ વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંક જેટલા જૂના છે. કાલિદાસનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧ લી સદાથી ઈ. સ. ની ૪ થી સદી સુધીમાં છે. વિક્રમોર્વશીયનો રચનકાળ પણ એ જ ગાળામાં છે. માત્ર ચોથા અંકમાંના અપભ્રંશવિભાગના વિષયમાં કેઈ કેઈ વિદ્વાન કાલિદાસના કર્તૃત્વને શંકાસ્પદ માને છે. અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા તરીકે તો વલ્લીકાળમાં સ્વીકારાયેલી જ હતી; એટલે એ ત્રણ સદી આગમચના વિક્રમોર્વશીયમાં અપભ્રંશ-વિભાગ ખુદ કાલિદાસે રચ્યો હોય તો તેમાં ન બનવા જેવું કાંઈ નથી. આ હેમચંદ્રના સમયમાં તો તેમના સમય સુધીના બધા છંદો-વૃત્તો-બંધો “છંદોનુશાસન”માં સ્વીકારાઈ ગયેલા હતા; એટલે આપણી ગરબીઓ-દેશીઓનાં મૂળ તેટલાં જૂના હોવામાં તો હવે કશી શંકા નથી. આ હેમચંદ્રના સમય લગલગમાં બંગાળમાં કવિ જ્યદેવે “ગીતગોવિંદ”ના રમણીય બંધો પ્રમથો સંખ્યાબંધ રચી આપ્યા છે. આ બધા જ દેશીબંધો છે.

ઉપર આપેલા પાંચ બંધોમાંના દોહરાનો અને પ્લવંમસનો એ બંધ જ્યદેવે પ્રયોજ્યા નથી, જાકીના ત્રણ પ્રયોજ્યા છે. એમાં પણ સર્વેયા ચાલની ચોપાઈ દાવટીમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય પણ આપ્યું છે. આ ઉપરાત જ્યદેવે ચૂજરાતને ચિરપરિચિત હરિગીત ચાલની ચોપાઈ દાવટી અને ૩૪ માત્રાના મૂલણાનો બંધ ઉપરાંત ૩૭

માત્રાના બૂદ્ધિશાળી ૨૪+૧૭ નાં પદોને પ્રત્યેકને લઈ જુદા બે પ્રબંધ પણ લીધા છે, જેમાં ૧૭ માત્રાવાળા પદની સાથેસાથ ૧૫ માત્રાનું ૫૬ પણ બીજા અગણ્ય તરીકે પ્રયોજાયું છે. આ બધાનાં ઉદાહરણો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. સર્વત્ર ધ્રુવપદો જુદા જુદા માપનાં છે, તે અહીં લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ:

ચોપાઈ:—અનિલતરલકુવલયનયનેન તપતિ ન સા કિસલયશયનેન

સરિ યા રમિતા વનમાલિના ॥ ૧ ॥

વિકમિતસરસિજલલિતમુખેન સ્ફુટતિ ન સા મનસિજ-

વિચિત્રેન ॥ સચ્ચિ ચાં ॥ ૨ ॥

(પ્રબંધ ૧૯ મે)

અરણ્યકુલ:—સ્મરસમરોચિતયિરન્વિતવેશા ગલિતકુસુમદરવિલુલિતકેશા ।

કાપિ મનુરિપુણા, વિલમતિ યુવનિરધિકગુણા ॥૧૭

હરિપરિરમ્મણવલિતવિકારા કુચ્ચલ્લજોપરિ તરલિતહારા ॥કાપિ૦॥૨૩

(પ્રબંધ ૧૪ મે)

સવૈયા ચાતની (૧) લલિતલવજ્જલતાપરિશીલનકૌમલમલયસમીરે

ચોપાઈ દાવડી

મધુકરનિકરકરમ્બિતકોકિલકૂજિતકુજકુડીરે ।

વિહરતિ હરિરિદ્ધ સરમવસન્તે

નૃત્યતિ યુવતિજનેન સમ સરિ વિરહિજનસ્ય દુરન્તે ॥

(પ્રબંધ ૩ જે)

(વૈવિધ્ય) (૨) રતિસુખસારે ગતમભિસારે મદનમનોહરવેશમ્ ।

ન કુર નિતમિત્રિનિ ગમનવિલમ્બનમનુસર ત દ્વદયેશમ્ ॥

વીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી ।

ગોપી-પીનપથોધરમર્દનચન્દ્રલકરયુગશાલી ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૧ મે)

૬૧ માત્રા ઓછી (૩) સમુદિતમદને રમણીવદને તુમ્બનવલિતાધરે ।

મૃગમદતિલક લિસતિ સ પુલક મૃગમિય રજનીકરે ।

રમતે યમુનાપુલિનવને વિજયી મુરારિરધુના ॥ ૩ ॥

(પ્રબંધ ૧૫ મે)

आ त्रयं भूना उपगंतः

हरिणीतनीयासनी } मामिय चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।
 योपाध दारपी } सापराधतया मयापि न वारिताऽतिभयेन ।

हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ १ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा धिरं विरहेण ।

किं धत्तेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण हरिणी ॥ २ ॥

(प्रथम ७ भे)

३४ भ्रात्रानो भूषणः—वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचि कौमुदी
 हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधरशीघवे तव वदनचन्द्रमा

रोचयतु लोचनचकोरम् ।

प्रिये चारुशीले, मुञ्च मयि स्नानमनिदानम् ॥ १ ॥

(प्रथम १६ भे)

२० भ्रात्रानुं भूषणानुं } कथिनसमयेऽपि हरिरहह न ययौ वनं
 ५६६ } मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम्
 यामि हे, कमिह शरण सखीजनवचनवञ्चिता ॥ १ ॥

(प्रथम १३ भे)

१७ भ्रात्रानुं भूषणानुं } मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने
 पाण्डु ५६ पूर्व ५६ तराके } विलस रतिरभसहसितवदने ।

प्रविश राधे माधवसमीपमिह ॥ १ ॥

आ जलणीता जंधी उपगंत त्रयं जंधं जयदेवे जेवा आप्या
 छे के जेतो प्रयार गूजराती देशीओमां जेवाभां आस नथी आवतोः
 होय तो भारा जेवाभां नथी आन्यो तेः

(१) प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्

विहितचहित्रचरित्रमखेटम् ।

केशव धृतमीनशरीर जय जगदोश हरे ॥ १ ॥

(प्रथम १ भे)

આમાંનું સમયગણ ચરણાકુલનું છે.

(૨) ત્રિતકમલકુન્દમણ્ડલ છૃતકુણ્ડલ

કલિતલલિતવનમાલ જય જય દેવ હરે ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૨ જો)

આમાંનું કલિત...માલ એ દોહરાનું સમપદ છે.

(૩) વહતિ મલયસમીરે મદનમુપનિધાય

સ્ફુટતિ કુસુમનિકરે વિરહિહૃદયદલનાય ।

નવ વિરહે વનમાલી સખિ સીદતિ ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૦ જો)

આ પ્રમાણે વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં આપણા પરિચિત કેટલાક કવિઓ જ્યદેવ વાપરે છે એ અધી જ દેશીઓ છે. એ પ્રબંધો-અષ્ટ-પદીઓના રાગ પણ આપણી દેશીઓમા સવસામાન્ય એવા (૧-૧૩) માલવ, (૨-૫-૭-૧૧-૧૫-૧૮) ગુર્જરી, (૩-૧૪-૨૦) વસંત, (૪-૨૪) રામકરી, (૬) માલવગૌડ, (૮) કર્ણાટ, (૯) દેશ, (૧૦-૧૬-૧૯) દેશી વરાહી, (૧૨) ગોડકરી, (૧૭) ભંડરી, (૨૧-૨૨) સાદો વરાહી અને (૨૩) વિભાસ, એ ૧૨ રાગો છે. આમાનો ગોડકરી (૧) સમજાયો નથી, બાકીના તદ્દન અજ્ઞાતા છે. વરાહીના બે પ્રકાર મળે છે: સાદો અને દેશી. આમા ગુર્જરી રાગમાં ૨-૫-૭-૧૧-૧૫-૧૮ એ છ અષ્ટપદીઓ છે, આ આમ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. મંરકૃત લાપામા આવા પ્રકારની દેશીઓના કાવ્યો, એકાદ બે અપવાદ મિવાય પછી હાથ નથી આવતાં. આજકાલમાં આપણું જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય ધીમે ધીમે શાંત વિકાસ સાધતું આવે છે. એ કાલના રાસસાહિત્ય તરફ નજર દોડાવતા આપણી દેશીઓનાં દર્શન આપણને થાય છે. લાંબાં એ કડવાં, ટૂંકાં એ પદો. આ પાછલાં પદો એ ગરબી અને લાંબાં કડવાં, એ ગરબાં, આ સમગ્ર આપણને બહુ બહુ મોડી મોડી આવે છે.

હવે 'આપણે અહીં આપણી બૂની' ગૂજરાતીના સાહિત્યમાં જે કાર્ષ્ મળે છે, તે તરફ નજર દોડાવયે. પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યમંથર (ગા. ઝો. માળા)મા છપાવેલા રાસ સૌથી પ્રથમ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ૧ એનાથી પહેલાંનું સાહિત્ય ધણું હશે, છતાં આજે આપણા હાથમાં નથી. ઉપર જ્યદેવના ગીતગોવિંદમાથી અવતરણો આપતાં ક્યા ક્યા બધેમાં દેશીઓ મળી છે, તે બતાવવામાં આવ્યું છે. જેને હું રાસયુગ કહું છું તે વિ. ની ૧૩ મી અને ૧૪-૧૫ મી સદીમા જૈન રાસોનો જે ધોધ વહ્યો છે, તેમાંથી ઘણા ઝોછા પ્રસિદ્ધ થયા છે, જે પ્રસિદ્ધ થયા છે તે પણ દેશીઓ અને ગરબીઓના મૂળ શોધી આપવામાં સારી રીતે મદદગાર થઈ શકે છે. દોહરાબંધ એ તો આ કાળમાં ગેય કવિતાઓને માટે પુરાણકાળના અનુષ્ટુપ અને પ્રાકૃત કાળની ગાથાઓની જેમ વ્યાપક બંધ છે. આ સાથોસાથ તેનાથી જીલટો એવો સોરઠો પણ ગેય કવિતામા પ્રયુક્ત થયેલો મળે છે. પ્રથમ ઉદાહરણ તરીકે હું અહીં “રેવંતગિરિ રાસ” લેવા માગુ છું; તેમાં જે ચાર કડવાઓ છે, તેમાંનું પ્રથમ કડવું શુદ્ધ દોહરામાં આપવામાં આવ્યું છે. તે ગવાતું હશે તેને માટે કશી પણ શંકા નથી લાગતી; સમજ કે એયું કડવું જે સોરઠા બધમા આપવામાં આવ્યું છે, તે તો એવી રીતે આપવામાં આવ્યું છે કે જે બરાબર ગાઈ શકાતું હોય.

ગિરિગચ્છાસિહરિ ચડેવિ અખજખાહિ બંખાલિહં એ ।

સમિણા એ અમિદેવિદેહલુ દીહુ રમ્માકલં એ ॥ ૧ ॥

વજ્રજઘ એ તાલકંસાલ વજ્રજઘ મદલ ગુહિરસર ।

રંગિહિ [એ] નચ્ચઘ ખાલ પેખિવિ અખિકનુહકમલુ ॥ ૨ ॥

સુભકર એ કંવિક હચ્છંગિ વિભકરો નદણુ પાસિક એ ।

સોહહ એ જિજિવસિજિ સામિણિ સોહસિધાસણી એ ॥ ૩ ॥

૧. અને આ પૂર્વે પરિશિષ્ટ ૩મા માં આપેલા “ભરતેશ્વરખાહુબલિ રાસ”નું અનુસંધાન કરવા વિજ્ઞાપિ છે.

દાવઠ એ દુખખલ મંથુ પૂરઠ એ વંછિડ લવિયજણુ ।

રખખઠ એ ચઢવિહુ સધુ સામિણિ સીહસિધાસણી એ ॥ ૪ ॥

વધુ કડીઓ નથી ઉતારતો. આ પંક્તિઓ આપતો, એકાર અત્રનત્રથી કાઢી લેવામાં આવે તો રૂપરૂ થશે કે, એ બંધ ચોખખો સોરઠાબંધ છે. અહીં એ પ્રશ્ન સહજ છે કે એકાર આમ વચ્ચે શા માટે ધુસાડવામાં આવ્યો છે? આ કાવ્ય સ્વયં રાસ છે. રાસને માટે જિનદત્તસુગ્નિ “ઉપદેશરસાયન રાસ”નો ટીકાકાર રૂપરૂ જણાવે છે કે ભય સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ । આમ આ રાસ ગવાતો હોય તો જ એકાર તે તે સ્થળે દાખલ કરવો વાજબી છે; નહિતર તેની કોઈ પણ જરૂર નથી. આ રાસ રૂપરૂરૂપે ત્રેતાલ તેમ જ દાદરા કિવા દ્વીપના તાલમાં ગાઈ શકાય છે. કોઈને અહીં એ જાતની શંકા ઉત્પન્ન થશે કે આ રાસ તાલબદ્ધ ગવાય છે, એવો તત્કાલીન કોઈ તટસ્થ પુરાવો ખરો ?

આનો જવાબ બહુ મરલ છે, તે સમયમાં દ્વીપ અને દાંડિયારાસ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતાં. ‘સપ્તશ્લેત્રિરાસ’માં આપેલા નીચેના ઉલ્લેખ તરફ હું મારા રસિક વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું:

બહસઠ સહસ્ર શ્રમણસંઘ સાવય ગુણવંતા ।

જેયઠ ઉચ્છવુ જિનહ ભુવણિ મનિ હરિય ધરંતા ।

તીછ તાલારસ પદઠ બહુ ભાટ પઠંતા ।

અનઠ લકુટારસ જોઈછ ખેલા નાર્યંતા ॥ ૧૪૮ ॥

આ “તાલારાસ” તે દ્વીપ-દમચી કે સ્ત્રીઓ આજે હાથની તાળી દઈ જે રાસડા લે છે, તે છે, જ્યારે ‘લકુટારાસ’ વગર શકાએ દાંડિયારાસ છે. ‘સપ્તશ્લેત્રિરાસ’માં આ રાજાઓની નીચે જ એક એવા પ્રકારનો બંધ મળે છે, જે ચોખખો “રાસડો” કહો “ગરબી” કહો તેવો છે. એનો બંધ દોહરાબંધ છે, પણ વિષમ ચરણને અંતે પ્રત્યેક પંક્તિમાં એક એક જુદું પદ અધિક ખાસ, તાલ માટે પ્રયોજવામાં આવ્યું છે; જેમકે:

ત્રીજી ક્ષેત્ર સુ સંભવક એ વરલોચણે નં ભણિક વીચરાઈ ।

ગણગણી સો જિણહ વચણ મૃગલોચણે તસુ નવિ ઊપમ કાઈ ॥ ૫૬ ॥

વચન ઈકેકા મૂલુ નહી વરલોચણે નં જોવક જગવંતુ ।

ત્રિહુ ભુવણે ચૂડામણિ ચ મૃગલોચણે સહુ જાણક અરિહંતુ ॥ ૫૭ ॥

આ જે કડીઓમાં વરલોચણે અને મૃગલોચણે શા માટે દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે ? સં. ૧૩૨૭ માં રચાયેલા “સમક્ષેત્રિરાસ”માં આમ વિશિષ્ટ લય માટે ચાલુ શુદ્ધ બધોમાં વિશિષ્ટ ઉમેરણુ ધ્યાન જે'એ છે.

થોડીયે વિશિષ્ટતા માટે અહીં સં. ૧૪૬૩ ના “કલ્પલિરાસ”ને પણ આપણે ઉદાહરણ તરીકે લઈ શકીએ. એમાં માત્ર એ જ ગેય દેશીબંધ મળે છે. એક તો જાણે કે વર્તમાનકાલીન અંગ્રજીનીગીત? જેવો છે; બીજો દેહરા બધમાં જ ઉત્તર કડીમાં શબ્દાવૃત્તિથી ગેયતાની સાખ પૂરે છે. એ બંને અહીં નમૂના તરીકે ઉતારુ છું:

ગણવક જો જિમ ફરીકવિહંડણુ

રોક્ષનિવારણુ તિહુચણમંડણુ

પણમવિ સામીક ખાસજિણુ ॥

સિરિલદેસરસૂરિહિં વંસો

ખીજ સાહહ વાનસુ રાસો

ધમીય રોલુ નિવારીક ॥

આમાં જે ચરણ ચરણાકુલનાં અને ત્રીજી જુદા માપનું છે. આ પ્રકારની ઠંવાણુઓ જૈન કૃતિઓમાં પુષ્કળ વપરાયેલી છે; અને ભાવણસુત ઉદ્ધવે પણ પ્રયોજી છે

વિશ્વામિત્ર આવ્યો દળ લેઈ,

અનેક તાપસને દુઃખ દેઈ:

જ્યાત બળ દેખાડતોય.

૧. “લરતેશ્વરનાહુબલિ રાસ”ના આરભમાં સ. ૧૨૪૧ જેટલો જુનો આ બધ મળે છે.

વસિષ્ઠ ઋષિને આશ્રમ આવી,
વિદ્યાર્થીને બળે બીહાવી,
સેનાની સંખ્યા નહિય.

(ઉદ્ધવકૃત રામાયણ પૃ, ૬૭)

“પંચપંડવરાસ”મા તો આ પ્રકારની ઠવણીઓ ખૂબ પ્રયો-
ગાયેલી છે: જેમકે:

નેમિ-નિશ્ચિદ્ધ પથ પલ્લભેવી
સરસતિ સામિષ્ઠિ મણિ સમરેવી

અગ્નિકે માઠી અણુસરજી ॥ ૧ ॥

આગમ દ્વાપર માહિ જી વીતો

પથહ પંડવ તણકે ચરીતો

હરખિ હીયાનઇ હું બલજી ॥ ૨ ॥

આપકું અંજનીગાત આટલું જૂનું કયાંથી લોકરી નીકળ્યું
હશે? આજે ૨ જ-૩ જ અગણ વચ્ચે એક ૧૬ માત્રાનું વધુ ચરણ
ઉમેગમ ચાર ચરણવાળુ માપ એનું બંધાયેલું મળે છે: ત્રીજા પદમાં ૧૨
માત્રાને કારણે ઉપરના અવતરણોમાં ત્રીજા પદમાં જે કાંઈ બંધશૈથિલ્ય
છે, તે ગેયતાની દૃષ્ટિએ ટાળી શકાય તેમ છે. ખેર, હવે બીજો બંધ
તપાસીએ. “કલ્પતરાસ”મા એક દોહરાબંધ મળે છે. એમાં ગાયકે
જે વૈવિધ્ય સાધ્યું છે તે જુઓ:

ધધલ નિહાહરિ રુવિ મિલિય નાળાસોય અસેસ ।

ઉદયસુરિ સંધિહિ સહીકે નિવસમ એ નિવસમ એ

નિવસમ વગ્દરિ પીઠિ ॥

ઉત્તરાર્ધમાં નિવસહ એનું આવતમ શા માટે? સાદા દોહરાબંધમાં
આ વૈશિષ્ટ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારના લય માટે ન હોય તો બીજા શાને માટે
હોઈ શકે?

બીજા બંધો કરતાં ગાયકોને જાણે કે દોહરા-બંધ ખૂબ પસંદ
પડી ગયો હોય તેમ જણાય છે.^૧ સં. ૧૩૭૧ આસપાસ રચાયેલા

૧. અને સં. ૧૨૪૧ ના “લરતેશ્વરબાહુઅરિ તસ”માં તેમ જ
“સુદ્ધિરાસ”માં દોહરાની દેશી પ્રયોગાયેલી છે.

“સમરાસુ”માં એ બંધ વૈવિધ્ય સાધે છે. બહેલી ભાષામાં એ બંધ નીચે મુજબ મળે છે:

હાટ ચહુટા રુગડા એ મઠમદિરહ નિવેસુ ત ।

વાવિફવચારામધણુ ઘરપુરસરસપએસ ત ।

ઉવએસગચ્છહ મડણહ એ ગુરુ રચણુપહસૂરિ ત ।

ધમ્મુ પ્રકાસહ તહિ નયરે પાહ પણાસર્ધ દૂરિ ત ॥ ૧ ॥

નવમી ભાષામાં એ બંધ સારું વૈવિધ્ય સાધે છે

સંઘવાછહુ કરી ચીરિ બચે

માલહન્ટહે પૂનિચ દરિમણુ પાય ।

સુણિ સુંદરે પૂનિચ દરિસણુ પાય ।

સોરઠદેશ સંધુ સચરિક માલહ ૦ ચક્રે રચણુ વિહાહ ॥ ૧ ॥

X X X X

દામોદર હરિ પચમહ માલહ ૦ કાલમેધો ક્ષેત્રપાહ । સુણિ ૦ ।

સુવનરેહા નહી તહિ વહએ માલહ ૦ તરુવરતણુહ ઝંખાહ ॥ ૫ ॥

જ્યારે અગિયારમી ભાષામાં સોરઠાબંધ દેખાય છે:

સધુ રચણાચરતીરિ ગહગહહ એ ગુહિરગભીરગુણિ ।

અવિહ દીવનરિહ સામુહહ એ સઘપતિસળદુ સુણિ ॥ ૧ ॥

એશક આમાં વિષમપદાતે અંત્યાનુપ્રાસ પ્રાપ્ત નથી. ૧૦ મી ભાષા ઉપર “કણ્ઠસીરાસ”માં દોહરાના ઉત્તરાર્ધમાં વિષમપદ પછીનું ચરણ ત્રણવાર આવૃત્ત થાય છે, તેના પ્રકારનું છે. સમરાસુની ત્રીજી ભાષામાં સોરઠો છે, તે ‘રેવંતગિરિરાસુ’ના ચોથા કડવાને મળતો છે. જ્યારે આ રાસમાં એક બંધ ખાસ ધ્યાન એવો છે. આ બંધ તે નરસિંહ મહેતાનો પ્રિય ઝૂલણા બંધ છે. આપણે જ્યદેવના ગીત-ગોવિંદમાં ૩૪ માત્રાનો ઝૂલણા જોયો છે, તેમ જ ૩૭ માત્રાના ઝૂલણાનાં ૨૦ અને ૧૭ માત્રાના પદો સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજાયેલાં જોયાં છે. “સમરાસુ”માં ૩૭ માત્રાનો ઝૂલણા પ્રયોજાયેલો છે.^૧

૧. નરસિંહના સમય પહેલાં સ. ૧૪૩૨ માં મેરુનન્દને (જુઓ પૃ. ૨૯૧), તે પૂર્વે ત્રણ જૂના સમયમાં એક કડી સં. ૧૨૭૭માં થયેલી પણ મળે છે. (જુઓ પૃ. ૨૨૯)

વચ્ચ વર માણુ એ, ધ્યાનથી જનુ એ,
લાજ લાવઠી પેલા ભવતણી એ.

૩. બલવન્ત બાણ વધાવિકે એ કૌભાણ પ્રધાન તે આવિકે એ,
ત્રિવિધ લગુદાર લલક લર્થા એ તેડા નહ રાચની દષ્ટિ કર્યા એ.

૪. બાણાસુર કૈલાસિ સંચરુ પરણમિ એ, સામીય એ,
દાયક પદ તણુકે એ.
સેવક સંગ્રામ માગઈ બલ ભર્યુ એ કિમ ક્યું એ સ્વામી !
મુઝ બલ તોલીધ એ.

૫. બોલક બાણા સૂત્રધાર તેડીક, મેડીક મંદિરિ મણિ જડુ એ.
નીપાકે ધવલહર માલિયા, નલિયાં રચુ રતનમક એ.

૬. સખી સીખામણુ આપુ, અક્ષ વર જોએ બાપુ.
કરક રે કાલ સંતાપુ, શું કીજક જેણિ ન લાગક પાપ ?

૭. હયા માઝમ રચણી જગી રે, અંગ અનંગત્વાલા લાગી રે.
મુહુનક કલંક લાગી રે, કલ્યાણત અપહરક લાગી રે.

૮. કચ્છરક સમરી રે, તું કાચ મરક રે
મન દઢ કરી રહિ હયા રે.

હું જીવ વરનક રે, બાંહી ગ્રહીતક રે
જાણુ એકમાં જઈ લાવું રે.

૯. જેવ નહ જાનવ વૈરી તું જાણિ, પ્રાણિ પ્રીતિ ન પામઈ.
ન પરણું રે અસુરકુંઆરી ?

પૂછિનિ તારા પિતાની પિરિ, થરિ પાણુ રે રાખર તણક,
કાંક ન પરણું રે અસુરકુંઆરી ?

૧૦. તિહાં બોલક બાણાસુર કિરિ કોપિ ચર્યુ એ.
કુણુ છક રે કુણુકિ કુર ? મૂઠ મરચિ દષ્ટિ પર્યુ એ.

૧૧. પહુના રે પુરુષોત્તમ વાડીક ભતરિઆ
કરિયા રે યાદવ યોધ તરવરિ તરવરિઆ.

૧૨. યાદવ રાચ યયા રલિયાત, શ્રોણિનપુર માંહિ આવિયા એ.
વધાવક મોતીક મુશરિ, નારિ અસુરમૂં કચ્છવ કરક એ.

આમ આ બીજી બાર તરજ છે. આમાંના બંધો પ્રાયઃ મિશ્ર-
બંધો છે. આ બંધો જ જુદા જુદા રાગોમાં ગવાતા બંધો છે. એમાંની
કેટલીક તરજ આજે ગવાય છે; કેટલીક વપરાશમાંથી ગઈ છે. જનાર્દન
અને દયારામ વચ્ચે લગભગ ૩૦૦-૩૫૦ વર્ષનો ગાળો છે, આ ગાળામાં
સાહિત્યમાં આ બંધોમાં વૈવિધ્ય બહુ ઓછું મળે છે; પણ જનસાજમાં
પુષ્કળ વૈવિધ્ય પ્રચારમાં હશે, જે દયારામની ગરબીઓમાં ખૂબ દેખા
દે છે. એટલું બધું વૈવિધ્ય છે કે માત્ર દયારામે એ નવું ઉપગતી
કાઢ્યું સંભવે તેમ નથી. આમ છતાં દયારામના ગરબીના અને ગરબા-
ના કે તે પૂર્વેના વલ્લભ ધોળા વગેરેએ ગરબાઓમાં કે દીવાન
રણછોડજીના ચંડીપાઠના ગરબાઓમાં સ્વીકારાયેલા બંધો ઉપરના કોઈ
અને કોઈ બંધમાં અંતર્ગત થતા હોય છે. આ બંધોની તુલના કરવાથી
આ લેખનું કદ અસાધારણ વધી જાય તેમ હોવાથી કોઈ બીજા
પ્રસંગ ઉપર રાખી અત્યારે તો આપણી ગૂજરાતી ગરબીઓ-તેમાં
વપરાતા કેટલાક બંધો એ છેક વિક્રમોર્વશીય જોટલા જૂના છે, અને
બીજા ઘણા તો જનાર્દનના સમય વિ. સં. ની ૧૬ મી શતાબ્દી
જોટલા તો જૂના છે જ એ બતાવવાનો આ નાના લેખમાં પ્રયત્ન
કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયત્ન, મારે અહીં કખૂલ કરવું જોઈયે કે
બહુ ઝડપથી કરવામાં આવ્યો છે, એટલે એમાં પુષ્કળ ખામી પણ
હશે. સ્વતઃ કે પરતઃ એ ખામીઓ પ્રાપ્ત થતાં લવિષ્યમાં મારા તરફથી
અથવા બીજા કોઈ વિદ્વાન તરફથી સ્વતંત્ર પ્રયત્ન થશે, તેમાં ઉપર
સૂચવાયેલું દિશાસૂચન ઉપયોગી થશે, તો મારે આ નાનો પ્રયત્ન પણ
સફળ થયો છે, એમ સમજીશ.

વિજ્ઞાનો ૧૩મો સીડો. ડાઉન

૧. ભરોદા બુદ્ધિભરત - સં. ૧૨૪૯
૨. જંબુદાસ સરિય - સં. ૧૨૬૬
૩. રેવંતભરત સરિય - સં. ૧૨૮૮

વિજ્ઞાનો ૧૪મો સીડો.

ગાંધીભરત. નેત્રભરત સરિય. સં. ૧૩૨૫

૧૩૨ ૨. સરિય સરિય સં. ૧૩૩૯

૩૧૩૩૩૩. સિદ્ધિભરત સરિય સં. ૧૩૬૦

૪. નેત્રભરત સરિય. સં. ૧૩૭૦

— વિજ્ઞાનો ૧૫મો સીડો. —

૨ સં. ૧૪૨૦. ૧. સરિયભરત સરિય

૧ સં. ૧૪૨૨. ૨. સરિયભરત સરિય

૪ સં. ૧૪૪૦. ૩. સરિયભરત સરિય

૩ સં. ૧૪૭૦ - ૧૪૭૫ - સરિયભરત

૧ સં. ૧૪૯૨. સરિયભરત સરિય

૨ સં. ૧૪૯૦. સરિયભરત સરિય

૩. સં. ૧૪૯૪. સરિયભરત

'Sankh' સરિય.



2R44R

78448